

5

17499.2

Price Rs. 2-4 As.

BHATTI KAVYAM

CANTOS I-V.

SANSKRIT F. A. COURSE FOR 1893 &c.

CONTAINING

*Analysis, Prose order, Substance, Explanation in Sanskrit in its original
Mallanath, and in English, Alankar (figure of speech) Rhetorical errors
Explained, Metre, Change of voice, Derivation and other peculiarities.
Bengali and English Translations, Important Questions with
appropriate answers, with special reference to the require-
ments of candidates for the F. A. Examination,
University questions with proper answers, Criticism,
Grammatical notes with full elucidations of
all allusions in the text &c. &c.—Special
attention has been paid to the
explanation of all grammatical peculiarities in the Text.*

EDITED BY

KALIKRISHNA BHATTACHARYA,

PROFESSOR OF SANSKRIT, METROPOLITAN INSTITUTION.

Calcutta:

THE SCHOOL BOOK DEPOSITORY,

10, CORNWALLIS STREET.

RMIC LIBRARY

Acc. No. 174992

Class No: 801.81

Date . 213-95

St: Card N.R. -

Class;

Cat: 21

Bk: Card; 774

Checked

BHATTIKAVYAM.

Derivative meaning and samas of भट्टिकाव्यम्,—भट्टस्य कृतिः भट्टिः “भत इञ्” इति इञ् । कवेः कर्म इति काव्यम् । यञ् । ततः भट्टि-नामकं काव्यम् भट्टिकाव्यम् अथवा भट्टिनामः कवेः काव्यम् इति केचित् । भट्टिनः काव्यम् भट्टिकाव्यम् इति च केचित् ।

The object of composing a poem :—“काव्यं यश्चैव यथैकते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सः परनिर्वृतये कान्तासन्धितत्त्वोपदेशयुजे” इत्यादि आलङ्कारिकवचनप्रामाण्यात् काव्यस्य अनेकश्रेयःसाधनता । ‘काव्याद्यापांश्च वर्जयेत्’ इति अत उच्यते तत् असत्काव्यविषयस्य, नतु भट्टिकाव्यवत् उत्कृष्ट-काव्यस्य इति ।

Benefits from studying a Kāvya :—“धर्माधिकामनोचेतु वैचक्षण्यम् कलासु च । करोति कीर्तिं प्रीतिश्च साधुकाव्यनिवेद्यम् ॥”

Requirements at the beginning of a Kāvya—“आशीर्जन-क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्” इति आशीर्वादाद्यन्यतमः प्रवन्धमुखलक्षणत्वेन “अभूत्पुत्रो विबुधसखः” इत्यादिवस्तुनिर्देशः । अपिच काव्यप्रारम्भे वर्षयुद्धिः, गण-शङ्खसंघेच्छा । ‘अभूत्’ इति प्रारम्भे ‘अकारनिर्देशात् “अकारो विष्णुर्दृष्टः” इति ‘अकारस्य देवतावाचकत्वात्, “देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः, ते सर्वे नैव निन्द्याः सुखिपिती गणतोऽपि वा ।” इत्यादिना अ-भू-त् इत्यत्र ‘ज’गणत्वे “जोऽर्को रजम्” इति ‘ज’गणस्य पीडाविधायकत्वेऽपि गणशङ्खित्वम् गम्यते ।

Definition of Kāvya—“वाक्यं रसात्मकं काव्यम् ।”

∴ Classifications of काव्य—“काव्यं भूतिः गुणोभूतव्यञ्जं चेति द्विधा भूतम् ।” “दृश्यव्यलभेदेन पुनः काव्यम् द्विधा भूतम् ।” • शब्दकाव्यं पुनर्द्विधा । तथाहि दर्पणकारः, “दृश्यं शीतव्यमानं, तत् पदगद्यमयं द्विधा ।” तत्र पद्यमयं काव्यस्य द्विविधम् । महाकाव्यं खण्डकाव्यञ्चेति ।

Definition of महाकाव्य—

सर्ववन्द्यो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।

सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ।

* * * *

इतिहासोद्भवं उत्तमन्याहा सज्जनान्धयम् ।

आदौ न्मस्त्रिगुणोष्णं वस्तुनिर्द्देश एव वा ।

* * * *

कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।

नञ्मास्य । इत्यादि । • —

Application of the definition of महाकाव्य to भट्टिकाव्यम्...
त्राविंशसमैरूपैतम् भट्टिकाव्यम् महाकाव्यानाम् अन्यतमम् । तत्र धीरोदात्तः श्रीरामचन्द्रः दिव्यादिव्यः नायकः । यतः स दिव्योऽपि आत्मनि नराभिमानौ । रामायणेतिहासोक्तम् उत्तमत्र वर्णितम् । दशरथ इति उदाहृतः नृपः आसीन् इति काव्यप्रारम्भे वस्तुनिर्द्देशः । कवेर्नाम्ना च काव्यनाम प्रदत्तम् ।

Tradition on the origin of Bhatti :—वङ्गेषु वार्त्तयं प्रचलितम् इत्यादि कदाचित् तत्रभवान् भट्टनामा कविः काव्यान् व्याकृत्य शास्त्रेषु अध्यापयन् आत्मनः छात्राणाञ्च मध्ये गजमेकं गच्छन्मालोक्य वर्षमेकम् तदनध्यायकालः समुपस्थित इत्यालोच्य च काव्यच्छलिनं व्याकरणम् अध्यापयितुम् इच्छुः भट्टिनामकं काव्यं प्रणिनाय इति । •

Get by heart the following signs in a metre :—

मल्लिगुरुस्त्रिलपय नकारो

भाद्रिगुरुः पुनरादिलङ्घयः ।

ओ गुरुमध्यगती रसमध्यः

ओऽन्तगुरुः कथितोऽन्तसप्तसः ॥

गुरुरेकी गकारसु लकारो सप्तरेकिकः ॥

भ । न । भ । य । ज । र ।

स । त । ग । ल ।

The long vowels :—

सानुस्वारस्य दीर्घस्य विसर्गो च गुरुर्भवेत् ।

वर्णः संयोगपूर्वस्य तच्चा पादान्तगोऽपि वा ॥

प्रथमः सर्गः—Derivation of प्रथम—प्रथमे अनेन द्वितीयादयः 'इति' प्रथमः, "प्रथमश्च" इति प्रथमातीः असच् । Declension—प्रथमे प्रथमाः इति प्रथमावहुवचने विकल्पेन संख्यामता । स्त्रियां प्रथमा । सर्गः—Diff meanings—"सर्गः स्वभाव निर्माण निश्चयाध्यायसंदिष्टः ।" इत्यमरः । स्वधातीः घञ् ।

भट्टिकावयम् ।

अभून्नृपो विबुधसखः परन्तपः

श्रुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः ।

गुणैर्वरं भुवनहितच्छलेन यं

सनातनः पितरमुपागमत् स्वयम् ॥ १ ॥

Principal sentence :—दशरथ इति उदाहृतः नृपः अभूत् । A
jectives to नृपः,—विबुधसखः, परन्तपः, श्रुतान्वितः । Enlargement
the subject नृपः—गुणैः वरं यम् (नृपम्) सनातनः भुवनहितच्छलेन स्वा
पितरम् उपागमत् ।

Prose order :—विबुधसखः परन्तपः श्रुतान्वितः दशरथ इति उदाहृतः
नृपः अभूत् । सनातनः भुवनहितच्छलेन गुणैः वरं यं स्वयं पितरम् उपागमत्

Substance in simple Sanskrit—दशरथनामा कश्चित् राजा
आसीत् । देवाः इन्द्रो वा तस्मिन् सुहृदि इव परमां प्रीतिम् अवापुः । वीर्यं
तस्य शत्रवः प्रतप्ताः आप्नुन् । स च शास्त्राणाम् पारमगच्छत् । तथा गुणान् अर्जय
यथा विश्वरूपि तद्गुणैः समाकृष्टः तं पितरम् लीभे । यत् रावणादिभ्यः भुव
संरक्षितुम् किल अवतारोऽभूत् तत् कलमावम् ।

Explanation in tika form :—विबुध्यन्ते सम्यक् ज्ञानन्तीति विबुध
देवाः [“अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः” इत्यमरः] तेषां सखा विबु
सखः—[अथवा सामान्यदेवतावाचिनोऽपि विबुधशब्दस्य विशेषणपरत्वात् प्राधान्या
इन्द्रवाचित्वम् । तथा विबुधस्य इन्द्रस्य सखा इति “राजाहः सखिभ्यश्च” इति

उत्प्लव्युः । * अथवा विषु पत्तिषु बुधः गरुडः इत्यर्थः तस्य सखेति । अनेन धर्मः
विजयित्वं सूचितम्] परं श्रवः [“दस्युशावव श्रवः । अभिधाति पराराति”
इत्यमरः] तान् उच्छेदनीयान् उपपीडनीयान् वा तापयेतीति परन्तपः अरिमहं क
इत्यर्थः [नासी विनयेन विवुधसखः किन्तु वीर्येण इति परन्तपशब्दस्य सार्थक्यम् ।]
“युतं शास्त्रावधृतयोः” इत्यमरः । तैरन्वितः युक्तः अधीतशास्त्र इत्यर्थः १ [“सी-
ऽध्वैष्ट वेदान्” इति बह्व्यसाधनश्रीके वेदाध्ययनस्य नित्यत्वज्ञापनार्थं पुनरुक्तेः
युतमत्र वेदाध्ययनं शास्त्रम्] दशरथः दशसु दिक्षु रथा यस्य स दशरथः [सर्वत्र
तस्य रथगतिः अप्रतिहता आसीत् इत्यर्थः । तथाहि रघुः “दशरथश्मशतोपमद्युतिं
यशसा दिक्षु दशस्त्रपि युतम् । दशपूर्वैरथं यमाख्या दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः”
इति अनेन नाम्ना उदाहृतः लोके गीतः । [“इत्युदाहृतः” इत्यत्र केचित् व्याचक्षते,
इतं ज्ञानं तदस्यासीति इतो ज्ञानी उदाहृतः स्यातः । यत्र इतिषु ज्ञानिषु उदाहृतः
इति । इतीति इणगतावित्यस्मात् भावे क्तः, ततोऽस्यर्थे इन्] नूनं मातीति वृषः
[आतोऽनुपसर्गे कः” इति कः] वृषी राजा [अत्र वृषशब्देन क्षत्रियधर्मः उक्तः,
क्षत्रियधर्मो यथा—अध्ययनम् यजनम् दानं शस्त्राजीवी भूतारक्षणं चेति । ‘सी-
ऽध्वैष्ट वेदान्’ इत्यादिना सर्वज्ञेयत्वं द्वितीयश्रीके सुस्पष्टं वर्णितम् ।] अभूत् भूतः ।
[भूमीतीः अस्तेर्वा भूदसामान्ये लुङ् । अन्यथा राजशिरातीतत्वात् कवेः परीक्षलाभ
लिट् स्यात् ।] सनेति अव्ययपदं सदाथे वर्तते । [“सनानित्ये” इत्यमरः ।]
मना भवतीति सनातनो विष्णुः [“सायं चिरं प्राज्ञे प्रगेऽव्ययेष्वष्टुटुलौ तुट्च”
इति अव्ययात् व्युल् ।] भवन्ति उत्पद्यन्ते इति भुवनानि भुम्बस्वरिति “वयो
लोकाः, तेभ्यो हिता भुवनहिताः विष्णोर्दशावताराः [इह तु रामो द्रष्टव्यः ।]
तच्छलेन व्याजेन भुवनहितच्छलेन, [अथवा भुवनानां हितं रावणवधादिकर्म
तदेव क्लृप्तं व्याजसेन त्रिभुवनमङ्गलमपदिश्य इत्यर्थः । इदानीं रावणादिकण्ट-
कोद्धरणम् । तथा चोक्तम् “परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतम् ।
धर्मस्थानापनायाय सन्धवांसि युगे युगे” इति ।] गुह्यन्ते आरभ्यन्ते इति गुणां
धैर्यगाम्भीर्यादयः तैः वरं श्रेष्ठं यं दशरथं [“देवादृढते वरः श्रेष्ठे त्रिषु कौर्व
मनाकप्रिये” इत्यमरः ।] स्वयम् आत्मना, [ननु प्राकृतवत् कर्मणा अन्येन वा
प्रेरित इत्यर्थः ।] पितरं जनकम् उपगमसत् उपजगाम स्वीचकार इति यावत् ।

सत्सुखि चलेषु राजसु विष्टः राज्ञी मङ्गलेनैव तं जनकमङ्गीकृतवान् इत्यर्थः ।
[उपपूर्वात् गमिषुञ्जि रूपम् । इतम् कचिप । अपङ्गुतिरङ्गहारः]

N. B.—If the wording of question be 'Explain' or 'Explain in simple Sanskrit' the portions contained in the brackets [] should be left out.

Metre :— ज म स ज ग

अभूत् । पो विवृ । धंसखः । परन्त । पः

अतः कचिरा इतम् । लक्षणम् यथा, जभी सञ्जी गितिरुचिरा चतुर्थः ।
चतुर्=४, यष्ट=८ इति त्रयोदशाक्षराविति, चतुर्थवर्णे त्रयोदशवर्णे च यतिः ।

Change of Voice :—अभावि वृषेण विबुधसखिन परन्तपेन युतान्वितेन
दमरय इति उदाहृतेन । वरः यः सनातनेन पिता उपायामि ।

Derivations, Conjugations &c.—विबुध—वि-बुध-कः । बुध्यते
लट्, अवीधि-अवृद्ध-लुङ् । परन्तप—पर+तप-णिच्-खच् । अतीतप्र-
लुङ् । सनातन—सना-क्युल् । सुवन—भू-(उनादि) क्युन् । प्राप्तये भूषातोः
रूपम्—भवति, भवते लट् । Declension :—परशब्दस्य रूपम्—उत्तम-
वाचिते नरशब्दवत् रूपम्, अन्त्य सर्वनामता । अतः, परः परी परे पराः
इत्यादि । वृ—नीषातोः क्युन् । अनैषीत्-लुङ् । वरः—त्रियते असौ इति वरः,
वृषातोः कर्मणि अप् । लट् यथा कविरहस्ये—“तेजोभिर्जगदावृणोति वरति
ज्जातोन् यथाहर्षेणैः । सत्कीर्तिं च वृणाति यो वरयति चेत् यशो त्रियते । युवे
कल्पति हिषी निवरते नित्यं प्रियोपद्रवम् ॥” लुङ् अवारीत्, अवरिष्ट अवरीष्ट
अवृत् । हितः—‘हिन्वईने गतौ’ इति अवतारार्थं हिषातोः कर्मणि क्तः ।
मङ्गलार्थं हितमिति षाधातोः भावे क्तः ।

दशरथ नामे सुपण्डित भक्त्यर्चन देवमूर्च्छः एक राजा ছিলেন ।
তিনি নানা গুণে একরূপ প্রেষ্ঠভূ লাভ করেন যে সনাতন বিষ্ণু অবতার-
রূপে স্বয়ং তাঁহাকে শিষ্টে বরণ করেন ।

There was a King named Dasaratha, who was a friend to the
gods, who afflicted his enemies, and was well versed in Sastras.

So eminent was he in virtues that the Eternal Vishnu accepted him as his father under the pretext of an incarnation.

Important Questions with Answers :—

Q. Write gram. notes on चमूत्—Ans. (See above):

Q. If the विग्रहवाक्य of विवृषसख be as that of बहुव्रीहि, what should be the form of the word?—Ans.

विवृषः सखा यस्य इति बहुव्रीहिसमासे विवृषसखिः इत्ययं स्यात् । Q. Parse सुवनद्वितच्छलेन, दशरथः, and स्वयम् and explain the force of स्वयम् । Ans. क्लेन प्रकृत्यादित्वात् द्वितीया वा द्वितीया । दशरथ इत्यत्र

अव्ययेन अभिहितत्वात् प्रथमा । स्वयमित्यत्र प्रकृत्यादित्वात् द्वितीया । For force see above. Q. Show the fitness of विवृषसखः and

ययः—Ans. (See above). Q. Show the propriety of चरन्मयः । Ans. एतेन तस्य वक्ष्याः आभ्यन्तरीयाश्च शब्दः निर्जिता इत्यु-

क्तम् । तथाहि द्वितीयश्लोके “व्यजेष्ट वड्वर्गम्...समूलप्रातं श्ववधोत् शरीरम् ।”

Q. To what incident does the epithet विवृषसखः allude ? Ans. पुरा देवासुरे युद्धे देवराजस्य साहाय्याय सम्वरान्नाम असुरेण

महायुद्धमकरोत् राजा दशरथः इति पौराणिकी वार्ता । Q. Of the two meanings of सुवनद्वितच्छलेन which do you prefer ?

Ans. प्रथम एव सङ्गतार्थः । यतिः सनातनः अवतारम् विना, जगन्मङ्गलं साधयितुं समर्थोऽपि स दशरथं पितरं स्वीकर्तुम् अवतारकलमाददे । सुवन-

नक्षत्रानु अवच्छेदार्थव्यतया न कदापि क्लृप्तं भवितुमर्हति । Q. Is there any defect of style in the use of यद् without तद् ?

Ans. यत्तदोर्लक्ष्यसम्बन्धः । तथापि “यद्-शब्दः उत्तरवाक्यानुगतत्वेन उपात्तः सामर्थ्यात् पूर्ववाक्यानुगतस्य तद्-शब्दस्य उपादानं नापेक्षते” इति मन्मटभट्टः ।

Q. Explain the propriety of the word सखि in विवृष-सखः । Ans. “अत्यागसङ्गो बन्धुः सदेवानुमतः सुहृत् । एकक्रियं भवेन्मित्रं

समप्राणः सखा मतः ॥” इति सखिशब्देन इन्द्रस्य समप्राणत्वम् व्योचितम् । १ ।

भोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट

पितॄन् अपारीत् सममंस्त वन्धून् ।

व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ

समूलघातं न्यवधीदरींश्च ॥ २ ॥

१. [The whole consists of principal sentences]

Prose order :—स वेदान् अध्यैष्ट१ त्रिदशान् अयष्ट२, पितॄन् अपारीत्३
अताप्सीत् वा, वन्धून् सममंस्त४, षड्वर्गं व्यजेष्ट५, नीतौ अरंस्त६, अरीन् समूल-
घातं न्यवधीत्७ ।

Substance in simple Sanskrit :—स हि सर्वगुणपितः आसीत् ।
तथाहि स वेदाध्ययनशीलः अभूत्, देवान् यागेन ग्रीणयति स्म, पितृलोकान्
अतर्पयत्, आत्मीयान् आहृतवान्, रिपुषड्वर्गं जिगाय, राजनीतिपथ्यालीचनया
ग्रीतिमवाप, वीर्येण च शत्रुकुलं निहतमकरोत् इति ।

Explanation in tika form :—स नृपः वेदयन्ति ज्ञापयन्ति धर्मा-
धर्मौ इति वेदाः समादयः । पचाद्यच् । तान् अध्यैष्ट अधीतवान् [एतेन
स्वाध्याय उक्तः । पक्षे अध्यगीष्ट ।] तिस्रः दशा वाक्यादयो येषां तान् त्रिदशान्
देवान् अयष्ट अग्निष्टोमादिभिः पूजितवान् [एतेन यजनसूक्तम् । केचित्तु यज्ञैरेव
देवपूजावाचिवात् त्रिदशानित्यस्य वैयर्थ्यापत्तिस्त्रिदशान् अयष्ट सङ्गतवान् इत्याहुः ।
‘वन्तुतन्पचारात् पूजामात्रवाचित्वेऽपि “यज्ञौ देवासां दानसङ्गतौ इत्यत्र देवो
देवनं क्रीडा अर्चा चेति इन्द्रः, देवस्यार्चेति तत्पुरुषोऽपि भात्यर्थमेदात् व्याकर्मदी
लौकिके न दोषः । स्मृतिव्रत इति आत्मनेपदम् ।] पितॄन् अपारीत् आप्यायित-
वान् [‘पितृनताप्सीत्’ इति पाठान्तरम् । तत्र ढपिः सकर्मकः ।] वन्धून्
मातृपितृदिशतीन् सममंस्त सम्मतवान्, सदा दानमानादिभिः पूजितवान्, इत्यर्थः ।
षणां कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्थाणां वर्गः तं व्यजेष्ट अभिभूतवान् । [कहिः-
शत्रुनिपातात् पूर्वम् अन्तःशत्रून् निजघान इत्यर्थः । “विपराथां जैः” इत्यात्मने-
पदम् ।] नीतौ सामादिषु च अरंस्त क्रीडितवान्, रत इत्यर्थः । अरीन् शत्रून्
समूलघातं न्यवधीत् समूलं हत्वा निहतवान् । [समूलोपपदात् हन्तेः “समूलगत-

জীবৈশ্বংসঃ। ইতি বসু। অথবা সমূহানাং শব্দাণাং ঘাত: প্রাণবিশেষ-
ফলকব্যাপারী যত্র হিংসাক্রিয়ায়াং তত্। যথা তস্মাৎ হতমান, লুঙি হনু ঘাতী:
বধাদেশ:। সর্বত্র লুঙ্। হনুসুপজাতি:]।

Metre:—ত ত জ গগ

সৌখ্যৈঃ। বেদান্ ত্রি। দংশান্। য়ে

জ ত জ গগ

পিতৃন। পারীত্স। মমস্ট। বম্বুন্

ইত্যাদি প্রথমপাদে ইদ্রবজা, লক্ষণং যথা, “স্বাদিদ্রবজা যদি তৌ জগৌ গ:।”
দ্বিতীয়পাদে উপেদ্রবজা। লক্ষণং ‘উপেদ্রবজা প্রথম লক্ষী সা।’ অতএব তয়ো:
সঙ্কররূপা উপজাতি:। তথাহি “অনন্তরীদীরিতলক্ষ্যভাজী পাদৌ যুদীয়াবুপ-
জাতযস্সা:।” ৫৮শ্লোকে ঋত্বোঃপি বৈকল্যেন দীর্ঘ: অবতি। “তথা পাদান্নগীঃপি
বা।” ইতি দীর্ঘনিয়মাত্।

Change of V.—তেন বেদা: অধ্যগাযিষত, [অধ্যগৌষত অ্যৈষত] বিদশো
অযচ্চত, পিতর: অপারিষত, [অপৃষত] বম্বব: অমসত, বঙ্ বৃগ: ব্যজাযি, অরানি,
অরয়ঃ অহসত [অচানিষত অবধিষত]।

Deriv.—অ্যৈট—অধি-৫-লুঙ্ ত। লট্, অধীতে। লুঙ্, অধ্যগৌট,
অ্যৈট। অ্যেট—যজ+লুঙ্ ত; লট্-যজতি, যজতে। লুঙ্ অযাভীত্,
অ্যেট। লিট্ ইয়াজ, ইঁজতু: ৫৮; ইঁজি। অপারীত্—পৃ-লুঙ্ ৫। সমসত
—সম-মন-লুঙ্ ত। অন্যতে লট্। মনে লিট্। ব্যজৈট—বি-জি-লুঙ্ ত।
বিজযতে, লট্। বিজিম্বি, লিট্। অরংস—রম-লুঙ্ ত। রমতে, লট্। রেনি,
লিট্। সমূলঘাতম্—সমূল-হন-বসু। নবধীত্—নি-হন-লুঙ্ ৫। লট্
হন্মি। লুঘান লিট্।

তিনি বেদ অধ্যয়ন করিতেন। বজ্ঞানুষ্ঠানে দেবগণকে ভূপ্ত
করিয়াছিলেন। পিতৃলোক সন্তুষ্ট করেন। আত্মীয়স্বজনকে সম্মানিত
করিতেন। বঙ্ ব্রিপু দমন করেন। নীতিশাস্ত্রে আনন্দ লাভ
করিতেন। অক্ষকুল সমূলে উচ্ছেদ করিয়াছিলেন।

वसूनि तोयं घनवद्भ्यकारीत्
सहासनं गोत्रभिदाध्यवात्सीत् ।
न त्र्यम्बकादन्यमुपास्थितासौ
यशांसि सर्व्वेषुभृतां निराख्यत् ॥ ३ ॥

He studied the Vedas, offered oblations to the gods, satisfied the manes with offerings, honored his relatives, conquered his passions, delighted in politics and killed his enemies 'to their utter extirpation.'

Q. Show the propriety of the whole Sloka.

Ans. स इत्यस्य रूप इत्यनेन अवयिवत् श्लोकेऽस्मिन् रूपगुणः वर्णितः । रूप-
गुणाश्च यथा 'अध्ययनम् यजनं दानं शस्त्राजोवः भूतरक्षणञ्च' इति । अतः 'सो-
ऽप्येष्ट' इत्यनेन अप्ययनं सूचितम् । 'त्रिदशान् अयष्ट' इत्यनेन यजनसुक्तम् ।
'वितुन् अताप्येत्' इत्यादिना निवापादि पित्रदानं वस्तुषु च सम्मानदानसुक्तम् ।
'अरंभ नौतो' इति नौतो रमणेन सोराज्यात् प्रजारक्षणसुक्तम् । 'न्यवधीदि'-
त्यादिना शस्त्राजोवः प्रकटितः । Q. Can the word सः be used

without यः ? Ans. "प्रक्रान्त (अन्वयो) प्रसिद्धार्थः अमुभूतार्थविषयः तद-
शब्दः यद्-शब्दोपादानम् नापेक्षते" इति यद्-शब्दं विना तद्-शब्दप्रयोगः । [The
word तद् can be used alone without यद् if it indicates some
thing previously mentioned or signifies something well
known to all, or picturesquely delineated.] २ ।

3. This consists of 4 simple sentences.

Prose order:—असौ वसूनि तोयं घनवद् व्यकारीत्, गोत्रभिदा सह
आसनम् अध्यवात्सीत् । त्र्यम्बकात् अयं न उपास्थितः । सर्व्वेषुभृतां यशांसि
निराख्यत् ।

Substance:—नेषो यथा जलं वर्धति, तथा स घनानि अर्थिभ्यः
प्रायच्छत् । पराक्रमेण ह्यस्तस्यापि सख्यम् लभमानः तस्य अर्द्धासनं भेजे । अहं-

देवात् कृते न चान्यस्य पुरः प्रथमतमभूत् तस्य शिरः । शङ्खविधायं न तस्य उपमा आसीत् ।

Explanation in tika form :—असौ दशरथः वसुनि धनानि [“कृत्स्नकथं कथं चैनं वसु” इत्यमरः] तोयम् उदकम् [“अग्नीर्षं क्षीयपाणीयगौर-क्षीरांश्च शम्बरम्” इत्यमरः] धनवत् मेघ इव [“तेन तुल्यं क्रिया चेत् वतिः” इति वसिप्रत्ययः । अतु तद्धितगता आर्यो उपमा] व्यकारीत् दत्तवान् । मेघो यथा फलनिरपेक्षतया जलं वर्षति तथा सोऽपि धनानि सर्वेभ्यो दत्तवानित्यर्थः । [एतेन राशः दानवीरत्वं प्रकटितम् । एवं सम्यक् पालनादिन्द्रेष्टु तुल्यत्वमाह गोत्रभिदेति] गोत्रान् पर्वतान् [“अद्रि गोत्र गिरि शिवाचल शैल शिखीश्रया” इत्यमरः] भिनन्तीति गोत्रभिदिन्द्रेः, [एतेन इन्द्रेण भेदावीर्यत्वम् ध्वनितम् । “सत्-सू-विष-द्रुह-द्रुह-युज-विद-भिद-हिद-जि-नी-राजासुपसर्गेऽपि विप्” इति कृिप्] तेन सङ्घ आसनमेकम् आसनम् अश्ववात्सीत् अभ्युषितवान् [अनेन अत्यन्त-धर्मैर्विजयित्वं प्रदर्शितम् । “उपान्वध्याङ् वस” इति आसनमित्यस्य अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा] चीणि अश्वकानि अक्षीणि यस्येति ब्राह्मकः मंहादेवः [अथवा “तिस्रो देवो यदा चैनं भजन्ते भुवनेश्वरम् । बीरापः पृथिवी चैनं ब्रह्मकस्तु ततः स्मृतः” इति धौर्मिरापसिखोऽम्बाः पाल्यत्वेन सन्ति यस्येति भारतम् । ब्रह्माणां लोकानामश्वकः पिता इत्यस्ये । द्विस्रोऽम्बाः शक्तयः यस्येति केचित्] तस्मादन्त्ये स्त्वं [“अन्वारादितरत्ने दिक्शब्दाश्चरपदाजाहियुक्ते” इति पञ्चमी] न उपपत्तिस्तु प्रधानत्वेन न पूजितवान् । गुणैः सर्वेषां पूजाईतया न तस्य कश्चित् प्रथम्य आसीत् इत्यर्थः । [“उपात् क्षेमपूजासकृत्तिकरणभिवकरणपयिष्ठिति वाच्यम्” इति आत्मनेपदम्] इषून् विभ्रतीति इषुधृती धनुर्धराः, [“अन्वेभ्योऽपि दृश्यत” इति कृिप्] सर्वेषाम् इषुधृतां यशांसि निरास्यत् निरस्तवान् । स हि अस्मिन्नाम् श्रेष्ठोऽभूत् इत्यर्थः । [एतेन अस्य असाधारणीकृतास्त्वत्वं प्रदर्शितम् । वसुम् उपजातिः ।]

Change of V.—वसुनि व्यकारिषत व्यकरिषत । आसनम् अश्ववादि, अश्वः उपास्थायि असुना यशांसि निरासिषत ।

Derivation :—व्यकारीत्—वि-कृ-लुङ् । कटं किरति । गोत्र-भिद-

पुण्यो महाव्रजसमूहशुभः

सन्तर्पणो नाकसदा वरेण्यः ।

जज्वाल लोकस्थितये स राजा

यथाध्वरे वङ्गिरभिप्रणीतः ॥ ४ ॥

क्रिप्त्वा आसनम्—आस-ल्युट् अधिकरणे । अश्ववासीत्—अधि-वस-लुङ् ।
वसति लट् । उवास लिट् । उपास्वित—उप-स्वा-लुङ् । त । इव-श्-क्रिप् ।
यश्च—अश्व-अमुन्, अश्रुते लट् । निरास्वित्—निर्-अस-लुङ् । अस्वति लट् ।

मेष धेरूपं वारि वर्षणं कर्त्तुं, उज्ज्वलं तमि धनं विभरणं करिष्येन ।
हेन्द्रोऽयं अहिं एकाग्रं उपवेशनं कर्त्तुं । महादेवं व्यातीतं अश्वेन
आराधनं कर्त्तुं नास्ति । अमुन् धर्मात्प्राप्तिर्नैव यश्च लोपं करिष्य-
हिष्येन ।

He showered wealth as clouds water. He sat on the same seat
with Indra the piercer of Mountains. He did not salute other than
the three-eyed Shiva, and put out the glories of all archers.

Q. Show the propriety of the whole sloka.

Ans. अनेन वाक्पुत्रेण असौ दानवीरो धर्मवीरो युद्धवीरश्चेति नाथकस्य
उत्तमैश्वर्यवत्तमं प्रदर्शितम् । Q. Give allusion to गोत्रभिद ।

Ans. 'हिरण्य-मायया पर्वताः सपत्न्याः बहुदेशान् उच्छिदम्' अमयन् । इन्द्रस्य

वज्रं तेषां यजान् चिच्छिद' इति पौराणिकी वार्ता । Q. Give the

derivative meaning of यश्च । Ans. अश्रुते व्याप्नोति

इति यश्च । 'अग्नेर्देवने युट्' इति अश्रुतांतीः अमुन् प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

Q. Account for द्वितीया in आसनम् । Ans. (See above.)

Q. Give the significance of गोत्रभिद । Ans. (See above.)

Q. Account for आत्मनेपद in उपास्वित । Ans. (See above.)

4. Principal sentence :—स राजा लोकस्थितये जज्वाल । Ad-
jectives to राजा,—पुण्यः, महाव्रजसमूहशुभः, नाकसदा सन्तर्पणः, and
वरेण्यः । Adjunct to राजा,—अध्वरे अभिप्रणीतः वङ्गिः यथा ।

Prose order :—पुण्यः महाब्रह्मसमूहजुष्टः नाकसदा सन्तर्पणः, वरिष्ठः स राजा लोकास्थितये अक्षरे अभिप्रसीतः वरिष्ठः यथा (इव) अज्वालय ।

Substance :—यज्ञे सन्तर्पणः अग्निः यथा पुण्यः ब्राह्मणैः सेवितः, देवताप्रीतिपदकसन् लोकरक्षार्थं समधिकम् उज्ज्वलो भवति, दशरथस्य पुण्य-कर्मा, ब्राह्मणैः यज्ञे कृतसाहाय्यः, देवान् प्रीत्यन् श्रेष्ठतममाय लोकरक्षार्थे अतीव औज्ज्वल्यम् दधे इति ।

Explanation in tika form :—पुनातीति पुण्या धर्मः, तदस्यासीति पुण्याः [अर्थ आदितादृश] अत्यन्तपुण्याशीसलात् सत्त्वभावः इत्यर्थः । वरिष्ठपक्षे पावने इत्यर्थः । [“पुण्या धर्मो मनोऽर्थे च पावने च प्रयुज्यते ।”] महता वेदविदां ब्रह्मणां ब्रह्मण्यज्ञां समूहेन जुष्टः सेवितः यागादिकर्मणि कृतसाहाय्यः इत्यर्थः । अग्निपक्षे सन्तर्पितः । [“ब्रह्मा विरिञ्चिद्विनयोरिति विप्रः ।”] “यज्ञे तैषि तथा मासि वैवे ज्योतिषिके षड्जि । यात्रायां पयि जिह्वायां महत्तु गृध्रे न दीयते” इति निवे-
धात् महता ब्रह्मसमूहेन जुष्ट इति वा विग्रहः । यथा महत्तु ब्रह्म तपो येषां तेषां समूहेन जुष्टः “वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः” इत्यमरः । यथा अमहा इति पाठः । तथात्वे अथैव विष्णोरिव महत्सजो यस्य असाविति । “अकारी विष्णुर्द्विष्टः” इति वचनात् । यथा असौ रोगस्तं हनोति अनहा, तस्मिन् राजानि सति, लोकानां व्याधिभयं नासीदित्यर्थः । तथाहि आशिदासः—“अनपदे न गदः पदमादधी” इति । अग्रे च व्याधिहन्तृत्वं प्रसिद्धमेव । [~~यस्य सविपरीतमकं~~ नास्ति अस्मिन्निति नाकः स्वर्गः [“स्वर्गे नाकं त्रिदिव त्रिदशासुराः” इत्यमरः । नाको नवेदा तसुविशेषादिना न अनजादेशः ।] तत्र सौदन्तीति नाकसदी देवाः [सत् सू द्विविधे क्लिप्] विप्राश्च । [“कर्मेकर्मणोः कृति” इति कर्मणि षष्ठी] सन्तर्पयति प्रीत्यतीति सन्तर्पणः [“कृत्यल्युटो बहुलम्” * इति ल्युट् कर्त्तरि । राजा यागादिना देवान् तर्पयति, अग्निरपि अग्निसुखत्वाद् वानामिति तान् तर्पयति इति भावः] वरिष्ठः ब्रह्मः स राजा लोकास्थितये लोकास्थित्यर्थं जनार्ण्यादायै इति यावत् । अक्षरे यज्ञे [“यज्ञः सर्वोऽक्षरो यागः” इत्यमरः] अभिप्रसीतः शत्रुषु संकृतः वरिष्ठप्रियथा अग्निरिव अज्वालय प्रदीतवान् । [अग्नि-

* See foot notes sloka 21. I.

ज्वलनमपि लोकस्थित्यर्थे स्यात्, तथाहि “अग्नी प्राजाहतिः सत्यमादित्यमपतिहते ।
आदित्या ज्वायते वृष्टिर्वैष्टेयं ततः प्रजाः” इति ।

श्रीतृपुर्णोपमालङ्कारः, उक्तम् संपातिः ।

Change of V.—पुष्पान् महावज्रसमूहजुष्टेन सन्तर्पणेन अग्निं योप जज्वल
तेन राता वक्रिना अभिप्रणौतेन ।

*Derivation :—पुष्पाः=पू+यत् । “पूडो यशुक्कस्त्वय ।” जुष्टः=जुष
+कृः । सन्तर्पणः=सन्-टप्-विच्-ल्यु । नाकसद=नाक-सद-क्विप् । वरिष्ठाः
=ह-एष्ठाः । अक्षरः=अध्वानं सत्पथं राति प्रयच्छति इति अक्षरः, अध्वीप-
पदात् राधातोः कः । वक्रिः=वहति हविः देवेभ्यः यः स वक्रिः । वह्धातोः ‘निः ।

यज्ञे मन्त्र संस्तुत, अग्निं येषूप ब्राह्मण सेवित, देवगणैश्च तृप्ति-
दायकं च श्रेष्ठं इहेया लोक स्थितिर जगत् उज्ज्वलं हय, राजा दशरथं
सेइरूपं पुण्यावभाव, ब्राह्मण सेवित, देवगणैश्च अनन्यप्रदं च श्रेष्ठं
छिलेन च पृथीलोक रक्षार्थं प्रदीप्य इहेयाछिलेन ।

The King blazed for the benefits of the world as the fire conse-
crated in a sacrifice, which as well as the former was full of purities,
was attended by a large number of Brahmans, gave delight to the
dwellers of heaven and was highly honored.

Q. Account for the Masculine Gender in पुष्पाः ।

Ans. पुष्पम् अस्य अस्ति इति पुष्पाः, अर्थ आदिभ्य अच । राजा इत्यस्य
विशिष्टत्वात् पुल्लिङ्गम् । Q. Account for वही in नाकसदाम् । Ans.

‘कर्णकर्मणोः कृति’ इति सन्तर्पण इत्यत्र ल्यु-विधानात् नदयोगे नाकसदाम्
प्रत्यय कर्मणि वही । Q. Give allusion to राजन्, derive.

and explain its significance. Ans. Allusion—ऋषिभिः

निहतात् अतिगर्वितात् वेणात् समुदितः पृथुः यदा प्रजाः अरज्जयन् तदा “पृथुं
वैष्णं प्रजा दृष्ट्वा रक्ताः क्षिति यदभूवन् । ततो राजति नामास्य अगुरागादजायत ।”

Deriv.—धातूनामनेकार्थत्वात् रक्षनार्थस्य राजधातोः कनिन् । Signi-

ficance—अत्र राजा इति पदेन प्रजारज्जनं व्योक्तम् । Cf.—“नयैव शो-

ऽभूदन्वर्थी राजा प्रकृतिरक्षणात् ।” रघुः ।

स पुष्पाकीर्तिः शतमन्युकस्यो

महेन्द्रलोकप्रतिमां समृद्ध्या ।

अध्यास्त सर्व्वसुखामयोध्याम्

अध्यासिताम् ब्रह्मभिरिह्वोधैः ॥ ५ ।

5. Principal sentence—स अयोध्याम् अध्यास्त । Adjectives to स—पुष्पाकीर्तिः शतमन्युकस्यः । Adj. to अयोध्याम्—समृद्ध्या महेन्द्रलोकप्रतिमां, सर्व्वसुखाम्, and इह्वोधैः ब्रह्मभिः अध्यासिताम् ।

Prose order :—पुष्पाकीर्तिः शतमन्युकस्यः स समृद्ध्या महेन्द्रलोकप्रतिमां सर्व्वसुखाम् इह्वोधैः ब्रह्मभिः अध्यासिताम् अयोध्याम् अध्यास्त ।

Substance :—इन्द्रोपमो यशस्वी राजा साधुभिः पूरिताम् अलकामिष समृद्ध्या सर्व्वेषु कालेषु मनोरमाम् अयोध्याम् अध्यावास ।

• Explanation in tika form :—पुष्पा शोभना [“पुष्पा मुगन्धे संज्ञते पल्लं शोभनमुच्यते” इति शास्त्रतः] कीर्तियस्यासौ पुष्पाकीर्तिः यशस्वी । शतं मन्यवो यज्ञाः कस्मादि वा यस्यासौ शतमन्युरिन्द्रः [“मन्युर्देव्ये क्रतौ क्रुधि” इत्यमरः] तस्माद्दीपदसमाप्तः शतमन्युकस्यः इन्द्रतुल्य इत्यर्थः । [“दीपदसमाप्तौ कस्यवद्देश्यदेशीयरः” इति कल्प] स राजा [अनेन राज्ञः प्रभावः दर्शितः] सम्यगतिशयेन ऋद्धिः तथा समृद्ध्या सम्यक्त्या, प्रतिभोयते तुल्यते इति प्रतिमा [“आतथोपसर्गे” इति अङ्] महेन्द्रलोकेन अमरावत्या [“मनरीत्वमरावती” इत्यमरः] प्रतिमा सादृश्यं यस्यास्मात् अमरावतीसदृशमित्यर्थः । [जयमङ्गलमते तु महेन्द्रलोकेन प्रतिमा तुल्य इति तृतीया] सुखम् अस्याः अस्ति इति सुखा, अर्धं आदिभ्यः अच् । अथवा मुखयतीति सुखा पचाद्यच् । सर्व्वेषु ऋतुषु सुखा तां, सर्व्वदेव सुखावहामित्यर्थः । [इहः दीप्तः बोधो ज्ञानं येषां तथोक्तेः सर्व्वशास्त्रार्थपरिज्ञानात् पटुवृत्तिभिरित्यर्थः ब्रह्मभिः ब्राह्मणैः [“ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः” इत्यमरः] अध्यासिताम् अध्यासिताम् अधिष्ठितमित्यर्थः । अयोध्यां स्वां राजधानीम् [“अधिष्ठातृस्थानां कर्म” इति अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा] अध्यास्त अध्यावास । [भूत सामान्ये लङ् । व्रत्तम् उपजातिः ।]

Change of V.—पुच्छकीर्तिना शतमनुकल्पेन महेन्द्रलोकाप्रतिमा
सर्वसुखं सुखा अप्यासिता अप्योष्या अप्यासि ।

Derivations &c. :—कीर्ति- कृत्-भावे क्तिन् । कीर्तयति-कट्, अपि-
कीर्तत् अपीकृतत्-लुङ् । प्रति-मा-कङ् । अपि-आस-कङ् । लटि आसी ;
लुङि आसिष्ट । सुखा-सुख-अच् । अप्यासित- अपि-आस्-कस्यणि क्त ।
इह- इत्थ-क्तः । लटि इत्थि । लिटि इत्थासक्त । लुङि ऐत्थिष्ठ । अप्योष्या- नञ्
+युष् + षात् । मनु-मनुधातोः उवादि-युष् । इन्द्र- इदि परमेष्ठ्ये इत्थ-
आत् इन् । Diff m - “इन्द्रः शचीपतीवज्रात्मन्यादित्ययोगयोः” इति विश्वः ।
ऋतुः—ऋधातोः तुक् । ‘ऋतुः स्त्रीपुष्पकाखयोः’ । ब्रह्मन्- ब्रं धधातोः मौनन् ।
‘ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विश्वः प्रजापतिः ।’ इत्यमरः । Depension—
पुंसि, ब्रह्मा ब्रह्माणी &c. कौं, ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि &c.

इह तुल्यं पूष्यकीर्तिं राजा नम्ररथं सर्वं समग्रैश्चैव सुखं धनं, विद्वान्
ब्राह्मणं कर्तुं कथं ध्यायितुं, इह लोके वासं तुल्यं अधोऽध्यायनं वासं
करितेन ।

With ‘glories unsullied’ the King, a little lower than Indra, lived
in Ayodhya, ‘the very picture of Indra’s world’ in respect of wealth.
It was inhabited by Brahmins of ‘enlarged understanding’ and was
pleasing in all ‘seasons.’

Q. Has the stanza any special poetical merit ?

Ans. पूर्वम् राजविशेषवचनम्, पश्चात् नगरोविशेषम् तन्नामीक्षितं युज्यते ।
‘स्वामिगुणपूर्विका हि निवासस्य गुणाः भवन्ति’ इति उक्तेः । Q. Does the
adjective ‘इहवीधैः ब्राह्मणैः अप्यासितान्’ to अप्योष्याम् enhance
any merit of the hero ? Ans. अप्योष्या विश्वः ब्राह्मणैः पूरिता
इति प्रजानाम् गुणवत्त्वम् वाच्यं गुणाधिक्यम् च द्योतयति । स्वामिगुणान् भजन्ति
हि प्रजाः इत्युक्तेः । Q. Explain the significance of the
adjectives to अप्योष्या । Ans. वासभवनानुरोधात्, शीतशीघादिषु
ऋतुषु उपभोग्यमलानुरोधात्, साधुसङ्गलनुरोधात् वासस्थानं विधीमयति

प्रथमः सर्गः ।

निर्माणदक्षस्य समीहितेषु

सीमेव पद्मासनकौशलस्य । /

ऊर्ध्वस्फुरद्भगभस्तिभिर्या

स्थितावहस्येव पुरं मघोनः ॥ ६ ॥

मानवान् । सा च अयोध्या सर्वथा तद्गुणोपेतासीत् इति विशेषणतुल्यं
संचितम् । ५ ।

6. Principal sentence :—या (अयोध्या) ऊर्ध्वस्फुरद्भगभस्तिभिः
मघोनः पुरम् अवहस्य इव स्थिता । Adjunct to या—समीहितेषु
निर्माणदक्षस्य पद्मासनकौशलस्य सीमा इव ।

Prose order :—समीहितेषु निर्माणदक्षस्य पद्मासनकौशलस्य सीमा
इव, या (अयोध्या) ऊर्ध्वस्फुरद्भगभस्तिभिः मघोनः पुरम् अवहस्य इव स्थिता ।

• Substance :—यान्येव विधायाः सङ्गुनीकृतानि तेषु सर्वेषु एव अयोध्या
निर्माणनैपुण्यम् अधिकम् ख्यापयति । अस्याः ऊर्ध्वगताः रत्नकिरणाः हस्तो
जनस्य दन्तकिरणा इव प्रतिफलिताः इन्द्रस्य भवने प्रति अवप्रयाङ्गास्यं प्रकटित-
वन्तः इव ।

Explanation in tika form :—[कौटुम्भीम् अयोध्याम् अय्याम् राजा
इत्याह निर्माणेति ।] समीहितेषु ब्रह्मणः पचे खट्वम् ईक्षितेषु मघोनः पद्मे सप्तकं
चक्षितेषु निर्माणदक्षस्य ब्रह्मणः पद्मे निक्षिपतिः निर्माणम् सृष्टिः, तत् दक्षस्य
पटोः ; मघोनः पचे, निर्माणम्, स्वपुरनिर्माणम् दक्षते हनि इति निर्माणदक्षः,
पचायच्च, तस्य स्वपुरनिर्माणनिन्दकस्य इत्यर्थः । पद्मासनकौशलस्य पद्ममेव आसनम्
यस्य स पद्मासनः ब्रह्मा तस्य कौशलस्य नैपुण्यस्य सीमा मर्यादा इव इति उत्प्रेक्षा ।
ब्रह्मणा न ईदृशी शोभना अन्या पुरी निर्मिता इत्यर्थः । [यथा निर्माणदक्षस्य,
पद्मासनस्यैव कौशलं यस्य तादृशस्य विचक्रकर्मणः समीहितेषु निर्मितेषु सीमा इव ।
इतः परं शोभनं न निर्मितमित्यभिप्रायः । यथा पद्मासनस्य कौशलं सीमार्थं यस्य
तस्य ब्रह्मणः समीहितेषु वाञ्छितेषु सीमा इव । यथा, कौटुम्भ्याम् शलते चलति
इति कौशलः पचायच्च, अलुकसमासच्च, इधिव्यां विहितसृष्टिरित्यर्थः । पद्मासन-

यासी कौशलस्येति इति पद्मासनकौशलः, विवक्षावन्नात् कर्मधारये विशेष्यस्य
प्राग्भावः ।] या अयोध्या, जहं स्मरन्तः ये रत्नामाम् गमस्यः रश्मयः तेः हासमृतैः
मधोमः इन्द्रस्य पुरम् हृमरावतीम् विदुषः इव स्थिता । [अमरावती न मां
शोभया विजेतुं शक्नुयात् इति विविच्य अयोध्या हसतीव इत्यर्थः । अथादि...

माघकाव्ये—“गगनसुखां मणिरुचां चयेन यत्

सदनान्यदस्यत नाकिनामपि ॥”

अलङ्कारः—उत्प्रेक्षाव्यतिरेकयोः संसृष्टिः । वचसुपजातिः ।]

Change of V.—सीमया इव यथा स्थितम् ।

Derivations &c.—कौशलम्—कुशं खाति गृह्णाति इति कुशलः, ला-
घातोः कः (one expert in taking the Kusagrass) तस्य कृतम् कृति
कौशलम्, अण्प्रत्ययः । गमसि—गम्यते ग्रायते इति गः, गम्धातोः डः । गम्
वमसि प्रकाशयति, इति ग-उपपदात् भस्धातोः क्तिच् । अमसीत् अमसीत्
लुङ् । मधवन्—महं पूजयाम्, तस्मात् कनिन् । महति लट्, अमहीत् लुङ्
ईहित—ईहङ् चिदायाम्, ईहते लट्, ऐहिट लुङ् ।

अष्टे पदार्थ निर्माणे विशेषः पद्मसार परिचायकः ये वाक्कारः कौशल
अयोध्या ताहार मीमा स्वरूप । उक्त अयोध्या उर्ध्वं स्फुरन् रश्मिरूप
द्वारा येन ईश्वरः पुरीके उपहास करिष्य अवहान करितेतेह ।

* The city expressed the highest degree of skill shown on things
to be created by Brahman the lotus seated, one that has acquired
great adept in construction of things. It appeared to laugh as it
were, at the city of Indra by means of the rays of its gems 'beaming'
upwards.

Q. Is there any impropriety of समास in पद्मासन-
कौशलस्य ? Ans. “पूरणगुणसहितार्थं सद(त्-अ)व्ययं तस्य समानाधिकरण्येन”
इति गुणवाचकेन षष्ठीसमासः न युज्यते । तथापि ‘अर्थगौरवम्’ ‘बुद्धिनाशम्’
इत्यादिषु पद्मासनकौशलम् इत्यपि सिद्धम् । तत्सिद्धत्वे हेतुमाह । “तत्स्यैव
गुणैः समासी वक्तव्यः” इति काव्यायनः । [Words denoting attributes

सद्वत्सुक्ताफलवज्रभाञ्जि

विचित्रधातूनि सकाननानि ।

स्त्रीभिर्युतान्यस्तरसामिबोधैः

मेरोः शिरांसीव गृहाणि यस्याम् ॥ ७ ॥

such as कर्णम् can not be compounded in a षष्ठीसमास unless they are attributes in the abstract as कौशलम् &c.] Q. Decline the base of मघोनः and give the feminine form. Ans. मघवान् मघवा, मघवन्ती मघवानौ, मघवन्तः मघवानः इत्यादि । स्त्रियाम् मघवती मघवनी । Q. Write gram. notes on सीमा and decline it. Ans. Gram. note—सिनीतेः (सिधातोः), मृनिन् इति सीमन् । “डाप् उभाभ्याम् अन्यतरस्याम्” इति डाप् ङा । अतः सीमन् सीमा वा । Declension—सीमा सीमानौ सीमानः, वा, सीमा सीमे सीमाः इत्यादि । ६ ।

7. Principal sentence :—“यस्यां गृहाणि मेरोः शिरांसीव अभूवन् । Adjuncts to the subject i. e. to गृहाणि and शिरांसि,—सद्वत्सुक्ताफलवज्रभाञ्जि, विचित्रधातूनि, सकाननानि, अस्तरसाम् ओषैरिव स्त्रीभिः युतानि ।

Prose order :—यस्यां सद्वत्सुक्ताफलवज्रभाञ्जि विचित्रधातूनि सकाननानि अस्तरसाम् ओषैरिव स्त्रीभिः युतानि गृहाणि मेरोः शिरांसीव (अभूवन्) ।

Substance :—स्वर्णमयस्य सुमिरुशृङ्गस्य शृङ्गाणीव अयोध्यायाः गृहाणि आसन् । तथाहि यथा सुमिरुशृङ्गं नानारत्नानि घातवः काननानि च सन्ति तथैव अस्याम् वर्तन्ते । सुमिरुशृङ्गाणि यथा अस्तराभिः सेवितानि तथैतानि गृहाणि स्त्रीरवैः श्रेष्ठयितानि आसन् ।

Explanation in tika form :—यस्याम् अयोध्यायां सन्ति श्रीमन्नामि रत्नानि मरुततपश्वरागवैदूर्यादीनि सुक्ताफलानि मौक्तिकानि वज्राणि शीरकाणि च भजन्ते इति सद्वत्सुक्ताफलवज्रभाञ्जि ; [सुक्ताफलवज्रयोः रत्नानामावेऽपि ग्राधान्-

સ્થાપનાર્થે વચનં । “મજો પિઃ” इति स्त्रिः । युञ्जीति वा पाठः ।] विचित्राः
 नृणां प्रकारा धातवी मनःशिलादयो येषु तथोक्ताणि कृत्रिमेष्वपि सुसिद्धयेषु
 सहजत्वात् । काननैः इह वर्तमानानि गृहसन्निविष्टिद्वितीयक्यान्, किंयन्तेषु
 सहजत्वात् च । अप्सरसां श्रीषेः इत्येः निक्षरेः समूहेरित्यर्थः । “श्रीषी इन्द्रेण
 रथे” इत्यमरः । तैरिव स्त्रीभिर्गताभिः तत्त्वामिः स्त्रीभिरप्सरीभिरिव इत्यर्थः ।
 [स्त्रीणां अप्सरःसादृश्येन अतिसौन्दर्यं दर्शितम् । अप्सरसूशब्दे बहुवचनानः
 इति क्रमदीश्वरः ।] गृहाणि वैश्वानि मेरीः सुमेरीः शिरांसि यन्त्राणीह
 अभूवन् । [यस्याम् अभूवन् ताम् अर्थीभ्यामध्यास इति यणदोः सम्बन्धः ।
 गृहशब्दो वैश्वानि नपुंसकलिङ्गः, तत्स्थायिषु पुंलिङ्गो नित्यं बहुवचनान्तश्च ।
 यौती पूर्णप्रमालङ्कारः । इत्तम् उपजातिः ।]

Change of V.—सद्वत्सुक्ताफलवचनभिः, विचित्रधातुभिः, सप्ताननैः
 स्त्रीभिः युतेः, शिरीभिः गृहेः अभूयत ।

Derivation :—रव—रमते अत् इति रवम्, रम्धातोः [नः । अरत्
 लङ् । धातु—धा-धातोः तन् । दधाति धत्ते लट्, अधात् अधित लुङ् ।
 अप्सरस्—अप् सु, मध्यमानासु जाता इति अप्सरसः । अद्गः सरन्ति इति
 वाक्यम् । अप्सश्चात् सृधातोः [असिः । “अप् सु निमंथनादेव रसाप्रकार-
 वित्तयः । उत्पत्तिसंज्ञयेह तस्यादप्सरीसम्बन्धः ।” इति उक्तो । युतः—यु नियमे
 तस्यात् क्तः । यौति लट्, अयावीत् लुङ् । शिरस्—श्रिधातोः असुन् । शिर
 इति अकारान्तोऽपि असि, यथा “निचकर्त्त शिरान् द्रौषिः ।”

સૂત્રેક પર્વતેર શિથરદેશેર આશ્રયે નૃગરીર પ્રામાન મકલ
 મૂર્તિકલ ઓ હૌદક પ્રકૃતિ ઉત્કૃષ્ટ રત્ને વિભૂષિત, 'ગૈરિકામિ વિચિત્ર
 ધાતુ દ્વારા' ડિઝિત, કાનન યુક્ત, ઓ અપ્સરાતુલ્ય રમનીકુલ કર્તૃક અધ્ય-
 શિત હિલ ।

Like so many peaks of Sumern, its palaces were possessed of
 fine gems, such as pearls and diamonds, were decorated with varie-
 gated metals, had gardens attached to them, and contained women as
 handsome as so many Apsaras.

अन्तर्निविष्टोज्ज्वलरत्नभासो

गवाक्षजालैरभिनिष्यतन्वः ।

हिमाद्रिटङ्गादिव भान्ति यस्याम्

गङ्गास्वपातप्रतिमा गृहेभ्यः ॥ ८ ॥

Q. Is the reading सद्रवमुक्ताफलानां युक् योगी येषु तानि इति बहुव्रीहिः objectionable ?

Ans. “युजेरसमासे” इति यदस्ति प्रतिषेधः नातः तस्यावसरः । तस्य अन-
पुंसकविषयत्वात् । सद्रवमुक्ताफलानां युक् योगी येषु तानि इति बहुव्रीहिः
सुगमः । Q. Write notes on गृहाणि in respect of

Gender. Ans. See above. Q. Give the meaning

of रत्न । Ans. नशिमाशिक्यादीनि रत्नानि । यदा “जाती जाती यदुत्कृष्टम्
तद्रत्नमिति कथ्यते ।” इति वचनात् शोभनमध्ये उत्कृष्टाणि इत्यर्थः । Q. De-

cline भाज् । Ans. पुंसि स्त्रियाश्च भाक् भाजौ भाजः । कौं भाक् भाजौ
भाञ्जि इत्यादि । Q. Give the derivative meaning of,

or allusion to अप्सरस् । Ans. ‘अपसु निक्षिप्तनादेव रसात् तस्मात्
वरस्त्रियः । उत्पेतुमंजुजयेष्ठ तस्मादप्सरसीऽभवत् ॥’ ७ ।

8. Principal sentence :—यस्याम् (अयोध्यायाम्) अन्तर्निविष्टो-
ज्ज्वलरत्नभासः भान्ति । Adjunct to भासः ;—गृहेभ्यः गवाक्षजालैः अभि-
निष्यतन्वः, हिमाद्रिटङ्गात् इव अभिनिष्यतन्वः and गङ्गास्वपातप्रतिमाः ।

Prose order :—अन्तर्निविष्टोज्ज्वलरत्नभासः गृहेभ्यः गवाक्षजालैः अभि-
निष्यतन्वः (सन्वः) हिमाद्रिटङ्गात् (अभिनिष्यतन्वः) गङ्गास्वपातप्रतिमा इव
भान्ति । Or see below.

Substance :—यस्याम् अयोध्यायाम् उच्चरुहमध्यस्थिताः रत्नदीपयः तेष्व-
गवाक्षजालैः आल्लसैः निष्यतन्वः तथा शोभनवापुः यदा गङ्गाजलपाताः हिमालयस्य
विदीर्घप्रसरभागात् सरन्तः शोभाम् अधिगच्छन्ति ।

Explanation in tika form :—यस्याम् अयोध्यायाम् अन्तर्गृहमध्य-
निविष्टानां निहितानाम् अर्पितानामित्यर्थः । उज्ज्वलानाम्दीप्तानां रत्नानां भासः

দীপ্যঃ [“স্বঃ প্রমা স্বয়ং বিজিৎ মা মা ছবি যুতি দীপ্যঃ” ইত্যমরঃ] গৃহস্থঃ
 গবামলীপাব গবাচাঃ [“গবামলীপাব” ইতি অচ] বহুতায়নানি [“বাহতায়ন
 গবাচঃ স্যাত্” ইত্যমরঃ] তেষাং জালৈঃ সমুহৈঃ জালকৈঃ বা অভিনিষ্পতন্ত্যঃ
 নিঃসরন্ত্যঃ সন্ত্যঃ ধিমস্ত্যাদিঃ হিমাদিঃ, অথবা হিমেণ যুতোঃ হিমালয়ঃ, তস্য
 টঙ্কাৎ ‘পাষণদারণাৎ’ বিদৌষপ্রসারমাগাদিত্যর্থঃ, [“টঙ্কঃ পাষণদারণে” ইতি
 বিবঃ] অভিনিষ্পতন্ত্যঃ গঙ্গাম্বুপাতপ্রতিমা গঙ্গাজলপ্রবাহতুল্যা ইব ভাস্তি
 শ্রোভন্তে । তামযৌধ্যাম্ অধ্যাস্ত ইতি পূৰ্ণেণ অন্বয়ঃ । [এতৈঃ চতুৰ্ভিঃ শ্লোকৈঃ কলা-
 পকম্ উক্তম্ । তথাহি, “বাহ্যাম্ যস্মিন্ ইতি প্রীতম্, ত্রিभिঃ শ্লোকৈঃ বিশেষকম্,
 কলাপকম্ চতুৰ্ভিঃ স্যাত্ তদুহম্ কুলকম্ স্মৃতম্ ।” শ্লোকৈঃস্মিন্ প্রতিমীশব্দঃ
 ইবার্যে প্রযুক্তঃ । অতীত্ব অনেকেবশব্দেন উপমা । উক্তাচ্চ দৃষ্টিনা—“একো-
 নেকেবশব্দত্বাৎ সা বাক্যার্থোপমা বিধা ।” ইতম্ উপজাতিঃ ।]

[শ্লোকস্য অস্য एवं বা অন্বয়ঃ ক্রিয়তাং যথা—যস্য গঙ্গাম্বুপাতপ্রতিমাঃ
 অন্তর্নিবিষ্টোজ্জ্বলরত্নভাসঃ হিমাদ্রিটঙ্কাদিব গৃহস্থঃ গবাচজালৈঃ অভিনিষ্পতন্ত্যঃ
 সন্ত্যঃ ভাস্তি ।]

Change of V.—ভাষিঃ অভিনিষ্পতন্ত্যোভিঃ ভাষতে গঙ্গাম্বুপাতপ্রতিমাভিঃ ।

Derivations &c.—রত্নম্—রত্নয়তি হৃণয়তি ইতি রত্নম্ ইতি রত্নৈর্য-
 ন্নাত্ ন প্রত্যয়ঃ । Diff. nt.—“রত্নম্ স্বজ্যতিগ্ৰেষ্ঠে’পি রত্ন’ মাণিক্যমিষ্যতে”
 নিবিষ্ট—নি-বিষ্ণ্যতীঃ ক্তরি ক্তঃ । লুঙ্ অবিচত্ । অদ্রিঃ—অদ্রধাতীঃ
 ক্তিন্ । টঙ্কঃ—টক্ বস্মে ইত্যস্মাৎ ঘञ্ । টঙ্কয়তি লট্, অটটঙ্কন্ লুঙ্ ।

যে অযোধ্যার গৃহভান্ডারস্থিত উজ্জ্বল রত্নের দীপ্তি গবাক্ষজাল
 দ্বারা বহির্গত হইয়া হিমালয়ের ভগ্ন প্রস্তর নিঃসৃত গঙ্গার প্রপাত
 অনুকরণ করিতেছে ।

In which city, the lustre of the bright jewels deposited within,
 shooting out through the windows from the houses, shine forth as
 the ‘very image’ of the fall of the waters of the Ganges through the
 declivity of the mount Himalaya, the seat of snow.

Q. Write notes on গঙ্গাম্বুপাতপ্রতিমাঃ । (Ans. See above).

धर्म्यासु कामार्थयशस्करीषु
मतासु लोकेऽधिगतासु काले ।
विद्यासु विद्वानिव सोऽभिरमे

• पद्मेषु राजा तिसृषूत्तमासु ॥ ८ ॥

Q. Is there any gram. impropriety in गवाक्ष ? Ans. "गवेन्द्रगवाक्षो नित्यम्" इति श्लोकारस्य 'अव' इति आदेशः, नतु अच् । Q.

Give the meaning of जाल in गवाक्षजालैः । Ans. गवाक्ष-समूहैः, गवाक्षस्थितजालकैः वा । "जालं समूह आनाथो गवाक्षचारकावपि"

इत्यमरः । Q. Give the feminine form of the present participle of भा । Ans. भात्री वा भाती । Q. Derive

गङ्गा । Ans. गङ्गनात् गङ्गा । गङ्गातीः गङ्गा । Q. Expound the Samas in हिमाद्रिः । Ans. षष्ठीसमासः, मध्यपदलोपी कर्मधारयी वा ।

(See above.) C ।

• 9. Principal sentence :—स राजा पद्मेषु अभिरमे । Adjunct to पद्मेषु and विद्यासु धर्म्यासु, कामार्थयशस्करीषु, लोके मतासु, काले अधिगतासु, तिसृषु and उत्तमासु । Simile to सः—विद्वान् विद्यासु इव ।

Prose order :—स राजा धर्म्यासु कामार्थयशस्करीषु, लोके मतासु काले अधिगतासु तिसृषु उत्तमासु पद्मेषु विद्वान् विद्यासु इव अभिरमे ।

Substance :—विद्वान् यथा विद्याभिः परमां प्रीतिम् अधिगच्छति तथा स राजा पद्मेषु भरते । पद्मस्य ताः विद्या इव धर्मानुगताः लोकसम्पत्ताः कामार्थयशःप्रदाय आसन् ।

Explanation in tika form :—स राजा दशरथः धर्म्यादनमेतासु धर्म्यासु ["धर्मपथ्यर्थन्यायादत्तपेः" इति अनपेते अर्थात् अवष्टे "अर्थे यत्प्रत्ययः"] क्वच धर्मशीलासु, अत्यन्त धर्मोत्पादिकासु इत्यर्थः । कामस्य अर्थस्य यशस्य तानि धर्माः शीलं यामां तासु ["लज्जो हेतुताच्छील्यानुलोभ्येषु" इति टः प्रत्ययः] लोके इवे मतासु पूजितासु ["लोकस्य सुवने जने" इत्यमरः] काले विवाहयोगे

काले अधिगतान्, परिणीतासु, पत्ने श्रेष्ठकाली गृहीतासु, तिस्रसु क्रीडल्याकैकी-
सु निवासु, पत्ने ऋक्सामयजुषाख्यासु इत्यर्थः । उक्तमास्तु सद्भावीशुभैः समीतासु,
पत्ने श्रेष्ठान्, पत्नीषु क्लीषु, विद्वान् विपश्चित् अधिगतविद्य इत्यर्थः [विद्ः ब्रतवि-
क्तसुः । “विद्वान् विपश्चित्प्रशस्तः” इत्यमरः ।] विद्वानि आभिः चर्माभ्याम् इति
विद्या [“संज्ञायां समञ्जनविदेत्यादिना क्यप्”] तासु इव अभिरेमि चिन्तौक ।
विद्वान् यथा विद्यया नृप्यति तथा स पत्नीभिः तुतोष इत्यर्थः । [श्रीती पूर्वोपमा ।
इत्तम् उपजातिः ।]

Change of V.—विदुषा इव तेन रेमि ।

Derivation—चर्मा—चर्म + यत् । यश्चस्त्री—यश्च-क-ट्, क्लीबान्
इप् । ‘मता—मन कर्माणि क्तः । विद्या—विद्-क्यप् । विद्वान्—विद्-शट्
विद्ः शतुर्वसुः । अभिरेमि—अभि-रम-लिट् ए । लटि रमते । लुङ् अरंस ।
पत्नी—पति इप् ‘पत्युर्नां यश्चसंयोगे’ इति नकारः । राजा—रञ्जनायस्य राज-
घातीः कनिज् । इत्तमः—उद् इत्यस्मात् तमप् ।

विद्वान् चैक्यं विद्व्यात्रये प्रीति लाभ करेन, सेहैरूप राजा पत्नी-
त्रये परितोष लाभ करियाहिलेन । विद्वान् छाय तौहारां च चर्मा
अर्थां धार्मिक श्रद्धावा छिलेन, अर्थ च यश्चः विद्वान् करेन, मोहकैर
लक्ष्म्य छिलेन, च उचित समये अधिगत अर्थां विवाहित हन ।

He delighted in his three excellent wives, as the learned one
does in the three branches of learning. The wives were, like the three
branches of learning, full of virtues, brought, pleasure, profit, and
fame; were honored in the world; and, were got in due time.

Q. Write gram. notes on मतासु and give its
nominative. Ans. ‘मतिबुद्धिपूर्वायैभ्यश्च’ इति वर्त्तमाने कर्माणि क्तः ।

श्रीकानामिति कर्तृपदम् ऊच्यम् । “क्तस्य च वर्त्तमाने” इति तत्र घञी । Q.

Is there any impropriety of समासवाक्य in कामार्थयश्चस्त्रीषु

Ans. “अजायदन्तम्” इति अजन्तस्य पूर्वनिर्द्देश एव भवति अर्थकामयश्चासि
इत्यर्थं युज्यते । तथापि “बहुषु अनियमः” इति यथेष्टप्रयोगः । Q. Ex-

पुत्रीयता तेन वराङ्गनाभि-

रानायि विद्वान् क्रतुषु क्रियावान् ।

विपक्वमिज्ञानगतिर्मनस्वी

मान्यो मुनिः स्वां पुरस्त्थशृङ्गः ॥ १० ॥

plain in English the above stanza, Ans. स तिस्रश्च उत्तमासु पत्नीषु अभिरक्षे He (the King Dasaratha) delighted in his three excellent wives, चर्चगासु full of virtues, क्षान्दार्थ-प्रयत्नकरेभ्यु who brought him (the King) pleasure, profit and fame, लोके मतासु who were honored in the world, काले, अवि-प्राप्तासु and were married in due time (and as regards learn- ing they were attained in due time, i. e. in infancy) विद्वान् ज्ञेयासु इव as a learned man does (delights) in the three branches of learning. Q. Decline the base of विद्वान् in the feminine gender, in the 3rd case. Ans. विदुष्या विदुषीभ्याम् विदुषीभिः । ६ ।

10. Principal sentence :—तेन वराङ्गनाभिः कथ्यशृङ्गः स्वां पुरम् रानायि । (He brought the ascetic to his capital by means of some handsome women). Adjective to तेन—पुत्रीयता । Adjectives to कथ्यशृङ्गः—मुनिः, विद्वान्, क्रतुषु क्रियवान्, विपक्वमिज्ञान-गतिः, मनस्वी, and मान्यः ।

Prose order :—पुत्रीयता तेन वराङ्गनाभिः, विद्वान् क्रतुषु क्रियावान् विपक्वमिज्ञानगतिः मनस्वी मान्यः मुनिः कथ्यशृङ्गः स्वां पुरम् रानायि ।

Substance :—अपुत्री दशरथः पुत्रेष्टिं निर्व्याहयितुमिच्छुः पुत्रीयक्रतुषु (नखिनम् कथ्यशृङ्गम् नाम कृतवियम् अचिकुमारं वराङ्गनाभिः विलीभ्य नगरम् गनीतवान् ।

Explanation in tika form :—[‘कथ्यशृङ्गनामा मुनिः पुत्रीयं क्रतु’

जानाति' इति, पुरीषसः वशिष्ठात् उपश्रुत्व राजा वारविसासिनीभिः आमायिती
 मुनिः, इत्याह पुत्रीयतेति ।] पुत्रीयता आत्मनः पुत्रमिच्छता ॥ "सुप आत्मनः क्यच्" *
 तेन राज्ञा प्रयोजककर्म बराह्मणाभिर्वरह्मणीभिः प्रयोज्यकजीभिः । ["नौवल्ली-
 ने" इति नाययतेः अणिकर्तुः न कर्मत्वम् । अतः प्रयोज्यकर्तारि तृतीया, नतु
 गतिबुद्ध्यादिना द्वितीया ।] विद्वान् वेदार्थतत्त्ववित् पण्डित इत्यर्थः । कतुपु
 यर्जितु क्रियावान् प्रशस्तक्रियः । [प्रशंसायां सतुप । यदुक्तम् "भूमनिन्दाप्रशंसासु
 निवृत्तयोगेतिश्रायने । संसर्गोक्तिविवक्षायां भवन्ति मतवादयः ॥"] विपाकिन
 निर्वृत्ता ज्ञानस्य गतिमार्गो यस्मैति विपक्विसंज्ञानगतिः विनोपदेशात् ज्ञानमस्य जात-
 मित्यर्थः, स्वयम् अतिपरिणतज्ञानमार्गं इति भावः । ["गतिमार्गे दशायार्थं ज्ञाने
 याचायुषार्थने" इति विश्वः ।] मनस्वी प्रशस्तमनाः ["अस्मायामिधास्त्रो विनिः"
 इति विनिः ।] मान्यः मानार्हः ["अहं कृत्यष्टचक्षु" इति ष्यत् ।] कृत्यस्य स्वस्य
 शङ्कम् कृत्यशङ्कम्, कृत्यशङ्कमिव शङ्कमस्य इति, ["सप्तस्य पमानपूर्वस्य च उत्तरपद-
 लोपः" इति उत्तरपदलोपी समासः ।] कृत्यशङ्को नाम मुनिः । ["गौणे कर्मणि
 दुह्यादेः प्रधाने नौडकृष्वहम्" इति वचनात्, मुख्ये कर्मणि प्रथमा ।] स्त्री पुरं
 स्वकीयां राजधानीं, ["अकथितश्च" इति गौणे कर्मणि द्वितीया ।] आनाभि
 आनायितः । [ष्यन्तात् आपूर्व्यकनौधातोः प्रधाने कर्मणि लुङ् ।]

अलङ्कारः—हेकानुप्रासः, उक्तसुपजातिः ।

Change of V.—पुत्रीयन् सः, विद्वांसं क्रियावन् विपक्विसंज्ञानगतिम्
 मनस्विनम् मान्यम् कृत्यशङ्कम् मुनिम् स्त्रीं पुरीम् अनौनयत् ।

Derivation—पुत्रीयता—(पुत्र+क्यच्) पुत्रीय नामधातोः शब्द इत्या ।
 आनायि—आ-नी-कर्मणि लुङ् त । कतु—क-कतु । "कजः कतुः ।" क्रियावान्—
 क्रिया-प्रशस्तार्थे सतुप । विपक्विम्—वि-पच-त्रिमक् । उपच पाके इति उद्योगात्
 "डित्तलज्जे त्रिमक्" इति त्रिमक् । अपाक्षीत्-लुङ् । मनस्वी—मनस्—विनिः
 प्रशस्तार्थे । मान्य—मन-ष्यत् ।

* इविकर्मणः एवित्सम्बन्धिनः सुवन्तात् इच्छायां क्यच् प्रत्यये वा स्यात्
 इति क्यच् ।

ये भनिनीय मनसो मुनि ऋषयश्चेन्न पूर्वजन्मकृत् ज्ञानरानि ईह
कृत्स्नं परिपाकं लाङ्घयन्ति, राज्ञा पृथार्थो हईया सेहै सङ्ग क्रिया-
नील विद्वान् ऋषिके रूपलावण्यवती रमणीयं द्वाय, निज प्रीते आनयन
करिष्यन्ति ।

"The learned and highminded Biswasringa, the venerable ascetic,
whose extensive knowledge of his previous life was now brought to
maturity, and who was well acquainted with the ceremonies of a
sacrifice, was, by the help of handsome women, brought to the city,
by the King desiring a son.

. Q. Account for the first case in मुनिः and 2nd
in पुरीम् । Ans. See above. Q. Expound the samas
in ऋषयः । Ans. See above. Q. Show the propriety
of the adjectives to ऋषयः । Ans. सर्व्वेषामत्र विशेषणानां प्रत्येकं
ऋषेः पुत्रेष्टक्रियासम्पादनक्षमत्वं दीयति । Q. In what sense is
विन् used in मनसो । In what other senses can such
affixes be used ? Ans. See above and add, (विन् has the
sense of मनुष्य) भूवि यथा, गोमान् । अतिशयाने यथा, उदरवती । संसर्गे
यथा, दण्डी । निन्दायां यथा पापी । निन्दयोगे यथा क्षीरो इत्यादि । Q. Can
there be any syntactical change in स्त्राम् । De-
cline also the base. Ans. The syntactical change
is स्त्रस्य पुरम् । Declension—“स्त्रीज्ञातावात्मनि” इति ज्ञातो आत्मनि च
अर्थे पुंस्त्वम् । “स्त्रस्य अज्ञातिधनामिधः” इति ज्ञातिभिर्न अर्थे सर्व्वनामता ।
अतः आत्मनि अर्थे रूपं ‘सर्व्व’शब्दवत् यथा, स्त्रः स्त्री स्त्रे, स्त्रोस्त्रे इत्यादि । “स्त्रं
निष्वाकीये” इति विशेषणत्वं लिङ्गत्वम् । सर्व्वशब्दवत् रूपम् । “स्त्रीऽस्त्रिया
धनं” इति धनार्थे पुंस्त्वं क्लीबत्वम् । धनार्थे तु न सर्व्वनामता, अतः फलवत्
रूपम् । Q. Explain fully विपक्विमज्ञानगतिः । Ans. विपक्विम
निवृत्तौ ज्ञानगतिः यस्य तादृशः । यस्य पूर्व्वजन्माज्जितं ज्ञानम् इह जन्मनि तम्

ऐहिष्ट तं कारयितुं कृतात्मा

क्रतुं वृषः पुत्रफलं सुनीन्द्रम् ।

ज्ञाताश्रयस्तस्य ततो व्यतानीत्

स कर्मठः कर्म सुतानुबन्धम् ॥ ११ ॥

समुपस्थितम् । तथाहि “पूर्वजन्मार्जिता विद्या पूर्वजन्मार्जितं धनं । पूर्व-
जन्मार्जितं पुण्यम् अथै धावति धावति ।” उक्तञ्च — “तां हंसमालाः शरदीय
गन्तां, मङ्गोषधीं नक्तनिवात्मभासः । स्थिरीपदेशाम् उपदेशकाले प्रपेदिरे प्राक्तन-
जन्मविद्याः ॥” कुमारः । १० ।

11. Principal sentence :—वृषः तं क्रतुं कारयितुम् ऐहिष्ट ।
Adjective to वृषः—कृतात्मा । Adj. to तम्—सुनीन्द्रम् । Adj. to
क्रतुम्—पुत्रफलम् । Another principal sentence—ततः स तस्य कर्म
व्यतानीत् । Adj. to सः—ज्ञाताश्रयः and कर्मठः । Adj. to कर्म—
सुतानुबन्धम् ।

Prose order :—कृतात्मा वृषः तं सुनीन्द्रं पुत्रफलं क्रतुं कारयितुम्
ऐहिष्ट । ततः कर्मठः सः ज्ञाताश्रयः (सन्) तस्य सुतानुबन्धम् कर्म व्यतानीत् ।

Substance :— राजा तेन मुनिना पुत्रेष्टिं सम्पादयितुं अभिलाषम्
चकरोत् । ऋष्यशृङ्गश्च राज्ञः मनीभावं ज्ञात्वा पुत्रयश्चकारवन् ।

Explanation in tika form :—कृतः अनुष्ठितः आत्मा यवी येन
तथोक्तः [“आत्मा यवी धृतिर्वृद्धि” इत्यमरः ।] अथवा कृतात्मा वशीकृतचित्त इति
भावः । [तथाच धरणिः “आत्मा कलेवरे यवे स्वभावे परमात्मनि चित्ते धृती च
बुद्धी च ।” इति] वृषः दशरथः तं सुनीन्द्रं मुनिश्रेष्ठं ऋष्यशृङ्गं [“हृत्कोरन्वतर-
स्याम्” इति कारयतिष अथो यः कर्ता तस्य यो विकल्पेन कर्मसंज्ञत्वात्
क्षितोया । पक्षे सुनीन्द्रेण इति तृतीया स्यात् ।] पुत्रः फलं कार्यं यस्य तथाभूतं
क्रतुम् यश्च [“यश्चः सर्वोऽध्वरो यागः सप्ततनुर्मखः क्रतुः” इत्यमरः] कारयितुं
ऐहिष्ट ईदृशितवान् । ततोऽनन्तरं कर्मठः कर्मणि घटते इति कर्मठः [“कर्मणि
घटोऽठच्” ।] इति अठच् ।] यागक्रियानिष्पादकः इत्यर्थः । स सुनीन्द्रः शाकः

বিদিত: আশ্রয়: অভিপ্রায়ো যেন তথীকৃত: রাজ্ঞী বিদিতচিত্ত: সন্ তস্য রাজ: সূতান্
অনুব্রাত্তিতি সূতানুব্রতম্ । [কর্মণ্যশ্চ। সূতানুব্রতীতি পাঠে—সূতান্ অনুব্রত
শীলমস্য ইতি “সু প্যজাতৌ শিনিসাচ্চীল্য” ইতি শিনি: । অথবা সূতানুব্রত:
বিদ্যতে অস্য ইতি ইন্ ।] তথাভূত কর্ম্ম ব্যতানীত্ প্রারব্ধবান্ ।

অলঙ্কার:—কর্ম্মট: কর্ম্ম ইতি ব্যঞ্জনসঙ্কস্য সঙ্কতস্যাম্নি কেকানুপ্রাস: ।
ইতমুপজাতি: ।

Change of V.—ঐহি.....কৃতাঙ্কনা নৃপেণ । জ্ঞাতাশ্রয়েন ব্যতানি তেন
কর্ম্মটেন..... ।

Derivation :—ঐহিট—ইহ লুঙ্ ত । লট্ ইহতে । লিট্ ইহাশ্রম
কৃত—“কৃজ: কত:” ইতি কৃধাতৌ: কত: । ব্যতানীত্—বি-তন্-লুঙ্-ই । তনোতি
তনতে লট্ । লুঙ্ অনত, অননিট, অনানীত্ । লিট্ ততান, তেনি । কর্ম্মট:—
কর্ম্ম-অটচ্ । সূতানুব্রতম্—সু-ত-অনু-ব্রত-অশ্ ।

জিতেন্দ্রিয় নৃপতি সেই মুনীন্দ্র দ্বারা পুত্রেষ্টি সম্পাদন করাইতে
অভিলাষ করিলেন । যজ্ঞক্রিয়ানিপুণ ঋষিও তাঁহার অভিপ্রায় জানিতে
পারিয়া পুত্রলাভার্থক ক্রিয়া অনুষ্ঠান করিলেন ।

The King with his passions subdued, desired him to perform
ceremonies 'resulting in the blessing of' a son. The Rishi, skilful in
sacrifice, knowing his intention, set up to perform the ceremonies
relating a son.

Q. Give the significance of কৃতাঙ্কনা and জ্ঞাতাশ্রয়: ।

Ans. কৃতাঙ্কনা—প্রজ্ঞাকরণেচ্ছী: ইন্দ্রিয়সংযমনমুচিতম্ । স চ রাজা তদান
আসীত্ ইত্যর্থ: । জ্ঞাতাশ্রয়:—স্বস্থানয়নহিতু জালা রাজ: ইচ্ছিত সম্পাদয়িতম্
ইচ্ছ: ইত্যর্থ: ।

Q. Give the derivative meaning of মুনীন্দ্র,
its ব্যুৎপত্তি and significance. What is the feminine
form of মুনি? Ans. 'মনৈবত্' ইতি মনুধাতৌ: ইন্ প্রত্যয়ে অকারস্য
উকার: । ধম্মাদিমনল্যত্ মুনি: । ইন্দ্র:—ইদি পরমৈশ্বর্যে ইতি ইন্দ্ৰধাতৌ:
বন । ইন্দ্র: শ্চীদিতারক্তাঙ্গাদিত্যগ্নয়োঃ ইতি বিশেষণনাৎ । মুনি: ইন্দ্র

रक्षांसि वेदीं परितो निरास्य-

दङ्गान्ययाचीदभितः प्रधानम् ।

शेषाण्यहोषीत् सुतसम्पदे च

वरं वरेण्यो नृपतेरमार्गीत् ॥ १२ ॥

इव आदित्य इव इति उपमितसमासः । एतेन अस्य तपःप्रभावः सूचितः ।
स्त्रियाम् सुनिः सुनी च, यथा सुनिरियं ब्राह्मणी । ११ ।

12. This is a compound sentence composed of four simple sentences, given below one after the other.

Prose order :—वरेण्यः (सुनिः) वेदीं परितः रक्षांसि निरास्यन् । प्रधानम् अभितः अङ्गानि अयाचीत् । शेषाणि नृपतेः सुतसम्पदे अहोषीत् । वरं च अमार्गीत् ।

Substance :—ऋषिः प्रथमं यज्ञविधाताय वेदीं समया समुपस्थितान्, राक्षसान् निराकृत्य, 'अङ्गयागैः साङ्गं प्रधानयागमकरोत् । पश्चात् पुत्राणां सीमाग्याय पिष्टकमयानि प्रतिकृतानि अग्नौ जुह्वाव, नृपतेः पुत्रार्थं वरञ्च प्राथितवान् ।

Explanation in tika form :—वरेण्यः श्रेष्ठः [“सख्यं वर्यं वरेण्याय” इत्यमरः] स स्निः वेदीं परितः यज्ञवेद्याः समन्तात् [“वेदिः परितष्कृता भूमिः” इत्यमरः] । रक्ष्यन्ते एभ्यः इति रक्षांसि, असुनुप्रत्ययः । विभ्रा-
जोपस्थितानि इत्यर्थः । निरास्यत् रक्षोघ्नेमेन्नेर्निराकृतवान् । प्रधान-
मभितः प्रधानयागस्योभयपार्श्वे आदावन्ते च, अङ्गानि अयाचीत् अङ्ग-
यागानकाशीत् । [“नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म समाचरेत्” इति अङ्ग-
यागानामवश्यकर्तव्यत्वात् । यद्वा पुत्रफलदातारं विष्णुः प्रधानं तमिहा
तस्य उभयपार्श्वे, अङ्गानि चत्वारदीनि लोकपालादीन् वा अयाचीत्
इत्यर्थः । “परितः अभितः” इत्यत्र “पर्यभिध्याञ्च” “सञ्चोभयार्थाभ्यन्तरे”
इति तसिल् । तथोर्थेने च “अभितः परितः समया निकषा ह्यप्रतियोगेऽपि”
इति वेदीम् प्रधानञ्च उभयत्र द्वितीया । एतेन साङ्गात् वैदिककर्मणः फलावस्थ-

শ্রাব ইতি সূচিতম্ ।] শিষ্যিণি [“শিষ্য: পরার্থত্বাৎ” ইতি সীমাংসাসূত্রম্ । য: মরস্য উপকারে বর্ততে স শিষ্য: ইত্যুচ্যতে ইতি চ ভাষ্যবচনম্ ;” ইতি শিষ্যিণি] পরমীপকুরীণি সর্বাণি । সাক্ষং বিষ্ণুমিহা প্রতিকৃতানি পিষ্টকমযানি ইতি যাবন্, সূতানাং সম্পদে সম্পদর্থম্ অদ্বীধীত্ব অথৌ হতবান্ । বরং, ঐ দেবা অগ্নি-প্রভৃত্যৌ নৃপতে: সূতা ভূয়াসুরিত্বাদিরূপেণ অমার্গীত্ব মার্গিতবান্ । [“দেবাহূতে বর:, শ্রেষ্ঠে ত্রিষু, কৌবে মনাক্ প্রিথে” ইত্যমর: । মার্গধাতৌ: লুঙ্ । দীপকালঙ্কার: । ব্রহ্মসুপজাতি: ।]

Change of V.—রজাসি নিরাসিষত ।

Derivation—রজাসি—রজ্-জ্-সি । পরিত:—পরি-তসি ল্ । নিরাস্যত্ —নির্-অস-লুঙ্ দ্ । লট্ অসতি । অযাচীত্ব—যজ্-লুঙ্ দ্ । যজতি যজতি লট্ । অদ্বীধীত্ব—হ্-লুঙ্ দ্ । লট্ জুহোতি । লিট্ জুহুত্বামাস জুহুত্বাস্কার, গৃহবাস্বভূব জুহুত্ব । বরেণ্য—ব-এণ্য: । অমার্গীত্ব—চুরাদৌ অমমাগে ; মার্গ ক্ অশ্বেষণে ইতি মার্গধাতৌ: লুঙ্ । লটি মার্গতি মার্গয়তি । তথাহি “যৌ মার্গয়তি সন্মার্গম্ মার্গাত্ চেমভ্যমন:” ইতি কবিরহস্যম্ ।

মাননীয় ঋষি বেদৌর চতুর্দশস্থ ব্রাহ্মস বিদ্রুিত করিলেন । প্রধান গাণের পূর্ববর্তী ও পরবর্তী অঙ্গ বাগ অনুষ্ঠান করিলেন । পুত্রের সম্পদার্থ মহোপকারী পিষ্টকময় হোমীয় ভূব্য ভতাননে আহুতি দিলেন । এবং ভূপতির জন্ত বর ভিক্ষা করিলেন ।

The revered Rishi warded off the demons from all sides of the Itar, performed the subordinate ceremonies both antecedent and consequent to the principal one. He made an offering of the most beneficial ones for the fortune of his son and begged for conferring the boon on the prince.

Q. Give the লুঙ্ form of the base of অমার্গীত্ব ।

Ans. See above. Q. Write notes on অযাচীত্ব । Ans.

জৈ জী দেবান্ দানসঙ্কল্পতৌ ইতি যজ্ঞধাতৌ: সমযপদিলিখ্যপি কৰ্ত্তু: ক্রিয়াফলা-
গাভাৎ ন আত্মনেপদম্ । ক্রিয়াফলং রাশি এব নতু যামকর্ত্তরি ঋষৌ । অত:

निष्ठा-

निष्ठां गते दत्तिसमस्यतोषे

विहित्विमे कर्मणि राजपत्न्याः ।

प्राशुर्हृष्टोच्छिष्टमुदारवंश्या-

स्त्रिस्रः प्रसीतुं चतुरः सुपुत्रान् ॥ १५ ॥

परमैर्पदम् । Q. Account for नपुंसक in शेषाणि । Ans.

“प्राकाश कलिश अद्भुत शेष त्रिशे” त्यादिद्वैतवचनवत्त्वात् नपुंसकत्वम् । Q.

Show the significance of अज्ञानि चयाचौत् । Ans. See

above. १२ ।

13. Principal sentence:—कर्मणि निष्ठां गते सति, सुपुत्रान् प्रसीतुम् राजपत्न्याः हृतेच्छिष्टं प्राशुः । Adjectives to कर्मणि—दत्तिसमस्यतोषे, and विहित्विमे । Adj. to पत्न्याः—तिस्रः and उदारवंश्याः । Adj. to सुपुत्रान्—चतुरः ।

Prose order:—दत्तिसमस्यतोषे विहित्विमे कर्मणि निष्ठां गते, उदारवंश्याः तिस्रः राजपत्न्याः चतुरः सुपुत्रान् प्रसीतुं हृतेच्छिष्टं प्राशुः ।

Substance:—ब्राह्मणानां परितोषेण सह यागे यथाविधानं समाप्तिं गते चतुर्थी पुत्राणाम् जननार्थं तिस्रः माह्व्यः हृतशेषं भक्षितव्यः ।

Explanation in tika form:—दूनेन निवृत्तः दत्तिसः [दाधातीः, क्लिः, ततः, मप् ।] समायां साधवः सभ्याः, [‘समायाः यः’ इति यः] तेषां सभ्यानां ब्राह्मणानां तोषो यत्र तस्मिन्, तथा, विधानेन निवृत्तं विहित्विमे [धा-धातीः क्लिः, मप् च । (त्रिमक्) तस्य च हिरादेशः ।] कर्मणि पुच्छिष्टाग्रूपे निष्ठां समाप्तिं गते यागक्रियायां सत्तामाप्तिमिति यावत् । [“यस्य च भावेन भावलक्षणम्” इति भावे सप्तमी । तान्त्रिणेषु कृतसन्तोषेषु, यागे च यथाशास्त्रं सम्पूर्णं सति, इत्यर्थः । उदारः प्रसिद्धः वंशः तस्मिन् भवाः उदारवंश्याः सत्तावंशीहवाः इत्यर्थः । [“शेषे” इति यत्] तिस्रः, राजपत्न्याः राज्ञः दशरथस्य पत्न्याः, [पतिशब्दस्य स्त्रियां यञ्प्रत्यये ङोप् नृक् च ।] कोशल्या कैकेयी सुमित्रा च । चतुरः सुपुत्रान् शीघ्रपुत्रान् प्रसीतुं प्रसवितुं [इष्टविधानं वैकल्पिकम् । तादर्थ्यं तुमुन् ।] हृतस्य उच्छिष्टं दत्तायामेव

श्रिट्चरमित्यर्थः । प्रायः भक्षितवत्यः । [अत्र रामायणम्—“कौशल्यायै नरपतिः
पायसाहं ददौ तदा । चर्द्धादहं ददौ वापि सुमित्रायै नराधिपः । कैकेय्यै
चावशिष्टाहं ददौ पुत्रार्थकारणात् । प्रददौ चावशिष्टाहं पायसस्यान्वतोपमम् ।
अनुचिन्तां सुमित्रायै पुनरेव महामतिः ।” इत्यादिचतुर्भागेः पुत्रचतुष्टयम् ।
श्रीकौश्लिन् इत्यनुपजातिः ।]

Change of V.—तिसृभिः राजपत्नीभिः.....प्राये ।

Derivations :—दक्षिण—दा दक्षिणम् । सभ्य—सभा-यः । विहिचिमे—
वि-धा-विमक् । प्रायः—प्र-अश्-लिट् उत् । लट् अत्राति । लोट् हि अत्रान् ।
वंश्या—वंश्-यत् । प्रसीतुं—प्र-सू-चतुम्, प्रसवितुम् वा ।

N. B. श्रीकौश्ल्यम् त्रिमक्प्रत्ययस्य उदाहरणम् ।

धनदानेन ब्राह्मणदिनेन परितोष विधानादुत्तर वक्त्र कार्थ्य वधाविधि
समापित दहेले, महाकुलोदभा ब्राह्मणश्रीद्वय शूष्र्ण चतुर्दश अमवार्ध
हउत्तेश डक्कन करिलेन ।

The ceremony properly conducted being over with the satisfac-
tion of the Brahmans by gifts, the three queens born of high family,
tasted the leaving of the sacrifice to give birth to four sons of high
eminence.

Q. Account for समी in गते । Ans, कर्मणि इत्यत्र
भावाधिकरणे समीविधानात्, तस्य च विशेषणतया 'गते' इत्यत्र समी । गोयी-
चन्द्रसु “येन वा ज्ञायते भावो भावेनैवात्यक्तसु । समी विहिता तत्र तदि-
गिहपदेषु च ।” इति क्रियापदे एव भावाधिकरणत्वात् 'गते' इत्यत्र भावे समी,
कर्मणि इत्यत्र तु तद्विशेष्ये समी । Q. Account for the form-
ation of the word विहिचिमे । Ans. See above. Q.
Explain the significance of दक्षिणसभ्यतोवे । Ans. अत्र
सभ्यपदेन ब्राह्मणानाम् अन्यविद्यावृत्तादिसम्पन्नत्वं द्योतितम् । यत्रकाले सत्पात-
रतिपादनमवश्यं कर्तव्यम् इति दक्षिणपदप्रयोगः । तथाहि याज्ञवल्करः “एव-
न्यविद्याभ्यां वृत्तेन च समुद्दिताः । त्रिशूकनाम विप्रेन्द्राः मूल्यको सवनादिषु ।”

कौशल्यासावि सुखेन रामः

प्राक्केकयीती भरतस्ततोऽभूत् ।

प्रासोष्ट शत्रुघ्नसुदारचेष्टम्

एका सुमित्रा सह लक्षणेन ॥ १४ ॥

सं०=यशः । Q. Show the fitness of रामपदाः here. Ans.
पतिशब्दस्य स्त्रियाम् लीप् । यशसम्बन्धे तुक् विधानात्, पत्नीशब्देन तासां
यशधिकारः गम्यते । १३ ।

14. It is a compound sentence composed of three simple sentences, as follow.

Prose order :—कौशल्या प्राक् सुखेन रामः असावि । ततो भरतः
केकयीतः अभूत् । एका सुमित्रा लक्षणेन सह उदारचेष्टं शत्रुघ्नं प्रासोष्ट ।

Substance :—प्रथमम् कौशल्या, रामम्, ततः केकयी भरतम्, पश्चात्
सुमित्रा लक्षणेन शत्रुघ्नं जनयामास ।

Explanation in tika form :—कौशल्या रामोऽपत्यं कौशल्या
[“इष्टेत्कौशलाजादाज्जाङ्” इति जाङ् । स्त्रीलादाप् ।] तथा प्राक् प्रथमं
सुखेन अक्षेयैव [प्रकृत्यादित्वात् द्वितीया । मृगतां जन्मनि न काचिदपि पीडास्ति
इति भावः ।] रामः असावि जन्मते अ । [“वलभद्रे आसदम्ये रामो दाशरथी
कृतः ।” इति अजयकोषः । कर्मणि ‘लुङ्’ ततोऽनन्तरं भरतः केकयीतः
अभूत् जातः इत्यर्थः । [“सुवः प्रभवः” इति केकयीतः इत्यत्र पञ्चमी । केकयानां
राजा इति केकयः, अष् सोपः । ततः केकयशब्दे अन्यजर्णकभावोपचारात् केकयः
केकयपुत्रः, स्त्रियाश्च केकयी इति भवति] एका सुमित्रा । [एकेत्यत्र एकैवेति
गम्यमानत्वात् एव-शब्दी न प्रयुक्तः ।] लक्षणेन सह, उदारा मृगती चेष्टा यस्य
तथोक्तं, शत्रुघ्नं इतीति शत्रुघ्नस्य प्रासोष्टं प्रवृत्तवती । [“सहयुक्तोऽप्रधाने” इति
सहयोगे लक्षणेन इत्यत्र द्वितीया ।]

Change of V.—कौशल्या रामम् असविष्ट or असीष्ट । भरतेन.....
अभावि । सुमितया उदारचेष्टः शत्रुघ्नः.....प्रासावि ।

। प्राचीं द्विजातीन् परमार्थविन्दान्

उदेजयान् भूतगणान् न्यषेधीत् । अङ्कप्रतिपादनः

Derivation :—असावि—सू-कर्मणि लुङ् तन् । लट् सृते । रामः—
 रम्धातोः षः घञ् वा । शलुघ्न—शलु-हन्-मूखविभ्रजादित्वात् कः । भरतः—
 भरं तनोति इति भरतः । तन्धातोः डः ।

প্রথমে কোশল্যা হুধে রাম প্রসব করিলেন, তৎপরে কেকয়ী
হইতে ভরত উদ্ধৃত হইলেন। অবশেষে সুমিত্রা, লক্ষ্মণের সহিত
উদারচেষ্টা শত্রুবকে প্রসব করিলেন।

Ram was first brought forth with ease by Kousalya. Bharat was next begotten of Kekayi. Sumitra alone gave birth to magnanimous Satrugna preceded by Lakshman.

• Q. Show from the syntactical construction that लक्ष्मण was elder than शत्रुघ्न. Ans. सुमित्रा लक्ष्मणेन सह शत्रुघ्नं प्रासीत् । अर्थात् सुमित्रा न केवलं लक्ष्मणम् अपि तु शत्रुघ्नं प्रभूतवती । अतः लक्ष्मणशत्रुघ्नयोः प्रसवक्रियायाः कर्मत्वेऽपि शत्रुघ्नपदेन क्रियायाः साक्षादन्वयः, लक्ष्मणपदेन तु दूरान्वयः, । अतः लक्ष्मणेन इत्यत्र अप्रधानत्वदीतिका तृतीया विभक्तिः । “सह युक्ते अप्रधाने” । अप्रधाने अर्थात् गौणे न क्रियासमाप्तिः किन्तु सुखी एव । अतः लक्ष्मणं प्रभूतं न सुमित्रायाः प्रसवक्रियासमाप्तिः किन्तु शत्रुघ्नं जनयित्वा । अतः लक्ष्मणः पूर्व्यं जातः, पश्चात् शत्रुघ्न इति सर्व्वमवदातम् ।

Q. Account for the form of केकयी । Ans. See above.

Q. Derive and give the meaning of राम । Ans.

रमयति मोदयति इति रामः, रम्धातोः णः । अग्रवा रमन्तं चतु इति रामः अधिकरणे घञ् । Meaning—“ना राघवे च वरुणे रैशुक्ये-हलायुधे । हृद्ये च पशुभेदे च त्रिषु चारी सितेऽसिते ।” इति मेदिनी । रामशब्दस्य निवृत्तं यथा—“राशब्दी विश्ववचनी मन्थापीत्ररवाचकः । विश्वानामीश्वरी गी हि तेन रामः प्रकौर्तितः ।” इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् । १४ ।

**विद्वानुपानेष्ट च तान् स्वकाले
यतिर्वशिष्ठो यमिनां वरिष्ठः ॥ १५ ॥**

15. This is a compound sentence composed of three simple sentences. (1) वशिष्ठः विज्ञातोन् आर्षीत्, (2) भूतगणान् न्यवेधीत् and (3) तान् स्वकाले उपानेष्ट च । Adj. to वशिष्ठः—विद्वान्, यतिः and यमिनां वरिष्ठः । Adj. to विज्ञातोन्—परमार्थविद्वान् । Adj. to भूतगणान्—उद्देजयान् ।

Prose order :—विद्वान् यतिः यमिनां वरिष्ठः वशिष्ठः विज्ञातोन् परमार्थविद्वान् आर्षीत्, उद्देजयान् भूतगणान् न्यवेधीत् तान् स्वकाले उपानेष्ट च ।

Substance :—संयमिनां वरी वशिष्ठः ब्राह्मणादीन् परमधनं साहयित्वा पूजितवान्, उद्देगकारकान् भूतगणान् निवारयामास, गर्भेकादशे वर्षे च रामा-दोनाम् उपनयनादिकं संस्कारम् आचरितवान् इति ।

Explanation in tika form :—विद्वान् विशिष्टः पौरोहित्यकर्त्तृषि कुशल इत्यर्थः । तथा यतते यमनियमादिषु इति यतिः मुनिः [तथाहि, “वशिंसा सत्यमलेयं ब्रह्मचर्यमकल्पम् । इति पञ्च यमा येषां सन्तीति यमिनः श्रुताः।”] तेषां यमिनां संयमवतां तपोधनानां [निर्द्धारि षष्ठी । “न निर्द्धारणे” इति समासनिषेधः ।] वरिष्ठः उरुतमः [“प्रियस्त्रिरस्त्रिरोरुबहुल गुरु इह लघु दीर्घं हन्तारकाणां प्रस्थस्त्व-वैद्विगर्वविद्वद्वादिहन्ताः” इति उरुशब्दस्य वरादेशः] प्रकृष्टो वशी वशिष्ठः कुल-गुरुः । [केचित्, ‘वशिष्ठः’ इति वस-निवासे इति दन्त्यसंध्यं साधयन्ति ।] हे जातीयेषामिति विज्ञातयस्मान् ब्राह्मणचक्षिग्रवैश्यान् । विन्दन्तीति विन्दाः [“अनुप-सर्गाश्लिष्य विन्द भारि पारि वेद्युदेन्नि केति माति साहय्यम्” इति ॥] परमार्थस्य उत्कृष्टधनस्य विन्दा लाभिनः [“ऋद्धीणा वष्टी समस्यते इति वाच्यम्” इति षष्ठी-समासः] तान् क्षत्वेति शेषः । आर्षीत् परमधनेन पूजितवान् इत्यर्थः । उद्देजयान् उत्कृष्टान् उद्देगकारिणः इति यावत् । [अनुपसर्गादित्यादिना श्रः ।] भयहेतुकान् भूतगणान् रावसादीन् न्यवेधीत् उत्सादितवान् । तथा, तान् रामादीन्, स्वकाले चक्षिद्योपनयनयोग्ये गर्भेकादशे वर्षे, उपानेष्ट च, तेषाम् उपनयनादिक्रियां चकार ।

[“सन्माननीतुसंज्ञनाचार्यकारणं ज्ञानं भूतिं विगच्छन् अथैव नियः” इति आचार्य-
कारणे उर्ध्वनयतेरात्मनेपुङ्गम् ।]

Character of V.—आर्यवत विजातयः परमार्थविन्दाः । उच्यते भूतनया
न्यवेधिवत् । विदुषा उपानाद्यिवत् ते यतिना वशिष्ठेन यमिना वरिष्ठेन ।

Derivations :—आर्योत्—अर्य-लुङ् ह । लट् अर्यति, लिट् आर्यर्ष ।

विन्द—विद् वृ । “विन्ति वेदं विदुः ज्ञाने विन्ते विदुः विज्ञातये । विद्यते विदि
समायां ज्ञाने विन्दति विन्दते ॥” इति लटि विन्दति विन्दते । उदीजयान्—
(उत्) एज-विच् श्रु (द्वितीया) । न्यवेधोत्—नि-सिच्-लुङ् ह । विद्वान्—विद्-
श्रद्धलानि कसुः । उपानेष्ट—उप-नी-लुङ् त । यति—यत्-इ । यमिन्—
यम्-इन् । वरिष्ठ—उर-इष्ठः ।

संनमिष्वपेक्षे श्रेष्ठे विद्वान् वति वशिष्ठे, अतिलविष्ठे धनलाभे
परितुष्टे ब्राह्मणदिग्गजे अर्चनां करिष्ये, तीक्ष्णं देवहोनिदिग्गजे
निराकृतं करिष्ये, एवं क्रमे षोडशकाले ताहादिगजे उपनयनं कार्यं
समाधां करिष्ये ।

The learned Vasistha the ascetic, the best of the sages, honored the
twice born with riches, warded off the terrifying evil spirits, and
invested Ram and others with sacred thread in their proper season.

Q. Compound the words यमिनाम् and वरिष्ठः । Ans.

यमिनाम् इत्यत् निर्धारणे वृत्ती । “नृ निर्धारणे” इति निर्धारि वृत्तिसमासप्रति-

षेधे नात् समासः विधेयः । Q. Give the derivative mean-

ing of यति, वमिन् and वशिष्ठ and show the significance

of विद्वान् । Ans. (See above.) Q. Give the different

meanings of अर्यः । Ans. “अर्योऽस्मिन्नेयं वै वज्रं प्रयोष्यन् निवृत्तिम् ।”

Q. Expound the samsas in खकालि । Ans. खः कालः,

इति अर्थधारयः, अथवा खेवां कालः इति वृत्तिसमासः । Q. What is

the meaning of विद् here in परमार्थविन्दान् ? Has the

root any other meaning ? Conjugate it in लट् ति ।

वेदोऽङ्गवांस्तैरखिलोऽध्यगायि

शस्त्राण्युपायंसत जित्वराणि ।

ते भिन्नहृत्तीन्यपि मानसानि शुष्णिनि

समं जनानां गुणिनोऽध्यवात्सुः ॥ १६ ॥

Aps. See above "लामे विन्दति विन्दते ॥" इत्यद्विदधातोः लामार्थत्वम् ।

१५ ।

16. This is a compound sentence composed of three simple sentences, thus :—तैः वेदः अध्यगायि । तैः शस्त्राणि उपायंसत । ते जनानां मानसानि अध्यवात्सुः । Adj. to वेदः—अङ्गवान् and अखिलः । Adj. to शस्त्राणि—जित्वराणि । Adj. to ते—शुष्णिनि । Adj. to मानसानि—भिन्नहृत्तीनि । समम् adv.

Prose order :—तैः अङ्गवान् अखिलः वेदः अध्यगायि । जित्वराणि शस्त्राणि उपायंसत । शुष्णिनिः ते जनानां मानसानि भिन्नहृत्तीन्यपि समं अध्यवात्सुः ।

Substance—रामादयः चत्वारः भातरः साङ्गं वेदम् अधीतवन्तः, यैरस्त्रैः जयो लभ्यते तादृशानि शस्त्राणि शिञ्चितवन्तः, भिन्नहृत्तीनामपि लोकानाम् मानसानि तुल्यतया आक्रष्टवन्तः ।

Explanation in tika form :—तैः उपनौतैः रामादिभिः । अङ्गवान्, ["शिञ्चित् कर्त्तव्यं व्यञ्जकत्वं निरुक्तं कन्दसां चितिः । ज्योतिषां निचयश्चेति वेदाङ्गानि वेदसि पट ॥" इति] षडङ्गानि विद्यन्ते यस्येति अङ्गवान् साङ्ग इत्यर्थः अखिलः समग्रः वेदः अध्यगायि अधीतः । [अधिपूर्वात् इङ् कश्चिन् लुङि । यद्वा 'इक् स्वरणे' इत्यस्मात् सिद्धम्, अतएव तेः रामादिभिः पूर्ववेदिताः साङ्गा वेदा वसिष्ठ-मुखात् अधीता इत्यर्थः ।] जित्वराणि जयशीलानि ["इन् नञ्जिसर्त्तृभ्यः ङारप्" इति क्त्वरप् ।] शस्त्राणि उपायंसत अधिकृतानि । ततः शुष्णिनिः ते राधादयः जनानां मानसानि मन एव इति मानसं स्वार्ये अण् चित्तानि हृदयानीति यावत् ["उपायञ्छाङ् वसः" इति अघिकरचस कर्त्तृसंज्ञा] भिन्ना इतिः व्यापारी

যেখা তথীক্তানি বিষয়েষু নানাধিগতানি। “ভিন্নবর্ষিণী জীকঃ”। সনং তুত্ব-
ময়া (ক্রিয়াবিশেষণম্) অধ্যবাস্তু: অধ্যবিতবন: ।

Change of V.—তে বেদমহাবলনখিলম্ অধীকৃত অথবা অধ্যগীষত ।
..... উপত্যসিবুঃ। তৈ: গুণিभि: অবাচত । (Compare the sloka
2nd where the active forms of इ and यम् are used.)

Derivation :—অববান্—অব-নতুপ্ । অধ্যগায়ি—অধি-ই কর্ম্মণি
লুঙ্ ত । অধীতে । অধ্যগীত অধীত । উপায়ংসত—উপ-যম্-কর্ম্মণি লুঙ্
অন । যচ্ছতি লট্ । অয়ংসীত্, লুঙ্ পরস্মৈপদে । জিত্ব—জি ক্রাপ্ ।
অজৈবীত্ লুঙ্ । জিগাম লিট্ । অধ্যবাস্তু:—অধি-বস-লুঙ্ অন ।
অধ্যবাস্তু:—দুকবচনে ।

ঊঁহারা সমস্ত সাক্ষ বেদ অধ্যয়ন করিয়াছিলেন, জয়শীল শস্ত্র
লাভ করিয়াছিলেন। লোকের চিত্ত বিভিন্ন স্বভাবের হইলেও গুণ-
বান্ রামচন্দ্র প্রভৃতি সকলে সমভাবে অধিকার করিয়াছিলেন।

The complete Veda, with its ‘collaterals’ was studied by them,
Weapons conquering were attained by them. ‘Highly accomplished’
as they were, they dwelt alike in the thought of men though of
different inclinations.

Q. Explain in English the sloka 16. Ans. বেদী-
ভবান্ তৈ: নিখিলোপ্যগায়ি The complete Veda with its
collaterals (viz. pronunciation, grammar, prosody, explana-
tion of obscure terms, description of religious rites and
astronomy) was taught by them, যন্ত্রাণি উপায়ংসত জিত্বাণি
weapons conquering were attained by them, গুণিণসে highly
accomplished as they were জনানা মানসানি সমম্ অধ্যবাস্তু:
they dwelt alike in the thought of men ভিন্নবর্ষীনি অপি
though of different inclinations i. e. they occupied all
minds though of different propensities, for their good

ततोऽभ्यगाद्वाधिसुतः चित्तीन्द्रम् ^{Account for}
 रक्षोभिरभ्याहतकर्कशं हतिः । ^{Account for}
 रामं वरोतुं परिरक्षणार्थम् ^{Account for}
 राजार्जिहत् तम् मधुपर्कपाणिः ॥ १७ ॥

nature. In a word, men of different likings loved them alike. Q. Annotate on चञ्चलपाणिः । Ans. वतसि रामादयः विष्णो-
 रंशप्रभवाः वेदानां पूर्वज्ञातार आसन् अतः 'वृक्षं वारणे' इति अरण्यार्थस्य इका-
 धातोः कर्कशे लुङ् इति प्रशस्तम् । Q. Explain the force of
 अपि । Ans. भिन्नस्वभावानाम् मानसानाम् रामादिषु पृथग्विधाचरणचुचितमेव,
 तथापि ते रामादिषु तदगुणैराक्रुष्टाः तुल्यवृत्तयः आसन् इति अपि शब्देन द्योत्यते ।
 Q. Decline सप्त in the 4th case. Ans. "सप्तोऽतुल्ये" इति
 अतुल्यार्थत्वे एव सर्वनामता । अतः तु तुल्यार्थत्वात् नरशब्दवत् रूपम् । तथाहि
 सप्ताः सप्ताभ्याम् सप्तैः । Q. In what sense is used इत् in
 तुल्यम् । Ans. "भुज्जिह्वाप्रशंसाम् जित्वयोनेऽतिशयने । संसर्गेऽति विव-
 चायाम् मयि सप्तमदम् ।" इति प्रशंसायाम् इत् । Do you see any
 application of the Sutra "उपादयसः स्वकरणे in उपायंसव
 above ? Ans. नहि, सूत्रेऽस्मिन् कर्तरि एव आत्मनेपदं विवक्षितम् ।
 कर्कशे वाच्ये तु विनैव सूत्रान्तरेण सर्वत्रैव आत्मनेपदं स्यात् । १६ ।

17. This is a compound sentence, composed of two
 principal sentences. (1) गाधिसुतः रामम् वरोतुम् चित्तीन्द्रम् अभ्यगात्,
 (2) राजा तं वारिहत् । Adjunct. to गाधिसुतः—रक्षोभिः अभ्याहतकर्क-
 शः । Adj. to राजा—मधुपर्कपाणिः ।

Prose order :—ततः गाधिसुतः रक्षोभिः अभ्याहतकर्कशः (सन्)
 परिरक्षणार्थं रामं वरोतुं चित्तीन्द्रं अभ्यगात् । राजा मधुपर्कपाणिः (सन्) तं
 वारिहत् ।

Substance :—अथेकदा विवक्षितः रक्षोभिः विहतकर्कशः, तैश्च परि-

তদাৰ্থে রামং বাচিতুং রাজানমুপাগত: । রাজা চ মধুপানুতং মধুপকেষু
অৰ্হং যামাস ।

Explanation in tika form: (i.e. in full)—ততীঃনগরং বাচিসুত:
বিশ্রামিত: রক্তেभि: রাজসৈ: অম্বাহতা অমিভূতা, কর্মণ: যোগাঃ: ইতি: প্রহসি-
র্যস্কোতি, মিচ্ছামাসাম্যাদি: সন্, পরিব্রজ্যার্থে, অমিভূতস্য কর্মণে ইত্যর্থ: । রাম
রাজী জ্যেষ্ঠপুত্রং বরীতুং প্রার্থয়িতুং বিতীন্দ্রং ভূপালং দশরথম্ [গমনার্থে ধাতুভ্যোনি
কর্মণি দ্বিতীয়া] অম্বাহতাৎ আজগাম । রাজা, মধুপকঁপাণি: “দধিহৃতমবুজি
একোক্তবানি মধুপকঁ ইত্যুচ্যতে ।” তন্নিহ্ন স্থিত: পাণি: यस্য স মধুপকঁপাণি: ।
[‘সসৈম্য পমানপূর্ব্বস্য চ চতুরপদলোপ:’ ইতি স্থিতশব্দস্য লোপ: ।] তাডম:
সন্ তন্মার্জিহত্ বাতাডুভূত্ব মধুপকঁষ তং পূজিতবানিত্যর্থ: । অৰ্হং পূজায়াম্
ইতি অৰ্হংধাতী: চুরাদিগণীয়স্য লুঙি রূপম্ । কাব্যলিঙ্গমলঙ্কার:, ইত্য-
সুপজাতি: ।

• Change of V.—অম্বাহায়ি বাচিসুতেন বিতীন্দ্র:.....অম্বাহতকর্ম-
ইতিনা । রাজা মধুপকঁপাণিনা স অৰ্হং ।

Derivation —মার্জিহত্, চুরাদিগণীয়স্য অৰ্হংধাতী: লুঙ্ । অৰ্হয়তি
লট্ । ভ্বাদি: অর্হীত্ লুঙ্ । আনর্হং লিট্ । সূত:—সুধাতী: ক্ত: । সবতি
লট্ । অসাবৌত্ লুঙ্ । পাণি:—পণ্ড-ব্যবহারে স্থতৌ চ, ইতি পণ্ধাতী:
২: । পণ্ধায়তে লট্, অপণ্ধায়িষ্য অপণ্ধিষ্য, লুঙ্ ।

অনন্তর রাক্ষসগণ যাগ কার্যের ব্যাঘাত করাতে গাধিতনয় রাজকে
লইয়া বাইবার জন্য ক্রিতিপতির নিকট উপস্থিত হইলেন । রাজা
মধুপকঁ হস্তে লইয়া তাঁহার সম্ভাষণা করিলেন ।

Then the son of Gadhi the ‘performance of whose ceremonies was
obstructed’ by the demons, came to the lord of the earth to ask for
Rama for protection. The king received him with a respectful offer-
ing consisting of honey, curds, water, clarified butter and sugar.

Q. Derive বিতি and conjugate the root in লট্ ।

Ans. বিযনি অসাম্ ইতি বিতি:, বি-নিবাসি ইতি নিবাসার্থাৎ তদাদি-
গণীয়াৎ চি-ধাতী: ক্ত: । লট্ রূপম্—“ইৎ বা নৃশতীত্যর্থ” অযতীত্যাদিব্

Final ऐषोः पुनर्जन्मजयाय यत्त्वम्
 रूपादिबोधान्नप्रवृत्तश्च यत्ते ।
 तत्त्वान्यबुद्धाः प्रतनूनि येन
 ध्यानं नृपस्तच्छिवमित्यवादीत ॥ १८ ॥

भवेत् । पृथिव्यां त्रियतीत्यादौ निवासार्थः प्रकीर्तितः । पापं क्षिणीति लोको-
 ऽसौ विनाशार्थः क्षिणमंतः । Q. Expound the samas in
मधुपर्कपाणिः । Ans. मधुपर्कः पाणी यस्य इति विशदः, “प्रहरणार्थेभ्यः परे
 निष्ठासप्तम्यौ भवतः” इति सूत्रस्य अप्रसङ्गः । यतः मधुपर्को न प्रहरणवाचकः ।
 अतः मधुपर्कोऽस्मिन् कृतः पाणिः यस्य इत्यत्र विशदः प्रशस्तः । सूत्रं—“सप्तम्युपमान-
 पूर्वस्य च उत्तरपदलोपः” Q. Who was गाधि ? Ans. कुशिकः
 तपस्तप्तु इन्द्रमेव पुत्रमवाप । “स गाधिरभवत् राजा मघवान् कौशिकः स्वयम्”
 इति हरिवंशम् । तस्य इन्द्रावतारस्य पुत्रः विश्वामित्रीऽजायत । Q. Give
the derivative meaning of रक्षस् । Ans. रक्ष्यते इविः
 अस्मात् इति रक्षस् । रक्षधातोः असुन् । Q. Give the different
meanings of इन्द्र । Ans. “इन्द्रः प्रचीपतावन्तस्त्रासनादित्ययोग्यः”
 इति विश्वः । Q. Show the propriety of राजन् । Ans.
 धातुनामनेकार्थत्वे रक्षणादर्थस्य राजधातोः कश्चिन् प्रत्ययेन सिद्धत्वात्, राजा
 इति पदेन अतः सुनिरञ्जकत्वम् व्योतिषम् । Q. Account for चल्
in पाणिः । Ans. “माणिक्यं निकषेण कणं किणं वणिजः कङ्कणं
 पाणितूष्णी” इत्यादिवत् स्वाभाविकं चलम् । Q. What do you
understand by मधुपर्क ? Ans. “दधिसर्पिर्जलं चौद्रं सिता चैतैश्च
 पञ्चभिः । प्रीच्यते मधुपर्कस्तु” Q. Account for the active
sense in अभ्यजात् । Ans. “सर्वे गन्धर्वाः प्राप्तार्थाश्च” इति गमनार्थं धातोः
 सकर्मकत्वम् । १७ ।

18. This is a complex sentence the principal sentence
 being तत् ध्यानं शिवम् इति वृत्तः अवादीत । Subordinate ones—

(a) यत् पुनर्जन्मजयाय ऐवौ; (b) यत् ते रूपादिबीधात् न्युत्तत् (c) येन प्रतनूनि तत्त्वानि अबुद्धाः ।

Prose order :—त्वं यत् पुनर्जन्मजयाय ऐवौ; यत् ते रूपादिबीधात् न्युत्तत्. येन प्रतनूनि तत्त्वानि अबुद्धाः; तत् ध्यानं शिवम् इति नृपः अवा-
दोक्तः ।

Substance :—येन ध्यानेन पुनर्जन्म निवार्यते, येन च इन्द्रियजनितं क्लानं निवर्तते, यत्प्रभावेण सूक्ष्माण्यपि पञ्चविंशति तत्त्वानि परिज्ञायन्ते, अपि कुशलं तद्ज्ञानस्य ? इत्युक्तं राजा मुनीन्द्रम् ।

Explanation in tika form :—त्वं यत् ध्यानं निर्विकल्पकसमाधि-
रूपं, पुनर्जन्म भूयो जन्म तस्य जयाय अभिभवाय पुनर्जन्म जेतुमित्यर्थः ।
[“तुमर्थाय भाववचनम्” इति चतुर्थी] ऐवौः अभिलक्षितत्वात् । पुनः पुनः
अनुष्ठितवान् वप [“ततः पदं तत् परिसर्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तन्ते भूयः”
“इत्यनेन निदिध्यासनस्य बीजे कारणात् प्रदर्शितम् ।] यच्च ध्यानं ते तच्च रूपादिषु
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेषु चक्षुरादिवारेण यो बीधः अध्यवसायलक्षणा, बुद्धिः तस्मात्
[“पञ्चमी विभक्तिः” इति पञ्चमी ।] न्युत्तत् निवृत्तम् । येन त्वं वाङ्मनो-
ज्ञानगुण्यः भवसि इत्यर्थः । येन ध्यानेन प्रतनूनि दुर्बोधादितिसूत्राणि तत्त्वानि
पुरुषप्रधानमहदहङ्कारादीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि [(१) पुरुषः, (२) प्रधानम्
॥ प्रकृतिः, (३) महत्तत्त्वं वा बुद्धिः (४) अहङ्कारः, (५) मनः ; ततः पञ्च
आत्माणां, इति दश । ततः दश इन्द्रियाणि—चक्षुः, कर्णः, नासिका, जिह्वा,
वक्त्रं, वाक्, पाणिः, पादः, पायुः, उपस्थः, इति विंशतिः । ततः पञ्च भूतानि—
चेतिः, जलम्, तेजः, मरुत्, व्योम इति पञ्चविंशतितत्त्वानि] अबुद्धाः
ज्ञातवानसि (बुधेः लुङि मध्यमपुरुषैकवचने) तत् ध्यानं चित्तकाशम्, ज्यो-
तिष्मन् तस्मात् ल्युट् । शिवं निर्विघ्नम् इति पूर्वोक्तं वाक्यं नृपो राजा दृष्टव्यः ।
अत्र दृष्टमन्त्रेण राशः क्षत्रियगुणवत्त्वम् सूचितम् । क्षत्रियगुणां यथा “अध्ययनं
यजनं दानं शस्त्राजीवी भूतरक्षणश्चेति ।” अवादीत अपुष्टत्वात् [वदेर्लुङ् ।
यत्तदो निर्वासनत्वत्वात् उभयोरेव प्रयोगः । उक्तम् इन्द्रवत्त्वात् । वाक्यं यथा,
“स्वादिन्द्रवत्त्वा यदि तौ जगौ नः ।”]

Change of V.—ऐषि.....तया । येन...न्यवर्त्ति ।...अमृतसत्...
 वृषेण.....अवादि ।

Derivation :—रीषीঃ—इष-लुङ्, लटि इच्छति, लिट् इयेष । जम्
 —जम मनिन् । वीषः—वृष घञ् । न्यवर्त्त—नि-वर्त्-लुङ्, लटि वर्त्तते ।
 लुङ् प्रवर्त्ति, अवर्त्त । लट् वर्त्सति, वर्त्तयति । अनुदाः—नु व लुङ्
 यास्, लटि बुध्यते । लुङि अवधी, अनुद्ध । ध्यान्—धै ल्यट् । ध्यायति
 ध्यायते लट् । अध्यासीत् अध्यास लुङ् । अवादीत्—वद लुङ्, वदति
 लट् । लिट् उवाद । शिवम्—शिव-वन् ।

রাখা বলিলেন, আপনি পুনর্জন্ম অতিক্রম করিবার নিমিত্ত যেধ্যান
 অবিরত অনুষ্ঠান করিয়াছেন, বাহাতে আপনার রূপাদি বিষয় জ্ঞান
 নিবৃত্ত হইয়াছে, এবং বাহা দ্বারা আপনি সূক্ষ্ম তত্ত্ব অবগত হইয়াছেন
 সেই ধ্যানের মঙ্গল ত ?

‘Is thy meditation prospering?’ meditation, that thou dost practise
 so often for the conquest of metempsychosis, that ‘ceased from’ the
 perception of form &c. and that made thee ‘comprehend subtle prin-
 ciples’.

Q. What are the তত্ত্ব ? Ans. (See above). Q.
 Account for the 5th case in রূপাদিবোধাত্ । Ans. অপা-
 দানাৎ পশ্চমী । Q. Give the different meanings of
 তনু । Ans. “ত্বচ্চি কায়ৈ তনুঃ স্ত্রী ধাতু ত্বচ্চল্যে বিরলী ক্রমৈ” ধরষিঃ ।
 Q. Show the significance of বৃষ । Ans. See above.
 Q. Explain রূপাদিবোধাত্ ন্যবর্তত । Ans. যেন ধ্যানেন চিত্তৈকায়তয়া
 বাহ্যজ্ঞানমুখ্যতা জায়তে ইত্যর্থঃ । Cf.—“ত রাঘবং দৃষ্টিমিরাপিবন্দ্যী নার্য্যী
 ন জন্মবিশেষ্যান্তরাধি । তথাহি সৰ্ব্বেন্দ্রিয়বহিরাঙ্গাং সৰ্ব্বাঙ্গানা অস্তুরিব প্রবিষ্টা ।”
 রঘুঃ ৩০ । Q. Conjugate the root of ऐषीः in लट् । Ans.
 इष पुनः पुनः करणे इति क्रादिगणोयस इष्वातोः लटि रूपम् इच्छाति । Q.
 Decline and give the derivative meaning of ध्यान् ।
 Ans. “ज्ञानात्मिकना ध्यानं स्यात् धारणा मनसो धृतिः इति ।” गारुडे ।

आख्यमुनिस्तस्य शिवं समाधे

र्विघ्नन्ति रक्षांसि वने क्रतून् च ।

तानि विघ्नोर्थे निराकरिषुः रामः खण्डणेन सह

दृष्टेद् रामः सह खण्डणेन ॥ १८ ॥

निरुक्तम् यथा—“यै चिन्तायां कृतीषातः, विचिन्ता मुहुर्मुहुः । अनादिर्न मनसा ध्यानमित्यभिधीयते ।” अग्निपुराणम् । १८ ।

19. This is a compound sentence, composed of three simple sentences. See below.

Prose order :—मुनिः तस्य समाधेः शिवम् आख्यत् । (किन्तु) रक्षांसि वने क्रतून् विघ्नन्ति । तानि विघ्नोर्थे निराकरिषुः रामः खण्डणेन सह दृष्टेद्, (इति च आख्यत्) ।

• Substance :—अथ ऋषिः तपसः कुशलम् उक्त्वा रचःकृतम् यज्ञादीनाम् उपपन्नमदीचतु, रामश्च खण्डणेन सह गत्वा रक्षोविनाशिनं यज्ञान् निरुपपन्नान् करिष्यति इत्यपि कथयामास ।

Explanation in tika form :—ततः दृष्टो मुनिः विचामितुः तस्य समाधेः आख्यत् शिवम् उपपन्नमदीचतु कथितवान् । [चत्विङ् लुङि । तस्य रूपस्य आख्यत् इति वा सम्बन्धविवक्षया षष्ठी ।] किन्तु, अयं दोषः, रक्ष्यते इतिरेभ्य इति रक्षांसि राक्षसाः मारीषादृश्यः । [चकारोऽन् अन्वाचयार्थे प्रयुक्तः ।] वने यमोन्मत्ते क्रतून् यज्ञान् [“यज्ञः सर्वोऽध्वरो यागः समतनुर्मखः क्रतुः” इत्यमरः ।] विघ्नन्ति दृष्टव्यम् । विघ्नन्ति इति रक्षांसि इत्यस्य विशेषणम् वा । विघ्नकारीषि रक्षांसि आख्यत् च, रक्षोविषयम् उक्तवाच इत्यर्थः । तर्हि किं कियतामिति चेदाह तानीति । तानि रक्षांसि विघ्नतां यज्ञानां वीर्यं सामर्थ्यं मयं निराकरिषुः तस्य निराकरणशीलः [“अलंक्रज् निराक्रज् प्रजनीतुपतीनुमदश्चपतुप इतु इधु सह चर इच्छत्” इति इच्छत्प्रत्ययः । [रामः खण्डणेन सह दृष्टेद् द्विगुणः ।] “लोटे च” इति षष्ठी सङ्घातं सूत्रारप्रत्ययक्रिययोर्निष्ठा । ‘विघ्नी’ इति क्चित् । इत्यमुपजातिः ।]

Change of V.—आख्यायि मुनिना.....विहस्यते रक्षोभिः क्रतुः । तानि
विषवीयेनिराकरिष्युना रामेण तानि दहन्तान्..... ।

Derivation :—आख्यात्—आ-अच्-लुङ् दृ । लट् चट्, अघाते &c. ।
लुङि अख्यत्, अख्यत, अवेसासीत अवसान्, ख्यायि समचक्षिष्ट । लिटि चकौ चक्रे
चक्री चक्री, चकले । समाधिः—सम्-आ-घा ई । दधाति घर्त्त लट् ; अघात्
अघित लुङ् । विघ्नति—वि-ङ्ग लट् अति । लटि हन्ति, हतः, घ्नति । लुङि
अवधौत् । लिटि जघान । रचस्—रच् असृज् । दिषत्—“दिषोऽसिच” इति
श्रुत । निराकरिषुः—निर्-आ-कृ-इणच् । दण्डे—दङ् लोट् तु । लटि
दण्दी, दण्डः &c. लङ् अदणेट् । लुङ् अतर्हीत्, अदञत् ।

मुनिः कहिलेन, ठाहार ध्यानैर मङ्गल । किञ्च राक्षसगण वने
वृद्धैर विह्व करितेहे । अक्रवीर्यानाशक रामचञ्च लक्ष्मणैर सहित
ताहादिगके विनाश करुन ।

The Muni said, 'it was all right with the meditation, (adding) the
demons were obstructing the ceremonies in the forest, 'and them let
Ram competent for the overthrow of the enemy's power, destroy,
with Lakshman',

Q. Show reasons for using तानि instead of यानि
in the sloka. Ans. प्रक्रान्तप्रसिद्धार्थानुभूतार्थविषयः (प्रक्रान्तः=
अन्वयी, प्रसिद्धार्थः=ख्यातार्थः, अनुभूतार्थविषयः=प्रत्यक्षविषयः) तद्-शब्दः यद्-
शब्दोपादानम् नापेक्षते । इति अत्र रक्षोभि इत्यनेन अन्वयित्वान् यद् शब्दं विना

तद् शब्दप्रयोगो भवति । Q. Show the application of च in
the sloka. 'Ans. "सनुचय-अन्वाचय-इतरैतरयोग-समाहाराद्यार्थाः" इति
अन्वाचये अर्थे, अयान् अन्तरस्य आनुसङ्गिकत्वे द्योतिते 'च'कारप्रयोगः । 'अधिः
समाधिः शिवम् आख्यात्, तदानुसङ्गिकं रचःकृतम् आचरितञ्च अष्टशोऽपि अवादीत् ।

Q. In what sense is used लोट् in दण्डे. Ans. See
above. १६ ।

स शत्रुवांस्तद्वचनं सुमोह

राजासहिष्णुः सुतविप्रयोगम् । *here 2nd part of the*

अहंयुनाथ चित्तिपः शुभंयु-

क्वे वचस्तापसकुञ्जरेण ॥ २० ॥

20. This is a compound sentence, composed of two simple sentences. (1) स राजा सुमोह । Adjuncts to the subject राजा—तद्वचनं शत्रुवान् and सुतविप्रयोगम् असहिष्णुः (2) अहं तापसकुञ्जरेण चित्तिपः वच ऊचे ।

Prose order :—तद्वचनं शत्रुवान् स राजा सुतविप्रयोगम् असहिष्णुः (सन्) सुमोह । अथ अहंयुना तापसकुञ्जरेण शुभंयुः चित्तिपः वच ऊचे ।

Substance :—रामं नेतुं कृतनिश्चयस्य ऋषेः वचनं श्रुत्वा राजा पुत्र-विधीगम् सीदं, मसमर्थः मोहं गतः । अथ विश्वामित्रः अहङ्कारं प्रदर्शयन् अमानु-षेयं अनेनापि रामेण सर्वं सुसाध्यम् इति वक्तुं प्राक्रमत ।

Explanation in tika form :—तस्य मुनेः वचनं शत्रुवान् शत्रुवान्
[“भाषायां सदवसश्रुवः” * इति कसुः ।] स राजा सुतेन विप्रयोगः विरुद्धः तन्-
तम् पुत्रैर्विरुद्धमित्यर्थः । [“न लोकाव्ययनिश्चयः कथं वदताम्” † इति षष्ठीनिवेधात् (२)
द्वितीया । “कर्तृकरणे कृता बहुलम्” ‡ इति तृतीयासमासः ।] असहिष्णुः असहन-

* भाषायाम् अर्थात् अवैदिकभाषायाम् सदादिभ्यो भूतसामान्ये लिट् दा-
शात्, तस्य च नित्यं कसुः ।

† ख=शत्रुशानकादि यथा कुर्वन् ; उ=यथा हरिं दिदृशुः असहस्वित् ;
उक्तं—यथा दैवान् चातुकः । अव्ययं यथा—जगत् सृष्टा, सुखं कर्तुम्
(अव्ययम्=ज्ञा, तुम्) ; (निष्ठ=ज्ञा, कर्तुम्) यथा विष्णुना कृताः दैव्याः । खलुर्षाः
यथा ईश्वरः । वदन् (शीलार्थे) यथा लोकां कर्ता ।

‡ कर्मणि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं समस्यते । हरिषा व्रातः हरि-
प्रातः । नखैर्भिन्नः नखभिन्नः । कर्षेकरणे किम् भिन्नाभिरुक्षितः । ईतावेवा
द्वितीया ।

श्रीतः सन् सुग्रीवः कीदृशपुत्रतः । अद्यानन्तरम् [“सङ्कलानन्तरात्प्रमथकान् की-
 दृशी अथ” इत्यमरः ।] अहंयुना स्वप्रायनामकसम्भावनायां प्रीत्यात् अङ्गकारवता
 [“अङ्गकारवानहंयुः” इत्यमरः । “अहं युमथीयुस्” इति युस् ।] तापसबाही
 कुञ्जरचेति तापसकुञ्जरः तेन तापसपुत्रेण [“स्वहन्तरपदे व्याघ्रपङ्कवर्ध-
 कुञ्जराः” इत्यमरः । “हन्तारकनामकुञ्जरेः पूज्यमानम्” इति कर्मेधारयः ।] युमंयुः
 युमान्वितः [“युमंयुस्तु युमान्वितः” इत्यमरः ।] चित्तिपो राजा [“गौक्षे कर्मेधि
 दुष्पादिः” इति गौक्षे कर्मेधि प्रथमा ।] वल्यमाधं वच ऊच । [‘युस्’ प्रत्ययस्य
 सङ्काहरवार्थम् श्रीकौट्यम् उद्दिष्टः । इतस्तुपजातिः ।]

Change of V.—तेन युमवुवा.....सुमुहो राजा असङ्गितना अहंयुः...
 चित्तिपं युमंयुन् उवाच वचः तापसकुञ्जरः ।

Derivation :—युमवान्—यु क्तः । सुग्रीवः—सुङ्ग लिट् अ । सुगति
 लट् । अमुहन् लुङ् । असङ्गित—न सङ्ग-इणच् । अहंयुः—अहन् युस् ।
 चित्तिपः—चित्ति-पा-क्तः । पाति लट्, अगासीत् लुङ् । युमंयुः—युमन् युस् ।
 ऊचि—वच्, लिट् ए । अवीचत् लुङ् । वक्ति वक्ताः &c. लट् । तापसः—तपः
 अलि अल्ल इति तापसः अच् । कुञ्जरः—कुञ्जन् अलि अस्य असी कुञ्जरः,
 अल्यर्थे रः ।

राजा मथरथ मेहै कथा भनिना पूज्यविशेषां सह करिते असमर्थ
 हउग्राते मूर्छित हईलेन । परे उपशिश्रेष्ठ गस्सित विश्वामित्र
 कल्याणवान् कितिपतिके बलिटे लागिलेन ।

The King unable to bear his son's separation, fainted at the word.
 The blessed king was then addressed by the proud great ascetic in
 the following words.

Q. Decline युमवुक् । Ans. युमवान् युमवासी युमवांसः ।
 द्वितीया बहुवचने युमवुक् । Q. Annotate on सुतविप्रयोगम् । Ans.
 (1) “न लोके” आदिना असङ्गितः इति इच्छप्रत्ययेन वहीनिषेधान् कर्मेधि
 द्वितीया । (2) सुतेन विप्रयोगः इति द्वितीयासमासः । “कर्तृ करणे कृता
 बहुवचनम्” इति सूत्रवशात् । सुतस्य विप्रयोगः इति वा वहीसमासः । कर्मदीप्तः,

मया त्वमाप्ताः शरणं भयेषु
वयं त्वय्यप्याप्स्यहि धर्मवृद्धौ ।

आत्तं द्विजत्वञ्च परस्परार्थं

शङ्कां कथा मा प्रहिणु स्वसूनुम् ॥ २१ ॥

समासपादे, वृ. २५ । Q. If चङ्युनायः be a single word ending in विसर्गं what interpretation can you give ?

Ans. 'चङ्युनायः' इति एकपदविधानं चेत्, चङ्युनां चतुर्याशाम् नायः इति

चङ्युनायः इत्येवं भवति । Q. Change the voice in the

above. Ans. (See above.) Q. Derive चङ्युः and explain its significance as well as of शर्मयु । Ans. चङ्यम्

इति चङ्ययपदं, तस्मात् चङ्यवे युस् । For significance quote the sloka 20 and 21. । २० ।

21. It consists of several simple sentences. (1) मया त्वम् आप्ताः, (2) त्वया वयं धर्मवृद्धौ आप्स्यहि ; (3) आत्तं द्विजत्वञ्च परस्परार्थं भवति । (4) शङ्कां मा कथाः । (5) स्वसूनुं प्रहिणु ।

Prose order :—मया भयेषु त्वं शरणम् आप्ताः । त्वया (अपि) धर्मवृद्धौ वयम् आप्स्यहि । (इत्यम्) आत्तं द्विजत्वञ्च परस्परार्थम् भवति । शङ्कां मा कथाः । स्वसूनुं प्रहिणु ।

Substance :—आगते भये वयं राजानं शरणं गच्छामः, राजा च धर्मसंवर्धनार्थं द्विजान् समुपगच्छति । अतः ब्राह्मणाः चतुर्याश परस्परौपकारिणः । किं विभेषि ? निःशङ्कं स्वपुत्रं प्रेरयै इति ।

Explanation in tika form :—मया भयेषु [विषये समन्ती] त्वम् शरणं रक्षिता [विधेयविशेषणम्] आप्ताः प्राप्ताः । [आश्रयितः कर्मणि कृत्वा यास्] त्वयापि धर्मवृद्धौ धर्मोपचयाय वयम् अप्यप्य आप्स्यहि प्राप्ताः । अतः इत्यं [चतुर्हिंसाशानमिति धातोः सम्पदादित्वात्, क्विपि चत् इति सिद्धम्] । अतः नाशान् प्रायते इति चतः तस्यैदं वाचं । "अतान् किञ्च प्रायते" इति रघुः ।] अनियतं,

दिजत्वं ब्राह्मण्यलक्ष परस्परस्य अर्थः प्रयोजनं यस्मिन् तत् परस्परार्थं, धर्मवद्भेदो
अन्योन्यप्रयोजनकं भवतीति शेषः । [अत्र मनुः “नाब्रह्म क्षत्रवर्धनीति नाक्षत्रं ब्रह्म
वर्धते । ब्रह्म क्षत्रञ्च संयुक्तम् ब्रह्मसु च वर्धते ॥” परस्परमित्यत्र, “कर्मव्यतिहारो
सर्व्वनाम्नो वै वाच्ये” * इति हितम्, ततः “समासवच्च बहुलम्” † इति बहुल-
ग्रहणात् अन्यपरयोः न समासवत् । अतः परस्परमिति सिद्धम् ।] तस्मात् शङ्कां मा
कृथाः, कथमस्मिन् सङ्घटे पुनः विनियोजयामौति मा भेषीः इत्यर्थः । “माङ्गि
लुङ्” इति लिङ्गं लुङ् । स्वसुत् स्वपुत्रं “आत्मजज्ञानयः सुतः सुतः पुत्रः”
इत्यमरः । मङ्गिणु प्रस्थापय । प्रार्थनायां लोट् । उपजातिः वृत्तम् ।

Change of V.—अहं लां शरणम् आपम् । अस्मान् लम् आपः, चार्थेण
विज्ञलेन च परस्परार्थेन भूयते । शङ्का मा कारि । स्वसुतः प्रद्वीयताम् ।

Derivation—आपथाः—आप् कर्मणि लुङ् यास् । आप्छद्—आप्
कर्मणि लुङ् मङ् । लटि आप्रीति । लुङि आपत् । कथाः—क लुङि यास् ।
मा योगे अङ्गानमाभावः । मङ्गिणु—म-ङ्-लोट् ङि । लटि ङिनीति । लिट्
जिघाय ।

तत्रे आग्नि आपनार शरणं लईशाहि, बाहाते धर्मदुद्धि हय तज्जत्र
आग्निं आग्नादेन निकटं उपहितं हन । कृत्रियत्वं ओ आक्रणत्वं
परस्परैरेव उपकारक । शङ्का करिबेन ना, पूत्र प्रेरण करुन ।

* कर्मव्यतिहारः क्रियाविनिमयः एकजातीयक्रियया परस्परनैकरूपेण सम्बन्धः ।
तेन यादृशक्रियायां यद्रूपेण यस्य यत्कारकत्वं तादृशमेव तत्क्रियायामितरस्य
तत्कारकत्वं क्रियाव्यतिहारः । अत्र एकस्य शरणदाने यथा अन्यस्य सम्पादनता,
तथा अन्यकर्तृक-तद्दानेऽपि इतरस्य तथात्मनिति । (reciprocity in deed)

† क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदव्यदेव । विधेर्विधानं
बहुधा समोच्य चानुविधं बाहुल्यं वदन्ति ॥ इति सारस्वतव्याकरणम् । The
rules are sometimes applied, sometimes are not applied
and sometimes there is some other result. Thus instead
of परपर we have परस्पर । Cf. “कव्यलुटो बहुलम्” P. 13. l. 22;

आनिष्यते तेन महान् विपन्नः
स्थायिष्यते येन रणे पुरस्तात् ।
मा मां महात्मन् परिभूरयोग्यं
न मद्विधो न्यस्यति भारमग्रम् ॥ २२ ॥

'By me you have been resorted to as a refuge' in dangers. ~~We~~ too are 'sought' for the increase of 'righteousness.' The military and priesthood are for mutual good. Entertain no fear. Send your boy.

Q. Give the different meanings of स्तु । Ans. "स्तुः पुत्रेऽनुजे रूढौ ।" Q. Write notes on मा कथाः । Ans. "माङ्गि लुङ्" इति माङ्ग्येने लुङ् सर्वकाले भवति, अतः अत्र विधिलिङि लुङ्-प्रयोगः । "न माङ्ग्येने" इति अङ्गागम निषेधः । Q. Explain the gram. anomaly in परस्पर । Ans. (See above) Q. Give the different meanings, of स्तु and decline it. Ans. Different meanings "स्त्री ज्ञातावात्मनि स्तुं विष्वात्मनो स्त्रीऽस्त्रियां घने ।" Decl.—"स्तुस्तु अज्ञातिघनाभिधः," इति ज्ञातो घने च अर्थे न सर्वनामता, अतः ज्ञातो घने च—स्तुः स्त्री स्ताः, स्ताय स्तात् इत्यादि । आत्मनि आत्मनो च अर्थे, स्तुः स्त्री स्तुः, स्तुये इत्यादि । Q. Is स्तु in स्तुस्तुम् used redundantly ? Ans. अत्र स्तुश्चेन वीरपुत्रस्य स्तुयं वीरस्य च रामस्य नास्ति शङ्काकारणमिति धनितम् । Q. Charge the voice. Ans. (See above) Q. Explain the force of अपि in त्वयापि । Ans. न केवलमङ्गं शरणाङ्गीं त्वञ्च तथा इति अपि शब्देन गम्यते । Q. Give the different senses of अपि and especially that in the above. Ans. "गर्हा समुच्चय प्रश्नं शङ्का सम्भावना स्तुपि ।" अत्र तु समुच्चयार्थे अपिः । गर्हायां यथा, अपि सिद्धेत् पलायनः । शङ्कायां यथा, अपि जानाति भवान् ? शङ्कायां यथा, अपि चौरं भवेत् ? सम्भावनायां यथा, अपि शिरसा पर्वतं भित्वात् ॥ २१ ॥

22. It consists of 4 sentences viz. (1) तेन महान् विपद्यः चानिष्यते ; (2) येन पुरस्तात् रणे स्थायिष्यते ; (3) 'महात्मन् मां मां परिभूः ; (4) मन्त्रिषः अयम् भारं अयोम्ये न न्यस्यति ।

Prose order :—येन रणे पुरस्तात् स्थायिष्यते तेन महान् विपद्यः चानिष्यते । महात्मन् मां मां परिभूः । मन्त्रिषः अयम् भारम् अयोम्ये न न्यस्यति ।

Substance :—यो राजः परपरासीय सङ्घ युद्धे अपराक्षुद्धो भविष्यति, यच्च राजस्यं हनिष्यति तदर्थं ब्रह्मा कामपि मां कुरु । न मां प्रत्याख्यानेन अव-
मनुमर्हसि । माहम् अयोम्ये भारमर्पयामि ।

Explanation, in tika form :—यनागतमर्थे आनेन समीक्ष्य ब्रह्मावा-
चकारणे हेतुमाह । येन रानीय रणे युद्धे पुरस्तात् पूर्वस्थां दिशि, अयतः इत्यर्थः ।
[“दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यां दिग्देशकालिष्यत्तातिः” इति अजातिः ।
“अजातिच” इति पूर्वस्य पुरादेशः] स्थायिष्यते न च पराक्षुद्धिः भविष्यते । [तिष्ठतेः
भावे लट् । ‘यथा येन रानीय पुरस्तात् अयतः, यत् रणं युद्धं भावि परपरासीय
सार्द्धमिति भावः । तच्च स्थायिष्यते विजयिना भविष्यते ; यथा येन हेतुना रानीय
एवं कटिष्यते ततः ब्रह्मा मां कुरु इति पूर्वैवात्ययः] । तेन रानीय महान् विपद्यः
अतः राजस्यः तैषीत्यविजयिना इति भावः । सोऽपि चानिष्यते विनाशयिष्यते
किमुत इतरे राजसाः । हन्तेः कर्मणि लट् । अतः हे महात्मन् महामते “आत्मा-
द्वैतमनोव्रजस्वभावधृतिबुद्धिषु” इति विभं । मां मां परिभूः मावशासीः ।
[परिपूर्वा भवति निर्वाकरणे वर्तते । ‘माङि लुङ्’, इति खोटि लुङ् । “न
माङ्धीने” इति अङ्गामनविषयः ।] न मन्त्रिषः [“विधामेदः सादृश्य” मया विधा
सादृश्यं यस्येति मन्त्रिषः] मत्सदृशी जनः, यस्तु चापेक्ष चक्षुषा सम्ये वेद सः इत्यर्थः ।
अयम् श्रेष्ठ [“अयायत्” इति यत् ।] भारं अयोम्ये, असमर्थे न न्यस्यति निविपति ।
[योगाय प्रभवति इति योम्यः, “योगायत्” इति यत् । वाक्यार्थहेतुकम्, वाक्य-
विज्ञानसङ्कारः । इयम् उपजातिः ।]

Change of V.—हनिष्यति स महान् विपद्यं, स्थायिष्यति.....यः । माहं
.....परिभाषिषि, पस्तिषिषि, मन्त्रिषेन न्यस्यते भारोऽयम् ।

Derivation—आनिष्यते—इन्-कर्त्तृणि लट् स्यते । कर्त्तृणि लट् इत्यते ।
 लुङ् अवाप्ति अवधि । स्थायिष्यते—स्था भावे लट् स्यते । भावे लट् स्थायते ;
 लुङ् अस्थायि । पुरस्तात्—पूर्वं अस्ताति । परिभूः—परि-भू-लुङ् स ।
 अस्सति—नि-अस् लट् ति । लुङ् आस्सत् । अया—अय-यत् । रणम्—
 रण-कः । रणति लट्, अराणीत् अराणीत् लुङ् ।

महाशत्रु, आपनि आमाके अवमान करिवेन ना, कारण त्रिनि
 (रामचन्द्र) अष्टौ शत्रु निधन करिवेन ओ अछिरतावी रणे जय लाठ
 करिवेन । मातृश लोके अधोगेय महं भार अर्पण करेन ना ।

You should not, O high minded one, insult me with refusal. For,
 by him (Rama) shall be destroyed a great enemy and he will be
 victorious in a fight that has to happen shortly. A man like myself
 never imposes any important task on the unworthy.

Q. Expound the samas in अयोग्य । What are
 the different senses of नञ् ? Cite instances. Ans.
 न योग्यः अयोग्यः इति नञ्त्तत्पुरुषः । अथवा योग्यात् अन्यः अयोग्यः
 इति वा पञ्चमीसमासः । अत्र “न्यं पूर्वम्” इति नञः प्राभावः । The dif-
ferent senses—“तत्प्राद्व्यम् अभावश्च तदन्वत् तद्व्युत्पत्ता । अत्राश्रयः
 विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तिताः ॥” यथा प्राद्व्यस्य सद्व्यः अप्राद्व्यः, पापस्य
 अपावः अपापः, योग्यात् अन्यः अयोग्यः, नास्ति उद्दरं यस्याः सा अनुदरी
 लक्षोदरी इत्यर्थः, निन्दितानि निमित्तानि इति अनिमित्तानि इति (अप्राशस्त्ये) ;
 अनुराः सुरविरोधिनः । Q. Derive रणः । Ans. रण्यते अद्यते
 अत्र इति रणधातोः घञर्थे कः । Q. Show the syntactical
 connection of बहु and तद् । Ans. (See above.) Q. distin-
 guish between महात्मन् and महदात्मन् । Ans. महान् आत्मा
 इति महात्मा । महान् आत्मा यस्य इति वा । “महा महती विशेष्ये” इति
 महत् शब्दस्य विशेष्यपदे परे महादेशः । तथा, महदात्मन् आत्मा इति ‘महदात्मा’ ।
 (here महत् is not an Adj. to आत्मन्) २२ ।

क्रुध्यन् कुलं ध्वसति विप्रवक्त्रिः ।

यास्यन् सुतस्तपस्यति मां समन्वुम् ।

इत्थं नृपः पूर्वमवाकुलोचि

ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य ॥ २३ ॥

23. It consists of 4 sentences :—(1) विप्रवक्त्रिः क्रुध्यन् कुलं ध्वसति ; (2) सुतः मां तपस्यति ; (3) इत्थं नृपः पूर्वम् अवाकुलोचि ; (4) ततः सुतस्य गमनम् अनुजज्ञे । Adj. to विप्रवक्त्रिः—क्रुध्यन् ; Adj. to सुतः—यास्यन् ; Adj. to माम्—समन्वुम् ।

Prose order :—विप्रवक्त्रिः क्रुध्यन् कुलं ध्वसति । यास्यन् सुतः समन्वुं तपस्यति । नृपः इत्थं पूर्वम् अवाकुलोचि । ततः सुतस्य गमनम् अनुजज्ञे ।

Substance :—प्रत्याख्यानेन चेत् विप्रः क्रुद्धो भवेत् ततः स कुलं भक्षसात् करिष्यति, पुत्रचेत् लेपितो भवेत् सङ्गान् सै श्चदर्शनकैश्च, नतु कुलध्वयः, इत्येवं सञ्चिन्त्य पश्चात् पुत्रगमनाय अनुजने ।

Explanation in tika form :—[यद्यहं भूतरक्षणेऽधिकृतः अस्म्य वचनं न कुर्यात् तदा] विप्र एव वक्त्रिः विप्रवक्त्रिः पावककूपो द्वाघ्नः, '[रपककर्णधारयः] क्रुध्यन् सन् कुलं इत्याकुलं ध्वसति भक्षसात् करिष्यति [दङ्लिट्] । यास्यन् गमिष्यन् सुतः समन्वुं सशोकं पुत्रविरहकातरं मां तपस्यति सन्नापयिष्यति । [तपेलिट्] । नृपः इत्थम् एवं प्रकारं पूर्वमादौ अवाकुलोचि आलोचितवान् । [अत्राह पूर्वमात् लोचिः लिट्] । ततोऽनुजज्ञे सुतस्य पुत्रस्य रामस्य गमनम् अनुजज्ञे । [अनुज्ञात् नृपेणेति विभक्तिपरिष्ठापने तेनेति वीज्यम् । कर्त्तव्यं लिट् । यदा अनु पश्चात् सुतस्य गमनं जज्ञे ज्ञातम् । जन्भावोः लिटिरूपम् । यदा अनुशब्दस्य उपसर्गप्रतिरूपकत्वेन अनुपसगत्वात् कत्तरिवाप्ये फलवत्कर्त्तरि आत्मनेपदप्रयोगः अनुज्ञायाः फलाफलभीने राशः एव अधिकार आसीत् इति विभाव्यम् ।*]

* The prefix अनु in the last case is used devoid of all the force of a prefix and so the word is looked upon as one without a prefix, and thus by a rule, the root ज्ञा can be used in the आत्मनेपद ।

हृदः—उपजातिः ।

Change of V.—क्रुध्यता कुर्वन् वक्ष्यति विप्रवर्तिना । यासता सुतेन समन्वयं तपस्वि ।...सुपेच.....। अनुजग्मी...गमनम् ।*

Derivations :—क्रुध्यन्—क्रुष् मरु । क्रुध्यति लट् । वक्ष्यति—दङ् लट् सति । लट् दहति ; कुङ् अवाचीत् ^{क्रुध्यति} वक्षि—वक्ष-णि । वक्षति लट्, अवाचीत् अवीकाम्, अवाक्षः, अवीक अवधानाम् अवसत कुङ् । यासन्—या सट् । तप्यति—तप लट् सति । तपति लट् । अवालीची—अव-वा-लीच लिट् ए । सुतः—सुधातोः क्तः । सवति लट् । अवीचीत् कुङ् । अनुजग्मी—अनु-ज्जा- (जन्) लिट् ए । हृदम्—“हृदमस्तु” इति हृदम् शब्दात् वसुः ।

(प्रत्याख्यान करिले) त्रक्रतेजः क्रुद्ध हईया सबंशे नङ्ग करिवे, पूत्र गमन करिले आमाके शोकें अतणु करिवे मात्र । नृपति एहेरूप अथमे मने मने आलोचना करिलेन, परे *पुत्रेण गमनार्थ अनुमोदन करिलेन ।

The fiery potency of the Brahman will be kindled, (on refusal) to burn up the family. The son departing will pain me in affliction, The king at first thus cogitated and then gave permission for his son's departure.

Q. Write gram. notes on अनुजग्मी । Ans. (See above.) Q. Show the propriety of वृष । Ans. (See sloka I. 1. Q. Expound the samas in-विप्रवर्तिः । Ans. (See above.) Q. Give the different meanings of लक्ष् । Ans. “लक्ष्देव्यं क्रतो क्रुषि ।” Q. Write in simple Sanskrit the reason why the king sent away his son. Ans. प्रत्याख्यानेन क्रुद्धो मुनिः कुर्वन् मे भयसात् करिष्यति, राम-ममनेन ममेव सत्तापः जायेत न चापरमनिष्टं किञ्चन भवेत्, अतः रामप्रदा-नेन हृदः सुखीषविधानम् अवश्यं कर्तव्यम् इति मनसि विचारयन् रामममनाय अनुमोदिते । २१ ।

आशीर्भिरभ्यर्थ्य ततः क्षितीन्द्रं ^{a. Account for it}
 प्रीतः प्रतप्ते मुनिराश्रमाय । ^{Am. - 2013}
 तं पृष्ठतः प्रष्टमियाय नमो ^{अथोक्तं 2013}
 हिंसेषु दीप्रास्त्रधरः कुमारः ॥ २४ ॥ ²⁰¹³⁻²⁰¹⁴

24. This consists of two simple sentences. (1) मुनिः
 आश्रमाय प्रतप्ते । Adj. to मुनिः—प्रीतः । Extension of the
 predicate—क्षितीन्द्रम् आशीर्भिः अभ्यर्थ्य । (2) कुमारः तम् पृष्ठतः इयाय ।
 Adjective to कुमारः—हिंसेषु दीप्रास्त्रधरः and नमः । Adjective to
 तम्—पृष्ठम् ।

Prose order :—ततः प्रीतः मुनिः क्षितीन्द्रम् आशीर्भिरभ्यर्थ्य आश्रमाय
 प्रतप्ते । नमः हिंसेषु दीप्रास्त्रधरः कुमारः पृष्ठं तं पृष्ठतः इयाय ।

Substance :—अथ रामं खट्वा मुनिः अतीव हृष्टः सन् राजानम्
 आशीर्भिः अभिनन्द्य आश्रमं प्रति प्रस्थितः, रामोऽपि हिंस्रदमनाय अस्त्रम् धारयन्
 तम् अनुसरन् प्रतप्ते ।

Explanation in tika form :—ततः रामस्य गर्भनाशानन्तरं, प्रीतः,
 राजानमनस्य अनुशातत्वात् मुनिः विश्वामित्रः क्षितीन्द्रं क्षितेः इन्द्रः प्रभुः* तम् राजानं
 आशीर्भिः आशीर्वादैः अभ्यर्थ्य अभिनन्द्य, आश्रमाय आश्रमं प्रति [“गत्यर्थकश्चेत्
 द्वितीयाचतुर्थीं चेष्टायामनञ्जि” इति चतुर्थी । पचे आश्रमम् ।] प्रतप्ते प्रस्थितवान्
 [“समवप्रविशः स्त्र” इति आत्मनेपदम् ।] नमः, विनोतः हिंसेषु हिंस्रकेषु, धरतीति
 धरः, पचाद्यच्, दीपं निश्चितम् अस्त्रं तस्य धरः । [हिंसेषु दीपान्तधनुरिति
 पाठे, हिंसाः हिंस्रग्रीवाः इषवः शराः, तैः दीपम् आश्रमं विश्वस्तम् अभ्यर्तु-
 मित्यर्थः, अथवा गृहीतं धनुर्येनेति । नवादयः “नमि कम्पि स्त्राजस् कस हिंस्र
 दीपोरः” इति रप्रत्ययान्ताः ।] कुमारः रामः पृष्ठं अग्रगामिनं [“प्रष्टीऽग्रगामि”†

* क्षितिस्थितः इन्द्रः इति समासः । † प्रतिष्ठते इति प्रष्टः, अग्रगमने अर्थे प्र-
 पूर्यकात् स्त्रा-धातोः क-विधानात् प्रष्टः इत्येवं स्त्रात्, अथवा ‘प्रस्त्रः’ इति मतिः ।

इति कः ।] सं वृत्तः वृत्ते, सप्तम्यां तत् । यथात् इयाम् जनञ् । [श्रीकौश्व
'र' प्रत्ययस्य सदाहरणार्थमुद्दिष्टः । इत्तमिन्द्रवक्त्रा ।

Change of V.—प्रीतेन मुनिना प्रतस्त्रे । समग्रः ईये नमोऽपि दीपान्न-
परेष कुमारेष ।

* Derivation :—आशीः—आ-आस्-क्षिप् । इन्द्र—इद्-र । गव—गैन्-र ।
हिन—हिनस्-र । दीप्रः—दीप्-र । दीप्यते कट्, अदीपि अदीपिट् कुङ् ।
इयाम्—इष्-धातुः, लुङि अगात् । मुनिः—मन्-इः ।

मुनि आनन्दिता हरेण नृपतिके आशीर्वाद द्वारा सर्वजन करिष्य
आश्रयोदेशेन आश्रय करिष्येन । हिंसादिप्रेरणा प्रति दीपान्नपरेष
कुमार विनय हरेण अग्रगामी मुनिर असुस्रग करिष्येन ।

Then the ascetic being pleased, and 'having greeted' the lord of
the earth with benedictions set out for the hermitage. The humble
prince holding sharp weapons against the injurious, followed him
'proceeding in front.'

७ what is अधिकारकारक ? Show its application in
हिंसेषु । Ans. "कर्तुं कार्यं व्यवहिताम् असाचात् धारयत् क्रियाम् । उपकुर्वन्
क्रियाविधौ शास्त्रेऽधिकरणं व्युत्पन्नम् ।" इति कार्यसाधने व्यवहितां धारयत्क्रियां
धारयत् 'हिंसेषु' इति पदम् अधिकरणं संज्ञं भवति । अत्र च दीपान्नपरेष-
मधिकरणम् । उपज्ञेयः आश्रयः । Q. What is कार्यकारक ? How is
it applied to तम् here. ? Ans. "कर्तुं रोच्यते तमे कार्यम् ।" कर्तुः क्रियया
आप्तम् इष्टतमम् कारकम् कार्यसंज्ञं स्यात् । अत्र च इयाम् इति गमनक्रियया
अभिः प्राप्तम्, कर्तुः रामस्य इष्टतम एव, नतु "धान्येषु गां वध्नादि" इति कार्येषः
गोः धान्ये इष्टतमिव अत्र अन्यकारकस्य इष्टतमम् । अपिच 'दुग्धेन अन्नं भुङ्क्ते'
इत्यत्र अन्नेन सह दुग्धे पीतेऽपि तस्य न कार्यत्वम्, यतः न तत् भोजने कर्तुः इष्ट-
तमम् यथा तु अन्नम् इति । Q. Is the reading हिंसेषु दीपान्नपरेषः
correct ? Ans. "अनुचीनञ्" इति अनुङ्विधानात् 'हिंसेषु दीपान्नपरेषा'
इत्येवं स्यात्, तथापि समासान्तविधेरनित्यत्वात् 'हिंसेषु दीपान्नपरेषः' इत्यपि

प्रयास्यतः पुण्यवनाय जिष्णो

रामस्य रोचिष्णुमुखस्य धृष्णुः ।

त्रैमासुरः कृत्स्नजितास्त्रशस्त्रः

सध्यङ् रतः श्रेयसि लक्ष्मणोऽभूत् ॥ २५ ॥

भवति । Q. Account for आत्मनेपद in प्रतस्थी । Ans. See above. Q. Show the significance of मुनिः । Ans. “दुःखेष्वनुविप्रमत्ताः सुखेषु विगतस्तृष्टः । वीतरागभयक्रोधः स्थिरधीर्मुनिश्च्यवते ॥” इति मुनिपदेन स्थिरधीर्त्वं गम्यमानेऽपि ‘प्रोत’ इति पदेन तस्य हर्षातिशयः व्यज्यते । Q. Account for the 4th case in पौन्यनाय । Ans. See above. Q. Derive कुमारः and show its fitness here. Ans. कुमारयति क्रीडति इति कुमारः, कुमारधातोः कृत् । Fitness—क्रीडोचिते वयसि वर्तमानोऽपि मुनिकाव्यसाधनार्थम् उच्यतः इत्यर्थः । Q. Parse तम् । Ans. इयाय इति गमनार्थधातोः कर्त्तृपदम् । Q. Write gram. notes on प्रहः । Ans. See the foot note. २४ ।

25. Principal sentence :—रामस्य लक्ष्मणः सध्यङ् अभूत् । Adjectives to रामस्य—पुण्यवनाय प्रयास्यतः, जिष्णोः and रोचिष्णुमुखस्य । Adjectives to लक्ष्मणः—त्रैमासुरः, कृत्स्नजितास्त्रशस्त्रः and श्रेयसि रतः ।

Prose order :—धृष्टः त्रैमासुरः कृत्स्नजितास्त्रशस्त्रः श्रेयसि रतः लक्ष्मणः पुण्यवनाय प्रयास्यतः जिष्णोः रोचिष्णुमुखस्य रामस्य सध्यङ् अभूत् ।

Substance :—मातृणां विद्वन्मतेन प्रियो लक्ष्मणः शस्त्रेषु कृतवियः आसीत् । शत्रूणां उत्पीडकः सः रामस्य मङ्गलार्थी, सानन्दम् आश्रयं प्रति प्रस्थातुकामं रामम् अनुससार ।

उक्तं श्रीवः

Explanation in tika form :—धृष्टः शत्रुविज्यं प्रयत्नम् । [“नसि श्रेयसि रति चित्तेः क्लृप्” इति क्लृः ।] विद्वन्मातृणामपत्यमिति त्रैमासुरः

तुतितापर्वविषये विष्णु समासः । पश्चात् "मातुरित् संख्या सम् भद्र पूर्व्यायाः" * इति उदाहर्यः अष्टप्रत्ययः । स हि पिच्छद्वयप्राशङ्गात् ताभ्याश्च जनिताः ।] कृतज्ञमशेषं ["विन्नमरीषं कृतज्ञम्"] इत्यमरः । प्रित्तसजिगन्तं चमस्तु मृत्तञ्च येन स कृतज्ञ-
जितास्तु मृत्तः चमितास्तु मृत्तः चमितास्तु मृत्तः चमितास्तु मृत्तः लघोः नियते चक्षेति लक्षणम् । [पासादिलात् † न प्रत्ययः । लक्षणा अथ इति ईकारस्य चकारः ।]
युक्तातीति पुष्पं पुष्पहेतुत्वात् पवित्रं वा वनं तयोः पुष्पवनाय तपोवनाय । ["गर्वाधै-
कर्मणि द्वितीयाच्चतुर्थीं षेष्टायामनञ्जनि" इति चतुर्थी ।] प्रयासतः गमिष्यतः
जिष्ठाः जयशीलस्य "स्त्राजिस्त्वश्च गुरुः" इति गुरु प्रत्ययः । रोचिष्य यश्चराचरौ
गमनानन्दत् दीप्तमानं ["अलङ्कुज्"] इत्यादिना ‡ इणच् सुखमस्येति तस्य रामस्य,
।। अचक्षतीति सञ्छृङ् सञ्चकरः, ["यः सहाचक्षति सञ्छृङ् सृ"] इत्यमरः । अश्वातोः
केन प्रत्ययः] अभूत् आसीत् ।

शब्दः—उपजातिः ।

• Change of V.—धृष्णुना वैभानुरेण कृत्स्नवित्ताम्रशङ्खे रतेन लक्षणेन
उग्रैश्चा अभवि।

Derivation :—प्रयास्यतः—प्र-या-स्यत्, वही। जिषीः—जि-गञ्।
तेविष्णु—हव्-इण्, धृञ्—धृव-ङ्, सध्वङ्—सध्-वञ्, किन्। शेयस्—
शेयस्-इयसुन्।

(চক্কর অংশ দান হেতু) যিনি মাতৃভ্রমর সন্তৃত, সমস্ত অস্ত্র শস্ত্র
বাঁহার অধিকৃত, মঙ্গল নিরত সেই লক্ষ্মণ, পুণ্যস্থানে গমনার্থ উদ্ভূত
প্রকুল বদন জয়শীল রামচন্দ্রের অনুগামী হইলেন।

* संख्या-सम्भद्रपूर्वस्य मातृशब्दस्य उदादिभ्यः स्यात् अप्रत्ययस्य । यथा
 निमातुरः, पाष्मातुरः, साम्नातुरः, भाद्रमातुरः ।

† “खोमादि-पामादि-पिण्डिलादिभ्यः ञ-न-इत्यचः” इति लङ्गीशब्दस्य
मादिपठित्वात् तच्चात् नः । ‘लङ्गाः चञ्’ इति दीर्घ ईकारस्य च चकारः ।

‡ 'अलङ्कृन् निराङ्कृन् प्रजन उत्पन्न उत्पत्त अन्नाद रवि-अपवप-इतु इव ह चर इक्षत् ।" यथा, अलङ्करीयः प्रजनियुः उत्पत्तियुः उत्पत्तियुः अदिषुः रीषियुः अपवपियुः वर्तियुः वर्तियुः वर्तियुः वर्तियुः ।

२०७५१०४

इषुमति रघुसिंहे दन्द्यकान् जिघांसी.

धनुररभिरसह्यं मुष्टिपीडं दधाने ।

व्रजति पुरतस्स्यो वद्धचित्राङ्गुलिने नमोऽस्तुभ्यम्

कथमपि गुरुशोकान्मा रदन् माङ्गलिक्यः ॥ २६ ॥

Lakshmana, the destroyer of enemies, who was begotten of three mothers, had acquired all sorts of weapons, and was devoted to welfares, became a follower of Rama, the victorious, when he had to start for the holy forest with his face blooming.

Q. Derive and decline the base of, सध्यच्. Ans.

See above. सध्यच् प्रत्यय रूपं यथा—सध्यच् सध्यस्यो सध्यस्यः, सध्यस्यस्य सध्यस्यो सद्योचः, सद्योचा सध्यस्यस्य, सध्यस्यस्यः । द्वीवे यथा—सध्यच् सद्योचो, सध्यस्यः । स्त्रियाम्—सद्योचो, तद्योचो, सद्योचः, सद्योचोम् इत्यादि ।

Q. Account for the fourth case in पुष्पवनाय । Ans.

See above. Q. Justify the epithet वैमातुरः । Ans.

तिसृषां मातृषाम् अपत्यम्, यच्, मातुः 'उत्' । तिसृषां कौशल्याकेकयोधुनिना-
शाम् खड्गभाजनलेन कौशल्याकेकयोधुप्रदत्तपावसांशभोजनेन जनितत्वात् च
सकृत्सर्वस्य वैमातुराख्या । Q. Show the fitness of वृष्णः । Ans.

वृष्णः शत्रुनाशे प्रगल्भः, मारणकुशल इत्यर्थः । अनेन रवांसि उन्मूलयितुं
कृतनिश्चयस्य रामस्य योगीशुचरीभूत् इति सूच्यते । Q. Show the

Euphonic combination in जिघ्रां रामस्य । Ans. रकारे परे
विसर्गजातस्य रकारस्य स्वरः । "रीरि ।" २५ ।

26. Principal sentence :- रघुसिंहे व्रजति (सति) पुरतस्स्यः

कथमपि मां रदन् । Adverb to दधाने—मुष्टिपीडम् । Adjective

to रघुसिंहे—इषुमति, दन्द्यकान् जिघांसी, धनुः दधाने and वद्धचित्राङ्गुलिने ।

Adj. to पुरतस्स्यः—माङ्गलिक्यः । Adj. to धनुः—चरिभिः असह्यम् ।

Prose order :- इषुमति, दन्द्यकान् जिघांसी, चरिभिरसह्यं धनुः मुष्टि-

नीलं दधाने वक्ष्यमाणान्तरि रघुसिंहे व्रजति, पुरतश्चक्षुः माङ्गलिकः गुरुश्रीकात् कथमपि मा वदन् ।

Substance :—राघसान् हनुमिच्छुः राघवः वाणञ्च वदन् आदाय वाण-
नीकार्यम् अङ्गुलित्रय परिधाय यदा प्रस्थितः तदा पुरस्त्रियः गुरुश्रीकेन सम्भाषिता
अपि अश्रुपातेन समङ्गलभयात् अतिकष्टेन क्रन्दनात् निवृत्ता आसन् ।

Explanation in tika form :—प्रशस्ताः इवः यस्मेति इषुमान्
तस्मिन् इषुमति प्रशस्तशरे [प्रशंसायां सतुप् ।] दन्दयुक्तान् राघसान् [“दन्दयुक्तं
पुंलिङ्गो राघवे च सरीसृपे” इति मेदिनी । “यञ्जप दशां यङ्” इति यङ्नात्
दंशः ऊकः ।] हनुमिच्छुः जिघांसुः तस्मिन् जिघांसौ [“सनाशंसभिच उः” इति
उः ।] तदधीने “न लोकाव्ययनिष्ठाखल्यर्थद्वयम्” इति वृद्धीप्रतिषेधात् द्वितीयैव ।
अरिभिः शत्रुभिः असङ्घं सोढुमशक्यम् [“शकिसङ्घोच” इति यत्प्रत्ययः ।] धनुः
मुष्टिना मुष्ट्या वा पीडयित्वा इति मुष्टिपीडं [“समासनी” इति णमुल्, नतु तृती-
यान्ते उपपदे “सप्तम्यां चोपपीडरुचकषः” * इति णमुल्प्रत्ययः ।] अथवा मुष्टिना
पीडा यस्य तत् तथा, एतेन मुष्टेर्दाक्यं सूचितम् ।] दधाने विभाषे । [“ताञ्छीत्य-
वधोवचनशक्तिषु चानश्” इति शतौ चानश् ।] अङ्गुलिं त्रायते इति अङ्गुलित्वं ।
कथमप्युक्तः । वक्ष्यमाणान्तरि अङ्गुलित्वं येन तथोक्ते, [वक्ष्यमाणान्तरि इति
पाठे, वक्ष्यमाणान्तरिनिमित्तम् अङ्गुलित्वं येन] अश्रुषु सिंहे इव [उपमित-
समासः ।] शौर्यादियोगात् रघुसिंहे रघुश्रेष्ठे रामे व्रजति सति [भावे सप्तमी ।]
पुरे तद्वक्षुः पुरस्त्रियः, यतः माङ्गलिकः मङ्गलप्रयोजनाः [तदस्य प्रयोजनमिति
ठञ्, ततः ऊनप्] अतः, गुरुः शोकः रामविरहदुःखं तस्मात् गुरुश्रीकमवाच्य
इत्यर्थः, ल्यवलोपे पञ्चमी । कथमपि अतिकष्टेन मा वदन् न वदितवत्यः ।
कदं लुङ् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । लक्षणं यथा “काव्यलिङ्गहेतोर्वाक्यपदार्थता ।”

* उपपद्व्यर्थः पीडादित्यः सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते च उपपदे णमुल् स्यात् । यथा
पान्थोपपीडम् शक्ते । पान्थाभ्यां पान्थयोः वा उपपीड्य इत्यर्थः । मुष्टिपीडमित्यत्र
उप अभावात्, “समासनी” अर्थात् सन्निकर्षे गम्यमाने णमुल् स्यात् इति णमुल् ।
मुष्टिना पीडयित्वा अर्थात् मुष्टिसान्निध्यं प्राप्य पीडयित्वा इति विभाष्यम् ।

N. B. Bear in mind, that in a simple explanation the portions inclosed by brackets should be left out.

वृत्तम्—

न न म य य

ई वुं मं । तिं रं वुं । सिं हे द । म् शूकान् । जिं चांसी ।

अतः साक्षिनी वृत्तम् । लक्षणं यथा—“नमनययुतेयं साक्षिनी भीमिनीकैः”
भीमिन् = सर्प = ८, लोके = ७ ; अतः पञ्चदशाक्षरावृत्तिः, अष्टमे पञ्चदशे च वृत्तिः ।

Change of V.—पुरतश्चोभिः सारोदि मात्रास्त्रिकोभिः ।

Derivation.—इषुमति—ईषते द्विनस्ति गच्छति वा इति इषुः, ईषधातोः
ऊः “ईषेः क्षिप्त” ऋस्त्वर्थः । ततः मनुष्यं । दन्त्ययक—यङन्तं दन्त्यं ऊक । निष्ठासुः—
इन + सन-उ, अन्धीत् लुङ् । असस्य—मज्-सस्य-यत् । सङ्गते, लट्, असङ्गित
लुङ् । मुष्टिपीड—मुष्टि-पीड-यसुल । पीडयति लट्, अपीपिडत् अपिपीडत्
लुङ् । दधान—धा-दानम्, अधात् लुङ् । रुदन्—रुद-लुङ् अन् । मायांगि
अमागम प्रतिषेधः । रोदिति लट् । अरोदत्, अरोदीत्-लङ् । अरुदत्, अरोदीत्,
अरुदिताम्, अरोदिष्टाम्, अरुदन् अरोदिषुः लुङ् ।

ब्रह्मिन्श्च ब्राह्मण्य ब्राह्मण वधार्थं मज्जर असह्य मुष्टिपीडं धनुः कंठे
विचित्रं अक्षुलिज्वाण धारणं करिष्या प्रस्थानं करिष्ये पुरनारोगण मङ्गलाति-
लाभिनी हरेत् । गुरुशोक उपस्थितः हठेन ते अति कष्टेनै क्रान्त
मन्त्रं करिष्याद्विधेयम् ।

“On the best of Raghun proceeding, desirous of killing the
demons ‘holding firm in his grasp a bow unbearable by the
enemies, having effective weapons and beautiful thimble attached,
the ladies of the city wellwishers as they were, did not with diffi-
culty shed tears from great anguish.”

Q. Annotate on मारुदन् । Ans. ‘म रूदन्’ इति लिट् प्रयोग-
शब्दे ‘मारुदन्’ इति लुङ् प्रयुक्तम् । “मा वारुके विमल्यं च” इति मेदिनीवचनेन

[Handwritten signature]

अथ जगदुत्तरीचैराश्रितस्तस्य विप्रा-

सुसुलकलनिनादं तूर्ध्वमाजगु रग्ये । *[Handwritten note]*

अभिमतफलशंसी चारु पुष्कोरं वाहु- *[Handwritten note]*

स्तवेषु सुकुतुबद्धैः पक्षिणसानुसूलाः ॥ २७ ॥

सम्बन्धं निवारयार्थेऽपि, अत्र अभावे एव प्रयुक्तम् । 'माङ्गि लुङ्' इति माङ्गिनाम् सम्बन्धं लुङ् विधानात् लिट् स्वस्य परोक्षायाम् लुङ् प्रयुक्तम् । Q. Show how मुटिपोङ् can be derived without using the affix अलु । Ans. (१) मुटिं पीडयति इति पचायच् । मुटिपोङमिति विशिष्टेन धनुषोऽतिदुष्कृतं सूचितमिति केचित् । (२) केचित्तु मुटिं नीषणं पीडयति खण्डयति इति, अनेन चौर्यापसारणं सूच्यते । (३) मुटिं हि सामर्थ्यात् शत्रुं कृता पीडयतीति केचित् । Q. Explain the significance of माङ्गलिकः । Ans.

अनुपातेन पक्षि अमङ्गलं भवेत् इति भीताः सत्यः पुरस्त्रियः मङ्गलार्थं अनुसन्धनम् अकुर्वन् इत्यस्य सार्थक्यम् । तथाहि "तुवारखेखाकुक्षितोत्पलानि पथ्यनुषी मङ्गलभङ्गभीरुः । अगूढभावापि क्षिप्तोक्षणे सा न खोचने मौक्यितुम् विवेके ।" इति भारविः । Q. Show the fitness of इवमिति । Ans. इवमिति द्विनक्षि इति इवुः, इव भावीः कुः । अनेन वाचानाम् हिंसाश्रेयस्सम्पत्तिरिति । Q. Account for पञ्चमी in गुरुश्लोकात् and द्वितीय in दन्द-यकान् । Ans. See above. Q. Write gram. notes on परिमिः असङ्गम् । Ans. "अकिं सङ्गीतं" इति सङ्गभावीः यत् अर्थात् कृत्यप्रत्ययः । "कृत्यानां कर्त्तरि विभावा" इति च कृत्यप्रत्यययोगेनात् कर्त्तरि षष्ठीविधानात् अतोऽस्याम् असङ्गम् इत्यपि स्यात् । Q. Expound the samas in रघुसिंहः । Ans. रघुसु सिंह इव इति रघुसिंहः । "उपनिर्गन्ध्याप्रदिभिः सामान्याप्रयोगे" इति उपनिर्गन्ध्याः । Q. Annotate on दैन्दरकान् । Ans. See above. Q. Show the syntactical connection with गुरुश्लोकात् । Ans. गुरुश्लोकात् कथमपि स्वैवमन्वयः । गुरुश्लोकात् भावदन् इति अन्वये कृते विपरीतार्थत्वम् गन्वते । २६ ।

27. It consists of four sentences. viz (1) अथ विप्राः तस्य आश्रितः जगदुः, (2) अन्ये तूयम् आजगुः, (3) बाहुः बाह पुस्कीर, (4) तद्वत् पश्चिः चुकुवुः । Adv. to जगदुः—अनौघैः, Adv. to आजगुः—तुमुल-कलनिनादम्, Adj. to बाहुः—अभिमतफलशरी, Adj. to पश्चिः—अनुकूलाः । उच्चैः Adv. to चुकुवुः ।

Prose order:—अथ विप्राः तस्य आश्रितः अनौघैः जगदुः । अन्ये तूयम् तुमुलकलनिनादम् आजगुः । अभिमतफलशरी बाहुः बाह पुस्कीर । तद्वत् अनुकूलाः पश्चिः उच्चैः चुकुवुः ।

Substance—अथ ब्राह्मणाः उच्चैः आश्रिता रामम् संवर्धयामासुः, अपरे च केचित् मधुराक्षं तूयं वादयामासुः, बाहुः स्मरन्, बाष्ठा पूरिता भवेत् इति शंसयामासुः, विहगाश्च पादपेषु उपविष्टा मनोहरं नायकः शुभं चीययामासुः ।

Explanation :—अद्यानन्तरं विप्रा ब्राह्मणाः [“विप्राश्च कनकशिलाभिः” इत्य-मरः ।] तस्य रामस्य व्रतत इति शेषः आश्रितः इष्टवचनाभिः अनौघैः उच्चैः सशब्दं जगदुः उत्तवनः (गदेर्लिट्) । अन्ये वादकाः, तूयं वायम् कांस्ताल-पट्टादिसमूहम् [“तूय्योऽलौ वायनिर्घोषे वादिनं वादनञ्च तत्” इति कोषः ।] तुमुलः महान् कलौ मधुराक्षुटी निनादौ धनिर्वजिन् तद् यथा तथा आजगुः ताडितवनः [“बाष्ठी यमज्जगुः” इति चत्वार्यंशान् स्थापयन्कादिव चत्वारोपद-विधानात् नास्तिपदम् *] अभिमतम् इष्टं फलं शंसति कथयतीति तद्योक्तः तस्य बाहुः बाह पुस्कीर स्मरितवान् । [अत्र दक्षिणी बाहुः सामर्थ्यात् गम्यते । दक्षिण-बाहुस्यन्दनं कानामिन्दनस्यकमिति उक्ताः । अनेन सीताप्राप्तिवीजसुपव्यञ्जम् ।] तद्वत् उच्चैः अनुकूलाः माहात्मिकाः पश्चिः उच्चैः सुहृदुः कुलितवनः । [एतेन जलनमनस्यलभ्यम् । यदुक्तम् “बाष्ठी मधुराक्ष पक्षी उच्चः पक्षितोऽयतः । अनु-कूली बहन् बाहुः प्रवासे शुभशंसिनः” इति । तस्य पूर्ववत् ।]

* “गाक्षीवी कनकशिलाभिः” मु आभ्याम् आजगुः विषमविलोचनस्य वचः” इति किराते अन्यथा दर्शनात् नैतत्पूर्वं महाकवयः सर्वथा अनुसरन्ति इति विभाज्यम् ।

न न म य य

अं यं जं । गं दुं रं । नी चै रा । शिं षस् । ख्यं वि प्राः ।

अतः मालिनीष्टम् । लक्षणं यथा “ननमयययुतेयं मालिनीभीमिलीकैः ।”

Change of V.—जगदिरे...विप्रेः । तुमुलकलनिनादः तृथः आजन्ने
अन्यैः । अभिनतफलशंसिना बाहुना पुस्तुरे । पक्षिभिः अनुकूलैः पुकुवे ।

Derivation.—जगदुः—जद-लिट् उस् । गदति-लट् । जगादीत् जग-
दीत्-लुङ् । आशिष्—आ-शस-क्लिप् । आशिषत्-लुङ् । विप्र—वप-कर्त्तरि रः ।
अवासीत्-लुङ् । आजन्नुः—आ-हन-लिट् उस् । शंसी—शंस-णिन् । पुस्तोर—
स्तुर-लिट् ष । स्फुरति लट् । पुकुवुः—कु-लिट् उस् । तुमुल—तु-मुलन् ।

अनन्तरं ब्राह्मणगण उदैष्ठःश्वरे आभीक्षादं करिते लागिलेन ।
अपरं वाक्किगुणं महानिनादं श्रुमधुरं तृथं निनादितं करिते लागिलेन ।
अतीष्ठं कलङ्कापक (दक्षिण) बाहं स्पर्शितं इहेते लागिल । अनूकल
पक्षिगणं वृक्षापरि उदैष्ठःश्वरे गीतं करिते लागिल ।*

Then the Brahmins uttered aloud blessings to him. Others struck musical instrument in great harmonious sounds. The arm palpitated agreeably foretelling the desired result. The auspicious birds chirped loudly on the trees.

Q. Show the fitness of विप्र-। Ans. जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः
संस्कारैः द्विज उच्यते । विषया याति विप्रलम् इत्यनेन तेषां विद्यावत्त्वं
प्रकटितम् । Q. Account for the 6th case in तस्य ।

Ans. सम्बन्धविवक्षया षष्ठी । Q. Annotate on अथ । Ans.

“मङ्गलानन्तरारम्भं प्रवक्तव्यं क्षेत्राधी अथ” इति अमरवचनात् अथ अथपदेन
अनन्तरार्थत्वम् आङ्गल्यस्य दीतितम् । सर्गारम्भे सर्गशेषे च आङ्गल्यस्य चकशब्द-
प्रयोगः हिताय भवति । तथोक्तं भगवता भाष्यकारेण “मङ्गलादीनि मङ्गल-
मर्थानि मङ्गलानि च शास्त्राणि प्रथमे, वीरपुरुषाणि आयुष्यत्पुरुषाणि च
भवन्ति ; अध्येतारश्च प्रवक्तारी भवन्ति ।” अथशब्दस्य मङ्गलार्थप्रमाणं यथा

“ओंकारवाद्यश्च द्रावेती ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्वाती तेन
 मातृस्त्रिकावुमी ।” Q. Explain in English. Ans. अथ जगदुः
 अनोचैः आशिषः तस्मै विप्राः । The Brahmins uttered aloud
 blessings to him, (that there may not occur any mishap)
 तुमुलकल निनादम् तुर्यमाजन्तुरन्ये, others struck musical instru-
 ments in great harmonious sounds (to celebrate his de-
 parture) अभिमतफलश्रवसौ चार पुष्कीर बाहुः । The arm palpitated
 agreeably foretelling the desired result (i.e. the recurrence
 of his marriage with Sita) तरुषु चुकुवुवचैः पक्षिण्यशानुक्ताः । The
 auspicious birds chirped aloud on the trees, २७ । १.

इति भट्टिकाव्ये रामीतपत्तिर्नाम

प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

वनस्पतीनां सरसां नदीनां°

तेजस्विनां कान्तिभृतां दिशाञ्च ।

निर्याय तस्याः स पुरः समन्ता-

च्छ्रियं दधानां शरदं ददर्श ॥ १ ॥

1. Principal sentence :—स पुरः निर्याय समन्तात् शरदं ददर्श ।
Adjunct to शरदम्—वनस्पतीनां, सरसां, नदीनां, तेजस्विनां, कान्तिभृतां
दिशां च श्रियं दधानाम् ।

Prose order :—स तस्याः पुरः निर्याय समन्तात् वनस्पतीनां, सरसां,
नदीनां, तेजस्विनां, कान्तिभृतां दिशाञ्च श्रियं दधानां शरदं ददर्श ।

• Substance—अथ नगरात् निर्गम्य रामः शरदागमेन सुश्रीकान् तेजन्,
श्रीभितानि सरांसि, मनोहारिणीः नदीः, उज्ज्वलानि नक्षत्राणि, कान्तिमयीः
दिशश्च समन्तात् अवलोकयामास ।

Explanation in tika form :—विजिगीषूणां कष्टकान् समुद्धर्तुं
शरत्काले समुद्योग इति इदानीं तमेव वर्णयति । वनस्पतीनामिति । स रामः
तस्याः पुरः [अपादाने पञ्चमी] अयोध्यायाः निर्याय निर्गम्य समन्तात् सर्व्वतः,
वनस्पतीनां उच्चाणां [“वानस्पत्येतरद्वौ स्याद् हुमात्रेऽपि वनस्पतिः” इति कौषः ।
‘पारस्करप्रभृतीनि संशयाम्’ इति निपातनात् सुडागमः°] सरसां तटानां
[“पद्माकरसाङ्गागोऽस्त्री° कासारः सरसी सरः” इत्यमरः ।] नदीनां गङ्गादीनां,
तेजो विद्यते येषां ते तेजस्विनः [“अस्मायामेवास्त्रजो विजिः” इति विजिः ।] तेषां
चन्द्रतारादीनां तथा कान्ति नैर्मलः विभृतां (क्रिप्) धारयन्तीनां दिशाञ्च । तदा
हि निर्वर्धनी दिशी भवन्ति । श्रियं श्रीमां । दधानां धारयन्तीम् शरदं ऋतुं
[“ऋतौ संवत्सरे शरत्” इत्यमरः ।] ददर्श । [यद्यपि कालस्य प्रत्यक्षता नास्ति
तथापि तदव्यञ्जकदर्शनात् तथा व्यपदेशः । वृत्तसुपजातिः ।]

Change of V.—.....तेन.....दधाना शरत् ददृशे ।

Derivation :—तेजस्विनाम्—तेजस्-विन् षष्ठी । कानिष्ठतां—कानि-
ष्ठ-क्तिप् षष्ठी । निर्याय—निर-या-क्यप् । श्रियं—श्रि-क्तिप् २या । लुङ्
अश्रियत् । दधाना—धा-शानस् । श्ररत्—श्र-अदिः । श्ररत् श्ररदी श्ररदः
इत्यादि शब्दरूपम् । आपद, विपद, सम्पद इत्यादिषु स्त्रियां भ्रूयति । ददर्श—
दृश्-तिङ् अ । लुङ् अद्राशीत्, अदर्शत् । सरस्—सृ-असृन् । असृत्
अस्राशीत् लुङ् ।

रामचन्द्र मेहे प्रीति हईते बहिरगत हईल। चतुर्दिके वृक्ष सरावर
नदी नक्षत्रादि ओ नूनोत्तिवदिश्वमण्डलेर शोभाविधात्री श्ररं अव-
लोकन करिलेन ।

Stepping out of the city he saw on all sides the autumn fraught
with the beauties of large trees, the ponds, the rivers, the luminaries
and the quarters provided with embellishments.

Q. Derive and decline द्वितीय in the 4th case.

Ans. "द्वितीयः" इति द्विशब्दात् तोयः । "तोयो किति" इति विकल्पेन
सर्वनामता, अतः द्वितीयको द्वितीयाव &c. । Q. Give the different
meanings of सर्ग । Ans. "सर्गः स्वभावनिर्माणनिश्चयाव्यायसृष्टिषु ।"

Q. Of what gender is कानिष्ठताम् ? Ans. दिग् शब्दस्य स्त्री-
लिङ्गतया, तद्विशेषणस्य 'कानिष्ठताम्' इत्यस्य स्त्रीलिङ्गता । किवन्तानां कौपसयोः
समरूपता । Q. Justify the expression श्ररदं ददर्श । [How

can the time viz. autumn, be perceived by the
eyes ?] Ans. *See above. Q. Show the fitness of

the words वनस्पतीनाम्, सरसाम्, तेजस्विनाम् and दिशाम् । Ans.
प्राग्भववर्षासु जलवर्षणेन धूलीनाम् अपसरणेन, जलप्राचुर्यात् पुष्टतया च, वन-
स्पतीनाम् सौन्दर्याम् श्ररदि अधिकतरम् वर्धते । अगस्त्यानामः नक्षत्रस्य श्ररदि
उदयात् नदीनाम् सरसाश्च जलं निर्मलं भवति । अतः तत्र निर्मलतया इत्यादी-
नाम् प्रतिकूलिततया अधिकं सौन्दर्याम् । आकाशस्य नैर्मल्यात् नक्षत्रादीनाम्
अधिकम् दीप्तत्वं शोभनत्वञ्च भवति । तथाहि "प्रससादीदयादयः कुम्भयोर्नैर्मली-
यम्" । "इंसवेणीषु तारासु कुम्भवत्सु च वारिषु । विभूतयस्तदीयानाम्

तरङ्गसङ्गात्तपलैः पलाशै-

ज्वालाश्रियं सातिशयान्दधन्ति ।

सधूमदीप्ताग्निश्चीनि रेशु-

स्तान्मोत्पलान्धाकुलघटपदानि ॥ २ ॥

पर्यन्ता यत्रसानिव ।” रशुः । Q. Why is the season autumn described by the poet? Ans. (Look at the beginning of the explanation.) Q. What is an *ablative* in Sanskrit? From your answer show that *पुरः* in the above is in the *ablative* case. Ans. “ध्रुवमपाये-
ऽपादानम् ।” अतः रामनगरयोः अपाये (विज्ञेये) जाते रामस्य नगरन्तु ध्रुवं (निचलम्) एव । ध्रुवतात् नगरस्य अपादानत्वम् । १ ।

• 2. Principal part of the sentence :—तामोत्पलानि रेशुः ।
Adjuncts to the Subject *viz* तामोत्पलानि—पलाशैः, ज्वालाश्रियं
दधन्ति, धाकुलघटपदानि, and सधूमदीप्ताग्निश्चीनि । Adj. to पलाशैः—
तरङ्गसङ्गात् तपलैः । Adj. to ज्वालाश्रियम्—सातिशयम् ।

Prose order :—तरङ्गसङ्गात् तपलैः पलाशैः सातिशयां ज्वालाश्रियं
दधन्ति धाकुलघटपदानि (अतएव) सधूमदीप्ताग्निश्चीनि तामोत्पलानि रेशुः ।

Substance :—बोधितवर्त्तमानि तथा लक्ष्यवसरयुतानि पद्मानि, तरङ्गैः
चालितानि भूला, सधूमाः अग्निशिखाः इव दृश्यन्ति ।

Explanation in tika form :—अतदि पद्मादीनि वर्णयन्ति, अतः
तदवर्णयन्नाह तरङ्गिति । तरङ्गा जलोन्मयः तेषां सङ्गात् सम्यक्तात् तपलैः तपलैः,
[पुप मन्दगती, अतः कलः । “तपलं चालितं शीघ्रं तपला पिप्पली तक्षित् ।”]
पलाशैः पदैः [“पव पलाशं हृदयम्” इत्यमरः ।] सातिशयां अधिकतरां ज्वालायाः
शिखायाः श्रियं शीघ्रां [“वर्द्धयोज्ज्वलां क्रीडावर्धितैः शिखा स्त्रियाम्”
इत्यमरः ।] दधन्ति धारयन्ति । चालितरतीत्पलदलानां वक्रिज्वालासाहस्यमिति ।
तथा घट पदानि येषां ते घटपदा अस्याः [“घटपदं अमराक्षयः” इत्यमरः ।]

आकुला उपरि भ्रमलः षट्पदा भ्रमरा येषु तानि आकुलषट्पदानि । षट्पदानां कृत्वर्थत्वात् धूमसादृश्यमिति । अतएव धूमिगं सह वर्तमानस्य दीप्तस्य अवलितस्य अग्नेः बहिः दीप्तिः सा इव बहिः येषां तानि, [“समन्वयमात्रं पूर्वस्य च उत्तरपदलोपः” इति उत्तरपदलोपो समासः । “अभिधृष्टं सुहायाच्च भ्रमरा च बहिः स्त्रियाम्” इत्यमरः ।] तावोत्पलानि रक्तोत्पलानि रैजुः दीप्यन्ते च । [रराजुः इति पदान्तरम् ।] अरद्वर्चनोद्यवसूनि यथा, “वक्षुः कणः अरयर्कः श्रेतावविमलं नभः । तथा सरास्वत्युद्वैभानि संसासघटितैः ।” इत्यादि । निदर्शनालङ्कारः (Illustration.) लक्ष्यं यथा, “सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् नापि कुत्रचित् । यत्र विस्वातुविम्बलं बोधयेत् सा निदर्शना ।” इत्यम् उपजातिः ।]

Change of V.—.....दधद्भिः सधूमदीप्ताग्निबहिभिः रैजुः तावोत्पलैः आकुलषट्पदैः ।

Derivation :—सङ्घः—सङ्घः अच् । लट् सजति । असाङ्गीत् लुङ् । पलाशम्—पल गती, चयर्थे कः, पलम्, पलं चलनं अद्भुते इति पलाशम्, अश्चः धातीः अच् । तरङ्गः—तृ-अङ्गच् । उत्पलम्—उत्-पल-अच् । रैजुः—राज् लिट् उच् । राजति राजते लट् । अराजीत्, अराजित् लुङ् । रराज, रैजे, रराजे लिट् । आकुल—आ-कुल-क ।

भ्रमराकुलित लोहितोत्पल, उद्वर्गसंसर्गे विचलित पत्रं द्वारा अग्निविधार समधिक सौन्दर्य धारण करिष्या, धूमसम्पृक्त दीप्ताग्निवत् दृशोभित इदं शिखिल ।

The red lotuses beset with black bees and thus holding great beauties of flames, by means of petals moving by contact with the waves, shone with the lustre of the blazing fire accompanied by smokes.

Q. Explain in English. Ans. तावोत्पलानि आकुल-षट्पदानि The red lotuses beset with black bees, शान्तिमयं आलान्ध्रं दधन्ति, (thus) holding great beauties of the flames तरङ्गसङ्घातं चपलैः पलाशैः by means of petals 'moving by contact with the waves, सधूमदीप्ताग्निबहिभि रैजुः shone with the

विम्बागतैस्तौरवनेः सद्यद्भिं
निजां विलोक्यापहृतां पयोभिः ।
कूलानि सामर्षतयेव तेनुः
सरोजलक्ष्मीं स्खलपद्महासैः ॥ ३ ॥

lustre of the blazing fire accompanied by smokes. (The black bees hovering over the red lotuses imitated the smokes over flames.) Q. Comment grammatically on दधति । Ans. : 'वा नपुंसकस्य' इति क्रीवे विकल्पेन नुम् विधानात्, दधति इति स्नात्, पत्ते दधति । Q. Explain the figure "Illustration" in the above. Ans. कृष्णवर्णाः षट्पदाः लोहितवर्णानाम् पद्मानाम् उपरि धमन्तः, अप्रिच्छितोपरि पक्षलं घूमन् चतुर्कुर्वन्ति अ इत्यर्थः । Q. Derive चपल, तरङ्ग, पलाय । Ans. See above. Q. Account for the 5th case ending in तरङ्गसङ्गात् । Ans. हेतौ पचमी । अथवा तरङ्गसङ्गम् अवाप्य इति स्थवलोपे पचमी । Q. Why is a black bee called षट्पद । Ans. धमराणां षट् पदानि सन्ति अतः ते षट्पदाः कथ्यन्ते । Q. Why is lotus described ? Ans. See above. ३ ।

3. Principal sentence :—कूलानि सामर्षतया इव स्खलपद्महासैः सरोजलक्ष्मीं तेनुः । Subordinate sentence—तौरवनेः सद्यद्भिं पयोभिः अपहृतां विलोक्य । Adj. to तौरवनेः—विम्बागतैः ; Adj. to सद्यद्भिं—निजाम् ।

Prose order :—विम्बान्तैः तौरवनेः निजां सद्यद्भिं पयोभिः अपहृतां विलोक्य कूलानि सामर्षतयेव स्खलपद्महासैः सरोजलक्ष्मीं तेनुः ।

Substance :—नदीकूलानि स्खलसखिले प्रतिबिम्बितानि तौरवजानि दृष्ट्वा नदी वारिभिः अजाकम् सप्यत् चोरिता इति अत्रा वैरविधित्वस्य वारिस्वित् प्रपञ्चीकृत्य स्खलपद्मविकाराश्च दृष्टः ।

Explanation in tika form :—कूलानि नद्यादीनां तीराणि, कर्ण-
भूतानि, [“कूलं रोधश्च तीरश्च प्रतीरश्च तटस्त्रिषु” इत्यमरः ।] विभ्वं प्रतिविभ्वं तेन
आगतैः निपतितैः, [द्वर्तयामासः ।] तीरे स्थितानि वनानि तैः करधर्मैः कुसु-
मितैरिति अर्थात् गम्यते । पयोभिः सखिभिः कर्णैभिः निजाम् ‘आक्रीडां सखिं
सुम्यतिम् अपहृतां चोरितां विलीक्य दृष्ट्वा सामर्थ्यतया सक्रीडतया, [चितौ दृतीयया,
इवेत्युत्प्रेषायाम् ।] खलपद्महासैः खलकमलविकारैः सरीजलज्जो पयःसम्बन्धिनां
पद्मशोभां, [“लज्जोः पद्मा विभूतिश्च” ।] तैः विस्फारितवन्नि । यथा पयसा
कूलसौन्दर्यं चोरितम् तथा कूलानि खलपद्मैः पद्मशोभां अपाहरन् इत्यर्थः ।

आनिमदास्त्रहारः उत्प्रेषा च । उत्पन्नपजातिः ।

Change of V.—कूलैः तेन सरीजलज्जोः ।

Derivation.—विभ्वम्.—वा-धातीः वन् । तीरम्—तीर-अच् । पयस्—
पा-असुम् । कूलम्—कूल-अच् । अमर्षं—न हृष-घञ् । ‘लज्जो—लज्-ई,
“लज्जेर्मुट् क्” इति मुङागमः । खलम्—खल-अच् । पद्म—पद-मन् ।

जलिल, प्रतिबिम्बित तीरवन द्वारा निज समृद्धि अपहरण करिब्राह्मे
देखिया, नदीकूल सकल वैन क्रोध हेतु, हलपद्म विकास द्वारा पद्म
शोभा विस्तार करिल ।

The banks, finding their own grandeur stolen by the waters by
means of the riparian forests being reflected in them, diffused, as if
in rage, the beauties of lotuses by means of blooming land lotuses
(*Hibiscus Mutabilis*).

Q. Derive पयस् ; what is the proper affix to
make it an adjective ? Ans. पिबतेः असुम् । “अस् माया

नद्यादजो विनिः” इति विन्प्रत्ययेन पयस्त्रिन् इति विशेषणशब्दः भवति । Q.

Show the reason of water being described here.

Ans. See the poem 2, above. Q. Expound the sāmās

in सरीजलज्जोम् and खलपद्महासैः । Ans. सरसि जायते यानि तानि

सरीजानि । सर उपपदात् जनकातीः डः, उपपदसमासः, तेषां लज्जोः तान्, गङ्गा-

निशातुषारैर्नयनाम्बुकल्पैः
पद्मान्तपथ्यागलदच्छविन्दुः ।
उपाकरोदेव नदत्पतङ्गः
कुसुद्वतीं तीरतरुर्दिनादौ ॥ ४ ॥

समासः । स्थलपद्महासेः स्थलजातानि पद्मानि स्थलपद्मानि “शाकपार्थिव” इति

समासः । (शाकप्रियः=शक्तिप्रियः पार्थिवः, इति शाकपार्थिवः) । तेषां हासाः

वह्नीसमासः । Q. Show the significance of हासः । Ans.

यथास्वाकम् सौन्दर्यम् अपहृतम् युष्माभिः तथा पश्यत युष्माकमपि सौन्दर्यम् अपहृतम्

धारयामि इति उपपन्नसदिव क्लृप्तम् स्मितम् इति हासपदस्य सार्थक्यम् । Q.

Give the different meanings of पद्म according to

gender. Ans. अर्धचन्द्रादित्वात् बापुंसि पद्मम् । “बापुंसि पद्मं नलिनम्

पद्मः स्यात् निधिसंख्ययोः ।” स्त्रियां, पद्मिनी पद्मसमूहे पद्मयुक्ते स्थाने वा ;

“पुष्करादिभ्यो देशे” इति इनिः । पद्मा तु हरिप्रियायाम् “पद्मा हरिवधूः

कृता ।” इति । ३ ।

4. Principal part :—तीरतरुः दिनादौ निशातुषारैः कुसुद्वतीम्

उपाकरोद इव । Adj. to निशातुषारैः—नयनाम्बुकल्पैः । Adj. to

तीरतरुः—पद्मान्तपथ्यागलदच्छविन्दुः and नदत्पतङ्गः ।

Prose order :—दिनादौ नयनाम्बुकल्पैः निशातुषारैः, पद्मान्तपथ्यागलदच्छविन्दुः नदत्पतङ्गः तीरतरुः कुसुद्वतीम् उपाकरोद इव ।

Substance :—कुसुदिनी निशायां प्रोभते, दिवसे तु सूर्यतापेन मखिनतां भजते । तीरतरुः दिनागमे कुसुदिन्याः दुर्दृशामवलोक्य हिमजलच्छलेन अश्रु विमुच्यते, पश्चिच्छच्छलेन उच्चैः शब्दम् इव स्मितः ।

Explanation in tika form :—दिनादौ दिनारम्भे प्रभाते इत्यर्थः ।

नयनाम्बुकल्पैः अश्रुतुल्यैः नयनानुकारिण्यु पद्मेषु स्मितत्वात् । [“ईषदसमासी

कल्पपद्मसद्विभोरः” इति कल्पः ।] निशायां सम्भूतैः तुषारैः रात्रिसम्बन्धिभिः हिमैः

[हेतुभूतैः, “तुषारस्तुहिनि हिमम्” इत्यमरः । उत्तरपदद्वयोपेक्षयाः वह्नीसमासी

वा ।] पद्माशेषः पर्यागल्लः पतनः अस्माः प्रसन्ना निर्मला इति यावत्, [“प्रसन्नो-
ऽस्माः” इत्यमरः ।] विन्दुः पृथ्वीः यत्नं गृह्यतस्य । एतेन नयनान्तरुत्थले स्थितम् ।
तथा क्रन्दनं योजयन्नाह, नदन्तः कूजन्तः पतन्ताः पक्षिणी यत्र गृह्यतस्यः [“पतन्ती
पक्षिणी च” इत्यमरः ।] नदत्यधिकः तीरस्थितः ततः कुमुदतीस कुमुदिनी
[“यत् कुमुदती कुमुदिन्याम्” इत्यमरः, “कुमुद नङ् वेतसीभ्योऽमन्तुप” इति स्वार्थे
ङ्ङित् ।] “अयः” इति मल्लः ।] उपारोद प्राक्रन्दितवानिव, उत्प्रेषा ।
अग्निविद्यीनादीदृशी त्वं भूतासि इति दुःखात् क्रन्दितवानिव इति भावः ।
आक्रान्तिविश्रयाया रोदनक्रियायाः सुकर्माकलं, केवलायासकर्मकालमिति उच्यते ।
उपमीतप्रेषयोः संछटिः । वृत्तमुपजातिः ।

Change of V.—.....विन्दुना नदत्यतश्च तीरतश्च, उपारोद
कुमुदती ।

Derivations :—निशा—नितरां सति तनूकरीति व्यापारान्, शोभातीः
कः । तुषार—तुष-आरन् । पतङ्ग—पतन् उत्पतन् गच्छति, गम्धातीः
खच् (see below) । उपारोद—उप-आ-रुद-लिट् च । कुमुदती—कुमुद-
ङमन्तुप । ततः—तृ-उः । तरन्ति नरकमनेन दीपकाः इति ततः । अस्माः—न
अति दृष्टिम्, क्षी क्षेदेन, कः ।

तीरतश्च दिवसेन पुराण्डे, नयनवाग्निमृशं निशा-हिम-जल द्वारा
चक्रुःसदृशं पद्माञ्च हरेते अछ् अक्षपात करिशा गच्छिकलरवे वेन
कुमुदिनीर जल कौदिशाहिल ।

At the dawn the reparian tree, with birds chirping, sorrow-
ed over the water lily shedding transparent drops from the ex-
tremities of the petals resembling eyes by means of night dews
almost like tears.

Q. In what sense is कल used ? Name some
other affixes of equivalent expression. Ans. See
above. Q. Annotate on the transitive sense of
उपारोद । Ans. अत्र कर्तुः तरोः आक्रान्तिविश्रयाया रोदनक्रियाया

वनानि तोयानि च नेत्रकल्यैः

पुष्पैः सरोजैश्च निलीनभृङ्गैः ।

परस्परं विस्मयवन्ति लक्ष्मी-

मालोकयाश्चक्रुरिवादरेण ॥ ५ ॥

कुसुवती इह तमा, अतः अत्र आह्वानविशिष्टरोदने सकर्मकत्वम् । तथाहि पक्ष्मे सर्गे, “नामघाहनरोदोत् सा भातरौ” । “गुरुशोकाम् अनुरोदितौ नाम्” कुमारः । Q. Derive पतङ्गः and give the different meanings. Ans. “पतेरङ्गश्च पक्षिणि” इति पत्तातीः अङ्गश्च । “पतङ्गः शलभे प्राक्षिप्रभेदे विहगे रवी” इति विश्वः । Q. Decline the base निशा । Ans. निशा, निशे, निशाः, निशाम्, निशे, निशाः निशः, निशया निशा, निशाभ्यां निक्ष्याम्, निशासु निट्सु । Q. What should be the form of निशा in the तत्पुरुष and in समाहारवचनं ? Ans. तत्पुरुषे निशाशब्दस्य विभावया क्लीबत्वम् । यथा, स्वनिशम् स्वनिशा । समाहारवचने क्लीबत्वम् । यथा दिवानिशम् । Q. Comment gram. on कुसुवतीम् । * Ans. अत्र उन्मत्तपुत्रस्यः चातुरधिकः, अतीतं स्वार्थं उन्मत्तम् । See above for 2nd case &c. 1. 3 ।

5. Principal part :—वनानि तोयानि च, पुष्पैः सरोजैश्च परस्परं लक्ष्मीम् आदरेण मालोकयाश्चक्रुः इव । Adj. to पुष्पैः—नेत्रकल्यैः and निलीनभृङ्गैः । Adj. to वनानि and तोयानि—विस्मयवन्ति ।

Prose order :—वनानि निलीनभृङ्गैः नेत्रकल्यैः, पुष्पैः, तोयानि च (तथाभूतैः) सरोजैः, विस्मयवन्ति (सन्ति) परस्परं लक्ष्मीम् आदरेण मालोकयाश्चक्रुः इव ।

Substance :—अरदि जलश्रीभा खलश्रीभा च तुल्यासीत्, तथा सति, वनानि जलश्रीभां सविषयम् अवालीकयन्, जलानि च खलश्रीभां सजीतुकम् ददृशुः । तेषां खलपुष्पाणि पद्मानि च अङ्गयुक्ततया सकर्मीनिश्चानि नेत्रादीन् वधुः ।

Explanation in tika form — वनानि नदीतीरवनानि [“वनं नद्यु-
सक्तं नीरे निवासालयकानने” इति मेदिनी ।] निखीनम् चञ्चलरक्षिता भङ्गाः
भमरा येषु ते । चनेन नेत्रसादृश्यं गम्यते । नेत्रकल्पैः नयनसदृशैः प्रफुल्ल-
नयनवत् विकसितैः इत्यर्थः । पुष्पैः कुसुमैः, तीर्यानि सखिस्त्रानि च तथाभूतैः
सरणि जायन्ते तैः सरोजैः पद्मैः, [जम्घातीः उः ।] विखयवन्ति जातविखयानि
सन्ति [“चख्यर्थे मतुप्, “मादुपधायाश्च सतीर्वाऽयवादिभ्यः”* इति मस्य वः ।]
परस्परं लक्ष्मीं चखीयस्य शोभाम् [“लक्ष्मीः सम्पत्तिशोभयोः” इति मेदिनी ।]
परस्परमिति पाठे क्रियाविशेषणम् । आदरेण यत्नेन, प्रकृत्यादित्वात् दृतीयया ।
आलोकायाश्चक्षुः दृष्टयस्मिन् । [अलङ्कारः उत्प्रेक्षीपनेययोः सङ्करः । इतन्म
उपजातिः । Cf. “तद्भङ्गुला युगपदुन्मिश्रितेन तावत् सद्यः परस्परतुलनाधिर-
हतां वै । प्रस्यन्दमानपरस्परतारमलश्चक्षुसाव प्रचलितममरश्च पद्मम् ॥ रघुः ।]

Change of V.—वनैः तीर्यैः परस्परं लक्ष्मीः विखयवन्ति आलोकायाश्चक्षुः ।

Derivation—वन—वन+चच् ; स्त्रियां वनी । तीर्य—तु-विच्, ततः
या घातोः कः । नेत्र—नयति, नीयते वा चनेन, इति नी घातोः टृन् । पुष्प—
पुष्प-चच् । चक्षुः—क्ष-गन् ; “अयः कित् रुट् च” इति रुट् आगमः ।
लक्ष्मीः—See tika. 3.

वनं च जलं, येन विस्मृतं हृदयं चक्षुः स्वरूपं जगत्प्रभुं हल-कूटम्
उ पद्मं द्वारा जगत्प्रभुं प्रभुपदं चोडा अवलोकनं करिष्याह्विल ।

The forests and waters as if looked wonderfully at each others
beauty in great esteem, by means of flowers and lotuses having black
bees attached to them and thus appearing a little less than eyes.

* Words ending in न् or च i. e. च and चा, (as किन्, चन,
दया &c.) or words having their penultimate letter as न् or
च and चा (as लक्ष्मी, भास् &c.) have after them the न् of मतुप्
substituted for न्, which becomes then वतुप् । As किंवान्,
चनवान् दयावान् लक्ष्मीवान् भास्वान् । The words वनं &c are ex-
cepted.

प्रभात वाताहति कम्पिताकृतिः

कुमुदतीरेणुपिशङ्कविग्रहम् ।

निरास भङ्गं कुपितेव पद्मिनि

न मानिनी संसहतेऽन्यसङ्गमम् ॥ ६ ॥

Q. In what senses is the indeclinable 'व' used? Show its application here. Ans. "चान्वाचये समाहारेऽप्यन्योन्वार्थे समुच्चये" इति मेदिनी वचनात् अत्र 'व' अन्योन्वार्थे व्यवहृतमपि परस्परामिति पदप्रयोगात् समुच्चयार्थं एव प्रयुक्तम् भवेत् । (समुच्चय= and) Q. Name some verbs that are used as auxiliaries. Ans. These are कृ, भू and अस् । So कृ in चालोकयाचक्रुः serves the purpose of an auxiliary. So also are भू and अस् in चालोकयास्वभूवुः and चालोकयामासुः । Q. Show the propriety and significance of निलोत्पन्नः । Ans. Propriety—भ्रमराणां लक्षणवर्णनया, चक्षुषां तारकाणां तथात्वेन च परस्परतुल्यता । Significance—सकौतुकम् किमपि पश्यतां लोकानाम् नयनतारकाः स्थिरा भवन्ति । भ्रमराणाम् पुष्पेषु उपवेशनात् पुष्पनयनानाम् स्थिरतारकत्वम्, अतः विषयावलीकनञ्च जनितम् । Q. Write gram. notes on परस्परम् । Ans. See the sloka 21. I. Q. Annotate on विस्मयवन्ति । Ans. See above. ५.1

6. It consists of 2 principal sentences—(1) पद्मिनी भङ्गं निरास । Adj. to कुमुदतो—प्रभातवाताहतिकम्पिताकृतिः । Adj. to भङ्गम्—कुमुदतीरेणुपिशङ्कविग्रहम् ; (2) मानिनी अन्यसङ्गमं न संसहते ।

Prose order—प्रभातवाताहतिकम्पिताकृतिः पद्मिनी कुपिता इव कुमुद तीरेणुपिशङ्कविग्रहं भङ्गं निरास । मानिनी अन्यसङ्गमं न संसहते ।

Substance :—प्रभातमाहतेन पद्मिनी कम्पितासीत् अतः भङ्गाज्ञान उपवेष्टुं न शक्ताः, कविस्तु उत्प्रेक्षते यथा, रात्रौ कुमुदिनीविकाशात् भ्रमरस्य

तत्संसर्गेषु पद्मिनी तं प्रति कुपिता सती तेन आत्मानं स्मृष्टम् अनिच्छन्ती तं यत्-
प्रत्याख्यातवती, 'तत् स्थाने, यतः मनस्विनी स्वाभिन्नः अन्यसंसर्गं न सङ्गते इति ।

Explanation in tika form—प्रभाते प्रातः यो वातः वायुः
तस्य आहवा आघातेन कथ्यता अलिता आकृतिराकारी यस्याः सा पद्मिनी सरी-
जिनी कुपिता सती कुसुमस्याः कुसुदिन्या देवना परागेण "पिङ्गकः कपिशः पिङ्गल
इत्यर्थः ["पिङ्ग पिङ्गकौ कटु पिङ्गकौ" इत्यमरः ।] विषयः देहो यस्य तथाभूतं, भृङ्ग
षट्पदं निरास निरस्यति अ । प्रत्याख्यातवतीत्यर्थः । [निर् पूर्व्यात् अस्सतेः क्षिति-
रूपम् । ववा आचित् स्त्री अन्ययोविता सङ्ग ममितराविं पतिं तदङ्गलप्रचन्दन-
चिह्नं निर्वीथि क्रीडकस्थिता निरस्यति तद्वत् ।] यतः मानिनी अमि-
मानवती स्त्री ["शब्दोऽभिमानोऽङ्गहारोमानश्चित्तसमुन्नतिः" इत्यमरः] अन्यया सङ्ग
सङ्गमं अन्ययोदित्संसर्गं न संसङ्गते न सध्यक् क्षमते । "न मानिनीं सङ्गते-
ऽन्यसङ्गमम्" इति पाठे—मानिनी मानवती स्त्री अन्यया सङ्ग सङ्गमः संसर्गः यस्य
तथाभूतम् ईदं पतिं न सङ्गते क्षमते] अलङ्कारः—पूर्व्वं समासीकिसूत्रा उत्-
प्रेक्षा, ततः सामान्यः विशेषसमर्थनरूपः अर्थात्तरवासः ।

ज त ज र

प्रभाते । वाताह । तिकम्भि । गाक्षति ।

अतः वंशस्तम् । "जतौ तु वंशस्य सुदीरितं जरौ" इति उत्तरवाक्यम् ।

अयम् श्लोकः प्रचित इव आभाति, पूर्व्वतः विरुद्धविषयवर्धनात् भिन्नतत्वाच्च ।
तथापि वंशस्येन्द्रवज्रयोरपि सादृश्येण उपजाति विधानात् अत्र वंशस्य इत्थेन
सर्गस्यास्य एकवचनसत्यमेव । विभिन्नसमयतया च भिन्नविषयत्वम् इति सुधीभि-
र्विभाव्यम् ।

Remarks on the sloka 6.—The sloka appears to be
an interpolation. By the rule of Rhetoric "एकवचनमैः यद्ये-
ववसानेऽन्यवचनैः" a metre different from what is adopted in
the canto can not be inserted at the middle of it. More-
over the sense is quite opposite to that of the previous one,

where, by the poet's simile निमीनशङ्खः was shown, that the lotus was at perfect rest. In defence however see above.

Change of V.—अप्यिताकृत्या * * विरहः निराशः, धृक्ः प्रापत्य च पश्यान् मानिना अन्वसर्गमः न संसृज्यते ।

Derivation—आहति—आ-हन्-भावे क्तिः । कुमुदती—कुमुद-हन्तृप् । See sl. 4. निराश—निर्-अस्-लिट् च । अस्यति—लट् ; आस्यत्-लुङ् । मानिनी—मान-इन् ईप् । संसृज्यते—सं-सृज्-लट् ते । लुङ् असृजित् । लुट्—सृजिता, सीदा ।

अभाव-वायुवशे कल्पिताङ्ग पद्मिनी येन कूपित इहैवाहै कुमुदिनीर रेणु द्वारा बाहार देह रञ्जित सेहै डमरके ताड़ाईया मिल । अति-मानिनी अत्र सङ्गम सह करिते पावे ना ।

The lotus plant shaken at the stroke of the morning breeze, as if repulsed in rage the black bee with his body rendered tawny by the dust of water lilies (like a lady of Padmini class). The woman that feels self respect never tolerates (her lover's) association with others.

Q. What does the whole sloka signify. Ans.

अरुद्वर्धनश्चक्षुः विगुणीपितस्य मातुस्य तथा सशब्दस्य भृङ्गस्य वर्धनात् रामस्य यात्रासाफल्यं प्रकटितम् । तथाहि बालकाब्दे, “शुभमस्य च शब्दे च सातुकुले च मावते । प्रस्थिते सर्वकार्याणाम् सर्वसिद्धिर्भवं भवेत् ॥” पवनादीनां शुभ आपने यथा, रघुः—“दिशः प्रसेद्वसंरुती ववुः सुखाः प्रदक्षिणां चिह्नं विरगिराददे ।” कुमारः — “प्रसन्नदिक् पांशुचिह्निकावातं शब्दस्वनानन्तरपुष्पहटि, शरीरिणां स्यात्परलङ्घनानां सुखाय तत्त्वान्मदिनं बभूव । Q. Show the fitness of the word पद्मिनी । Ans. अत्र पद्मिनीपदेन पद्मिनी नाम्नी उत्तुङ्गा स्त्री धन्यते । पद्मिनीलक्षणं यथा, “भवति कमलनेत्रा नासिका सुदूरम् ; चरितल कुचयुग्मा दीर्घकेशी जगन्मयी । मृदुचरणसुशीला नीतश्यामुरक्ता सकलतनु-मवेष्टा पद्मिनी प्रसन्नम् ।” ॥

दत्तावधानं मधुलेहिगीतौ ~~आनेष्टुमभ्यासं~~
~~विशेषः~~ प्रशान्तचेष्टं हरिणं जिघांसुः ।
~~निम्नः~~ ~~किञ्चिदपि~~ तत्सुकहंसनादान् ~~अपि~~
 लब्धे समाधिं न दधे मृगावित् ॥ ७ ॥

7. Principal part :—मृगावित् लब्धे समाधिं न दधे । Adj. to मृगावित्—हरिणं जिघांसुः and उत्सुकहंसनादान् आकर्षयन् । Adj. to हरिणम्—मधुलेहिगीतौ दत्तावधानम् and प्रशान्तचेष्टम् ।

Prose order :—मधुलेहिगीतौ दत्तावधानं प्रशान्तचेष्टं हरिणं जिघांसुः मृगावित् उत्सुकहंसनादान् आकर्षयन् लब्धे समाधिं न दधे ।

Substance :—शरदि हंसाः तथा कलं नेदुः भमराश्च गुञ्जितवन्तः यथा व्याधः विमुग्धचित्तः, भ्रमरगुञ्जनं सावधानं आकर्षयति हरिणे लब्धे स्थिरस्यपि न मनो दधे ।

Explanation in tika form :—मधु लेटुं शीलमेवामिति मधुलेहिनिः मधुकराः [तांश्चोत्थि णिनिः] तेषां गीतौ ध्वनिषु दत्तम् अपितं अवधानं मानसं येन तद्योक्तं दत्तचित्तमित्यर्थः । [“मधुलेह गीतौ” इति पाठे मधु लिहन्तीति मधुलेहाः कर्मण्यण्] अतएव प्रशान्ता चेष्टा शरीरक्रिया यस्या तादृशमपि हरिणं जिघांसुः हनुमिच्छुः, मृगान् विध्यतीति, मृगावित् व्याधः [“किप् च” इति किप् । नहिहतीत्यादिना पूर्वपद दोषः ।*] उत्सुकानां उन्मनसां हंसानां नादान् ध्वनीन् आकर्षयन् श्रवन् तत्राभिरतचित्तत्वात् इत्यर्थः । [“लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” † इति शब्द प्रत्ययः । लब्धे वध्ये “लब्धे वध्यं श्रव्यञ्च” इत्यमरः । समाधिं वित्तैकाग्रतां न दधे न नियोजयामास । हंसध्वनिश्रवणेन स्वस्य उत्त-

* “नहि इति इति व्यधि क्वचि सङ्घि तजिह्व कौ” क्रियन्तेषु एषु परेषु पूर्वपदस्य दोषः । यथा उपानह्, नौवत्, प्रावप्, मृगाविष्, नौरुच्, मृतीवह्, परीतत् ।

† क्रियायाः परिचायके हेतौ च अर्थे वर्तमानात् धातोः लटः शब्दशान्तौ सः । यथा श्रयाना भुञ्जते यवना । हरिं पश्यन् मुच्यते ।

कथितत्वात् इति भावः । अलङ्कारः विशेषीकृतिः । अन्वयं यथा, “सति हेतौ फलाभावी विशेषीकृतसाक्षाद्विधा ।” उत्तमुपजातिः ।

Change of voice :—जिघांसुना स्वगाविषा आकर्षयता समाधिः दधे ।

Derivation :—मधुलेधि—मधु-लिङ्-णिच् । लट्—लिट्, लीट् । लुङ्—लृट्, लृङ् । प्रश्नात्—प्र-श्म-क्त । जिघांसुः—ङ्ङ-सन्-क्त । आकर्षयन्—आ-कर्ष-शट्, प्रथमा । उत्सुक—उत्-सुङ्, ततः कन् । समाधि—सम्-आ-धा-क्तिः । दधे—धा-लिट् ए । लुङ्—अधात्, अधित । स्वगा-विष्—स्वग-व्यध-क्लिप् । लट्—विध्यति । लुङ्—अव्यात्सीत् ।

व्याध्, उद्देशक हंसगणैर् निनाद श्रवणं करिष्या भ्रमरगीतिते अन्वयनश्च ओ हिर हरिणके निहत करिते अतिभावी हईयाँ नक्त्य मन दिते पादेर नाई ।

. The hunter, desiring to kill the antelope that had given attention to the songs of the black bees and thus stood motionless, could not fix his attention to the aim, hearing the notes of the eager swans.

Q. Parse गीती । Ans. विधये सप्तमी । Q. Show the Significance of प्रश्नात्चेष्टम् । Ans. अलङ्कार्येऽपि प्रकृतुम् समर्थस्य व्याधस्य स्थिरलक्ष्ये अप्रकृतं तस्य सम्यक् अन्वयमनुरूपम् द्योतयति ।

Q. Comment gram. on आकर्षयन् and स्वगाविष् ।

Ans. See above. Q. Show the propriety of उत्सुक हंसनादान् । Ans. हंसनादेन रामस्य यात्रासिद्धिः भव्यते । तथोक्तं वसन्त-राजभाषणे ।

“काहासु सर्व्वास्त्रपि दर्शनेन हंसस्य शब्दस्य तु सर्व्वसिद्धिः । नामानि हंसस्य शब्दोति यस्तु प्रयाति नाशं दुरितानि तस्य ॥” Propriety of

उत्सुक—श्रुतदागमे सरस्य विहरन् हंसः सुजातपद्मेषु अन्तर्हितां प्रियाम् अदृष्ट्वा सहस्रसुक आसीत्, तदाज्ञानार्थं च शब्दमकरोत् । (The sound made

by the swans to take notice of their mates is, as described by the hunters, really very attractive.) Q. Derive हंस ।

गिरिर्नितम्बे मरुता विभिन्नं
तोयावशेषेण हिमाभमभ्रम् ।
सरिन्मुखाभ्युच्चयमादधानं
शैलाधिपस्यानुचकार लक्ष्मीम् ॥ ८ ॥

Ans. इन्धातोः अच् । वर्षानमे निपातनम् । तथाहि, “भवेत् वर्षागमात् ईसः
सिंहो वर्षविपर्ययात् । गूढोत्सा वर्षविक्रतेः, वर्षलोपात् प्रबोदरम् ॥” इति । ७ ।

8. Principal sentence :—गिरिः नितम्बे अभ्रं शैलाधिपस्य लक्ष्मीम्
अनुचकार । Adjective to the subject अभ्रम्—मरुता विभिन्नं,
हिमाभं and सरिन्मुखाभ्युच्चयम् आदधानम् ।

Prose order :—गिरिः नितम्बे मरुता विभिन्नं, तोयावशेषेण हिमाभं,
सरिन्मुखाभ्युच्चयम् आदधानम्, अभ्रं शैलाधिपस्य लक्ष्मीम् अनुचकार ।

Substance :—वर्षासु मेघाः सजलतया कृष्णाः भवन्ति, शरदि तु जल-
हीनतया ते हिमवत् शुभाः भवन्ति । वायुना उत्तरलीकृतं तत् सितम् अभ्रम्
गिरिमध्यदेशे प्रकाशमानं नदीमुखेषु एकाकृतित्वात् विसारं विदधत् च हिमालय-
शोभां दधौ ।

Explanation in tika form :—गिरिरिति । गिरिः कस्मिन् प्रपञ्चतल-
नितम्बे कटके “कटकोऽङ्गी नितम्बोऽद्रेः” इत्यमरः । मध्यदेशे स्थितमिति शेषः,
तथा, ‘मरुता वायुना विभिन्नं विह्वलकृतं विचालितं गलत्तुषारजातं प्रवहत् क्षीत
इव प्रतीयमानमित्यर्थः’ । [अथवा मरुता वायुना गिरिर्नितम्बे भिन्नं मिश्रं, वायु-
वशात् पर्वतेन सह सम्यक् विलसतया एकीभूतमित्यर्थः’ । विभिन्नम् इत्यस्य
मिश्रार्थकत्वम् यथा कालिदासः “पल्लवमङ्गभिन्नम्” ।] तथा, तोयावशेषेण तोया-
नाम् जलानाम् अवशेषेण अवशिष्टतया निरुपलब्धतया हिममिव आभाति यत्तत्
हिमाभम्, क-प्रत्ययः । हिमवत् शुभम् । [“हिमं चन्दनमाख्यातं हिमं शीततुषारयोः”
इति विश्वः ।] तथा, सरितां क्षीतस्निगीनां मुखानि निर्गमनस्थानानि तेषाम्
अभ्युच्चयम् उच्चम् आदधानं कुम्भांशम् । [इतः पूर्वं वर्षासु नदीमुखवर्षनं कृत-
वृत्तिकम् । अथवा अस्मिन्नेव शेषममननना नदीमुखदेशे विदधदित्यर्थः ।

अथवा तीयावशेषेण सरिन्मुखाभ्युच्चयमादधानम् इत्यन्वयः । तथाच, वर्षायात् शिष्टजलेन सरिन्मुखीमूलं कुर्वन् इत्यर्थः । एवंविधम् अभ्रम् (कर्पू) मेघः [“अभ्रं मेघो वारिजाहः” इत्यमरः ।] शैलानाम् अधिपः राजा तस्य हिमालयस्य लक्ष्मीं श्रीभाम् अनुचकार, विडम्बयामास, सदृशीचकार इत्यर्थः । [अभ्रः मेघः गिरिमध्ये प्रदेशे विलग्नः सन् हिमालयवत् शुभमेव । हिमालयस्य ऊर्ध्वप्रदेशः हिममखिलः, तत्र तु शैलाभ्रमपि कस्यचित् गिरीः नितम्बात् ऊर्ध्वदिशमागतं कुर्वन्दिशं भूमिगतैः जलैः अलस्यत । हिमालयस्य गलतुषारधारया नदीमुखद्विः भवति, अत्र च तुषारवत् शुभ्रं च मन्त्रालयेन मेघेन नदीमुखसङ्गततया नदीमुखद्विः इव प्रतीवसानासीत् इति उपमासिद्धिः । उक्तमुपजातिः ।

Change of V.—विभिन्नेन हिमाभेन अभ्रं आदधानेन लक्ष्मीः अनुचक्रे ।

Derivation :—गिरिः—गृ-क्ति । नितम्बम्—नि-तम्ब-अच् । मन्त्र-मु-ञ्जति । हिमम्—हन्-मक् । सरित्—सृ-अति । शैल—शिला-अच् (प्रशालितात् ।)

पर्वतेश्च मध्यादेशे स्थित, वायु चालित, जलावशेषेण हेतुं तूषारवत् शुभ्रवर्णं, नदीमुखेन वृद्धिप्राप्तं मेघराशिं हिमालयेश्च शोभा अशुकरं कुर्यादिति ।

The clouds rendered snow-white by the remains of water, attached to the middle part of a mountain, agitated by the wind, and causing augmentation at the openings of the rivers, imitated the beauty of the Himalayas the lord of the mountains.

Q. Explain fully in Sanskrit. Ans. (Explanation in tika form.) Q. Give the derivative meaning of अभ्रम् ।

Ans. अञ्जति गच्छतीति अभ्रं पञ्चाद्यच् । यथा न भस्मनि जलानि अञ्जति इति “न भस्मनि यतस्तेष्वी जलान्यञ्जति तावत्” इति निरुक्तिः ।

आपो भस्मनि अञ्जदिति वा । आपो विभर्तीति अञ्जमिति केषित् । Q.

Explain the simile. Ans. Put the last few lines of

गर्जन् हरिः साभसि शैलकुञ्जे
प्रतिध्वनीनामकृतादिशस्य ।
क्रमं बबन्ध क्रमितुं सकोपः
प्रतर्कयन्त्यस्यगेन्द्रनादान् ॥ ८ ॥

the explanation from 'हिमालयस्य ऊर्ध्व' &c. Q. Show the gram. connection of तीयावशेषेण । Ans. See above. ८ ।

9. Principal part :—हरिः प्रतिध्वनीन् निशस्य सकोपः क्रमितुं क्रमं बबन्ध । Adj. to हरिः—शैलकुञ्जे गर्जन् and अन्त्यस्यगेन्द्रनादान् प्रतर्कयन् । Adj. to प्रतिध्वनीन्—आत्मकृतान् । Adj. to शैलकुञ्जे—साभसि ।

Prose order :—हरिः साभसि शैलकुञ्जे गर्जन् आत्मकृतान् प्रतिध्वनीन् निशस्य अन्त्यस्यगेन्द्रनादान् प्रतर्कयन् सकोपः क्रमितुं क्रमं बबन्ध ।

Substance :—सिंहः खगर्जनस्य प्रतिनादं शैलकुञ्जे श्रुत्वा सलिले च आत्मनः प्रतिबिम्बं दृष्ट्वा अन्यसिंहविधया तम् आक्रमितुम् उद्यममकरोत् ।

Explanation in tika form :—हरिः सिंहः [“यमानिलेन्द्र चन्द्रार्क-विष्णु सिंहाय वानिषु । युकादि कपिभेकेषु हरिणां कपिके त्रिषु” इत्यमरः ।] साभसि सजले शैलकुञ्जे पर्वतसम्बन्धिलतादिपिहितस्थाने [“निकुञ्जकुञ्जी वा कौवे लतादिपिहितोदरे” इत्यमरः ।] गर्जन् शब्दं कुर्वन् आत्मकृतान् स्वयं कृतान् आत्मकृतशब्दजातानित्यर्थः । (लक्षणा) । प्रतिध्वनीन् प्रतिशब्दान् निशस्य श्रुत्वा अन्त्यस्यगेन्द्रस्य नादान् अन्यसिंहगर्जनानि प्रतर्कयन् वितर्कयन् [“तर्ककदीप्तौ” इति दीप्तार्थेऽपि तर्कधातुर्वितर्कमाह ।] सकोपः सरोषः सन् क्रमितुमुत्पत्तिवत् क्रमं उत्पत्तनानुकूलशरीरक्रियां बबन्ध चकारेत्यर्थः । अनेकाद्येनात् धातूनां बन्धधातोः करणार्थत्वम् । भ्रान्तिमदलङ्कारः । ठप्पमुपजातिः ।

Change of V.—गर्जता हरिणा...क्रमः बबन्धे सकोपेन प्रतर्कयता ।

Derivation :—गर्जन्—गर्ज् शब्द प्रथमा । गर्जति, गर्जयति लट् । बबन्ध—बन्ध-लिट् । बध्नाति लट् । अभान्तीसीत् लुङ् । क्रम—क्रमति क्रामति, क्राम्यति लट् । अक्रमीत् लुङ् । इन्द्रः—इन्द्र-र । इन्दति लट् । ऐन्दीत् लुङ् ।

মহচ্ছতাশ্চাসি নবোত্পলানি
 কতানি চান্মৌষত পট্পদানাম্ ।
 আশ্রায়ি বান্ গম্ববহ: সুগম্ব-
 স্তেনারবিন্দব্যতিষঙ্কবাং ॥ ১০ ॥

সকল শৈলকূলে গর্জনকারী সিংহ আশ্রয়িত গর্জনের অতিক্রম
 ভয়িত। অপর সিংহের গর্জন বোধে সঙ্কোচে তাহাকে আক্রমণ করি-
 বার জন্য সজ্জিত হইল।

The lion that roared in the watery bower of the mountain having
 heard the resound of his own and thinking it to be of another lion's,
 took the attitude of an attack.

Q. Show that *সাম্বসি* has not been used re-
 dundantly. Ans. কুন্তে জলসান্নিধ্যাত্ সিংহ: সত্প্রতিবিস্ময়ত
 আত্মাননবলীক্য অপরসিংহবিদ্যা নাটককরীত্ ইতি সাম্বসিগম্বস্য সাধক্যম্।

Q. Give a synonym of *বহ* having the same deri-
 vative meaning. Ans. বহ:—বহি পরমৈবত্ ইতি বহ্-ধাতো: ব:,
 ঐবত্বান্ ইত্যর্থ:। বহুনি সন্নি বহু অসৌ বাসব:, ঐবত্বান্ ইত্যর্থ:। অত:
 বহ: বাসবস সমার্থক:। ১।

10. This is a compound sentence, composed of three
 sentences, as below.

Prose order:—(1) তেন নবোত্পলানি অশ্রায়ি মহচ্ছত। (2) পট-
 পদানাং কতানি চ অশ্রয়িত। (3) অরবিন্দব্যতিষঙ্কবান্ সুগম্ব: গম্ববহঃ
 আশ্রায়ি।

Substance:—অশ্রায়িতরীমাবে আশ্রয়িতলানি অলানি রাম: অদ্রাশীত,
 অমরগুজিতমশ্রীশীত, শ্রীলসীগম্বমাত্মগুণীপেতেন পবনেন সেবিতস অসুত্।

Explanation in tika form:—তেন রামৈষ নবানি উত্পলানি
 অশ্রয়িতানি কুমুদানি ইতি যাবত্। [“আদুত্পলং কুমুদয়ম্” ইত্যমর:।] তেত্ তানি

অশ্বাসি সন্নিধানি অদৃশ্যত হৃদ্যানি, হৃদয়ঃ কর্মণি লুঙ্ । অথবা নিশ্বাসানি
অশ্বাসি নবীণানি চ অদৃশ্যত ইতি । বটপদাণাং ধনরাশীং কতানি শব্দাঃ
[“তিরসাং বাসিতং কতম্” ইত্যমরঃ ।] অশ্বীযত শ্রুতানি । বায়ু প্রবচ্ছন্ত, অরবিন্দেন
যশেন ব্যতিবক্কঃ সন্ধ্যকৌঃস্বাসীতি পদ্মসংসর্গীত্যর্থঃ । শ্রীমণী গম্বীঃস্বীতি সুগম্বঃ
[“গম্বস্বীতু ভূতু পুতি স্ত সুবম্বিঃ”]* ইত্যত্র ‘গম্বস্য ইতি তদেকান্যবহবম্’† ‘ইতি
বর্ণনাৎ ন সমাসাত ইকারঃ ।] বহতীতি বহুঃ পঞ্চাশত্ । গম্বস্য বহুঃ গম্ববহুঃ
[বহীসমাচঃ ।] বায়ুঃ চ আগ্রাযি আগ্রাতঃ । হেকারুগ্রাচঃ, বহুপুঞ্জাতিঃ ।

Change of V.—অদর্শত্..... অশ্বীযীত্..... আগ্রাসীত্ বায়ু
গম্ববহুঃ সুগম্বঃ চঃ অরবিন্দব্যতিবক্কবলম্ ।

Derivation .—অদৃশ্যত—হৃদয়-কর্মণি লুঙ্ অন । কর্মণি লুঙ্
অদর্শং কর্তরি লট্ পশ্যতি । লুঙ্ অদর্শত্, অদ্রাশীত্ । কতানি—ক-ভাবে
ক্ । লট্ কীতি কবীতি । লুঙ্ অরবীত্, অরীযীত্ । অশ্বীযত—যু-কর্মণি লুঙ্
অন । যশীতি লট্ । অশ্বীযীত্ লুঙ্ । আগ্রাযি—আ-প্রা-লুঙ্ তনু, কর্মণি ।
কর্তরি, লট্ জিগ্রতি, লুঙ্ অপ্রাত্, অপ্রাসীত্ ।

তিনি নূতন পদ্মযুক্ত সলিল অবলোকন করিলেন । ভ্রমরের
গুঞ্জন শ্রবণ করিলেন । পদ্মসংপৃক্ত জুগন্ধ বহমান বায়ু আভ্রাণ
করিলেন ।

Waters over grown with new lotuses were seen by him ; the hum-
mings of the black bees were also heard by him ; the breeze (the
carrier of smell) ‘blowing sweet in contact with the lotus’ was also
smelt by him.

* এম্বী গম্বস্য ইকারীঃস্বাসীতিঃ স্মাত্ । অথ ভক্তিম্, পুতিগম্বিঃ, সুগম্বিঃ,
সুবম্বিগম্বিঃ ।

† একানতঃ একদেহে ইব অবিভাবান লক্ষ্যমাণ ইত্যর্থঃ । When the
smell becomes a part of the body itself and not one bor-
rowed from another object. Here the smell has been
borrowed from the lotuses, and so it has not the augment

लतानुपातं कुसुमान्यगृह्णात् ॥ ११ ॥

स नद्यवस्कादनुपास्तृशच ।

कुतूहलाच्चारुशिलीपवेशं

काकुत्स्थ ईषत् स्मयमान आसत् ॥ ११ ॥

Q. Derive वान् and decline it in the first case.

Ans. वाधातोः शब्द । पुंसि—वान् वान्ती वान्तः । कौवे—वान् वान्ती वान्ति ।

स्त्रियाम्—वान्ती वाती, वान्ती वात्यौ &c. Q. Comment gram.

ON सुगन्धः । Ans. सु गन्धः यस्य स सुगन्धः । “गन्धस्ते” इत्यादिना यत् समासाल्पं स्यात् तत् सुगन्धपक्षे, अन्यपदार्थगृहीतगन्धत्वे न इत् (इ) स्यात् ।

अत्र तु पक्षेभ्य एव गन्धः गृहीतः, वायोर्नास्ति गन्धः स्वस्व, अतः न इत् । सुगन्धि पक्षम्, सुगन्धि मुख्यं किन्तु सुगन्धः वायुः इत्यादि स्यात् । Q. Expound

the samas in गन्धवद् । Ans. वहीसमासः । See above, Q.

Show the fitness of गन्धवद् and of the adjectives to

it. Ans. गन्धवद्पदेन, वायुः अपरगन्धं गृहीत्वा सुगन्धः भवति इत्येवं वीतयति,

अतः गन्धवद्पदेनैव सुगन्ध इति पदसिद्धिः भवति इति व्याकरणतत्त्वसाधकम् प्रदर्शितम् । Adjectives—एभिः विशेषणैः वाङ्मनोः श्रेयः सौगन्ध्यं मान्यं गुणाः

प्रदर्शिताः । १० ।

11. This is a compound sentence composed of three simple sentences (see below.)

Prose order:—(1) स काकुत्स्थः कुतूहलात् लतानुपातं कुसुमानि अगृह्णात् । (2) (स कुतूहलात्) नद्यवस्कादनुपास्तृशच । (3) (स कुतूहलात्) ईषत् स्मयमानः (संन) आरुशिलीपवेशम् आसत् ।

Substance—पक्षि रामः कुतूहली कृताः पातविला ताभ्यः कुसुमानि जयाह, नदीः अवगाह्य आगादिकं चरति, शिखायाम् उचितम् उपविश्य तां लील्यर्थेन भूषयामास ।

Explanation in tika form :—सकुतूहि विवर्तयति काकुत्स्थः पुरश्चरी

नाम ऐवाकः । [स इवकपिचः इन्द्रस्य ककुदमावस्य महादेवकपधरः देवं निजघान
इति ककुत्स्थ संज्ञा] तस्य गीतापत्यमिति काकुत्स्थः ।* ["प्राचान्ये राजसिन्धे च
इषाहे ककुदोऽस्त्रियान्" इत्यनरः ।] स काकुत्स्थः रामः कुतूहलात् 'कौतुकात्'
लतां लतान् अनुपात्य अनुभूत्य लतानुपातं यथा स्नात् तथा ।* ["द्वितीयाप्रभृतीन्-
न्यतरसा"मिति समासः ।] असुखं । कुसुमानि पुष्पाणि अट्टङ्गात् गृहीतवान् ।
यद्वैः लङ् । सः, कुतूहलात् इति सर्वत्र योज्यम् । नदीं नदीम् अवस्तान्य सर्वाः
नदीः ढीकथिला गत्वा इत्यर्थः । उपसृज्यत् स्नातवान् आचमितवान् वा ["उपा-
सृज्यः स्पर्शमात्रे स्नानाचमनयोरपि" इति विश्वः । "विशि पति पदि क्त्वां
व्याप्यमानासिष्यमानयोः"* इति द्वितीयात् उपपदे असुखं ।] ईषत् अयमानः
ईषत्सन् सन् ईषत्सकृदेन गार्भोर्ध्यं दूषितम् । आरुशिलाः आरुशिला उपविश्य
उपविश्य वा बासं स्नितः आसेलङ् । [एतेन रामस्त्रियया रजशिलानां सौन्दर्यं
दूषितम् । खभावीक्षितरत्नहारः । इतस्तुपजातिः ।]

Change of V.—तेन कुसुमानि अवाहिवत्, असुखत, काकुत्स्थेन आसि ।

Derivation.— कुसुमानि—कुस-उम । नदी—नद-अच्, डीप् ।
कुतूहलम्—कुतू-हल-अच् । शिला—शिल-क, घाप् । बासं—बास-लङ् ।
लङ् आसिष्ट, लिट् आसावक ।

काकुत्स्थ एतदेकं लतां नम्रितं करिष्य। पुष्पं चयनं करिष्येन, एतदेकं
नदीतेतं ग्रभनं करिष्य। नानादि कार्यं करिष्येन, कुतूहलं वषतः ज्ञेयं
हास्यं करिष्य। एति मनोरमं निगार्भतेतं उपदेवशनं करिष्येन ।

Ram a descendant of Kakutatha, took flowers bending every
creeper, bathed in every river dipping there, and sat smiling on
every beautiful slab of stone by way of amusement.

Q. Is there any samas in लतानुपातम् नयवस्तान्, &c?
What should be the forms without a samas?

* द्वितीयात् उपपदे विश्वादिभ्यो असुखं स्नात् व्याप्यमाने आसेष्यमाने
बाधे । विश्वादिभ्यामा विश्वादिश्रिवाभिः साकस्येन सत्यन्ती आसिः । क्रियायाः
पीनः पुनम् आसिषा ।

तिष्मांशुरश्मिच्छुरितान्यदूरात्
प्राञ्चि प्रभाते सलिलान्ययश्नत् ।

गभस्तिधाराभिरिव द्रुतानि

तेजांसि भानोर्भुवि सन्भृतानि ॥ १२ ॥

Ans. “द्वितीयाप्रधत्तौन्यतरस्याम्” इति समासवेकत्वात् । असमासे, लताम् लताम् अनुपातम् ; लताम् अनुपातम् अनुपातम् वा । एवं, नदीम् नदीम् अव-
स्तन्दम् ; नदीम् अवस्तन्दम् अवस्तन्दम् वा । चारुशिलाम् चारुशिलाम् उपवेशम्,
चारुशिलाम् उपवेशम् उपवेशम् वा । N. B. The word मुष्टिपौङ्गम्
being also optionally compounded by the above rule (see
sloka 26. I.) has the other form मुष्ट्या पौङ्गम् । Q. Is
there any difference of affixes in अनुपातम् and लतानु-
पातम् ? Ans. पूर्वार्धे अञ् उत्तरार्धे णमुञ् । Q. Can लतानुपातम्
नद्यवस्तन्दम्, and चारुशिलोपवेशम् be formed without णमुञ् ।
Ans. लतानुपातम्—लतानां पातस्य पचात् इति लतानुपातम्, अव्ययीभावः
लतानां पातम् अनुक्रय, अनतिक्रय वा इति अनुशब्दस्य बहुषु अर्थेषु अव्ययीभावः
नद्यवस्तन्दम्—नद्याम् अवस्तन्दः (अवगाहः) यत्र तत् बहुव्रीहिः । चारु-
शिलोपवेशम्—चारुः शिला, तस्याम् उपवेशी यत्र तत्, बहुव्रीहिः । Q
Give the allusion to ककुत्स्थ । Ans. See above. Q
Annotate on ककुत्स्थ । Ans. ककुदि तैष्ठति इति ककुत्स्थः ।
“ककुदोऽस्त्री ककुत् स्त्री उपाङ्गे राजलक्ष्मि” इति अकारदकारयोः प्रयोगः ।
ककुत्स्थः इति निष्कारो वा दृश्यते । इषोदरादित्यात् साधुः । ११ ।

12. Principal sentence.—अदूरात् सलिलानि भानोः तेजांसोऽपि
अपश्यत् । Adj. to the object सलिलानि—तिष्मांशुरश्मिच्छुरितानि,
प्राञ्चि । Adj. to तेजांसि—गभस्तिधाराभिः द्रुतानि, and भुवि सन्भृतानि ।
Prose order :—(स) अदूरात् तिष्मांशुरश्मिच्छुरितानि प्राञ्चि सलि-
लानि गभस्तिधाराभिः द्रुतानि भुवि सन्भृतानि भानोः तेजांसि इव अपश्यत् ।

Substance :—प्रभाते खीदितानां सूर्यकिरणानां सम्मेलोच्च रक्तवर्णानि जलानि सूर्यकिरणेन तुल्यवर्णतया गलितसम्भूताः सूर्यकिरणा इव अलक्ष्यन्त ।

Explanation in tika form :—स रामः (इति पूर्वोच्च अन्वयः)
अदूरात् समीपे [“दूरान्तिकाद्यैश्चो द्वितीया च” इति चात् पञ्चमी ।] “तित्कांश्च-
रादित्” तस्य रश्मयः तैः रश्मिभिः प्रभाभिः कुरितानि रञ्जितानि [“रश्मिः पुंभान्
दोषितौ स्मात् पञ्चप्रत्यययोरपि” इति मेदिनी ।] प्राचि पूर्वदिनवर्षितानि
सलिलानि [“किरकोऽस्त्री मयूखांश्च नभसि वृचि रश्मयः” इत्यमरः ।] भागोः
सूर्यस्य तैर्भाभिः, चाराभिः प्रपातैः द्रुतानि इवीमूय चारामार्गेण पतितानि, (लक्षणा),
पश्चात् भुवि वृष्टिभ्यां सम्भूतानि पिण्डीकृतानि इव अपश्यत् ददर्श । [सूर्यकिरण-
सम्यक्त्वात् एतद्वर्णतया जलानि गलिताः सूर्यकिरणा इव अलक्ष्यन्त इति भावः ।
उत्प्रेषणलङ्कारः । उक्तमुपजातिः ।]

Change of V.—..... अदृश्यन् तेन ।

Derivation.—सलिलम्—सल-इलच् । तित्क—तिज् मक् । नभसि—
न-भस्-क्तिच् । रश्मि—अय्-मि । कुरित—कुर कर्त्तृणि क्त । प्राच्—प्र-अच्
क्विप् । चारा—च-चिच् अङ् । भागुः—भा-गुः ।

उदिन तेषामेतेन अन्धकारेण अदृष्टेन पूर्वदिनवर्षितो गतिमान् सूर्यकिरणान्
रञ्जितं हृदयगतं वेन सूर्यप्रतप्तः प्रवीकृत इहैव । किरणधारान् पृथि-
वीते पतित इहैव सकृत् इहैव आह ।

He saw in the morning, waters, in the east, not far off, tinged
with the rays of the sun and thus appearing like the melted lustre
of the sun falling in stream of rays, and collected on the earth.

Q. can अदूरात् be substituted by other words ?
Parse it. Ans.—अदूरम्, अदूरेण वा स्मात् “दूरान्तिकादिना पदमयम् ।
यथा अदूरम्, अदूरेण, अदूरात् इति । **Parsing** — प्रतिपदिकार्यमात्रे
दूरादिभ्यः द्वितीयाद्वतीकापञ्चमीविषयस्य अत्र पञ्चमी । **Q. Decline the**
base of प्राचि । Ans. प्राच् अण्यस्य पुंस्त्वं यथा, प्राङ् प्राची प्राचः ।
पश्चा प्राच्यो प्राचु । जिह्वा, प्राची प्राची प्राच्यः &c, जीवे—प्राक् प्राची प्राचि ।

दिग्ब्यापिनीर्लोचनलोभनीयाः

सृजान्वयाः खेडमिव स्रवन्तोः ।

ऋज्वायताः शस्यविशेषपङ्क्ती

• सुतोष पश्यन् विद्वान्तराज्ञाः ॥ १३ ॥

Q. Derive तेजस् and conjugate the root in its different meanings in षट् । Ans. तिज् भातीः चक्षुः । "तिजङ् चना निशाचयोः" इति चन निशाचार्थे (whetting) कुरादित्वात् St. तेजयति तेजयतः इत्यादि षट्ठि कपम् । चनार्थे तितिक्षते तितिक्षेति तितिक्षन्ते इत्यादि । Q. Show the significance of तिष्णाद्यः । Ans. तीष्णाः प्रदोषाः संशयः शस्यं च । एतेन तस्य समधिकम् औजस्यमिति इति बोध्यते । १२ ।

• 13. Principal sentence :—(सः) शस्यविशेषपङ्क्तीः पश्यन् तृतीय । Adj. to शस्यविशेषपङ्क्तीः—दिग्ब्यापिनीः, लोचनलोभनीयाः, "सृजान्वयाः, खेडमिव स्रवन्तोः, ऋज्वायताः and विद्वान्तराज्ञाः ।

Prose order :—दिग्ब्यापिनीः लोचनलोभनीयाः सृजान्वयाः खेडमिव स्रवन्तोः इव ऋज्वायताः विद्वान्तराज्ञाः शस्यविशेषपङ्क्तीः पश्यन् तृतीय ।

Substance :—अथ राजः सुविच्छताः सरलाः, तथा सुसिक्ताः परिष्कृताः च शस्यपङ्क्तीः अवलोक्य मुदितोऽभूत् ।

Explanation in śika form —स राजः, दिग् ब्यापिनीं श्रीलं यासां ताः दिग्ब्यापिनीः, तथोक्ताः सर्वदिग्ब्यापनशीलाः इत्यर्थः । [तान्मोक्षे चिन्तिः ।] लोचनानां चक्षुषां लोभनीयाः आकाङ्क्षनीयाः, [यथा लोचनानां लोभनीयं लोभी दर्शनेष्काकूपी यत्, अथवा "अलक्ष्यं लोचनम्" इति वृत्त्युपपत्त्यात् लोचनानि लोभयन्तीति कर्मव्ययीयत् ।] सृजा मार्जनं मुदिरित्यर्थः तथा अन्वयः चक्षुःगमी यासान्, अथवा सृजायाः अन्वयः स्रवन्ती इव सा सृजान्वया, मुद्रासुगता इत्यर्थः । ["साम्पादित्वांर्जनां सृजा" इत्यमरः ।] खेडं खिन्वताम् अनुसृतं वा स्रवन्तीति च तद्विधत्वाद्भवति । स्रवन्तः सरलाश्च ताः भावता दीर्घाश्चेति ऋज्वाः ।

यताः । [परविशेषस्य विशेषवशात् कार्यधारयः ।*] विद्वत्सु उपाटितदृष्ट्यात्
दृष्टव्यत्वं चत्तरासु चत्तरं मध्यमानः यातां ताः* “चत्तरं चत्तरासु”
इत्यमरः । शस्यविशेषाणां धान्यादीनां पङ्क्तौ श्रेणीः पश्यन् तुतीषं तुष्टवान् ।
[स्वभावोक्तिरलङ्कारः । वृत्तमुपजातिः ।]

*Change of V.—.....पश्यता तुष्टुषे ।

Derivation.—आपिनी—वि-आप-णिनिः । लोभनीयः—लुभ कर्त्तरि
अनीयर् । अना—अज-अङ् । लट् माष्टि*, वट्, वजन्ति मार्जन्ति ।
लङ् अनाष्टि* । लुङ् अमाज्जीत् अमाज्जीत् । लिट् ममाज् । अन्यः—अनु-इ
पञ्चायत् । अवनोः—लु गृह्, द्वितीया । आयता—आ-यन् क्त । तुतीष—
तुष्टुष लिट् च । लट् तुष्टुति । लुङ् अतुष्टुत् । शस्य—शस्-यत् । *

सूदूरं विस्तृतं, लोचनवृष्टिदायकं, सुपरिष्कृतं निष्कलं दीर्घं च सरलं
वृषविहीनं अत्यपङ्क्तिं अवलोकनं करिष्यां ब्राह्मणं परिदोषं नाड
करिष्येन ।

He was pleased seeing the rows of some particular corn, extend-
ing to remote distance, 'coveting' to the eyes, attended by cleanliness,
oozing moisture as it were, straight and extensive, and without
weeds intervening.

Q. Expound the samas in अज्जायताः । Ans. See
above. Q. Account for the formation of लोभनीया ।
Ans. See above. Q. Explain the force of इत् । Ans.

अत्र उत्प्रेक्षाशपकेन इव शब्देन शस्यपङ्क्तौनाम् निम्नतामयत्वं च्योतितम् ।

Q. Do the epithets of शस्यविशेषपङ्क्तौ show any reason
for the satisfaction of राम ? Ans. पदार्थाः दिग्गन्ता
सरलतया, निम्नतया, तथा विद्युज्जतया नयनं मानसं चरन्ति । शस्यपङ्क्तौनां
तैः सर्वैरेव सुखैः मनीषुरलमजायत इति विशेषणपदेः प्रदर्शितम् । अपिच

* In अज्जायता the word आयत though an adjective is
looked upon as a noun, and therefore the samas कार्यधारय
takes place.

वियोगदुःखानुभवानभिज्ञैः

काले कृपांश्च विहितं ददद्भिः ।

आहार्यशोभारहितैरमायै-

ऐच्छिष्ट पुंभिः प्रचितान् स गोष्ठान् ॥ १४ ॥

विद्वत्तान्तरालत्वेन प्रजानां समधिक्यमः अपरैश्च विशेषणैः ग्रन्थसाफल्यं दृष्ट्वा राजपुत्रस्य तस्य आनन्दो युज्यते एव । Q. Comment gram. on क्लृप्तमिव खवन्तीः । Ans. क्लृप्तातुः अकर्णक इव सर्व्वदैव प्रयुज्यते । यथा “लाला खवति नित्यशः” इत्यादि । तस्य तु सकर्णकत्व प्रयोगम् प्रदर्शयितुमाह कविः “क्लृप्तमिव खवन्तीः” । एवं पञ्चदशसूत्रे “श्रीणिष्ठं आसुसुवत्” । अतः प्रवेशिकापत्रे “लालाः खवति (वदनम्) नित्यशः” इति नैव अपपाठः । Cf. “असुसुवैव तन्नामाः सप्तथैव प्रसुसुवुः ।” रघुः । Q. Annotate on शस्य । Ans. अत्र धान्यादीनां चैवगततया शस्यशब्दोद्भिन्नः । तथाहि “शस्यं चैवगतं प्राहुः ।” सुस्यमिति दन्त्यसकारादिपदमपि भवति । शस्यते अथवा सुस्यते नास्यते शाम्यजगुभिः इति (श)सप्तधातोः यत् । ११ ।

Principal sentence :—स गोष्ठान् ऐच्छिष्ट । Adj. to गोष्ठान्—पुंभिः प्रचितान् । Adj. to पुंभिः—वियोगदुःखानुभवानभिज्ञैः, काले कृपांश्च ददद्भिः, आहार्यशोभारहितैः अमायैः । Adj. to कृपांश्च—विहितम् ।

Prose order :—स वियोगदुःखानुभवानभिज्ञैः काले विहितं कृपांश्च ददद्भिः आहार्यशोभारहितैः अमायैः पुंभिः प्रचितान् गोष्ठान् ऐच्छिष्ट ।

Substance :—पुत्रदारैः सह गोष्ठेषु वर्त्तमानान् समये राजकरं प्रयच्छतः नित्यश्विनः, अक्षय्यां च गोपाखान् अवलीकयामास रामः ।

Explanation in tika form :—स रामः वियोगेन स्त्रीपुत्रादिविच्छेदेन यो दुःखानुभवः क्लृप्तमिवः तस्य अनभिज्ञैः अज्ञातविरहदुःखैरित्यर्थः । [अभिज्ञानमिति ये ते अनभिज्ञाः “इयुपच या प्री किरः कः” * इति कः । तेषां

* क is the affix of ज्ञा, प्री, कृ and such roots as have for their penultimate (उपधा) the letters इ उ ऋ (इक्) ।

पुत्रदारैः सहैव सर्वत्र गमनात् ।] काले यथासमये एतावता कालेन एतावद्देश-
मिति विहितं कृतं वृषां कर्तुं ददति; चाङ्गाद्याःपुलङ्गापादिभिः चाङ्गराणीया
कृत्रिमा या श्रोमा दीभिः तथा रक्षितैः द्यौर्गैः, नासि माया येषां तैः अमाद्यैः
अक्षपटैः अलुभिरित्यर्थः । [एतैः विशेषैः गोपानां द्रष्टव्याश्च परमसीत्यर्थप्रकटितम् ।]
पुंभिः पुरुषैः गोपैः । नावलिङ्गन्ति येष्विति गोष्ठाः । [“सुपिण्डः”† इति कः ५ ततः
“अव्याख्यगोभूमी”‡ आदिना जलम् ।] गोष्ठान् गोसङ्घितान् प्रदीशान् [“गोष्ठं
गोस्थानकम्” इत्यमरः । गोष्ठग्रन्थः पुंलिङ्गोऽसीति प्राच्यः ।] ऐषिट् दृष्टवान् ।
[ईचतेः लुङ् । वृत्तानुभासीऽलङ्कारः, वृत्तमुपजातिः ।]

Change of V.—ऐषिषत्.....प्रक्षिताः तेन गोष्ठाः ।

Derivation. — अनुभव—अनु-भू अप् । अभिग्र—अभि-ग्रा कः ।
विहितं—वि-धा कर्त्तव्यि क्तः । लट् दद्याति, धत्ते । लुङ् अघात्, अघित ।
चाङ्गाद्यै—चा-ङ् अङ् । ऐषिट्—ईच लुङ् त । लट् ईचते । लिट् ईचाचक्रे ।
प्रक्षित—प्र-क्षि कर्त्तव्यि क्तः । लट् क्षिणीति, क्षिनुते । लुङ् अचेषीत्, अचेष्ट ।
लिट् क्षिनाद, क्षिषाय, क्षिष्ये, क्षिष्ये । गोष्ठ—गो-स्था कः ।

औपुत्रादित्त्र विद्योगदुःस्थे अनङ्गिष्ठ, यथाकाले निश्चिन्तित राजकर
अनात्ता, आहार्यभोतादौन अकण्ठे प्रवृत्तगण द्वादं पत्रिपूर्व-गोष्ठे
अवलोकन करिनेन ।

He saw the pasture grounds filled up by men ignorant of the
pain of separation, paying the King's portion in due time, destitute
of artificial decoration and without guile.

Q. What does the whole sloka signify ? Ans.

गोष्ठेषु गवां क्षिप्यां रामस्य पवि शुभदं गोदर्शनम् अभूत् । सुखस्य विहरतां
गोपानां दर्शनेन तस्य सीताप्राप्तिरूपं सुखमुपपन्नम् । तेषाञ्च अकापक्यवर्त्तनेन

† The roots ending in चा, whether preceded by a सुबन्
or not, have क as an affix.

‡ अन्वा अन्वाः गो भूमि सम्य अय हि नि कु श्रेष्ठ इत्य अङ्ग मक्षि पुञ्जि परमे
वर्द्धिस् दिवि अक्षिभ्यः स्त्रः । एतेभ्यः स्त्रा इत्यस्य संज्ञा यः ।

स्त्रीभूषणं चेटितमप्रगल्भम्

चारुण्यवक्राण्यपि वीक्षितानि ।

ऋजूंश्च विश्वासकृतः स्वभावान्

गोपाङ्गनानां मुमुदे विलोक्य ॥ १५ ॥

सीतायाः अकपटं प्रेम विभावितम् । Q. Show the significance of वियोगदुःखानुभवानभिज्ञैः । Ans. पुत्रदारेः खड्ग गीर्षु चत्पच च गमनात् परिवारवर्गेण च वियुक्तैरित्यर्थः । Q. Show the propriety of the epithets to उभिः । Ans. एतैः विशेषणैः तेषां लील्य (सुखं) प्रकटितम् । “दिवसस्याहमे भागे प्राकं पचति” यो नरः । अदृशी चाप्रवासी च” इत्यादि युधिष्ठिरवचनानुरूपं सुखकारणं अदृष्टित्वम् अप्रवासित्वं च धामासीत् । तथाहि “काले दृषामि” इत्यादिना तेषाम् आदृश्यं व्यटीकृतम् । दार्यश्रीभाराद्विहात् स्वल्पतुष्टता वर्धिता । कापय्यहीनता च सुखहेतुः अपि कथितम् । १४ ।

15. Principal part :—स विलोक्य मुमुदे । Object to विलोक्य—गोपाङ्गनानां चेटितम्, वीक्षितानि and स्वभावान् । Adj. to चेटितम्—स्त्रीभूषणम् and अप्रगल्भम् । Adj. to वीक्षितानि—चारुण्यवक्राण्यपि चारुणि । Adj. to स्वभावान्—ऋजून्, विश्वासकृतः ।

Prose order :—(स) गोपाङ्गनानां, स्त्रीभूषणम्, अप्रगल्भं चेटितं, चारुण्यवक्राण्यपि चारुणि वीक्षितानि, ऋजून् विश्वासकृतः स्वभावान् च विलोक्य मुमुदे ।

Substance.—स्त्रीणां सुलल्यं गमनादिकम् श्रीभावे भवति, गोपीनां हस्तया सरलहस्ता च, तथा सरलस्वभावेन, रामस्य आनन्दः अभावतः ।

Explanation in tika form :—स रामः गोपाङ्गनानां गोपस्त्रीषाम् प्रगल्भं सुलल्यं स्त्रीणां भूषणम् अलङ्कारम् मेखलाकण्ठादिकम्, तथा चेटितं मनोगमनादिकम्, तथा चारुण्यवक्राणि कटाक्षादिरङ्गिताम्यपि चारुणि श्रीधनानि वीक्षितानि विलोकितानि, तथा ऋजून् अजिज्ञानं अकपटानित्यर्थः । [“कलाव-

‘लिकप्रगुणी’ इत्यमरः । विशासं कुर्वन्ति इत्यादयोऽपि विशासकृतः [“किप् च” इति किप् ।] विशासस्य जनकान् इत्यर्थः, स्वभावान् प्रजयीः विशीक्य दृष्ट्वा सुमुदे दृष्टवान् । [काव्याणां दृश्यतात् स्वभावानाम् दृश्यन्म् । विशासलामावेऽपि स्वभाव-सिद्धचरितान्येव दृश्यजनकानि भवन्ति । तथाहि—

“विश्लासा नागरस्त्रीणां न तथा रमयन्ति नः ।

यथा स्वभावसिद्धानि वृत्तानि वनवीथिताम् ॥”

इति कौमुदी ।

उपवीक्षितुं गुणेषु रामस्य ग्रीत्या रामीऽपि तदगुणवान् चासीत् इति केचित् ।
उक्तञ्च, ‘सत्यं प्रियः खलु भवेत् अनुरूपचेष्टः’ इति ।]

[अलङ्कारः—स्वभावोक्तिः । अलङ्कारं यथा, “स्वभावोक्तिरस्त्री चाव यथावदनु-
वर्धनम् ।” तुल्ययोगिता च अलङ्कारः । उपसुपनातिः ।]

Change of V. — तेन सुमुदे ।

Derivation :—भूषण—भूष करणे ल्यट् । चेष्टितम्—चेष्ट भावे क्तः ।
विश्वासकृतः—विश्वास क्त किप् । सुमुदे—सुद-लिट् ए । लट् मोदते । लुङ्
अनोदिष्ट । अङ्गना—प्रसन्नमङ्गलम् अस्ति अस्याः इति नः । अक्त—क्त-घञर्थे क्तः ।
गोप—गो-पा-क्तः ।

पौपोपपेक्ष, नारी-दूषण जनकप्रति, मनोरम अवज्ञा दृष्टि, विश्वास-
जनक सरल श्रुताव देवितां तिन स्नाननित इहेराहिलेन ।

He was glad on seeing of the wives of cowherds modest motion
the natural decoration of women, their beautiful looks not held ask-
ance and their disposition honest and faithful (‘creating confidence’)

Q. Show the gram. connection of स्त्रीभूषणं चेष्टित-
मप्रमत्तम् । Ans. अप्रमत्तं स्त्रीभूषणं, चेष्टितञ्च विशीक्य इत्यन्वयः । अथवा
स्त्रीभूषणञ्च अप्रमत्तञ्च चेष्टितञ्च विशीक्य इत्यन्वयः । उत्तरम्, सत्यञ्च चेष्टितम्
मननानननादिकञ्च तावन्मिन् भूषणस्य अप्रमत्तम् इत्यर्थः । Q. Show
reason why राम was pleased with the milkwomen.
Ans. See the last but two lines of the Explanation, Q.

विद्वत्पार्श्वं रुचिराङ्गहारं
समुद्बुद्ध्या रूढितम्बरस्यम् ।
आमन्दमन्यध्वनिदत्ततालं
गोपाङ्गनाट्यमनन्दयत्तम् ॥ १६ ॥

Write gram. notes on विशासकृतम् । Ans. विशासं कृतवन्तः
(उत्पदिदवन्तः) इति अतीते कृप् । “सु कर्म पाप मन्त्र पुण्येषु कृतः” इत्यत्र
विशेषभावात् अयस्मिन् अपि उपपदे कृप् स्यात् । यथा शास्त्रकृत, भाष्यकृत
इत्यादि इति भट्टोजीदोषितः । Q. Explain the force of अपि in
वक्त्रास्थिपि । Ans. सत्यपि वक्त्रेण मनीषारिणि, तासां वक्त्रेण इति
अधिकश्रीभाष्ये अभवत् इति अपिशब्देन सूचितम् । १५ ।

16. Principal part :—गोपाङ्गनाट्यम् तम् अनन्दयत्, the rest
are adjectives to गोपाङ्गनाट्यम् ।

Prose order :—विद्वत्पार्श्वं रुचिराङ्गहारं, समुद्बुद्ध्या रूढितम्बरस्यम्,
आमन्दमन्यध्वनिदत्ततालं गोपाङ्गनाट्यम् तम् अनन्दयत् ।

Substance :—दक्षिमन्यनकाले गोपीनाम् अङ्गविशेषः नृत्यमिव प्रतीयमानं
सत् तम् अनन्दयत् । तथाहि तासां नृत्येषु इव दक्षिमन्यनकायै नितम्बं अलित-
मभवत्, पार्श्वं च अलिते अभूताम्, मन्यध्वनिभिः तालप्रदायित्वम् च अभूत् ।

Explanation in tika form :—विद्वतेति । अथ गोपाङ्गनाट्यं
दक्षिणोक्तनावसरे गात्रविशेषो नृत्यवत् वर्ण्यते । विद्वते तिर्यक् अलिते पार्श्वे यत्र
नृत्यं तथोक्तम् । रुचिरः शोभनः [“सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम्”
इत्यमरः ।] अङ्गहारः अङ्गविशेषो यत्र तत् । [“अङ्गहारोऽङ्गविशेषः” इत्यमरः ।]
तथा समुद्बुद्ध्या तिर्यङ्गसंघस्युल्लासाच्च मनीषेण नितम्बेन कटिभागेन रम्यं
मनीषुरम् । [“पञ्चमित्रतः स्त्रीकथाः” इत्यमरः ।] अथवा नितम्बरस्य कटि-
रमणीयतां समुद्बुद्ध्या धारयत् नृत्यम् इत्यन्वयः । नृत्यकाले नितम्बरमणीयतां
समधिकं जाता इत्यर्थः । रम्यमत्र भावे यत्प्रत्ययेन सूचितम् । आमन्दे च ईषद-
गभीरे च मन्त्रकृतेन दक्षिमन्यनदक्षकृतेन ध्वनिना दत्तः तासो यत्र तत् [“वैशाखः

‘মথ মথ্যাম্ মথ্যানী মথ্যদক্ষিণী’ ইত্যমরঃ ।] তথাভূতং গীপাক্ৰমানী হৃদ্য’
(কৰ্ণ) হৃদ্যবন্ অক্কবিষেপঃ অনন্দয়ন্ সন্নিধিতবন্ । ‘হতসুপজাতিঃ ।

Remarks on the sloka 16.—This sloka appears to be based on the three slokas of মারবি । *Viz.* “নিবঁজ্জনিঃসাস-
বিকম্পিতাধরাঃ, কুতা ইব প্রক্কুরিতৈকপল্লবাঃ । অধীতুপান্নৈরপবর্ষিতীক্ষিকাঃ
বিকর্ষণৈঃ পাণ্ডিবিদ্ধারদ্ধারিभिः ॥ ব্রজাজিরীষলুদনাদহ্মজিগীঃ, স্মিল্লজিলাসম্ভ-
দয়তসু যৌষিতঃ । মুহুঃ প্রচুরৈশু মধ্যা বিবর্ষনৈঃ, নদতসু কুম্ভৈশু মদক্কমম্বরম্ ॥
স মথ্যরাবল্লম্মিতপীবরসানীঃ পরিশমক্কান্নবিষীচনীযলাঃ । নিরীষিতু’ নীপর-
রাম বল্লবীঃ অমিপ্রহৃতা ইব বারযৌষিতঃ ॥”

Change of *V*,—বিহতপান্নেন হসিরাহ্মজিগীষ সমুদ্বহ্মাবল্লিতম্বরম্মণ
আমন্দমথ্যধ্মনিততালিন.....গীপাক্ৰমানাহৃদ্য স অনন্দি ।

Derivation.—বিহত—বি-হত্ কৰ্ণরি ক্ত । পান্ন—স্বাশ্-স্বাশ্ । হসি-
—হৃচ্ (দীপ্তী) ক্রিষ্ । অহ্ম—অম্ (গতী) গন্ । আর—অরতি অহ্ম-
রাদিষু ইতি ‘আহ, অরহ্মাতিঃ জুণ্ । মিতম্ম—মি-তম্ম-অচ্ । হৃদ্যম্—হৃদ-
ক্যপ্ । গীপ—গী-পা-ক্ । অক্কনা—প্রমল্লম্—অক্কম্ অম্মাঃ অসি ইতি,
অক্ক-ন ।

দধিমহনকালে গোপনারীদিগের পার্শ্বদ্বয় ঐষৎ বক্রভাবে বিচলিত
হওয়াতে, রমণীয় অঙ্গ বিক্ষেপ থাকাতে, কটিদেশ হৃদয়রূপে তির্ধ্যা-
ভাবে উর্দ্ধ ও অধো দিকে বিকম্পিত হওয়াতে, ঐষৎ গভীর মহন
শব্দ তাল শ্রবানের শ্রীঃ ধ্বনিত হওয়াতে, রামচন্দ্র আনন্দিতভাবে
দেখিলেন যেন গোপীগণ নৃত্য করিতেছে ।

The dancelike motion of the milkwomen in the act of churning,
highly pleased Rama, motion, in which their sides moved obliquely
and their whole body shook beautifully with their buttocks agree-
ably turning in all directions to the gentle sounds of churning.

Q. What does the sloka signify ? Ans. স্ত্রীখান্
হৃদয়ম্ যমমসি । অসীতেন রামস্য অবিষন্ যমং যৌষিতম্ । অন কালিদাহঃ

विचित्रमुच्चैः प्रवमानमारात्

कुतूहलं ब्रह्म ततान तस्य ।

मेघालयोपात्तवनीपशोभं

कदम्बकं वातमजं मृगाणाम् ॥ १७ ॥

‘सुखश्रवा मङ्गलतूर्यनिलनाः प्रमोदहृत्तैः सप्त वारयोषिताम् । न केवलं सप्तवि
मागधीपतेः पथि व्यजृम्भन् दिवौकसामपि ॥’ Q. Give the differ-
ent meanings of अङ्ग and samas in अङ्गहारः । Ans.
“अङ्गं गात्रे उपाये च प्रतीके चाप्रधानके । अङ्गी देशविशेषे स्यात्
अङ्ग सन्धीषनेऽप्ययम् ॥” इति विश्वः । अङ्गहारः इत्यत्र षष्ठीसमासः । Q.
Give the different significations of आ । Ans. “आ
ईषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्ये चातुयोगजे ।” Q. Comment gram. on
आमन्द्र । Ans. मन्द्रः गन्धोरध्वनिः, मद्रधातीः रक् । मन्द्रः अस्त्राक्षौति,
मन्द्रः, अर्थ आदिभ्य आच् । ततः ईषत् मन्द्रः । Q. There is an-
other reading viz. वृत्तम् । Which do you prefer ?
Ans. वृत्तम् अत्र शाश्व । “वृत्तम् तात्पल्याययम्” इति दर्पणवचनात्, अत्र
च तात्पदप्रयोगात् । तथाहि, “मेघादुत्तिष्ठते वायुः, वाय्वादुत्तिष्ठते जलः । जल-
तात्पसमारम्भं ततो वृत्तं प्रवर्तते ॥” स० दा० । Show the distinc-
tion among वृत्तम् वृत्तम्, तात्पविम् and तात्पम् । Ans, भवेत् भावा-
ययं वृत्तम्, वृत्तं तात्पल्याययम् । पुं वृत्तं तात्पवं प्रीतिम् स्त्रीवृत्तं तात्प-
मुच्यते ।” इति । १६ ।

17. Principal part :—मृगाणां कदम्बकं तस्य कुतूहलं ततान ।
Adjectives to the subject कदम्बकम्—विचित्रं, प्रवमानं, ब्रह्म,
मेघालयोपात्तवनीपशोभं and वातमजम् ।

Prose order :—विचित्रम्, उच्चैः प्रवमानम् आरात् ब्रह्म, मेघालयो-
पात्तवनीपशोभं वातमजं मृगाणां कदम्बकं तस्य कुतूहलं ततान ।

Substance :—राशौ ददर्शं यत् विषाः मृगाः वर्षापशो पुनः गिरि-

कन्दरीभ्यः वनमेत्य वातामिसुखं चावनः भयशीलतया लोकासाक्षिं सुदूरं उत्तमं त्य
गच्छन्त्य वनं सुशीमितम् अकुर्वन्, उत्फुल्लतया च निर्जशीभां व्यवर्त्यन् इति ।

Explanation in tika form—विचित्रं नामावर्णम् उच्चैः स्रवमानम्
क्लृप्तं जिह्वानम्, अथवा विचित्रं यथा तथा उच्चैः स्रवमानम् । आरात् समीपे
[“पारात् दूरसमीपयोः” इत्यमरः ।] वक्षु भयशीलम् [“वक्षि गृध्रि धृषि क्षिपिः कृः”
इति कृ-प्रत्ययः । आरात् उच्चैः स्रवमानमित्यपि वा अत्ययः ।] मेघालयेन शरत्-
कालेन मेघाप्रगमनेन वा उपात्तं प्राप्तं वनम् उपशीमा च येनेति । [अथवा मेघालयेन
प्राप्तेन वनेन उपशीमते इति । (अत्र, क-प्रत्ययः) । अथवा मेघालयेन उपात्ता
गृहीता उत्पादिता वा वनोपशीमा येन तादृशम् । वर्षासु जलस्रावितेषु वनेषु
स्रगावस्थानाभावात् इदानीं स्रगाणां पुनराविर्भावेण वनं सौन्दर्यपूर्णमभवत्, एवम्
वनविहारेण उत्फुल्लतया तेषामपि सौन्दर्यं वृद्धे इत्यर्थः ।] वातमजतीति वातमजं
वायोरभिसुखगामि [“वात युनी तिल शर्व्वजघेत् तुद जहतिभ्यः खश् उप-
संस्थानम्” इति खश् । “अवर्ष्वदजनस्य सुम्” इति सुम् ।] स्रगाणां कदम्बकं
निकुरस्वं सुपुष्टः इति यावत् [“निकुरस्वं कदम्बकम्” इत्यमरः ।] तस्य रामस्य
कतूहलम् कौतुकं [“कौतूहलं कौतुकश्च कुतुकश्च कतूहलम्” इत्यमरः ।] ततान
उत्पादयामास । स्वभावीक्तिरलङ्कारः । वृत्तसुपजातिः । ‘तस्य’ इति पाद-
शेषे ऋखस्य वैकल्पेन दीर्घजम् ।

Change of V.—विचित्रेण स्रवमानेन.....वक्षु ना तेने मेघालयोपात्त-
वनोपशीमेन कदम्बकेन वातमजेन ।

Derivation.—स्रवमान—म्-कर्त्तरि शानच् । लट् स्रवते । लुङ् असीत् ।
वक्षु—चस कृः । लट् व्रस्यति चसति । लुङ् अवासीत् अवसीत् । ततान—
तान लिट् च । लट् तनोति तनुते । लुङ् अतानीत् अतनीत् अतत अतनिष्ट ।
वातमजम्—वात-अज-खश् । लट् अजति । लुङ् आजीत्, अवैषीत् । लिट्
विवाय ।

छिद्रिताङ्ग, शीत, लोक समीपे दीर्घ लम्फनमीन, वर्षाप्रगमे पुन-
र्वात्र वनप्रदेशे अनुपागत, लक्ष्मीक ओ वाताभिमुखगामी हरिवर्ण उद्दारा
रूपेण वर्द्धन करिशाहिन ।

सितारविन्दप्रचयेषु स्त्रीणाः

संसक्तफेनेषु च सैकतेषु ।

कुन्दावदाताः कलहंसमालाः

प्रतीयिरे श्रोत्रसुखेर्निनादैः ॥ १८ ॥

Rama felt great interest in the timid herd of antelopes of variegated color, apt to take a high leap when a person is nigh, ones that made speed in the direction of the wind, causing beauty of the forest after they had returned into it at the appearance of autumn.

Q. * Explain *सैकतेषु* पातवनीपशोभम् । Ans. See above.

Q. Write gram. notes on *वातमजम्* । Ans. See above

Q. Parse *विचित्रम्* । Ans. 'विचित्रम्' इति कदम्बकमित्यस्य विशेषणम्,

अथवा 'प्रवृत्तम्' इत्यस्य क्रियाविशेषणम् । Q. Give the other

form of *उच्चैः* which is not an indeclinable. Ans.

उच्चम् । १७ ।

18. Principal part : —कलहंसमालाः श्रोत्रसुखैः निनादैः प्रतीयिरे । Adjunct to the subject कलहंसमालाः—सैकतेषु स्त्रीणाः and कुन्दावदाताः । Adj. to सैकतेषु—सितारविन्दप्रचयेषु संसक्तफेनेषु ।

Prose order :—सितारविन्दप्रचयेषु संसक्तफेनेषु सैकतेषु च स्त्रीणाः कुन्दावदाताः कलहंसमालाः श्रोत्रसुखैः निनादैः प्रतीयिरे ।

Substance :—सैकतेषु*युग्मफेनानां तथा सितपद्मानाम् अवस्थानात् तत्र विचरन्तः ईसाः एकवर्षतया अट्टश्याः आसन्, केवलं कर्णाभिरामैः ध्वनिभिः ते विभावित्वाः अभूवन् ।

Explanation in tika form :—सितानां यस्यान्तम् अरविन्दानां यस्यान्तम् ["वायुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं मङ्गोत्पलम्" इत्यमरः ।] प्रचयेषु समूहेषु ["सङ्घे चानौत्तराधये"]* इति चञ्कौ न भवतः । प्राणिषु संघशब्दस्य बहुलत्वात् ।

* उत्तरे च अधरे च उत्तराधराक्षेपा भावः औत्तराधये, तद्विपरीत्ये अर्धे संज्ञे चाये संघञ्, आदेश कः । यथा भिन्ननिकायः ।

तथा संसक्ताः संश्लिष्टाः फेनाः येषु तद्योक्तेषु [“हिण्डीरोऽम्बिकाफः फेनः” इत्यमरः ।] सिकता विद्यते येषु तेषु सैकतेषु पुलिनेषु [“तीयोऽयितं तत् पुलिनं सैकतं सिकता-मयम्” इत्यमरः ।] लीनाः सुगुप्ताः कुन्दमिव अवदाताः शृङ्गाः [“उपमानानि सामान्यवचनैः” इति उपमानसमासः ।] कलहंसमालाः राजहंसश्रेण्याः [“कादम्बे कलहंसः स्यात् राजहंसे च दृश्यते” इति ।] श्रीवयोः सुखैः श्रवणमधुरैः निनादैः शब्दैः प्रतीयिरे ज्ञाताः [तेन रामेण इति शेषः, विभक्तिविपरिणामः ।] सैकता-नाम् समवर्णतया अलक्षिताः हंसाः कर्णाभिरामैर्ध्वनिभिः विभाविताः अभूवन् इति सञ्जमवदातम् । सामान्यालङ्कारः । लक्ष्यं यथा “प्रस्तुतस्य यदन्वेन गुणसाम्य-विवक्षया । ऐकात्म्यं वाच्यते योगात् तत् सामान्यमिति स्मृतम् ॥” इत्युपजातिः ।]

Change of V.—.....प्रतीयाय (रामः) ।

Derivation :—सित—सी कर्त्तरि क्त । लट् सति । लुङ् असात्, असासीत् । प्रचय—प्र-चि अच् । लीना—ली कर्त्तरि क्तः । संसक्त—सम्-सन्ज-कर्त्तरि क्तः । लट् सजति । लुङ् असाङीत् । सैकत—सिकता अण् । अवदात—अव-दै-क्तः । प्रतीयिरे—प्रति-इ कर्मणि लिट् इरे ।

कुन्दकुसुमवत् श्वेतवर्ण, अम्पष्टमधुरक्षनि हंसमाला, श्वेतपद्मशृङ्गल, ३०. केनयुक्त बालुकामय प्रदेशे अवस्थित, ३० एकाकृति हरेलेण ३० श्रवणमधुर शब्दरै चिनिते पारा गिराहिल ।

The multitude of melodious swans white like the Kunda flowers disappearing in the sand banks over grown with white lotuses and full of froth, were recognized by their sounds pleasing to the ears.

Q. Expound the samas in कुन्दावदाताः । Disting-
uish between उपमान and उपमितिसमास । Ans. कुन्दमिव
अवदाताः इति उपमानसमासः । “उपमानानि सामान्यवचनैः” यस्मिन्
गणे उभयोः सादृश्यं तत् सामान्यवचनम् । अत्र अवदातः अर्थात् शुभः इति परं
सामान्यवचनम् । यत्र तु तदभावः तत्र उपमितिसमासः । यथा मनुजव्याघ्रः ।
अत्र व्याघ्र इव मनुजः शूरः इति शूरपदं न प्रदत्तम् । ‘व्याघ्रशूरः’ इति प्रयोगे
उपमानसमासः । Q. Comment gram, on the formation

न तज्जलं यन्म सुचारुपङ्कजं
न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम् ।
न षट्पदोऽसौ न जुगुप्सु यः कलं
न गुञ्जितं तन्म जहार यन्मनः ॥ १९ ॥

of विचयः । Ans. See above. Q. Derive सुखाः । Ans. सुखयति इति सुखाः पचाद्यच् । अथवा सुखमेवाम् अलि इति सुखाः, अर्ग आदिभ्य ञच् । १८ ।

19. It consists of 4 principal sentences as below.

Prose order :—तज्जलं न, यत् सुचारुपङ्कजं न । तत् पङ्कजं न, यत् अलीनषट्पदम् । असौ षट्पदी न, यः कलं न जुगुप्सु । तत् गुञ्जितं न, यत् मनः न जहार ।

Substance :—सर्वाण्येव जलानि जातसुपद्मानि आसन्, सर्वाण्येव पङ्कजानि निविष्टमङ्गराणि अभूवन्, सर्वे एव षट्पदाः मधुरं गुञ्जितवन्तः, सर्वाण्येव गुञ्जितानि मनो जहृः ।

Explanation in tika form :—किं बहुना उत्तेन, शरदि तत् जलं नामीत् यत्, सुचारुणि अतिशोभनानि पङ्कजानि पद्मानि यत्र तथोक्तं न वभूव । शरदि सर्वाण्येव सलिलानि पङ्कजशोभितानि आसन् इत्यर्थः । तथा, तत् पङ्कजं पद्मं न आसीत्, यत् न लीनाः अनाम्लिष्टाः षट्पदा भवन् यत्र तथोक्तम् । [“विरेफ पुष्पलिङ् भङ्ग षट्पद भवराजयः” इत्यमरः ।] बभूवति शेषः । सर्वेण्येव पङ्कजेषु भवरा उपविष्टिरित्यर्थः । तथा असौ षट्पदी भवरो न यः कलं मधुरान् स्फुटं न जुगुप्सु [“जनौ तु मधुरास्फुटे कलः” इत्यमरः ।] तत् गुञ्जितं न यत् मनो न जहार न हतवत् रामस्य लोकस्य वा इति शेषः ।

अलङ्कारः । एकावली । तल्लक्षणं यथा—

“पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम् ।

स्वाम्यतेऽपीह्यते वा चेत् स्यात्तदैकावली विधा ॥”

तं यायजूकाः सह भिक्षुमुख्यैः
स्तपःकथाः शान्तिदक्षभङ्गस्ताः

ज त ज र

नं तं ज्ञं । लं यं न्नं । सुं चां हं । पं हं जं ।

अती तु वंशस्थसुदीरितं जरी । अतः वंशस्थं वृत्तम् ।]

Change of V.—जलिन तेन, येन सुचारुपङ्कजेन न अभावि । पङ्कजेन तेन येन अलीनषट्पदेन अभावि । षट्पदेन असुना... जुगुप्से येन... । गुञ्जितेन तेन न जङ्गं येन मनः ।"

Derivation :—लीन—ली कर्तरि क्तः । जुगुप्से—गुञ् लिट् अ । लट् गुञ्जति । गुञ्जितम्—गुञ्ज भावे क्तः । जङ्गार—ङ लिट् अ । हरति हरते लट् । अहर्षीति, अहर्षत जुङ् । जलम्—जालयति आच्छादयति, जल-अच् ।

अमन जलहे छिल ना वांशोत्ते मनोरम पङ्कज ना अवहित छिल । अमन पङ्कज छिल ना वांशोत्ते अमर लीन ना छिल । अमन अमर छिल ना ये श्रमधुर क्षनि ना करिषाछिल । अमन अमरगुञ्जमगु हर्ष नाहे वांश छिन्दरण ना करिषाछिल ।

There was no water in which there was no beautiful lotus ; 'nor any lotus which had no black bees sticking to it, nor was there that black bee which did not hum sweetly, nor any humming that did not charm the mind. .

Q. Is there any defect in the sloka ? Ans. 'अलीनषट्पदमित्यनेन प्रक्रमभङ्गदोषः । (Want of regularities)' न निलीन-षट्पदम्' इति कथिते क्रमः स्यात् । Q. Write notes on पङ्कजम् ।

Ans. जैवालादोनामपि पङ्कजातर्लपि पङ्कजमित्यस्य पक्षेऽपि यीगकृता ।

Q. Does the metre वंशस्थ used here, render the canto defective ? Ans. See the last few lines of the explanation and the remarks on the sloka, 6, II. । १६ ।

यायावराः पुष्पफलेन चान्ये

प्राणधुर्य्या जगदर्चनीयम् ॥ २० ॥

20. Principal part of 1st :—यायजूकाः भिद्युसुख्यैः सह तं प्राणधुः । Principal part of the 2nd—अन्ये च पुष्पफलेन तं प्राणधुः । Adj. to यायजूकाः—तपःकृशाः, शान्त्युदकुम्भहृताः । Adj. to अन्ये—यायावराः and अर्च्याः ।

Prose order :—तपःकृशाः शान्त्युदकुम्भहृताः यायजूकाः भिद्युसुख्यैः सह जगदर्चनीयं तं प्राणधुः । अर्च्या अन्ये च यायावराः (सन्तः) पुष्पफलेन तं प्राणधुः ।

Substance :—यजनशीलाः व्रतपालनेन कृशाः स्तनयः, तथा, परि-
व्राजकाः, इतस्ततो विचरन्शीलाश्च अपरि स्तनयः तम् आशीर्भिः फलपुष्पैर्वा
संबर्हयामासुः । यतीऽसौ जगताम् पूजित इति ।

Explanation in tika form :—तपसा कृशा दुर्बलाः तपःकृशाः
तपश्चरणेन चीणदेहाः, शान्त्यर्थमुदकं शान्त्युदकं शान्तिजलं तेन पूर्णः कुम्भः
शान्त्युदकुम्भः । उदकस्य उदभावः । तस्मिन् स्थितः हस्तः येषां ते तथोक्ताः ।
[सप्तम्युपमानेत्यादिना उत्तरपदलोपी समासः ।] अत्यर्थं यजनशीलाः यायजूकाः
[“इयाशीलो यायजूकः” इत्यमरः । “यज जप दद्यां यजः” इति यङन्तात् यजे-
जकः ।] ते तपोवन्स्थिता भिद्यन्शीला भिद्यन्ः परिव्राजकाः [“भिद्युः परिव्राट्
कर्षदी” इत्यमरः । “सना शंसु भिद्य उः” इति उपत्ययः ।] तेषां सुख्यैः
प्रधानैः [“लौके प्रधानं प्रमुख प्रवेकानुत्तमोत्तमाः । मुख्यं मुख्यं वरीण्याश्च” इत्यमरः ।]
सह सार्धं, जगतां जगद्भिर्वा अर्चनीयम् इत्यं तं रामं प्राणधुः अर्चितवन्तः, शिरसि
उदकदानेन इति शेषः । तथा, अर्च्या अर्चनार्हाः अन्ये च स्तनयः यायावराः
नानावनसमन्तशीलाः सन्तः [“यश्च यजः” इति वरच् । यथा, या-चातुरन् ज्ञानार्थः
तेन अत्यर्थज्ञानशीला इत्यर्थः । अथवा यायावराः एकत्रानियतमिच्छयाः इति ।]
पुष्पीणि फलानि चेति पुष्पफलं तेन । [“जातिरप्राचिनाम्” * इति एकवद्भावः ।]
तं प्राणधुः अर्चितवन्तः ।

* प्राणिवर्जजातिवाचिनां इव एकवत् । Class nouns not ex-

Change of V.—स यायजूकैः.....तपःकथैः शान्तादकुम्भहस्तैः यायावरा-
न्यैः प्राग्वै चर्यैः जगददर्शनैः ।

Derivation :—यायजूक—यजू (यङ्) ऊकः । लट् यजति,
यजते । लुङ् अयाचीत्, अयष्ट । लिट् इयाज, ईजे । भिञ्चुः—भिञ्च उः ।
यायावरा—वा (यङ्) वरच् । प्राग्वैः—प्र-अर्च-लिट् उस् । 'लट्
अर्चति । लुङ् अर्चति । लिट् आनर्च । अर्चा—अर्च-यत् ।

उदात्तरण हेतु कृशान्न यायजूकगण शान्तिजलपूर्व कृत्त हस्ते लहय्या
प्रधान प्रधान सन्न्यासीदिगैर सहित तौहार अर्चना करिलेन अपर
माननीय गृहहीन सन्न्यासिगण जगत्पूजनीय त्रीरामचन्द्रके पुष्पफल
घोरा पूजा करिलेन ।

The performers of constant sacrifices with chief mendicants
imaciated by asceticism, with pots of propitiatory water in their
hands and the other adorable pilgrims with fruits and flowers, ador-
ed him the adored of the universe.

Q. Expound the samas in शान्तादकुम्भहस्ताः । Ans.
शान्तर्यसुदकम्, शान्तिः उदकं वा, मध्यपदलोपी कस्यधारयः, षष्ठीसमासो वा ।
शान्तादकस्य कुम्भः शान्तादकुम्भः शान्तादककुम्भो वा । षष्ठीसमासः । 'एक-
हलादौ पूरयितव्यं अन्यतरस्याम्' (उदक is optionally substituted
by उद when it is followed by a word signifying a pot
and having for its first letter a single consonant) इति
विभाषया उदकस्य उदादेशः । ततः, तस्मिन् स्थितः हस्तः पेषां ते, "सप्तस्य प-
मानपूर्वस्य च उत्तरपद लोपः" इति उत्तरपदलोपी समासः । ["प्रहरणार्थे-
भक्ष परे निष्ठासमर्थो भवतः" इति सूत्रविधाने तु प्रहरणार्थशब्दप्रयोगः युज्यते ।
अथवा शान्तादकुम्भस्तु अहितनिवारणसाधर्म्यात् उत्पत्तारेण प्रहरणम् ।] अथवा
'वाहिताग्न्यादिषु' इति परनिपातः । Q. Account for the

pressive of animals, when compounded become a word of
singular number and neuter gender.

विद्यामथेनं विजयां जयाञ्च

रक्षोगणं क्षिप्रमविच्छतात्मा ।

अध्यापिपत् गाधिसुतो यथावत्

निष्ठातयिष्यन् युधि यातुधानात् ॥ २१ ॥

formation of the word यायजूकाः and यायावताः । Ans.

See above. Q. Expound the samas in जगद्वर्नीयम् ।

Ans. जगद्भिः जगताम् वा अर्चनीयः । तृतीयासमासः षष्ठीसमासः वा ।

Q. Account for the singular number of पुष्पफलेन ।

Ans. See above. Q. Write notes on जगत् and de-

cline it. Ans. “जगन्मणिः जगत्सु मण्यत् जगत् शतवत्” इति

गम्भातोः क्तिप् अति-प्रत्ययेन निपातितम् । अथस्तथा नुमागमप्रतिषेधः, अतः

पुरुषम्—जगत् जगती इत्यादि । शतवत् इति विधानात् स्त्रियां ऊँप् । अतः

स्त्रियां रूपम्—जगती जगत्यौ इत्यादि । क्लीबे जगत् जगती जगन्ति जगति

इत्यादि । २० ।

21, Principal part :—अथ गाधिसुतः एनं विजयां जयाञ्च विद्याम्
अध्यापिपत् । Adj. to विजयां वा जयाञ्च—रक्षोगणं क्षिप्रम् । Adjunct
to गाधिसुतः—युधि यातुधानात् निष्ठातयिष्यन् and अविच्छतात्मा ।

Prose order—अथ अविच्छतात्मा गाधिसुतः युधि यातुधानात् निष्ठातयि-
ष्यन् एनं रक्षोगणं क्षिप्रं विजयां जयाञ्च विद्याम् यथावत् अध्यापिपत् ।

Substance :—अथ प्रशान्तीत्मा विश्वामित्रः संशयं रक्षांसि विनाशयितु-
मिच्छुः तेषाम् उच्छेदिनीम् विजयां जयां च नाम विद्यां, रामम् अध्यापयामास ।

Explanation in tika form :—अथानन्तरं [“मङ्गलानन्तरारम्भप्रवृ-
त्तात् क्लीबस्यो अथ ।” इत्यमरः ।] अविच्छतः रागादिभिरनभिभूतः आत्मा
स्वभावः चित्तवृत्तिरिति यावत्, यस्य तद्योक्तः [“आत्मा दृष्टे इतो जीवे स्वभावे
परमात्मनि” इति विश्वः ।] गाधिसुतः विश्वामित्रः युधि संशयं यातुधानात्
राक्षसान् [“यातुधानः पुण्यजनी नैऋती यातुरक्षसो” इत्यमरः ।] निष्ठातयिष्यन्

मारयिष्यन् एनं रामं [“द्वितीयादौ सखे नः”* इति एनादेशः ।] रक्षीमश्च विष्णुः
 “द्विराकरिष्ये” इति सखीत्यादिना क्तुः ।” शुभादित्यात् न चतम् । “न लोका-
 व्ययनिष्ठाखल्यर्थदणाम्” इति उद्योगे वृत्तानिवेधात् द्वितीया ।] नात्वा विभ्यां
 जयाश्च विद्यां यथावत् यथाशास्त्रम् अध्यापिषत् पाठयामास । [अधिपत्यकान्
 हृष्यतीति लुक् । अध्यापिषत् इति च पदान्तरम् ।]

Change of V.—विद्याम् एषः.....अविद्यतात्मा अध्यापि, गाधिपुत्रेण
 निघातयिष्यता ।

Derivations :—विद्या—विद् क्यप् । विजया—वि-जि अच् । रक्षस्
 —रक्ष चसुन् । विद्यत—वि-चक्ष-क्त । आत्मन्—अत-सन् । यथावत्—यथा-
 वतिच् । युष्—युष् क्तिप् । यातुधान—See below. ~~विजया~~

अनन्तर एनादेशात् गाधितनेय, युद्धे राक्षसगणैरवध करिष्यार
 क्तु उन्मेषपक्षेण जया ओ विजया नामे अस्त्रविद्या ईशाके शिक्षा
 मिलेन ।

Then the son of Gadhi, with his mind unagitated, made him duly
 study the science of arms named Jaya and Vijaya, capable of strik-
 ing down the demons, in order to have them slaughtered in a battle.

Q. Is it a correct sentence Viz. विजयां जयां नाम
 विद्याम् इत्यादि ? Ans. Cf. “कन्यां दशरथो राजा शाल्यां नाम व्यजी-
 जनत् ।” इति भवभूतिः । Q. Who was गाधि ? Ans. विश्वामित्र-
 पिता गाधिनाना कुशिकपुत्रः इन्द्रावतारविशेषः । “तयाहि “कुशिकस्तु तपस्वी
 पुत्रमिन्द्रसमं विदुः । समेयमिति तं शक्रः वीसादभ्येत्य जज्ञिवान् ॥” हरिवंशम् ।

* In the second case, in the 3rd case singular and in
 the dual of the 6th and 7th cases एन is the substitute of
 एतद् and एतद् in the case of its re-employment in the sub-
 sequent member of a sentence in which the pronoun has
 already been used. In the previous sloka, was used, the
 pronoun तद् with which it is connected.

प्रायोधने स्थायुक्मस्रजात-

ममीधमभ्यर्थमहाहवाय ।

, ददौ वधाय चणदाचराणां '

तस्मै मुनिः श्रेयसि जागरूकः ॥ २२ ॥

Q. Give the derivative meaning of वातुधान । Ans. सर्वेषाम् चर्त्तं यानि इति वातुनि, याचातीः तुः । वातुनि रचांसि दधाति पुचति (खजातिपौषकत्वात्) इति वातुधानः, चा-चातीः तुः । चणदा वातु कदाचित् रन्ध्रं प्राप्य चान् सन्निधानमस्य इति निबन्धम् । चणदा वातु इति प्रीयते अभिधीयते इति स्मृत् । Q. Account for एन here. Ans. "द्वितीया दीर्घस्तेनः" इति सर्वनामः पञ्चादुक्तौ इदमः एतद्वच एवादिशः । See above. Q. Distinguish between चञ्चति and चञ्चति । Ans. In the परचञ्चपद it means recollection, while in the चाञ्चपद, study. Q. Change the voice. Ans. See above. Q. Decline the base of युधि । Ans. युत् युष् युषः । चाकारपुत्तोऽपि चञ्चि । कर्त्तुं, युधा युधे युधाः इत्यादि । २१ ।

22. Principal part :—मुनिः चणदाचराणां वधाय तस्मै चञ्चजातं ददौ । Adj. to चञ्चजातम्—प्रायोधने स्थायुक्म and चमीचम् । Adj. to मुनिः—श्रेयसि जागरूकः । Adj. to तस्मै—चभ्यर्थमहाहवाय ।

Prose order :—श्रेयसि जागरूकः मुनिः चणदाचराणां वधाय चभ्यर्थ-महाहवाय तस्मै प्रायोधने स्थायुक्म चमीचम् चञ्चजातं ददौ ।

Substance :—राचसानां वधाय चञ्चिः रामस्य मन्त्रालयमिलयम्, संधानः समुपस्थितः इति च मन्त्रा तस्मै अधिपतुक्तम् चमीचम् चञ्चम् ददौ ।

Explanation in tika form :—श्रेयसि जागरूकः तत्त्वज्ञाने साध-
नामः "जागृकः" इति जाग्रवतोः क्तः । स मुनिर्विचक्षिन्, चणदा रामः तत्र
चरन्तीति तेषां, "चरिः" इति चणदपदस्य चरवातोः टः । उपपदस्य नामः ।

चषदाचराणां राक्षसानां वषावि विषावि चषार्थः समीपवर्ती महान् आचवी युद्धं यस्य तथोक्ताय 'संशान्नाग्नाहवाः' इत्यमरः । तच्चैरामाय "कर्त्तव्या यममि-
प्रेति स सम्पदानम्" इति सम्पदानात् चतुर्थी । आयुधस्य चक्षिन् वीक्षार इति
आधीधनम् युद्धं "युद्धमाधीधनं जन्मम्" इत्यमरः । तच्चिन् चक्षिणरूपे ल्युट् ।
आयुक्तं स्थितिकरचशीलं अयावद्वत्तात् "सर्व पय पद स्त्रा भू हव हन कम गम
मृधः उक्तम्" इति उक्तम् । अतएव चक्षीयन् चक्षन् चक्षुजातं चक्षसमूहं
ददौ दत्तवान् । उक्तम्-उक्तयोः प्रभेदः कनिना प्रदर्शितः । उत्तमुपजातिः ।

Change of voice :—मुनिना.....ददौ जागृकश्च ।

Derivation—आधीधन—आ-युष्-चक्षिणरूपे ल्युट् सम्प्रती । स्त्रायुक्
—स्त्रा-उक्तम् । अर्थः=चक्षि-चक्षि-कः । आहव...आ-ह-चक्षिणरूपे चप् ।
जागृकः..जाग्र उक्तः । लट् जागर्ति । लुङ् जागरीत् । लिट् जागार ।
जागरात्प्रभूव, जागरामास, जागराचकार ।

श्रेयःकारणे उदयमनील इति, वीक्षार महारण निकटवर्ती हरेर्द्रा
मानिग्राह्यः, मेहे रामचन्द्रके मन्त्राग्ने जज्ञनील अदार्थ अत्र सकल
राक्षसजन्तुवत्तरे अत्र अदान करिणम् ।

The ascetic who was watchful of (Ram's) prosperity, gave, for the slaughter of the demons (who move about by night), a set of weapons unfailing and steady in the battle field, to Ram whose great war was drawing nigh.

Q. Show the propriety of the epithet ज्ञेयवि जागृकः । Ans. अनेन शब्देः विपदागमनात् शान्तिव प्रतीकारचमत्वं द्योत्यते ।

Q. Account for the 4th case in वषाय । Ans. "तुमर्थाच्च भाववचनात्" इति चतुर्थी इति केचित् । अक्षयुतेन रामश्च चषदाचरान् हन्तुमित्यर्थः । अनेन तु मुनेः स्वयंभूविदीप्यै 'स्वयंभूतजननव्यापादः' गम्यते । अतः तादृश्यं चतुर्थी इत्येव साधु । अनेन जननकार्यस्य साहायकानाम् विवक्षितं गतु स्वयंभूतजननम् इति । Q. What is the samas in चषदाचराणां । Ans. कर्मधर्म उभयपदसमासः । ११ ।

Change of V.—सः.....कृतघातयन्ना यात् रात्रिचर्यां कुटीके ।

• धनमासुरास्त्रेण सा ताडकास्त्रा निजस्त्रीं रात्रिच ।

Derivation. — विप्रदर्मन्—विप्र-दृग्-चमुत् । घात—घृग्-घञ् ।
रात्रिचरी—रात्रि-चर टः, जीलात् ईप् । कुटीके—कीक-किट्, ए । चट्
कीकते । लुक् चट्कीकट् । जिघांसुवेदन्—जिघांसु (ज्व-सुनन्-उः)-विह-
चमुत् । मासुर—मासु-सुरच् । निजघात—नि-ङन् जिट् च ।

वे डाडकानास्त्री निशाचरी त्राक्षण देविलेई ठाहाके हनन करिजे
ऊमात्, से बने रामचन्द्रके बाईजे देविया निकटे उपहिउ हईल ।
रामचन्द्र जिघांसु देविलेई अनीष्ट अन्न धारण करेन बनिरा
ठाहाके निहउ करिलेन ।

The female demon the night ranger who made attempts to kill
every Brahman she found, reached Rama, walking in the forest,
who, ever ready with shining weapons to meet all who are of
murderous intension, killed her, 'Taraka by name.'

Q. Parse विप्रदर्मन् and जिघांसुवेदन् and show their
syntactical connection. Ans. विप्रदर्मन् जिघांसुवेदन् इति
पदद्वयं क्रियाविधिवचम् । कृतः, धृतम् इति क्रियाविवेकः । Syntac-
tical connection—विप्रदर्मं कृतघातयन्ना, तथा, जिघांसुवेदं धनमासुरास्त्रः
इति अन्वयः । Q. Explain the force of चमुत् in विप्रदर्मन्
and जिघांसुवेदन् । Ans. यस्मिन् विप्रम् पश्यति तस्मिन् चमुत्काला रात्रौ ;
तथा, यस्मिन् जिघांसुं जानाति तं प्रति रात्रौ धनमासुः इति चमुत्प्रत्ययेन
सात्वत्यं बीजते । Q. Give the meaning and ex-
plain the formation of जिघांसुवेदन् and विप्रदर्मन् when

जाने । यथा विप्रदर्मन् कृतघातयन्ना । यात् यात् विप्रान् पश्यति तेषां जाते
हनने रात्रौ कृतयन्ना इत्यर्थः । जिघांसुवेदं धनमासुरास्त्रः । यं यं जिघांसुं
वेदति तं प्रति मासुः धनमासुः ।

अयासुलोके इतधूमकेतु-
शिखाङ्गनस्त्रिग्वससृष्टशाखम् ।
तपोवनं प्राध्ययनाभिभूत-
समुच्चरञ्चारुपतन्निशिञ्चम् ॥ २४ ॥

used as adjectives to रामम् । Ans. जिघांसु' वेति इति जिघांसु-
वेदः । अच्प्रत्ययः । वया 'वेदोऽसि, मच्च वेदः भूयाः' वेतासि विदितो भूयाः
इत्यर्थः । (For the rest see above.) Q. Expound the samas
in रात्रिचरो । Ans. रात्रौ चरति या सा रात्रिचरो । "चरिष्ठः" इति
अधिकरणेऽप्यपदे चरधातोः 'ट'विधानात् अत्र उपपदसमासः । २१ ।

24. Principal part :—अयं तपोवनं आसुलोके । Adj. to
तपोवनम् — इतधूमकेतुशिखाङ्गनस्त्रिग्वससृष्टशाखम् and प्राध्ययनाभिभूतसमुच्चर-
ञ्चारुपतन्निशिञ्चम् ।

Prose order :—अयं (रामः) इतधूमकेतुशिखाङ्गनस्त्रिग्वससृष्टशाखं
प्राध्ययनाभिभूतसमुच्चरञ्चारुपतन्निशिञ्चं तपोवनम् आसुलोके ।

Substance :—अयं रात्रौ चरति रामः सपरितोषं ददर्श यत्
तपोवने इच्छायाः पुनः इतादृशिखानाम् अङ्गनेन त्रिग्वीभूताः आसन्, पञ्चिग्व-
ससृष्टीनाम् वेदाध्ययनेन विनीहिताः मधुरं चुकुवुः इति ।

Explanation in tika form :—अयानन्तरं "मङ्गलानन्तरारम्भप्रत्य-
क्षार्णखीयधीयथ" इत्यन्तरः । असौ रामः इतः सत्यक्तेर्धितः धूमकेतुः अग्निः
"धूमकेतुः क्षतौ वज्रावृत्त्यातयश्चमेद्वीः" इति विश्वः । तस्य शिखायाः ज्वालायाः
"दृष्टिज्वाली अपि शिखी" इत्यन्तरः । यत् अङ्गनं धूमः धूमनं कञ्जलमित्यर्थः ।
तेन त्रिग्वः सृष्ट्याश्च फलपुष्पव्यः शाखाः यत्र तथोक्तम् । अत्र शाखापदेन
पञ्चविताः शाखा इति लक्ष्यते । प्राध्ययनेन वेदपाठेन अभिभूता तिरस्कृता समुच्चरन्ती
उद्भूतान्ती चारुः शोभना पतन्निचा पञ्चिचा शिखा अस्फुटप्रव्दी यत्र तथाभूतम्
तपोवनं विश्रान्तिदानम् आसुलोके ददर्श । कर्मणि कर्मणि वा लोकाधातोः
जिह्वा रुपम् । अतः रामः रामिण वा कर्तृपदश्रुतम् । इतसुपेन्द्रवचा ।

Change of V.—.....The above is used equally in the active and in the passive voice, আলুভীকি being in the আকনেপদ and তপীষৎ in neuter gender.

Derivation.—আলুভীকি—আ-ভীক-লিট্‌ এ। লট্‌ লীকতে লীকয়তি লুঙ্-অলীকিট্‌ অলুভীকত্‌। হ্রস্ব—হ্র-ক্‌। লুঙীতি লট্‌, অলীঘীন্‌ লুঙ্‌। ঘূম্‌—ঘূ-মক্‌। কৈতুঃ—ভাষ-তু। “কৈতুঃ পতাকযোঃ”। পতক—পত-ক্‌ কৈতুঃ।

অনন্তর রামচন্দ্র যে তপোবনে হতাশির শিখাধূমে বৃক্ষের ফলপূর্ণ শাখা শিক্ত হইতেছিল, যাহাতে পক্ষিগণের মনোরম উচ্চ কলরব বেদাধ্যয়নের নিকট পরাজিত হইতেছিল সেই তপোবন অবলোকন করিলেন।

He then saw the hermitage, (the grove of asceticism), where the branches of the trees were rich with fruits and were rendered glossy by the collyrium of the flame of sacrificial fire and where the sweet loud chirpings of the birds were drowned in the recitation of Vedas.

Q. Give the derivative meaning of পতঙ্গিন্‌।

Ans. পতক্‌ ভাষ্যকো ইতি পতঙ্গাণি পত্যাঃ, “ভাতোঃপতঙ্গো কৈতুঃ” ইতি কৈতুঃ। তানি

সন্নি যেষাং তৈ পতঙ্গিণ্যঃ পতঙ্গিণ্যঃ। Q. Show the significance

of প্রাচ্যযনামিমূত &c. Ans. অনেন কেদাচ্যয়নে অতীত ভূতসাহ: নিমদিত:।

তত্‌পাঠশ্রবণেন চ অসুখ্যা ইব পতঙ্গিণ্যঃ অধিক মনোহর লব্ধৈ: কুজিতবল: ইতি

চ প্লবিতম্‌। Q. Comment on শিক্তা। Ans. “মূষণানালু

শিক্তিতম্‌” ইতি অনরকীষি। মূষণশব্দার্থকলেপি অন শিক্তাশব্দ: অব্যক্ত-

শব্দমাবে এব উপলব্ধিত:। Q. Give the etymology of ঘূমকৈতু

and its different meanings. Ans. See above. 'Q. In

what voice is আলুভীকি। Show your reason. Ans.

See above and add আকনেপদিন: ভাতো: কৰ্ম্মরি কৰ্ম্মণি চ লিট্‌-বাদিভু

সমরুপতয়া অচ ভময়সীব সিদ্ধম্‌। Q. Scan the first and the

सुद्रान् जस्रुर्हरिणान् मृगेन्द्रा
विश्वस्यै पक्षिगणैः समन्तात् ।
ननस्यमानाः फलदित्सयेव
चकाशिरं तत्र लता विलोलाः ॥ २५ ॥

third line and point out if there be any mistake.

ज त ज ग ग
Ans.

अं था लुं । लो के डुं । तं धू मं । के । तु

“उपेन्द्रवज्रा जतजाः तती गौ ।” अतः उपेन्द्रवज्रा इत्यम् । पादशेषे ऋक्स्यपि वैकल्प्येन दीर्घनियमात् नात्र दीर्घः । तथाहि, “तथा पादान्मगोऽपि वा ।” एवं तृतीयः पादः । २४ ।

• 25. It consists of 3 sentences :—*Viz.* (1) मृगेन्द्राः हरिणान् न जस्रुः । (2) पक्षिगणैः समन्तात् विश्वस्यै । (3) तत्र लताः चकाशिरं । Adj. to हरिणान्—सुद्रान् । Adj. to लताः—ननस्यमानाः and विलोलाः । (फलदित्सया इती तृतीया) ।

• Prose order :—तत्र मृगेन्द्राः सुद्रान् हरिणान् न जस्रुः । पक्षिगणैः समन्तात् विश्वस्यै । फलदित्सया इव ननस्यमाना विलोला लताः चकाशिरं ।

Substance :—तपोवनप्रभावात् सिंहाः ह्रीनवलान् हरिणान् भक्षणाद्यं न व्यापादितवन्तः, काकपेचकादिभिः परस्परं विश्वस्यै, लताश्च फलप्रदानार्थं सर्वत्र विनयेन अवर्तन्त इव ।

Explanation in tika form :—अथ तपोवनमाहात्म्यं वर्णयन्नाह सुद्रानिति । तत्र तस्मिन् तपोवने मृगेन्द्राः सिंहाः व्याघ्रादयः बलाधिक्याः जन्तवः इति उपलक्षितम् । “सिंहो मृगेन्द्रः पक्षास्यः” इत्यमरः । सुद्रान् इतरान् हरिणान् मृगान्, गवादीन् इति उपलक्षितम् । न जस्रुः भक्षितवन्तः । अर्देर्लिटि रूपम् । पक्षिगणैः विश्वैरपि काकोलूकादिभिः समन्तात् सर्वत्र विश्वस्यै परस्परं विश्वसं । भावे लिट् । दातुमिच्छा दात्सा फलानां दित्सा तथा फलदानेच्छयेव, इती

तृतीया । ननव्यमानाः शत्रून् (अतिशयेन) मताः विलीलावच्छेदाः कृताः
चकाशिरि शीमन्ति च । अत्र विलीलेति पदेन साक्षात् उत्प्लुततया दानविषये
महान् सन्तोषः प्रकटितः । ननव्यमानेति पदेन च फललाभेऽपि विनीतता
द्योतिता । अत्र कालिदासः, “अग्रामं दृष्ट्वापि विना दर्शयिः आसीद्विशेषा
फलपुष्पवृद्धिः । जगन् सख्येष्वधिकी ववाधे तजिन् वनं गीतरि गाङ्गधने ॥”
शेखरारः—उत्प्रेषा । उच्यतेपञ्जातिः ।

Change of V.—चुद्रा न जशिरे हरिषा खगेन्द्रैः । विश्वसुः पथि
गथाः । ननव्यमानाभिः.....कृताभिः विलीलाभिः चकाशे ।

Derivation :—चुद्र—चुद्र-रक् । जश्चुः—अद् लिट् उस्, चाद् इति च ।
लट् अणि । लुङ् अघञत् । विश्वसु—वि-अस् लिट् ए । लट् विश्वसिति ।
लुङ् व्यञ्जतीत् । ननव्यमाना—यङ्ना नन्-मानच् । दित्सा—दा-सन्-अ
टाप् । चकाशिरि—काश् लिट् इरे । लट् काशति, लुङ् चकाशिट् । लिट्
काशास्वभून्, काशास्वजे, काशामास, चकाशे ।

उद्योगं सिंहादिपक्षिपक्षिण, हर्षणं हरिणादिके उक्षणं कर्तुं नहि ।
सर्वत्र विरोधी पक्षिपक्षिण परस्परं विश्वासं करिष्याह्विन् । कलनानां धैर्ये येन
विनतं हरेया उच्यते लतावृक्षं श्लोभा धारणं करिष्याह्विन् ।

There the lions and others did not eat up the weak deer
(animals); the birds on all sides put their trust in each other. The
waving creepers looked beautiful, inclining as if from the desire of
presenting fruits. '

Q. Write gram. notes on, and propriety of,
ननव्यमानाः । Ans. “धातोरिकाची इत्यादिः क्रियासमभिधारे यङ् ।” इति
नन्धातीः एकाचः इत्यवर्णादिः समभिधारे अर्थात् पीनः पुनः शत्रून् (अत्र
शत्रून्) यङ् । ऊरुत्-विधानात् आत्मनेपदम् । कृताः फललाभेनापि कथं
विनता आसन् इति आदिशब्दयोर्नाना यङ् प्रयुक्तम् । Q. Show that
चुद्रान् and खगेन्द्राः are aptly used. Ans. चुद्रान् इति
विशेषणपदेन हरिषाणाम् दुर्बलत्वम्, बलिभिश्च आयातं विनैव अपलतलम्

अपूपुजन्विटरपाद्यमाख्य-

रातिथ्यनिष्ठा वनवासिमुखाः ।

प्रत्यग्रहोटां मधुपर्कमित्रं

तावासनादि चितिपालपुत्री ॥ २६ ॥

द्योतितम् । खनेन्द्रा इत्यस्य 'वखिनः' इति विशेषणपदं न प्रदत्तम् । इत्य-
ग्रह्येनैव बलवत्प्रतीतनात् न अपरं विशेषणपदं प्रयुज्यते । Q. Parse
समन्तात् । Ans. अव्ययम्, अधिकारणे समी । Q. Show the
significance of इव and विलोकाः । Ans. इवेति अव्ययपदम्
उत्प्रेषाद्योक्तम् । खतानाम् फलदानेच्छा तथा बलवती आसीत् यथा फलानि
पथिकानां करप्रवेद्यानि कर्तुं नमिताः अवर्तन्त, इति उत्प्रेषासार्थकम् ।
विलोकाः see above. । २५ ।

26. It is composed of two sentences. viz. :—(1)
वनवासिमुखाः विटरपाद्यमाख्यः अपूपुजन् । Adj. to वनवासिमुखाः—
आतिथ्यनिष्ठाः । (2) ती चितिपालपुत्री आसनादि प्रत्यग्रहोटां । Adj.
to आसनादि—मधुपर्कमित्रं ।

Prose order :—आतिथ्यनिष्ठाः वनवासिमुखाः विटरपाद्यमाख्यः अपु-
पुजन् । ती चितिपालपुत्री मधुपर्कमित्रम् आसनादि प्रत्यग्रहोटां ।

Substance.—वनवासिनां श्रेष्ठतयाः अतिथिपरायणाः सर्वे आसनेन च
पाद्येन च तथा कुसुमेनैव ती संवर्द्धयामासुः । ती अपि राजपुत्री मधुपर्कसंयुता
आसनादि ग्रहीतवन्ती ।

Explanation in tika form :—अपुना बलं कथ्यते । अतिथ्यर्थम्
आतिथ्यम् । "अतिथेर्जाः" इति ज्ञाः । "कृत्वादातिथ्यातिथेये कतिथ्यर्थेऽन
साधुनि" इत्यमरः । वस्तुतस्तु आतिथ्यशब्देन अतिथिसिक्कनमुच्यते । तत्र निष्ठाः
कुत्राः "सुपिप्ताः" इति कः । ततः "निनदीनां कानिः कौत्रि" इति कुत्राकार्ये नि
इत्यच्चात् साधानीः सख्यं बलम् । वनवासिनां मृगीनां, मुखे आद्ये भवाः मुख्याः
(वत्) वेद्याः मृगिवर्त्या इत्यर्थः । विटरः आसनात् "आसने कुग्रहोटी च विटरः"

২. ইতি বিহঃ ৪ “পাশ্যাদ্যয়ীঃ বিহঃ” ইতি বিপুল্যন্তল্লভ্যতীঃ আসনায়ৈ বসন্ত
নিপাতিতম্, অন্যত্র বিহঃ। পাশ্য পাশ্যাদ্যয়ীদ্বয়ং “পাশ্য পাশ্যাদ্য বারিচি” ইত্যমরঃ।
“পাশ্যাদ্যাদ্যে”তি যত্। মালায়া সাধুনি মালায়ানি কুসুমানি “তৎ সাধু”রিতি
যত্। মালা এষ মালায়ানি, ইতি বা স্মার্যৈঃ স্মৃণু। বিহঃ পাশ্যন্ত মালায়ানি চ তৈঃ
অপুপুজন্ পূজিতবলঃ। তী চিতিপালপুত্রী ইতি দ্বিতীয়ান্নৈব যোজ্যম্। “তী চ
চিতিপালপুত্রী রামলক্ষ্মণী (কর্তারী) মধুপর্কমিশ্রং মধুনঃ পর্কঃ যোগী যব
তেন মিশ্রম্ মধুপর্কোচ্চ লভিতম্ আসনাদিঃ প্রত্যয়দ্বীপা প্রতিগৃহীতবলী। প্রতিপূজ্যাত
যজ্ঞলুঙ্। ততমুপজাতিঃ।

Change of V. — অপূজিযাতাম্ (অপূজিযাতা বা) আতিথ্যনিষ্ঠাঃ
বনবাসিনঃ। প্রলয়াদি—তাম্ আতিথ্যনিষ্ঠায়াম্।

Derivation. — অপুপুজন্—পুজ-লুঙ্ অন্। বিহঃ—বি-লু-অপ্।
পাশ্য—পাশ-যত্। মালা—মালা-যত্। আতিথ্য—অতিথি-অন্ত্। নিষ্ঠা—
নি-স্তা কঃ। মল্লয়দ্বীপা—প্রতি-বহ-লুঙ্ তাম্। একমবচনে অয়দ্বীপা। মধু
—মন্-ভঃ; পর্ক—ইচ্-বল্, ইচ্চক্তি লট, অযাচীত্ লুঙ্। মিশ্র—
মিশ্র-বহ্। মিশ্রয়তি লট; অমিশ্রয়তি লুঙ্।
 $\frac{2}{3} \times 100 = \frac{2}{3} \times 100 = 66\frac{2}{3}$

ভগবানবাসিনঃের মধ্যে বাঁহারা প্রধান, সেই সকল আতিথ্য-
পরায়ণ ব্যক্তি ক্রিতিপালের পুত্রদ্বয়কে, কুশাসন, পাদ্য ও কুসুমাদি
দ্বারা অর্চনা করিলেন। তাঁহারাও মধুপর্ক সংপৃক্ত আসনাদি গ্রহণ
করিলেন।

The chief hermits (eremites) who were devoted to hospitality
honored the two sons of the ruler of the earth, with seats, waters
and flowers, and the latter two accepted the seats and other things
with madhuparka, an offering consisting of curds honey &c.

Q. Parse তী। Ans. অপুপুজন্ ইত্যন্ত কর্মপদম্। “প্রল-
য়দ্বীপাম্” ইত্যন্ত চ কর্মপদম্। Q. Comment gram. on
the formation of বিহঃ, পাশ্যন্, মালায়ন্, নিষ্ঠা। Ans. See
above. Q. Show the fitness of চিতিপালপুত্রী। Ans

दैत्याभिभूतस्य युवामवोदं

ममस्य दोर्भिर्भुवनस्य भारम् ।

इवींषि संप्रत्यपि रक्षतं तौ

तपोधनैरित्यमभाषिताताम् ॥ २७ ॥

“आत्मा वै जायते पुत्रः” इति पितुः पुत्रस्य च एकान्ततया, यच्छास्त्रेणैः दृष्टरचसं पुत्रयोः रामस्यअयोः करवङ्गवोचितयोः का कथा आसनादियङ्गवे इति चित्ति-पालपुत्रशब्दस्य सार्थकम् । Q. Show the significance of

वनवासिसुखाः । Ans. अथ वनवासिपदेन कुसुमादिना चरस्यभवद्रव्यजाते-
नैव तथोः पूज्यम् आसीत् इति गम्यते । Q. What is मधुपर्कः ? Ans.

“दधिसर्पिर्जलं चोद” (मधु) सितं चैतच्च पचयिषि । प्रीयते मधुपर्कस्तु इति
दध्यादिद्रव्यपचकम् । Q. Give the different meanings

of मधु in respect of gender, and derive. Ans. “मधुचक्षु-
च दैत्ये च, मधो पुष्परसे मधु” इति इन्द्रचन्द्रः । Deriv. मन्धातोः छँ, नकारस्य

धकारादेशः । Q. Decline पाद । Ans. पादः पादौ पादाः,
पादम् पादौ पादान् पदः, पादेन पदा, पदाभ्यां पदभ्याम् इत्यादि । Q. De-

rive चिति and conjugate its root in लट् । Ans. निवासाय चि-धातोः क्तिः । चियति चियतः इत्यादि लटि रूपम् । तथाहि,

“इंटे वा मच्छतीत्यर्थे चयतीत्यादिकं भवेत् । इयित्वा चियतीत्यादी निवासायः
प्रकीर्तितः । पापं चिषीति, लीकोऽसौ विनाशायः चिषुर्मतः ॥” २६ ।

27. It consists of 3 sentences, viz. :—(1) युवाम् भुवनस्य भारं दोर्भिः अवोदम् । Adj. to भुवनस्य—दैत्याभिभूतस्य and मयस्य ।

(2) संप्रति क्वपि इवींषि रक्षतम् । (3) तपोधनेः तौ इत्यम् अभाषिताताम् ।

Prose order :—युवां दैत्याभिभूतस्य मयस्य भुवनस्य भारं दोर्भिः
अवोदम् । संप्रति क्वपि इवींषि रक्षतम् । इत्थं तपोधनेः तौ अभाषिताताम् ।

Substance :—युवां नरनारायणरूपमानिष्य वज्रादीनां रक्षकैश्च

Rahman Rahim

- দেবানাম লিখনেন সুবনস্য ভবরং জ্ঞতবনৌ । ব্রহ্মণীমপি পূৰ্ণবত্ বস্বরং
সৌরচন্দ্রশ্চ শুক্লতম্ ইতি সাক্ষাৎ অম্বদম্ ।

Explanation* in tika form :—যুবাং নরনারায়ণী । যুবাণিস্যু তৌ
তস্ব তসৌতি একশেষঃ । দ্বিতেরপত্যানি দেবীঃ “দ্বিত্যদ্বিত্যাদিত্যপম্ নরপদাত্ স্যঃ”
ইতি স্যঃ * । তৈরভিধূতস্য সাক্ষাতস্য অতএব মধ্যম নটপ্রায়স্য অতএব ঐরস্যস্য
সুবনস্য মার্দ মারদূৰ্ণ পরিরচয়ন্তু দীর্ঘিঃ শুভৈঃ “দীর্ঘীণা চ শুভী বাতুঃ পাণির্দৈবঃ
করসদা” ইতি বসবদ্বয়ঃ । অর্ঘীর্দ শুভবনৌ জ্ঞতবনৌ ইতি বাবত্ । বহুঃ লুঙ
মধ্যমপুৰুষ বিবচনৈ । সংপ্রত্যপি স্বর্গীণি কৃত্যনি রাশ্যকৈঃ ভগ্নদ্বন্দ্ব্যনামানি ইতি
শ্রেষ্টাঃ, রশ্যত্ । প্রাথ্যনামাং সীট্ মধ্যমপুৰুষবিবচনৈ । ইচ্ছা* জনৈশ্চ প্রকারেণ
তস্ব এব জনৈশ্চৈবানিতি তদীচনাঃ তপস্বিনঃ তৈঃ, তৌ রামস্বয়ম্ অর্ঘী ঐশ্বাশ্বিত্যাম
ভক্তী । ভাবতিঃ কৰ্ম্মণি লুঙ্ প্রথমপুৰুষবিবচনৈ । যৌ নাম বিধৌরর্ঘী নর-
নারায়ণী তস্বৈব রামস্বয়ম্ । বস্বরং দেবানামন্যস্য কাব্যেন্ভ ভগ্নদ্বন্দ্ব্যং তুস্বম্
ইতি ভাবঃ । ভগ্নদ্বন্দ্ব্যনামানিঃ ।

Change of V.—যুবাণ্যাম্ অবাহি.....ভারঃ ।রত্ন্যনামাং । তদী-
চনাঃ.....অভাবিচয়ত ।

Derivation .—দৈব—দ্বিত্য স্যঃ । অর্ঘীর্দ—বহু লুঙ্ তস্ব ৮ লট্
বহতি, বহতে । লুঙ্ অব্যয়ীণী, অর্ঘীর্দ ৮ লিট্ ভবাহ, ভহি । রশ্যত—রশ
সীট্ তম্ । অশ্বাশ্বিত্যাম্—ভাষ কৰ্ম্মণি লুঙ্ অতাম্ । লট্ ভাবতি । ইচ্ছাম্
—“ইদম্ বসুঃ” ইতি ইদম্ মধ্যম্ বসুঃ । মধ্যম—মস্জ্ ত । মস্বতি লট্,
অশ্বাশ্বীণী লুঙ্ ।

উপোষনগণ কহিলেন, নৈভ্যগণ দ্বারা পরাজিত ও বিপরাজিতের
ভার ভোমরা হুই জনে বাহ দ্বারা বহন করিয়াছ । এক্ষণেও ভোমরা
সেই হুই জনেই হবিঃ রক্ষা কর ।

* দ্বিত্য অদ্বিত্য আদিত্য ইত্যন্যঃ পম্ নরপদাত্ অ প্রাণিবিহীন
অপরাহিত অর্ঘ্যেণ সাক্ষ্যবী ভবতি । যবা, দৈবঃ, আদিত্যঃ, আদিত্যঃ,
সাক্ষ্যাম্বদম্ ।

तान् प्रत्यवादीदथ राघवोऽपि
यथेक्षितं प्रस्तुत कर्म धर्म्यम् ।
तपोमन्त्रिर्भवतां शरान्निः
संघुञ्चतां नोऽरिसमिन्धनेषु ॥ २८ ॥

You two, by your arms bore the burden of the sunken world
oppressed by the demons, and now too protect our oblations. Thus
those two were addressed by the devotees.

Q. Explain the allusion in देवामिभूतस्य युष्मानदीदम् ।

Ans. युष्मा किल वेदादीनाम् समुद्ररक्षां देवानाम् वधाय विचोरेवतार-
विशेषो नरनारायणो बदरिकाश्रमे तपसि स्थितो इति पौराणिकी वार्ता ।
तद्योक्तं भारते, "नरनारायणो यी तो पुराणाऽपि सन्तमी । * * भूमे-

भारवतरचम् महावीर्यो करिष्यतः ॥' Q. How do you connect
in sense the word भारम् with इति ? Ans. यद्वा देवामि-

भूतस्य मन्त्रप्रावस्य मूलच्छाया भारः बाहुभिः परिरक्षितः तथा, युष्मान् यज्ज्वलिः
प्रक्षिप्तम् इन्द्रादिदण्डपुत्रारिभिः रक्षोभिः आच्छिद्य गृहीतम् भारभूतम् अन्यैर्वीर्य-
दःसाध्यम् इति देवैर्वो दातुं युष्मैव बाहुवलेन रक्षतम् इत्यर्थः । Cf. "जात-
वेदोऽसुखात् मावी निषत्ताम् आच्छिन्नं नः ।" कुमारः । Q. Decline
the base of दीर्घः । Ans. दुर्घि, दीः दीर्घी दीर्घः, द्वीर्घः, दीः
दीर्घा दीर्घी दीर्घि, (प्रक्षि, दीर्घि दीर्घाश्च), दीर्घा दीर्घा दीर्घ्या दीर्घ्याम्
इत्यादि । "दक्षिणं दीर्घिमाचरः" रघुः । २७ ।

28. It consists of 3 sentences of which the principal
one is the first below.

Prose order :—(1) यच्च राघवोऽपि तान् प्रत्यवादीत् । यत्—(2)
यथेक्षितं धर्म्यं कर्म प्रस्तुतम् । (3) भवतां तपोमन्त्रिः नः शरान्निः
समिन्धनेषु संघुञ्चताम् ।

Substance :—यच्च तान् राघवः समुद्ररक्षां भूतम् यथेष्टं धर्म्यमाचरेत्

चतुष्टयम् । अस्माकम् वाचाभिः युष्माकम् तपोरूपेण वायुना संशुचिती भूत्वा
शत्रून् काष्ठवत् भस्मीकरीतु इति ।

Explanation in tika form .—अथ एतस्मिन् प्रस्तावे, रघोः गीता-
पत्यं पुमान् राघवः रामोऽपि ताम् सुग्रीन् प्रत्यवादीत् प्रत्युक्तमेव । [‘वदीर्ण’] ।
यथा ईक्षितम् अमिलयितं धर्मोदनेपेतं धर्मो यागादिकर्म प्रस्तुतं प्रारब्धम् ।
[निबोधकरणे प्रपूर्व्यात् सुधातोः लोटि मध्यमपुरुषवद्भवचने ।] भवतां, तपोषि
एव सद्यः [उपकर्मधारयः] तैः कर्तृभिः गोऽस्माकं शरः एव अग्निः शराभिः
[उक्तं कर्मोपदं, उपकर्मधारयः] समिधते अभिरिति समिधमानि, [करणे
ल्युट्] । अरयः एव समिधमानि तेषु शत्रुरुपकाष्ठेषु इत्यर्थः । संशुच्यताम्
दीप्यताम् । [पुष्पेः कर्मणि, आशिषि लोट् । परम्परितरुपकालङ्कारः । लचणं
यथा, “यत्र कलङ्कित् आरीपः परारोपककारणम् तत् परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्द-
निबन्धनम् ।” इत्यमुपजातिः ।]

Change of V.—राघवेण ते अवदिषत,.....प्रशूयताम् ।.....तपो-
महतः शराभिः धुक्षन्ताम् ।

Derivation.—प्रत्यवादीत्—प्रति-वद-लुङ् द । लट् वदति । लिट्
उवाच । राघव—रघु-अच् । ईक्षितम्—आप- (सगल)-कर्मणि क्तः । प्रस्तुत—
प्र-स्तु-लोट् त । लट् लीति, लवीति, लुते लुवीति । लुङ् अस्मादीत्, अस्माट् ।
लिट् तुष्टाव, तुष्टुवे । धर्मो—धर्म-यत् । संशुच्यताम्—सम् धुञ्-कर्मणि लोट्
ताम् । धुञ्ते लट् । समिधन्—सम्-इन्-करणे ल्युट् । लट् इन्वे । लुङ्
इन्धिष्ट । लिट् इन्धाञ्ति ।

राघवञ्च तीर्थादिगङ्गे कहिलेन, आपनारा ईक्षाश्रुप धर्म्य कार्य,
आचरण करन । अश्रुप काष्ठ यथे आभावेन शराभि आपनारेण
उपेक्षा रूप बाह्य द्वारा उद्दीपित हुईक ।

To them Raghava too spoke in reply ; commence the religious
ceremony as desired. Let the fire of our arrows in the fuel like
enemies be blazed by the wind of asceticism.

Q. Can there be उपनिषत्तत्त्वः in तपोमहतिः &c. ?

प्रतुष्टुः कर्म ततः प्रकृतै
स्ते यच्चियैर्द्रव्यगणैर्यथावत् ।
दक्षिणदिष्टं कृतमालिङ्गीनैः
तदयातुधानैश्चित्ते प्रसर्पत् ॥ २८ ॥

Ans. अप्रसम्भवे वायोरेव प्रभुता ननु तपसः । अतः अन्न उपकर्मधारयः प्रसस्यते । Q. Show the sense of अपि । Ans. अपिरत्र समुच्चये । “गर्हा समुच्चय प्रज्ञा सभावनास्त्रपि” इत्यमरः । Q. Expound the samas in यथेक्षितम्, and parse it. Ans. ईक्षितम् अनतिक्रम्य यथेक्षितम्, अनतिक्रमायै चव्ययीभावः । Parsing—क्रियाविशेषणम् । प्रसृत इत्यनेन चव्ययः । अपिच, यथा ईक्षितम् यथेक्षितम्, कर्मधारयः, Parsing—कर्म इत्यस्य विशेषणपदम् । Q. Account for the plural form of नः । Ans. “अन्नदी इयोश्च” इति एकस्मिन् इति च विवक्षिते अन्नद्वयस्य बहुवचनं वा प्रयुज्यते इति बहुवचनम् । Q. If there be an adjective to नः, viz. युद्धप्रवृत्तानाम् &c, should the plural form of नः in the sense of dual, be a correct one ? Ans. “सविशेषणस्य प्रतिषेधः” इति कात्यायनवचनात् नैतत् साधु । अतः “युद्धप्रवृत्तयोः” आद्ययोः इत्येवं स्यात्, ननु बहुवचनप्रयोगः भवेत् । २८ ।

29. Principal part of (1) :—ते द्रव्यगणैः यथावत् कर्म प्रतुष्टुः । Adj. to द्रव्यगणैः—प्रकृतैः and यच्चियैः । Adj. to कर्म—दक्षिणदिष्टं and मालिङ्गीनैः कृतम् । (2) तत् यातुधानैः (अनुक कर्तुं) चित्ते । Adj. to तत्—प्रसर्पत् ।

Prose order :—ततः ते प्रकृतैः यच्चियैः द्रव्यगणैः दक्षिणदिष्टं मालिङ्गीनैः कृतं कर्म यथावत् प्रतुष्टुः । प्रसर्पत् तत् यातुधानैः चित्ते ।

Substance :—अथ रामेण अनुब्रूयाः सुनयः विरचितैः यच्चियैः द्रव्यैः यथाविधि यज्ञकर्म निरवर्तयन् । राक्षसाश्च तेषां प्रवृत्तं कर्म अमानम् इति ।

Explanation in tika form :—ततो रामवचनानन्तरं ते तपोधनाः प्रकृष्टैः मिलितैः विरचितैः [“ऊपो रो वः” इति ऊपघातीः कृपादेशः ।] वृश्चयैः यश्चकर्माहैः [“तत् कर्माहं नु यश्चिधम्” इत्यमरः ।] इत्यमरैः पुत्रादिभिः (करचैः) । दक्षिणामहंनोति दक्षिणाः, (यत्प्रत्ययः) महर्षयः तैः दितृमुक्त महर्षिभिः विहितमित्यर्थः । अतो अतुं वा यजन्तीति अलिजः, तस्य कर्म चालि-जन्, तत् अहंनोति तैः चालिजीनैः अलिज्कर्माहैः कृतम् अनुष्ठितम् [“चापो-प्राया धनैर्वायं अलिजो याजकाश्च ते” इत्यमरः ।] कालसु “इताः कुर्वन्ति ये वज्रचालिजो याजकाश्च ते” इति [वृश्चयैः चालिजीनैरिति “वज्रलिङ्गाश्च खली” * इत्यत्र “वज्रलिङ्गां तत्कर्म अहंति इत्युपसंख्यानम्” इति वार्तिक-वचनात् क्रमात् च खल् च ।] कर्म यागक्रियां यथावत् यथाविधिं प्रवृत्तुः प्रारब्धवान् । प्रपूर्वात् सीतेः प्रारब्धत्वम् । प्रसर्पत् उच्चं गच्छत् तत् कर्म वातुधानैः वाचसैः [“वातुधानः पुष्पजो मेघतो वातुचसी” इत्यमरः ।] विधिते ज्ञातम् । [चित् संज्ञाने इत्यज्जात् कर्मणि छिट् । उपसुपजातिः ।]

Change of V.—प्रवृत्तुं चै तैः ।.....वातुधानाः.....विधितुः ।

Derivation.—प्रवृत्तुः—प्र-सु-छिट् छल् । प्रकृतं—प्र-ऊप-कर्माहं-त । अट् कल्पते । सुक् चकृपत्, चक्षप्तिट्, चकृषं । छिट् चकृदे । छट् कल्पयति ; अलिज्यते कल्पयते । वृश्चय—वज्र-वः । दक्षिण—दक्षिण-वत् । दितृम्—दितृ-कर्माहि ज्ञः । चालिजीनैः—चालिज्-चक्ष-छल् । विधिते—चित्-छिट् ए । अट् वेतति । सुक् कपेतीत् । छिट् चिधेति ।

अनन्तरं तीक्ष्णं जगत्तु वज्रिणं पुत्राकां वात्रा यथाविधि वज्र-कार्यं आहूय करिणम् । राक्षसगणं वकिर्वाहं आक्षिप्य कर्तुं

* “वायन् एव ईन ईन इवः पठच्छब्दां प्रत्ययादीनाम् ।” फ=वायन् ; उ=एव ; छ=ईन ; छ=ईय ; च=इय । अतः यश्च इत्यज्जात् च-प्रत्यये वृश्चयः ; अलिज् इत्यज्जात् अच् इति कृते चालिजम्, तज्जात् खलि कृते चालि-जीनः इति छिट् ।

आपिङ्गुस्तोर्ध्वशिरस्त्रवालेः
शिरालजङ्घैर्गिरिकूटदन्तैः ।
ततः क्षपाटैः पृथुपिङ्गुलाक्षैः
खं प्रावृषेण्यैरिव चानशेन्दैः ॥ ३० ॥

उपदिष्टे, वागनिगूण द्विज कर्तृक अमूर्छित, क्रमशः बुद्धिप्राप्त, उक्त कार्य
अवगत इहेन ।

Then they commenced the ceremony with sacrificial things arranged according to rule. And the ceremony, directed by those entitled to religious presents and performed by the 'competent celebrants,' being on progress was known to the goblins.

Q. Comment gram. on दक्षिण्य यज्ञिय and चालिजीन ।

'Ans. "कङ्कडरदक्षिणात् ख च" । (ख=ईय ; see foot note) इति दक्षिणीयः, चकारात् यत्, अतः दक्षिण्यः इत्यपि स्यात् । For the rest see above. Q. Explain in English. Ans. (See the translation above and mark how to proceed) ततः ते कर्त्तव्यं प्रवृत्तः Then they commenced the ceremony यज्ञियैः द्रव्यैः with sacrificial things यथावत् प्रकृतैः arranged according to rule. तत् the ceremony दक्षिण्यदिष्टं directed by those entitled to religious presents, चालिजीनैः कृतम्, performed by competent celebrants प्रसर्पन् being on progress, यातुधानैः चिचितं was known to the goblins, (the supporters of their own race.) The epithets दक्षिण्यदिष्टम् &c show that the deed was done in perfection. । २६ ।

:30. Principal sentence :—ततः क्षपाटैः खं चानशे । अर्थः= (उपमान कर्त्तरि द्वितीया) same case with क्षपाटैः । Adj. to अर्थः= प्रावृषेण्यैः । The rest of the words are adj. to क्षपाटैः ।

Prose Order :—ततश्च आपिङ्गलस्योर्ध्वशिरस्यवालेः शिरालजङ्घः गिरि-
कूटद्वैः पृथुपिङ्गलाद्यैः चपाटैः प्राठवेष्टैः चन्दैरिव खड्गं चानग्रे ।

Substance :—वर्षासु यथा मेघाः सङ्ग्रहः आकाशं कादयन्ति, तथा
राक्षसाः बहुत्रः समीपे आकाशतलम् व्याप्नुवन्ति च । ते च वृक्षकेशेषु मेघाङ्गति-
साम्यं, गिरिकूटवत् विसारे तद्विस्तारसाम्यम्, पिङ्गलनेत्रेषु लङ्घितसाम्यं
दर्शये ।

Explanation in tika form :—ततः तज्ज्ञानानन्तरं शिरसि जाता
शिरसाः [“शरीरावयवात् यत्” इति युत् ।] आपिङ्गः ईषत्कपिला रक्षा
चतैलाः चक्षिकाया इत्यर्थः जङ्घाश्च शिरसाः बालाः केशा येषां तथोक्तैः । शिराः
सन्ति यासामिति शिरालाः । [“प्राथिख्यात् चातो लब्धं अन्यतरस्या”मिति लब् ।]
शिराला नाङ्गीव्याता जङ्घा प्रसृता, गुल्फजालीर्मध्यदेशः येषां तैः “जङ्घा तु
प्रसृता” इत्यमरः । गिरिकूटद्वैः गिरिपङ्कजप्रसाधैः “प्रसाधे इयस्य दन्तश्च
माचक्ष” इति दन्तश्च । पृथूनि विक्षीर्णानि पिङ्गलानि च अक्षौणि येषान्तैः ।
“बहुव्रीहौ संख्ययोः स्थाङ्गात् वच्” इति वच् । अटन्तीति अटाः पञ्चाद्यच् ।
चपायां अटाः (सप्तमीसमासः) तैः निशाचरैरित्यर्थः कर्तृभिः, प्राठवेष्टैः वर्षा-
कालीनैः [“प्राठव एष्टः” इति एष्टप्रत्ययः ।] चन्दैः मेघैरिव खड्गं नभः “नभो-
ऽक्षरीर्चं गगनमननं सुरवर्त्म खड्गं” इत्यमरः । चानग्रे व्याप्तम् । अनुतेः कर्म्मणि
लिट् । उपमालङ्कारः, उक्तमुपजातिः । च च कालिदासः—

“उन्मुखः सपदि लक्षणायको बाणमाश्रयमुखात् समुद्धरन् ।

रक्षसां बलमपश्यदन्तरे गृध्रपक्षपवनेरितल्लज्जम् ॥”

Change of V.—..... * * बालाः शिरालजङ्घाः गिरिकूटद्वैः...
चपाटाः पृथुपिङ्गलाद्याः.....प्राठवेष्टाः चन्दाः इव चानग्रे ।

Derivation.—शिरस्य—शिरस्-यत् । शिराल—शिरा-लब् । चपाट—
चपा-अट-अच् । प्राठवेष्ट—प्राठव-एष्टः । चानग्रे—चञ्च-कर्मणि लिट् ए ।
रक्ष—रक्ष-क्व । जङ्घा—जङ्ग-यङ्क्व । गिरिः—गृ-कि । कूट—कूट-अच् ।
चपा—चै-चिच्-अच्, पुमानसः । चक्षि—चक्ष्-क्विति । पिङ्गल—पिङ्-अच्,
पिङ्गः, पिङ्ग-आ-क् ।

अधिन्यायापः स्थिरबाहुमुष्टि

रुदक्षिताक्षोऽक्षितदक्षिणोरः ।

बाहादेर स्रुतकश्चित् केशजाल द्वेभ्यः पिङ्गलवर्ण, क्रूरं च उर्ध्वगत,
बाहादेर जम्बा निराम्य एव च बाहादेर चक्षुः विस्तृतं च पिङ्गलवर्ण,
मेहे सकल गिरिशृङ्गवत् राक्षसगण वर्षाकालीन मेघजालेन श्राय समस्त
आकाश व्याप्त करिण ।

Then was the heaven pervaded by the night-rangers, huge as mountain peaks, having brown and bristling hairs over head, with sinewy legs, and with broad tawny eyes, as if by so many clouds of the rainy season.

Q. Show the fitness of the simile. Ans. चन्दे:

(मेघैः) इति उपमानपदेन राक्षसानां रुददाक्षितिरवगम्यते । प्राड्विष्णोति विष्टे-
षथेन च, वर्षाभवनीचवत् तेषां कृच्छवर्णत्वम्, तद्विस्तृप्तकायं च पिङ्गलवर्णवत्तयां
दीप्तिमत्त्वं च द्योतितम् । Q. In what sense is च used here ?

Ans. पादपूर्वाद्ये 'च'कारः । चक्षवा यातुवानैः चिचिते, सैः चपाटैः आनजे
च । इति 'च'कारस्य सप्तश्रयायः । Q. Is the word बाल used

redundantly ? Ans. शिरस्यपदेनैव बालः गम्यते, तथापि बाल-
शब्दप्रयोगात् शिरस्येति पदस्य शिरःस्थितद्रव्यान्तरबोधः निरस्तः । Q. Ex-

pound the samas in चन्दे । Decline the base of चप् ।

Name some other words of the feminine gender that are used only in the plural. 'Correct or justify the following sentence. 'आपो गृह्णाण' । Ans.

चपः ददति वे ते चन्दाः, 'चप् इत्यजात् दा-धातीः कः । उपपदसमासः ।

Declension—आपः अपः अग्निः अग्निः &c. Other words of plural number only—"अप् सुमनस् समा सिकता वर्षाणाम् बहुलम् ।"

Justification—आपः गृह्णाण इत्यत्र आपस् इति असंख्यानपञ्चम्यं शब्दवत् ।

"सर्वमापोमवं जनत्" इति चण्डो । "आपोभिर्माजंनं कृता ।" ऋतिः । २० ।

तान् लक्षणः सन्नतवामजङ्गो.

जघान् शुद्धे पुरमन्दकर्षी ॥ ३१ ॥

31. Principal part :—लक्षणः तान् जघान् । All the rest are adjectives to लक्षणः ।

Prose order :—अधिव्यापः स्त्रिरबाहुभुष्टिः उदक्षितायः अक्षित-
दक्षिणीयः सन्नतवामजङ्गः शुद्धेयुः अमन्दकर्षी लक्षणः तान् जघान् ।

Substance.—अथ इदंभुष्टिर्लक्षणः धनुषि व्याम् समारोप्य ऊर्ध्वमुखः
सन्, वामजङ्गं सन्नम्य दक्षिणीयम् आकुञ्च्य, प्रत्यासीदाख्ये अवस्थानभेदे अव-
क्षितः धनुरत्ययेनाजङ्ग्य आक्षिताख्यैः राक्षसान् जघान् इति ।

Explanation in tika form :—अथाकदा उत्कलिता व्या गुचो
यत्र स अधिव्यः, [प्रादि बहुव्रीहिः, “नीच्यो व्या मिक्षिनी गुचः” इत्यमरः ।]
तथाभूतः आपो अथर्वस्य तथोक्तः । पुनः स्त्रिरः निचलः इदो वा बाहुभुष्टि-
यस्य सः, एतेन तस्य इदंभुष्टेः शरः लक्ष्यभट्टी नाभूत् इति गम्यते । तथा उदक्षिते
सुतक्षिते अक्षिणी येन स उदक्षितायः आकाशस्थापितदृष्टिः । [“बहुव्रीहि
सकृत्प्राचीः स्नाह्यात् अक्ष” इति समासान्तवच् ।] तथा अक्षितः आकुञ्चितः
दक्षिणीयः येन तथोक्तः । ‘सन्नता समन्तात् जता वामजङ्गा यस्मेति तथाभूतः ।
शुद्धाः दीप्ताः इवो वाया यस्य स शुद्धेयुः दीप्तसायकः । अमन्दम् अत्यन्तं यथा
स्नात् तथा कष्टं शीलमस्यासौ अमन्दकर्षी कर्षाणां कष्टव्याप इत्यर्थः । [ताच्छोक्तं
चिनिः । उपपदसमासः ।] लक्षणः तान् राक्षसान् जघान् निहतवान् । [इत-
रुपजातिः ।]

Change of V.—अधिव्यापेन स्त्रिरबाहुभुष्टिना उदक्षितायैव अक्षित-
दक्षिणीयया ते लक्षणेन सन्नतवामजङ्गेन सुष्ठिरे शुद्धेयुषा अमन्दकर्षिणा ।

Derivations :—अक्षित—अक्ष-^{निचल}कृत् कृत् । खट् अक्षति । लुक्
आक्षीत् । व्या—व्या-अच् । जिगति खट्, अक्यासीत् लुक् । जहा—See

30. स्त्रिर—स्या-किरच् । बाहु—बाहु-कृत् ।

वीक्षन् वाङ्मूढि हृष्ट, वाग भागिष्ठ ७ धनूक क्षिप्रोद्धृष्ट, मेरि

लक्ष्मण धनुर्के अग्रा आरोपण करिअ नक्षिण उरु सङ्कुचित ओ बाय
अन्ना अग्रे नमित कुरिअ उरुद्विष्टि हईअ राक्षसदिगके निहत
करिलेन ।

Lakshmana, "who was not a "dull drawer of his bow," with his
sharp weapons and the fist of his arm fixed, 'drawing in' his right
thigh, and bending his left leg forward, having his bow-string
stretched and his eyes directed upward killed the demons.

Q. Expound the samas in अधिन्यबापः । Ans. अधि-
हता व्या यत्र सः अधिन्यः, प्रादि बहुव्रीहिः । अथवा अधिनतः ज्ञान् अधिन्यः
"अन्नादयः ज्ञान्याद्यर्थे द्वितीयया" इति द्वितीया समासः । ततः अधिन्यः बापः
यस्य सः, बहुव्रीहिः । Q. What kind of posture of an
archer do the epithets indicate ? Ans. चरन् प्रत्या-
कीदृशं धनिनः स्नातमुक्तम् । तदत्र यादवः, "स्नानानि धनिनां पञ्च तत्र
वेशास्त्रमस्त्रियाम् । त्रिविधस्नानी पादौ नख्यं तीरथाङ्गति । अन्धं स्नात्
सनपदम् आबौद्धन् ततीत्यतः । दक्षिणे बालनाडुश्चा प्रत्याकीर्णं विपर्ययः ।"

Q. Show the significance of क्षिरबाहुवृष्टिः । Ans.

Q. Comment on the fitness of यद्विष्टः
and अनन्दकर्म । Ans. श्रावितवाच्यत्वात्, अनुषः क्षिप्रार्थवाच्य कार्य-
विनिर्गम्यते । यद्विष्टः अनन्दकर्मो षु इति पदप्रत्यय द्वयं प्रति हेतुलेन

उपनासात् पदार्थहेतुत्वं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । Q. Give the ety-
mology and the feminine form with its meaning,
of लज्जा । Ans. लज्जाः विद्यते यस्य अद्यो लज्जाः । पानादिपाठान् नः ।

Feminine—लज्जाया । लज्जाया सारसप्रिया । Q. Write notes

on वाङ् । Ans. वाङ्वातोः ऊः । "वाङ्ः स्त्रीपुंसयोः भुज्" इत्यमरः ।

वाङ्ः इति भुजवाचकः अकारात्स्त्रीपुंसयोः भुजान् इति
दानीदरः । आकारात्स्त्रीपुंसयोः अस्ति, तथाहि, "वाङ्वातोः भुजाभुजः" । 'सुवाङ्'।

इति वाङ्मदवाच्यम् । ११ ।

गाधेयदृष्टिं विरसं रसन्तं

रामीऽपि मायाचणमस्त्रचुषुः ।

स्थारं रणे खेरमुखी जगाद

मारचक्षुर्वैर्वचनं महार्थम् ॥ ३२ ॥

32. Principal part :—रामीऽपि मारीचं वचनं जगाद । Adj. to मारीचम्—गाधेयदृष्टिम्, रसन्तम्, मायाचणम्, स्थाव्रम् । Adj. to रामः—चक्षुश्चुषुः, खेरमुखः । Adj. to वचनम्—महार्थम् । विरसम्—Adverb to रसन्तम् । रणे—बाधारे सप्तमी । 'दृष्ट्वाद्युम्' इत्यनेन चत्वम् ।

Prose order—चक्षुश्चुषुः खेरमुखः रामीऽपि गाधेयदृष्टिं विरसं रसन्तं मायाचणं रणे स्थाव्रं मारीचं उच्चैः महार्थं वचनं जगाद ।

Substance :—अस्त्रनिपुणो रामः माधितनयकथितं, कठोरं नदनं मायाविनम्, संघामे स्मृतिशीलम् मारीचम् उवाच ।

Explanation in tika form :—इदानीं चुषुप् चक्षपीः प्रथोऽनं प्रदर्शयन्नाह, गाधेयेति । चक्षुः प्रतीतः (ज्ञातः) चक्षुश्चुषुः [“तेन वित्तचुषुप् चक्षपी”* इति चुषुप् ।] खेरं ईषद्वसनशीलं मुखं यस्य तथाक्ताः, चित्तस्था-विशेषात् ईषद्वसनशील इत्यर्थः । रामः गाधेरपत्यं गाधेयः विश्रामितः [“इत-चाचिजः”† इति ढक् ।] तेन दृष्टं कथितं, माधया गूढदेहत्वात् अविद्या प्रदर्शितमित्यर्थः । विरसं कठोरं यथा स्वात् तथा रसन्तं शब्दायमानं [रसधातीः शब्दप्रत्ययः] माधया ज्ञातं मायाचणं माधया दृष्टिं परिहाय स्थितमित्यर्थः [“तेन वित्तचुषुप् चक्षपी” इति चक्षुप् ।] रणे युद्धे स्थाव्रं स्मृतिशीलं, तस्य सेनापति-त्वात्, मारीचं नाम राक्षसम् उच्चैः महार्थं सारगर्भं वचनं जगाद उक्तवान् ।

* तेन इति तृतीयासमर्थ्यात् वित्त इत्येतस्मिन् अर्थे चुषुप् चक्षुप् इत्येते प्रत्ययौ भवतः । वित्तः प्रतीतः (ज्ञातः) ज्ञातः ।

† इकारान्तात् प्रातिपदिकात् अचिञ्जान्तात् अपत्ये ढक्प्रत्ययौ भवति । ढकारात् एव । तथाहि, “मायन् एव ईन् ईय इयः फट्छब्दत्वात् प्रत्ययादीनाम् ।”

‘द्रविष्ठासीत्यत्र’ तुवीत्यर्थयद्वात् विकर्मकत्वम् । विष्ठासाध्यो गुणश्च कथितः ।
“विलासि सखितं वचः” । इति दर्पणकारः । छेकागुप्तासावकारः । उक्तम्
इन्द्रवचा । * सचचं यथा—“स्यादिन्द्रवचा यदि तौ जगौ गः ।”

Change of V.—गाधेयदिष्टः, विस्रं रसन् रामेव मायाचक्षः अल-
बुधना स्यात्तुः अरमुञ्जिन जगादी मारीचः वचनम् ।

Derivation :—गाधेय—गाधि-ठक् । दिष्ट—दिश-क्तः । लट् दिशति ।
अदिद्यत् अदिद्यत् लुङ् । रसन्—रस-ग्रह द्वितीया । मायाचक्ष—माया-
चक्षप् । अलबुधु—अल-बुधुप् । स्यात्तु—स्या-गुञ् । अर—अ-र ।
जगाद्—गद-लिट् च । लट् गदति । लुङ् अगादीत् अगदीत् ।

अत्र-विद्याय श्रुपण्डित रामचन्द्रो विश्वामित्र-प्रदर्शित, कठोरभावे
निनादकारी, युद्धे श्रुतिशील, मायावी मारीचके सहस्र वचने उल्लेख-
स्वरे सारश्रुत्वाक्यं बलिनेन ।

* Rama who acquired fame in using weapons, with smiling face
addressed loudly the significant speech to Maricha immovable in
the field, and cleverly deceitful and who roared piercingly, and
was spoken of by Viswamitra the son of Gadhi.

[In English explanation add the following to the
last :—“The two epithets ‘अलबुधु’ and ‘अरमुञ्ज’ show, that
Rama was not at all frightened for all the tricks on the
part of the demon, who was मायाचक्षः ।]

Q. Show the significance of अरमुञ्जः । Ans. अनेन
तस्य चित्तस्य अचोभनं कीर्तितम् । Q. Derive अरः । Ans. “नमि
कस्मि जि अजस क्व हिंस्र दीपो रः” इति जियातीः रः । Q. Parse उच्यैः ।
Ans. उच्यैः इति पदं ‘जगाद्’ इति क्रियायाः विशेषणम् । Q. If the
voice be a passive one, which of the two objects
should take the first case ending ? Show your
reason. Ans. “नीचे कर्माणि दुष्पादः” इति दुष्पादोनां कर्माणि वाच्ये

आत्मभरिस्त्वं पिप्रितैर्नराणाम्

फलेगृहीन् हंसि वनस्यतीर्णाम् ।

श्रीवत्सिकत्वं विभवा न येषां

व्रजन्ति, तेषां दयसे न कस्मात् ॥ ३३ ॥

भीषे कर्मणि प्रथमाविधानात्, तुवार्थेनदशातीक्ष दुष्कादिमध्ये परिगणनात्, मारीचः इत्यत्र गीषे कर्मणि प्रथमा ; वचनमित्यत्र च मुख्यं कर्मणि द्वितीया । Q. Is there any fault in metre, in आत्म' रणे श्रीगृही जगाद ? Ans. अत्र इन्द्रवज्रा इत्यम् । 'जगाद' इति पादशेषे 'द' इत्यत्र ऋस्त्वोऽपि "तथा पदान्तोऽपि वा" इति ऋस्त्वस्य वैकल्येऽन दीर्घनियमात्, दीर्घलुप् । अतः अत्र इतस्तत्त्वो न कश्चित् दोषः । Q. Explain the application of अपि । Ans. "गृहां समुच्चय मन्त्र शब्दा सम्भावनास्त्रपि" इति असरवचनात् अत्र अपिशब्दः समुच्चयार्थे प्रयुक्तः । तथाहि 'यदा लक्षणः वन्' प्रश्नः तदा रामश्च रामज्ञान् व्यापादयितुम् उच्यते ।' इति । ३२ ।

33. It consists of a principal sentence and then a compound sentence as below. (1) The principal sentence—त्वं वनस्यतीर्णा फलेगृहीन् हंसि । Adjunct to त्वम्—नराणां पिप्रितैः आत्मभरिः । (2) The compound sentence that consists of two simple sentences, viz. (a) येषां विभवाः श्रीवत्सिकत्वं न व्रजन्ति ; (b) तेषां कस्मात् न दयसे ।

Prose order :—नराणां पिप्रितैः आत्मभरिः त्वं वनस्यतीर्णा फलेगृहीन् हंसि । येषां विभवाः श्रीवत्सिकत्वं न व्रजन्ति तेषां कस्मात् न दयसे ।

Substance :—नरमांसिन स्तदेहं परिपाचयन् तं कर्षं वृक्षाणां फल-भोजिनः कृषीन् निपातयति ? ये च परादिवह्यार्थमपि न सङ्गमिनः कर्षं तान् प्रति न तव दया इति ।

Explanation in tika form :—नराणां मनुजाणां पिप्रितैः मांसैः ["पिप्रितं तरुषं मांसम्" इत्यमरः ।] आत्मानं विभर्षि पुच्छति इति आत्मभरिः

खीदरपूरकः [“उभी ताम्रभृतिः कुचिभृतिः खीदरपूरकै” इत्यमरः ।] “कले-
चिदरात्मभृतिः” * इति निपातनात् सिद्धम् । एवञ्च तः त्वं वनस्पतीनां
वृक्षाणां “वनस्पतिर्गन्धं द्रुमाणि विना पुष्पं फलितुमी” इति मेदिनी । फलानि
वृक्षानि, तन्मात्रभोजित्वेन खीकुर्वन्तीति फलियङ्गवः फलमात्राशिनो मुनयः तावत्
इंसि मारयसि । येषां मुनीनां विभवाः सम्पदः नो भवितारः शीवसिकाः “वस-
खट् च” इति ठञ् तुङागमश्च । तेषां भावः शीवसिकत्वं भाविदिगस्त्रावित्वं न
व्रजन्ति तेषां चन्द्रसप्तिकठनीनां च-परदिनसंखितवर्णानामिति यावत् । “अश्वी-
गर्धदयेशां कर्मणि”† इति कर्मणि षष्ठी । कृत्वात् न दयसे अतुल्यदयसे ।
तत्तत्सुपजातिः ।

Change of V.—आत्मभृतिश्च तया फलियङ्गवः इत्यन्ते ।.....
विभवेः.....व्रज्यते.....दयते ।

. Derivation :—आत्मभृति—आत्मन्-भृ-इन् निपातनात् । पिश्रित—
पिश्र-क्त (पिश्रति, अपेशीत्) । फलियङ्गीन्—फल-यङ्-इन् (निपातः) । चितीय-
वङ्गवचनम् । इंसि—इन्-खट् सि । खट् इति । लुङ् अवधीत् । खिट्
जघाम । शीवसिकत्वम्—वः-ठञ्-त्व । व्रजन्ति—व्रज-खट् इति । लुङ्
अत्राजीत् । दयसे—दय-खट् से । लुङ् चदयिष्ट । खिट् दयाचक्षे &c.

नरमारुह्य तत्र उन्नतपुर्ति (हरेरेव जाई फूई) वनकलठोळी-
निर्गच्छेक एनन वारिम्; कानिकार. जखन बाहादेर खरे नाई तेमन
निःश्वर उगरेरु तत्र नरा हन ना ?

* फलियङ्गिः आत्मभृतिः इत्यन्ती शब्दो निपात्यते । फलि इति उपपदस्य
रकारात्मत्वम्, इन्प्रत्ययश्च यङ्, निपात्यते । तथा, आत्मग्रन्थस्य उपपदस्य
द्रुमागमः, यज्ज इन्प्रत्ययः निपात्यते । अतः फलियङ्गिः, आत्मभृतिः । अकारान्त
कुचिभृतिः, उदरभृतिः । “आत्मीदरकुचिपु” इति चाध्याः । “ज्योत्स्नाकार-
मुदरभृत्तुल्यकीराः ।” इति सुरारिः ।

† अश्वीगर्धः स्मरणायाः, दय दानगतितरुचयेषु, ईश ऐश्वर्ये, एतेषां कर्मणि
कारके शेषलिख विवक्षिते षष्ठी विभक्तिः भवति । यथा मातुः अर्ध्वेति, मातुः
कारति. सविधः दयते. ईष्टे । शेषः इति किम् ? मातरं कारति ।

असौ द्विजान् देवयजीन् निहन्तः

कुर्वन् पुनं प्रेतमराधिवासम् ।

धर्मी ह्ययं दाशरथे निजो नो

नैवाध्यकारिषहि वेदहन्ते ॥ ३४ ॥

A glutton greedy of human flesh, thou killest those who live upon fruits of wild trees. Hast thou no pity for those (helpless creatures) whose to-day's earnings do not last tomorrow?

Q. Quote from memory the sloka which can be cited as an example of the सूत्र “कलियद्विरात्मपरिच”, and explain the aphorism. Ans. For expl. see the foot note.

Q. Account for the 6th case in तेषां । Ans. सन्त्य-विषयायां “अधीनयैदयेषां कर्त्तव्यं” इति कर्त्तव्यं बहो । सन्त्यविषयाभावे, ‘तान् दयसे’ इत्येवं स्मात् । Q. Show the significance of वनस्पती-नाम् । Ans. “तैरपुण्यात् वनस्पतिः” इति असद्वचनेन प्रायशः अन्त्यकुल्लरादि-

हत्याः गम्यन्ते । तेषां फलं न स्मादु, अतः तत्फलमात्रभोगिषु अन्येषां न कापि विद्वेषु द्विर्भवितुम् अर्हति, तत् कर्त्तव्यं तत्र इति भावः । अथवा “वनस्पतिनां द्रुमात्रे” इति मेदिनीवचनात् हस्तमात्रावगमनात्, इत्यफलेन ननु प्रविष्टिसया ये जीवन्ति तान् कार्यं द्विगच्छि इति भावः । Q. Explain clearly जीवसिकत्वम् विभवा न तेषां ब्रह्मन्ति । Ans. हिंसायां हिंसापरत्वात् तेषु क्रोधः जायते, क्रोधाच्च ते विवर्ज्यन्ते । बनिनश्च अन्यैर्ब्रह्मया इत्यर्थः । अथयस्तु न हिंसापरा न च बनिनः, यतः तेषां विभवाः न तादृशाः यथा परदिनेषु व्यवाहाराः इति । ३३ ।

34. It consists of 5 simple sentences as below.

Prose order :—(1) द्विजान् अहः (2) देवयजीन् निहन्तः (3) पुनं प्रेतमराधिवासं कुर्वन् । (4) दाशरथे अयं हि नः निजो नो । (5) वेद-हन्ते तेषां अध्यकारिषहि ।

Substance :—यथं नाम ब्राह्मणादीन् भक्षयामः । देवान् वै मे पूजयन्ति
तान् यथं चातयामः । नगरादिषु वृत्तजनैः चञ्चलितं कुर्वेः । भी दम्बर-
तनय ! अयमेवास्माकम् मित्रो वर्यः, न वर्यं विधाता वेदविरहिते कर्मणि अवि-
ज्ञताः ।

Explanation in tika form :—पूर्वापरपरामर्शात् भारीच-प्रत्युत्तर-
मिदम् । विज्ञानं ब्राह्मणचरित्रवैय्यान् चक्षः भक्षयामः वयमिति शेषः । तथा
देवान् यजन्ति आराधयन्तीति दीवयजयः देवपूजकाः, “अचः इः” इति यज्वातोः
इः । तान् निहन्तः [कर्मणि द्वितीया], तथा, पुरं नगरं प्रेतनराणां वृत्तमनुष्याणां
अविवासम् अवस्थानं कुर्वेः नित्यहननेन शत्रून्पुनश्चमित्यर्थः । अस्मादिधर्मव्याह
धर्म इति । “दम्बरधस्यापत्यं दाम्बरयिः “अत इच्” इति इच् । ई दाम्बरये, हि
यस्यात् अयमेव गोऽस्माकं मित्रः मित्रः “स्वके मित्रे निर्जं त्रिषु” इत्यमरः । धर्मः
स्वभावः आचारी वा “अयोः पुष्प यम न्याय स्वभावाचार सीमपाः” इत्यमरः । अयं
वेदविद्वद् इति चेत् तत्राह नैवेति । वेदविरहितं वृत्तम् वेदवृत्तम् वेदविरहितकर्म,
[मध्यपदलोपी समासः] तत्र नैव अन्धकारिणश्चि यथं नैवाविज्ञताः विधाता
इत्यर्थः । अविज्ञतः कर्मणि लुक् । यद्वाह्मणाणां उत्तमनुष्ठानं तत्र वर्यं नैवावि-
ज्ञता इत्यर्थः । इन्द्रवशा उपत्तम् । “स्यादिन्द्रवशा यदि तौ जगौ नः ।” इति
सचचम् ।

Change of V.—अयानि विजाः (अस्माभिः) दीवयजयः निहन्तु
क्रियते पुरम्... । अस्मै च अनेन मित्रेण (सूयते) । अन्धकाराणां (अज्ञानं
विधाता ।

Derivation :—अचः—अच्-लट् नः । अचसत् लुक् । अचास आ-
जिह । विज—वि-जन् ड । अजवि अजमिह लुक् । दीवयजि—दीव-यज-इ ।
वजति यजते लट् । अवाचीत् अयत् लुक् । इन् लुकि, अवचीत् । मित्र—
मि-जन्-ड । वेदः—विद्-वल्, अच् ना । वर्यः—व-मन् । अन्धकारिणश्चि—
अचि-ञ्, passive aorist, first person plural number, अवाचीत् लुकि कर्त्तरि ।

आमरा विजयपदेकं उच्यते कत्रि, देववल्कलादौविजयपदे निहत् कत्रि,

নগর যুড় মানবের আবাস স্থান করি। হে দানবগণে! এই আশা-
মের নিত্য ধর্ম। বিধাতা আরাধিতকে যেদ্বন্ডে অধিকার দেন
নাই।

We eat up the twice-born, kill the worshippers' of gods, render
the town as an abode of the dead. This is, O son of Dasaratha ! our
perpetual practice. We are not intended to be entitled to the Vedic
practices.

Q. Comment on দ্বিজান্। Ans. “জাতি নিমন্তব্য নাট
জাতি পিতৃা হিঁসাযাম্”* ইতি নিহন্তে: কর্ষেচি শ্রেণিবিশ্বায়াং বহীবিধানান্,
অন ব শ্রেণস্ব অবিবচিত্তান্ কর্ষেচি দ্বিতীয়া। দ্বিজান্ ইতি পত্নি ব্রাহ্মণ-
অভিযবীক্সা: উপলব্ধিতা:। “জন্মনা জায়তে যদ্র: সংস্কারাহিজ উচ্যতে।”

Q. Give the meaning of নিজ here. Ans. See above.

Q. In the previous sloka Rama asked only Maricha, why 'he' singly had killed the Brahmins,
to which he replied বর্ষ নিহন্ত: &c. Is the plural
form 'বর্ষ' faulty? Ans. বর্ষমিতি অহমর্থে প্রযুক্তম্। “অহাদী
বর্ষোচ” ইতি একত্বে দ্বিত্ব বা অহাদ প্রত্যয়: বহুবচনেষু প্রযুজ্যতে। অথবা পূর্ব-
স্লোকে ‘তস্ম’ ইতি বহুবচনেষু উপলব্ধিতম্। সচচাযা যুযমিতি গম্যতে। Q.
Parse অযন্ and কর্ষে। Ans. ‘অযন্,’ ‘অযতি’ ইতি কল্পক্রিয়াপদক
কর্তৃপদম্। কর্ষে: “অযন্” ইত্যস্ব দ্বিপেদবিশেষণম্। ২৪।

* জাতি নিমন্তব্য নাট জাতি পিতৃ ইত্যেত্যাং হিঁসাযাম্। আত্মনা শ্রেণী
(সমস্তবিশ্বাযাম্) কর্ষেচি বহী স্নাত্। ‘বীরস্ব উপাসয়তি, বীরস্ব
নিহন্তি। See the next sloka 35. “ব্রহ্মবিদকে প্রচিহ্নতি।” মিত্রী সংহতী
বিপর্যয়সী স্বকী বা। (The prefixes নি and ব before হন্ might
be taken singly, or conjointly or reversedly as নিহন্তি,
প্রহন্তি, প্রচিহ্নতি and বিপ্রহন্তি।

धर्मोऽस्ति सत्यं तव राजसाय-
मन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्मः ।
ब्रह्मद्विषसू प्रणिहन्मि येन
राजन्यवृत्तिर्धृतकार्मुकेषु ॥ ३५ ॥

35. It consists of 4 simple sentences as below.

Prose order :—(1) राजस तव अयं धर्मः अस्ति सत्यं । (2) ममापि तु अन्यः धर्मः व्यतिस्ते । (3) येन ब्रह्मद्विषः ते प्रणिहन्मि (4) धृतकार्मुकेषु राजन्यवृत्तिः (भवति) ।

Substance :—भो राजस यदि ते अयं धर्मः ममापि तावत् अन्यः धर्मः । अनेनैव धर्मोऽपि वेदवेदविषं त्वां व्यापादयामि । अत्रियाणाम् आचारीऽयं यत् तेः अनुवांषाः हिंसकहननार्थं धारयितव्या इति ।

Explanation in tika form :—रामः प्राह भो राजस ! [रास एव राजसः प्रजादित्वादयः] तव अयं पूर्वोक्तः पराभिद्रीहलक्ष्यः धर्मः आचारः अस्तीति सत्यम् । तु किन्तु ममापि रामस्य अन्यो धर्मः अष्टिनिगृहलक्ष्यः व्यतिस्ते व्यतिभवति । “कर्त्तरि कर्मव्यतिहारः”* इति असूचातीः आत्मनेपदम् । यथा तव हिंसारूपी धर्मोऽस्ति, तथा ममापि हिंसकहिंसाकारिलक्षणी धर्मोऽस्ति इत्यर्थः । तं धर्मं प्रकाशयति । येन धर्मोऽपि हेतुना ब्रह्म वेदान् वेष्टीति तस्य ब्रह्मद्विषः वेदविघ्नकारस्य “वेदसत्त्वं तपो ब्रह्म” इत्यमरः । ते तव “जासि-निग्रहण-नाट काच-पिनां हिंसायाम्” इति शेषविवक्षायां कर्मणि षष्ठी, निहन्मि कारयामि । कुतलोऽयं धर्मः इत्याह, यतः धृतं वेष्टीतं कार्मुकम् इषुष यत्र तथामृता राजन्यानां अत्रियाणां वृत्तिः आचारः भवतीति शेषः । अत्रियाणां अनुवांषधारितं हिंस-नामार्थमेव इत्यर्थः । अथवा राजन्यवृत्तिरहं धृतं कार्मुकम् इषुष येन तथीतः ।

* कर्मव्यतिहारि क्रियाविनिमये धीत्वे, कर्त्तरि वाच्ये आत्मनेपदं स्यात् । अत्र क्रियाविनिमयः परस्परम् एकद्वयेषु स्थितिः । अर्थात् यथा तव अस्ति तथा ममापि अस्ति इत्यर्थः । व्यतिस्ते इत्यत्र वि-अस्ति इति उपसर्गवचनम् व्यतिहारार्थे अर्थात् विनिमयार्थे प्रयुक्तम् ।

यतोऽहं चक्षियहतिः ततोऽहं धृतकार्मुक इत्यर्थः । राज्ञोऽपत्यमिति “राज-
अश्वरायत्” इति यत् । “राज्ञो जातावेव” इति वचनात् अत्र राज्ञोऽपत्यमिति
जातियद्वयं कर्तव्यम् । धृतकार्मुकेषु इति च पाठान्तरम् । क राजन्यहतिः,
सायुधेषु, हिंसारतेषु इत्यर्थः । इत्यमिन्द्रवज्रा । तथा “पादान्तगीष्पि वा” इति
पादश्रेणि ऋक्स्य दीर्घलम् ।

Change of V.—धर्मश्च भूयते अनेन । अनेन व्यतिभूयते धर्मश्च ।
प्रणिहन्त्यते । राजन्यहत्या धृतकार्मुकेषु भूयते ।

Derivation :—धर्मः—धृ-मनिन् । राजसः—रचः-अश् । व्यतिसे-
नि-अति-अस्-लट् । लट् अति, वाः, सनि । लुङ् अभूत् । ब्रह्मविषः—
ब्रह्म-विष्-क्लिप्, षष्ठी । राजन्य—राजन्-यत् ।

रे राजस, तোর (शिष्ट निग्रह) এই ধর্ম বটে, তবে আমারও
(অশিষ্ট নিগ্রহরূপ) অশ্র ধর্ম আছে । তুই বেদদেষ্টা, তাকে সেই
ধর্মাত্মসারে আমি নিপাত করিতেছি । আমি কল্লিরের আচার অনু-
যায়ী হইয়া ধনুর্কোণ ধারণ করিয়াছি ।

Thou demon, such is truly thy duty. There exists another duty
too which is mine and by virtue of which I kill thee the enemy to
the Vedas. I am in the position of one of the military class and
thus I hold bows and arrows.

Q. Account for the base of यद् without तद् be-
ing previously used. Ans. यद्-शब्दो उत्तरवाक्यानुगतत्वेन
उपात्तः, सामर्थ्यात् पूर्ववाक्यानुगतस्य तत्त्वार्थस्य उपादानं नापिचते । (The
base यद् used in the following sentence does not, owing to
its own expressive power, demand the use of तद् in the pre-
vious one.) Q. Account for the masculine gender
in राजसः । Ans. रचः एव राजसः । स्वाधिं अश् । रचः इत्यस्य क्लीबलम्,
स्वार्थे अपि कृते कथं पुंल्लम् इत्यतः आह “स्वार्थिका प्रकृतिली लिङ्गवचनानि
अतिवर्तन्ते” इति । Q. Account for आत्मनेपद in व्यतिसे and

इत्थं प्रवादं युधि संप्रहारं

Sanchin
प्रचक्रतु रामनिशाविहारौ ।

दृष्ट्वाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ

बाणेन रक्षः प्रधनाम्बिरास्थत् ॥ ३६ ॥

conjugate it fully in षट् । Ans. See above. Conju-

gate—व्यतिसे व्यतिषाते व्यतिषते, व्यतिषे व्यतिषाथे व्यतिष्ये व्यतिष्ये व्यतिष्ये

व्यतिरिक्त है। Q. Parse धृतकार्मुकेषु। Ans. राजन्यवृत्तिरित्यस्य

विशेषणम् । अतः स्त्रियां प्रथमैकवचनरूपम् । अथवा अहम् इत्यस्य विशेषणं

तथात्र पुं'सि प्रथमैकवचने । Q. Explain the other reading

धृतकार्त्तुकेषु । Ans. धृतकार्त्तुकेषु धृतशास्त्रेषु, इननार्थम् उद्यतेषु इत्यर्थः

राजन्यानाम् वृत्तिः क्षत्रियाणाम् आचारः, मारणक्रियारूपः भवति इत्यर्थः । १५ ।

• 36. It consists of two sentences, viz. :—(1) रामनिशाचरी

(कर्तृ) युधि इत्थं प्रवादं (कर्म) संप्रहारं च (कर्म) प्रचक्रतुः । (2) अथ

रघुनन्दनः (कर्त्तृ) रजः (कर्म) दृष्टाय मत्वा, बाण्येन (कारण) प्रधमात्

(अपादान) निरास्यत् ।

Prose order :—रामनिशविहारौ इत्य' प्रवादं (ततः) युधि संप्रहारं

प्रचक्रतुः । अथ रघुनन्दनः रक्षः दृष्ट्वा मत्वा बाणेन प्रधनात् निरास्यत् । .

Substance :—राममारौचौ इत्यं परस्परं कथयित्वा अन्योन्ययोः प्रहारं

कर्तुं प्रकान्तौ । रामश्च द्वाचसम् अवशाय शरत्पेण संग्रामात् तम् निरस्त-

मकरीत् ।

Explanation in tika form :—निशायां विहारो यस्येति निशा-

विहारः निशाचरः मारीच इत्यर्थः । रामस्य निशाविहारस्य तौ (कर्तारौ) इत्य-

उक्तप्रकारं प्रवादं कथीपक्षेण ततः युधि रणभूमौ संप्रहारं परस्परभिभवत्यथ

युद्धं प्रचक्रतुः कृतवन्तौ । सम्यक् प्रहारी यस्मात् इति संप्रहारं प्रवादविशेषः ।

मित्येके । यदा इत्यं भ्रवादी यत्र संप्रहारे इति इत्यं भ्रवादः इति समस्तपद

संप्रहारविशेषश्च । अयान्तरं रघुणा नन्दयिता रघुनन्दनः रामः रघुः राघवः

- मारीचं दृष्ट्वाथ मत्वा दृष्टमपि नावयन् “मन्वत्कर्त्तव्यमादरे विभाषाःप्राचिषु” इति चतुर्थी । नाथेन प्रथमात् संयामात् निरास्यत् अपनीतवान् । अत्यन्तः बुद्ध् । दृष्टमनुपमातिः ।

Change of V.—इत्थं प्रवादः संप्रसारः प्रचक्षते रामनिश्चाविहाराभ्याम् । रघुनन्दनेन रचः.....निरासि ।

Derivation.—प्रवाद—प्र-वद् भावे चञ् । प्रचक्षते—प्र-क्ष-ञिट् अतुल् । युष्—युष्-क्षिप् । दृष्ट—दृष्ट्-क्तः । नन्दनः—नन्द-ल्यु । रचस्—रच-चसुन् । नाथः—नथ-चञ् । प्रथमम्—प्र-धा-क्य ।

रामं च राक्षस एवैकं वादाश्रयं च गृह्यते (परम्परा) ग्रहणं करिष्ये । अवशेषे रघुनन्दनं राक्षसके तृणज्ज्ञानं करिष्या वाणं द्वारा ताहाके संग्रामं इहेते निरस्तं करिष्ये ।

Rama and the demon, the night ranger, made thus mutual defiance and struck each other. And then Rama the descendant of the Raghus attaching the value of a straw, drove him out of the field by means of an arrow.

Q. Explain the euphonic combination (‘सन्धि’) in ~~रामनिश्चाविहारी~~ । Ans. ~~रामनिश्चाविहारी~~ । रकारे

परि विसर्गजात-रकारलोपः पूर्वस्वरदीर्घश्च । Q. Show the significance of रघुनन्दनः । Ans. अनेन रघुवंशीयानाम् लोकातिशयेन

रामचरितेन परमो हर्षः व्यज्यते । Q. Show the distinction in meaning between इत्थम् and इत्थं कारम्, and parse इत्थम् । Ans. एतयोर्मध्ये नास्ति कश्चिद् विशेषः । इत्थं कारम् इत्थम्

‘सिद्धाप्रदीपे’ अमुञ्च, अतः इत्थम् इत्थद्वारम् गुणार्थकम् । Parsing—अव्ययपदं, प्रवादमित्यस्य च विशेषणपदम् । Q. Account for the

fourth case in दृष्ट्वाथ, and the second case in रचः ।

Ans. “मन्वत्कर्त्तव्यमादरे विभाषाः प्राचिषु” इति तिरस्कारे मन्वन्तानि मनुष्याः कर्त्तव्यं प्राचिषुर्जिते दृष्टे वैकल्येन चतुर्थी विभक्तिः । पक्षे, ‘दृष्टं

जम्मुः प्रसादं विजमानसानि

यौर्वर्षका पुष्पचयं बभूव ।

निर्व्याजमिष्या बहते वचस्र

भूयो बभाषे मुनिना कुमारः ॥ ३७ ॥

मत्वा । 'रघः' इति पदं 'निराज्ञात्' इत्यस्य कर्मपदम् । रघः दृष्ट्वा मत्वा इति चत्वार्ये कृते, कथं 'रघः' इत्यत्र न चतुर्थी इत्यत आह, "व्यवस्थितविभावा विज्ञानादेव न भवति ।" इति मन्त्राहतिः । केचित्तु, येन कर्मणा चवशा प्रदर्शयते तत्रैव चतुर्थी इति कथयन्ति । एतत् सुगमम् । Q. Parse दृष्ट्वा । Ans. 'मत्वा' इत्यस्य कर्मपदम् । ३६ ।

37. It consists of 4 simple sentences as below.

Prose order :—(1) विजमानसानि (कर्तुं) प्रसादं जम्मुः । (2) यौः पुष्पचयं वर्षका बभूव । (3) निर्व्याजम् इष्या बहते । (4) भूयोः मुनिना कुमारः वचः बभाषे ।

Substance :—ब्राह्मणानां चित्तानि सुप्रसन्नानि अभूवन् । स्मरन्तं पुष्पाणि निवेतुः । निर्विघ्नं यागः प्रावर्तत । ऋषिः पुनरपि राममुवाच ।

Explanation in tika form :—यागविघ्नकारिषु निरलेषु विज्ञानां याज्ञिकानां ब्राह्मणानां मानसानि प्रसादम् अभ्याकुलत्वं जम्मुः गतानि । यौः स्वर्गः "यौः स्त्री स्वर्गे च गमने दिवं स्त्रीर्षं तयोः जृतम्" इति मेदिनीकरः । पुष्पचयं वर्षका वर्षचयौला बभूव । एतेन देवानाम् आनन्दातिशयः व्यन्यते । न लोकेत्यादिना सकवर्जनात् न कर्मणि बहती । "लघु एत पद स्या भू इष ऋण कर्म वम भूयः सकल्" इति सकल्प्रत्ययः । निर्व्याजम् निर्विघ्नं यथा स्यात् तथा इष्या मुनीनां यज्ञः "ब्रजयमीर्भावे क्यप्" इति क्यप् । बहते निष्यत्वा । भूयोः पुनरपि मुनिना विद्याभिषेच कुमारः रामः अज्ञतदारकर्मत्वात्, "क्रमारी वासके स्मरन्ते पुनराजोऽचवारके" इति विश्वः । वचः वक्ष्यमाणं वभाषे । कर्मणि सिट् । मुनीन्वर्षकात् भाषयातोः विकर्मकता । वचः कुमारश्च इति कर्म-वयम् । इष्यमिन्द्रवज्रा । पूर्ववत् पादशेषे ब्रह्मस्य दीर्घत्वम् ।

Change of V.—जम्भे प्रसादः दिवमानसैः । दिवा वपुंकया...वसुधै ।
...इत्यथा वदते.....सुनिः कुमारम् ।

Derivation.—जम्भुः—जम्-ङिट् उङ् । जुङ्-अगमत् । मानस—
मनस्-अप् । इत्या—अन-अप् । वदते—उट्-ङिट् ए । 'उट्' वर्तते । जुङ्
वर्ततत्, अवर्तिट् । 'उट्' कर्त्तव्यति ; वर्तिष्यते । वमादि—भाष-ङिट् ए । जुङ्
वमादिट् । कुमारः—कुमारयति क्रीडति इति कुमारः, कुमारघातोः अप् ।
दिह्—दीव्यन्ति अस्मान् इति दिव्घातोः ङिह् ।

विजयपुरे चित्त एमरुता लाड करिल । वर्ग पुननिचर वर्षण
करिजे लागिल । वस्त्र निर्विघ्ने चलिजे लागिल । ईशते विरामिह
अवि कुमारके पुनर्कार बलिजे लागिलेन ।

The minds of the twice born felt composure. The heaven
showered down a large quantity of flowers. The sacrifice went on in
regular course without interruption. The prince was again addressed
a speech by the sage.

[In English explanation add—Peace prevailing both
in the entertainer and the persons entertained the deed
went on in its course smoothly.]

Q. Justify or impugn पुनश्चयस्य वपुंका । Ans. “न
जीकाव्ययनिष्ठाखलस्यैवाम्” इति उक्तप्रत्ययान्तस्य कर्मणि वदोपतिवेधात् न

वदो । Q. Account for the case ending in कुमारः and
वचः । Ans. कुमारः इत्यत्र गीषे उक्ते कर्मणि प्रथमा । वचः इत्यत्र मुख्ये

कर्मणि चतुर्थे द्वितीया । “गीषे कर्मणि दुष्पादेः, प्रथामे गी ङ् कङ् वङात् ।”
इति दुष्पदेभाषातोः दुष्पादिपाठात् उक्ते गीषे कर्मणि (Indirect object)

प्रथमा । मुख्ये च द्वितीया, तस्य चतुर्थलात् । Q. What do you
understand by an उक्त कर्म and चतुक्त कर्म ; उक्त कर्मा and

दुष्पाच् पच् इत्य् इति अङ्गि वि दू भासु जि मन्नु मुभाच् ।

कर्मपुक् सादककृतं तथा सादो दू कङ् पङा ।

महीव्यमाना भवतातिमात्रं
सुराध्वरे वस्तरजित्वरेण ।
दिवोऽपि वज्रायुधभूषणाया
हृषीयते वीरवती न भूमिः ॥ ३८ ॥

चतुर्थ कर्ता ? Ans. When a sentence is intended to describe something of an agent or an object, the agent or the object is said to be उक्त । रामः प्रासादं दृश्यं । Here the sentence describes something of Rama, i.e. about his seeing the palace. But रामेण प्रासादः दृष्टः shows that the palace is described as being seen by Rama. Here then the object is उक्त । So the object प्रासादम् in the previous sentence चतुर्थ, as the nominative in the latter is, viz. चतुर्थ । Q. Show the significance of हृषिः here. Ans. “दुःखेषु विग्रमनाः सुखेषु विगतस्तुः । वीतरागमयक्रोधः स्थिरधीर्मुनिरुच्यते ।” इत्येवं एष सुखेषु विगतस्तुः इत्येव चानन्दातिशयो व्यस्यते । Q. Give the meaning of निर्वाणम् । Ans. निर्वाणं व्याजः कृतं यत्र तादृशम् तथा स्यात् तथा, निरपदेशम्, कथञ्चित्मित्यर्थः । “व्याजीऽपदेशो लक्ष्यः” इत्यमरः । “आने समुपस्थिते दुष्वासि कलमाश्रित्य इन्द्रादिदेवरूपमाख्याय याज्ञि-
हान् सततं वक्ष्यित्वा याजं निरवेकं कुर्वन्ति । तत्तु इदानीं रामप्रभावेण न उन्नापतितम्, यतः निर्वाणमित्यर्थः । Cf. “यज्वलिः संभृतं हव्यं विततेवधरेषु ३ । जातवेदीमुवाच आथी निवताग्नाच्छिनत्ति नः ।” कुमारः । Q. Give the different meanings of कुमार । Ans. “कुमारीं वाचके कन्दे सुवराजिऽवधारणे ।” इति विश्वः ॥ ३७ ।

38. Principal part :—भूमिः दिवोऽपि न हृषीयते । Adj. to the subject भूमिः—महीव्यमाना and वीरवती । भवता—चतुर्थकर्तुं to महीव्यमाना । Adj. to दिवः—वज्रायुधभूषणायाः । Adj. to भवता—

चक्षरजितरेच । सुराधरे—चक्षरच । अतिमात्रम्=Adverb to महीय-
माना ।

Prose order :—सुराधरे चक्षरजितरेच भवता वीरवती (अतएव)
महीयमाना भूमिः वचायुधभूषणायाः दिवीऽपि न हवीयते ।

Substance.—यानि ससुपक्षिते तदिघातकान् विनाशं भवान् महीम्
अयोर्महीनां जतवान् । किमपि, इन्द्रेणाधिष्ठितं स्वर्गमिव तथा प्रप्योतर्हं
शोभते ।

Explanation in tika form :—अथ 'कष्ठादिभ्यो यक्' तथा कश्च
करपोर्विशेषं प्रदर्शयितुमाह महीयति । सुराणां देवानां अधरे यन्-सुरागुह्य
योऽधरः जित्यते तत्र चक्षराः बहुभचकाः राक्षसा इत्यर्थः । "अथको चक्षरो-
ऽधरः" इत्यमरः "सूचसदः कश्च" इति कश्च । तेषां जितरेच जयश्रीलेन
"इष नञ् जि सृजिभ्यः करप्"† इति करप् । भवता अतिमात्रम् अतिशयेन
वीरवती प्रशंसनीयान्विता अतएव महीयमाना पुण्यमाना कष्ठादित्वात् यक् ।
लोकैरिति शेषः । भवन्ति भूतानि अथ इति भूमिः पृथिवी, आयुष्यतेऽनेनेति
आयुषं, वचम् आयुषं यस्येति वचायुधः इन्द्रः, "वचोऽङ्गो वीरके पवौ" इत्यमरः ।
स एव भूषणम् अलङ्कारो यस्याः तस्माभूताया दिवः स्वर्गस्यापि, 'शेषे वही' इति
वही । अथवा दिवः स्वर्गात् स्वर्गे वीत्य इत्यर्थः स्वर्लोके कर्मण्यधिकारयेच" इति
पञ्चमी । न हवीयते लज्जते किन्तु प्रतियुज्यते इत्यर्थः । इन्द्रे यथा दिवः
परिपालकः तथा त्वं भूमिरिति भावः । हवीङ् लङ्गायाम् इति कष्ठादिपाठान्
यक् । उपेन्द्रवक्ता इतम् । पादशेषे ऋक्षस्य च दीर्घत्वम् ।

Change of V.—महीयमाना....हवीयते वीरवत्या भूत्या ।

Derivation.—महीयमाना -- (कष्ठादि-यक्) कर्मणि ज्ञानच् ।
चक्षर—चक्ष-कश्च । जितर—जि-करप् । हवीयते—हवी-लट् । वुङ्
अहवीयट् । दिव्—दिक्-डिवि । वच—वज्रम् । आयुष—आ-युक् करव
चक्षर्ये क । भूमि—भू-निङ् ।

* सुमरः, चक्षरः, चक्षरः ।

† प्रलट्, वलट्, जितरः, सुमरः ।

बलिर्बलान्धे जलधिर्ममन्ये
जङ्घेऽमृतं दैत्यकुलं विजिग्ये ।
कृष्णान्तदुःस्था वसुधा तथोह
यनैव भारोऽतिगुर्बनं तस्य ॥ ३८ ॥

सूर्यदेवे तुमि जर्ज्वरुद्धक राक्षस निधन कराडे त्रैमाहारा
पृथिवीर अशेष गौरव हईल । वज्राशुभरी हेई वे शर्गके छुडि
करिगारहेन ताहारउ निकटे वीरधरिजी पृथिवी नीछ बनिग। लज्जित
नहे ।

Being an overthrower of the voracious demons thou hast amply
honored the earth which as an abode of the brave is not ashamed
before heaven that has been adorned by Indra with thunder for his
weapon.

Q. Write gram. notes on महीयामाणा and महीयते ।
Ans. “कण्डादिभ्यो यक्” इति सूत्रस्य एतदुदाहरणवयम् । महीङ् रोषणे

लज्जायाम्, महीङ् पूजायाम् इत्युभयायाम् कण्डादिलात् यक् । महीयते, महीयते ।

Q. Show the significance of चक्षर and वज्रायुध । Ans.

(1) चक्षर इति पदेन, यस्मै दिवेभ्यः प्रदत्तं सर्वमेव हविरादिकम् राक्षसाः
आच्छिद्य गच्छन्ति नतु बहुशो गच्छन्तोऽपि तोषं प्रकृति इति ध्वनितम् । (2)

वज्रायुधेति पदेन इन्द्रस्य महावीर्यम् प्रकटितम्, तेन च उपमानेन रामस्यापि
प्रभूतं वीर्यम् गमितम् । Q. Parsa उच्यते । Ans. (1) भवता

महीयमाना पूजिता स्वर्गात् अवतरणेन अनुगृहीता इत्याद्यर्थे, ‘भवता’ इत्यत्र
अनुज्ञे कर्त्तरि द्वितीया । (2) भवता पृथ्वीस्त्रितेन अवतारविशेषेण महीय-
माना स्त्रीकानां पूजायां इत्याद्यर्थे “शान्तेन जनवान्” इति वत् ‘भवता’ इत्यत्र
द्वितीया । ३८ ।

39. It is a compound sentence :—(1) येन (अनुज्ञ-कर्त्तृ)
प्रति. (उक्त कर्म) वचनम् ; (2) येन च जलधिः मन्यते, (3) येन च

‘अस्यतं जङ्घे’; (4) येन च दैत्यकुलं विजिग्ये; (5) येन च वसुधा जङ्घे ।
Adj. to वसुधा—कल्याणदुःखा । The other sentence—तस्य एष
भारः न चतियुगः ।

Prose order :—येन बलिः जङ्घे; जलधिः मन्ये, अस्यतं जङ्घे,
दैत्यकुलं विजिग्ये, तथा कल्याणदुःखा वसुधा जङ्घे, तस्य एष भारः चतियुगः
न ।

Substance :—यः त्वं वामनावतारः सन् दैत्यपतिम् बलिम् सत्यपाशेन
प्रबद्धमकरोः, यस्य त्वं समुद्रं देवासुरैः मथ्यमानं कृतवान्, यः पुनस्त्वम् मोहिनी-
रूपमाख्याय असुरेभ्यः अस्यतम् कृतवान् दैत्यकुलञ्च जितवान्, कल्याणे च जलमप्रां-
पृष्ट्वोऽङ्घृतवान्, नेतव्यं तस्य दुःसाध्यमिति ।

Explanation in ūka form :—येन सवता अनुक्तेन कर्षा, बलिः
तन्नामा असुरः, (‘उक्तं कर्म’) बबन्धे बद्धः । बन्धधातोः कर्मणि लिट् । तथा,
जलधिः समुद्रः मन्थ्ये मथितः । मन्यधातोः कर्मणि लिट् । अत्र किरातः—
“देवासुरैरयतमस्तुनिधिर्मन्ये ।” अपिच भावः—“शोभैव सन्दरुज्य च्छुभिता-
भोधिवर्णना ।” तथा अस्यतम् असुररुद्धोतमिति शेषः; जङ्घे मोहिनीरूपमाख्याय
अमुरान् विमोह्य कृतम् । कृतधातोः कर्मणि लिट् । तथा दैत्यकुलं दैत्यवंशः विजिग्ये
विजितम् । अनेकधा इति शेषः । अथवा अरुतहरणरोषितान् असुरान् इत्यर्थः ।
जिघातोः कर्मणि लिट् । तथा कल्याणे प्रलयकाले दुःखा जलसाविता वसुधा
पृथिवी जङ्घे उङ्घृता । ङ्घृधातोः कर्मणि लिट् । वराहरूपेणेति शेषः । तस्य एष
भारः सुमिजनरक्षणरूपः चतियुगः सहान् दुष्कर इत्यर्थः, न भवतीति शेषः ।
समासेन वा अभिहितत्वात् भार इत्यत्र अभिधेये प्रथमा इति केचित् । काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः । लक्षणं यथा, “हेतोर्वाक्यपदार्थेले काव्यलिङ्गमुदाहरतम् ।” दीपका-
लङ्कारश्च । लक्षणं यथा, “अथ कारकमेकं स्यात् अनेकासु क्रियासु च ।” वृत्त-
सुपजातिः । ‘तस्य’ इति पादशेषे दीर्घत्वम् । “तथा पादान्तगोऽपि वा ।”

Allusions :—“बलिर्बन्ध” —देवैर्वाचितो विष्णुः वामनरूपेण अवतीर्णः
सुरविजेतारं दैत्येन्द्रं बलिमासाद्य विपादस्तुमिवाचत । भूमिदानञ्च परं च
त्रिभुव्यापिनौ मूर्ध्निमास्याव प्रादुश्येन पृथ्वीं दिवश्च प्रच्छिन्नमकरोत् तृतीयपादश्च

बलिश्चिरसि निधाय तं पातालं निनाय इति पौराणिकी वार्ता । “जलधिः समन्त्रे”
—राज्ञी, देशात् सम्भूतेन प्रयुक्ताया केनचित् विष्णोरवतारेण उपदिष्टा; देवाः
इन्द्रं वत्सुं परिकल्प्य गोरूपधरायाः प्रथिव्याः यत् अमृतम् दुदुङ्कः तत्
दुर्व्यासुसः शपात् समुद्रमगात् । पुनस्तदाहरणाय “देवासुरैरमृतमम्निर्घर्ममन्त्रे ।”
इति पौराणिकी वार्ता । “अमृतं जज्ञे”—विष्णुः भोद्विषीरूपमास्थाय असुरान्
विमोह्य समुद्रमन्यनादुत्पन्नम् अमृतम् हतवान् इति पौराणिकी वार्ता ।
“कल्याणदुःस्था वसुधा ऊह्ये”—कल्याणो भगवान् विष्णुः महावराहरूपमास्थाय
जलमग्रां पृथ्वीं दन्ताभ्याम् उलीलयामास इति पौराणिकी वार्ता ।

Change of V.—वलिं ववन्, (भवान्) अथवा त्वं ववन्विद्य । जलधि
समन्त्रे, जहारामृतम्,...कल्याणदुःस्थां वसुधां उवाह यः । एतेन भारेण अति-
गुरुणा न भूयते ।

, Derivation.—ववन्त्रे—ववन् कर्मणि लिट् ए । लट् वधाति । लुङ्
अभ्यनतसौत् । समन्त्रे—मन्त्र-लिट् ए कर्मणि । लट् मध्याति । लुङ् अम-
न्यीत् । जज्ञे—ज-कर्मणि लिट् ए । लट् हरति, हरते । लुङ् अवाचीत्,
अवत । दुःस्थ—दुः-स्था-कः । वसुधा—वसु-धा कृप् । ऊह्ये—वह-कर्मणि
लिट् ए । लट् वहति, वहते । लुङ् अवाचीत्, अवाह ।

यिनि बलिके वस्त्रं करिशांछिलेन, समुद्रं मन्त्रं करिशांछिलेन,
अमृतं हरणं च दैत्यकुलं जज्ञे करिशांछेन एव च कक्षांछे दुर्धर्मापन्नं,
धरणीके वहनं करिशांछेन, त्रिहारा निकटे देशे शूरुतां नरे ।

This is not a heavy burden for him, by whom Bali was bound,
the Ocean was churned, the ambrosia was taken away, and the de-
mons were conquered, and the earth was upheld, ill-fated as it
was at the universal destruction (end of the mundane age.)

Q. Give the विग्रहवाक्य of अमृतम् । Ans. न मृतं मरणं
यज्जात् तत् अमृतम् । Q. Give all the allusions in the
sloka. Ans. See above. Q. Name the several
Avatara. Ans. “मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः । रामो

इति ब्रूवाणो मधुरं हितञ्च
तमाञ्जिह्वन्मैथिलयश्चभूमिम् ।
रामं मुनिः प्रीतमना मखान्ते
यशांसि राज्ञां निजिष्ट्वयिष्यन् ॥ ४० ॥

रामश्च रामश्च बभूवः कस्तौ च ते दश ॥” Q. Justify दैत्यकुलं विजिग्ये ।

Ans. प्रथमं नरसिंहः मूत्वा हिरण्याच्यादीन्, वामनः सन् वैरोचनादीन्, दाशरथिः सन् रावणादीन्, परशुरामः सन् कार्तवीर्यादीन्, बलदेवः सन् मानव-
रूपधरान् दानवान् जिगाव । अत उक्तम् “दैत्यकुलं विजिग्ये” इति । Q.

Does ‘जङ्गेऽस्यतम्’ add to the glory of Visnu? Ans.

‘जङ्गेऽस्यतम् दैत्यकुलं विजिग्ये’ इत्येवं वाच्यम् । अस्यतहरणात् संघुञ्जितान्
असुरान् जितवान्, इति विजयं प्रति अस्यतहरणस्य हेतुत्वेन उपन्यासात् ‘जङ्गे-
ऽस्यतम्’ इति हेतुभूतं वाक्यं प्रदत्तम् । अथवा, अङ्गी तस्य माया, यत् असुरा
अपि विमोहिताः आसन् इति । Q. Was बलि actually bound ?

Ans. बलिः सत्यपाशेन आवद्धः स्वविक्रमम् प्रकाशयितुम् असमर्थोऽभूत् । अतः
स आवद्ध इव आसीत् । Q. Give the active form of विजिग्ये ।

Ans. विजिग्ये इत्यपि कर्तरि वाच्ये प्रवृत्त्यते । “विपराध्याम् जेः” इति
आत्मनेपदम् । ३९ ।

40. Principal part :—मुनिः (कर्तृ) रामं (मुख्यं कर्म)
मैथिलयश्चभूमिम् (गौणं कर्म) आञ्जिह्वत् । Adjunct to मुनिः—इति
मधुरं हितञ्च ब्रूवाणः, प्रीतमनाः, and राज्ञां यशांसि निजिष्ट्वयिष्यन् । मखान्ते
—[अधिकरण] ।

Prose order :—इति मधुरं हितञ्च ब्रूवाणः प्रीतमनाः मुनिः राज्ञां
यशांसि निजिष्ट्वयिष्यन् मखान्ते तं रामं मैथिलयश्चभूमिम् आञ्जिह्वत् ।

Substance :—इति मधुरम् आलपन् मुनिर्विद्यामिवः वीराणां यश्च
प्रथम्य रामस्य यश्चः स्थापयितुम् बभूवन् रामं राज्ञो जनकस्य यश्चभूमिं
जिनाय ।

Explanation in tika form .—इति उक्तप्रकारेण मधुरं श्रीवसुधं
 हितञ्च ब्रुवाणः अभिदधानः “लघ्वण्वेलीः क्रियायाः” इति ज्ञानच् । प्रीतं मनो
 यत्येति प्रीतमनाः रचोवधात् हृष्टान्तःकरणो मुनिः रात्रां चत्रियाणाम्, वीराणा-
 मित्युपलक्षितम् । यशसि निजिष्ठचयिष्यन् निगृहीतुम् अभिभवितुम् इच्छां
 कारयिष्यन् [राम एव प्रयोज्यकर्ता निपूर्वकात् समन्तयद्घातोः षिच् स्थ-
 प्रत्ययः ।] मखान्ते स्वस्व यज्ञावसाने तं रामं मिथिलानां राजेति मैथिलः [जनपद-
 शब्दात् चत्रियादज्” इति अज् ।] तस्य यज्ञभूमिं आजिहत् प्रापयामास ।
 गत्यर्थात् अन्ङः शिज्कात् लुङ् । राममिति “गति ब्रुहि प्रत्यवसानार्थं शब्दकर्म-
 कर्मकाणाम् अथिकर्ता स यौ” * इति गत्यर्थस्य अन्ङघातोः शिज्कान्वाख्यायाम्
 कर्मत्वम् । “म” वण्यस्य असकृत्प्रयोगात् वृत्त्यनुप्रासात्कारः । काव्यलिङ्गमलङ्कारश्च ।
 वत्तम् उपजातिः । “हितञ्च” इति पादशेषे दीर्घत्वम् । “तथा पादानगोऽपि
 वा” इति वैकल्पेन दीर्घनियमात् ।

Change of V.—ब्रुवाणेन.....स आङि.....रामः मुनिना प्रीत-
 मनसा.....निजिष्ठचयिष्यता ।

Derivation.—ब्रुवाणः—ब्रू-ज्ञानच् । लट् ब्रवीति, ब्रूते । लुङ् अबी-
 चत, अबीचत । आजिहत्—अनुङ्-षिच्-लुङ्+ङ् । लट् अङ्गते । लुङ्
 आङिष्ट । लिट् आनङ् । यशस—अश्-असन् । निजिष्ठचयिष्यन्—नि-
 जिष्ठज (यङ्+सन्)-षिच्-स्यत्-प्रथमा ।

अथ ज्ञानन्ते एतैरूप मधुरं उचितं कथां बलिषा निजं यज्ञाव-
 साने राजगणेश्वरं कीर्त्तिं लब्धुं करिष्यामि जगत् रामचन्द्रकं मैथिलं यज्ञ-
 भूमिंते उपनीतं करिष्येन ।

* अत्यर्थं ब्रुवार्थं भवणादीनां शब्दकर्मकाणाम् अकर्मकाणाञ्च अथ्यत्वानां
 यः कर्ता स एतानां कर्मसंज्ञः स्यात् । गच्छति बालकः रामम् ; गमयति बालकं
 रामम् । बुध्यते बालकः धर्मम् ; बोधयति बालकं धर्मम् । मुञ्चति बालकः
 पद्मम् ; भोजयति बालकम् पद्मम् । शब्दकर्मणाम् यथा—अधीति बालकः वेदम्,
 अज्युपयति बालकं वेदम् । अकर्मणाम् यथा—अधीति बालकः ; आधयति बालकम् ।
 गतिबुद्धीत्यादिना किम् ? पचति अन्नं बालकः ; पाचयति अन्नं बालकेन ।

इतः स मित्रावरुणौ किमेतौ

किमश्विनौ सोमरसं पिपासू ।

जनं समस्तं जनकाश्रमस्थं

रूपेण तावौजिहतां वृसिंहौ ॥ ४१ ॥

Thus holding a speech sweet and wholesome, the ascetic, heartily pleased, conveyed him at the end of his sacrifice to the sacrificial ground of Maithila, with a view to have Rama overtake the glory of the kings.

Q. In what sense is शानच् used here in वृषाणः ? In what other sense can it be used ? Ans. लक्षणे अर्थात् क्रियायाः परिचायके शानच् भवति इति अत्र शानच् । अन्यत्र हेतौ अपि भवति “लक्षणहेतवोः क्रियायाः ।” हेतौ यथा, “प्रभुं सेवमानः श्वः तम् अनुसरति । The servant follows his lord because he intends serving. Q. Account for the second case in “रामम् and यज्ञभूमिम् । Ans.° रामः यज्ञभूमिम् आदिष्ट, (जगाम) ऋषिः रामम् यज्ञभूमिम् आभिहितम् (गमयामास) । अतः “गतिबुद्धौ”त्यादिना चिज्जनल्लङ्घघातोः अणिजन्तावस्थायां यौ रामः कर्ता आसीत्, तस्य कर्मत्वम् । ‘यज्ञभूमिम्’ इत्यत्र गत्यर्थ-धातोः सकर्मकतया कर्मत्वम् । Q. Show the significance of सुनि । Ans. “दुःखेष्वनुविप्रमणाः सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः स्थिरधीर्मुनिरुच्यते ॥” इति सुनेः सुखेषु विगतस्पृहत्वेऽपि, ‘प्रीतमनाः’ इति विशेषणेन तस्य आनन्दान्तिशयः व्यज्यते । Q. Show the propriety of “मधुरं हितम्” । Ans. “हितं मनोहासि च दुर्लभं वचः” किरातः । ४० ।

41. Principal part :—वृसिंहौ [कर्तृ] जनं [कर्म] औजिहताम् । Adj. to जनम्—समस्तम् and जनकाश्रमस्थम् । Adj. to वृसिंहौ—तौ । Then the two objective sentences—(1) एतौ (कर्तृ) किम् मित्रा-

वरुणौ (same case with एतौ) इतः (क्रिया) अ। (2) एतौ किम् अश्विनौ। सोमरसं पिपासुः—Adj. to अश्विनौ and मित्रावरुणौ।

Prose order :—किमेतौ सोमरसं पिपासु मित्रावरुणौ इतः अ, किम् अश्विनौ। (इति) तौ वृसिंहौ रूपेण समस्तं जनकाश्रमस्यं जनं भीजिहताम्।

Substance :—रामलक्षणौ इत्यं जनकपुरस्यं प्रजावर्गे वितर्कमकारयताम् यथा यो एतौ आगच्छतः किमेतौ मित्रावरुणौ सोमरसम् आस्तादयितुम् असरीचं पातालश्च विहाय वृषिव्यां चरतः, अथवा यज्ञेऽस्मिन् सोमरसपानार्थं धृतदेहौ अश्विनौकुमारौ इति।

Explanation in tika form :—किमेतौ पुरतः दृश्यमानौ पुरुषौ सोमरसं पिपासु पातुमिच्छू “न लोके”*त्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः। मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ आदित्यवरुणौ “देवता इमे च” इति आनङ्। “मित्रोरवावपि” इत्यमरः। इतः अ इमम् देशं प्राप्तवन्तौ। इष्टांताः लट् तस्, अर्थोऽपि अतीतार्थः। किम् एतौ सोमरसं पिपासु अश्विनौ अश्विनौकुमारौ युग्मम्। इति तौ, नरी मित्राविव इति वृसिंहौ मनुष्येष्टौ। “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” इति उपनिमित्त समासः। रामलक्षणौ रूपेण सौन्दर्येण करणेन, समस्तं जनकाश्रमस्यं जनं भीजिहतां वितर्कं कारितवन्तौ। ऊहं वितर्कं इत्यस्मात् णिजन्मात् लुङ् ताम्। [किञ्चित्, अशब्दः पादपूरणे, इतोऽस्मिन् देशे, एतौ आगता, इत्यादिक-माहुः। तत्र, आङ्पूर्वात् इणः क्तः इति ‘एतौ’ इति क्रियापदं निष्पत्तम्।] सन्देहालङ्कारः। वसुपुष्पातिः।

Change of voice :—इयते अ मित्रावरुणाभ्याम् एताभ्याम् अश्विभ्याम् पिपासुभ्याम्। जनः समस्तः जनकाश्रमस्यः ताभ्याम् भीहि वृसिंहाभ्याम्।

Derivation.—इतः—इण लट् तस्। अथवा इदम् इत्यस्मात् समस्याम्

* “न लोकाव्यय निष्ठा खलधं दनाम्” ल उ ऊक अव्यय निष्ठा खलधं दन् इत्येषां प्रयोगे कथंणि सम्बन्ध विवचायामपि षष्ठी न स्यात्। ल=श्रद्धा-आदयः, यथा सृष्टिं कुर्वन्। उक=दैत्यान् घातुकः। अव्ययम्=तुम्, ज्ञा इत्यादि, यथा जगत् सृष्ट्वा। निष्ठा=क्त, क्तवत्, यथा दैत्यान् हतवान्। खलध्याः—ईषत्कुरः प्रपञ्चः हरिणी। दन्=लोकान् कर्त्ता।

सम् । मित्रः—मित्राणि सर्वभूतेषु सिद्ध्यति इति मित्रः, मिद-रक् । सिंहः—हिंस्र-
अच् निपातनम् । जनक—जन-णिच् खुल् ।

सोमरसं पानार्थं हृदि शूर्यं च वरुणं अथवा अश्विनीकुमारद्वयं किं
एदिके आसितेहे ? नरश्रेष्ठद्वयं निजं रूपं सौन्दर्यं द्वारा जनका-
श्रमश्च समस्तं व्यक्तिके एदिरूपं वितर्कं कराहियाहिलेन ।

These two best of men made all the people in the hermitage of
Janaka reflect thus :—‘Do the sun and Varuna or the Aswins the
twins, come hither desirous to drink the juice of Soma ?

Q. Give the derivative meaning of जनकः । Ans.

“अराजकभयं नृणां मन्त्रमानाः मद्भवयः । देहं समन्तः ख निमिः सन्तानः सम-
जायत । जन्मना जनकः सोऽभूत् वैदेहस्तु विदेहजः । पुरीजननसामर्थ्यात्
जनकः स च कथ्यते ।” Q. Account for the formation

of मित्रावरुणौ । Ans. See above. Q. Give the mean-
ing of मित्र according to gender. Ans. “मित्रं सुहृदि

न हयोः । सूर्ये पुंसि ।” इति नेदिनी । Q. Show the signif-
icance of सोमरसं पिपाम् । Ans. अमृतभोजिनी देवाः । अमृतं

तत् यत् यज्ञं हृतम् सोमरसादिकम् । अतः तत्पानार्थं अश्विनीकुमारादीनाम्
तन्नागमनं यज्यते । इतस्य अमृतत्वे यथा माघः ; “अमृतं नाम यत् सती

मन्त्रजिह्वेण लुह्यति । श्रीभैव मन्दरस्रजकुभिताश्रीधिवर्णना ।” Q. In
the previous sloka mention was made of Rama

and Viswamitra only. How do you know that
by the word एतौ Ram and Lakshmana are in-

tended. Ans. उपमानद्वयसामर्थ्यात् रामलक्ष्मणौ एव उपलक्षितौ ।
अतः पूर्वश्लोके ‘रामम् आश्लिङ्गत्’ इत्यत्र ‘लक्ष्मणसहितम् रामम्’ इति

व्याख्यातम् । Q. Show from gram, point that the
objects of comparison viz. मित्रावरुणौ are fitly

used. Ans. “देवताहने च” देवतावाचिनां यो हन्तः तत्र उपर-

अजियङ्गत् जनको धनुस्तत्
येनार्हिदत् दैत्यपुरं पिनाकी ।
जिज्ञासमानो बलमस्य बाहो-
ईसन्नभाङ्घीत् रघुनन्दनस्तत् ॥ ४२ ॥

पदे पूर्वपदस्य आनङ् आदेशो भवति । अत्र इत्यङ्गत् प्रसिद्धसाङ्गत्कार्यार्थम् ।
ये नाम लोके प्रसिद्धसाङ्गत्कार्यो वेदे च सङ्गभावेन निर्दिष्टाः तेषाम् इह सङ्गत्
भवति । अतः मित्रावरुणौ इति आनङ्गादिष्टेन उपमानपदेन रामलक्ष्मणयोः
सन्ततं साङ्गत्कार्यं निर्दिष्टम् । Q. Show the propriety of
मित्रावरुणौ and अश्विनी । Ans. सूर्यस्य रामवत् श्यामवर्णतया, तस्य
वरुणस्य च प्रतापवत्तया च, तथा, लोके वेदे च तयोः सन्ततं साङ्गत्कार्यम्, ताभ्यां
रामलक्ष्मणयोः समाधिः युज्यते । सूर्यरूपं यथा, “श्यामान्वितः पिङ्गलदेहकान्तिः ।
प्रतापयुक् सख्यगुणोऽल्परीमा” इत्यादि सर्वार्थचि० । अश्विनी—सौन्दर्यव्याप्तौ
प्रतापान्वितौ सूर्यतनयौ अश्विनी इव रामलक्ष्मणौ भट्टश्येतात् । यथा मित्रावरुणौ
यज्ञांशभुजौ तथा अश्विनावपि । जनकराजस्य पुरे यज्ञानुष्ठानात् हुतं प्रार्थयमानौ
वह्निदेहौ मित्रावरुणौ अथवा अश्विनी इव तौ चलत्येताम् । Q. Decline
the base of अश्विनी । Give also their derivation. Ans.
अश्विन् इति द्विवचनान्तः । रूपं यथा, अश्विनी २ अश्विभ्याम् ३, अश्विनीः २ ।
अथा उत्पत्तिः ख्यातत्वेन अस्ति अनयोः इति इति । “त्वाष्ट्री तु सवितुर्भात्या
वह्निरूपधारिणी । अग्नयतं महाभाग सान्तरीक्षेऽश्विनावभौ ।” भारतम् ।
Q. Comment gram. on इतः अ । Ans. अ इति पादपूरणे
इतः अश्विन् आने, इदम् शब्दात् सप्तम्यां तस् । अथवा इतः अ चलतः अ ।
इण् धातोः अटि तस् अतीति अयोगः । ४१ ।

42. It consists of two principal sentences.—(1) जनकः
(कर्तुं) तम् (सुखं कर्म) धनः (गौणं कर्म) अजियङ्गत् (विकर्मक) ।
Adjunct to जनकः—अस्य बाहोः बलं जिज्ञासमानः । Adjective
sentence to धनुः—येन पिनाकी दैत्यपुरम् आर्हिदत् । Adj. to धनुः—

तत् । (2) रघुनन्दनः (कर्तृ), तत् (कर्म) अभ्याङ्गीत् । Adj. to रघु-
नन्दनः—इसन् ।

Prose order :—जनकः अस्य बाह्मीः बलं जिज्ञासमानः, येन पिनाकी
दैत्यपुरम् आर्हिदत् तत् धनुः तम् अजियहत् । रघुनन्दनः इसन् तत् अभ्याङ्गीत् ।
' Substance :—जनकः रामस्य बाह्मीर्बलं ज्ञातुमिच्छुः शैवं धनुः प्रदर्श्य
प्राङ्, शिवः अनेनैव धनुषा त्रिपुरं जघानेति तत् श्रुत्वा रामः इसन् लीलयाैव तत्
वभञ्ज ।

Explanation in tika form :—जनकः अस्य रामस्य बाह्मीः भुजयोः
बलं सामर्थ्यं “बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैव्ययोः” इति सिदिन्यै । जिज्ञास-
मानः ज्ञातुमिच्छन् “ज्ञा य अ इडां सनः” इति आत्मनेपदम् । येन धनुषा,
पिनाकीऽजगवं धनुः अस्यासीति पिनाकी शिवः “पिनाकी प्रमथाधिपः” इत्यमरः ।
दैत्यपुरं दैत्यस्य पुः दैत्यपुरम्, समासान्तः अच् । त्रिपुरम् आर्हिदत् हिंसितवान्,
अर्हः स्वार्थिकण्यन्तात् लुङ् । केचित्, धनुषा प्रयोज्यकर्त्ता घातयामास इत्यर्थमाहुः ।
तत् धनुः तं रामं अजियहत् बोधितवान् । अनेन धनुषा त्रिपुरं दग्धमिति ज्ञापित-
वान् इत्यर्थः । घातूनामनेकार्थत्वात् यहिरत्र ज्ञानार्थः । तेन च “गतिं ब्रुहि
प्रत्यवसानार्थं शब्दकक्षाकक्षाकाणाम् अधिकक्षां स खी” * इति रामस्य कर्मसंज्ञा ।
केचित् अजियहत् बाह्वयामास इत्याहुः । “यह्णार्थात् यहरेव तत्सूत्रे यह्णात्,
य्यन्तात् यहैर्लुङ् । रघूणां नन्दयिता रामः इसन्, लीलया इत्यर्थः । तत् धनुः
अभ्याङ्गीत् विधा अकरोत् । भञ्जेः लुङ् । हतमुपजातिः ।

Allusion,—“येनार्हिदत् दैत्यपुरं पिनाकी ।” धिपुरम्—“त्रौषि काञ्चन-
मेकं वै रोप्य कार्णायसं तथा । काञ्चनं दिवि तत्रासीत्, अन्तरीक्षे च राजतम् ।
आयसं (लौहमयम्) चाभवत् भौमम् चक्रस्य पृथिवीपते ॥” एतत् पुरत्रय
महादेवः शैवेन धनुषा दग्धमकरोत् इति पौराणिको वार्ता ।

Change of V.—अयाहि जनकेन..... जिज्ञासमानेन..... येन आर्हि
...पिनाकिना । अस्तु अभञ्जि (अभजि) रघुनन्दनेन..... ।

Derivation.—অজিঘত্—ঘত্-ঘিচ্-লুড্ হ। লিট্ যাঙ্ঘ্যামাস।
 ঘনু:—ঘন উস্। আহিঁদে—অহিঁ-ঘিচ্-লুড্ হ। জিঘ্রাসমান:—সললয়া-
 য়ানচ্। হত্ জিঘ্রাসতি। অমাবীত্—মনস্-লুড্ হ। হত্ মনসি। লিট্
 বমস্।

মহাদেব যে ধনুক দ্বারা নৈত্যপুত্র ধ্বংস করিয়াছেন, জনক রামের
 বাহু বল জানিবার জন্য সেই ধনুকের বিষয় জানাইলেন। রঘুনন্দন
 হাসিতে হাসিতে তাহা ভগ্ন করিলেন।

Desirous to ascertain the strength of his arms, Janaka told him
 about the bow whereby Mahadeva the bearer of Pinaka destroyed
 the town of Tripura. Rama, the descendant of Raghu, broke it
 smiling.

Q. Show the fitness of the epithet হসন্। Ans.
 জনক: ভঙ্গয়া অঘীচন্ যন্ নৈতন্ ধনু: কথমপি ভজ্যতি ইতি। অত: এব
 রামস্য হাস: অজনি। অপিচ হসন্ ইত্যনেন লীল্যৈব অমাবীত্ ইত্যতি গম্যতে।

Q. Comment on অজিঘত্। Ans. রাম: ধনু: অঘীত্, জনক:
 রামম্ ধনু: অজিঘত্ ইতি “গতিবুদ্ধি” ইत्याদিদ্বা ণিজলস্য যদে: অণিজল
 তর্চরি কক্ষসংগা। [The nominative of বীহ্ when it was not
 causative, takes the second case, when but বীহ্ becomes a
 causative one. But then বীহ্ does not according to Panini
 signify acceptance, but knowledge. So according to him
 it means “Janaka informed him about the bow.” But
 according to other grammarians here বীহ্ means to accept,
 and has thus a rule provided.] Q. Give the deriva-

ive meaning of জনক। Ans. See the previous sloka.

Q. Give the allusion to যেন দৈত্যপুত্র আহিঁদে। Ans.

See above. Q. Why is Rama called রঘুনন্দন and not

দিলীপনন্দন? Ans. “বংশস্য কপারমনসকীর্তিন্ সুদক্ষিণায়াং তদর্থং যযাচি।”

ततो नदीणान् पथिकान् गिरिज्ञान्-

नाह्वायकान् भूमिपतेरयोध्याम् ।

दित्सुः सुतां योधहरैस्तुरङ्गै-

र्व्यसर्जयन्मैथिलमर्त्यमुख्यः ॥ ४३ ॥

रघुः । इति रघोर्गाथा एव वंशाख्या । Q. Give the different meanings of वल । Ans. "वलं गत्वरसे रूपे स्थाननि स्त्रील्यसैव्ययोः । पुमान् इत्याद्युभे दैव्यप्रभेदे वायसेऽपि च । वलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्यात् ।" इति मेदिनी । Q, Show the fitness of पिनाकी । Ans. रामः तमेव पिनाकम् वभञ्ज, येन शिवोऽपि पिनाकिनाम्ना ख्यातोऽभूत् इति पिनाकी इत्यस्य स्मार्थत्वम् । See "निर्घोषेण च वासुकेर्निबुलितम् यत् सादरम् नन्दिना ।" &c. वीरचं । ४२ ।

43. Principal part :—ततः मैथिलमर्त्यमुख्यः भूमिपतेः आह्वाय-
कान् तुरङ्गैः अयोध्यां व्यसर्जयत् । Adj. to आह्वायकान्—नदीणान्, पथि-
कान्, गिरिज्ञान् । Adjunct to मैथिलः—सुतां दित्सुः ।

Prose order :—ततः मैथिलमर्त्यमुख्यः सुतां दित्सुः नदीणान् पथि-
कान् गिरिज्ञान् भूमिपतेः आह्वायकान् योधहरैः तुरङ्गैः अयोध्यां व्यसर्जयत् ।

Substance.—चतुर्भङ्गान् परं जनकः रूपतेः दशरथस्य आनयनार्थं, यं
ज्ञानं नदीमर्त्यं स्थलवर्त्म गिरिवर्त्म च जानन्ति तान् अश्वारोहान् अयोध्याम्
प्रेषयामास ।

Explanation in tika form :—ततः चतुर्भङ्गानन्तरं मिथिलानां
राजा मैथिलः "जनपदशब्दात् खत्रियादञ्" * इत्यत्र "अपि यसमानशब्दाज्जनपदात्
तस्य राजन्यपत्यवत्"† इति वचनात् अञ् । खियन्ते प्राणिनीऽस्मिन्निति मन्तः

* Let there be अञ् to denote progeny, after a word
which, while it expresses a country, expresses also a
Kshetriya.

† Let the affix अञ् come after the name of a country
of the same name as a Kshatriya, when the sense is that

भूमीकः तत्र भवा मर्त्या मनुष्याः “दिवादिभ्यो यत्”‡ इति यत्। सुखमेव
सुख्यः प्रधानम्, शाखादिभ्यः यः । मर्त्येषु सुख्यः मर्त्यसुख्यः मनुष्यश्रेष्ठः इत्यर्थः ।
नैथिल्यासी मर्त्यसुख्येति विशेषणसमासः । जनक इत्यर्थः । सुतां दुहितरं
दित्सुः, दातुमिच्छुः सन् रामाय इति शेषः । नदीष्वान् नद्यां ज्ञातुं जाननि वे
तान् नदीसन्तरचक्रखलान् “सुपिख्यः” इति आधातोः कः । [नदीष्वान् नदीषुः
इति च पुरुषोत्तमः] पन्थानं गच्छन्ति विदन्ति वा पथिकाः तान् पथि कुशलान्
इति केचित् “तत्र कुशलपथः” इति ठक् । तथा गिरिशान् यथाप्रदेशं पर्येतज्ञान्
भूमिपतेः दशरथस्य “कर्णेकर्मणोः कृति” इति कर्मणि षष्ठी । आह्वयन्ति
आकारयन्तीति आह्वयकाः दूताः तान् कर्तरि ण्वल् । युध्यन्ते इति योधाः,
पचाद्यच् । तान् प्रीहर्तुं योग्यं वयः प्राप्तैः, समैरित्यर्थः, इति योधहरैः, “वयसि
च” इति आधातोः चच् । § तुरङ्गैः अश्वैः करणभूतैः अश्वेष्वान् व्यसज्जयत्
प्रेरयामास । विपुलस्य ण्वन्तस्य सृजिः लङ् । गत्यर्थत्वात् द्विकर्मकता । इत-
सुपजातिः ।

Change of V.—नदीष्वान् पथिकाः गिरिषाः आह्वयकाः.....दित्सुना
.....व्यसज्जयन्त नैथिलसुख्ये न ।

Derivations :—नदीष्वान् — नदी-स्वा-कः । पथिक—पथिन् ठक् ।
गिरिशः—गिरि-शा-कः । आह्वयक—आ-ह्व-ण्वल् । लट् कथयति, कथयते ।
लुङ् अहत्, अहत, अह्नात् । लिट् जुह्वाम्, जुह्वे । दित्सु—दा-सन् उ ।
हर—ह-अच् । तुरङ्ग—तुर-गम्-ख । ‘तुरेष गच्छतीत्यर्थे तुरङ्गस्य तुरङ्गमः ।’
व्यसज्जयत्—वि सृज-णिच्-लङ् द । लुङ् व्यसीसृजत् व्यससज्जयत् । मर्त्य—
मर्त्त-यत् ।

of the Kings thereof, as when the sense is that of pro-
geny. Thus नैथिल, the king of the Kshatriyas or of the
country of निथिला । [Bal.]

‡ दिश्वन्, वर्ग्यन् इत्यादिः ।

§ वयसि शयमाने हरतेः कर्मणि उपपदे चच्प्रत्ययो भवति । यथा योध-
हरः, योधवहनचर्म वयः प्राप्तः इत्यर्थः ।

क्षिप्रं ततोऽध्वन्यतुरङ्गयायी
यविष्ठवत् हृदतमोऽपि राजा ।
आख्यायकेभ्यः श्रुतसूनुवृत्ति-
रग्नानयानो मिथिलामगच्छत् ॥ ४४ ॥

अनन्तर मिथिलाय जनगणैश्च अग्रगण्य जनके कन्यादान करिते
अभिलाषी दृष्ट्वा राजा नम्ररथके आनयन करिवारं जत्र, बाहारा
नदीपथ, हलपथ उ गिरिपथ सुन्दररूपे अवगतं ह्येव तादृशिनके
बोधपूर्वकवदनक्रमेण अत्र द्वारा अवबोधाय प्रेरणं करिष्ये ।

Then the chief of the Mithila men, desirous to give his daughter
(in marriage) sent in Ayodhya to the King the inviters well
acquainted with rivers, roads, mountains, by means of horses fit to
carry the warriors.

Q. Explain the formation and gram. mean-
ing of नदीय । Ans. नद्यां स्नातुं जानन्ति ये ते नदीयाः । “सुपिस्थः”
इति नदी उपपदात् स्नाधातोः कः । ततः “निनदीभ्यां स्नातेः कौशले” इति
कौशले गम्ये, नदी इत्यस्मात् स्नाधातोः क्तम् । अतः “नदीसन्तरणकुशलाः”
इति धर्तृविधानेन व्याकरणसूत्रादेव कुशलाद्येत्वम् गमितम् । Cf. “आनाधि-
नस्तद्विचये नदीयान्” रघुः । Q. Show the change of mean-
ing of the root स्ज with the change of prefixes.
Ans. अति-स्जधातुः अतिसर्जने, दाने । अव-स्ज् निचिरे । उत्-स्ज उत्सर्गे ।
नि-स्ज परित्यागे । वि-स्ज विसर्जने, दाने, मोचने । “विसर्जयेत् यम् सुत-
जन्म हर्षितः ।” रघुः । सम्-स्ज संसर्गे इत्यादि । Q. Derive मैथिल ।
Ans. See above. । ४५ ।

44. Principal part :—ततः राजा मिथिलां क्षिप्रम् अगच्छत् ।
Adj. to राजा—अध्वन्यतुरङ्गयायी, यविष्ठवत्, हृदतमः, श्रुतसूनुवृत्तिः and
अग्नानयानः । आख्यायकेभ्यः (अपादान्) ।

Prose order :—তত: আখ্যায়কৈশ্চ: শ্রুতশ্রুতভূতি: অধ্বন্যতুরঙ্গযাযৌ
বহুতমীঃপি যবিহবত্ অল্লানযানৌ রাজা মিথিলাং ছিপ্রম্ অগচ্ছত্ ।

Substance :—অথ বাচ্যবহেভ্য: রামগতম্ সর্ব্বসুপলভ্য অনুদঘাতসুখম্
রঘুনেকং জবিমি: ঘাঁটকৈ: বাহুযন্ বহুঃপি যুবা ইব চত্‌সাঙ্কশীল: মিথিলাং প্রতি
প্রতস্বে । [অথবা, অনুদঘাতগমনং জবিনং তুরঙ্গমারুহ্য যুবা ইব যযৌ ।]

Explanation in tika form :—অথ শ্লোকবধেয়ং বহু-বহুসুপলভ্যগ-
মাহ ছিপ্রমিতি । তত: তদনন্তরং আখ্যানি কথয়ন্তি যে তে আখ্যায়কা: সন্দেহহরা:
কর্ম্মরিখলু: । তেভ্য: “শ্রুতযানাম্ আবধিতা” ইতি অপাদানাত্ পক্ষমী । শ্রুতা
স্নগৌ: পুত্রস্ব ভূতি: ব্যবহার: ধনুর্মন্তরূপ: যেন তথোক্ত: । অধ্বন্যম্ অলং মামিনৌ
যে তুরঙ্গা: অশ্বা: তে অধ্বন্যতুরঙ্গা: । অলঙ্গামীত্যস্মিপ্রথমে “অধ্বনৌ যত্‌ খৌ”
ইতি যত্‌ । অন্যত্র অধ্বনীনৌ: । তৈ: সাধু যাতেতি অধ্বন্যতুরঙ্গযাযৌ দ্রুতাস্থ-
যুক্তং রথং দ্রুতাস্থংবারুহ্য, গচ্ছন্ । তথা অয়মেবামতিশয়েন বহু: বহুতমীঃপি
যবিহবত্‌ যুগতম ইব ‘লেন তুষ্ণম্’ ইতি বহি: । ন বিঘ্নুতে স্নানং স্নানি:
যস্মিন্ তত্‌ অল্লানং স্নানিরহিতং, তত্‌ যানং গমনং রঘুগতির্বা যথ্য তথোক্ত:
অনুদঘাতসুখদান ইত্যর্থ: । অথবা, রাজ: মনসি তথা আনন্দ: সমজনি, যথা
দ্রুতাস্থে গচ্ছতাপি তৈন ন স্নানিরনুভূয়তে অ ইত্যর্থ: । রাজা দশরথ: মিথিলাং
ছিপ্রং শীঘ্রম্ অগচ্ছত্‌ মরতশ্রম্‌স্‌ত্‌স্বাধ্মাং সহ ইতি অর্থাৎ অনুপলভ্যম্ । তত-
সুপজাতি: ।

Change of V.—.....যাবিনৌ.....বহুতমীষাপি রাজা.....শ্রুতশ্রু-
তমিতা অল্লানযানৈন মিথিলা অগম্যত ।

Derivation.—অধ্বন্য—অধ্বন-যত্‌ । যাযৌ—যা-যিণি:, অযাসৌত্‌
লুঙ্‌ । যবিহ—যুবা-বহন্‌ । আখ্যায়ক—আ-খ্যা-লুল্‌ । অখ্যাত্‌ লুঙ্‌ ।
সহ:—স-লুঙ্‌ । স্তে লুট্‌, অস্তবিহ, অসৌহ লুঙ্‌ । স্নান—স্নৈ-ক্‌: । স্নায়তি
লট্‌ । অলঙ্গাসৌত্‌ লুঙ্‌ ।

নূপতি বৃদ্ধ হইয়াও সংবাদবাহকদিগের নিকটে পুত্রের বৃত্তান্ত
অবগত হইয়া যুবার আশ্রয় উৎসাহ সহকারে, ঐতগামী অশ্বযুক্ত রথে
আরোহণ করিয়া গমনক্ৰমে অগ্রাহ করিয়া মিথিলায় প্রস্থান করিলেন ।

वृन्दिष्ठमार्च्यीत् वसुधाधिपानां
तं प्रेष्ठमेतं गुरुवद्गरिष्ठम् ।
सहस्रमहान्तं सुकृताधिवासं
बंदिष्ठकौर्त्तिर्यशसा वरिष्ठम् ॥ ४५ ॥

Hearing his son's exploit, from the messengers, the king though old quickly went over like a young man to Mithila on a chariot drawn by horses suited to roads without feeling the sense of fatigue.

Q. Give the meaning of अस्नानयानः । Ans. See above. Q. Give the sense of अपि here. Ans. अपि-रत्र सम्भावनायै प्रयुक्तः, "गृहां समुच्चयं प्रत्रं गृह्णा सम्भावनास्त्रपि ।"

Q. Give the different interpretations of अस्नानयानः । Ans.

(1) अस्नानं स्नानिरहितं यानं गमनं यस्य तादृशः । युवा इव अक्षिप्तगति-रित्यर्थः । अथवा (2) अस्नानम् अनुदघातसुखं यानं यस्य तादृशः । वेगवतिः अथैः उत्सन्नानोऽपि तथा अस्त्रलितरथगतिः युवा इव उत्साहशीलः सन् ययौ इत्यर्थः । केचित् 'अस्नानयानः' इति 'स्नानि' इति नामधातोः शानच् इति कथयन्ति । तत्तु न साधु । Q. Write allusion in मिथिला ।

Ans. बलिष्ठप्रापेन निमिनास्त्रि वृपती विगतदेहे सति, "चराजकमयं नृणां मन्थमाणाः महर्षयः । देहं ममज्युः खं निमीः सन्तानः समजायत । मयनीत् मिथिली जातः मिथिला येन निर्मिता ॥" इति, इति मिथिलाख्या । २७ ।

45. Principal part :—जनकः ('कण्ठम् ') एतम् (कर्म) आर्च्यीत् । Adj. to जनकः—सहस्रं, बंदिष्ठकौर्त्तिः । Adj. to एतम्—वृन्दिष्ठम्, तम्, प्रेष्ठम् महान्तम्, सुकृताधिवासम् and वरिष्ठम् । वसुधाधिपानाम्—निर्वाहं वशी, gram. connected with वृन्दिष्ठम् । गुरुवत्, adv. to वर्त्तमानम् (understood) or आर्च्यीत् । यशसा (वीर्ये वीर्ये) ।

Prose order—सहस्रं बंदिष्ठकौर्त्तिः (जनकः) वसुधाधिपानां वृन्दिष्ठं गुरुवद्गरिष्ठं महान्तं सुकृताधिवासं यशसा वरिष्ठं प्रेष्ठं तम् एतम् आर्च्यीत् ।

Substance :—कुलश्रीलादिषु दशरथसदृशः जनकः तम् गुरुवत् पूजया-
मास । दशरथश्च दूपाणाम् श्रेष्ठः आसीत् । स च लोकाप्रियः महान् पुण्यनिलयः
यशस्वी कीर्तिमांश्च अभूत् ।

Explanation in tika form :—इष्टप्रत्ययस्य उदाहरणानि प्रदर्शय-
न्नाह, इन्द्रिष्टेति । समान इव दृश्यते इति सदृक्, कुलश्रीलादिषु दशरथेन
तुल्यः । समान इत्यस्मात् दृग्धातोः क्तिन् । बहिष्ठा बहुला कीर्तिर्यस्य तथोक्तः
विपुलयशाः इत्यर्थः । ‘बहुल’ इत्यस्मात् इष्टन्प्रत्ययः । ‘प्रियस्थिरे’त्यादिना *
बहुलशब्दस्य बंहादेशः । जनकः वसुधाधिपानां पृथ्वीश्वराणां इन्द्रिष्टं इन्दारकतमं
प्रशस्ततमम् सुखतमम् इति यावत् । “प्रियस्थिरे”त्यादिना इन्दारकस्य इन्दादेशः ।
गुरुवत् उपदेष्टृवत् पित्रवत्ता वर्त्तमानम् । अथवा गुरुवत् आसीत् इत्यन्वयः ।
“गुरुर्मन्त्रोपदेष्टा च गुरुर्जनकजीवयोः” इति रत्नकोषः । गरिष्ठं गुरुतमं, “प्रिय-
स्थिरे”त्यादिना गुरुशब्दस्य गर् आदेशः । महान् उदारचरितम्, सुकृतानि
पुण्यानि अधिवसन्त्यस्मिन् इति सुकृताधिवासः तं सुकृतनिलयम् इत्यर्थः । अन्यथा
कृतौ रामपितृत्वाधिकारः इति । अधिकरणे घञ् । यशसा कीर्त्यां वरिष्ठं उरुतमं
“प्रियस्थिरे”त्यादिना उरुशब्दस्य वरादेशः । प्रेष्ठं प्रसिद्धम् एतम् एनम् दशरथम्
आसीत् पूजितवान् । अथवा एतम् आगतम् तम् आसीत् इत्यन्वयः । अत्र तु
आ इत्यस्मात् इण्धातोः क्तः । इत्तमुपजातिः ।

Change of V.—इन्द्रिष्टः आर्विं.....सः प्रेष्ठः एतः...गरिष्ठः, सदृशा
महान् सुकृताधिवासः बहिष्ठकीर्तिना.....वरिष्ठः ।

Derivation.—इन्द्रिष्ट—इन्दारक-इष्टन् । प्रेष्ठ—प्रिय-इष्टन् । एतम्—
आ-इ-कर्त्तरि क्तः । गरिष्ठ—गर्-इष्टन् । सदृक्—समान-दृग्-क्तिन् । अधि-
वास—अधि-वस-अधिकरणे घञ् । बहिष्ठ—बहुल-इष्टन् । वरिष्ठ—उरु-इष्टन् ।
आसीत्—अर्च-लुङ् ६ । लिट् आनर्च ।

* “प्रिय स्थिर स्थिर उरु बहुल गुरु इष्टं तप दीर्घं इन्दारकाणाम् । प्र स्थ
स्य वर बहि गर् बर्षि त्रप् द्राघि इन्दाः ।” प्रिय स्थिर &c are substituted
by प्र स्थ &c when followed by इष्टन् ईयसुन् &c ।

राजगणेश्वर अग्रगण्य राजा दशरथ सकलेश्वर प्रियपात्र महान् ओ
पुण्यालर हिलेन । तौहार समकक्ष वनवी जनक, प्रेष्ठतम दशरथके
शुक्रर श्राय अत्यर्थन करिलेन ।

Janak, of widespread reputation, equal to Dasaratha, received
with honor the latter, the most praiseworthy of the rulers of the
earth, dear and honorable like the preceptor, great and exalted with
glory and the very repository of virtues.

Q. Distinguish between दृष्टान्त्य and खण्डान्त्य ।

Explain the above sloka by way of दृष्टान्त्य । Ans.

(1) The explanation of a sloka in दृष्टान्त्य is when the
sloka is explained by way of prose order as is done by
Mallinath. (2) The explanation in खण्डान्त्य is when
the principal part of the sentence is first explained and
then the subordinate ones, beginning with such words as
किंभूतः &c. (See the notes by जयमङ्गल) । Q. Give the

different interpretations of तम् एतम् । Ans. 'तम्

एतम् आसीत्' इति अन्ये कृते तम् प्रसिद्धमित्यर्थः । यद-ब्रह्म च प्रयोगा-
भावः । तथाहि मन्त्रमष्टः—“प्रक्रान्तः प्रसिद्धार्थः अनुभूतार्थविषयः तच्छब्दी

यच्छब्दीपादान् नापेक्षते ।” इति । एतम् तम् इति अन्ये कृते ‘एतम्’ आगतम्,

आ-इच्छातोः कर्त्तरि क्तः । तम् आसीत् इत्यर्थः । Q. Parse सुकृताधि-

वासम् । Ans. ‘तम्’ इत्यनेन एकविभक्तिः । उद्देश्यविधेयान्वयः । Q.

Give the other forms of सट् and explain the

formation of each. Ans. सट् and सट्च । समान इव

दृश्यते इति सट् । “त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कश्च” “सर्गान्नालोच्य इति

वाच्यम्” इति समान इत्यस्मात् दृशोऽलोचने अर्थात् अनलोचने अर्थे

(अत दर्शनकार्यम् नास्ति) कञ्, ‘च’कारात् किञ् इति किञ्प्रत्ययात् सट्

इति सिद्धम् । कञ्प्रत्ययात् ‘सट्’ इति सिद्धम् । “दृशेः कश्च वक्तव्यः” इति

त्रिवर्गपारोक्षमसौ भवन्त
मध्यासयन्त्रासनमेकमिन्द्रः ।

विवेकदृष्टत्वमगात् सुराणां
तं मैथिलो वाक्यमिदं बभाषे ॥ ४६ ॥

कसप्रत्ययात् 'सदृशः' इति सिद्धम् । Q. Derive and give the different meanings of, इन्द्रारक and गुरु । Ans. (1) "इन्द्रारकः सुरश्रेष्ठे मनीषे यूष्पातरि" इति व्यादिः । इन्द्रम् रूपम् अस्यासि इति इन्द्रारकः । "अङ्गइन्द्रस्याम् आरकः ।" (2) गृष्पाति उपदिशति, गिरति अर्थम् नामयति वा, इति गुरुः गृष्पातीः कुः । Diff. m.—"गुरुः पिता गुरुर्विप्री गुरुर्देवपुरोहितः । धुर्व्यङ्गोऽपि गुरुः प्रीतो गुरुः शिष्यादिकारकः । इति अनेकार्थध्वनिमञ्जरी । ४५ ।

• 46. It consists of two sentences .—(1) असौ इन्द्रः (कर्तुं) विवेकदृष्टत्वं (कर्म) अगात् । (2) मैथिलः (कर्तुं) तम् (गौणं कर्म) वाक्यम् (मुख्यं कर्म) बभाषे । (1) अध्यासयन्=Adj. to असौ । आसनम् =object to अध्यासयन् । एकम्=adj. to आसनम् । त्रिवर्गपारोक्षम्=Adj. to भवन्तम् । सुराणाम्=निर्द्धारि षष्ठी, connected with विवेक-दृष्टत्वं । (2) इदम्=adj. to वाक्यम् ।

Prose order :—असौ इन्द्रः त्रिवर्गपारोक्षं भवन्तम् एकम् आसनम् अध्यासयन् सुराणां विवेकदृष्टत्वं अगात्, मैथिलः तम् इदं वाक्यं बभाषे ।

Substance :—अथ मैथिलः दशरथमब्रवीत् । धर्मार्थकामान् समं सेवमानम् भवन्तम् इन्दो यत् स्वासनम् अध्यासयति स तेन गुणेषु युक्तसम्मान-प्रदर्शनात् देवेषु सः अतीव विवेकदर्शी इत्येवं प्रकटितम् ।

Explanation in tika form :—असौ इन्द्रः त्रिवर्गस्य त्रयाणां धर्मार्थ-कामानां वर्गः तस्य पारं गामी त्रिवर्गपारोक्षः, "त्रिवर्गो धर्मार्थकामार्थः" इत्यमरः । "अवारपाराव्यत्ताऽनुकामज्ञानी"* इत्यत्र विगृहीतविपर्ययवृत्त्यात् पारशब्दात्

ख (ईन) takes place after अवारपार, अत्यन्त अनुकाम in the

खः (ईन)०। तथाभूतं भवन् । “गतिवद्भी”त्यादिना आसुधातोः अण्त्वाव-
स्थायाम् अकर्मकत्वात् ण्त्वावस्थायाम् कर्मसंज्ञा । एकम् इन्द्राकृदमित्यर्थः, आसनम्
“अधिशीङ् स्थासाङ्कर्म” इति अधिकरणस्य कर्मत्वम् । अध्यासयन् आरीपयन्
सुराणां देवानां मध्ये विवेकं दृष्टवान् इति विवेकदृष्ट्या सदसद्भेदज्ञः । दृष्टेः अतीति
कृनिप् । विवेकदृष्टनः भावः विवेकदृष्टत्वम् तत् अगच्छत् प्राप्तवान् । “सर्वे
गत्यर्थाः प्राप्तार्थाः ज्ञानार्थाश्च” इति गन्धातोः प्राप्तार्थत्वम् । मैथिली जनकः तं
दशरथम् इदं वाक्यं बभाषे उक्तवान् । ब्रवीत्यर्थयद्वाणात् भाषधातोः द्विकर्मकत्वा ।
Allusion :—वरलाभदत्तं सम्बरनामानम् असुरं जेतुमसमर्थः इन्द्रः असुर-
विनाशाय दशरथमाहूतवान् । स च कृतकस्या इन्द्रेण परं तीर्थं लभमानेन यत्
स्वासनम् अध्यासितः तेन इन्द्रस्य गुणपक्षपातिनः विवेकिता एव प्रकटिता ।
काव्यलिङ्गमलङ्कारः । वृत्तमुपजातिः ।

Change of V.—स मैथिलीन.....इदं वाक्यं बभाषे ।

Derivation :—मैथिलः—मिथिलस्य निमिषुत्रस्य गत्वापत्यम् पुमान्
इति मैथिलः । अथवा मिथिलायाः राजा इति मैथिलः । मिथिल वा मिथिला
अण् । “मथनात् मिथिली जातः, मिथिला येन निर्मिता ।” इति । पारीण
—पार-खः । अध्यासयन्—अधि-आस-णि-शत प्रथमा । विवेक—वि-विच-भाष
घञ् । इन्द्रः—इदि परमैश्वर्यं इत्यस्मात् इः । दृष्टव—दृश्-कृनिप् ल । दृष्टा
दृष्टाती दृष्टानः दृष्टना दृष्टव्याम् इत्यादि रूपम् । अगात् इ-लुङ् दृ । लट् एति,
इतः यत्नि । लङ् ऐत् । बभाषे—भाष-लिट् ए । लुङ् अभामिष्ट ।

जनक कहिलेन, आपनि धर्थ अर्थ काम त्रिविध विषय लाठ करि-
ग्राछेन । मथराश्रु वधानतुर हेल आपनाके एकामने उपवेशन
कराहिए देवगणेर मध्ये आपनाके अधिक आरक्षणो परिचर
दिग्राछेन ।

To him did the king of Mithila address the following speech,
sense of going, whether taken singly or conjointly or
reversedly. Thus अवारपारीणः, पारपारीणः, पारीणः अवारीणः,
अथलीनः, अनुकामीनः इत्यादि ।

हिरण्ययी शाललतेव जङ्गमा

श्रुता दिवः स्थासुरिवाचिरप्रभा ।

शशाङ्ककान्तेरधिदेवताकृतिः ।

सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥ ४७ ॥

'Indra among gods has shown his insight of judgment by placing thee in his very seat, thee, who hast attained the three ends of life.

In English Explanation, add :—The epithet त्रिवर्गपारीष means that he had gone to the end of त्रिवर्ग, 'i. e. fully attained the three ends of life, viz. virtue, wealth and enjoyment.

Q. Explain विवेकदृष्टमगात् सुराणाम् । Ans. See what is written under the head 'Allusion.'

Q. Give the meaning of असौ । Ans. असौ प्रसिद्ध इत्यर्थः । तद्-शब्दवत् अदत्त-

शब्दस्यापि प्रसिद्धार्थत्वमस्ति । Q. Comment on तम् । Ans. तम्

दशरथस्य, इति तद्-शब्दस्य 'दशरथ'मित्यनेन अन्वयित्वात्, यद्दशब्दं विनापि तद्-

प्रयोगः । Q. As भाष means to speak, is not the word

वाक्यम् used redundantly ? Ans. तुवादिधातूनाम् चिकीर्षकेषु

पठनात्, भाषधातोः वचनादिकर्थात् अस्ति । केवलं वच्धातुः अकर्मकवत्

प्रयुज्यते, यथा "वक्ति श्रीरघुनन्दनः ।" "तिष्ठतु तूष्णीं यदाहं वच्मि ।"

इत्यादि । ४६ ।

47. Principal part :—(जनकेन) तस्य सुताय मैथिली सुता (उक्तं कर्तुं) ददे । Adjunct to सुता - हिरण्ययी जङ्गमा शाललता इव, दिवः श्रुता स्थासुरिवाचिरप्रभा इव, शशाङ्ककान्तेरधिदेवताकृतिः ।

Prose order :—(जनकेन) जङ्गमा हिरण्ययी शाललतेव, दिवः श्रुता स्थासुरिवाचिरप्रभा इव, शशाङ्ककान्तेरधिदेवताकृतिः मैथिली सुता तस्य सुताय ददे ।

Substance.—या सीता गतिशीला शालवृक्षाश्रिता स्वर्णलता इव अदृश्यत,
या च आकाशात् खलितः स्थितिशीला विद्युत् इव अशीभत या च ज्योत्स्नायाः
अधिष्ठात्री देवता इव अलक्ष्यत, जनकसां दशरथस्य तनयाय ददौ ।

Explanation in tika form :—जङ्गमा सञ्चारिणी नतु स्थावरा ।
गृज्जन्तात् गमिः पचाद्यच् । हिरण्यस्यै सुवर्णनिर्मिता स्वर्णच्छविलात् । “मयङ्
वैतथोर्भाषायामभक्षाष्कादनयोः” * इति विकारे मयट् । “दाक्षिनायने” †-
त्यादिना यलोपः निपातनात् । शाललता इव शालम् आश्रिता लता । मध्यपद-
लोपी कर्मधारयः । एतेन रामस्य शालप्रांशुत्वं सूचितम् । तथा दिवः आकाशात्
अं ता पतिता स्यात् : अचक्षला, सा तु चक्षला इति विशेषः । अचिरप्रभा विद्यु-
दिव । तेजस्विलात् तन्वीत्याद्य तया समाधिः । शशाङ्कस्य चन्द्रस्य कानिः
प्रभा तस्याः अधिदेवता अधिष्ठात्री देवता, प्रादिसमासः । तस्याः आकृतिरिव
आकृतिः यस्याः तथोक्ता । उत्तरपदलोपी समासः । सौख्यत्वात् तथामृता ।
मैथिलस्य अपत्यं स्त्रीति मैथिली, यथा मिथिलायां नगर्यां मिथिलास्यभूमीति
इत्यर्थः जाता, अयोनिसम्भवत्वात् पार्थिवी इत्यर्थः । अयोनिसम्भवेन दिव्यत्वात् च
लक्ष्मीत्वं सूचितं । सुता कन्या सीता, तस्य दशरथस्य सुताय पुत्राय ददौ । दाधतीः
कर्मणि लिट् । जनकेन इति अनुक्तं कर्तृपदम् ऊह्यम् । ‘रामस्य कृष्टत्वात्
तस्मैव परिचयः कविना उक्तः न शेषायाम् । उत्प्रेक्षा निदर्शना च अलङ्कारः ।
हादशाक्षरं वंशस्थम् उक्तम् । “जतौ तु वंशस्थमुदीरितम् जतौ ।”

Change of V.—जनकः हिरण्यस्यै जङ्गमां शाललताम् इव दिवः
अं तां स्यात् नु, अचिरप्रभामिव... अधिदेवताकृतिम् सुताम् मैथिलीम् ददौ ।

Derivation.—सुता—सु-क्त । सवति लट्, असौवीत् लुङ् । नतु स्त्री ।

* “मयट् वा एतयोः भाषायाम् अभक्ष्याष्कादनयोः ।” एतयोः अर्थात्
विकारौ अवयवे च अर्थे मयट् वा स्यात् भाषायाम् । पने अच् । भक्ष्याङ्गं प्राक्का
दनार्थे तु केवलम् अच् । यथा अश्वमेधम् आश्वमेधम् । भक्ष्यादौ तु, मोह
(अच्), कार्पासम् (अच्) ।

† दाक्षिनायनं दक्षिनायनं आथर्वणिक... हिरण्यस्यै...

আজ্ঞতি:—আজ্ঞতিয়ে অনয়া ইতি আজ্ঞতি:। আ-জ-করণে ক্তি:। স্যাজু:—
 স্যাজু:। মৈথিলী—মিথিল-অণ্, ভীপ্। হিরণ্যযৌ—হিরণ্য-ময়ট্, নিং।
 অ্যুতা—অ্যু-ক্ত। অ্যবতে লট্, অ্যবীষ্ট লুঙ্।

৪৬. মৈথিলীকে দেখিলে বোধ হয় যেন শালবৃক্ষাশ্রয়িণী হিরণ্যযৌ
 লতা, যেন আকাশ বিচ্যুত হির বিহ্যংলতা, যেন চল্লমার আঁতার
 অধিষ্ঠাত্রী দেবতা। জনক এইরূপ কত দশরথের পুত্রের হস্তে সমর্পণ
 করিলেন।

(By Janaka) was given his daughter the princess of Mithila
 in marriage to his (Dasaratha's) son, daughter, that looked like a
 moving gold creeper resting of shala tree or one like the immove-
 able lightning dropped from the sky, or the guardian angel of the
 upon light.

Q. Show the significance of শাললতা। Ans. শাল-
 ব্রহ্মাশ্রিতা লতা শাললতা। শাললতা যথা শালবৃক্ষমাশ্রিত্য বসন্তে, সীতা তথা
 রামম্ আশ্রিতবতী। উপমানমূর্তিন শালেন রানস্য শালপ্রাণুলগ্নম্ স্মৃতিতম্।
 শালপ্রাণুলগ্নম্ যথা “য: পদ্মলুচিন: কল্পজলজাঙ্কিতাপ্রিক:। স্তুত্বৈক:
 স্বহস্তেন শালপ্রাণু: স উচ্যতে ॥” Q. Expound the samas in

অচিরপ্রমা। Ans. অচিরং প্রমা যস্যা: সা অচিরপ্রমা। সুপসুপেতি সমাস:।
 অথবা অচিরা ইতি বিশেষ্যপদম্। অচিরা প্রমা যস্যা: সা, বহুব্রীহিসমাস:।

Q. Explain the allusion in শশাঙ্ক। Ans. দলস্য অপরা:
 দুহিত: অবমল্য কৈবলায়াং রোহিণ্যাম্ বহুপ্রীমা ইতি উপশ্রুত্ব দলৌ শশ: চন্দ্রমা:
 জ্যৈষ্ঠরোগম্ প্রাপ্ত:, পুত্র: স্বর্গেণৈব উপদিষ্ট: শশম্ অঙ্কং ধারয়ামাস ইতি পৌরাণিকী
 বার্তা। Q. Expound the samas in অধিদেবতাজ্ঞতি:। Ans.

অধিষ্ঠাত্রী দেবতা অধিদেবতা। প্রাদিসমাস:। তস্যা: আজ্ঞতিরিব আজ্ঞতি:
 যস্যা: সা অধিদেবতাজ্ঞতি:। “সমস্যুপমানপূর্ব্বল্য অ উত্তরপদলোপ:।” ইতি
 উত্তরপদলোপী সমাস:। ৪৭।

लब्धां ततो विश्वजनीनवृत्ति-

स्तामात्मनीनामुदवीढ रामः ।

सद्रवमुक्ताफलभर्गभूषां

संबन्धयन्तीं रघुवंशलक्ष्मीम् ॥ ४८ ॥

48. Principal part :—ततः तां रामः उदवीढ । Adj. to ताम्—लब्धाम्, आत्मनीनाम्, सद्रवमुक्ताफलभर्गभूषाम् and संबन्धयन्तीम् । रघुवंशलक्ष्मीम् object to संबन्धयन्तीम् । Adj. to रामः—विश्वजनीनवृत्तिः ।

Prose order :—ततः विश्वजनीनवृत्तिः रामः लब्धाम् आत्मनीनां सद्रवमुक्ताफलभर्गभूषां, रघुवंशलक्ष्मीं संबन्धयन्तीं ताम् उदवीढ ।

Substance :—अथ रसावधादिना भुवनहितकारी रामः एवम् जनकप्रदत्ताम् उत्कर्षवतीम् गानारवादिभूषिताम् रघूनाम् सम्यग्दर्शयन्तीम् सीताम् उद्दृष्टवान् ।

Explanation in tika form :—ततो दानानन्तरं विश्वजनेभ्यः हिता विश्वजनीना विशेषां भङ्गलकरोत्यर्थः । “आत्मन् विश्वजने”^{*}त्यादिना खः (ईन) तथाभूता इति व्यवहारी यस्य तथोक्तः रामः लब्धां चतुर्भङ्गेन अविगताम् आत्मने हिताम् आत्मनीनाम् । पूर्व्ववत् “आत्मन् विश्वजने”त्यादिना खः । सद्रवानि उत्कृष्टरत्नानि मुक्ताफलानि भर्गोऽपि स्वर्णानि च तेषां भूषा अलङ्कारः यस्याः तथोक्तम् “इमं स्वर्णं जातरूपं सुवर्णं भर्गं हाटकम्” इति हलायुधः, [भर्गोऽशीमासिति पाठे तेः शीमते इति पचाद्यच् । अथवा सती उत्कृष्टा रवादिशीमा यस्याः, तैरलङ्कृतत्वात्, ताम्] तथा रघुवंशे भवा रघुवंशा सा चासीं लक्ष्मीचेति तां रघुवंशलक्ष्मीमिति पाठे, रघुवंशस्य लक्ष्मीः इति विग्रहः । रघुवंशलक्ष्मीम् इति च पाठे रघुवर्गे भवा तादृशी लक्ष्मीः इति विग्रहः । संबन्धयन्तीं सम्यक् बहुलोज्ज्वलन्तीं चरित्रमहिमा

* “आत्मन् विश्वजन भोगीतरपदात् खः” । after the words आत्मन् विश्वजन and after भोग as the final term in a compound, let there be the affix ख (ईन) । (Bal).

বর্জয়ন্তীম্ ইত্যর্থঃ । বহুলশব্দাত্ সত্কারীতীতি ণিচি ইটবহাভাত্ “প্রিয়স্বিরে”-
ত্বাদিনা † বঁহাদিঃ । কৃত: শব্দপ্রত্যয়: । তাং সীতাং উদবীড় পরিণীতবান্ ।
বহু: “স্বরিত্ত্বাদিনা”‡ কৰ্ত্তৃ: ক্রিয়াফলবিবক্ষয়া আকনেপদম্ । কৃতমুপজাতি: ।

Change of V.—লম্বা বিদ্যজনীনহতিনা সাঁ আক্মনীনা উদনাহি
রামেণ সঁদ্রবসুক্ষাফলমর্ষমূষণা সংবঁহয়ন্তী.... ।

Derivation :—লম্বা—লম-কর্মেণি ক্ত: । লট্ লমতে । লুঙ্ অলম্বং
বিদ্যজনীন—বিদ্যজন-খ: । আক্মনীন-আক্মন্-খ: । উদবীড়—উত্-বহু লুঙ্
ত । লট্ বহতি, বহতে । লুঙ্ অবাচীত্, অবীড় । লিট্ উবাচ, উহি । সংবঁহ-
য়ন্তীম্—সং-বঁহি-(বহল-ণিচ্) শব্দ দ্বিতীয়া ।

48. ঞ্চ রামচন্দ্রেণ প্রত্যেক কার্য্য জগতের হিতসাধন করে, তিনি
আরোহণ কর্ণবতী মণিমুক্তাশ্বর্ষ ভূষিতা পবনক্লমিতা সীতাকে বিবাহ করি-
লেন । সীতার (চরিত্রমহিমায়) রঘুবংশীয়দিগের শ্রী আরও উজ্জ্বল
হয়েছিল ।

Her, thus obtained and decorated with gold, jewels and pearls of
excellent quality, did marry Rama, all whose deeds were meant for
the good of the universe. She was beneficial to herself (doting on a
deserving husband) and aggrandized the fortune of Raghu's dynasty.

Q. Show the propriety of the adjective সঁদ্রব-

† “প্রিয় স্বির স্কির উক বহুল গুরু বহু তপ দীর্ঘ বন্দারকাশাম প্র স্ত্য এক
বর্ বঁহি গর্ বর্ষি ত্প্ দ্রাচি বন্দা: ।

‡ স্বরিত্ত্ব জিত: কৰ্ত্তৃমিপ্রায় ক্রিয়াফলি ।” স্বরিত্ত্ব জিত্য ধাতু: আকনেপদ
স্মাত্ কৰ্ত্তৃগামিনি ক্রিয়াফলি । After a verbal root distinguished
by an indicatory vowel circumflexly accented or by an
indicatory ঞ্, when the direct fruit of the action accrues
to the agent, let there be আকনেপদ । [Bal.] Thus বহল্
প্রাপ্তি has the indicatory ঞ্ and the direct fruit of marriage
accrues to Rama the agent.

सुप्रातमासादितसम्भवं तद्-
बन्दारुभिः संस्तुतमभ्ययीध्यम् ।
अश्वीयराजन्यकहास्तिकाव्य-

भगात् सराजं बलमध्वनीनम् ॥ ४८ ॥

ज्ञाताफलभक्त्यभूषणम् । Ans. “कन्याप्येवं पालनीया शिष्यणीयातिथ्यमतः ।
देया वराय गुणिने धनरत्नसमन्विता ॥” इति शास्त्रकरवचनप्रामाण्यात् रत्नादि-

भूषणत्वम् । Q. Explain the epithet आत्मनीनाम् । Ans.
आत्मने हिता आत्मनीना । स्वीतृकर्षविधात्री । सङ्गर्भरि मनः निवेशयन्तौ
‘सङ्गर्भप्रतिपादिता कन्या उभयकुलं तारयति’ इति कथनात् अत्यर्थम् उत्कर्षम्
लेभे इति भावः । Q. Comment on the different mean-

ings of रघुवंशलक्ष्मीम् । Ans. See above, Q. Give the
etymological interpretation of रामः । Ans. “राशब्दो
विश्ववचनो मन्वापीश्वरवाचकः । विश्वानामीश्वरो यो हि तेन रामः प्रकीर्तितः ।”

Q. Comment on संबन्धयन्तीम् । Ans. See above । ४८ ।

49. Principal part :—तत् बलं अभ्ययीध्यम् अगात् । The
rest are adj. to बलम् । बन्दारुभिः=nominative to संस्तुतम् ।

Prose order :—सुप्रातम् आसादितसम्भवं बन्दारुभिः संस्तुतम् अश्वीय-
राजन्यकहास्तिकाव्यं सराजम् अध्वनीनं तत् बलं अभ्ययीध्यम् अगात् ।

• Substance :—प्रातयेत्य शुभम् असूचयत्, पथि सुखं गच्छत् तत् सैवं
अन्नादिभिरुपचितं सत् सानन्दं तथा वैतालौघैः संस्तुतम् अथोप्या प्रति क्लितम् ।

Explanation in tika form .—श्रीमन् निरुपद्रवत्वात् प्रातः दिनसुखं
यस्य तत् सुप्रातं “सुप्रातं सुखं सुदिनं शारिकुचचतुरश्र एणोपद अजपद प्रोष्ठपदाः”
इति अक्षप्रत्ययो निपातः । आसादितः प्राप्तः समीदः हर्षो धेनु तथोक्तम् “सुतं
प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामीदसंमदाः” इत्यमरः । “प्रमदसम्भदो हर्षे” इति
अप्रत्ययः । [अमृतं प्रमदः सम्भदः] बन्दारुभिः स्तुतिपाठकैः “बन्दारुभिर्वादकैः”
इत्यमरः । संस्तुतं कृतस्त्वम् “शुभव्योपादः” इति आक्षप्रत्ययः । अनां समूहः

अश्वीयं “इन्दे त्वश्वीयमाश्वत्” इत्यमरः । “क्रीडाश्वीयां यज्जी” अश्वतरस्याम् इति छः । राजानां समूहः राजन्यकम् ‘गोत्रीश्वी’त्यादिना बुज् । हस्तिनां समूहः हस्तिकं “अक्षिप्त हस्ति धेनोष्टक्” इति टक् । अश्वीयश्च राजन्यकश्च हस्तिकश्च तत् अश्वीयराजन्यकहस्तिकम् “इन्धश्च प्राणि त्व्ये सेनाङ्गानाम्” इति, सेनाङ्गत्वात् एकवङ्गावः । तेन आश्वम् उपचितम् । तथा राज्ञा सह विद्यमानं सराजं राजसहितं अनवशिष्टं युगपद् वा इत्यर्थः । साकल्ये योगपथे वा अश्वयोभावः । “अश्वश्च” इति टच् समासान्तः । अध्वनीनं अध्वानम् अलङ्गामीति अध्वनीनं “अध्वनी यत्खी” इति खः । तत् बलं दशरथसैन्यं “बलं गन्धर्वा रुपे स्थानि न्यील्यसेनयोः” इति मेदिनी । अश्वयोध्यम् अयोध्याभिमुखं “अभिप्रती आभिमुख्य” इति अश्वयोभावाः । अगात् प्रतल्ले । इषी लुङ् । उतसुपजातिः ।

Change of V.—.....सुप्रातेन आसादितसम्पदैन तेन.....संसुतेन...
हस्तिकाश्चन अगायि सराजिन बलीन अध्वनीनेन ।

• Derivation.—आसादित—आ-सद-णिच्-कर्त्तृणि क्तः । लट् आसादयति । लुङ् असौसदत् । सम्पद—सम्-मद-अप् । वन्दाव—वन्द-आवः । संसुतम्—सं-सु-कर्त्तृणि क्तः । अश्वीयम्—अश्व-ङः । राजन्यकम्—राजन्य-वुज् । हस्तिकम्—हस्ति-दक् । अगात्—इ-लुङ् द । लट् पति । लङ् पित् । अध्वनीनम्—अध्व-नी-नः ।

पथे अश्वयोभावी राजसनाथ हस्तार्थबोधवृत्ताधिष्ठित सैन्यागुल
उत्प्रायेण तालीयनिगैर शक्तिगीतिर सहित, सानन्दे अयोध्या-
भिमुखे यात्रा करिन् । .

The army abounding in a large number of horse, the military men and elephants, honored by the presence of the king, having the dawn ominous, and praised by the bards, proceeded with great delight as a body of expert travellers towards Ayodhya.

Q. Comment on सुप्रातम् । Ans. See above. Q. Expound the samas in अश्वयोध्यम् । If अभि be disjoined, what should be their forms ? Ans. अयोध्याम्

विशङ्कटो वक्षसि बाणपाणिः

सम्पन्नतालद्वयसः पुरस्तात् ॥

भीष्मो धनुष्मानुपजान्वरनि-

रैति स्म रामं पथि जामदग्न्यः ॥ ५० ॥

‘अभि’ इति अव्ययीकम् । “अभि प्रतो अभिसुखी” इति अव्ययीभावः । असमासे तु अभि अव्ययीकम् इत्येव स्यात् । अत्र कर्मप्रवचनीय योगे द्वितीया । ४६ ।

50. Principal part :—पथि जामदग्न्यः पुरस्तात् रामम् ऐति स्म ।
The rest are adjectives to जामदग्न्यः । वक्षसि=वक्ष्मिन् सप्तमी ।

Prose order :—पथि, वक्षसि विशङ्कटः, बाणपाणिः, सम्पन्नतालद्वयसः
भीष्मः धनुष्मान्, उपजान्वरनिः जामदग्न्यः पुरस्तात् रामम् ऐति स्म ।

Substance :—तालद्वयवत् प्रायः विशालवचाः, आकाशुलम्बितवाहः
भीषणः परशुरामः धनुरादाय, गृहीत्वा च बाणं हस्तेन, रामम् ससुपागतः ।

Explanation in *ṭīkā* form :—एवमस्य गच्छतः पथि मार्गे, वक्षसि
[वक्ष्मिन् सप्तमी] उरसि विशङ्कटः विशालः “विशङ्कटं प्रष्टुं वृद्धविशालं प्रष्टुं
महत्” इत्यमरः । “वेः शालच्छङ्कटचौ” इति शङ्कटच् । बाणः पाणौ अस्तेति
बाणपाणिः धृतायुधः । “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः” इति सप्तम्यन्तस्य
परनिपातः । सम्पन्नः परिणतः विशालः इति यावत्, यः तालः तालद्वयः स प्रमाणं
यस्य तथोक्तः । “प्रमाणे द्वयसङ्घट्टज्जावचः” इति द्वयसङ्घट्टप्रत्ययः । उन्नत-
तालद्वयसम इत्यर्थः । भीषति अस्मात् इति भीष्मः भयाङ्कः । अपादाने मक् ।
धनुष्मान् प्रशस्तधनुर्भुक्तः । जानुनीः सप्तमी उपजानु, सामीप्ये अव्ययीभावः ।
तच्च अरनिः वितताङ्गुलिहस्तः यस्य स तथोक्तः । सुप्सुपेति समासः । प्रलम्-
बाङ्गुलित्वर्थः । “अरनिस्तु निष्कानिष्ठेन सुष्टिना” इत्यमरः [निष्कानिष्ठेन विच्छत-
कानिष्ठेन] “रवारद्वी स्त्रियौ हस्तौ बह्वनुष्ठितताङ्गुली” इति अमररत्नमाला ।
“ना रनिः कफोपौ हस्ते प्रकीर्णं वितताङ्गुली” इति रुद्रविनप्रकाशौ । तथाभूतः
जमदग्नेरपत्यं जामदग्न्यः परशुरामः । गणाद्विलात् यच् । पुरस्तात् पूर्वस्थां

उच्चैरसी राघवमाह्वतेदं

धनुः सर्वाणं कुरु मातियासीः ।

पद्माक्रमन्नः प्रियसन्ततिस्तं

नम्रः क्षितीन्द्रोऽनुनिनीषुषे ॥ ५१ ॥

दिशि अयती वा । पूर्वस्मात् अस्मातिः । रामम् दाशरथिम् ऐति क्व आगतवान् ।

आङ्पूर्व्वात् इषो लट् । अयोगे अतीतार्थः । इतम् उपजातिः ।

Change of V.—विशङ्कटेन बाणपाणिना सम्पन्नतालहयसेन भीष्मिण धनुष्मता उपजान्तरविना जामदग्न्येन रामः एयते क्व ।

Derivation. — विशङ्कट—वि-शङ्कटच् । पुरस्तात्—पूर्व-अस्मातिः । भीष्मः—भी-अपादाने मक् । धनुषान्—धनुष्-मनुप् । जामदग्न्यः—जमदग्नि यञ् । ऐति—आ-इण-लट् ति । लुङ् अगात् ।

• पश्चिमधो विशालवक्त्रा उन्नत तालवृक्ष समान, आङ्गुलवृत्त बाहू, डोषणमूर्ति, धनुर्धारी जमदग्निनयन परशुराम बाणहस्त रामचन्द्र समुपे उपस्थित रहैलें ।

On the way, Parasurama the son of Jamadagni with his chest extensive, and large arms touching the knee, presented himself as an archer before Rama, with arrows in his hand, and thus looking fierce.

Q. In what sense is मनुप् used in धनुषान् । Ans. प्रशस्तं धनुः विद्यते यस्य असौ धनुषान् । इति प्रशंसायां मनुप् । अथवा धनुषा संसृष्टः इति धनुषान्, संसर्गे मनुप् । तथाहि, “भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्यधीन-
स्तिशायने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मनुवादयः ।” Q. Compare the विशङ्कटाक्ष in बाणपाणिः and वीणापाणिः । Ans. “प्रहरणादर्थः परे निष्ठासमस्मी भवतः” इति बाणशब्दस्य प्रहरणादर्थत्वात् समस्यन्तस्य पाणिशब्दस्य परनिपातः । किन्तु वीणाशब्दस्य अप्रहरणादर्थत्वात्, वीणायुक्तः पाणिः यस्य स वीणापाणिः इत्येवं समासवाक्यं भवेत् । Q. Give the meaning of सम्पन्नतालहयसः । Ans. See above. । ५० ।

51. It consists of 4 sentences as below.

Prose order :—(1) অসী রাঘবম্ উষৈঃ আকৃত, (2) ইদং ধনুঃ সবাণং কুরু, (3) মা অতিয়াসীঃ। (4) অথ পরাক্রমঃ প্রিয়সন্ততিঃ 'নমঃ' চিত্তীন্দ্রঃ অনুনিগৌষুঃ (সন্) তম্ কৰ্ণে ।

' Substance.—অথ স সংযামায় তম্ আকারয়ন্ এবম্ প্রাহ, মম 'বনুরিৎ' বাণযুক্তম্ কুরু, মাম্ অতিক্রম্য ন গন্তব্যম্ । দধরথঃ তত্পরাক্রমং জানন্ সন্তানবাত্‌সল্যাত্ তম্ অনুনেতুম্ উবাচ ।

Explanation in tika form :—অসী পরশুরামঃ রাঘবং রামম্ উষৈঃ মন্বতা অগ্নিনা আকৃত স্বর্গেয়া তস্য আত্মানং কৃতবান্ ইত্যর্থঃ । “স্বর্গেয়ামাভঃ” ইতি আত্মনেপদম্ । ইদং মদীয়ং ধনুঃ সবাণং সমুদ্রং কুরু, এতাবতৈব পরাজিতো-
-ঽহমিতি ভাবঃ । [অন্যে তু ইদং ত্বদীয়ং ধনুঃ সবাণং কুরু ধনুধি বাণসারীষ্য যুদ্ধায় সজ্জী ভব ইত্যর্থম্ আহুঃ । তত্ তু ন সাধু, ইদমিতি স্নেহস্তনির্দ্বিষ্টত্বাৎ, রামায়ণ-
-বিরোধাৎ ।] মা অতিয়াসীঃ মা অতিক্রম্য গচ্ছৈঃ । “মাভি লুঙ্” ইতি বিধেলিঙি লুঙ্ । অথ পরাক্রমং পরশুরামস্য বিক্রমং জানাতীতি পরাক্রমঃ বিদিতজামদগ্ন্যবল ইত্যর্থঃ । প্রিয়া সন্ততিঃ সন্তানো यस্য সঃ প্রিয়সন্ততিঃ । যতঃ পরশুরামস্য চন্নিথানকারি বীৰ্য্যং জানাতি যতস্ব রামঃ ‘অস্ব অতীত্ব প্রিয়ঃ অতএব নমঃ প্রণতঃ চিত্তীন্দ্রঃ রাজা অনুনিগৌষুঃ অনুনেতুমিচ্ছুঃ সন্, তম্ কৰ্ণে, প্রসাদয়িতুং পরশুরামম্ উক্তবান্ । ভুবো লিট্ । অত্র কাব্যলিঙ্গম্ অলঙ্কারঃ । নল্লচণং যথা, “কাব্যলিঙ্গম্ হেতীর্বাংকপদার্থতা ।” ইতম্ উপপাদিতঃ ।

Change of V.—অসুনা রাঘবঃ আত্মায়ি ।., .ক্রিয়তাম্, মা অতিয়ায়ি । পরাক্রমজ্ঞে প্রিয়সন্ততিনা স নমঃ য চিত্তীন্দ্রে অনুনিগৌষণা..... ।

Derivation.—আকৃত—আ-কৃ-লুঙ্ ত । লট্ আকৃত্যে । লিটি জাহ্লভুবে । ধনুঃ—ধন-উস্ । অতিয়াসীঃ—অ-তি-যা-লুঙ্ স । মাযৌগে অমাগম নিষেধঃ । সন্ততি—সন্-তন-ক্তিঃ । নমঃ—নম-রক্ । লুঙ্ অনসীত্ । অন-নিগৌষুঃ—অনু-গৌ-সমল-উঃ । কৰ্ণে—কৃ-লিট্ এ ।

তিনি রামচন্দ্রকে আক্রমণ করিতে কহিলেন, আমার এই ধনুকে বাণ যোজনা কর । আমাকে অতিক্রম করিয়া যাঁহাতে পারিবে না ।

अनेकशो निर्जितराजकखं

पितृनतांर्षीर्नृपरक्ततोयैः ।

संक्षिप्य संरन्ध्रमसद्विपक्षं

कास्थार्भकेऽस्मिंस्त्व राम रामे ॥ ५२ ॥

मञ्जान वक्ष्मन् क्रिडिपति तौहार पत्राक्ष्म जानितेन, तूत्ररां विनश्य-
भावे मान्दनेन बलिता लागिलेन ।

Have this bow ready with an arrow, you can't avoid me, said he
aloud to Raghab; challenging the latter to a fight. The lord of the
earth dotingly attached to his son, being conscious of his prowess
said humbly with a view to court his favour.

Q. Account for आत्मनेपद in ऊषे । Ans. “स्वरितजितः
कर्त्रभिप्राये क्रियाफलं ।” इति कर्त्तरि क्रियाफलात् आत्मनेपदम् । Q. Give
the gram. meaning of आहत । Or show the force
of आत्मनेपद in it. Ans. आहत इत्यत्र आत्मनेपदविधानात् “अहं-
याम् आडः” इति अर्थायत्वम् गमितम् । Q. Comment gram.
on नी अतिवासीः । Ans. “माडि लुङ्” सायोगे लुङ् सर्वकाले भवति
इति विधेर्लिङि लुङ्प्रयोगः । “न+माङ्योगे” इति अङ्गागमप्रतिषेधः । ५१ ।

52. It consists of three sentences :—(1) त्वम् (कर्तुं)
नृपरक्ततोयैः (करषेः) पितृन् (कर्म) अतांर्षीः । Adj. to त्वम्—
निर्जितराजकः । अनेकशः—adv. to निर्जित । (2) त्वम् (ऊष्मम्
कर्मपदम्) संरन्ध्रम् (कर्म) संक्षिप्य (क्रिया) । Adj. to संरन्ध्रम्—
असद्विपक्षम् । (3) हे राम, रामे (अधि) तव का आस्था । Adj. to
रामे—अस्मिन्, अर्भके ।

Prose order :—अनेकशः निर्जितराजकः त्वं नृपरक्ततोयैः पितृन्
अतांर्षीः । असद्विपक्षं संरन्ध्रं संक्षिप्य । हे राम अस्मिन् अर्भके रामे तव का
आस्था ?

Substance :—त्वम् बहुशः चन्द्रियान् निर्जित्य तेषां शीघ्रितैः पिष्टतपंशं कृतवान् । क्रोधं प्रभी संहर, नास्ति ते कश्चित् प्रबलः शत्रुः । का ते आस्था बालके रामे इति ददर्शयः श्वीचत् ।

Explanation in tika form :—अनेकशः अनेकेषु समयेषु, अव्यय-पदम्, अधिकरणे सप्तमी । अथवा अनेकवारमिति क्रियाविशेषणम् । निर्जितं पराजितं राजकं राज्ञां समूहो धेन स निर्जितराजकः । वृज्प्रत्ययः । त्वं वृपाणां राज्ञां रक्ताण्येव तोयानि सलिलानि तैः पितॄन् पूर्वान् अताप्सीः प्रीणितवानसि । पिष्टवधामर्षाद्दीप्तः एकविंशतिवारान् निःशस्त्रीकृत्य तद्रक्तैः पितॄन् अतर्पयः । अधुना, असन् अविद्यमानः विपक्षः प्रतिपक्षः यस्मिन् तथोक्तं, निर्जितराजकत्वात्, संरम्भं क्रोधं संचिप्य संहर । रामी विपक्ष इति चेदाह, हे राम परशुराम अस्मिन् मत्पुत्रे अर्भके बालके रामे तव का आस्था, क आदरः अस्ति, मेवेत्यभिप्रायः । “किं महीरगविसर्पविक्रमो राजिलिषु गण्डः प्रवर्तते ।” रक्ततोयैः इत्यत्र परिणामालङ्कारः । ठक्म् उपजातिः ।

Change of V.—निर्जितराजकेन त्वया पितरः [अवर्षत वा] अतर्पितः । असविपक्षः संरम्भः संचिप्यताम् ।.....कथा आस्थया भूयते ।

Derivation. — निर्जित—निर्-जि-कर्मणि क्तः । लृट् जयति । लुङ् अजेषीत् । लिट् जिगाय । राजक—राजन्-समूहो वृज् । अताप्सीः—लृप्-लुङ् स । लृट् लप्यति लपति वा । लुङ् अतर्षीत्, अत्राप्सीत्, अताप्सीत्, अतर्पत् । रक्त—रन्ज क्तः । संचिप्य—सम्-चिप्-लीट् ङि । (दिवादि) चिप्यति, (तुदादि) क्षिपति । लुङ् अक्षेप्सीत् । संरम्भ—सम्-रभ भावे ञञ् ।

क्रोधेन विरग्य ये शत्रु तांशं वधन् नहि, तथेन क्रोधं संवरणं कर । बहुवारं राजबन्धुं विजितं करिया तांशान् शोणितं वारि द्वारां पिष्टलोकेन तर्पणं करियाह । हे राम ! बालकं रामचन्द्रं तौमारं किमेव आह ।

O thou Rama, restrain thy anger for want of its object, viz, the enemies. Thou hast many times conquered the kings, and have contented the manes by the blood as by water, What importance dost thou attach to a boy like Rama ?

अजीगणदाशरथं न वाक्यं

यदा स दपेण तदा कुमारः ।

धनुर्व्यकार्क्षीद्गुरुबाणगर्भं

लोकानलावीद्विजितांश्च तस्य ॥ ५३ ॥

Q. In what sense is शस् (अशस्) used in अनेकशः and parse it. Ans. अनेकशः अनेकेषु समयेषु, इति बहुधात् अधि-करणवाचिनः 'अनेक'शब्दात् शस् । Parsing—अधिकरणे सप्तमी । अथवा अनेकशः अनेकवारम्, वारार्थे चशस् । तथाहि वामनः "बहुल्यायात् शस् कारकात् •अन्यतरस्याम्" इत्यादौ अर्थयङ्गत्वात् पठ्यायेभ्योऽपि (वारिभ्योऽपि) भवति । यथा भूरिशः भूरिवारान् इत्यादि । Cf. "अनेकशः कित्तरराज-कन्यकाः वनात्सङ्गीतसखीररोदयत्" कु० । अनेकशः बहुवारम् (मङ्गिनाथः) Parsing—अत्र क्रियाविशेषणम् । ५२ ।

53. 3 Principal sentences :—(1) यदा स दाशरथं वाक्यं न अजीगणत् । (2) तदा कुमारः गुरुबाणगर्भं धनुः व्यकार्क्षीत् । (3) तस्य विजितान् लोकान् च अलावीत् ।

Prose order :—यदा स दपेण दाशरथं वाक्यं न अजीगणत् तदा कुमारः गुरुबाणगर्भं धनुः व्यकार्क्षीत्, तस्य विजितान् लोकान् च अलावीत् ।

Substance :—यावत् परशुरामः दशरथस्य वचसि हतादरोऽभूत्, तावत् रामः सबाणं धनुः आचक्रव, तपसा अधिगतान् लोकांश्च विजितान् अकरोत् ।

Explanation in tika form :—यदा स जामदग्न्यः दपेण मदेन हेतुना "दपोऽवलेपोऽवट्त्वश्चित्तोद्रेकः सद्यो मदः" इत्यमरः । दशरथस्य इदं दाशरथं । तस्मैदमिति अण् । वाक्यं न अजीगणत् गणितवान् । गण्येः लुङ् । तदा कुमारः रामः गर्भयति मध्यवर्तिनं करोतीति गर्भः । पचायच् । गुरुर्महान् बाणः भार्गवदत्तः सायकः गर्भो यस्य तद्योक्तं धनुः गुर्विति धनुर्विशेषणं वा । व्यकार्क्षीत् आकृष्टवान् । तस्य परशुरामस्य विजितान् स्वप्रभाववशोक्तान्, लोकान् स्वर्गलोकान् अलावीत् उच्छेदयामास, समुच्छिद्यन्तामस्य लोका इति

जिते नृपारौ सुमनीभवन्ति

शब्दायमानान्यशनैरशङ्कम् ।

वृक्षस्य राशौऽनुमते बलानि

जगाहिरनेकमुखानि मार्गान् ॥ ५४ ॥

अमीघमस्य' मुक्तवानित्यर्थः । ततः प्रपद्यते तस्य सर्व्वे तेजोऽपहृतम् इति प्रसिद्धिः ।

वृक्षमुपजातिः ।

Change of V.—अगच्छि.....तेन कुमारिचअकर्षि, लोका विजि-
ताश्च अलाविषत (अलीषत) ।

Derivation.—अनीगणत्—(चुरादिः) लुङ् द, पक्षे अजगच्छत् । लट्
गणयति । दाशरथं—दशरथ-अच् । दपं—दृष-भावे अप् । लट् दृष्यति । लुङ्
अदपीत्, अद्रासीत्, अदासीत् अदृपत् । व्यकासीत्—वि-लक्ष-लुङ् द । पक्षे
अलासीत् अलक्षत् । अलासीत्—लू-लुङ् द । लट् लुनाति, लुनीति । लुङ्
अलासीत्, अलविष्ट ।

सत्काले परशुराम नर्पट्हेतू नश्वरथ कथित वाक्य अग्राह्य करेन,
तथेन रामचन्द्र एकाग्र बाण योजना करिष्या धनुः आकर्षण करिलेन,
एवं परशुराम जर्जोक्त आदि ये मरुत लोका जय करिष्याछिलेन
ताहार उच्छेद करिलेन ।

• When he did not, in arrogance, count the speech of Dasaratha,
the prince bent the bow with a heavy arrow in it, and destroyed
the worlds brought under his control. •

Q. Explain the fourth line. Ans. मार्गवप्रदत्तं बाणं
धनुषि संवीज्य, रामः, न मीऽस्त्रं विफलं भवेत्, तत् कथ्यतां कं ते तपसा विजितं
लोकम् उच्छेदयामोति । अथ मार्गवेष आदिष्टः स तस्य स्वर्लोके बृहस्पतिकरोत् ।
“प्रत्यवयत तथेति राघवः प्राप्नुस्वस्य विससर्ज्जं सायकम् । मार्गवस्य सुकृतीऽपि
सीऽभवत् स्वर्गमार्गपरिघो दुरत्ययः ।” ५५ ।

54. Principal part :—अलानि अग्रहं मार्गान् जगाहिर । Adj.

to বলানি—সুমনোভবন্তি, শব্দায়মানানি and অনেকসুখানি। নৃপারী
জিতে সতি (ভাবে সমমী)। বহুস্য রাজঃ অনুমতে সতি (ভাবে সমমী)। অশনে:
adv. to শব্দায়মানানি ।

Prose order :—নৃপারী জিতে সতি, বহুস্য রাজঃ অনুমতে চ সতি,
সুমনোভবন্তি অশনে: শব্দায়মানানি বলানি অনেকসুখানি (সন্তি) মাগান্
অশঙ্কং জগাচ্ছিরে ।

Substance :—পরশুরাম বিজিত হইয়া বহুজন রাজ্যে চলিতুমাদিষ্টানি,
পূর্বে ভয়াৎ একত্র সংঘত স্থিতানি বলানি সানন্দম্ উভৈ: কৌলদলং কুব্জানি
নির্ময়ং অনুর্হিত প্রচলিতানি চ পন্থানং প্রাপ্তানি ।

Explanation in tika form :—নৃপাণাং রাজ্যাম্ অরী শত্রৌ চত্বি-
কুলান্তকে জামদগ্ন্যে জিতে পরাজিতে সতি । ভাবে সমমী । বহুস্য রাজ্যে দশরথস্য
অনুমতে, ভাবে ক্ত:, সতি ইতি শিষ:, ভাবে সমমী, অনুমতৌ সত্যাম্ ইত্যর্থ: । অসু-
নাংসি সুমনাসি ভবন্তি সুমনোভবন্তি, চিপ্রত্যয়:, “অহমংনয়ন্তেতোরুদীরজসা
লোপশ” ইতি সলোপ: । তথা অশনে: উভৈ: শব্দায়মানানি জয়শব্দং কুব্জাণানি ।
“শব্দ বের কলহাভ কল মৈধম্য: করণে” ইতি ক্বড্ । বলানি সৈন্যানি “সৈন্য-
সামর্থ্যসৈন্যে বহলম্” ইত্যমর: । অনেকসুখানি পৃথগ্ভূতানি সন্তি, পূর্বে ভয়ন
বহুলোভূতত্বাৎ, মাগান্ পথ: অশঙ্কং যথা তথা জগাচ্ছিরে আক্রান্তবন্তি । অনৌ-
কানাং বহুত্বাৎ বহুবচনমিতি । ইত্যনুপ্রাসালংকার: । ততম্ উপজাতি: ।

Change of voice :—সুমনোভবন্তি: শব্দায়মানৈ: ... বল: ... অনেকসুখৈ:
মাগান্: জগাচ্ছিরে ।

Derivation,—জিতে—জি-কর্ম্মণি ক্ত: । সুমনোভবন্তি—(সুমনস-
বি) সুমনী-মু-শত প্রথমা বহুবচনম্ । শব্দায়মানানি—(শব্দ-ক্বড্) শব্দায়
মানচ্ । অনুমতে—অনু-মন-ভাবে ক্ত: । জগাচ্ছিরে—গাঢ়-লিট্ ইরি । লট্
গাঢ়তে । লুট্ অগাচ্ছিত ।

অত্রিগণের অত্র পরশুরাম পরাজিত হওয়াতে নৃপতির সৈন্যগণ
সতিশর আমলিত হইল । বহু নৃপতির আজ্ঞা হইবামাত্র তাহারা

अथ पुरुजवयोगान्नेदयदूरसंख्यं
 दवयदतिरयेण प्राप्तमुखीविभागम् ।
 क्षमरहितमचेतन्नीरजीकारितक्ष्मां
 बलमुपहितशोभां तूर्णमायादयोध्याम् ॥ ५५ ॥

निर्भये उदैकहरे आनन्दस्नि कविश नानाशूष हर्षेण पथे छणिते
 आरुञ्ज कवि ।

The enemy of the kings being vanquished, the forces grew very glad, and after the orders received from the old king, they, in shouts, took to the roads fearlessly, with their faces turned in all directions.

In English Explanation add :—The epithet अनेकमुखानि shows that the troops at first all looked up anxiously at the face of Parasurama and Rama, but now relieved at heart, they turned their vacant looks on all directions as they pleased. Or, as they all stood compact in fear, now moved in all directions to make sufficient space among them.

Q. Parse अनुमते । Ans. भावे सम्पत्तौ । Q. Explain अनेकमुखानि । Ans. See above in English Explanation.

Q. Explain the propriety of the gram. affix in सुमनीभवन्ति । Ans. अत्र विप्रत्ययेन, सैन्यानां पूर्वं व्याकुलत्वम् इदानीं प्रसन्नचित्तत्वं च गमितम् । ५४ ।

55. Principal part :—अथ बलम् अयोध्यां तूर्णम् आयात् । Enlargement of the subject—(1) पुरुजवयोगात् दूरसंख्यं नेदयत्, (2) अतिरयेण प्राप्तं मुखीविभागं हवयत् (3) क्षमरहितम् and (4) अचेतत् । Adj. to अयोध्याम्—नीरजीकारितक्ष्मां and उपहितशोभां ।

Prose order :—अथ पुरुजवयोगात् दूरसंस्थं नेदयत्, अतिरथेण प्राप्तम्, उर्वीविभागं दवयत्, क्षमैरहितम्, अथेतत्, बलं नोरजोकारितस्याम् उपहित-शोभाम् अयोध्यां तूर्णम् आयात् ।

Substance :—अथ तत् बलं तथा वेगात् अयोध्याम् अगात् यथा तद्वसन-काले अधिगवेगात् दूरस्थितं द्रव्यं सहसा अतिक्रम्य अदृश्यत, तथा निकटस्थितं द्रव्यं सहसा अतिक्रमणात् शीघ्रं दूरगतम् अभवत् । आनन्दात् च तदवलं अध्व-लेदं न अजीगच्छत् ।

Explanation in tika form :—अद्यानन्तरम् पुरुषेणैव जवः वेगः तेन योगात् अतीव वेगवत्त्वात्, दूरे सन्निष्ठते दूरसंस्थं, स्थाधातीः कः, दूरवर्तिनम् उर्वीविभागम् नेदयत् अतिकं कुर्वन्, अतिक्रम्यत् समीपवाचिनः, 'तत्करोतीति' णिच्, "अतिकवाढयीनेदसाधौ" इति नेदादेशः । तथा अतिरथेण अतिवेगेन प्राप्तम् अधिगतम् उर्वीविभागं भूमिभागं दवयत् दूरीकुर्वन् । "स्थूलदूरः" *त्यादिना दूरशब्दस्य दवादेशः । क्षमैरहितं अतिहर्षात् अपगतत्रसम् अतएव अथेतत् किञ्चदूरमागतमित्यजानत् । चित्तीसंज्ञाने शब्दः । बलं दशरथसैन्यं, निर्मासि रजो-धूलियैवेति नोरजाः, अनोरजाः नोरजाः कारिता निर्धूलीकारिता आ भूमिर्यस्याम् ताम्, शिक्तसंस्पर्शभूतत्वमित्यर्थः । "रजोऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुत्रगुणधूलिवु" इति अजयः । "आवनिर्मेदिनी मही" इत्यमरः । उपहिता सम्पादिता शोभा यस्याः तद्योक्ता क्लृप्तजपताकादिभिः प्रापितदोषिन् अयोध्यां तूर्णं शीघ्रम् आयात् आगतम् । आ-यातिः लङ् । अत्र 'अथ'शब्दः साङ्ख्यसूचकः । तद्योक्तम् "ओकारश्चाथशब्दश्च हावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्याती तेन साङ्ख-लिकावुभौ ।" अत्र इतं मालिनी । तल्लक्षणं यथा—"ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलीकैः ।" भोगिन्=८, लाकाः=७, अतः पञ्चदशाक्षरावितिः ।

* "स्थूल दूर युव क्लृप्त चिप्र सुद्राणां यथादिपरं, पूर्वस्य च गुणः ।" यण=यवरत्न । There is the disappearance of यण, as well as गुण (i. e. the substitution of ए ओ &c for इ उ &c) of the previous स्वर ।

न न म य य
 अँ यँ पुँ । हँ जँ वँ । यो गां जे । देँ यँ हूँ । रँ मँ खँ ।

Change of V.—..नेदयता.....दवयता क्लमरहितेन अवेतता बलिन
 नीरंजीकारितया उपहितशोभा अयोध्या आयायत ।

Derivation.—पुन—प-कृः । नेदयत्—(अनिक-णिच्) नेदि-शब्द ।
 संस्थ—सम्-स्था-क्तः । दवयत्—(दृर-णिच्) दवि-शब्द । उष्णीं—(ऊर्षू-कृ =
 उरु) उरु-ईप् । रचित—रङ्-कर्मणि क्तः । अवेतत्—न-चित-शब्द । उप-
 हित—उप-धा-कर्मणि क्तः । लुङ् अधात् अधित । तूर्णम्—त्वर-कर्त्तरि क्तः ।
 आयात्—आ-या-लङ् इ । लङ् अयासीत् ।

अनन्तर राज्ञेमग्न समधिक वेग हेतु दूरके निकटे उ निकटेके
 दूर करिते लागिल । एवं पथक्रेष अशुभन ना हउग्राते पथेर
 द्रवत् ना जानिहाई जलमेक द्वारा धूलिहोन उ शोभाविउ अयोध्याय
 ऊत उर्णनौत इहेन ।

The king's army, nearing, for great speed, the distant objects and
 distancing, in swiftness, the ground already reached, came quickly to
 Ayodhya decorated and made dustless, not knowing the distance of
 the road passed over, as it felt no fatigue.

Q. Explain नेदयत् दूरसंस्थत् &c. Ans. वेगेन गच्छतः तस्य
 मत् प्रथमं सुदूरं दृष्टमासीत् तत् तेन शीघ्रं प्राप्तं सत् पुनः अतिक्रम्य गच्छतः तस्य
 सुदूरमभवत् । तथाहि प्राक्कुल्ले, “न मे दूरे किञ्चित् चक्षमपि न पात्रे रय-
 नमात् ।” Q. In what sense is अय used here ? Show
 its fitness. Ans. “मङ्गलानलरारम्भप्रकात् खोद्यद्यो अय” इति
 अमरवचनात् ‘अय’ इत्यस्य अनलसाधेत्ववत् माङ्गल्यसूचकत्वम् समितम् । सर्ग-
 शेषे माङ्गल्यशब्दप्रयोगात् काव्यं प्रथितं भवति । यथाह भगवान् भार्यकारः ।
 ‘मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलानानि च प्रास्त्राणि प्रथने &c.” Q.
 Show the propriety of अयोध्या । Ans. सर्गशेषे ‘अयोध्या’

इति मीचदः शब्दः प्रयुक्तः । तथाहि, “अथोऽध्या मधुरा माया क्राशी काशी
अवन्तिका । पुरी शारवती चैव सप्तेति मीचदायिका ॥” अतः अनेन शब्देन
काव्यस्य दीर्घद्वयं पुनः शुभं द्योतितम् । उक्तञ्च, “देवतावाचकाः शब्दाः ये च
भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निम्नाः स्तुः क्षिपिनी गणतीऽपि वा । अपिच,
यः भागवैदिभिरयोध्यः तस्य च पुरो अथोऽध्या इति ध्वनितम् । ५५ ।

The purport of the canto I.—आसीत् अथोऽध्यायाम् सत्यसत्वी
गणवान् दशरथनामा नृपतिः । तस्य तिलो भार्याः आसन् । अनपत्यतादः ख-
दग्धः स कदाचित् पुत्रोऽयम् अगुहातम् अष्टम्यष्टम् स्वां पुरमानिनाय ।
तेनागुहितेन यत्नेन राजा अतुरः सुपुत्रान् रामादीन् लेभे । कालेन वशिष्ठेन
कृतोपनयनेः तैः वेदोऽङ्गवान् अध्यागाथि, श्रित्तानि च शस्त्राणि । अथैकदा
रक्षोभिरुपमृती विश्वामित्रः राजानमुपेत्य रामं ययाचे । अनिच्छन्नपि राजा
सुतस्य गमनमनुजग्रे । अथ खल्वनेनानुसृतो रामः सुनिना सह प्रतस्थे ।

* The purport of the canto II.—अथ विश्वामित्रेण सार्द्धम् स्वपुरी
निर्याय रामः शरत्श्रीभाम् दिक्षु अवलोकयामास । स च “अट्टशताभ्यां
नवीत्पलानि कृतानि आश्रीषत षट्पदानाम् ।” क्वचित् प्रदेशे भ्रमराकुलितानि
पद्मानि सुधूमाग्निश्रीभाम् धारयामासुः । वनानि तीयानि च नेत्रकान्तेः
कुसुमैः परस्परश्रीभाम् अपश्यन् । भ्रमरगीतिः हंसग्रादये अतिमधुरः अश्राव ।
शरदि तस्याम् “न तज्जलं यत्र सुचारुपङ्कजं, न पङ्कजं तत् यदलीनषट्पदम् ।
न षट्पदोऽसौ कलगुञ्जितो न यः न गुञ्जितं तत्र जहार यन्मनः ॥”

अथ विश्वामित्रः विद्यां कृषाञ्च विजयाम् एनम् अध्यापित् ददौ वाक्यं अस-
जातम् । या खलु सुकीर्त्यन्तस्य कन्ये सुन्दरवी ताडका अगम्येन पतिं निहतमुपश्रुत्य
रोषात् तं धर्षयितुम् उद्यता, तेन च सप्ता राक्षसी समभवत्, निहत्य तां तत्सुतञ्च
मारीचम् रामः अरुणं निरुपद्रवमकरोत् । अथ विश्वामित्रेण सादरं जनकपुत्रीं
नीतः रामः शैवं चतुर्भङ्गा सीताम् उपयेमे । खपित्वा दशरथेन च सह
अथोऽध्यां प्रत्यागच्छन् पथि परशुरामेण युद्धार्थमाहूतः रामः तम् निगाय, अथोऽध्याञ्च
निर्झिन्नम् समुपागतः ।

तृतीयः सर्गः ।

बधेन संख्ये पिशिताशनानां

क्षत्रान्तकस्याभिभवेन चैव ।

आव्यम्भविष्णुर्यशसा कुमारः

प्रियम्भविष्णुर्न स यस्य नासीत् ॥ १ ॥

तृतीयः—“तृतीयः” इत्यस्मात् ‘तृतीयः’ इत्यस्य अनुवृत्तिः । ततः “वेः
संप्रसारणश्च” इति पूरणे, तृतीयप्रत्ययेन तृतीय इति सिद्धम् । सर्गः—“सर्गः
स्वभावनिर्णयनिश्चयाध्यायस्यष्टिषु ।”

1. Principal part :—कुमारः यस्य न प्रियम्भविष्णुः स नासीत् ।
Adj. to कुमारः—आव्यम्भविष्णुः । संख्ये (अधि) । पिशिताशनानां and
क्षत्रान्तकस्य (सर्व्व) । बधेन, यशसा and अभिभवेन [हेतौ तृतीया] ।

Prose order—संख्ये पिशिताशनानां बधेन क्षत्रान्तकस्य अभिभवेन च
यशसा आव्यम्भविष्णुः कुमारः यस्य न प्रियम्भविष्णुः स नासीत् एव ।

Substance :—राक्षसानां वधात् परशुरामस्य च पराभवात् रामः अतीव
यशस्वी नासीत् । ईदृशः न कश्चित् अवर्तते यस्य न स सर्व्वदा प्रियोऽभूत् ।

Explanation in tika form :—संख्ये युद्धे पिशितं मांसं अशनं येषां
ते पिशिताशनाः क्रव्यादाः राक्षसा इत्यर्थः, तेषां बधेन हननेन “हनश्च बधः” इति
अनुपसर्गात् हन्धातोः अप्रत्यये वधादेशः । अन्तं करोति अन्तयति नाशयतीति
अन्तः । पचाद्यच् स एव अन्तकः, स्त्रायें कः । क्षत्राणां क्षत्रियाणामन्तकः तस्य
परशुरामस्य अभिभवेन पराजयेन च हेतुना “ऋदोरप्” इति अप्रत्ययः “पिशि-
ताशनानां” ‘क्षत्रान्तकस्य’ च उभयत्र हृदयोमे कर्मणि षष्ठी । चैव-ऋदो निपात-
समुदायः समुच्चये । अथवा एवशब्दो नासीदित्यनेन अन्वितः । यशसो कौर्ण्या,
अनाद्याः आदौ भूतः आव्यम्भविष्णुः “कर्त्तरि सुबः खिण्वच्छुकाजौ” * इति चार्थे

* In the sense of चि let there be खिण्वच् and शुकाज्

खिणुच् । “अरुर्धिवदजन्तस्य सुम्” इति सुमागमः । कुमारः रामः यस्य न प्रियम्भविणुः यस्यापि प्राक्प्रियो न जातः पश्चादपि तथैव न प्रियोभूतः स पुरुषः नासीदेव । सर्वेऽपि सर्वस्यैव प्रियोऽभूत् इत्यर्थः । पूर्व्ववत् खिणुच्, सुमागमश्च । हत्तम् उपजातिः । लक्षणं यथा, “अनन्तरीदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावृप-जातयस्ताः ।”

Change of V.—आकाशविणुना कुमारेण प्रियम्भविणुना (अभूयत्) ।

Derivation.—बधः—हन-अप् । संख्यम्—संख्यायते परस्परनामो-च्चारणं क्रियते अत्र इति संख्यम् । सम्-ख्या-घञर्थे कः । अत्र—(लघ-क्रिप्=चल्) चत्-वै-कः । अभिभवः—अभि-भू-अप् । आकाशविणुः—आ-आ-घ्यै कः, निं)-भू-खिणुच् । प्रियम्भविणुः—प्रिय-भू-खिणुच् कर्त्तरि ।

संघातमे मांसभोजी राक्षसाङ्गेके वध करिग्यो ओ अत्रिग्योस्तक पुराणरात्रके पुराण्य करिग्यो कुमार अतिशय यशही इहेनेन । एरूप केइहे छिल ना तनि याहार थिय इन नाहे ।

There was none of whom he was not a favourite, glorified as he was by fame for killing in a battle the demons, the flesh eaters, and for subjugating Parasurama the destroyer of the Kshatriyas.

Q. Show the force of and construction in प्रिय-

म्भविणुः न यस्य । Ans. रामः यस्य पूर्व्वमप्रियः पश्चात् च तथा अभवत् तादृशः कोऽपि नासीत् । रामः पूर्व्वम् उत्तरत्र च सर्व्वदेवैः सर्व्वेषां प्रिय आसीत् इत्यर्थः । For construction Cf. नतजलम् यन्न &c. Q. Show the force of double negative in the above sloka. Ans. न-इयं निषेधनिवर्त्तनायम् । निषेधनिवर्त्तनेन च अभाव-स्यैव अभावो गम्यते । अतः एतादृशः कश्चिदपि नासीत् यः तस्य सर्व्वथा प्रियो नासीत् इति गम्यते । Q. Give the allusion in जज्ञान-

instead of ज्ञि, after भू preceded by आका, सुभग, खूल, पलित, नम्र, अन्ध and प्रिय । Thus—आकाशविणुः आकाशभावकः ।

ततः सुचेतीकृतपौरुष्यो

राज्येऽभिषेच्ये सुतमित्यनीचैः ।

आघोषयन् भूमिपतिः समस्तं

भूयोऽपि लोकं सुमनीचकार ॥ २ ॥

कस्य । Ans. अचिद्येण निवृत्तं पितरं गुला परशुरामः वैरसाधनेच्छया एकविंशतिवारान् पृथ्वीं निःअत्रियामकरीत् इति पौराणिकौ वार्ता । Q Decline द्वतीय । Ans. द्वतीयः द्वतीयौ द्वतीयाः द्वतीयश्चै द्वतीयाय द्वतीयस्मात् द्वतीयात्, द्वतीयस्मिन् द्वतीये । “तौयी ङिति” इति सर्वनाम वैकल्याम् । Q. What form should वध assume with a prefix ? Ans. “हनय वधः” इति अनुपसर्गात् हन्धातोः अप् । उप-सर्गयोगे तु घञादेशः, यथा, आघातः । १ ।

2. Principal part :—ततः भूमिपतिः (कर्तुं) भूयोऽपि लोकं (कर्म) सुमनीचकार । Enlargement of the agent भूमिपतिः—राज्ये सुतम् अभिषेच्ये इति अनौचैः आघोषयन् । सुचेतीकृतपौरुष्यः=Adj. to भूमिपतिः । समस्तम्=Adj. to लोकम् ।

Prose order :—ततः सुचेतीकृतपौरुष्यः भूमिपतिः ‘राज्ये सुतम् अभिषेच्ये’ इति अनौचैः आघोषयन् समस्तं लोकं भूयोऽपि सुमनीचकार ।

Substance :—राज्ञा सम्यक् पालनेन प्रसादीकृताः प्रजाः रामाभिषेक-घोषणया पुनः सुखीकृताः ।

Explanation in tika form :—ततः प्रजानां प्रीतिलाभानन्तरं असुचेतसः सुचेतसः कृताः पौराः श्रव्याः पुरवासिनः अमात्यादयश्च येन सः । दशरथाभिषेककाले, किमर्थं सम्यक् परिपालयिष्यति न वा इत्याशङ्कया पूर्वम् असुचेतसः पश्चात् सम्यक् परिपालनात् सुचेतसः कृताः येन त्राह्यः भूमिपतिः दशरथः, राज्ये राजकार्यणि पालने रचये च, “पत्यन्तपुरीहितादिभ्यो यक्” इति पुरीहितादित्वात् यक् । सुतं रामम् अभिषेच्ये अभिषिक्तं कर्तव्यं अङ्गमिति शेषः । “छरितजिते”त्यादिना आत्मनेपदम्, अभिषेकदीपादीषयोः

স্বখিন্ প্রযোয়াৎ। ইতি অশীষে: মনুজা অগ্নিনা সুস্থ্যষ্টম্ ইত্যর্থঃ; আঘোষয়ন্
ঘোষণাং ব্যায়নু সমসং লোকং প্রকৃতিবর্গে ভূয়: পুনরপি সুমনৌষকার আত্মাদয়া-
মাস। তদুভিধিকমদৃষ্টা বিমলীকৃতং জনং রামাভিধিকঘোষণয়া সুমনসং চকার
ইতি ভাব:। সুচেতস্ সুমনস্ শব্দযো: চিত্তপ্রত্যয়ান্বযো: “অচর্মনস্ সুচেতীরঙ্ঘী-
রজসাং লোপশ্চ” ইতি সকারলোপ:। রামদশরথযীরথ্যে বিশেষ: যথা, প্রজ:শীলৈ:
দশরথরাজ্যাভিধিকাকালে কৌটিল্যে রাজা ভবেত্ ইতি স্থিরীকর্তৃনুং অসমর্থ:
বিমলা আসীত্, রামরাজ্যাভিধিকাৎ পূর্ষন্তু প্রজাবর্গ:, কথং ন রামো রাজা
ভবতি ইতি উত্সুকৌটিল্যে ইতি সর্ব্বমবদাতম্। কাব্যলিঙ্গমলঙ্কার:। হত-
সুপজাতি:।

Change of V.—‘সুত: অধিষিত্যতে’.....অত্বে ন.....আঘোষয়তা
ভূমিপতিনা সমসং লোক: সুমনৌষক্রে।

Derivation.—সুচেতীকৃত—(সুচেতস্-চি:) সুচেতী-ক-কাক্ষণি ক্র:।
অত্বে—অ-ক্যপ্। রাজ্য—রাজন্-য়ক্। “লভ্যাধিপত্যম্ রাজ্যং স্যাদ্ সাম্রাজ্যং”
দশলক্ষ্যে মতলক্ষে মন্ত্রশাস্ত্রি মন্ত্রাসাম্রাজ্যসুচ্যতে।” বরদাতনম্। অধিষিত্য—
অধি-সিচ-লট্ ঙ্। লট্ সিচ্ছতি, সিচ্ছতে। লুঙ্ অসিচ্ছত্, অসিচ্ছত, অসিচ্ছ।
আঘোষয়ন্—আ-ঘুষ-ণিচ্ শব্দ। লট্ আঘোষয়তি (পুরাদি:)।

অনন্তর যিনি পৌরগণ ও ভূতাবর্গকে (প্রজাবর্গজন গণে) সন্তুষ্ট
করিয়াছিলেন, (রামের রাজ্যাভিষেকের বিলম্ব দেখিয়া) প্রজাবর্গ
অসন্তুষ্ট হওয়াতে, আমি জেষ্ঠ পুত্রকে রাজ্যে অভিষেক করিব এই
আজ্ঞা ঘোষণা করিয়া তিনি প্রজাবর্গকে আবার প্রস্তুত করিলেন।

The lord of the earth who had once rendered cheerful the citizens
and officers (for his good management) again pleased them by
declaring aloud that he would place his son on the throne.

In English Explanation add;—The word *ভূমীপতি* shows
that the subjects were rather depressed in not finding
Rama on the throne as an assistant, as they were once
when Dasaratha was but a new king, not knowing his

आदिच्छदादीप्तकथानुकूल्यं

सिंहासनं तस्य सपादपीठम् ।

सन्तप्तचामीकरवल्गुवज्रं

विभागविन्यस्तमहार्घरत्नम् ॥ ३ ॥

true nature. By the king's good management their depression left them, and now by the loud declaration that he would make Rama the crown prince.

Q. Explain the force of भूयोऽपि । Ans. दशरथ-
राज्याभिषेककाले प्रजावर्गः राजानं सर्व्वथा अजानन् विमनाः आसीत्, दशरथस्तु
सत्यम् पालनेन तस्य चिन्ता अपनौता । इदानीं पुनः प्रजालोकः कथं न राजा
रामं राज्ये अभिषिञ्चतीति विचिन्त्य आकुलितः अभूत्, दशरथस्तु रामराज्याभि-
षेकचौपयया पुनः स्वस्थचित्तमकरोत् इति भूयोऽपि इत्यस्य सार्थक्यम् । Q.
Give the gram. meaning of समनौचकार । Ans. See
above. Q. Is the word राज्य used here in its
original sense ? Ans. राजः कर्म इति राज्यम् । इति वैधाकर-
सम्मतार्थे एव राज्यपदं प्रयुक्तम् । Cf. .Raghu I. 58. Where राज्य
is used in the sense of समारूपरत्न । २ ।

3. Principal part of the sentence .—तस्य सिंहासनम्
आदिच्छत् । The rest are adj. to सिंहासनम् ।

Prose order :—तस्य आदीप्तकथानुकूल्यं सपादपीठं सन्तप्तचामीकरवल्गु-
वज्रं विभागविन्यस्तमहार्घरत्नं सिंहासनम् आदिच्छत् ।

Substance :—अथ राजा रामाय सपादपीठं सिंहासनमादिदेश । अथवा
रामार्थे सिंहासनम् निर्यातुम् अधिकृतान् आदिदेश । अप्रिशीलितेन उज्ज्वलेन
स्वर्णेन सुशीलितं हीरकम्, तथा यथास्थानं विन्यस्तं महामूल्यं रत्नजातं तथा
शीभयामास तत् सिंहासनं, यथा तत् प्रदीप्तहुताशन इव ज्ज्वाल ।

Explanation in tika form :—भूपतिः तस्य रामस्य । “क्रिया-

यद्वयमपि कर्तव्यम्” इति इष्टेः चतुर्थीनियमात् अत्र सम्बन्धविग्रहायां षष्ठी ।
 आदीप्तः ज्वलितः यः क्रशतनुः अग्निः आदीप्तक्रशानुः “क्रशानुः पावकोऽनल” इत्य-
 मरः । तस्मादीषदूनं आदीप्तक्रशानुकल्पं “ईषदसमाप्ती कल्पवृक्षदेशीयरः” इति
 कल्पम् । अग्निवत् उज्ज्वलम् पादपीठेन सहितं सपादपीठं, सन्तप्तः उद्दीप्तः प्रतप्त-
 बहुज्वलितिरित्यर्थः । अग्निशीधितैः इति वाचस्पतिः । चामीकरैः सुवर्णैः बलशूनि
 शोभितानि वज्राणि हौरकाणि यत्र तथाभूतम् । “चामीकरं जातरूपम् मङ्गार-
 जतकाक्षने” इत्यमरः । “वज्रं त्वस्त्री कुलिशश्चरयोः मणिर्वेधे रत्नभेदे” इति
 केशवः । तथाच विभागेषु विशिष्टदेशेषु विन्यस्तानि अर्पितानि मङ्गारवाणि मङ्गा-
 मूल्यानि रत्नानि पद्मरागादीनि यत्र तथाभूतं सिंहासनम् सुवर्णनिर्मितं सिंह-
 चिह्नितमासनम् “सिंहासनम् तत् हैमम्” इत्यमरः । आदिचत् आदिष्टवान् ।
 दिशिः लुङि । सन्तप्तचामीकरबलशूबज्रं विभागविन्यस्तमङ्गारचरत्रम् अतएव आदीप्त-
 क्रशानुकल्पम् इत्यन्वये काव्यलिङ्गमलङ्कारः । रामस्य सिंहासनम् निर्मातुम्
 अधिष्ठतान् आदिचत् इत्ययम् अर्थश्च सुगमः ।

Change of V.—आदिशि (भूमिपतिना) ।

Derivation :—आदिचत्—आ-दिश-लुङ् इ । लट् दिशति । आदीप्त
 —आन्दीप-कर्तरि क्तः । लट् दीप्यते । लुङ् अदीपि, अदीपिष्ट । क्रशानुः—
 क्रश-चानुक् । सन्तप्त—सम्-तप्-कर्मणि क्तः । विन्यस्त—वि-नि-अस-कर्मणि
 क्तः । लट् अस्यति । लुङ् आस्यत् । रत्नम्—रत्नयति इति रन्धातोः नः ।

तिनि रामचन्द्रेण अत्र पादपीठं ममेत, सिंहानेन आदेश
 दिलेन । उहा तपुकाकनबं उज्ज्वलं स्वर्णे सुशोभितं हौरकं चण्डे
 चित्तं ओ विभिन्न प्रदेशे महामूल्या रत्ने सुशोभितं हण्ड्याते येन
 प्रदीपु अग्निबं प्रदीपमानं दृष्टिगोचरं ।

He ordered for a throne with a foot-stool, decorated by pieces of
 diamonds beset with gold as glowing as it appears in fire, and with
 valuable stones set in proper places and thus rendered as bright as
 the glowing fire.

In English Explanation Cf. “ज्योतीषि वर्णयति च प्रविभक्तारम्भि”

प्रास्थापयत् पूगकृतान् स्वपीथं
पुष्टान् प्रयत्नादद्दृगात्रबन्धान् ।
समर्थकुम्भान् पुरुषान् समन्तात्
पत्काषिणस्तोयजलार्थमाशु ॥ ४ ॥

Q. Can it be चादिबत ? Ans. कर्तृगामिनि क्रियाफलं चात्मने-
पदं स्यात्, अत्र तु राजा कर्ता, क्रियाफलं तु रानी प्रयुक्तम्, अतः नात्र चात्मने-
पदम् । Q. Give some equivalent words of स्वचं and
वज्र । Ans. See above. Q. Account for वही in तस्य ।
Ans. तस्य रामस्य सिंहासनम् चादिबत्, रामाय परदिवसे सिंहासनादीदृशार्थम्
चादिशं प्रददौ इत्यर्थे कृते, “क्रियायदृशमपि कर्तव्यम्” इति चतुर्थीनियमात्
विवक्षावशात् वही । रामस्य सिंहासनं निर्मातुम् अधिकृतान् चादिबत् इत्येव-
मर्थे, रामस्य इत्यत्र श्रेष्वि वही । Q. Explain the reading सन्त-
चामीकरवर्षञ्चम् । Ans. सन्तं चामीकरं तस्य वर्षं; स इव वर्षो येषाम्
तादृशानि वजाणि रत्नानि यस्मिन् तत् । अत्र तु वज्रपदं रत्नार्थे प्रयुक्तम्, न तु
केवली हीरकार्थे । विभिन्नस्थानेषु रत्नदोम्या अग्निशिखाभ्रान्तिः गम्यते इति । १ ।

4. Principal part of the sentence :—(सः) तीर्थजलार्थं
‘पुरुषान् प्रयत्नात् (स्वबलीये) समन्तात् (व्यं) चाशु प्रास्थापयत् । The
rest are adjectives to पुरुषान् ।

Prose order :—(भूमिपतिः) पूगकृतान्, स्वपीथं पुष्टान्, द्दृगात्रबन्धान्
समर्थकुम्भान् पत्काषिणः पुरुषान् तीर्थजलार्थं प्रयत्नात् समन्तात् चाशु प्रास्थापयत् ।

Substance.—राजा तीर्थभ्यः स्वर्णकुम्भैः जलमानितुं तादृशानि च जगान्
प्रास्थापयत्, ये नाम सुहृदाः भारवहनक्षमाः, पादसंस्पर्शपटवः विश्वासाः च इति ।

Explanation in tika form :—भूमिपतिः दक्षरथः अपूर्णाः पूगाः
‘कृतान् पूगकृतान् सङ्गीकृतान् नक्षत्रः प्रेषितानित्यर्थः । “पूगः क्रसुकवन्द्योः”
इत्यमरः । “श्रेष्ठादक्षः कृतादिभिः” इति समासः । स्वानां ज्ञातीनां पीथी

* श्रेणी एक पूग इत्यादक्षः कृतं नित भूत इत्यादिभिः समस्यते । “श्रेष्ठा-

যত্র তৎ যথা তথা পুটান্ পালিতান্, যথা স্বপীষং পুটান্ স্বেন ধমেন পুটান্নিত্যর্থঃ
 “স্ব পুঃ” ইতি অসুন্ ।। “অমৈবাব্যধেন”† ইতি সমাসঃ, যথাবিধিগুণপ্রয়োগঃ ।
 তথা হৃদঃ*গাত্রবন্দী যৈবাং তান্ সুহৃদাবয়বান্, ভারীহৃদনসমর্চান্নিত্যর্থঃ । ভক্ষ-
 ক্তম্: সুবর্ণকলসৈঃ, বহীসমাসঃ, সহ বিদ্যমানান্, তথা পাদৌ কবিতুং হিহিতুং
 শ্রীলং যৈবামিতি পত্কাবিষ: পদাতীন্নিত্যর্থঃ । সুব্রাহ্মণী যিনি: । পাদেয চ
 পদাদেয: । “পদভ্ৰমিস্বরণৌঃস্বিত্রাম্” ইত্যমর: । তথামৃতান্ পুরুষান্ “দুর্ভী-
 তীর্থজলার্থে তীর্থজলান্যাহুর্নু” প্রযজাত্ প্রযজমানিত্ব, স্ববলৌপে পশ্বনী, আদরৈষ,
 সমন্যাত্ সর্ব্যাসু দিহু আয় শ্রীশ্রং প্রাষ্টাপয়ত্ প্রাচ্ছিতু । প্রমূৰ্ছ্যাত্ স্ফল্যাত্
 তিষ্ঠতে: লভ্ । ভলম্ উপজাতি:, পাদশেষে ক্রলস্ব গুরুবত্ ।

Change of V.—প্রাষ্টাপ্যন্ত পূনরুতা:.....পুটা:.....হৃদগাত্রবন্দা:....
 সমন্যক্রম্যা: পুরুষা:.... ।

Derivation.—প্রাষ্টাপয়ত্—প্র-স্টা-ণিচ্-লভ্ হৃদ । লভ্ অতিচিৎপত্ ।
 স্বপীষং—স্ব-পুঃ-অসুন্ । পুটান্—পুঃ-কর্ম্মণি ক্ত: দ্বিতীয়া । লভ্ পুথতি,
 পুথ্যতি । লভ্ অসুবত্ । ক্তম্—ক্-ভগ্ন-অচ্ । পত্কাবিষ:—পাদ-ক-ধ-
 যিনি: । ভক্ষ—ভ-মনি ।

তিনি তীর্থজল আহরণার্থে সত্ত্ব হইয়া, বাহারা পবত্রজে গমন
 করিতে পটু, ধনদানে প্রতিপালিত, ও দৃঢ়কায় তাহাদিগকে সুবর্ণ
 কুন্তসহ সত্ত্ব চতুর্দিক দলে দলে প্রেরণ করিলেন ।

He then took much care in sending men in groups in all direc-
 tions, with gold vessels to fetch water from holy places, men who

দিবু স্বার্থবচনং কর্ষয়ীম্ ।” In a samas between যিষ্যদি and
 ক্রতাদি the বিষহবাক্য should be like that of চি viz. অমৃতনাম্বা ।
 So the বিষহবাক্য runs thus—অপূগা: পূগা: ক্রতা:, পূনরুতা: । ইত্যাদি ।

† When a samas takes place between an উপপদ and an
 অব্যয়, the অব্যয় (the indeclinable) must be ending in অন্,
 as is the case here, viz. অ পীষন্ । পীষন্ being terminated
 by অন্ from অসুন্ which makes it indeclinable.

सत्त्वां प्रचक्रन् नगरस्य मार्गान्
ध्वजान् बबन्धुर्मसुचुः स्वधूपान् ।
दिशश्च पुष्पैश्च कर्तुर्विचित्रै-
रर्थेषु राज्ञा निपुणा नियुक्ताः ॥ ५ ॥

rendered faithful with profuse gifts of money, who could travel on legs and had their frames strongly built.

Q. Show the propriety of पृगकृतान् । Ans. सङ्ग्रहः प्रेरितान् । अन्यथा एकाकिनः कस्यचित् कक्षेचित् कार्याय प्रेरणात् कार्यासिद्धि-सम्भावना । Q. Show the formation and significance of स्वपोषं पुष्टान् । Ans. स्वेन धनेन पुष्टाः स्वपोषं पुष्टाः तान् । “स्वे पुषः” इति स्वीपपदात् पुष्धातोः णसुल् । धनदानेन सन्तुष्टवित्तान्, अन्यथा अर्था-भावात् दूरस्थिततथैगमनात्मनस्तात् ते वस्यथेयुः इति । Q. Decline स्व here. . Ans. “स्वी ज्ञातावात्मनि, स्व’ त्रिषु आत्मोद्ये, स्वीऽस्त्रियां धने ।” इति धनार्थकस्य स्वशब्दस्य उभयलिङ्गविधानात्, “स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्” इति धनार्थकस्य स्वशब्दस्य असञ्ज्ञेनामत्वात् च रूपम् यथा, पुंसि, क्लृप्ते, स्त्री स्त्राः ; क्लृप्ते स्वम् स्वी स्वानि, स्त्राय स्वाभ्याम् इत्यादि । Q. What is the samas in स्वपोषं । Ans. “अनेव अव्ययेन” अव्ययेन उपपदस्य यः समासः स अना एव भवति, न अन्येन । इति णपुल्लप्रत्ययानस्य अव्ययत्वात्, तस्य च असमत्वात् समासः तत्पुरुषः । Q. Explain the formation of पत्काविणः । Ans. पादौ कवितुं हिसितुं शीलं देवाम् इति पत्काविणः । “मुच्यजातौ विनिस्ताक्कीर्त्ये” इति तत्श्रीलतायां गव्यायाम् सुवक्तोपपदात् पादशब्दात् कवधातोः णिनिः । अत्र च “हिम कावि इतिषु च” अर्थात् एषु परेषु पादस्य पद आदेशः स्यात् इति पदादेशः । ततः, द इत्यस्य ‘त्’कारः । ४ ।

5. It consists of several simple sentences as below.

Prose order :—(1) अर्थेषु राज्ञा नियुक्ताः निपुणाः (जनाः) नगर

मार्गान् उक्षां प्रचक्रुः, (2) भजान् बबन्धुः, (3) खड्गपान् मुसुबुः, (4) दिग्ध-
विचित्रैः पुष्पैः चक्रवः ।

Substance:—unnecessary.

Explanation in tika form:—अर्थेषु प्रयोजनेषु “अर्थे हेतौ प्रयोजने । निष्ठतो विषये वाच्ये प्रकारद्रव्यवस्तुषु” इति हेमः । राज्ञा दृग्दृशेन नियुक्ताः अधिभक्ताः निपुणाः कुशलाः पुरुषा नगरस्य मार्गान् उक्षांप्रचक्रुः सिक्तवन्तः । मार्गान् धूलिशय्यान् अकुर्वन् इत्यर्थः । भजान् पताकाः बबन्धुः उत्थापितवन्तः । खे आकाशे धूपयन्ति दीप्यन्ते इति (खड्गपाः, हाउइ इति भाषा) तान् मुसुबुः प्रसूक्तवन्तः । तथा दिग्धः विचित्रैः विविधवर्णैः पुष्पैः चक्रवः क्रादित-
वन्तः । [केचित् नगरस्य उक्षां सिकं प्रचक्रुः, भद्रान् मार्गान् भजान् बबन्धु-
रित्याहुः ।] दीपकालङ्कारः । इतन् उपजातिः ।

Change of V.—...उक्षां प्रचक्रिरे...मार्गाः, भजा बबन्धिरे, मुसुबिरे
खड्गपाः,.....चक्रिरे.....निपुणैः नियुक्तैः ।

Derivations:—उक्षां प्रचक्रुः—प्र-उच-लिट् उच् । लट् उचति ।
लुङ् औचोत् । बबन्धुः—बन्ध-लिट् उब् । लट् बध्नाति । लुङ् अभानत्सीत्,
अवान्धात्, अभानत्सु । मुसुबुः—लट् मुचति । लुङ् असुचत्, असुक्त ।
धूप—धूप-(धुरादि)-कर्मणि अच् । लट् धूपयति । लुङ् अदधुपत्, सम्पादने
धूपायति । चक्रवः—कृ-लिट् उम् । लट् किरति । लुङ् अकारोत् ।

नानाविधये नूनिपूण जनगण राजनिदेशे नगरेष्वेव पथं जलसिक्तं
करिष, पताका उड्डेनं करिष, धूप (हाउइ बाजि) उड्डेनं करिषे
लागिष ओ पुष्पे नाना दिक् आच्छन्न करिषा फैलिष ।

Clever men employed in various offices by the king, watered the
streets of the city, put up the banners, sent up the rockets, and
strewed in all directions flowers of various color.

Q. Impugne or justify उक्षांप्रचक्रुः । Ans. जयमङ्गलः
उक्षान् इति पठित्वा, उक्षा उच्यन्ते सा विद्यन्ते येषामिति उक्षाः, अर्थ आदिभ्योऽच् ।
तान् उक्षान् सिकवतः प्रचक्रुः इति व्याख्यातवान् । यतः पाणिनिमते “इजादिभ्य

अहं अख्ययेषु तुल्यम्” इति ब्रह्मवाती उपपदे सोढुमिच्छन् तुल्यम् । ब्रह्मतेः परस्त्रीपदित्वात् श्रानच् नास्ति, अतः “ताच्छीक्यययीवचनशक्तिषु चानय” इति चानयः । केकयी, [केकयान्मचडे इति शिच्, तदन्तात् “अच इः” इति वृत्कार-प्रत्ययः] श्रीचादिकः, शिचीपः “जदिकारादस्तिनः” इति ऊष् । See below.] मोहात् अज्ञानात् । मातुः पिता मातामहः ‘पितृस्य मातुसी’त्यादिना निपातन्यात् डामहच् । आवसन्ति अजिन् इति आवासः अविकरणे घञ् । मातामहस्य आवासं निखयम् उपेयिवासम् उपगतम् “उपेयिवान् अनाश्रानन्चानय” इति निपातितः । भरतम् अपृष्टा, दीशान्तरस्थितत्वात् किमिव क्रियते न वेति भरतं न पृष्ठवती, एतेन भरतदीपः, परिहृतः । रामस्य वनाय प्रयाचं नमनं वनप्रयाचं, चतुर्थीसमासः । “नत्यर्थकर्त्तृषु द्वितीयाचतुर्थी चेष्टायामनञ्चि” इति चतुर्थीनिबन्तात् । रामस्य इत्यत्र कर्त्तरि प्रठी । ववार याचितवती । इतस्तुपजातिः ।

Change of V.—केकय्या अशक्तु वानया वम् ।

Derivation.—आवास—आ-वस-अधिकरणे घञ् । छट् षट्ति । लुङ् अवार्त्सीत् । छिट् उवास । उपेयिवासं—उप-इ-ऊसुः द्वितीया । अशक्तु वाना—न-शक्त-वानम् । छट् ब्रह्मतेति । लुङ् अशक्तत् । ववार—उ-छिट् । लुङ् अवार्त्सीत्, अवर्त्तिट्, अवर्त्सीट्, अहत । छट् यथा कविरहस्त्रे—“तेजोभिर्जगदा-हन्तीति वरति श्वातीन् यथाह्वयैः । सन्धीर्निष्ठं हन्ताति यी वरयति सेमं यशो-प्रीयते । पुष्टे वारवन्ति शिबी निवर्त्ते, नित्यं प्रिषीपद्वयम् ।”

मेहं जमये केकयी मोहं हेड् मेहं जमय अहिते ना पात्रिशां मातामह-गृहे अर्क्षितं उरुडके जिह्वासा ना कत्रिशाहं, त्रामेय वन-गमनं धीर्धनां करिण ।

At that time Kekayi, unable, for want of sense, to bear all these, prayed for the banishment of Rama to the forest, without consulting Bharat who was then residing at his maternal grand father's.

Q. Comment gram. on उपेयिवासम् । Ans. उपपद-त्वात् ब्रह्मवातीः ऊसुप्रत्ययान्, निपातेन सिद्धम् । यदि वा ऊसुः छिटि प्रयुज्यते, “परीचे छिट्” इति परीचे (In the past, but unperceived by the

कर्णेजपैराहितराज्यलोभा

स्त्रैषेन नीता विकृतिं लघिन्ना ।

रामप्रवासे व्यसृशब्द दोषं

जनापवादं सनरेन्द्रस्युम् ॥ ७ ॥

narrator) लिट् विधानश्च भवति, तथापि सामान्ये अतीतेऽपि 'कसुप्रत्ययम्'
"कवयः बहुलं प्रयुज्यते" इति अतीते कसुः । Q. Why is not ल्यप्
used in अशला । Ans. "समासे अणञ्पूर्वे क्त्वा ल्यप् ।" अव्ययपूर्व-
पदे अणञ्समासे क्त्वा ल्यवादेशः स्यात् । अतः नञ्समासात् न ल्यप् । Q.
Conjugate व in लट् । Ans. See above. Q. Derive
कैकयी । Ans. कैययानां राजा, कैकयः । "तस्य राजन्यपत्यवत्" इति अण् ।
उपचारात् अणो लोपः । "सत्कृत्य कैकयीपुत्रं कैकयी धनमादिशत्" इति
रामायणम् । कैकयात् जन्यजनकभाववरूपपुंयोगे लोप् इति कैकयी । ६ ।

7. Principal part :—(सा) रामप्रवासे जनापवादं दोषं न व्यसृशत् ।

Prose order :—(सा कैकयी) कर्णेजपैः आहितराज्यलोभा, स्त्रैषेन
लघिन्ना विकृतिं नीता (सती) रामप्रवासे सनरेन्द्रस्युं जनापवादं दोषं न
व्यसृशत् ।

Substance :—स्त्रीसुलभया लघुतया प्रेरिता कैकयी, असदुपदेष्टृभिश्च
जातलोभा सती आत्मनः लोकापवादं राज्ञः सत्यमपि न अजीगन्तु ।

Explanation in tika form :—कैकयी इति कर्तृपदम् कथम् ।
कर्णे जपन्ति परापवादं कथयन्ति इति कर्णेजपैः सूचकाः मन्त्रादयः । "कर्णे-
जपः सूचकः स्यात्" इत्यमरः । "सत्यकर्णशीरमिजपैः" इति अण् । "तत्पुत्रं
कृतिं बहुलम्" इति सप्तम्या अणुक् । तैः आहितः आनायितः प्लारोपितः
राज्यस्य लोभो यस्याः तथाभूता । स्त्रिया अयं स्त्रैषः तेन स्त्रीसम्बन्धिना स्त्री-
पुंसाभ्यामञ्जली भवनात्* इति नञ् । लघिन्ना लघुत्वेन विकृतिं अन्वयात्

* स्त्रैषः, पौषः । नञ् and ङञ् are applied respectively
after स्त्री and पुंस ।

বসুনি দেশাং নিবৰ্ত্তয়িষ্যন্

‘রামং কৃপ: সংগিরমাণ এষ ।

নীতা-সতী, রামপ্রবাসে রামবনবাসে সতি, বিষয়ে ভাবে বা সম্মতী । নরেন্দ্রস্য দশ-
রথস্য সন্ত্যুনা সঙ্কীর্ণ জনাপবাদং লোকবৈমুখ্যং, রাজ্যাহী জ্যেষ্ঠ: পুত্রীজনয়া প্রব্রাজিত
ইত্যাদিকং দৌৰ্ণ ন ব্যসৃশ্যত্ নালোচিতবতী । অত উত্তরবাক্যস্য দ্বিতী: পূৰ্ব্ববাক্য-
গতত্বাৎ কাব্যলিঙ্গং নাম অলঙ্কার: । ব্রহ্মসুপজাতি: ।

Change of V.—.....লীময়া.....ব্যসৃশ্যত দৌৰ্ণ: জনাপবাদ: স-
নরেন্দ্রসন্ত্যু: ।

Derivation :—কর্ণেজপ:—কর্ণে-জপ-পশ্যাম্ । আহিত—আ-ধা-
কৰ্ম্মণি ক্ত: । স্ত্রীণ—স্ত্রী-নম্ । নীতা—নী-কৰ্ম্মণি ক্ত: । লঘিমা—লঘু-
রূপনিব্ । প্রবাস—প্র-বস-ভাবে ঘञ্ । অবাত্‌সীত্‌ শ্রুড্ । ব্যসৃশ্যত্—বি সৃশ-
লড্‌ ই । লট্‌ সৃশতি । লুড্‌ অসাতীত্‌, অসাতীত্‌, অসাতীত্‌ । সন্ত্যু—স-
ন্ত্যু ক্ ।

পরামর্শদাতৃগণের কথায় রাজ্যলোভ উপস্থিত হওয়াতে, ক্রীসহজ
লঘুভাষ্মি পরিচালিত হইয়া কেবলী, রামের প্রবাস হইলে যে লোকাপ-
বাদ হইবে, এমন কি নৃপতির মৃত্যু ঘটবে, তাহা ভাবিল না ।

Filled up with greed for the dominion by the whisperers, and
worked up to perverseness by the frailty natural to a woman, she did
not count the calumny on Rama's banishment together with the
king's death.

Q. Show the gram. connection of নীতা । Ans.
“প্রধানী নী হ কৃষ্ণ বহাম্” ইতি প্রধানী কৰ্ম্মণি ক্তবিধানাত্‌ ‘নীতা’ ইতি প্রধান
কৰ্ম্মণ: কৈকয়ী ইত্যস্য বিশেষণম্ । Q. Mention the samas in
কর্ণেজপা: । Ans. অলুক্সমাস: । See above. Q. Give the
different meanings of ব্রহ্ম । Ans. “ব্রহ্ম: সচীপতাবলরাক-
ন্যাহিত্বযোগী: ।” ৩ ।

तथावज्ज्ञे भरताभिषेकी
विषादशङ्कुश्च मती निचख्ने ॥ ८ ॥

8. Principal parts :—(1) तथा (कर्त्तुं) वृपः (उक्त कार्यं)
अवज्ज्ञे । (2) भरताभिषेकः विषादशङ्कुश्च (उक्त कार्यं) मती निचख्ने ।
Adj. to वृपः—निवर्त्तयिष्यन् and संगिरमाणः । रामम्=object to
निवर्त्तयिष्यन् । वदन्नि and देशान्=objects to संगिरमाणः ।

Prose order :—रामं निवर्त्तयिष्यन् वदन्नि देशान् संगिरमाण एव वृपः
तथा अवज्ज्ञे । भरताभिषेकः विषादशङ्कुश्च मती निचख्ने ।

Substance :—रामस्य वनगमनं याचमानां केकयीं परिस्ताम्बयितुं राजा
राज्यादिकं तस्ये दातुं स्वीचकार । केकयी तु तत् सर्वम् अवज्ञातवती । तथा
पुनः अपरवरेण भरताभिषेकं प्रार्थयमानया राजा समधिकं शोकातुरवक्त्रे ।

Explanation in tika form :—रामं निवर्त्तयिष्यन् रामस्य वनगमनं
निवारयितुम्, इति तुमर्थे स्यट् । वदन्नि धनानि देशान् संगिरमाण एव “वसु
तोये धने मयी” इति विश्वः । रामः अयोध्यायां तिष्ठतु राज्यादिकं सर्वं ते
दास्यामीति केकय्ये प्रतिजानाम एव । “समः प्रतिज्ञाने” इति गिरिः आत्मनोपदेम् ।
अत्र ‘एव’ इत्यनेन राज्ञः वचनस्य अनवसानं सूचितम् । वृपो राजा तथा
केकय्या, अनुक्तकर्त्रा, अवज्ज्ञे अवज्ञातः, पूर्वप्रतिज्ञातस्य तदभिमतप्रदानस्य
‘अनिर्वाहान् । इदंस्वरपरमनुष्ठितं तथा, भरतस्य अभिषेकः, मती वृपस्य
मनसि, निचख्ने निखातः । अत्र निखातपदेन भरताभिषेकस्य अनिर्वाह्यत्वं
धनितम् । तथा विषादः एव शङ्कुः शल्यम्, रूपकसमासः । निचख्ने, तदा
प्रवृत्ति विषादावतारात् । यथा भरताभिषेकः तत्संश्रयित्वेन विषादरूपशङ्कुश्च
मती निचख्ने खमनसि निहितः । रूपकालङ्कारः ।* वृत्तसुपजातिः ।

Allusion :—पुरा सम्बरनाभा असुरेण युद्धे क्षतान्नं दशरथं केकयी ‘अत्यर्थं
परिचचार । तेन परितुष्टेन उक्तम् वरवचनं ते दातुमिच्छामीति । सा अवीचत,
यदा अर्थयिष्यते तदा यूयं क्षास्येति । सा इदानीम् अवसरं बुद्ध्वा वरवचनं प्रार्थित-
वती । एकी रामस्य वनगमनं, द्वितीयो राज्ये भरतीऽभिषिञ्चतामिति ।

তত: প্রব্রাজয়িষু: কুমার-
মাदिदस्याभिगम वनाय ।
सौमित्रिसौतानुचरस्य राजा
सुमन्त्रनेत्रेण रथेन शीघ्रम् ॥ ८ ॥

Change of V.—निवर्त्तयिष्यन्' रूपं सक्रিরमाणम् सा अवजशी भरता-
भिবেकं विषादशङ्कुश्च निचखान ।

Derivation.—निवर्त्तयिष्यन्—नि-इत्-यिष्-स्यत्-प्रथমা । सक्रিরमाण:
—सं-ग-शानच् । लट् गृणाति । लुङ् अगारीत् । अवजशी—अव-ज्ञा-कर्त्तृणि
लिट् । अभिवेकः—अभि-सिच्-अञ् । निचखू—नि-खन-कर्त्तृणि लिट् ।
लट् खनति । लुङ् अखनीत्, अखानीत् । लिट् चखान ।

রাম বাহাতে বনে প্রেরিত না হয় সেই জন্য রাজা ঐশ্বর্য ও
রাজ্য প্রতিক্রমিত হইলেও কৈকেয়ী তাহাতে অবজ্ঞা প্রদর্শন করিল ।
অধিকন্তু ভরতের রাজ্যাভিষেক ও বিবাদশেল তাঁহার মনে নিধাত
করিল ।

He was insulted by the refusal of riches and countries that the
king offered her to keep back Rama. She on the other hand pierced
his heart with a shaft of grief, and the coronation of Bharat.

Q. Can it be রামস্য নিবর্त्তয়িষ্যন্ ? Ans. “ন লোকে”তি
ষষ্ঠীপ্রতিষেধ: । Q. How many samasas are possible
in বিষাদশঙ্কু: । Ans. বিষাদ এব শঙ্কু: ইতি রূপকসমাস: । বিষাদ:
শঙ্কুরিব ইতি উপমিতসমাসश्च । নিচখূ ইতি খাতশব্দপ্রয়োগাৎ উপমিত-
সমাসেন च শঙ্কুশব্দস্য গৃহীভূতত্বান্, রূপকসমাস: এব প্রশস্ত: । Q. Show
the force of এব and মিখাত । Ans. See above. । ৮ ।

9. 'Principal part:—তত: রাজা (কৰ্তৃ) অস্য বনায় অভিগমম্
(কৰ্ম) আদিষৎ । Adj. to রাজা—প্রব্রাজয়িষু: and শীঘ্রম্ । কুমারম্
= object to প্রব্রাজয়িষু: । Adj. to অস্য—সৌমিত্রিসৌতানুচরস্য ।
রথেন=ক্ররথেন । Adj. to রথেন—সুমন্ত্রনেত্রিণ ।

• Prose order :—ततः शीघ्रं राजा कुमारं प्रविब्राजयितुः सौमित्रि-
सीतातुचरस्य अस्य सुमन्त्रनेत्रेण रथेन वनाय अभिगमम् आदिशत् ।

Substance :—अथ राजा बहु विंशत्य रामं विवासयितुं सीतया लक्षणेन
च, समेतं तं सुमन्त्रकालितेन रथेन वनं प्रेरयितुम् आदेशं प्रायच्छत् ।

• Explanation in tika form :—ततः केकयीप्रार्थनानन्तरं शीघ्रं
परिदेवयमानः विलपन् इति यावत् । “लक्षणेऽस्त्रीः क्रियायाः” इति लक्षणे,
क्रियायाः परिचायके षष्ठप्रत्ययः । राजा कुमारं रामं प्रविब्राजयितुमिच्छुः । ब्रजेः
हेतुमत्प्रान्तात् सन् । सुमित्राया अपत्यम् पुमान् सौमित्रिः लक्षणः “बाह्यादिभ्यश्च”
इति इञ् (णि) । अनुचरतीति अनुचरः । चरधातोः टः चच् वृ । अनुचरस्य
अनुचरी च अनुचरौ “पुमान् स्त्रिया” इति एकशेषः । सौमित्रिश्च सीता च
सौमित्रिसीते, सङ्घचरत्वेन अभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः । ते अनुचरौ यस्य लक्षण-
सीतासङ्घास्य इत्यर्थः । अस्य रामस्य, लक्ष्मिं वष्टी । गीयते अनेन इति नेत्रं
लोचनं । द्रुमप्रत्ययः । सुमन्त्री नेत्रं चक्षुरिव यस्य तद्योक्तेन, तद्वशात् तस्य
प्रवृत्तेः । यदा सुमन्त्री नेत्री नायकी यस्येति तेन “नेत्रं” रथे च नाभ्याश्च नेत्री
नेतरि भेद्यवत्” इति विश्वः । रथेन करणेन, वनाय “गत्यर्थकर्मणि द्वितीया-
चतुर्थीं चेष्टायामनभ्यनि,”* इति चतुर्थी । अभिगमम् अभिगमनम् आदिशत्
आदिष्टवान् । इत्थमुपजातिः ।

Change of V.—प्रविब्राजयितुः आदेशि अभिगमः.....राज्ञा.....

शीघ्रता ।

Derivation. — प्रविब्राजयितुः — प्र- (ब्रज् + भिच्) ब्राजि-सन्-उः ।

आदिशत्—आ-दिश-लुङ् । अभिगमम्—अभि-गम-अप्, द्वितीया । सौमित्रि-
सुमित्रा-इञ् । अनुचर—अनु-चर-टः । शीघ्रं—शीघ्र-शब्द । लट् शीघ्रति ।

अनन्तरं राजा बहु विलाप करिष्य कूमाग्रके अवाप्ति कपिबन्ध जग
सीता] ओ लक्ष्मणैर सहित अमन्त्र चालित रथे बने बाहेते आदेशं
दिलेन ।

* गत्यर्थानां अभ्यभिन्ने कर्मणि द्वितीयाचतुर्थीं सः चेष्टायाम् गम्यायाम् ।

‘मनसा काशीं गच्छति’ इत्यत्र चेष्टाभावात् न चतुर्थी ।

केचिन्निन्दुर्नृपमप्रशान्तं

विचुक्रुशः केचन सास्त्रमुच्चैः ।

जघुस्तथान्ये भरतस्य मायां

धिक् केकयीमित्यपरो जगाद ॥ १० ॥

Then the sorrowful king, desiring the banishment of the prince ordered him to start for the forest in a chariot driven by Sumantra, accompanied by Sita and the son of Sumitra.

Q. Derive चतुचरः । Ans. चतु इत्युपपदात् चरधातोः टः, चच् वा । “मिचा सेना पादायेषु च” इति चकारस्य चतुक्तसमुच्चयार्थत्वात् टः । इति जयमङ्गलः । चरट् इति चरधातोः पचादिषु च पाठात् चच् । अच्प्रत्यये, स्त्रियां न ईप्प्रतिषेधः, चरट् इति ट्कारस्य इत्विधानात् इति भट्टोजिदीक्षितः । Q. Account for चतुर्थी in चनाय । Can

‘वनम्’ be used in the same sense ? Ans. वनम् and चनाय are applied in the same sense. See above. Q. De-

rive कुमारः । Ans. कुमारयति क्रौडिक् इति कुमारः, कुमारि-धातोः चच् । Q. Account for the insertion of सीता after

सीमन्नि । Ans. See above. । १ ।

10. It consists of 4 sentences as below.

Prose order :—(1) केचित् अप्रशान्तं नृपं निन्दुः । (2) केचन सास्त्रं उच्चैः विचुक्रुशः । (3) तथा अन्ये भरतस्य मायाम् जघुः । (4) अपरः केकयीं धिक् इति जगाद ।

Substance.—केचित् लोकाः राजानम् अप्रशान्तिरिति निन्दुः । अपरं केचित् अशुचिं मुचलः चक्रुः । अन्ये च केचित् कथयामासुः यत् शठो भरतः एवं मायां कारयामास इति । कोऽपि वा केकयीं धिक् इत्युच्यते ।

Explanation in tika form :—राजा रामस्य वनव्रतम् समादिष्टे नति केचित् जनाः अप्रशान्तं नृपचित्तम्, वार्षकेऽपि स्त्रीवशीभूतत्वात् अकिते-

• द्विद्यं वृषं निनिन्दुः कृतस्मितवक्त्रः । अत्र रामायणम्, “वासीशी वत कामाक्षा
 राजा दम्भरयो भृशम् ।” इति । अथवा अग्रजानं विचुम्भं, यथा तथा
 निनिन्दुः इति कैचित् । कैचन साखं सबाध्यम् उच्यैः मन्त्राभ्यनिना विचुम्भः
 क्रुद्धितवक्त्रः । राजानं वा विचुम्भः इति क्रुग्धासीः सकर्मकता । यथा च
 “उपावरीदीव नदत्पतङ्गः क्रुमुहतीम्” । २।४ । कैचित् विचुम्भं कैचित् वा साखं
 राजानं निनिन्दुः रिक्तार्थः । तथा अन्ये भरतस्य मायां हृष्यं श्लाघाम् कथुः ।
 “भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः” इति किरातः । मातरमीव राज्यलाभाय
 नियुज्य स्वदीवङ्गरथार्थं सातानङ्गद्वयं गतवान् भरतः इत्याहुः । अपरः कश्चित्
 कैकयीं विक् इति जनाद् उक्तवान् “विगुपय्यादिवु त्रिषु” इति विगुपीति द्वितीया ।
 अपरः इत्यत्र एकवचनात् अन्य एव लोकेः कैकयीं निन्दति बहुवचसु राजानम्
 इति गम्यते । कैक्याः स्त्रीत्वेन स्वभावतो मन्दबुद्धित्वं, वृषस्य तु तथाविधस्य
 स्त्रीवचनात् मतिबन्ध इति मन्त्रान् दीव इति व्यज्यते । तेनात्र बहुवचनप्रक्रम-
 भङ्गोऽत्र न दीर्घावहः । उक्तमुपजातिः ।

Change of V.—कैचित् निनिन्दे वृषः अग्रजानः, विचुम्भे कैचन ।
 कथं तथाचैः ... माया, अपरीक्ष्य जगद् ।

Derivation.—निनिन्दुः—निन्द-लिट् उस् । लट् निन्दति । विचुम्भः
 —वि-क्रुग्-लिट् उस् । लट् क्रोशति । लृङ् अक्रुचत् । जनाद्—गद-लिट् ।
 लट् गदति । लृङ् अगदीत्, अगादीत् ।

केह केह राज्ञांके अङ्गितेस्त्रिंश बलिग्रा निष्ठा करिते लागिल ।
 केह केह अङ्ग-नयने उटैकेःवरे क्रुन्धन करिते लागिल । अपर
 केह केह उरतेर अठठा बलिग्रे लागिल । अति अन्न सङ्घाद
 ब्यक्तिहै केकरीके धिक्कार दिते लागिल ।

Some blamed the king as one having his passions uncontrolled.
 Some cried aloud with tears in their eyes. Others asserted it to be
 the policy of Bharata. A few uttered fie to Kekāyi.

Q. Annotate on the singular form of अपरः ।

Ans. See above. Q. If इति be inserted after अग्रजानम्,

गतो वनं श्लोभयितेति रामः

श्लोकेन देहे जनतातिमात्रम् ।

धीरास्तु तत्र श्रुतमन्यवोऽन्ये

दधुः कुमारानुगमे मनांसि ॥ ११ ॥

should there be any change in it ? Ans. “अप्रशान्तः
इति” इत्येवं स्यात् । “यामाहुः सर्व्ववैजप्रकृतिः इति” शकु० । १० ।

11. Principal sentences :—(1) श्लोकेन जनता अतिमात्रं देहे ।
(2) अन्ये कुमारानुगमे मनांसि दधुः । Subordinate sentence to (1)
रामः चः वनं गतो भविता इति । Adj. to अन्ये—धीराः and श्रुतमन्यवः ।

Prose order :—रामः चः वनं गतो भविता इति श्लोकेन जनता अति-
मात्रं देहे । तत्र धीरा अन्ये श्रुतमन्यवः (सन्तः) कुमारानुगमे मनांसि दधुः ।

•Substance :—परदिवसे एव रामः प्रातः वनं गमिष्यति इति चिन्तयन्तो
पश्यतः जनाः श्लोकदग्धाः आसन् । केचित् च धीरस्त्वभावाः श्लोकं विष्टस्तं रामम्
अनुगमन्तुम् मनो दधुः ।

Explanation in tika form :—रामः (कर्ता) चः आगामिनि
दिवसे “अनागतेऽङ्गि चः” इत्यमरः । वनम् अरण्यं गतो भविता इति श्लोकेन,
अनुक्तेन कर्त्ता, जनता जनसमूहः “यामजनवन्धुभ्यस्तत्” इति समुदाये तत् ।
अतिमात्रम् अत्यर्थं देहे दग्धा । दहेः कर्त्तव्यं लिट् । भवितेति भविष्यति
लृट् । चः प्रवृत्ति भविष्यत्कालमात्रेऽभिधानात् न व्यर्थम् । तत्सम्बन्धात् गत
इति “घातुसम्बन्धे प्रत्यया” इति वचनात् भविष्यत्कालेऽपि साधुः । तत्र जनता-
मध्ये धीरा स्मिराः अन्ये, श्रुतः सुतः मन्युः श्लोकः ये येषाम् वा, ते विगतश्लोकाः
सन्तः “मन्युर्देवे कर्त्ता क्रुधि” इत्यमरः । कुमारस्तु रामस्तु अनुगमे अनुसरणार्थं
“निमित्ताद् कर्त्तव्येने”* इति वचनात् सप्तमी । मनांसि अभिलाषान् दधुः धृत-

* “निमित्ताद् कर्त्तव्येने सप्तमी वक्तव्या ।” निमित्तम् फलम् । येषां
“कर्त्तव्यं दीपिनं हन्ति, दन्तशोर्हन्ति कुक्षरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीबि पुष्क-
लको हतः ॥” अत्र अनुगमरूपं फलम् ; मनांसि इति कर्त्तव्या संशोयश्च ।

‘ प्रस्थास्यमानावुपसेदुषस्ती
 शोशुच्यमानानिदमूचतुस्तान् ।
 किं शोचतेऽहम्भ्युदये वतास्मान्
 नियोगलाभेन पितुः कृतार्थान् ॥ १२ ॥

वन्तः । ‘किं शोकेन, यत्रैव रामः तत्रैव वयम्’ इति स्मितीकृतवन्तः । समासीकृ-
 तलङ्कारः । इत्यनुपवातिः ।

Change of V.—...गतेन रामेण भविता इति शीकः ददाह जनताम् ।
 धीरैः श्रुतमन्यभिः अन्यैः दक्षिणे मनांसि ।

Derivation.—गतः—गम्धातोः भविष्यत्काले क्तः । भविता—भू-
 लुट् ता । जनता—जन-तल् । देह—दह-कर्मणि छिट् ए । कर्त्तरि, लट्
 दहति । लुङ् चूषाचीत् । मनु—मन्-युच् औषादिकः ।

कल्य रात्रि वने गमन करिवेन, एहे शोकके जनगण अडिग्न दह
 हहेते नागिल । उधौर अग्न धौर वाकिगण शोक परिउग करिग
 रात्रेन गन्तां गमन करिते मनन करिल ।

Men in large number were burnt with grief to reflect that Rama
 would be gone to the forest in the next morning. But others who
 were of tranquil nature, left off their grief and made up their mind
 to follow the prince.

Q. Account for सप्तमी in कुमारानुगमे । Ans. विषये सप्तमी,
 वा, ‘निमित्तात् कर्मयोगे’ इति सप्तमी । See above. Q. Show
 the significance of धीराः । Ans. “धीरो मनीषी चः प्राज्ञः”
 इत्यमरवचनात्, धीराः मनीषिणः । ते मनशास्त्रव्याहृत्यात् धीकं विमुक्त्य, रामम्
 अनुगम्य वनेऽपि सुखिनं करिष्यामः इति मनी दधुः । ११ ।

12. It consists of two sentences :—(1) तौ तान् इदम्
 उचतुः । (2) इह अभ्युदये अस्मान् किं शोचत । Adj. to तौ—प्रस्तास-

মানী । Adj. to তান্—উপসেদুঃ and শ্রীযুখ্যমানান্ । Adj. to অক্ষান্—
—কৃতার্থান্ । •পিতু:—সম্ব । নিয়োগলাভেন হেতুনা, কারণে বা ।

Prose order :—প্রস্থাষ্যমানী তী উপসেদুঃ শ্রীযুখ্যমানান্ তান্ ইদম্
জঘতু:। ইহ অম্বুদয়ে পিতু: নিয়োগলাভেন কৃতার্থান্ অক্ষান্ কিং শ্রীষত । •

Substance :—প্রস্থানীদতী তী সমুপেখ্য অর্থং শ্রীষত: সীকান্ রামৈ-
লক্ষণী জঘতু: । নতু পিতু: আশাপালনে বয়ং মঙ্কীতসবম্ অনুভবান:, তত-
কথং অশ্বিন্ অম্বুদয়ে অক্ষান্ শ্রীষত ইতি ।

Explanation in tika form :—প্রস্থাষ্যমানী বনং গমিষ্যন্তী “সম-
বপ্রবিষ্য:স্বঃ” ইতি আত্মনেপদবিধানাত্ স্যমান: । তী রামলক্ষণী উপসেদুঃ
প্রাপ্তান্ “ভাষায়াং সদবসমুদয়ঃ” ইতি কসু: । শ্রীযুখ্যমানান্ অর্থং শ্রীকং কুর্ষত:,
অশ্রীষ্যৎ । তান্ জনান্ (গীণং কৰ্ম) ইদম্ (মুখ্যং কৰ্ম) জঘতু: উক্ত-
বন্ধী । ভ্রুবীত্যর্থং যজ্ঞাত্ বর্ষেইককর্মকতা । ইহ অশ্বিন্ অম্বুদয়ে বিষয়ে কালী বা ।
বত ইতি আশ্রয়ঃ, “খেদানুকম্পা সন্তোষ বিজয়ানন্তশ্চ বত” ইত্যমর: । পিতু:
নিয়োগলাভেন বনামশালালাভেন কৃতার্থান্ চরিতার্থান্ অক্ষান্ । অক্ষান্ ইতি
বহুবচনপ্রয়োগাত্ সম্বন্ধুন্ ইতি গম্যতে । কিং শ্রীষত পরিদেবযজ্ঞম্ যুযিষিতি
শেষ: । বিধী সীট্ । কৃতার্থত্বাত্ অশ্রীষ্যা বয়মিত্যর্থ: । কাব্যলিঙ্গমলঙ্কার: ।
ততসুপজাতি: ।

Change of voice :—প্রস্থাষ্যমানাভ্যাং উপসেদিবাং: তাভ্যাং শ্রীযুখ্য-
মানা: ইদং তে জঘিরে । কিং শ্রীষ্যামহৈ (যুযামি:) বয়ং কৃতার্থা: ।

Derivation, —প্রস্থাষ্যমানী—প্র-স্থা-ষ্যমান । উপসেদুঃ—উপ-সেদ-
কসু:, দ্বিতীয়া বহু । জট্ সীদতি । 'জুজ্ অসদত্ । শ্রীযুখ্যমানান্—(যুজ-
বক্তন) শ্রীযুখ্য-মানচ্ । জট্ শ্রীযুখ্যতে । অম্বুদয়—অমি উত্-ই-অপ্ ।

রাম ও লক্ষণকে প্রস্থানোদ্যত দেখিয়া যাহারা নিকটে উপস্থিত
হইরা শোক প্রকাশ করিতেছিল তাহাদিগকে উভয়ে বলিলেন আমরা
পিতার আশ্রয় লাভে কৃতার্থ হইরাছি, আমাদের জন্ত শোক করিতেছ
কেন ?

Our aims have been attained by receiving commands from

असृष्ट यो यस भयेष्वरक्षीद्.

यः सर्वदास्मानपुषत् स्वपोषम् ।

महोपकारस्य किमस्ति तस्य

तुच्छेन यानेन वनस्य मोक्षः ॥ १३ ॥

our father and why do you then bewail us in our fortune, were the words addressed by them to those who sorrowing intensely, came to them as they were about to depart.

Q. Decline the base of उपसेदुषः । Ans. उपसेदिबस्

प्रथः । पुंलि—उपसेदिबान् उपसेदिबांसी उपसेदिबांसि । उपसेदुषः, उप-
सेदुषा &c । स्त्रियाम्—उपसेदुषी, उपसेदुषी &c । नपुंसके—उपसेदिवः
उपसेदुवी, उपसेदिवांसि &c । Q. Give the gram. meaning

Of श्रीयन्मानान् । Ans. यङ्प्रयोगात् भगवत्वं गमितम्, अन्त्ये श्रीयन्

इत्यर्थः । Q. Show the different applications of

वत । Ans. “खेदानुसन्धा सक्तोऽपि विजयानन्तरे वत ।” इत्यमरः । खेदे यथा,

अङ्गी वत मङ्गत् कष्टम् । अनुकम्पायाम्—वत निःस्त्रीऽसि । सक्तोऽपि—वत स्वर्गं

धनं मया । विजये—अङ्गीवतासि लङ्प्रयोगवैयर्थ्यः । आनन्तरे—एहि वत

महाबाही । Q. Account for the plural form in अस्मान् ।

Ans. अत्र हिले विवक्षितेऽपि बहुवचनप्रयोगः ‘सबन्धून् (समादृतान्)

अस्मान्’ इति गमयति । नतु “अस्मादी हयीष” इति हिले विवक्षिते बहु-

वचनम् । “सविज्ञेयस्य प्रतिपेक्षः” इति ‘कृतार्थान् अस्मान्’ इत्यत्र विज्ञेयस्यैवा

बहुवचनप्रतिपेक्षात् । १२ ।

13. It is a compound sentence :—(1) वनस्य यानेन (करणेन)

तस्य महोपकारस्य मोक्षः (कर्तुं) अस्ति किम् । तुच्छेन—Adj. to यानेन ।

(2) यः (कर्तुं) अस्मात् असृष्ट । (3) यः (कर्तुं) भयेषु (भावे समी)

अस्मान् (कर्तुं) अरक्षीत् । (4) यः अस्मान् स्वपोषम् (व्यम्) अपुषत् ।

Prose order :—यः अस्मान् असृष्ट, यस भयेषु अरक्षीत्, यः सर्वदा

स्वपोषम् अपुषत्, तस्य महोपकारस्य तुच्छेन वनस्य यानेन मोक्षः अस्ति किम् ?

Substance:—यः पिता अस्माकं जन्महेतुः विपत्सु च अस्मान् नायते कः, खयत्नेन धनेन कः अस्माकं पुत्रोऽयं, किं वनगमनमात्रेण तदुपकारात् अस्मात् मुच्यते ?

Explanation in tika form:—यः पिता अस्मान् असृष्ट जनितवान्, सृजेः देवादिकास्य आत्मनेपदित्वात् लुङि रूपम् । यश्च पिता भयेषु सत्सु भावे सप्तमी, विपत्सु इत्यर्थः, अरक्षीत् नायते कः, अस्मानिति शेषः । यः सर्वदा सर्वकालम् अस्मान् खपोषन् अपुषत् स्त्रेण आत्मना पुष्टवान् । स्वर्गं यत्रमाश्रित्य पुत्रोऽयं इत्यर्थः । अथवा स्त्रेण धनेन पुष्टवान् । “स्त्री पुषः”* इति पुषेः शसुल् । “अनैवाप्ययम्”† इति समासः, यथाविध्यनुप्रयोगश्च । तस्य पितुः सम्बन्धिनी महोपकारस्य, तुच्छेन लघ्वीयसा वनस्य यानेन गमनेन मोक्षः अस्माकं भवन् अस्ति किम्, नाश्वेन इत्यर्थः । वनस्थेति सम्बन्धविषयायां लङी । उपसृष्टपञ्जातिः ।

. **Change of V.—**असृष्टाङ्गि यिन, येन अरक्षिषाङ्गि, येन वयं अपुष्ठाङ्गि (अपोषिषाङ्गि) खपोषम् । मोक्षेन भूयते ।

Derivation.—असृष्ट—सृज-लुङ् । लट् सृज्यते । (तदादि—लट् सृजति, लुङ्-अरक्षीत्,) अरक्षीत्—रक्ष-लुङ् । खपोषम्—ख-पुष-शसुल् । लट्—यथा कविरहस्ये “दृष्टां न पुष्पाति यत्रांति पुष्पति । प्रवारणेः विप्रसनांसि पोषति । सत्यौ च यः पोषयतीति चनेः ॥” लोच—लोच भावे अप् ।

यिनि आमादिगुके उपासनं करिष्याहेन, यिनि विपत्ते रक्षां करिष्याहेन । यिनि आमादिगुके अयत्ने (वा वज्रं धनं वाय्ने) पोषणं करिष्याहेन, आमांश्च वनं गमनं द्वारा किं मेहे महोपकारं अयं हरेते भुक्तिं हरेते पात्रे ?

Is the insignificant exile to the forest an adequate requital of

* कश्चि स्त्री उपपदे पुषेः शसुल् । स्त्री इति अर्थयद्वाचं, तेन स्त्ररूपे पठ्याय-विशेषे च । अतः खपोषम्, आत्मपोषम्, धनपोषम् इत्यादि ।

† See sloka 4. III.

विद्युत्प्रणाशं स वरं प्रनष्टौ.

यद्बोर्हृशोषं तृणवद्विशुष्कः ।

अर्थे दुरापे किमु सुप्रवासे

न शासनेऽवास्थित यो गुरुणाम् ॥ १४ ॥

the great benefits received from him who gave us birth, has saved us from dangers and often nursed us with his personal cares, or riches.

Q. Conjugate वृ in वट् । Ans. See above. Q. Account for वटौ in वनस्य । Ans. वनाय वनं वा यानेन इत्यत्र 'वनस्य यानेन' इति शेषसामान्ये वटौ । Q. show the difference between महीपकारः and मृदुपकारः । Ans. मृद्वान् उपकारः इति महीपकारः । मृदतां लोकानाम् उपकारः इति मृदुपकारः । “आप्तं मृदतः समानाधिकरणं जातीययोः” । १३ ।

14. It is a compound sentence :—(1) वः (कर्तुं) गुरुणां शासने (अधि) न अवास्थित । (2) सः (कर्तुं) विद्युत्प्रणाशं (व्यम्) प्रनष्टः, यदा कर्हृशोषं (व्यम्) विशुष्कः । अर्थे and सुप्रवासे-अधिकरणे । Adj. to अर्थे—दुरापे । किमु, तृणवत्, and यद्वा=Indeclinables. वरम्—Adj. to स or तत् or same case with सः, or indeclinable.

Prose order :—यः दुरापे अर्थे गुरुणां शासने न अवास्थित स विद्युत्प्रणाशं प्रनष्टः, यदा तृणवत् कर्हृशोषं विशुष्कः तत् वरम् । सुप्रवासे किमु ?

Substance.—यो नाम गुरुणां दुष्करमपि आदेशं न पात्यति स विद्युदिव उत्पत्त्यनन्तरमेव विनष्टयेत् तदेव वरम् ; तृणवत् कर्हृशोषं विशुष्कयेत् तदपि वरं । यस्तु प्रवासगमनरूपं सुकरम् आदेशं न पात्यति, स कौटुम्भं नार्थं गमितुमर्हति तत् वरम् ।

Explanation in tika form :—यो जनः दुरापे कष्टप्रार्थ्य दुःसाध्यं इति यावत् । “ईषद्दुःसुप्तं कष्टाकष्टार्थेषु खलु” इति दुर् इत्यस्मात् आप्रधातोः खलु । अर्थे कार्यविशेषे, विषयाधिकरणे समनो । पित्रादीनां शासने आदेशे

“शासनं राजदत्तौर्वीखिलाशास्त्रशास्त्रिणु” इति विद्मः । न अवास्थित न तस्य
न गुणवचनं पाठयेत् इत्यर्थः । “समवप्रविध्यः स्त्रः” इति आत्मनेपदम् । “आश-
सायां भूतवत्” इति भविष्यति अतीतप्रयोगः आशसायाम् अर्थे । स नरः विद्युत्-
प्रवाशं प्रनष्टः विद्युदिह उत्पत्त्यनन्तरमेव नष्टः । “उपमाने कर्त्तृणि च” * इति
चकारात् कर्त्तृग्रहणे, कर्त्तृवाचिनि विद्युत्शब्दे उपपदे णमुल् । यथा अथवा दृष्ट-
वत् दृष्टेन तुल्यं “तेन तुल्यं क्रिया चेत् वतिः” इति वतिः । ऊर्ध्वं शीघ्रं विद्युष्कः,
ऊर्ध्वं एव तिष्ठन् शृण्वत् । “ऊर्ध्वं शृण्विपूरीः” † इति ऊर्ध्वं कर्त्तरि शृण्विः णमुल् ।
उभयत्र “अनेवाव्ययेन” इति समासः, यथाविध्यनुप्रयोगश्च । एतत् वरम् इति
मनाक्प्रियम् । “देवादृते वरः श्रेष्ठे द्विषु कौवे मनाक्प्रिये” इत्यमरः । सुप्रवासे
किमु, सुखसाध्ये प्रवासविषये यत् शासनम् अत्र तावदनवस्थितस्य सुतरामिव पूर्वोक्तं
प्रयुज्यते । “किमुत प्रवासे” इति पाठे प्रवासविषये किमुत, किं पुनः, सुतरामिव
पूर्वोक्तं युक्तम् इत्यर्थः । गुरुणा दुष्करे निदेशे अनवस्थितः जनः यदि इत्य-
विनाशम् आमुमर्हति, तदा वयं सुकरनिदेशम् अपालयन्तः यत् कष्टतरं विनाशम्
अवाप्तुम् अर्हः न तत्र संशयोऽस्ति इति भावः । अर्थापत्तिरलङ्कारः । लक्षणं
यथा “दृष्टापूर्पिकयान्धार्यागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ।” वृत्तमुपजातिः ।

Change of V.—तेन प्रनष्टम् । विद्युष्कम् वरेण वरं वा । अव्ययपक्षे
‘वरम्’ इत्येव स्यात् । “मनाक् इष्टं वरं कौर्वं कैचिदाहुस्तदव्ययम् ।” इति
मेदिनीवचनात् । येन अवास्थायि । •

Derivation.—विद्युत्प्रवाशं—विद्युत् (वि-द्युत्-क्तिप्) प्र-नष्ट-णमुल् ।
प्रनष्ट—प्र-नष्ट-कर्त्तरि क्तः । लट् नश्नति । लुङ् अनश्नत् अनेश्नत् । ऊर्ध्वं शीघ्रं

* उपमाने (The object of comparison) कर्त्तृणि उपपदे, ‘च’ का-
रात् कर्त्तरि च उपपदे, प्रातोः णमुल्प्रत्ययौ भवति । यथा विद्युत्प्रवाशं प्रनष्टः,
विद्युदिह प्रनष्टः इत्यर्थः । (विद्युत् being of the same case with
the nominative here.)

† ऊर्ध्वं शब्दे कर्त्तृवाचिनि उपपदे शृण्विपूरीः प्रातोः णमुल्प्रत्ययौ भवति ।
यथा ऊर्ध्वं शृण्वः, ऊर्ध्वं एव तिष्ठन् शृण्व इत्यर्थः । ऊर्ध्वं पूरं पूर्णं, ऊर्ध्वं सुखः
तिष्ठन् पूर्णः इत्यर्थः ।

धीरा निवर्त्तध्वमिति म्यगादौत्

तातस्य शोकापनुदा भवेत् ।

मा दर्शतान्य' भरतश्च मत्तो

निवर्त्तयेत्याह रथं स्य सृतम् ॥ १५ ॥

—ऊर्ध्व-यव-चमुल् । षट् गृथति । खुङ् चग्रथन् । दृष्यवत्—दृष्य-वतिः ।
विद्युक्—वि-यव-व । दुरापि—दुर्-याप-कर्त्तव्यि खल् । अवास्थित—अव-
स्था-लुङ् व ।

ये व्यक्ति हुकर कार्येण गुरुजनैर आज्ञा प्रतिपालन ना करे,
विद्युतेर आश्र, क्षयिवायात्रहे ताहार मृत्ता होग्राहे डाल, अधवा तृणैर
आश्र उर्ध्वनेष हहेते क्रमे निम्ननेष पर्याप्त शुक् हहेगा वाग्रा डाल ।
तूष्माद्य प्रवास विषये कि वनिव ?

He, who does not abide by the orders of his superiors, even in
hard task, had better die an instant death, like the flash of lightening,
or wither away from the top to the bottom like the grass, not to
say of exile so easy a task.

Q. Account for the different न in प्रथाश्र and
प्रनष्टः । Ans. “नष्टः घान्तस्य” इति नष्ट्वातोः प्रकारान्तस्य ‘अ’कारादेशो
न भवति । अवः प्रनष्टः इत्यत्र न चत्वम् । प्रथाश्रम् इत्यत्र तालव्य‘अ’काराव-
स्थानात् चत्वम् । Q. Change the voice in the above
sloka. Ans. See above. Q. Parse वरम् । Ans. Same
case with वः (प्रनष्टः सन् मन्त्रप्रियो भवति) or see above. Q.
Explain fully the significance of the past parti-
ciple क्त in विद्युक् । Ans. चक्र क्तप्रत्ययः प्राचान्तेन क्रिया लुङ्गयति
ननु गुणम् । “तेन तुल्यं क्रिया चेत् वतिः” इति वतिप्रत्ययस्यैव क्रियापदस्य
अवस्थाप्रयोगात् । Another form of the Q. Parse वक् । It
is a verb (for the above reason) having for its nominative
वः । १४ ।

15. It consists of several simple sentences as below.

Prose order :—(1) हे पौराः (यूयं) निवर्त्तध्वं (2) तातस्य श्रीकाप-
नुदाः भवेत् (3) भरतश्च मत्तः अन्धं मा दर्शत, (4) रामः इति न्यगादीत् । 15
(लब्धम्) रथं निवर्त्तय इति सूतम् आह आ ।

Substance :—भीः पुरवासिनः, समानुसरणात् विरताः भवत । दक्षि-
विधानेन मम जनकस्य श्रीकं विनीचयत । पश्यत च मामिव भरतम् । भीः
सारथे त्वमपि रथम् अयोध्यां प्रति निवर्त्तय ।

Explanation in tika form :—हे पौराः पुरवासिनः ! निवर्त्तध्वम्
अस्मदनुसरणीत् निवृत्ता भवत । विधौ लोट् । यूयमिति शेषः । तातस्य श्रीका-
पनुदस्य अस्मत्पितुः श्रीकापनुदाः सुखविधानेन श्रीकापहर्त्तारः । “तुन्दश्रीकथीः
ररिषजापनुदीः” इति कः । भवेत्, यूयमिति शेषः । विधेर्लुङ् । भरतश्च
मत्तः अन्धं मत्तः पृथक् इत्यर्थः । अस्मद्-शब्दात् पश्यत्यां तस् । “अन्यारादित-
ते दिक्शब्दाच्चुत्तरपदाज्जिह्वुक्ते” इति पञ्चमी । मा दर्शत मा यूयं द्रष्टारः
स्य । दृग्धातोः लुङि सध्यमपुरुषबहुवचनेषु । ‘माङ्ङि लुङ्’ इति माङ्ङ्यीमे
षीटि लुङ्-विधानम् । ‘न माङ्ङ्यीमे’ इति अङ्गागमनिषेधः । अपि तु यीङ् स
एव भरतः, अहमिव सीङ्पि पालयिष्यतीति ध्वनिः । इति रामः न्यगादीत् उक्तवान्
गृध्रादीः लुङ् । रथं निवर्त्तय इति सूतं सारथिं सुमन्तं “सूतसदृशं सारथी”
इत्यमरः । आह आ । ब्रूधातोः लट्, ‘अयोध्यां अतीतार्थः । दीपकालङ्कारः ।
वृत्तमुपजातिः ।

Change of V.—युष्माभिः निवृत्तताम् । श्रीकापनुदः भूयेत, मत्तः
अन्धः भरतः मा दर्शित्, रथः निवर्त्तताम् । सूतः उच्यते आ ।

Derivation.—पौर—पुर-अण् (ण) । निवर्त्तध्वम्—नि वृत्-लोट्-
ध्वम् । लुट् वर्तते । लुङ् अवर्तत, अवर्त्तिष्ट । न्यगादीत्—नि-गद-लुङ् ।
श्रीकापनुदा—श्रीक-अप-नुद-कः (सुखाहरणार्थे) । लट् नुदति, नुदते । लुङ्
अनौत्सीत्, अनुत् । दर्शत—दृग्-लुङ् । माङ्ङ्यीमे अङ्गागमनाभावः । अदर्शत्
अद्राक्षीत्-प्रथमपुरुषैकवचने ।

हे पुरवासिगण त्रैलोक्ये प्रतिनिवृत्त इव । पितामहं शोकं अप-

आत्वेङ्कितैर्गत्वरतां जनाना-

मेकां शयित्वा रजनीं सपीरः ।

रक्षन् वने वासकृताङ्गयात् तान्

प्रातश्छलेनापजगाम रामः ॥ १६ ॥

नोपन कर्ति० । उरतके आशा दृष्टे पृथक् पेशि० ना । आश्विनिक
बलितेन, इथ फिन्नाईया लईया वा० ।

Desist, said he, O, citizens, be assuagers of my father's grief.
Do not look upon Bharata, as other than myself. Turn thy ear, added
he, addressing the coachman.

Q. Give the gram. meaning of श्रीकापनुदाः । Ans.

“तुन्दश्रीकयोः पङ्क्तिजापनुदोः” इति श्रीकशब्दात् अपनुदतेः कः । “आलस्य-
सुखाद्वरण्योः इति वक्तव्यम्” [But तुन्दपरिचज (an idle one) and श्रीकाप-
नुद should be used respectively in the sense of ‘idleness’
and ‘bringing in happiness.’] इति अत्र ‘सुखप्रधानेन पितुः श्रीकं
नीचयत इत्येवमर्थो गम्यते । प्रवीधदानेन संसारस्य असारत्वकथनेन वा
श्रीकापोदने कृते, “श्रीकापनोदाः इत्येवं स्यात् । [This question might
assume another form, viz. Distinguish between श्रीकापनुदाः
and श्रीकापनोदाः.] ॥ १५ ।

16. Principal part :—(1) रामः (कर्तुं) प्रातः छलेन (प्रकृत्यादि)
अपजगाम । Subordinate ones—जनानाम् इङ्कितैः (करणैः) गत्वरतां
ज्ञात्वा and एकां रजनीं (अत्यन्तसंयोगे) शयित्वा । Adj. to रामः—
सपीरः and रक्षन् । भयात्—अपादानम् । Adj. to भयात्—वासकृतात् ।
तान्—object to रक्षन् । वने—अधि ।

Prose order :—रामः जनानाम् इङ्कितैः गत्वरतां ज्ञात्वा, सपीरः एकां
रजनीं शयित्वा तान् वने वासकृतात् भयात् रक्षन् प्रातः छलेन अपजगाम ।

Substance :—रामः पीराणाम् वेष्टितैः बुबुधे यत् ते खलगरं न प्रति-

निवर्त्तिष्यन्ते । अतः तेः सङ्घ एका निशां यापयित्वा, तारयित्वा च तान् वन-
सङ्घाभ्यः विपदभ्यः प्रातः हस्तमाश्रित्य तान् विजुह्वी ।

Explanation in tika form :—रामः जनानां, निवर्त्तधमिष्युः क्ते ऽपि
अनिवर्त्तमानां पीराणाम्, (कर्त्तरि षष्ठी) इङ्गितैः अभिप्रायबोधकैः शेट्टितैः करणे,
इतिगत्या इत्यङ्गात् भावे क्तः । “आकारस्त्रिङ्ग इङ्गितः” इत्यमरः । गलरतां
गमनशीलतां वने इति शेषः । “गलरश्च” इति गमिः क्त्वरप् निपातितः । शाला
विदित्वा पीरैः पुरवासिभिः सङ्घ वर्त्तमानः सपीरः सन् एकां रजनीं रात्रिं
“रजनीनीलिका द्राक्षा हरिद्रा यामिनीषु च” इति विधः । “कालाध्वनीरत्यन्त-
संयीने” इति द्वितीया । शयित्वा तेः सङ्घ एकां रजनीं यापयित्वा तान् पीरान्,
वने वासः वनेवासः, समनौति योगविभागात् समासः, “शयवासवासिष्यकालात्”
इति अलुक् समासः । तेन कृतं तज्यात् भयात् सिद्धादिभयात् “भीषार्थानां भय-
हेतुः” इति अपादानात् पञ्चमी । रक्षन् पालयन् प्रातःकाले हस्तैः, प्रकलादिभ्य-
श्छतीया । अथवा करणे द्वितीया । सव्यावन्दादिव्याजिन अपजगाम पञ्चायितः ।
इतिमिन्द्रवज्रा ।

Change of V.—सपीरश्च रक्षता अपजगाम रामश्च ।

Derivation.—इङ्गितैः—इतिधातोः भावे क्तः । गलरताम्—गम्-क्त्वरप्
तल् । शयित्वा—शी-त्वा । लट् श्रिते, श्रयाते, श्रिरते । लुङ् अश्रयिष्ट । जन-
जन्-अच् । रजनी—रज्यते अत्र इति रजनी, रन्-धातोः अनिः ।

लोकनिर्गमनं भाव यथैनं जानिते पारिलेन ताहारा ताहारा अन्-
सरणे कृतसंकल्पं हईयाछे तथन ताहारेण सहितं रने एक रात्रि
अग्न करिया ओ अरण्या सहज विपद् हईते ताहानिगके रक्षा करिया
प्रातःकाले हल करियु पलायन करिलेन ।

Knowing by their gestures that they were bent upon following,
he slept with them one night and kept them safe from dangers of

* शय वास वासिन् इत्येतेषु परेषु अकालवासिनः उत्तरस्थाः समन्याः
नैकल्लिं अलुक् भवति । यथा वने वासः इति विद्यते वनवासः वनेवासः ।

अस्त्राक्षुरस्त्रं करुणं हवन्तो .

सुहृर्मुहुर्न्यग्रसिधुः कवीणाम् ।

हा राम हा कष्टमिति ब्रुवन्तः

पराङ्मुखैस्ते न्यवृत्तमनोभिः ॥ १७ ॥

the sojourn in the forest and then in the morning went away under some pretext.

Q. Parse रजनीम्, भयात्, and हस्तेन । Ans. See above.

Q. Give the feminine form of वन । Ans. वनौ । “सुवनी सम्प्रवदत्पिकापिका” नैष । Q. Parse प्रातः and जनानाम् । Ans. अव्ययम्, अधिकरणे सप्तमी । जनानाम्—शेषविवचायां कर्त्तरि षष्ठी । १६ ।

17. It consists of three sentences :—(1) ते (कर्त्तुं) असम् अस्त्राक्षुः । Adj. to ते—हवन्तः । करुणं—adv. to हवन्तः । (2) ते, सुहृः सुहृः (व्यन्, अत्यन्तसंयोगे २या) न्यग्रसिधुः । कवीणाम्—adv. to न्यग्रसिधुः । (3) ते, मनोभिः (उपलक्षणे २या) न्यवृत्तम् । Adj. to, मनोभिः—पराङ्मुखैः । Adj. to ते—ब्रुवन्तः । हा राम (सम्बो) हा कष्टम् (इति योगे प्रथमा) इति—object to ब्रुवन्तः ।

Prose order :—ते करुणं हवन्तः असम् अस्त्राक्षुः, सुहृः सुहृः कवीणं न्यग्रसिधुः । हा राम हा कष्टम् इति ब्रुवन्तः पराङ्मुखैः मनोभिः न्यवृत्तम् ।

Substance :—अथ ते करुणं विलपन्तः रुदन्तः, ‘उष्णं’ च निश्चितवन्तः हा राम कुत्रासि, अस्त्री कष्टं समापतितम् इति वदन्तः स्वनगरं प्रति प्रत्यावृत्ताः । मनांसि तु तेषां रामम् अनुलम्बन्तः ।

Explanation in tika form :—ते ‘रामम्’ अपश्यन्तः पीरिताः करुणं शीनं यथा तथा हवन्तः विलपन्तः, ‘रु-शब्दे’ इत्यस्य शतति । असम् अर्थुं “असु नेषाम्” रोदनं चास्त्रमस्य च” इत्यमरः । अस्त्राक्षुः व्यक्तवन्तः । रुदन् इति वा पाठः । सुहृः सुहृः श्रेयोभूयः अविरतमित्यर्थः । नित्यत्वे हिलम् । कवीणम् ईषदुषं अन्तःकल्पापात् इति भावः । “कर्त्तुं चोषे” इति उष्णशब्दे परे ‘कु’उद्देश्य

कवाक्षिः । अश्वसिपुः विवसितवन्तः । असेलुङ् । हा राम अही राम !
कुवासि, हा कष्टम् अही कौटक् दुःखमकासु समापतितम् । 'हा' इति शोक-
सूचकव्ययम् । इति भुवनः एवम् उच्चार्य विलपन्तः ते पीराः पराङ्मुखैः राम-
दिगन्तुर्भिः नतु अयोध्याम् प्रति गन्तुम् अभिलाषिभिः इत्यर्थः अपूर्वकामलात्,
परिभूतैर्वा मनोभिः उपलब्धिताः सन्तः "इत्यभूत्तल्लक्षणे" इति द्वितीया । अहतम्
निवृत्ताः । दीपकालङ्कारः । "अथ कारकमेकं स्यात् अनेकासु क्रियासु च" इति
लक्षणात् । अतस्तुपजातिः ।

Change of V.—असक्तिं हवन्ति, अश्वासि, भुवन्ति तैः अश्वसि ।

Derivation :—असाद्यः—सृज्-लुङ् अन् । लट् सृजति । हवन्तः—
ह-शब्द । लट् रीति, हवीति । लुङ् अरावीत् । लुट् रविता, रीता । अश्वसिपुः
—नि-अस-लुङ् अन् । लट् अस्मि । भुवन्तः—भू-शब्द । पराक्—परा-अस-
क्षिप् । रूपं यथा पुंसि, पराङ् परासौ &c. । स्त्रियां पुरासौ नदीवत् ।
अहतम्—नि-हत-लुङ् अन् ।

ताहारा करुण शब्द चौरा करिजे करिजे अक्ष पत्रित्याग
करिजे लागिल । वात्र वात्र उरु निःवास पत्रित्याग करिजे लागिल ।
हा रात्र, हात्र कि दुःख, हेत्यानि बलिजे बलिजे ताहारा विमुख मने
निरुद्ध रहेल ।

Then crying piteously they shed tears, and breathed sighs tepid
again and again. With their minds turned in the direction of Rama
they returned, saying, O Ram ! 'O the trouble'.

Q. Account for the double usage of सुहः । Ans.
"नित्यवोसुयोः" नित्यत्वे वोसायाश्च बोध्यं पदस्य द्विवचनं ज्ञात् इति निष्कर्षले
हितम् । Q. Account for परलौपद in अहतम् । Ans. "सुहो
लुङि" इति वैकल्पिकं परलौपदम् । Q. Parse राम in हा राम, and
कष्टम् । Ans. राम इत्यत्र सम्बुद्धौ प्रथमा । कष्टम् आपतितम् इत्यस्य कर्तृ-
पदम् । अथवा इति योने प्रथमा । Q. Give the different ap-
plications of हा । Ans. "हा विधादे च शोके च कुत्सादुःखादर्थोपरि"

सूतोऽपि गङ्गासलिलैः पवित्ना

सहाश्वमात्मानमनल्पमन्युः ।

ससीतयो राघवयोरधीयन्

श्वसन् कदुष्णं पुरमाविवेश ॥ १८ ॥

इति मेदिनी । विषादे यथा 'हा इत्या गमितः कालः ।' शीक्रे यथा अत्र दुःखार्थे यथा 'हा इतोऽस्मि मन्दभाग्यः' । ऊत्सायान् 'हा' योगे द्वितीया स्यात् यथा 'हा खोकम् केशवद्विषम्' । Q. Give the other forms of कवीणम् । Ans. "कत्कवौ चान्युष्णे" चकारात् 'का' आदेशः । अतः कदुष्णम्, कवीणम् कौणम् । १७ ।

18. Principal part :—सूतः (कर्तृ) पुरम् (कर्म) आविवेश । अनल्पमन्युः अधीयन् and श्वसन्—adj. to सूतः । राघवयोः—कर्त्तृष्वि षष्ठौ, gram, connected with अधीयन् । ससीतयोः—adj. to राघवयोः । गङ्गासलिलैः—करणैः, gram, connected with पवित्ना । कदुष्णम्—adv. gram, connected with श्वसन् । पवित्ना—अन्यम् ।

Prose order :—अनल्पमन्युः सूतोऽपि सहाश्वम् आत्मानं गङ्गासलिलैः पवित्ना ससीतयोः राघवयोः अधीयन् कदुष्णं श्वसन् पुरम् आविवेश ।

Substance :—सारथिश्च अत्यर्थे शोकातुरः सन् अरण्ये रामादीनाम् आनयनात् आत्मानं घोटकांश्च पापान् मन्यमानः गङ्गाजलैः पवित्ना, रामादीन् पुनः पुनः अरन् लण् निश्चयं अयोध्याम् आविवेश । ०

Explanation in tika form :—अनल्पः प्रवृद्धः मन्युः शोकः शब्दं तथाभूतः सूतः सारथिः, "सूतः क्षत्ता च सारथिः" 'आविवेश' इत्यस्य उक्तं कर्त्तरि प्रथमा । सुमनः, अपि शब्दः समुच्चये । अत्रैः संहितं सहाश्वम् । 'सङ्घः सीमा' इति सङ्घशब्दस्य विभावया सादेशात् अत्र पाञ्चिकाः सङ्घप्रयोगः, पक्षे साधम् । आत्मानं स्वम्, गङ्गासलिलैः सुरधुनीतीर्थैः पवित्ना, आत्मानम् अश्वान् वाह्यमाभ्यनरश्च पवित्रीकृत्य । अनेन गङ्गापर्यन्तं तद्वनमनं ध्वजते । ससीतयोः सीतासहितयोः राघवयोः । रवोः गोवापत्यम् पुमान् इति राघवः, राघवश्च राघवश्च इति पाषवी

तयोः । “सुखपाशा”नित्यं कश्चिः ।* रामकल्पाद्योः “अधीगर्थदयैश्चाकर्षे”† ।
इति कर्षेति शेषे षष्ठी । अधीयन् अरन् “अधि-इक्-अरन्” इत्यस्य शतरि
रूपम् । ‘कदुषं’ ईदृशं ‘अधीयन्’ इति कदादिभ्यः । पूर्व्यञ्जीके कदादिभ्यः
प्रदक्षितः । ‘पुरम्’ अधीयान् आविवेश प्रविष्टवान् । इत्तमुपजातिः ।

Change of V.—स्तेनापि.....अनलमशुना.....अधीयता.....पुः
आविविशे ।

Derivation.—पबिला—पू-क्ताच् । पबे पूला । लट् पुनाति, पुनीति ।
लुङ् अपावीत् । मशुः—मन्-युच् । अधीयन्—अधि-इक्-अरन् प्रथमा । लट्
अध्यति । लुङ् अध्यगात् । लिट् अधीयाय । असन्—अस-अरन् रूपम् ।
आविवेश—आ-विश-लिट् अ । लुङ् अविचत् ।

सारथिः अतिशय शोकात्तुर हरेत्, गजान् जले आपनाके ऽ
अङ्गणके पूत करिष्ये मीता समेत रामलक्ष्मणैर विषय भाविने
जीविने उक्त निवास परित्राग पूर्वक पुरे अवेश करिष्ये ।

The Driver too, with no small amount of grief, thinking of
the two descendants of Raghu together with Sita, having purified his
person and the horses with the waters of the Ganges, entered the
city, sighing feverishly.

Q. Comment gram. on राघवयोः । Ans. “अधीगर्थ-
दयैश्चा कर्षे” इति अधीगर्थस्य अर्थात् अरण्यार्थस्य ‘अधि-इ’धातोः कर्षेति
षष्ठी । ‘न लीक्रेति’ ल-विधानात् अर्थात् अधीयन् इत्यत्र शट्-विधानात् षष्ठी-
प्रतिषेधेऽपि विशेषविधिप्रभावात्, न प्रतिषेधः । “सामान्यस्य विशेषस्य ; स्यात्
विशेषविधिर्बली ।” Q. Is there any samas in राघवयोः ।

* “सुखपाशान् एकत्रैव एकविभक्तौ ।” एकविभक्तौ यानि एकविधरूपाणि
एव हजानि, तेषाम् एक एव शिष्यते अन्वे लुप्यन्ते । यः शिष्यते स लुप्यमाना-
याभिधायाः प्रकाशकः । अतीदृशं विवचनम् ।

† The object of the verb indicating recollection, or
दय and ईदृशं, has the 6th case ending.

प्रतीय सा पूर्वदृष्टे जनेन
 श्रीर्भागुशीतांशुनिराकृतव ।
 राजन्यनक्षत्रसम्बितापि
 शोकान्धकारक्षतसर्व्वेषुष्टा ॥ १८ ॥

'Ans. एकशेषः इत्यः । See above. Q. Account for the dual number in राजन्योः । Ans. See the above foot note. Q. Why did the coachman take a bath with the horses in the Ganges ? Ans. सलक्षणसौतं रामं वनं गन्तुं सारथिः आत्मानं बाह्यां पापिनः चकरोत्, अतः तत्पापात् मोक्षयितुं गङ्गासलिलावगाहनकरोत् इति । १८ ।

19. Principal part :—जनेन (अतुक्त कर्तुं) पूः (उक्त कर्म) दृष्टे । श्रीः—उपमानकर्म । सा—adj. to पूः । भागुशीतांशुनिराकृता—adj. to श्रीः । प्रतीय—प्रत्यागम्य, व्यम् । The rest are adj. to पूः or श्रीः । The reading प्रतीयुषा—adj. to जनेन ।

Prose order :—जनेन प्रतीय सा पूः राजन्यनक्षत्रसम्बिता अपि भागुशीतांशुनिराकृता श्रीः इव शोकान्धकारक्षतसर्व्वेषुष्टा दृष्टे ।

Substance :—अथ प्रजावर्गः अयोध्या प्रत्यागम्य ददर्श यस्मा सा पुरी, सत्सु बहुष्वपि क्षत्रियेषु रामलक्ष्मणाभ्यां विहीना सती, नक्षत्रशोभितसपि चन्द्रस्यै-विहीनम् आकाशमिव शोकान्धकारेण पूरिता अतएव विरतसमसाकार्या वर्तते इति ।

Explanation in tika form :—जनेन रामानुवादिना पौरवर्गैश्च प्रतीय प्रतिनिष्ठस्य सा पूः अयोध्या । राज्ञोऽपत्यानि राजन्याः क्षत्रियाः, “राज-यशुराशत्” इति यत्-प्रत्ययः । ते नक्षत्राण्येव, उपमितं सत्सासः । तैः समुन्मिता युक्तापि भागुशीतांशुभ्यां सूर्यचन्द्राभ्यां च (“भागू रश्मिदिवाकरी” ।) निराकृता दृष्टिता श्रीः आकाशमिव । शोकः अन्धकार इव इति उपमितसत्सासः । तेन अता नाशिता सर्व्वे षुष्टा अशुष्ठेयकर्मणि परिभन्दी यस्मान् लघोक्ता दृष्टे

दृष्टा । यथा नक्षत्रसमन्विताऽपि धीः सूर्यचन्द्राभ्यां निराकृता स्वकारचतस्र्यं-
षेष्टा सती, प्रतीयते तथा सापि नगरी नक्षत्रतुल्यैः राजभिः युक्तापि सूर्यचन्द्र-
तुल्याभ्याम् राक्षसाभ्यां हीना चतः स्वकारचतस्रं शीघ्रं क्षुप्तसर्वकार्या सती
व्यलीक्यते इति भावः । उपरोक्तेषु विशेषेषु सर्वत्र नगरीपक्षे उपमितसमासः,
आकाशपक्षे मध्यपदलोपी समासश्च ग्रहः । 'प्रतीयुषा सा ददृशे' इति पाठान्तरम्,
प्रतिनिष्ठेन जनेन पूः ददृशे इति योजना । प्रतीयुषा इति इष्वातीः क्षुप्तप्रत्ययेन
निपातितम् । अलङ्कारः श्रौती पूर्वपमा । उक्तम् उपजातिः, पादशेषे प्रत्यय
विभाषया दीर्घत्वम् ।

Change of V.—तां पुरं ददृशं जनः दिवं भातुषीतांश्च निराकृतामिव
राजन्यनक्षत्रसमन्वितामपि श्रीकाश्वकारचतस्र्यंषेष्टाम् ।

Derivation.—प्रतीय—प्रति-ई-ल्यप् । ददृशे—दृशेः कर्णश्चि लिट् ।
कर्तुरि लुङि चदर्थत्, चद्राचौत् । धीः—दिब-क्षिप् प्रथमा । लट् दीव्यति । लुङ्
चदेवौत् । लिट् दिदीव । भातु—भाधातोः लुक् । निराकृता—निर-चा.क. कर्णश्चि
लः । राजन्य—राजन्य-वत् । नक्षत्र—चक्ष्, गती, इत्यञ्जात् चक्षन् ।

बाह्ये राक्षसैः अङ्गुलमग्नं करिष्याहिम, तादृशं अत्र्यानुक्तं ददृश
देविन नगरीं सूर्यं चन्द्रं विरहितं आकाशेन युक्तं कश्चिन् नक्षत्रसमन्वि-
तं ददृशौ चोकाककारे चेटे नृञ् ददृशाच् ।

By the people returning was the city seen like the firmament
deprived of sun and moon, having all movements stopped through
the darkness of grief, though attended by the warriors like so many
stars.

Q. Comment gram. on प्रतीय । Ans. ईङ्गती, इत्य-
ञ्जात् प्रतिपूर्वञ्जात् ल्यप् । नतु इष्यन्ती इत्यञ्जात् । तथाच प्रतीय इत्येवं स्यात् ।

Q. Write notes on प्रतीयुषा the other reading. Ans.
"उपेयिवान् चमामान् चमामान्" इति इष्वातीः क्षुप्तप्रत्ययः निपातितः । सूर्ये
उपेयिवान् न तन्मन् । (The prefix उप in the aphorism is not
compulsory) । चतः 'प्रति' इत्यञ्जात् अपि इष्वातीः क्षुप्तः स्यात् । Q. Ac-

विलोक्य रामेण विना सुमन्त्र

अथोष्ट सत्त्वान्नृपतिश्च्युताशः ।

मधूनि नैषीद्व्यलिपन्न गन्धै-

र्मनोरमे न व्यवसिष्ट वस्त्रे ॥ २० ॥

count for the priority and proximity of the terms in भातुशोतांश । Ans. सूर्यस्य अभ्यर्हितत्वात्, 'भातु' इति शब्दस्य च अत्याचरत्वात्, "अत्याचतरम्" "अभ्यर्हितश्च" इति सूत्रद्वयवशात् तस्य पूर्वं निपातः । Q. Give the meaning of भातु preceded by स्वर चित्र and इहत् । Ans. "स्वभांतुस्तु भवेत् राहुः । चित्रभातु रक्षो ब्रह्म इहान्तुस्तु पावके । १८ ।

20. It consists of 4 sentences :—(1) नृपतिः (कर्तुं) सत्त्वात् (अपादान) अथोष्ट । (2) सः, मधूनि (कर्म) न ऐषीत् । (3) सः गन्धै (करणे) न व्यलिपत् । (4) सः वस्त्रे (कर्म) न व्यवसिष्ट । मनोरमे—adj. to वस्त्रे । च्युताशः—adj. to नृपतिः । Subordinate to (1) रामेण (विना योगे ङ) विना, सुमन्त्रं विलोक्य । विलोक्य—व्यम् । सुमन्त्रम्—object to विलोक्य ।

Prose order :—नृपतिः रामेण विना सुमन्त्रं विलोक्य च्युताशः (सत्त्वात्) अथोष्ट । मधूनि न ऐषीत्, गन्धैः न व्यलिपत्, मनोरमे वस्त्रे न व्यवसिष्ट ।

Substance :—सुमन्त्रमेकाकिनं प्रत्यागतम् अवैद्य, न रामः पौराण्यमपि वचनैः अनुसृजः समायातः इति च्युताशः संज्ञाः । स पुनः स्वभावप्रियात् भोग्य-वस्तुजातात् विरतीऽभूत् । तथाहि स मधूनि, गन्धान्, सुवस्त्राणि च विजहौ ।

Explanation in tika form .—नृपतिः दशरथः ' (अथोष्टः ऐषीत् व्यलिपत् इत्येवां कर्तृपदम्) रामेण विना रामादिद्वीनं सुमन्त्रं विलोक्य दृष्ट्वा । च्युता विगलिता आशा 'गतीऽपि रामः कदाचित् पौराण्यमनुरोधान् मन्त्रचनमतिक्रम्य आगच्छेत्' इत्येवंरूपा यस्य स च्युताशः च्युताशः सत्त्वात् स्वभावात् स्वभा-

हविरेभ्यः भोग्यद्रव्येभ्यः इति यावत् । अथवा व्यवसायात् । “सत्त्वं गुणं पिशाचादौ वले द्रव्यसमावयोः ।” आत्मनि व्यवसायासु चित्तवल्ली तु जगत्सु” इति मेदिनी । अथोष्ट श्रुतः । ० स तानि विजहौ इत्यर्थः । तथाहि, मधूनि मद्यानि नैवीत् पातुं न इष्टवान् । “मधु मये पुष्परसे यौद्रोऽपि” इत्यमरः । अथवा मधूनि, मधुराणि द्रव्याणि ; मधुरद्रव्यायै मधुशब्दस्य उपलक्षितत्वम् । गन्धैः चन्दनादिभिः न व्यलिपत् स्नाह्नमिति यावत् । लिपेः लुङ् । अनुलिपनादिकमत्याक्षोत् इत्यर्थः । तथा मनोरमे चेतोहारिणी वस्त्रे वस्त्रार्थं न व्यवसित न वस्त्रे क न परिहितवान् इत्यर्थः । ‘वस आच्छादने’ इत्यस्मात् लुङ् । सः आहारानुलिपन-वस्त्रादिव इति विजहौ इत्यर्थः । अनेकक्रियासु एककर्तृकत्वात् दीपकालङ्कारः । वस्तुसुपजातिः ।

Change of V.—अथावि वृपतिना श्रुताशेन,.....न ऐषिषत, व्यलिपिव्यवसिषाताम् ।

Derivation :—अथोष्ट—अ-लुङ् त । लोट् अयते । लिट् पुष्यते । ऐषीत्—इष लुङ् द । लट् इच्छति । व्यलिपत्—वि-लिप-लुङ् द । लट् लिप्यति, लिप्यते । लुङ् अलिपत्, अलिपत, अलिप्त । व्यवसित—वि-वस-लुङ् त । लट् वसि वसति वसते, वस्ये वसाधे वड्ढे, वसे वस्ये वस्ये । लिट् वसि ।

राजा यथन देखिलेन सुमन्त्र रामचन्द्र बिना एकाकी उपस्थित । हईराछे तथन तिन हताश हईरा समुद्रय छेटी हईते विरत हईलेन तिन आर मरुपाने अङ्गिलास करितेन ना, गङ्गबिलेपन परित्याग करिलेन, मनोरम वस्त्रयुगल परिधान करिते निवृत्त हईलेन ।

The king seeing Sumantra without Rama, left off, in despair, his habits. He did not wish to take sweet drinks, nor 'anoint his body with perfumes,' and did pat on no fine dress.

Q. Show the significance of मधूनि नैवीत् &c. Ans. These signify that the king left off all luxuries. Q. Explain सत्त्वात् अथोष्ट । Ans. See above. Q. Conjugate वस in लट् । Ans. See above. Q. Give the different

आसिष्ट नैकत्र शुचा व्यरंसीत्
 कृताकृतैभ्यः क्षितिपालभाग्भ्यः ।
 स चन्दनोशीरमृणालदिग्धः
 शोकाग्निनागात् द्युनिवासभूयम् ॥ २१ ॥

meanings of मधु । Ans. "मधुः (पुंसि) देखे च चैत्रे च ; मये
 पुष्परसे मधु" (कौवि) । २० ।

21. This is a compound sentence, composed of three
 simple sentences. (1) सः (कर्तृ) शुचा (हेतौ) एकत्र (व्यम्,
 अधि) न आसिष्ट । (2) सः, क्षितिपालभाग्भ्यः (अपादान) 'व्यरंसीत् ।
 कृताकृतैभ्यः—adj. to क्षितिपालभाग्भ्यः । (3) सः द्युनिवासभूयम् (कर्म)
 अगात् । चन्दनोशीरमृणालदिग्धः—adj. to सः । शोकाग्निना—करणेन ।

Prose order :—शुचा एकत्र न आसिष्ट, कृताकृतैभ्यः क्षितिपालभाग्भ्यः
 व्यरंसीत्, स चन्दनोशीरमृणालदिग्धः (अपि) शोकाग्निना द्युनिवासभूयम् अगात् ।

Substance :—शोकेन तथा च चलोऽभूत् राजा यथा नैकत्र चणम् उप-
 विष्टः । अंशतः सम्पादितम् असम्पादितं वा कार्यं राजोचितं न सम्पादितवान् ।
 सन्तापनिवारणाय चन्दनादिकं प्रयुञ्जानोऽपि शोकाग्निना दिग्धः देवलमवाप,
 अर्थात् मृतः ।

Explanation in tika form :—शुचा शोकेन करणेन, हेतुना वा,
 रामादिविरहदुःखेन, "मन्युशोकौ तु युक् स्त्रियाम्" इत्यमरः । एकत्र एकस्मिन्
 स्थाने न आसिष्ट, नोपाविष्टः शोकजनितान् मनोविचोभात् न एकस्मिन् स्थाने
 स्थिर आसीत् इत्यर्थः । उपतिरिति शेषः । आसिरात्मनेपदिनी लुङ् । कृतानि
 च तानि अकृतानि चेति कृताकृतानि अंशतः सम्पादितानि वा, "क्लेन नञ्विशिष्ट-
 नानञ्" * इति कर्षधारयः । तैभ्यः असमापितेभ्य इत्यर्थः । कैचित् कृतावयव-

* Let there be कर्षधारयसमास in two words formed of क्,
 of which one is preceded by नञ् but the other is with-
 out it. Thus—कृताकृतम् । दृष्टादृष्टम् । सुकृतासुकृतम् ।

সমস্বাত্ কৃতং, অকৃতাযযসমস্বাত্ অকৃতম্ ইতি একার্থত্বাত্ কার্যধারয় ইত্যাহ: ।
 বিতিপাশং রাজানং ভজন্তে ইতি তৈষ্য: বিতিপালভাষ্য: (“ভজী স্থি:” ইতি স্থি:)।
 রাজকর্তব্যদূতসংপ্রেষণাদিষ্য: ব্যরসীত্ বিরত: বিমুখীভূদিত্যর্থ: । “লুগুপসা-
 বিরামপ্রদাদাযানাসুপসংস্থানম্” ইতি পশুনী। “ব্যাঙ্পরিভ্যৌ রম:”† ইতি
 পরশৈপদম্ । স ইদৃশী রাজা চন্দনম্ভ উশীরম্ভ বোরণমূলম্ভ (‘বৈণামূল’ ইতি
 ভাষা) মৃণালং বিসম্ভ তৈ: তাপোপশান্তিসাধনৈ: দিগ্ধৌ লিটীঃপি ‘স্বাধীরণ’
 বীরতরং মূলৈঃস্বীশোরমস্থিয়াম্” ইত্যমর: । শীকাগ্নিনা উবেগাগ্নিনৈব হেতুনা
 দিবি নিবাসী যेषাং তে যুনিবাসা: দেবা: তेषাং ভাব: যুনিবাসভূয়ং দেবভাবম্,
 সত্যবশমিতি যাবত্ । “মুখী ভাবে”‡ ইতি ক্যপ্ । অগাত্ গতবান্ । ইযৌ
 লুঙ্ । বিরোধীভাস: অলঙ্কার: । হতসুপজাতি: ।

Change of V.—আসি.....ব্যরামি । তেন চ...দিগ্ধেনাপি অগাযি ।

Derivations :—আসিট—আস-লুঙ্ ত । লট্ আস্তি । লিট্ আসাচ্ছশ্চে ।
 গচা—যুচ-ক্টিপ্, তৃতীয়া । ব্যরসীত্—বি-রম-লুঙ্ দ । উপসুর্গজীনস্য
 রমৈ: লট্ রমতে, লুঙ্ অরন্ত । ভাজ্—ভজ-স্থি: । দিগ্ধ—দিগ্ধ-কর্ম্মণি ক্ত ।
 লট্ দিগ্ধি, দিগ্ধে । লুঙ্ অধিচ্ছত্, অদিগ্ধ, অধিচ্ছত । নিবাস—নি-বস-অধি-
 কারণে ঞজ্ । যুনিবাসভূয়ম্—যুনিবাস-ভূ-ক্যপ্ ।

তিনি শোকপ্রভাবে এক স্থানে বসিতে নৱ । রাজার করণীয়
 অসম্পূর্ণ বা আংশিক সম্পাদিত কার্য সম্পাদনে বিরত হইলেন ।
 চন্দন, বেণামূল ও মৃণাল দ্বারা তাঁহার অঙ্গ স্নান করিলেও তিনি
 শোকাগ্নি প্রভাবে দেহে অশান্ত হইলেন ।

He could not, for grief, sit still in one place; desisted from all
 royal duties not wholly accomplished or done partly. Although

† বিরমতি, অরমতি, পরিরমতি । অন্যত্র আকলিপদম্, যথা অমিরমতে ।

‡ Let there be the affix ক্যপ্ after ভূ preceded by some
 উপপদ in the sense of ভাব । ব্রহ্মণী ভাব: ব্রহ্মভূয়ম্ । In the
 absence of উপপদ, -ভব্যম্, প্রমব্যম্ ।

विबुक्नुशूर्भूमिपतेर्महिषः

केशान् लुलुबुः खवपूषि जन्नः ।

विभूषणान्मुमुबुः क्षमायां

पेतुर्वभञ्जुर्वलयानि चैव ॥ २२ ॥

besmeared with sandal, the roots of Vena and lotus stalks, he, by the fire of grief was transformed into a diety.

Q. Account for परमैपद in व्यरंसीत् and formation of बुनिवासभूयम् । Ans. See above. Q. Derive चित्ति and conjugate the root in लट् । Ans. चियति असाम् इति चितिः । लट् चियति । “इंष्टे वा गच्छतोत्यर्थे लयतोत्यादिकं भवेत् । पृथिव्या लियतोत्यादौ निवासार्थः प्रकीर्तितः । पापं चिषीति लोकेऽसौ विनाशार्थं चिषुर्मतः । Q. Explain शोकाग्निनामात् &c. Ans. यथा अग्निनापात् विगलितेन लौहेन अस्त्रादिकं निश्चितं भवति तथा राज्ञः शीतलद्रव्यदिग्धेनापि मातुषशरीरेण शोकातापप्रभावात् देवो निश्चितः अर्थात् सः पञ्चत्वं गतः । २१ ।

22. It consists of six simple sentences, See below.

Prose order :—(1) भूमिपतेर्महिषः विबुक्नुशः, (2) केशान् लुलुबुः (3) खवपूषि जन्नः, (4) विभूषणानि उन्मुमुबुः, (5) क्षमायां पेतुः, वलयानि च वभञ्जुः ।

Substance :—अथ दशरथम् उपरतं विलीक्य तस्य महिषः उर्ध्वः कन्दितवत्यः । श्रीकात् केशान् उत्पाटितवत्यः । हृदि कराघातं कृतवत्यः । भूषणानि तल्लज्जुः, छिन्नाः तरव इव भुवि पेतुः । वलयानि तु सर्व्वथा भग्राणि चक्रुः ।

Explanation in tika form :—भूमिपतेः राज्ञो दशरथस्य, शीवे षष्ठी । महिषः पद्मः कर्करः, [यद्यपि “कृताभिषेका महिषी” इत्यमरः, सा च एतेन, तथापि उपचारात् पद्मीमात्रेऽपि । तिसृणामिव कृताभिषेकत्वमिति केचित्] विबुक्नुशः हाहा खामिन् इति कन्दितवत्यः । केशान् लुलुबुः उत्पाटितवत्यः । वृध्व्येव

হতশীকাণা কিসল্যাক কেশমোমযা ইতি কেশান্ ত্যপাটিতবত্। অথবা কেশীত্
পাটন শীক্কাতিশূদ্র্যশাপকম্। লুলুচুরিতি পদানরম্। স্ববপূষি স্থানি বপূ'ষি
অথবা স্বেব বপূ'ষি। “স্বী শাভাভাক্শি, স্ব' দ্বিষ্মাক্ষীয়ে, স্বীঃস্বিযা ঘনে।”
ইত্যমরঃ। স্বশরীরোণি লঘু: শক্য়া বচসি তাড়িতবত্। বিমূষণানি হারা-
দীনি তন্মু মুচু: বৈধব্যাৎ মুক্তবত্। সমাধাং মুচি পিতৃ: “স্মিতি-স্মাত্মী: সমা”
ইত্যমরঃ। তথা বলয়ানি অবৈষম্যলবণ্যানি বমজ্জু: সূর্ণিতবত্। এব। ‘এব’
কারেণ বৈষম্যে বলয়মজ্জনে অবশ্যকর্তব্যত্বং দ্যোতিতম্। সৰ্ব্বত্র লিট্। দৌপকা-
লঙ্কার:। বহুক্রিয়াभि: तामांश्च स्थिरत्वम् धनितम्। इतस्तुपजाति:।

Change of V.—বিষুক্ৰমে.....মহিষীभि:, কেশা: লুলুচিরি...জগ্নিরি,
তন্মু মুচিরি, পিতৈ, বমজ্জিরি।

Derivation.—বিষুক্ৰম্:—বি-ক্র-লিট্ উস্। লট্ বিক্রীষতি।
লুড্ অক্রুজত্। মহিষী—মহ-টিষচ্। লুলুচু:—লুচ-লিট্ উস্। লট্
লুচতি। লুড্ অলুচীত্। লঘু—হন-লিট্ উস্। লট্ হনি। লুড্ অলুচীত্।
তন্মু মুচু:—ভৃ-মুচ-লিট্ উস্। লট্ মুচতি, মুচতে। লুড্ অমুচত্, অমুক্ত।
পিতৃ:—পত-লিট্ উস্। লুড্ অপতত্। বমজ্জু:—মজ্জ-লিট্ উস্। লট্
মজ্জতি। লুড্ অমজ্জীত্।

রাজমহিষীগণ উঠে:হরে চৌংকার করিতে লাগিলেন। কেশপাশ
উৎপাটন করিয়া বন্ধে করাঘাত করিতে লাগিলেন। অলঙ্কারাদি
পরিভ্রাণ করিয়া ভূমিতে পতিত হইলেন ও বলয় ভাঙ্গিয়া ফেলিলেন।

The queens cried aloud; they tore their hairs; they struck their
persons; they threw off their jewels, fell on the ground and then
of course broke their bracelets.

Q. Show the force of এব here. Ans. See above.
Q. Show the different applications of এব। Ans.
“এবেলবধারোণিয়োগীপম্বনিয়োগে” যথা ‘অহমেব দদামি।’ ‘অযেব’। ‘শ্রী:
নৈ এব মে অমু’। ‘অযেব’। Q. Give the derivative mean-
ing of বপূ'ষি। Expound the samas in স্ববপূ'ষি। Ans.

ताः सान्त्वयन्ती भरतप्रतीक्षा

तं बन्धुता न्यक्षिपदाशु तैले ।

दूतांश्च राजात्मजमानिनौषून्

प्रास्थापयन्मन्त्रिमतेन यून् ॥ २३ ॥

उप्यने देशान्तरभोगसाधनानि बीजानि अत्र इति वपुः । वपुःपातीः उचिन् ।
स्व' वपुः इति कर्त्तृधारयसमासः अथवा स्वस्व वा स्वे वा वपुः इति वहीसमासः ।
नतु स्वस्वा वा स्वासा वपुः । आत्मनि अर्थे स्वग्रन्थस्य पुंस्त्वविधानात् । तथापि
“स्त्रीजातावात्मनि” इत्यमरः । See above. Q. Show the
fitness of a variety of verbs to a single nom-
inative. Ans. बहुभिः क्रियाभिः, श्रोत्रात् मङ्गिषीषाम् अधिकतम-
शाब्दस्य प्रदर्शितम् । २२ ।

23.. Principal parts :—(1) बन्धुता (कर्त्तृपदम्) तं (कर्म)
तैले न्यक्षिपत् । (2) दूतान् (कर्म) च प्रास्थापयत् । Adj. to बन्धुता—
सान्त्वयन्ती and भरतप्रतीक्षा । ताः—object to सान्त्वयन्ती । आशु—क्रिया-
विण । Adj. to दूतान्—मानिनौषून् and यून् । राजात्मजम्—Object
to मानिनौषून् । मन्त्रिमतेन—प्रकृत्यादिलीत् द्वितीया ।

Prose order :—ताः सान्त्वयन्ती बन्धुता भरतप्रतीक्षा (स्त्री) तम्
आशु तैले न्यक्षिपत् । राजात्मजम् मानिनौषून् यून् दूतान् च मन्त्रिमतेन
प्रास्थापयत् ।

Substance :—अथ स्वजनाः, मङ्गिषीः प्रवीणदानेन आशास्य, राजः
श्रीर्द्धदेहिक्ताव्यर्थम् भरतम् अपेक्षमाणाः, पुतिगन्धनिवारणाय तं तैलपूर्णं पात्रं
स्थापयामासुः । स्वतः प्रवृत्तान् दूतान् च यून् भरतम् आनेतुं प्रास्थापयन्
मन्त्रिमतेन ।

Explanation in tika form :—ताः मङ्गिषीः सान्त्वयित्वा ‘नर-
शरीरेणां प्रबन्ध’ इत्यादिप्रवीणवचनैः आश्रास्य । सान्त्व' करोतीति सान्त्व'धातु
'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच् । तस्मात् शब्द । बन्धुता (कर्म) बन्धु

समुद्रः [“यामजनवन्सुसहायेभ्यः तत्” इति तत्] भरतं प्रतीक्षते इति भरतः प्रतीक्षा, तेन संस्कारः कर्तव्य इति अपेक्षमात्रा सती । “ईक्षिष्यमिच्छाच्च”* इति चः । तं दशरथं वृतम् चाय शीघ्रं प्रतिगन्तुमिच्छया तैस्ते तैलपूर्वे पात्रे न्यक्षिपत् स्थापितवती । विधेर्लुङ् । राजात्मजं भरतं यामिनीपून् यामिनुमिच्छन्, ये स्वतः एव भरतं यामिनुमिच्छन्ति तत्प्रस्थापनं युक्तम् इति भावः । यूनः युवकान्, तेषां शीघ्रगमनसामर्थ्यात् । दूतान् मन्त्रिणां मतेन बुद्ध्या । प्रज्ञायादिभ्यः द्वितीया । कैकेयीं प्रति वैसुण्यात् ननु स्नेह्या इत्यर्थः प्रास्थापयत् प्रहितवती । जनता इति कर्तृपदेन चान्वयः । उत्तमिन्द्रवज्रा ।

Change of V.—सान्वयस्या भरतप्रतीक्षया स वन्सुतया न्यक्षेपि दूताश्च यामिनीषवः प्रास्थाप्यन्त युवानः ।

Derivation.—सान्वयन्ती—(सान्व् करोतीति शिच्) सान्वि-शब्द झोलादीप । वन्सुता—वन्सु-तल् । न्यक्षिपत्—नि-क्षिप-लुङ् द, पक्षे न्यक्षेप-णीत् । यामिनीषून्—या-नी-सन्-उः । प्रास्थापयत्—प्र-स्था-शिच्-लुङ् द ।

आञ्जीववर्गं तैशादिपदेकं साञ्जुना करिग्रा ऊरतेर अतीक्षार तैहाके नशरथेर देह) तैले निक्षेप करिल । एवम् मन्त्रिमताङ्गुसारे जपुल्लरक आनयनार्थं समुद्रक तद्रूप वयस्क दूतदिगके प्रेरण त्रिल ।

The relatives consoling them soon put him in oil 'in expectation Bharat.' Agreeably to the wishes of the ministers they sent too a young messengers desirous of carrying the prince.

Q. Account for the formation of भरतप्रतीक्षा ।
ns. See above. Q. Write notes on the peculiar usage of तत् in वन्सुता । Ans. चच तु समुद्राये तत्, ननु भावे ।

Show the fitness of यूनः । Ans. तद्वयवस्थात् भरतम् नेतुम् क्षान्तिम् अननुभवताः इत्यर्थः । २३ ।

* सुखप्रतीक्षा, वङ्गचना (चः) ।

सुप्तो नभस्तः पतितं निरीचा-

क्षक्रे विवस्वन्मधःस्फुरन्तम् ।

आख्यद्वसभाटकुले सखिभ्यः ।

पश्यन् प्रमादं भरतोऽपि रात्रः ॥ २४ ॥

24. Principal part :—भरतः (कर्तुं) सखिभ्यः (क्रियावद्भावात् चतुर्थी) आख्यत् । Adjuncts to the subject—माटकुले वसन्, रात्र प्रमादं पश्यन् । The other sentence—यथा, सुप्तः (भरतः इत्यस्य विष) विवस्वन्तं (कर्त्तुं) निरीचाक्षक्रे । नभस्तः—अपादानम् । पतितम् and स्फुरन्तम्—Adj. to विवस्वन्तम् ।

Prose order :—भरतोऽपि माटकुले वसन् रात्रः प्रमादं पश्यन्, सुप्तः (अहम्) नभस्तः पतितं अधःस्फुरन्तं विवस्वन्तं निरीचाक्षक्रे (इति) सखिभ्यः आख्यत् ।

Substance :—भरतः मातुलभवने स्वप्ने ददर्श, यथा सूर्यः आकाशां भूमौ पतितः स्फुरति इति । अथ रात्रः विपदम् आशङ्कमानः तदृष्टान्तम् स सखिभ्यः निवेदयामास ।

Explanation in tika form :—भरतोऽपि भरतश्च इत्यर्थः । अपि एव समुच्चये । “गृहीं समुच्चयप्रशङ्कासम्भावनाख्यपि ।” माटकुले मातामहावतं वसन् तिष्ठन् रात्रौ दशरथस्य प्रमादम् अनिष्टं पश्यन् वितर्कयन्, सुप्तो निद्रितोऽपि नभस्तः आकाशात् ‘ध्रुवमपायेऽपादानम्’ इति अपाये अर्थात् आकाशात् विज्ञेयं अपादाने पक्षयो तसिन् । पतितं अष्टं अधःस्फुरन्तं भूमितले दीप्यमानं विवस्वन्तम् आदित्यं निरीचाक्षक्रे दृष्टवानस्मि, स्वप्ने दर्शनात् खिट्प्रयोगः । इति सखिभ्यः मित्रेभ्यः, क्रियावद्भावेऽपि कर्त्तव्यम्” इति इष्टेः चतुर्थी । आख्यत् कथितवान् । स्थापतीः लुङ् । ठप्मिन्द्रवद्या ।

Change of V.—आख्यायि वसता....पश्यता ।

Derivation.—सुप्तः—स्वप्-कर्त्तरि क्तः । खट् खपिति । लुङ् क्ख

अशिश्वन्नात्ययिकं तमेत्य

दूता यदार्थं प्रयियासयन्तः ।

आहिष्ट जातास्त्रिद्विषस्तदासा-

वृत्कण्ठमानो भरतो गुरुणाम् ॥ २५ ॥

तु । निरीचाचक्रे—निर-ईच-छिट् ए । विवस्त्रत्...वि-वस्-भावे क्तिप्
पु, द्वितीया । आह्वत्...आ-ह्वा-लुङ् इ ।

उन्नत मातामह गृहे अवस्थान कारणे राजा मन्त्रार्थेन मृत्यु आशङ्क
विद्या वङ्गदिगन्तक कश्चिन्नेन, आम्नि निद्रावस्थाय पेषिणाम् मृषा आकाश
हेतु भूमिदे पठित हरेषा डेङ्गः विकीर्ण कर्त्रिदेहे ।

I have, in a dream, seen the sun dropped from the sky and shin-
; below, said Bharat to his friends, while in his mother's family,
prehending death of the king.

Q. Account for निरीचाचक्रे being used in छिट् ।
is. "परीचे छिट्" [Let छिट् come after a verbal root
employed in signifying what took place before the current
and unperceived by the narrator] इति परीचे एव छिट्
ति । तथापि यः सुप्तः उन्मत्तः प्रमत्तोऽपि, तस्य विषयस्य अप्रत्यक्षतया तत्-
प्राप्त्या छिट्प्रयोगो भवति । भरतः सुप्तः एव अवसन्, अतः 'अचं निरीचाचक्रे',
छिट् । Q. Give the derivative meaning and the
formation of विवस्त्रत् । Ans. विवस्त्रे विविधप्रकारेण आच्छादयति
विवः किरणः, वि-वस्-धातोः क्तिप् । तत् अस्त्र अस्ति इति विवस्त्रत्,
1, "मादुर्पथायाच मतोर्वाऽयवादिभ्यः" इति मनुष्यो वपुष् । २४ ।

25. Principal part :—तदा असी भरतः (कर्तुं) आहिष्ट ।
jective to भरतः—जातास्त्रिद्विषः and उत्कण्ठमानः । गुरुणाम्—
त्कण्ठमानः इत्यस्य कर्मणि षष्ठी) । Other sentence—यदा दूताः

(कर्तुं) कथम् (कथं) न अशिश्वन् । आत्ययिकम्—adj. to कथम् ।
प्रथियासयन्—Adj. to दूताः ।

Prose order :—यदा दूता एव प्रथियासयन् तम् आत्ययिकम् अर्थे न
अशिश्वन् तदा जातास्त्रिदिवः असी भरतः गुरुषाम् उत्कण्ठमानः आहिष्ट ।

Substance :—वार्तावक्ताः भरतमाहकुलम् आगत्य, स्वप्रदर्शनेन उचिष्ट-
चित्तं दृष्टवन्मया च उद्यतं भरतं प्रेरयितुकामाः यदा अमङ्गलवाचां न
श्रावयामासुः तदा गमनोत्सुकः सः सोत्कण्ठं पितरं आरुन् दृष्टं अक्षितः ।

Explanation in tika form :—यदा दूताः सन्देशद्वाराः “स्वा-
सन्देशद्वारा दूतः” इत्यमरः । एव आगत्य भरतमाहकुलमित्यर्थः । प्रथियासयन्,
प्रथियास्यं प्रयोजयन्तः सनत्-याधातोः णिच् श्रद्धप्रत्ययः । तं भरतम् [गति-
बुद्धिप्रत्ययसामर्थ्यशब्दकार्यकाकार्यकाधामणिकर्ता स थी” इति ‘अशिश्वन्’ इति
शब्दकार्यकात् युधातोः अणिजनकर्तुः भरत इत्यस्य कर्त्तव्यम्] अत्ययी विनाशः ।
प्रयोजनमस्येति आत्ययिकः तं आत्ययिकं अत्ययकम् । तदस्य प्रयोजनमिति उक्त्वा
अर्थं वस्तु, “अर्थोऽभिधेये शब्दानां वनकारणवस्तुषु । प्रयोजने निवृत्तौ च विषये च
प्रयुज्यते” इति ज्ञासनात् । यदा अर्थयते अनेन इति अर्थं वचनम् आत्ययिकम्
अनर्थसम्बन्धीत्यर्थः । न अशिश्वन् आवितवन् । श्रुतोत्पत्त्यात् लुङि । य-
मित्यत्र अस्तुमिति पाठे अस्तु भरतमिति । तदा जाता स्त्रिदिवः गमनेष्वा यत्नेति
साहच्र्यः असी भरतः गुरुषां पित्रादीनां [“अधीनार्थेदयेशाङ्गं” इति आरणांश्च
उत्कण्ठमानः इत्यस्य कर्त्तव्यात् तदधीने-बही] उत्कण्ठमानः सोत्कण्ठं अतः
“मति कठि शोके” इत्यात्मनेपदम् । आहिष्ट-श्रद्धप्रत्ययः । अहिगतौ लुङ् । उप-
श्रपयति । [‘अशिश्वन् आत्ययिकं तमेव’ इति जयमङ्गलसभातः पदच्छेदः ।
तन्मते ‘आत्ययिकम् अर्थम्’ अर्थात् ‘दिता ते ज्ञानः त्वां द्रष्टुमिच्छति’ इति आ-
त्ययिकम् वचनम् अशिश्वन् श्रावयामासुः । एतच्च सुगममेव ।]

Change of V.—अत्रापि सः आत्ययिकम्.....कृतैः अर्थम्, प्रथियास-
यतिः । आहि जातास्त्रिदिवेष्वप्युना उत्कण्ठमानेन भरतेन ।

Derivation.—अशिश्वन्—(यु-णिच्) आ-लुङ् अन् । आत्ययि-
कम्—अत्यय-ठक् । एव—वा-इव-व्यप् । प्रथियासयन्—प्र-थियास (या-वच्)

बन्धूनशङ्किष्ट समाकुलत्वा-
दासेदुषः क्षेहवशादपायम् ।
गोमायुगारङ्गगणाश्च सम्यक्
नायासिषुर्भीममरासिषुश्च ॥ २६ ॥

बन्धू-शङ्क । शङ्किष्ट—बन्धू-लुङ् । लुङ् चङ् । अङ्गिहिवा—बन्धू-सन्-
प्र, तत्प्राप् । उत्कण्ठमानः—उत्-कण्ठ-ज्ञानच् ।

यत्काले दूतगणं गमनार्थं उद्घातं भ्रतृभ्यां पार्थाईवारं ज्ञात्वा विपत्तिं
संक्रान्तां वृत्तिना तांशकं नां भुनक्ति, भ्रतृभ्यां गुरुजनैः उद्घातं
गमनार्थं उद्घातं इति शब्दान्तरं करिष्ये । [अथवा यत्नं दूतगणं
महिलं नृपतिं च संज्ञापयन् पौंड्रं उपस्थितम् ।]

When the messengers, in order to have him feel desirous to go,
did not let him hear of the 'disastrous affairs', Bharat anxious as
he was for his parents, felt great inclination to go and departed.
Or—When the messengers let him hear of his father's illness).

Q. Account for the sixth case ending and
the plural form in गुरुभ्याम् । Ans. उत्कण्ठमानः अर्थात् सीत्-
लुङ् करन्, इति अरुच्यतया "अधीगर्हयेद्वा कर्त्तव्यं" इति अधीगर्हयतया
प्राप्तिं अरुच्यतया कर्त्तव्यं पाचित्वा वृत्तिः । बहुवचनं गीति । Q. De-
rive अङ्गिहिवा and भरत । Ans. भरं तनीति इति भरतः, भर-
त्प्राप्तिं तत्प्राप्तिः । For अङ्गिहिवा see above. Q. Give
the meaning of दूतः । Ans. "करोत्यर्थं कर्त्तव्यं" तमाहुर्दूत-
तमम्" इति अष्टमिं सर्वे वृत्तिः । दूतं गच्छति इति दूतः । दुग्ती "दुग्तिनिष्ठा
विषय" इति दुग्तीः तः दीर्घः । Q. Give the abstract
noun of दूतः । Ans. दूत्यं, दीत्यं वा । २५ ।

26. (भरतः) समाकुलत्वात् (वृत्तिः) बन्धून् (कर्त्तव्यं) शङ्किष्ट ।
[Adj. to बन्धून्—पासेदुषः । अपायम्—object to पासेदुषः । [Adj. to

समाकुलत्वात्—खेडवशात् । Another sentence — गीमायुभारङ्गगणाः
(कर्तुं) आयासिषुः, अरासिषुः च । भीमम्—adverb to अरासिषुः ।
सम्यक्—(व्यम्) adv. to आयासिषुः ।

Prose order :—खेडवशात् समाकुलत्वात् (भरतः) बन्धून् अपायम्
आसिषुषः अशङ्कित । गीमायुभारङ्गगणाश्च सम्यक् न आयासिषुः भीमम्
अरासिषुषः ।

Substance :—भरतः खेडसम्भूतात् चित्तवैकल्यात् अचिन्तयत् यथा
बन्धुषु कलङ्कितं विपत् समुपप्लिता इति । भगवाणः प्रदक्षिणं गताः, स्वगाय
वामभागे अलिताः प्रतिकूलगमनात् तस्य परां शङ्कां वर्धयामासुः ।

Explanation in tika form :—दुःस्वप्नप्रदर्शनात् अकल्यात् विर
दूतागमनाच्च स भरतः, खेडवशात् खेडस्य वशं खेडवशं खेडघोषेन तथा
(समाकुलत्वात् इत्यस्य विशेषणम्) । समाकुलत्वात् व्याकुलचित्तत्वात्, भर
तम् आत्मीयान् “सगोत्र बान्धव इति बन्धु स्त्र लज्जनाः समाः” इत्यस्याः
अपायं विनाशम् आसिषुषः (बन्धून् इत्यस्य विशेषणम्) गतवतः अशङ्कित शङ्कितवान्
अलङ्घ्यः कश्चित् व्यसनमापन्नोऽभूदिति सत्प्रमेक्षितवानित्यर्थः । ‘भावायां सदवशं
त्यादिना कसुः । गच्छतः तस्य गीमायुभारङ्गगणाश्च भगवान्कससूहाश्च (आयासि
अरासिषुः इत्यस्य च कर्तुं पदम्) । “चातकी हरिणे पुंसि भारङ्गः श्वले निषु
इति रमसः । सम्यक् अनुकूलं न आयासिषुः नागताः । आ-या-धातीः लुङ्
भगवाणः प्रदक्षिणं गताः स्वगाय सम्यमित्यर्थः । “वामे श्वश्रिवाकुम्भाः दक्षिणे गी
मगद्विजाः” याचाद्यभाः । तथा भीमं भयानकं यथा तथा अरासिषुः शब्दं कृतवतः ।
“भीमी भयानके ख्याती भीमी पाण्डवशङ्करौ ।” एतैः अनिष्टशायकैः चित्रै
तस्य बन्धुजनविपत्शङ्का समधिकं वर्धितामूत् । इतिमिन्द्रवज्रा ।

Change of V.—बन्धवः अशङ्कितः.....(भरतेन) आसिदिवांसः ।
गीमायुभारङ्गगणैः...नायासि...अरासि ।

Derivation :—अशङ्कित—शङ्-लुङ् त । लट् शङ्कते । आसिदुषुः—आ-
सद-कसु द्वितीया । भारङ्ग—भ-चिच्-चङ् । सम्यक्—सम्-अगच् द्विप ।
आयासिषुः—आ-या-लुङ् अन् । अरासिषुः—अ-स-लुङ् अन् । अरसिषुः इति पदं

स प्रीषिवानेत्य पुरं प्रवेक्ष्यन्
शुश्राव धीर्ष न जनौघजन्यम् ।
आकर्णयामास न वेदनादान्
न चीपलेभि वणिजां पण्यायाः ॥ २७ ॥

नरम् । लट् रसति । भीमः—विभेति अस्मात् इति भीमः । भीमातीः मक् ।
वा युक् आगमः । अतः भीषः इत्यपि भवति । गोमायुः—गो वाचं विक्रतां
मिनोति प्रब्रिपति इति गोमायुः । गो मा-उष ।

नेहमङ्गुत व्याकूलता हेतु आशङ्का करिण्येन, हयत जातादिर
कोन ल्पिण वटिग्राहे । (एनितक) भृगाल उ भृगगल अशुकल गयन
करिण ना, किङ्क विकटे चोत्कार करिते नागिण ।

From anxiety natural to fondness, he apprehended his relatives
'to have got to destruction.' Groups of Jackals and deer too did
not come auspiciously but yelled fearfully.

Q. Explain the samas in गोमायुशारङ्गणाः । Ans.

गोमायवश्च शारङ्गाश्च गोमायुशारङ्गम्, इत्येकवद्भावः । अथवा गोमायुशारङ्गाः,
तस्य, वा, तेषां गणाः । “बहुप्रकृतिः फलसेना वनस्पति स्य शकुनि क्षुद्रजन्तुधान्य-
टणानाम्” इति वक्तव्यत्वात्, बहुवचने स्यवाचकानाम् विभाषया इत्येकवद्भावः ।

Q. Give the different meanings of वन्धु । Ans.

“वन्धुः स्यात् पुंसि वन्धू के मित्रे आतरि वान्धवे” इति मेदिनी । Q. What
part of the base is वश in वशिवशात् । Ans. वशमच विशेषण-
पदम् । तथाहि मेदिनी “वशा वन्ध्या सुता योषा स्त्री गन्धो करिणीषु च ।
त्रिष्यथत्वे, क्रीवमायत्तत्वे चेष्ट्यापमुलथोः ॥” इति त्रिषु आयत्ते अर्थात् आयत्ताथे
विशेषणपदं भवति । २६ ।

27. Principal part :—सः (कर्तुं) धीर्ष (कर्म) न शुश्राव ।
Adj. to सः—प्रीषिवान् and प्रवेक्ष्यन् । पुरम्—object to प्रवेक्ष्यन् ।
एत्य—व्यम् । Adj. to चीपम्—जनौघजन्यम् । Another sentence—

सः वेदनादान् (कर्त्तुं) न आकर्णयामास । The third—(सः) वणिजां (सख्य) पथायाः (कर्त्तुं) न च उपलभे ।

Prose order :—प्रीषिवान्, स एव पुरं प्रवेत्स्यन् जनौघजन्यं घोषं न श्रुयाव । वेदनादान् न आकर्णयामास । वणिजां पथायाश्च न उपलभे ।

Substance :—मातामहकुली चिरं कृतप्रवासः भरतः यदा श्रेयोधां प्रविशति तदासौ ददर्श यथा नगरी जनसमूहैः परिहृतापि कालरवश्या वर्तते । वेदा न पश्यन्ते, वणिजां क्रयविक्रयक्रियाः असमुपगताः इति ।

Explanation in tika form :—प्रीषिवान् मातामहकुली कृतप्रवासः । भाषायां सदवसेत्यादिना कसुः । स भरतः एव आगत्य पुरम् श्रेयोधां प्रवेत्स्यन् तत्र प्रवेशं करिष्यन् जनौघेन जनसमूहेन जन्यं उत्पाद्यं जनिषातीत्यत् । घोषं शब्दं न श्रुयाव न श्रुतवान् । तथा वेदनादान् वेदध्वनीन् न आकर्णयामास न श्रुतवान् । तथा वणिजां पण्यजीविनां पथायाः क्रयविक्रयव्यवहारान् न च उपलभे ददर्श । “पण्यञ् व्यवहारे स्तुतौ च” इति पण्यधातोः आद्यान्तात् षः, स्त्रीलात् आप् । रामं शृपश्च विना पुरी सर्वतः क्षतचेष्टा आसीत् इत्यर्थः । पथायानिति पाठे इत्यन्ते प्राप्यन्ते वणिग्निरिति अयाः लाभाः ‘एरच्’ इति अच् । पण्यन्ते इति पणाः । पणानाम् अयान् व्यवहर्त्तव्यलाभानित्यर्थः । यद्वीं पणानां अयान् लाभानित्यर्थः । प्रलापानिति तृतीयः पाठः; वणिक्प्रसारकलङ्घनित्यर्थः । वणिगापथायामिति चतुर्थः पाठः । दीपकालङ्कारः । वत्समुपजातिः ।

Change of V.—तेन प्रीषुषा...प्रवेत्स्यता श्रुयुवे घोषः जनौघजन्यः, आकर्णयामासिरे न वेदनादाः, उपलभिरे... ।

Derivation.—प्रीषिवान्—प्र वत्स कसुः, प्रथमा । प्रवेत्स्यन्—प्र-विश-स्यत् । लट् विशति, लुङ् अविचत् । घोष—घुष-घञ् । जन्यं—जन-यत् । लुङ् अजनि, अजनिष्ट । लिट् अज्जे । आकर्णयामास—आ-कर्ण्य स्वाधे शिच्-लिट् । उपलभे—उप-लभ्-लिट् ए । पथाया—पण्य-अः स्त्रीलात् टाप् । लट् पथायते, पथायति । लुङ् अपथायिष्ट, अपणिष्ट । लिट् पथायाचक्री, पेणे ।

अवाप्तं धाकिया तथा हरेते आगमनं करिष्या प्रुतं अदेवशं काले

चक्रन्दुश्चैर्नृपतिं समेत्य
तं मातरोऽभ्यर्णमुपागतास्त्राः ।
पुरोहितामात्यमुखाश्च योधाः
विद्वज्जमन्युप्रतिपूर्णमन्याः ॥ २८ ॥

इनटकांलाइल छनिटे पाईलेन ना । वेदक्षनिं छवण गोठर
हैलना । व्यवसायोदिगेर क्रयविक्रयादि देखिटे पाईलेन ना ।

When entering the city after a long absence he found no bustle
in the streets caused by the multitude, no chanting of the Vedas
in private mansion) and no traffic (in the market place).

Q. Derive वणिज् । Ans. पण्डित्यवहारे इति व्यवहारे अर्थात्
व्यविक्रयार्थे पणधातोः इजिः । “पणेः इजिः, आदिश्च वः ।” इति वणिज्-
लुप्तिसिद्धिः । Q. Account for the formation of जन्मम् ।

Ans. “तकि शसि चति यति जनिम्यो यत् वाच्यः” इति श्यन्तात् जन्धातोः
त् । (यथा, तव्यं, शस्यं, चव्यं, यव्यं, जन्मम्) । Q. Write

gram. notes on प्रीषिवान् । Ans. प्र-उपसर्गात् वस्धातोः कसुः ।
सुश्च लिटि प्रयुज्यते । ‘परीचे लिट् ।’ अतः कसुरपि परीचे प्रयोक्तव्यः,
तत् कथम् अत्र अतीते कसुः प्रयुक्तः, इत्यतः चाह “भाषायां कसु वस् धुवः”
शाम् अतीतेऽपि भाषायां कसुर्भवति, इति वस्धातोः अतीते कसुः । २७ ।

28. मातरः (कर्तृकदम्) तं (समेत्य इत्यस्य कर्म) समेत्य दृपतिं
चक्रन्दुः इत्यस्य कर्म) चक्रन्दुः । Adj. to तम् -अभ्यर्णम् । Adj. to
मातरः—उपागतास्त्राः । उच्चैः—व्यम्, क्रियाविशेषणम् । Other sen-
ence—योधाः आसन् । The rest are adj. to योधाः ।

Prose order :—उपागतास्त्राः मातरः तम् अभ्यर्णं समेत्य दृपतिम् उच्चैः
चक्रन्दुः । पुरोहितामात्यमुखाः योधाश्च विद्वज्जमन्युप्रतिपूर्णमन्याः (आसन्) ।

Substance :—कौशल्यादयः भरतम् उपस्थितं दृष्ट्वा दृपमुद्दिश्य अश्रूणि

विमुच्य उच्चैः हस्तदुः । योधास्य पुरोहितादिभिः सह श्रीकावचद्वयकक्षाः सनः
'तुष्णीं स्थिताः ।

Explanation in tika form :—उपागतं प्राप्तम् अथ नेत्रजलं यासां
ताः । “अथः कोणे कचे (केरे) पुं सि, कौवमशुषि शीयते” इति मेदिनी ।
एवंविधाः सज्जनयनाः सातरः कौशल्यायाः तं भरतं अभ्यर्थं समीपवर्तिनं गृह-
गतमित्यर्थः समीपं प्राप्य वृपतिम् उच्चैः अत्यर्थं चक्रन्दः राजानमुद्दिश्य हा राजन्
हा स्वामिन् कु गतोऽसि इति क्रन्दितवत्यः इत्यर्थः । पुरोऽयं धीयते स्थाप्यते इति
पुरोहितः । अमाशब्दः सहाय्यं, अमा राज्ञा सह कार्येषु भवतीति अमात्यः ।
पुरोहितामात्यौ मुखं प्रधानं येषां ते पुरोहितामात्यमुखाः “मुखं तु वदने मुखारम्भे
हाराभ्युपाययोः” इति यादवः । अमात्यस्य अजायदन्तलेऽपि पुरोहितस्य अर्थाहित-
त्वात् पूर्वनिपातः । तथाभूताः योधाः भटाः विठ्ठलेन मन्थुना श्रीकेन “मन्युः
पुमान् देवे श्रीके यन्ने च” इति मेदिनी । प्रतिपूर्णां परिपूर्णां मन्या गलशिरा
येषां ते तथाभूताः आसन् इत्यन्वयः । श्रीकावचद्वयकक्षाः बाणम् असुचन् इत्यर्थः ।
“पश्चाद्वीर्याशिरा मन्या” इत्यमरः । वृत्तमुपजातिः ।

Change of V.—चक्रन्दे वृपतिः साहभिः उपागतास्त्राभिः ; पुरोहिता-
मात्यमुखैः योधैः...मन्यैः बभूवुः ।

Derivation.—चक्रन्दः—क्रन्द-लिट् उस् । लट् क्रन्दति, लुङ् अक्रन्दीत् ।
अभ्यर्थं—अभि चर्ह-क्तः । लिट् आनर्ह । पुरोहित—पुरस्-धा-कर्मणि क्तः ।
अमात्य—अमा-त्यकन् । योधाः—युध्-वच् ।

मातृगण ताहाके निकटे उपस्थित देखिवा अश्रुपूर्ण नयने नृपतिवर
उद्देशे उदैकःसरे क्रान्त करिते लागिलेन । 'पुरोहित' ओ मन्त्रि
प्रमुख योधगण वर्द्धित शोक क्षुब्धित कराते ताहादेवर गलशिरा स्फोट
हईया उठिल ।

Finding him near, the mothers with tears gushing out, cried aloud
for the king. The soldiers with the priests and ministers at their
head had the veins of their neck swollen with anguish.

Q. Account for पुरोहित being placed first in

दिदृक्षमाणः परितः ससीत

रामं यदा नैक्षत लक्षणञ्च ।

रोक्ष्यमाणः स तदाभ्यपृच्छ

यथावदाख्यन्वयं वृत्तमस्मै ॥ २८ ॥

the samas. Ans. “अजायदन्”* । तथा “अस्मात्तरम्”† इति सूत्रव्यवृत्त्यात् अस्मात्तरस्य पूर्वनिपातः उचितः । तथापि “अभ्यर्क्षितञ्च” इति पुरोहितस्यस्य अभ्यर्क्षितत्वात् अर्थात् पूजितत्वात् पूर्वनिपातः । Q. Give the derivative meaning of माह । Ans. माह पूजायाम्, तस्मात् ङङ् निपातितः । पितुरपि अधिकपूजितत्वात् माता इति कथ्यते । तथाहि श्रुतिः “सङ्क्षेपे पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते । गर्भधारणपीडाभ्यां तेन माता मरौयसी ॥” २८ ।

29. It consists of three sentences :—(1) यदा (अं, कालाधि) सः (कर्तुं) रामं लक्षणं च (कर्म) न ऐक्षत । दिदृक्षमाणः=Adj. to सः । ससीत=Adj. to रामम् । परितः=अस्मिन् । (2) तदा (सः) अभ्यपृच्छत् । रोक्ष्यमाणः=Adj. to सः । (3) अथ (पुरोहितादयः—ऊह्य'कर्तुपदम्) यथावत् (क्रियाविधौ) वृत्तम् (कर्म) अस्मै (क्रियायुक्त्यात् अतुर्थी) आख्यन् ।

Prose order :—यदा सः ससीतं रामं लक्षणञ्च परितः दिदृक्षमाणः न ऐक्षत तदा रोक्ष्यमाणः (सन्) अभ्यपृच्छत्, अथ यथावत् वृत्तम् अस्मै आख्यन् ।

Substance :—इतस्ततो निरीक्षमाणः भरतः यदा रामं लक्षणं सीताञ्च मापश्यत्, तदा वदन् तेषां वार्त्तामपृच्छत् । पुरोहितादयश्च भरताय यथावत् सर्वं वर्णयामासुः ।

* What, begins with a vowel or ends with short अ, must be placed first in a वृत्तमास । Thus ईश्वरः ।

† What has fewer vowels must be placed first. Thus शिवः ।

Explanation in tika form :—ଯଦା ସ ମରତଃ ସସୀତଃ ଶୀତସା ସହ ବର୍ତ୍ତମାନଃ ତମ୍ ଶୀତାସଞ୍ଜିତଂ ରାମଂ ଲକ୍ଷ୍ମଣସ୍ ପରିତଃ ସର୍ବତଃ ଦିହସ୍ତମାସଃ ଡ୍ରୁଟ୍ ମିଷ୍ଟକ୍ ଗ୍ରାସ୍ତୁହସ୍ତଂ ସନଃ” ଇତି ଆକଳିପଦମ୍ । ନ ଐଷତ ନ ହଟବାନ୍, ତଦା ଶୀବ୍ୟମାନଃ, ପୁନଃ ପୁନଃ ଅତ୍ୟର୍ଥେ ବଦନ୍ ଯଞ୍ଜି ଉପମ୍ । ଅପୃଷ୍ଟକ୍ ପୃଷ୍ଟବାନ୍ । ଛ ତେ ଗତାଃ, ଶ୍ରୁତ୍ବା-ତିକ୍ତଂ ପୁରୋହିତାଦୀନ୍ ଅପୃଷ୍ଟଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅସୀନମରଂ ଯଦାସତ୍, ଅସ୍ତ୍ୟସମ୍ (ଛର୍ତ୍ତମିତ୍ୟସ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃପଦମ୍) ଛର୍ତ୍ତ ଧୃତଂ, ତଦାସତ୍ ଅସ୍ତେ ମରତାସଃ, କ୍ରିୟାସଞ୍ଜିତମପି କର୍ତ୍ତବ୍ୟମିତି ହଟ୍ଠେ: ଅନୁର୍ଥା । ଆଷ୍ଟ୍ୟନ୍ କାଞ୍ଚିତବଳଃ, ପୁରୋହିତାମାତ୍ମସୁକ୍ତାଃ ଇତି କର୍ତ୍ତୃପଦସୁଚ୍ୟମ୍ । ଅଥବା ଛତମ୍ ଘଟମାଂ ଯଦାସତ୍ ଯଦାଞ୍ଜମ୍, (କ୍ରିୟାବିଶେଷଣମ୍) ଆଷ୍ଟ୍ୟନ୍ କାଞ୍ଚିତବଳଃ ଆନୁ-ପୂର୍ବ୍ୟମ୍ ନିବେଦୟାମାସୁଃ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଛତସୁପଜାତିଃ ।

Change of voice :—ଦିହସ୍ତମାସେନ ରାମଃ ସସୀତଃ ଲକ୍ଷ୍ମଣସ୍ ଐହ୍ୟତ ଶୀବ୍ୟମାନିନି ତେନ ଅଧ୍ୟପୃଷ୍ଟାନ୍ତ (ପୁରୋହିତାମାତ୍ମସୁକ୍ତାଃ) ଆଷ୍ଟାୟି ତୈ ।

Derivation.—ଦିହସ୍ତମାସଃ—(ହସ୍ତ-ସନ୍) ଦିହସ୍-ଗ୍ରାସନ୍ । ଛଟ୍ ଦିହ-ସ୍ତେ, ଛିଟ୍ ଦିହସ୍ତାସ୍ତକ୍ । ଐଷତ—ଐଷ-ଅଜ୍ ଥ । ଲୁଜ୍ ଐଷିଟ୍ । ଶୀବ୍ୟମାନଃ—(ବଦ-ୟଜ୍) ଶୀବ୍ୟ ଗ୍ରାସନ୍ । ଛଟ୍ ଶୀବ୍ୟତି । ଲୁଜ୍ ଅଶୀବିଟ୍ । ଅଧ୍ୟପୃଷ୍ଟକ୍—ଅଧି-ପ୍ରଷ୍ଟ ଅଜ୍ ଡ । ଛଟ୍ ପ୍ରଷ୍ଟତି । ଲୁଜ୍ ଅପ୍ରାସୀତ୍ । ଆଷ୍ଟ୍ୟନ୍—ଆ-ଷ୍ଟା ଲୁଜ୍ ଅନ୍ । ଛତ—ଛତ୍-ଭାବେ ଜ୍ଜଃ, ଅଥବା କର୍ତ୍ତାରି ।

ସ୍ବଧନ ଭରତ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିକ ନିରୀକ୍ଷଣ କରିବା ବ୍ରାମ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଓ ସୀତାଙ୍କ ଦେଖିତେ ପାହିଲେନ ନା ତଦନ କାନିସା ଡାହାଣେନ କଥା ଛିଞ୍ଚାମା କରି-ଲେନ । ଡାହାଣ, ସେ-ସମସ୍ତ ବଟିଗାହିଲ ଆତ୍ମପୁରୁ ନିବେଦନ କରିଲ ।

Looking all round when he did not see Ram and Lakshmana with Sita, he cried intensely and repeatedly and enquired of them. They narrated to him exactly what had happened.

Q. Give the gram. meaning of ଶୀବ୍ୟମାନଃ । Ans. ପୁନଃ ପୁନଃ ହସ୍ତେ ବଦନ୍ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଦାଞ୍ଜି ‘କ୍ରିୟାସଞ୍ଜିତମିହାରି ଯଜ୍’ । କ୍ରିୟା-ସଞ୍ଜିତମିହାରି ଅର୍ଥାତ୍ ପିନଃପୁନଃ ହସ୍ତାର୍ଥେ ବ ଯଜ୍ ଶାନ୍ । Q. Account for ଆକଳିପଦ in ଦିହସ୍ତମାସଃ । Ans. See above. Q. Give the meaning of ପରିତଃ as formed of ବସ୍ । Ans. ପରିତଃ ସର୍ବତଃ ।

आवहभीमभृकुटीविभङ्गः

श्रेष्ठीयमानादचरौद्रमेतः ।

उच्चैरुपास्य स केकयीश्च

शोके मुहुषाविरतं न्यमाङ्गीत् ॥ ३० ॥

“पर्यभिधास” । आभा तसि स्थात् । “सन्धीभयाभाभासि” । अर्थात् परितः इति पदं सम्मतः इत्यर्थे, तथा अभितः इति च पदम् उभयतः इत्यर्थे भवति । १२ ।

30. It consists of two sentences :—(1) सः (कर्तुं) केकयीम् (कर्म) उपास्य । उच्चैः—Adv. (2) सः शोके (चधि) मुहुः (अन्, क्रियाविष्य) न्यमाङ्गीत् । अविरतम्—अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । The rest are adj. to सः ।

Prose order :—आवहभीमभृकुटीविभङ्गः श्रेष्ठीयमानादचरौद्रमेतः सः उच्चैः केकयीम् उपास्य, मुहुः अविरतम् शोके न्यमाङ्गीत् ।

Substance.—भरतः भयावहं भृकुटीभङ्गं ज्ञत्वा, अर्धिकादचरौ नैवेद्यं च भोतिम् उत्पादयन्, उच्चैः स्वरैश्च केकयीं तिरस्कृतवान्, वारं वारं च शोकसगरे निमग्नोऽभूत् ।

Explanation in tika form :—भृगोः कुटी कौटिल्यं भृकुटी ‘इषी ऋक्षीऽखी गालवस्य’* इति ऋक्षः । आवहः ज्ञतः भीमः भयानकः भृकुट्याः भृभङ्गस्य विभङ्गी विरचनं येन तथामृतः । श्रेष्ठीयमाने च गतिः श्रेष्ठः इति वर्द्धनार्थस्य त्रिधातीः यङि, शानच्, शीघ्रयमाने इति पदान्तरम् । अत्यर्थं पिबन्ने इत्यर्थः । अद्वये रत्नेऽद्वैते भयानके च नेत्रे यस्य तादृशः सः भरतः उच्चैः महता भनिना केकयीं स्वमातरं मुहुर्वारं वारं यथा तथा उपास्यं निर्भर्त्सितवान् । उपाङ्गपूर्वात् लभेर्लुक् । अविरतम् अजस्रं शोके च न्यमाङ्गीत् निमग्नः ।

* माखव-सुनिमित्ते अजस्रस्य इवमास्य ऋक्षी वा स्नात् उत्तरपदे परतः । यथा भृकुटी, भृकुटी इत्यादि । अन्त्यस्य यथा गीरोपतिः, कुटीविभङ्गः । इत्यादी न ऋक्षः ।

‘नृपात्मजौ चिक्षिणतुः ससीती

समार राजा विधवा भवत्यः ।

शोच्या वयं मूरुटपा लघुत्वं

केकयुपज्ञं वत बह्वनर्थम् ॥ ३१ ॥

अर्जुनैर्लुङ् । च-इयेन उभयोः क्रिययोः मुख्यकालः सूचितः । अमाङ्गीत् इति
मञ्जनक्रियया श्रीके समुद्रस्य व्यवहारसमाप्तीपात् अत्र समाप्तीतिरलङ्कारः । इन्द्र-
वत्या इत्यम् ।

Change of V.—...विभक्तेन...नेत्रेण तेन उपालम्बि केकयी, न्यमज्ज ।

Derivation.—आवह—आ-व-ह-कर्मणि क्तः । भोज—भौ-मज्ज । विभक्त
—वि-भज्ज-लृज् । श्रेणीयमान—(वि+यङ्) श्रेणीय-मानच् । विगतिरङ्गीः
—लट् इत्यति । लुङ् अहत्, अशिश्रियत्, अहयोत् । लिट् पश्यात्, शिवाय ।
उपालम्ब—उप-आ-लम्ब-लुङ् । लट् लभते । अमाङ्गीत्—नि-मज्ज-लुङ् ।
लट् मज्जति । लिट् ममज्ज ।

उभयवर्जं कृतञ्च करिष्या उद्योदीपकं चक्षुः लोहितं च क्रीतं करिष्या
उत्तरत उद्योः श्रेते केकयीके तिरस्कारं करिष्येन च मुक्मुहः लोके
निमग्नं दहेते लागिष्येन ।

Then forming a terrible contraction of the brows, with his
fearful eyes swollen and red, he chastised aloud Kekayi and sank
in grief again and again.

Q. Write gram. notes on भुक्तौविभक्तः । Ans. “इको
ऋक्षोऽथो नाखवत्य” इति सूत्रस्य अत्र पूर्वः प्रसरः । तथाहि भुक्तौ इति
भू-हृत्-लृत् ऋक्षादेभ्यः । कुटौविभक्तः इत्यत्र च अललात् न ऋक्षादेभ्यः । See
the foot note above. Q. Give the meaning and ex-
plain the formation of श्रेणीयमान । Ans. See above.
Q. Explain the force of double च । Ans. See
above. । ३० ।

31. It consists of 6 sentences :—(1) वृषात्मजी (कर्तृ) चिह्नितः । सूचीती=adj. to वृषात्मजी । (2) राजा (कर्तृ) ममार । (3) भवत्य. विधवाः (अभवन्) । (4) वयं शीघ्राः अभवाम । (5) भूः अट्टपा अभवत् । (6) लघुत्वम् (कर्तृ) केकयुपत्रं (विध) अभवत् । वृहन्नर्थम्—adj. to लघुत्वम् ।

Prose order :—सूचीती वृषात्मजी चिह्नितः, राजा ममार, भवत्यः विधवाः, वयं शीघ्राः, भूः अट्टपा, (इत्यं) वृहन्नर्थं लघुत्वं केकयुपत्रम् वत् ।

Substance :—राजपुत्रत्वात् सुखोचितौ रामलक्ष्मणौ तथा च सीता दुःखं भजन्ते । राजा मृतः, यूयं पतिहोनाः । अहं शीघ्रां दशम् उपगतः । राज्यमराजकम् । अनर्थमूखा एषा तु लघुचित्ता प्रथमं केकया एव युता ननु अन्यतः ।

Explanation in tika form :—सूचीती सीतया सह वर्तमानौ, समासे सह इत्यस्य स-आदेशः । सीतासहितौ वृषात्मजी आत्मनः आवृते यौ तौ आत्मजी अनुधातोः डः । नृन् पाति रक्षति यः सः वृषः पालनार्थात् पाधानोः कः । तस्य आत्मजी रामलक्ष्मणौ चिह्नितः वनवासकष्टमोयतुः । अत्र वृषा-त्मजशब्दश्च तयोः सुखार्हत्वं सूचितम् । राजा ममार प्रियपुत्रविरहात् मृतः । मातृगणं सम्बोध्योक्तम् विधवेति । भवत्यः विधवाः विगतौ धर्मी यासां ताः पति-होनाः । अभूवन् इति क्रियापदसूत्रम् । वयं शीघ्राः अयमौभाजनत्वात् अहं शीघ्रनीयः । “अखदी हयीव” इति एकवचनार्थे अखदृशब्दस्य बहुवचनम् । ‘गृहाः’ इति पाठे फलतुल्यतोऽयं प्रमाद इति चित्तकषोया लीकैरित्यर्थः । भूः पथिवौ अट्टपा राजशून्या जाता । इत्यं बहुः प्रचुरः अनर्थो दोषः क्षेममरणा-दिनिदानं सम्भवात्, यत्र तथाभूतं लघुत्वं राज्यप्रायेणरूपं नौचक्यं केकया उपपन्नं केकयुपत्रं शङ्कोसमासः । तस्याः प्रथमतो ज्ञातं नात्यस्य कस्यचित् पूर्व ज्ञात-मित्यर्थः । “उपपन्नोपक्रमान्न तदादित्प्रकाशने” इति शेषः । “उपपन्नोपक्रम-मिति नपुंसकताः । लघुत्वमित्यनेन एकविभक्ति । वत् इति छिदे । “छिदातु-कम्पा सम्बोध विख्यातमन्त्रे वत्” इत्यमरः । उक्तमुपजातिः ।

“उपपन्नोपक्रमं तदाद्याविख्यासायाम् ।” उपप्रायते इति उपपन्ना । तदन्त-

Change of V.—হৃদাশ্রয়ানাং পিতৃশ্চৈব, স্বসীতাস্থা, নখং বাহ্য, বিধবামি: ভবতীমি: (অমাবি), শ্রীশ্চৈ: অজ্ঞামি: (অমুযত), ধৃতা অমুযত (অমুযত), লঘুতেন কীল্যুদয়েন বহনধেন (অমুযত)।

Derivation.—পিতৃশ্চৈব:—ক্লিষ্-ক্লিট্-অনুন্। ক্লিট্ যথা, “ক্লিষ্ণতে ন যথা বাহ্যন্ ক্লিষ্ণতে ন চ লিপ্যত্বং।” মৈত্ৰিয়াণি বিদ্বদ্বিঃ ক্লিষ্ণতি বিদ্বদ্বিঃ স:” কথিরহুতম্। নমার—হ-ক্লিট্। ক্লিট্ বিদ্যতি। লুজ্ অজত। ক্লিট্ মরিষতি। ধৃতা—ঘব-কর্ম্মণি যত্। অমুযত, অমুযীত, অমুযীত লুজ্। ভদ্রা—ঔদ-আ-অজ্, টাপ্। আত্মন্—অত-মনিন্। বৃদ—হৃ-পা-ক। অদ্যন্তী লুজ্।

সীতা সমেত রাজপুত্রদ্বয় ক্লেশ পাইলেন। রাজা পরলোক গমন করিলেন, আপনারা বিধবা হইলেন। আমার শোচনীয় দশা ঘটিল। পৃথিবী অরাজক হইল। এই বহু অনর্থমূলক লঘুচিত্ততা প্রথমে কেহরী হইতে জানা গেল।

The princes with Sita have got to troubles, the king has perished, you have been widows, I am to be pitied, the earth is without a king. The narrowmindedness ‘replete with so many calamities’ has been first observed in Kekayi.

Q. Give the meaning of বয়ন্ here. Ans. অয়ন্ ‘হত্যে’ অথবা আবাম্ পরতন্ত্রদ্বী ইতি দ্বিবচনার্থে বয়ন্ ইতি প্রযুক্তম্। Q. If পিতৃশ্রীনা: be used here as an adjective to বয়ন্, should the plural form be retained? Ans. “বজ্রহী হব্যে” ইতি অয়ন্ আবাম্ বা হত্যে বয়ন্ ইতি প্রযুক্তম্। “ভবিষ্যৎ প্রতীতিঃ” ইতি বিদ্বদ্বিঃ অজ্ঞ-অজ্ঞ বহুবচনপ্রয়োগপ্রতিপাদ্য পিতৃশ্রীনা: বয়ন্

সম্প্রদায়: নতুংসকজিহ্বী ভবতি আশিষ্যাসাধা গম্যমাণায়াম্। আশিষ্যাতুম্ ইচ্ছা আশিষ্যাসা। যদি আদি: অজয়িতুন্ ইচ্ছতি তদা এতন্ ভবতি। If it is intended to show the first act, ভদ্রা &c in a সম্প্রদায়-সম্বন্ধ is of neuter gender.

नैतन्मत्तं मत्कमिति वृथाः

सहस्रशोऽसौ शपथान्मुष्यत् ।

उद्वाग्मानः पितरं सरामं

सुव्यन् सशोको भुवि रोददावान् ॥ ३२ ॥ १५.६.

इत्येवम् अत्र न स्नात्, अपितु पिच्छीनः अहम् अथवा पिच्छीनी आवाम् इति ।

Q. Account for परस्मैपद in ममार । Ans. “भित्तयेषुङ् लिङीच”

इति कुङि आशौर्लिङि तथा अकात् खट् खोट् खङ् लिङिङ्सु च आत्मने-
पदम् । अतः लिटि परस्मैपदम् । ३१ ।

32. Principal parts :—असौ (कर्तृ) शपथान् (कर्म) अमुष्यत् ।

सहस्रः—Adj. to शपथान् । Adj. to असौ—वृथाः, उद्वाग्मानः,
सुव्यन् सशोकः, and रोददावान् । इति—object to वृथाः । पितरं—
object to उद्वाग्मानः । सरामम्—adj. to पितरम् । भवन्—इति शोके
प्रथमा । Adj. to भवन्—एतत् and मत्कम् । न—अव्ययम् । Adjuncts
to the subject—(1) नैतन्मत्तं मत्कमिति वृथाः, (2) सरामं पितरम्
उद्वाग्मानः, (3) भुवि सुव्यन् (4) सशोकः and (5) रोददावान् ।

Prose order :—सरामं पितरमुद्वाग्मानः सशोकः, भुवि सुव्यन्,
रोददावान् असौ एतत् मत्कं मत्तं न इति वृथाः सहस्रः शपथान् अमुष्यत् ।

Substance :—रामप्रवासनकर्म कैकेयीकृत्यं न मे क्षम्यतम् इति कथयन्
स बहुलः अभवत् । अत्र च रामं पितरश्च उद्दिश्य भूमीं पतन् अश्वं करोद ।

Explanation in tika form :—ननु सर्वमेव कैकेयीपेक्षितं भरतानु-
मीदितम् इति ब्रह्मा परिहरन्नाह नैतदिति । सरामं रामसहितं पितरं कथयन्
उद्वाग्मानः आह्वयन् । वाय्-अन् इति वाय्वासीः मान् । हा राम ! हा
पितः ! इति उच्चैः स्वरैश्च आह्वयन् इत्यर्थः । सशोकः प्रोक्ताकुचः, अनेन शोकं
परिहृतम् । भुवि पृथिव्याम् सुव्यन् कुठन्, कुटेः देवादिकात् ब्रह्मण्यः । रोददा-
वान् अत्यर्थं रुदन् [अत्यर्थं रोदतीति यङ्नात् रुदः अत्रत्यः, ततः स्त्रीनात्
टाप्, इति रोददा, हा, विधत्ते अस्तेति अनुप्] असौ भरतः [अत्रत्यत् इत्यस्य

[कृपेदम्] एतत् केकयमुचिर्तं मत्तं [अच्छद-शब्दात्, "स एषां यामयीः" * इति कन्, एकवचने च मदादेशः] मत्तकृतं मतमभिप्रायः न, माझकृतात् अनुचितम् अनया इत्यर्थः । इत्येवं ब्रुवाणः सहस्रशः बहुवारान् शपथान् सम्प्रत्ययकारण-वचनानि अश्रम्यत् कृतवान् । अनेकार्थत्वाद्वातूनां शपेः कारणार्थे लङि ० रूपम् ।
• लसुपजातिः ।

Change of V.—ब्रुवाणेन असुना शपथाः अश्रम्यन्, उदाश्रमानेन लुप्यतां समीकेन रोहदावता ।

Derivations :—मत्तम्—अच्छद कन् । ब्रुवाणः—ब्रू-कर्त्तरि शानच् । लट् ब्रवीति, आह, ब्रूते । लुङ् अवीचत्, अवीचत । अश्रम्यत्—ऌप-लङ् द । अशासीत्, अश्रम लुङ् । उदाश्रमानः—उत्-वाश्-कर्त्तरि शानच् । लट् वाशते । अवाशिष्ट लुङ् । लुप्यन्—लुट्-श्ल प्रथमा । लट् यथा, कविरहस्ये—“लुप्य-त्यष्टालिकान् दुर्गान् कवचानि च लोटति । रिपूणां लोटयत्याजौ कुञ्जरान् चटाञ्च यः ।” अलुटत् लुङ् । रोहदावान्—यङ्कृतात् रुदेः-अ-मत्पृ ।

एकं प्रतिप्राय आश्रम नहे बलिशं त्रिं मह्यं मह्यं शपथं करिते नागिलेन, रामचन्द्र एवम् पिताके उल्लेखेऽन्ते आश्रमं करितं मनोके कान्तिते कान्तिते भूतले लुठितं हहेते नागिलेन ।

Saying 'this is not my wish' he took oaths thousand fold. Calling aloud his father and Rama, he rolled in grief on earth with cries

Q. Parse with reason सहस्रशः । Ans. शपथान् इत्यस्य विशेषणम् । सहस्रवारान् इत्यर्थः । अतीव वारार्थे लुङ् । “बह्वर्थात् शपथकारकात् अन्तरस्याम्” इत्यत्र अर्थशब्दप्रयोगात्, तथाह वामनः, “अर्थवद्वन्तः पथ्यावेभ्योऽपि भवति ।” पथ्यायः वारः । Q. Account for पितरं being an objective case to उदाश्रमानः । Ans. Cl.

* “सः एषां यामयीः” । यामयीः प्रधानो मुख्यः । एषां प्रधानः इत्यर्थे प्रधानानात् कन् स्यात् । यथा अहं प्रधानः अस्य इति मत्तम् । यन्मतप्रकाशे अहमेव मुख्यो जनः इत्यर्थः ।

तं सुखयन्तः सचिवा नरेन्द्रं

द्विषन्त्यन्तः समुद्रहुरारात् ।

अन्त्याहुतिं हावयितुं सविप्रा-

चिचौषयन्तोऽध्वरपात्रजातम् ॥ ३३ ॥

“उपासरोदेव नदत्पतङ्गः कुसुमतीम्” II. 4. Q. Account for the formation of रोददावान् । Or derive it. Ans. See above. Q. Name some verbs that govern a cognate accusative. Ans. ‘अपद्यान् अशयत्’ ‘वाचम् अवीचत् अच्युतः’ माचः । Q. Show the difference between अपते and अयति । Ans. “अप उपासन्” कस्यचित् शरीरादिकं स्पृष्ट्वा अपथं कृते आत्मनेपदं भवति । ३२ ।

33. Principal part :—सचिवाः (कर्तृ) नरेन्द्रं (कर्म) समुद्रहुराः । Adj. to सचिवाः—सुखयन्तः, द्विषन्त्यन्तः, सविप्राः and चिचौषयन्तः । तम्—object to सुखयन्तः । हावयितुम्—अयम् । अन्त्याहुतिम्—object to हावयितुम् । अध्वरपात्रजातम्—object to चिचौषयन्तः ।

Prose order :—सविप्राः सचिवाः तं सुखयन्तः आरात् द्विषन्त्यन्तः । अन्त्याहुतिं हावयितुं अध्वरपात्रजातं चिचौषयन्तः (सन्तः) नरेन्द्रं समुद्रहुराः ।

Substance :—अथ भरतं समान्नास्य समीपे एव राजानम् दग्धुम् इच्छन्तम् भरतम् अनुमीक्षन् अनुमीक्ष्य, च ब्राह्मणाः सचिवाश्च सर्वे अन्त्याम् आहुतिम् प्रदापयितुम् यज्ञपात्रादिकमादाय मनसिष्कुं जनं, दशरथम् यज्ञशालम् निव्यः ।

Explanation in tika form :—सविप्राः विप्रसङ्गिताः सचिवाः अमात्याः [कार्येषु सचिवो समवेयन्तीति “सचिरेवम्” इति श्रीवादिक् इवम् । यथा सचिः सेवा विद्यते एवामिति सचिवाः व-प्रत्ययः] तं भरतं सुखयन्तः सुखं कर्त्तव्याः, प्रवीणदानेन समान्नासयन्तः इत्यर्थः । तत्करोतीति चिच् । आरात् नातिदूरे “आराहूरसमीपयोः” इत्यमरः । द्विषन्त्यन्तः दग्धुमिच्छन्तं भरतं प्रयोजयन्तः [दष्टैः सनि प्रयोजकस्यापारि णिच्] अन्ते विनाशे भवा या आहुतिः ।

दिगादित्वात् * यत् । तां अन्वाहति द्वावयितुम् अभी प्रक्षेपयितुम् । शिजनं
कुधातीः तुमुन् । अक्षरस्य यज्ञस्य पात्राणि सुक्कुवादीनि† तेषां जातं
समुहं चिकीषयन्तः सेतुं निधातुमिच्छन्तः प्रयोजयन्तः प्रेरयन्तः इत्यर्थः । सन्त
पक्षं चिकीषयन्तः इति । अथात्र आश्रयायनः, “अथैतां दिशम् अपीर्न नयन्ति
यज्ञपात्राणि च ।” नरेन्द्रं राजानं समुद्रदुः उवाहितवन्तः त्रिविकायामारीप
इत्यर्थः । वद्विः अन्तर्भावितव्यर्थोऽत्र द्रष्टव्यः ।

Change of V.—दिधचयद्विः चिकीषयद्विः सविप्रैः सचिवैः सुख्यद्विः
नरेन्द्रः समुद्रदुहे ।

Derivation. — सुख्ययन्तः—सुख्य-तत्करोतीति णिच्-शतृ प्रथमा
सचिवा—सचि-वः अथवा सच-इवन् । दिधचयन्तः—दध् सन्-णिच्-शतृ प्रथमा
लट् दिधचति । समुद्रदुः—सम्-उत्-वह-लिट् उत् । लट् वहति, वहते । लुङ्
अवाचीत्, अवीद । द्वावयितुं—ह्-णिच्-तुम् । (अणिच्) लट् लुङीति ।
लुङ् अवीचीत् । लिट् लुङ्वाव, लुङ्वावास, लुङ्वावकार, लुङ्वावभूव । चिकी-
षयन्तः—चि-सन् णिच्-शतृ । लट् चिनोति, चिनुते । लुङ् अचीवीत्, अचेष्ट
लिट् चिवाय, चिकाय, चिक्वे, चिक्वे ।

श्रावणं ओ अग्निगणं तौशके आश्रितं करिष्या, बाह्यते उरत अन्तरे
लाह्नं कार्यं समाधा करेन ताहारं अश्रुतिं निरा, शेष आहतिं अदानं
करिष्यात् जन्यं यज्ञपात्रं सकलं संग्रहेच्छुं वाक्त्रिके अहोमोदनं
करिष्या मृतदेहं वहनं करिष्या लहेरा बाहेलेन ।

Comforting him, the ministers with the Brahmans causing him to
desire to cremate the king at a short distance, and to offer the last
ablation, and allowing men desirous of collecting so many sacrificial
vessels, carried the dead body.

Q. Can it be अक्षरपात्रजातस्य ? Ans. “न सोऽन्वाहयन्ति-
खल्वर्थेनान्” (ख=शतृ ज्ञानच्-आदि) इति वहीप्रतिषेधः । Q. Show

* “दिगादिष्ठी यत्” दिक्षं, वार्यम्, अन्वम् ।

† सुक्कु and कुक्कु—Sacrificial ladle (हाडा) made of wood.

उदक्षिपन् पट्टदुकूलकेतु-
नवादयन् वेणुमृदङ्गकांस्थम् ।

कम्बून् तारानधमन् समन्तात्

तथानयन् कुङ्कुमचन्दनानि ॥ ३४ ॥

the propriety of अश्वरपाचजातम् चिचीषयन्तः । Ans. “अथेतान् दिशम् अग्नीन् नयन्ति यज्ञपात्राणि च ।” “अन्वक्षं प्रेतमयुजोऽग्निघ्नाः प्रवयसः ।” इति आश्रलायनः । [अथ एतान् दिशम् then to this direction, अग्नीन् यज्ञपात्राणि च नयन्ति they take the three kinds of fire, and the sacrificial articles viz. ladle &c. अन्वक्षं and then after, प्रवयसः elderly men, अयुजः of odd number, अग्निघ्नाः consisting of a single sex, प्रेतम् नयन्ति take the dead one.] ३३ ।

34. (1) लोकाः (कलत्रं कर्तुं पदम्) पट्टदुकूलकेतुन् (कर्म) उदक्षिपन् (2) ते वेणुमृदङ्गकांस्थम् (कर्म) अवादयन् । (2) कम्बून् (कर्म) समन्तात् (व्यम्) अधमन् । तारान्—Adj. to कम्बून् । तथा (व्यम्) कुङ्कुमचन्दनानि (कर्म) आनयन् ।

Prose order :—पट्टदुकूलकेतुन् उदक्षिपन्, वेणुमृदङ्गकांस्थं अवादयन्, तारान् कम्बून् च अधमन् तथा कुङ्कुमचन्दनानि आनयन् ।

Substance :—अथ लोकाः स्वतस्य राशः अन्येष्टिक्रियायै पट्टवस्त्रादिरचितान् केतून् उत्क्षिपयन्तः, वादिषाणि अवादयन् । शकुन्धनीन् अकम्बून्, कुङ्कुमचन्दनानि च आनीतवन्तः ।

Explanation in tika form .—पट्टदुकूलकेतुन् पट्टानि कीर्ष्याणि* दूकूलानि क्षीमाणि † तेषां केतवः तन्निर्गमितपताकाः तान् पट्टवस्त्रादिरचितान् अजान् “क्षीमं दुकूलं स्थान्” इत्यमरः । उदक्षिपन् उत्क्षिपयन्तः, तत्र नियुक्ता जना इति शेषः । क्षिपन्तीदादिकः । वेणवः वंशाश्च मृदङ्गा सुरलाश्च कांस्थश्च

* Silk,

† Made of flax,

‘তন্’ (“আতিরপাখিনাম্” ইতি একবচনঃ, ন পুনঃ তুষ্ণাক্তত্বাৎ, তত্র হি তুষ্ণাক্ত-
পদেণ বাচ্যকারা এব উক্তাঃ তদ্ব্যাহি উদাহরণে মাৎস্কিকদ্রব্যবিক্রমিতি] ।
অবাদয়ন্ বাচিতবলঃ । তারান্ উত্তরপক্ষমীন্ [“তারী ‘মুক্তাফিসংযুক্তী’ তরশে
যুগ্মমীক্ষিকী । তারং তু রজতেঃস্বৰস্বরৈঃপ্যন্ববদীরিতম্” ইতি বিবঃ ।] কাম্বূ-
শব্দান্ [“কাম্বুনাবলয়ে শব্দে” ইত্যমরঃ] অঘমন্ শব্দাঘিতবলঃ । ধ্মাধাতী-
লঙি । তথা কুঙ্কমশব্দনামি জ্ঞানয়ন্ দুর্গম্যনিবারণায় জ্ঞানীতবলঃ । সৰ্ব্ব-
লঙ্ । ইতমুপজাতিঃ । পাদশেবে ব্রহ্মস্ব বৈকল্যেন দীর্ঘতা । “তথা পাদান্যমী-
উপি বা ।

Change of V.—পদবৃদ্ধিক্রমেণ: উদভিষ্যন্ত, অবাদয়ত....., কাম্বব-
তারঃ অধ্‌মায়ন্ত জ্ঞানীযন্ত.....(জনে:) ।

Derivation.—উদভিষন্—উত্-ভিষ-লঙ্ অন্ । লুঙ্ অশেষীন্,
অভিষ । অবাদয়ন্—(বদ-ণিষ্) বাহি-লঙ্ অন্ । লুঙ্ (অধিজনন্)-
অবাদীন্ । কাম্বম্—কমি-স: (কম:) জ: যজ্, ষ । অঘমন্—ঘ্মা-লঙ্ অন্ ।
লট্ ধনতি । লুঙ্ অধ্‌মাসীন্ । লিট্ দধ্মী । জ্ঞানয়ন্—জ্ঞা-নী-লঙ্ অন্ ।
লুঙ্ অনৈবীন্, অনেট ।

তঁহারা পট্ট ও কোঁমবস্ত্রের (ভিসির কাপড়) পতাকা উড়তী:
করিলেন, বংশী মৃদঙ্গ ও কাংস্য বাজিত করিতে লাগিলেন । উচ্চধ্বনি
শব্দ চতুর্দিকে নিনাদিত করিতে লাগিলেন । কুঙ্কম ও চন্দন আনয়ন
করিলেন ।

They raised up flags of silk and flax, played on flutes, the drum
and and gongs, sounded in all directions high sounding conches and
carried saffron and sandal wood.

Q. Show the difference between पद and वृद्धल ।
Ans. See above. Q. Account for the singular
number in वेणुसदृशकांसम् । Ans. See above. Q. Derive
कांस । Ans. कम्‌धातो: स इति कंस: । “इदमदिहलिकमिकविभ्य: स:”
इति कम्‌धातो: स: । कंसाय पानपात्राय हितं कंसीयम् । ज: । तस्य विकार:
कांसम् । यज्, छलोपश्च । २४ ।

श्रीव्राक्षिणासावदनं सरुक्मं

कृत्वाजिने प्राक्शिरसं निधाय ।

सञ्चित्य पात्राणि यथाविधान-

मृत्विग्जुहाव ज्वलितं चिताग्निम् ॥ ३५ ॥

35. Principal part :—मृत्विक् ज्वलितं चिताग्निं जुहाव । In-
complete verbs—कृत्वा, निधाय and सञ्चित्य । Object to कृत्वा—
श्रीव्राक्षिणासावदनम् । सरुक्मम्—Adj. to श्रीव्राक्षिणासावदनम् । प्राक्-
शिरसम्—Adj. to राजानम् । पात्राणि—object to सञ्चित्य । यथा-
विधानम्—Adv. to जुहाव ।

Prose order :—मृत्विक् अजिने प्राक्शिरसं निधाय, श्रीव्राक्षिणासा-
वदनं सरुक्मं कृत्वा पात्राणि यथाविधानं सञ्चित्य ज्वलितं चिताग्निं जुहाव ।

Substance :—अथ कृष्णसारचर्मणि राजानं स्थापयित्वा, पूर्वस्याम्
दिशि मसकम् संरक्ष्य तस्य च कर्णौ नासिका चक्षुषी च स्वर्णफलकेन आच्छाद्य
सुवादीनि गान्धेय संरक्ष्य तेन दीप्यन् अग्निम् जुहाव ।

Explanation in tika form :—अनु' अतो वा यजतीति मृत्विक्
याजकः, अतूपपदात् यज्धातोः "किन् निपातितः" । ["अथोप्राया धनेर्वाय्या
मृत्विजो याजकाश्च ते" इत्यमरः] अजिने कृष्णसारचर्मणि प्राक् पूर्व्यं शिरसि मूर्ध्ना
यस्येति तं प्राक्शिरसं श्वं निधाय स्थापयित्वा । तथाहि आश्वलायनः "तस्मिन्
वह्निरासीत्यं कृत्वाजिञ्च उत्तरलोमं, तस्मिन् प्रेतं संवेद्ययन्ति" इत्यादि । 'श्रीत्रं'
कर्णश्च अथ नेत्रश्च नासा नासिका च वदनं मुखश्च तम् "इत्यर्थं प्राणित्यंसेनाङ्गा-
नाम्" * इति एकवक्तावः । 'सरुक्मं' ससुवर्णे तुल्ययोगे बहुव्रीहिः । "रुक्मं कर्ण-

* A Dvandwa compound signifying members of living
beings, players (singers dancers &c) and component parts
of an army, shall be singular. Thus—पाणिपादम्, माहृक्कि-
पाणविकम् players on the Mridanga and panaba (kind of
drums). रथिकाचारीहम् ।

कुरं जायन्मदनपदीऽस्त्रियाम्” इति सुवर्चस्पथ्याये, वनरः । कला, तथाहि नारायणः “श्रीत्राचिनासावदनं सुवक्त्रम्—ततो हिरण्यवक्त्रैः, † द्विद्राक्षपि दधाति वै ॥” पात्राक्षि ज्ञुगादीनि यथाविधानं विधानमनतिप्रस्य गृह्यशास्त्रीय प्रकीर्य इत्यर्थः सखित्य चक्रप्रत्यङ्गेषु विन्यस्य । अत आनसायनः “दक्षिणहस्ते तुङ्† मध्ये उपधत्तं च दक्षिणे पात्रे स्थाप्य” ॥ इत्यादि । अखितं अयनं चितं, तद्वर्धनमिं जुहाव एतेन चत्वेष्टिकता । इन्द्रवक्त्रा इत्यम् ।

Change of V.—अखिता जुहुवे अखितः चित्वाभिः ।

Derivation.—श्रीच—यु-करणे डन् । अखिग्—अतु-यञ-किप् निपातः । अखितं—अख-कर्तरि क्तः । खट् अखति । जुङ् अज्वासीत् । खित् अज्वात् । जुहाव—ङ-खिट् । खट् जुहोति, जुहुतः, जुहति । जुङ् अहीषीत् । खिट् जुहाव, जुहवानास, जुहवाचकार, जुहवान्मधुव ।

मृगचर्च्ये पूर्वशिरा अग्रान् राक्षिन्ना कर्णनामिकां च वननं सुवर्णे आवृतं करिन्ना वज्रपात्रं यथाविधि चदेव अत्र राक्षिन्ना वाञ्छिकं अग्निं हताशनं आहतिं दितेन ।

Laying him on the skin with his head eastward and placing pieces of gold on the ears, the eyes, the nose and the mouth and putting the vessels agreeably to ordinance, the priest made it as offering on the kindled fire of cremation.

Q. Account for the singular number in श्रीत्राचिनासावदनम् । Ans. See above. १५ ।

† Pieces of gold.

§ The name of a book containing directions for religious rites.

‡ A wooden vessel of the shape of a crescent.

¶ A round vessel made of the wood of चवत्त ।

* A piece of wood shaped like a sword for stirring the boiled rice.

कृतेषु पिच्छीदकसञ्चयेषु
 द्वित्वाभिषेकं प्रकृतं प्रजाभिः ।
 प्रत्यानिनीषुर्विनयेन रामं
 प्रायादरक्ष्यं भरतः सपीरः ॥ ३६ ॥

36. Principal part :—भरतः (कर्तृ) अभिषेकं द्वित्वा चरख्यं (कर्म) प्रायात् । Adj. to भरतः—प्रत्यानिनीषुः and सपीरः । पिच्छीदक-सञ्चयेषु—भावे समन्ती । कृतेषु—Adj. to it. प्रकृतम्—Adj. to अभि-षेकम् । प्रजाभिः—nominative to प्रकृतम् (passive) विनयेन—कारणे वा उपलक्ष्ये द्वितीया ।

Prose order :—पिच्छीदकसञ्चयेषु कृतेषु भरतः प्रजाभिः प्रकृतं अभि-षेकं द्वित्वा सपीरः विनयेन रामं प्रत्यानिनीषुः चरख्यं प्रायात् । अथवा विनयेन प्रायात् ।

Substance :—पिच्छदानात् तर्पणक्रियायाः अस्त्रिसञ्चयनात् च परं प्रजाभिः प्रसृतं गुणं परित्यज्य भरतः विनयप्रदर्शनेन रामम् आनीतुम् पुर-वासिभिः सह चरख्यं गतः ।

Explanation in tika form :—पिच्छः पिच्छदानं, स्रदकं तर्पणं । मध्योऽस्त्रिसञ्चयनञ्च तेषु कृतेषु पिच्छीदकदानास्त्रिसञ्चयेषु अनुष्ठितेषु सत्सु । 'यस्य च भावेन भावलक्ष्यम्' इति समन्ती । [तत्र पिच्छीदकपदेन दाने लक्षणा । पिच्छीदकानां सञ्चयाद् इति केचित्] भरतः प्रजाभिः प्रकृतभिः "प्रजा स्थातुं प्रकृतौ जने" इत्यमरः । प्रकृतं प्रसृतं अभिषेकं राज्याभिषेकं द्वित्वा लक्ष्णा शब्दः इति शास्त्रातीः ज्ञा । शास्त्रातीसु ज्ञात्वा । ["आदि कर्ष्यणि निडा । कर्ष्या" इति वचनात् आदिकर्ष्यणि क्रियारर्थे षोड् निडा] द्वित्वा लक्ष्णा सपीरः । रवासिभिः सह, मया एकेन प्रसाद्यमानः कदाचित् नाम्नेदित्याशङ्कया पीरः । रामम् । विनयेन कारणेन रामं प्रत्यानिनीषुः प्रत्यानीतुमिच्छुः सन् ["समाश्रंस-भञ्ज उः" इति उः] अथवा विनयेन प्रसादनवा उपलक्षितः सन् उपलक्ष्ये द्वितीया । चरख्यं वनं प्रायान् गतवान् । वातेश्वरः । उपलक्ष्यप्रातिः ।

शीघ्रायमायैः ककुभोऽश्रुवानै-

र्जनैरपन्यानमुत्थित्य हृत्तेः ।

शोकादभूषैरपि भूषकासा-

ञ्चकार नागेन्द्रयाश्चमिन्त्रैः ॥ ३७ ॥

Change of V.—प्रत्यानिनीषुषा.....प्रायायत अरय्य' भरतेन स
पीरिष ।

Derivation.—कृत—कृ-कर्त्तृणि 'कृः । द्वित्वा—ङा-काच् । कृ
जहाति, जहतिः, जहोतः, जहति । लोट् (2nd person sing.) जहाहि
जहिहि । जहोहि । लुङ् अहासीत् । प्रकृतम्—प्र-कृ-कर्त्तृणि (आदिकर्त्तृणि)
कृः । प्रजा—प्र-जन्-ङः । लुङ् अजनि, अजनिष्ट । प्रत्यानिनीषुः—प्रति-आ-
नी-सन्-ङः । प्रायात्—प्र-या-लङ् ह ।

पिण्डदानं च उर्गणकार्यं समाधा हईले, अज्ञातं अभिषेकं प्रस्था-
पयित्वा, तानि ताहा परित्याग करिया सबिनये रामचन्द्रके आनिवार
ज्ज पुरवासिदिगेर सहित अरण्ये प्रस्थान करिलेन ।

After the oblation of food and libation of water were offered, and
the bone was preserved, Bharata rejecting the inauguration proposed
by the subjects set out for the forest with the citizens, desiring to
bring back Rama with entreaties.

Q. Account for कृ being used in प्रकृतम् । Ans.
'आदिकर्त्तृणि निष्ठा वक्तव्या' । Of the two verbs viz. प्रजाः 'प्रकृत-
व्यः' and भरतः 'जहो' the verb i. e. प्र-कृ denoting the first
action, has had the निष्ठा i. e. कृ । Q. Can it be रामस्य
प्रत्यानिनीषुः ? Ans. "न लोकेत्यादिना" प्रत्यानिनीषुः इत्यत्र उर्गणवान्
बहोप्रतिविधः । Q. Of what other verb can द्वित्वा be form-
ed ? Ans. It can be formed of आ । "दधाते द्विः" । ३६ ।

37. Principal part :—भूः (कर्त्तृपदम्) जनेः (करत्तृ) चक्षुरा-

उकार । Adj. to जनेः—श्रीप्रायमाद्यैः, अनुमानैः, स्त्रैः, अभूवैः and नागिन्द्रयाद्यभिधैः । ककुभः—object to अनुमानैः । उपेक्ष—अप्यम् । अपमानम्—object to उपेक्ष । श्रीकात्—हेतीः ।

Prose order :—श्रीप्रायमाद्यैः, ककुभः अनुमानैः, अपमानम् उपेक्ष स्त्रैः नागिन्द्रयाद्यभिधैः श्रीकात् अभूवैः अपि जनैः भूः चकासाचकार ।

Substance :—अथ प्रमावर्गः इतिभिः रथैः अनेन सह दिव्यो व्याप्य, जनबाहुल्यात् अमार्गमपि गच्छन् हुतं रामम् अनुससार, तेन च पृथ्वीं प्रपद्ये ।

Explanation in tika form :—श्रीप्रायमाद्यैः अशोत्रैः श्रीवैभवंतिः काथेयमादहुतं गच्छदित्यर्थः । [“भक्षादिभ्यो भुव्यच्” लोपश्च इत्यम् ।] इति अभूततद्भावे कश्च् । इति श्रीप्राय नामचातुः, किलात् आत्मनेपदम् अतः ज्ञानच् । ककुभः दिशः [“दिशश्च ककुभः काठा आमाश्च इतिश्च ताः” इत्यमरः] अनुमानैः व्यानुवृत्तिः । अपमानमुपेत्य स्त्रैः बहुल्यात् अमार्गमपि गत्वा जनैः [“अपमानम्” इत्यत्र “पथो विभावा” इति नञ्पूर्व्यात् पथः समासीनविधेर्लोकस्थितत्वात् अत्र न समासान्] नागिन्द्रा इतिनेष्टाः रथाः अन्वाच इति नागिन्द्रयाद्यम्, इच्छे सेनाहत्यात् एकवचनः, तेन मित्रैः युक्तेः [चत्वारोत्तरस्य न पूर्व्यनिपातः, बहुवचनियम् इति वचनात्] श्रीकात् हेतीः अभूवैः अनलङ्कारैरपि जनैः करचभूतैः भूः भूमिः चकासाचकार दिदीपे । अत्र भूवचनचित्तानां भूवचं विरोधः । इति विरीचाचकारः । तद्वचनं यथा, “विरीचः सोऽविरीचेऽपि विरहत्वेन वदचः” इति । कुन्दीऽन उपमाविर्भावः ।

Change of V.—सुवा चकासाचक्रे ।

Derivation :—श्रीप्रायमाद्यैः—(श्रीप्र-कश्च्) श्रीप्राय-ज्ञानच् । अनुमानैः—अनु (स्त्रादिः) ज्ञानच् । लट् अनुते । लुङ् चात्रिष्ट, चाट । लिट् जानते । स्त्रैः—क्षप-कर्तरि क्तः । लट् संपति । लुङ् चक्षपत्, चक्षासीत्,

* अभूततद्भावविषयेऽपि भक्षादिभ्यो भवत्वर्थे कश्च् स्यात्, इत्यनानाभिर्वा लोपश्च, अथश्री अश्री भवति वञ्चावति । इच्छीयः यथा, अनुमानाः सुमानाः भवति सुमानवति । सुमानश्च इत्यस्य स-वीपः ।

उच्चिच्छिरे पुष्पफलं वनानि ।

सखुः पितृन् पिप्रियुरापगासु ।

आरेसुरित्वा पुलिनान्यशङ्कं

छायां समान्त्रित्य विशन्नसुख ॥ ३८ ॥

अस्वासीत् । भूपा—भूष-पः । भूषयति । अस्वासाश्चकार—अस्वास-लिट् ।
लट् अस्वासि । लङ् अस्वात् ।

जनगण सङ्घे हरेण दिक् व्याप्तं करिष्य पथहीनं नानेव गमनं
करिष्ये नानि । शौके तादात्म्येन वेश-डूषा नाधिकृत्येन अ-
नागेल-वृक्ष-मिश्रितं सैव जनसमूहं पृथिवीके श्लेषात्तित करिष्ये ।

Men supplied with the best of elephants, the chariots and horses
bedecked the earth, unadorned though they were on account of grief,
men, who making haste spread themselves in all directions and pro-
ceeded on, in pathless places.

Q. Why not अस्वासाश्चकार, 'क', being an उभयपदी, and
the fruit of the action accruing to the agent?

Ans. कृधातोः उभयपदित्वात् आत्मनेपदित्वं युज्यते, क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वात् ।
तत् कथमत्र न आत्मनेपदम् ? अत आह । आसः परं कृधातोः अनुप्रयोगात्
अस्वासाध्यातोः परस्मैपदित्वम् कृ-धातो युज्यते । अतः नात्र कृधातो आत्मनेपदित्वम्
अपितु अस्वास्-धातुवत् परस्मैपदित्वम् । "कृष्य अनुप्रयुज्यते" इति शासनात् ।

Q. Decline अश् in लट् । Ans. "अश्नाति सुचिमाहारम् अश्नुते
च परमापः" इति कविरहस्यम् । Q. Explain the formation
of श्रीप्रायमाश्वैः and समास in नागेन्द्रयाचमिनैः । Ans. See
above. । ३७ ।

38. (1) ते (कृष्णं कर्णं) वनानि (गीर्वाणं कर्णं) पुष्पफलं (सुखं
कर्णं) उच्चिच्छिरे । (2) ते आपगासु (अधिकारणं) सखुः, पितृन् (प-
(कर्णं) पिप्रियुः । (3) ते पुलिनानि (इत्वा इत्यस्य कर्णं) इत्वा (क-)

आरेतुः । (४) ते छाया (समाश्रित्य इत्यस्य कर्म) समाश्रित्य (य) विश-
यसुः च ।

Prose order :—(जनाः) पुष्पफलं वनानि उच्चिच्छिरे, आपगात् सखुः,
पितृन् पिप्रियुः, पुलिनानि इत्वा आरेतुः छायां समाश्रित्य अशङ्कं विशयसुच ।

Substance :—ते जनाः वनेभ्यः पुष्पाणि कुसुमानि च अचिन्त्यन्, नदीषु
प्राप्त्वा पितृन् तर्पयामासुः । पुलिनानि प्राप्य तत्र रमन्ते स्म, छायासमाश्रयं विश्रामम्
प्रवापुः ।

Explanation in tika form :—ते जनाः गच्छन्तः पुष्पाणि फलानि
च पुष्पफलं “जातिरप्राणिनाम्” इति एकवद्भावः । वनानि उच्चिच्छिरे वनानि
वघटयन्तः फलानि जगदुत्तरित्यर्थः । फलवत्कर्त्तरि आत्मनेपदम् । वनः नीत्यस्य
‘अकथितश्च’ इति कर्मसंज्ञा । तथाचोक्तम् भाष्ये “दुष्टं याचि दुष्टि प्रच्छि-
मेति चिञ्जासुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । द्रविशासिगुणेन च यत् सचते तद-
तोषितमाचरितं कविना ॥” उच्चिच्छिरे इति पाठान्तरम् । आपगात् नदीषु
अपां समूहः आपं, समूहे अण् ; तेन गच्छतीति आपगा, गमेः उः] “स्रोतस्सखी
तीपवती सखती निष्प्रापगा” इत्यमरः । सखुः खातवन्तः, पितृन् पिप्रियुः
पितृवन्तः उदकाञ्जलिना इति शेषः । पुलिनानि सैकतानि “तीथोल्लिखं तत्
लिखं सैकतं सिकतामयम्” इत्यमरः । इत्वा गत्वा आरेतुः शोकापनीद्वारा
चक्रीकृतः । “व्याङ्परिभ्यो रमः” इति परस्मैपदम् । आरेटुरिति पाठे शोकात् शब्दं
वक्तुं रितार्थः । छायासमाश्रयं समाश्रित्य अशङ्कं विश्रम्य यथा तथा विश्रयसुः
प्रयाताः । अनेकक्रियासु एककर्तृकत्वात् दीपकाख्यहारः । इतमिन्द्रवशा ।

Change of V.—(जनैः) सखे, पितरः पिप्रियिरे, आरेमे, विशयमे ।

Derivation :—उच्चिच्छिरे—उत्-चि-छिट् इरे । छट् चिभोति, चिनुते ।
कुङ् चचैवीत्, चचैष्ट । छिट् चिमाय, चिकाय, चिच्ये, चिच्ये । सखुः—खा-
लोट् उस् । लट् खाति । सुङ् चखासीत् । छिट् सखी । पिप्रियुः—प्री-षिट्
इष । लट् प्रीषाति, प्रीषीते । आरेतुः—आ-रम-सिट् उस् । लट् रमति ।
कुङ् अरत् । रिश्चसुः—वि-चम-सिट् उस् । लट् श्रामति । कुङ् चचमत्,
चचमोत् ।

संप्राप्य तीरं तमसापगाया
गङ्गास्यसम्पर्कविद्युद्भिभाजः ।
विगाहितुं यासुनमस्य पुच्छं
यशुर्निरुद्धमवृत्तयस्ते ॥ ३८ ॥

तांशोरा वन हरेते नृणां कल मर्यादं कद्रिण । नदीते वानं कद्रिण
पिङ्गलाकेन उर्ण कद्रिण, नृणां वानं कद्रिण ह्योरा अवलवन कद्रिण
निःशङ्क विद्यां कद्रिण नाग्नि ।

They "rifled the forests of" fruits and flowers, they bathed in the
rivers where they offered libations of water to the manes at
going to the sand bank they under the shelter of shades rest
fearlessly.

Q. Explain the samas in पुष्पफलम् । Ans. See
above. Q. Change the voice in वनानि पुष्पफलम् उचि-
क्रीरे । Ans. The same. "गोचे याचादयः" इति कर्णेचि वाच्ये याचादौ
गोचे कर्णेचि प्रथमाविधानात् च वनानि इत्यत्र प्रथमा, पुष्पफलम् इत्य-
द्वितीया । Q. Account for चार्त्तनेपद in उचिक्रीरे । Ans.
"स्वरितवित्तः कर्त्तृनिर्वाये क्रियाफले । इति फलवत्कर्तृत्वत्वात् चार्त्तनेपदम्
Q. Account for परलौपद in चारितुः । Ans. "वि-चार-परि-
रतः" इति चार्त्त-पर्यायोः परलौपदम् । ३८ ।

39. ते (कर्तृ) चम्पु (विगाहितुम् इत्यस्य कर्त्तृ) विगाहितुम् ययुः
निदहन्महतयः—Adj. to ते । यासुनम् and पुच्छम्—Adj. to चम्पु
Subordinate sentence—तमसापगायाः (चम्पु) तीरं (कर्त्तृ) संप्राप्य
गङ्गास्यसम्पर्कविद्युद्भिभाजः—Adj. to तमसापगायाः ।

Prose order :—ते गङ्गास्यसम्पर्कविद्युद्भिभाजः तमसापगायाः तीरं संप्रा-
प्य निदहन्महतयः (चम्पु) पुच्छं यासुनम् चम्पु विगाहितुं ययुः ।

Substance :—वा तमसा गङ्गास्यस्य चम्पु पुच्छं यासुनम्, तीरं

আশায়, তে কাযানিলাদিনা অশ্বখৈদম্ অপনীত সন্নিগৃহায়াঃ যমুনানয়াঃ পুণ্যঃ
জলং জাতুন্ জমুঃ ।

Explanation in tika form :—তে জনাঃ গঙ্গাসুসম্পর্কঃ গঙ্গাসুনা
সম্পর্কঃ ভাগীরথোসলিলমর্থগঃ তৃতীয়াসমাশঃ । তেন বিমুহিঃ অতিশয়িতপবিত্রতা
তৃতীয়াসমাশঃ । তাং ভজতে যা তস্যাঃ । “ভজী শ্বিঃ” ইতি শ্বিঃ । উপপদ-
সমাশঃ । তাস্ম্যতি স্রবণাত্ পাপং নাশয়তীতি তমসা, তমধাতৌ: অসচ্, তদাখ্যা
আপগা নদী, মধ্যপদলোপী সমাশঃ । তস্যাঃ তীরং কূলং সंप্রাপ্য গতা [‘তরসা
ইতি পাঠে বর্ণনৈত্ব্যঃ । “তরসী বল্লরংসী” ।] নিরুদ্ধা কাযানিলাদিসেবনাত্
প্রশমিতা শ্লুমহতি: স্রৈদব্যাপার: যेषাং তৈ তথাভূতা: সন্তা:, পুণ্যং পবিত্রং পাবনং বা
যমুনায়া ইদং যামুনম্, অণপ্রত্যয়: । যমুনাসম্বন্ধি জলং বিগাহিতুং বি-গাহধাতৌ:
নমুন্ । তত জাতুমিত্ব্যর্থ:, যযু: গতা: । তমসানদী যমুনাসন্নিগৃহা গঙ্গা-
সঙ্গতা চ, যস্যা: সমীপে বাস্মীকিতপৌবনমাসীত । হতশমুপজাতি: ।

Change of V.—যযে নিরুদ্ধপ্রশমতিभि: তৈ: ।

Derivation.—তমসা—তম-অসচ্ । গঙ্গা—গম-গন্ । সম্পর্ক—
সম্ পৃষ ভাবে ঘজ । বিগাহিতুন্—লট্ গাহতে । লুঙ্ অগাহিট । যামুনম্
যমুনা—অণ্ । নিরুদ্ধ—নি-রুধ-কর্ম্মণি ক্ত: । লট্ রুধিষি, রুধি । লুঙ্
অরুধত, অরীতসীত, অরুহ ।

পূজাঙ্গলের জলপূর্কে যে তমসানদী সুবিশুদ্ধ তাহার তীরে উপনীত
হইয়া ও প্রাণ্ডি দ্রব করিয়া, যমুনায় পবিত্র জলে স্নান করিবার জন্ত
প্রবন করিল ।

Reaching the bank of the river Tamasa that attained purity from
contact with the waters of the Ganga, they went to have a dip in
the holy water of the Jamuna after they had been relieved of
fatigue.

Q. Give the derivative meaning of আপগা ।

Ans. অযাং সমুচ্চ: আপন্ । অয্ । অযাং জলসমুচ্চং তেন তত্ বা গচ্ছতি
(প্রাপ্তোতি) যা সা আপগা নদী । নমধাতৌ: ড: । ১৫ ।

इयम्भरहाजमुनेनिकेतं

यस्मिन् विश्राम समेत्य रामः ।

च्युताशनायः फलवद्भिभूत्या

व्यस्यन्नदन्त्यां शिशिरैः पयोभिः ॥ ८

40. Principal sentence :—ते (कर्त्तुं) भरहाजमुनेः (सम्) निकेतम् (कार्यं) ईयुः । Cor-relative sentence—रामः (कर्त्तुं) यस्मिन् (अधि) विश्राम । Adj. to रामः—च्युताशनायः । फलवद्भिभूत्या and पयोभिः—कारणे, वा कर्त्तरि द्वितीया । शिशिरैः—Adj. to पयोभिः । उदन्त्याम्—object to व्यस्यन् ।

Prose order :—यस्मिन् रामः समेत्य फलवद्भिभूत्या च्युताशनायः, (तथा) शिशिरैः पयोभिः उदन्त्या व्यस्यन् (सन्) विश्राम, भरहाजमुनेः (त) निकेतम् (ते) ईयुः ।

Substance :—यत्र भरहाजाग्रमे रामोऽपि उपस्थाय आयमवचकलैः शोतलपयोभिश्च निहतञ्जत्पिपासः आसीत्, तत्र भरतानुगाः पीराः अपि समुपस्थिताः ।

Explanation in tilka form :—यस्मिन् भरहाजाग्रमे रामः समेत्य संगय फलवतां फलितानां वचाणां विभूत्या समृद्धा सेतुभूतया, “फलवान् फलिनः फली” इत्यमरः । च्युता अपगता अशनाया भोजनेच्छा बुभुक्षा इति यावत्, यस्य स तथाभूतः “अशनाया बुभुक्षा च” इत्यमरः । तथा शिशिरैः शोतलैः पयोभिः कलिलैः उदन्त्या पिपासां “उदन्त्या तु पिपासा दृष्टं तर्ध” इत्यमरः । व्यस्यन् वारयन् । असेर्देवादिक्लृप् शतरि रूपम् । विश्रामश्च विश्रानः तं भरहाजमुनेः निकेतम् आयमम् ईयुः प्रापुः, ते कृणाः इति शेषः । [अशनाया उदन्त्या च इति शब्दौ “अशनायोदन्त्याया बुभुक्षापिपासागर्हेषु”* इति कज्जनी

* The nominal verbs (नामधातु) viz. अशनाय उदन्त्या and अनाय are formed irregularly (निपातनसिद्ध) with the affix क्यप् in the sense of hunger thirst and avarice respectively.

वार्चयमान् स्खलितशायिनश्च
युयुक्षमाणाननिशं मुमुक्षून् ।
अध्यापयन्तं विनयात् प्रणेमुः
पद्मा भरद्वाजमुनिं सशिष्यम् ॥ ४१ ॥

निवातितौ । ततः अ-प्रत्ययः । स्त्रीत्वात् च आप् । इति अशनाया उदया च
शब्दार्थं निष्पन्नम् । इत्तमुपजातिः ।

Change of V.—इयं निकेतः । विशयमी रामिण अताशनायेन व्यसता ।

Derivation.—इयः—इ-लिट् उत् । लृङ् अगात् । अशनाया—
(अशन-क्यच्) अशनाय-अः स्त्रीत्वात् टाप् । व्यसन्—वि-अस-शब्द । लट्
प्रत्यति । लृङ् आस्यत् । उदया—(उदक्-क्यच्) उदन्य-अ-स्त्रीत्वात् टाप् ।

ताशरा भरद्वाज मुनिर निकेतने उपश्रित इहेन । एहे शाने
रामिण आसिता कलवान वृक्षेर कलमल्लदे दूषा निरुक्त करिशा ७
शुशीतल झले दुका निवारण करिशा विश्राम नाड करिशाहिलेन ।

Thy reached the residence of the ascetic Bharadwaja where Rama
having some had rested, having been relieved of hunger by the
abundant products of the fruitful trees, and of thirst by cold water.

Q. Explain the formation of अशनाया and उदया ।

Ans. See above. Q. Give the meaning of मुनिः । Ans.

मननात् मुनिः । “मन्यतेकश्च” । इति मन्धातोः इकारे कृते अकारस्य उकारा-
देशः । “दुःखेनमुद्विग्नमनाः, सुखेन विगतस्तदः । मोतरागभयक्रोधः स्मिरधी
मं निरुच्यते । ४० ।

41. Principal part :—ते (कर्त्तृ) भरद्वाजमुनिं (कर्म) प्रणेमुः ।

Adj. to ते—पद्मा । Adj. to भरद्वाजमुनिम्—अध्यापयन् and सशिष्यम् ।

विनयात्—स्वबल्योपे पञ्चमी । अनिश्चम्—Adv. to युयुक्षमाणान् । मुमुक्षून्
—object to अध्यापयन् । The rest are adj. to मुमुक्षून् ।

Prose order :—(ते) विनयात् पद्माः (सक्तः) वार्चयमान् स्खलित-

शायिनः युयुक्षमाणान् अनिशं सुसुचून् अध्यापयन् सशिष्यं भरद्वाजमुनिं प्रणेषुः ।

Substance :—अथ विनयवशात् पद्भिः गच्छन्तः भरतद्वयः शिष्यैः सह वर्तमानं भरद्वाजमुनिं प्रणेषुः । तदा सः संयतवाक्यान् स्थण्डिलस्थितान् योगाभ्यासरतान् सन्ततं मीक्षार्थिनः अध्यापयन् आसत् ।

Explanation in tika form :—ते जनाः विनयात् विनयेन, हेतो अथवा ल्यबलोपे पञ्चमी । पादाभ्यां गच्छन्तीति पद्भाः पादचारिणः [“अन्तेष्वपि दृश्यन्ते” इति गम्धातोः उः, पादस्य च पदादेशः*] । एतेन यावत्स्था अपि पादचारिणः अभवन् इति गम्यते । वाच्यमानं मौनव्रतिनः [“वाचि यमी व्रते” इति खच्] स्थण्डिले परिष्कृतभूमौ शिरते इति स्थण्डिलशायिनः भूशायिनः “यःस्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशायसी” इत्यमरः । तथोक्तान् । “व्रते” † इति णिनिः । युयुक्षमाणान् योक्तुमिच्छन्तः, योगाभ्यासनिष्ठानित्यर्थः । अनिशं अविच्छेदेन सुसुचून् मीक्षामित्थोपिणश्च अध्यापयन् पाठयन् सशिष्यं शिष्यैः सहितं भरद्वाजमुनिं प्रणेषुः प्रणमन्ति स्म । अथवा विनयात् प्रणेषुः इत्यन्वयः । वृत्तमुपजातिः ।

Change of voice :—अध्यापयन् प्रणेषे पद्भैः भरद्वाजमुनिः सशिष्यः ।

Derivation.—वाच्यमानं—वाच्-यम-खच्, निपातः । अपरे, वाङ्-यम-ख । स्थण्डिलशायिनः—स्थण्डिल-शी-णिनिः । लट् श्रिते । लुङ् अश्रयिट् । युयुक्षमाणान्—युज्-सन्-शानच् । सुसुचून्—सुच्-सन्-उः । लट् मुञ्चति, मुञ्चते लुङ् अमुचत्, अमुक्त । अध्यापयन्—अधि-इङ्-णिच्-शब्द । लट् अध्यापयति । लुङ् अप्रज्जीगपत्, अध्यापिपत् । प्रणेषुः—प्र-नम-लिट् लृप् । लुङ् अनंसीत् । पद्भा—पाद-गम्-उः ।

* “हिमकाविहतिषु च” The word पाद followed by हिम कापि and इति is transformed into पद । The च in the aphorism represents such as are not contained in the above one. So पद् by the force of च, can be formed accordingly.

† “व्रते” व्रते गम्यमाने सुवन्त-उपपदे चातीः णिनिः प्रत्ययी भवति । व्रताः भावे न णिनिः स्यात् । अतः व्रताभावपक्षे ‘स्थण्डिले श्रिते’ इत्येवं स्यात् ।

आतिथ्यमेभ्यः परिनिर्व्विण्णोः

माल्यद्रुमा योगवलेन फेः ।

धामप्रथिज्जो म्मदिमान्वितानि

वासांसि च द्वाघिमवन्त्युदूङ्गः ॥ ४२ ॥

তাহারা পন্থব্রজে গমন করিয়া শিষ্য ভরদ্বাজ মুনিকে সন্নিবেশ
প্রদান করিল। ইহারা বাক্য সংবহন করিয়াছিলেন, হৃদয়ে অর্থাৎ
ভ্রমিতে শয়ন করিতেন, যোগে নিরত ও সততই মুমুকু তাহাদিগের
অধ্যাপনায় মুনিবর তৎকালে নিযুক্ত ছিলেন।

They going on foot humbly prostrated themselves before Bhara-
lwaja the ascetic with his disciples when the former was teaching
the latter ones who vowed to silence and used to sleep on the open
ground, were always desirous of salvation and were given to yoga.
(fixed contemplation).

Q. Explain the formation of वाच्यमान् । Ans.

“बाचं यमो व्रते” वाक्शब्दे उपपदे वम्धातोः स्वाच् स्यात् व्रते गम्ये । ततः
“बाचं यमपुरन्दरी च” इति अमन्तत्वं निपातितम् । Q. Parse अनिष्टम् ।

Ans. नाशिं निशा विष्टाविष्टातो यस्य तादृशं समयम् इत्यर्थे अन्त्यमसंशयी वितीया । अथवा न निश्चिते अन्न इति नि-श्रीषातोऽन्तः । “सातत्यं खरादे-
राजसिगन्धलेन तस्य तन्न पाठः” इति प्रौढमनोरमावचनात् अन्त्यमसंशयम् । अत्रापि

अत्यन्तसंक्षेपे द्वितीया । Q. Account for पक्ष्मो in र्विनयात् । Ans.

See above. Q. Conjugate the root of वृष्यनामान् in

सद. Ans. दिवादिगोपीयुक्त आत्मनेपदिनः युज्यातीः तदि रूपं यथा—
'युज्यते' &c. । ४१ ।

42. Principal sentences :—(1) (मुनिः) कल्पद्रुमाः (कर्तुः)

केनुः, (२) बासांसि च (कर्ष) लङ्ङुः । Adj. to बासांसि—बहिर्नाम्बितानि
and दाहिन्बन्धि । Adj. to मुनेः—परिनिर्बन्धोः । एषः—सम्प्रदानम् ।

आतिथ्यम्—object to परिनिर्व्विण्णोः । योगवलेन—हेतुना । धामप्रथिक्—हेतोः (पञ्चमी) । अथवा “सुनेः इत्यस्य विशेषणम् ।

Prose order :—एभ्यः आतिथ्यं परिनिर्व्विण्णोः, तथा ग्रथितधामः (सुनेः)

योगवलेन कल्पद्रुमाः फेलेः । अदिमान्वितानि द्राघिमवन्ति वासांसि च उद्गूः ।

Substance.—भरतादिभ्यः आतिथ्यं विधातुम् तपोमहिमान्वितः भरद्वाजः योगवलेन कल्पद्रुमेभ्यः इष्टानि सुरसफलानि, कोमलानि वसनानि च दीर्घाणि उत्पादयामास ।

Explanation in tika form :—एभ्यः भरतादिभ्यः, सम्प्रदाने चतुर्थी, अतिथये इदम् इति आतिथ्यम् अतिथ्यर्थं अन्नपानादिकम् इत्यर्थः । “अतिथे अर्गः” इति अत्र । परिनिर्व्विण्णोः सर्व्वतोभावेन दातुमिच्छीः । निर्पूव्वीं वधिः दानार्थकः । तस्य भरद्वाजस्य योगवलेन समाधिवलेन कल्पद्रुमाः कल्पद्रवाः फेलेः अन्नपानादिकमिति शेषः । तथा तस्य सुनेः धामप्रथिक् : (धामः प्रथिमा तस्मात् इति हेतौ पञ्चमी) तेजोवाहुल्याहेतोः । केचित् धामा तेजसा प्रथिमां पृथुत्वं यस्य इति मुनिविशेषणमाहुः, तेजसो वह्निर्निर्गमात् शरीरस्य पृथुत्वं जायते इत्यर्थः । ते कल्पद्रुमाः अदिमा अदुत्वेन अन्वितानि युक्तानि, द्राघिमा दीर्घं विद्यते येषां तानि तथाभूतानि वासांसि वस्त्राणि च । चकारः समुच्चये । उद्गूः उद्गूहति अन् । [पृथु मृदु दीर्घशब्देभ्यः तस्य भाव इत्यर्थे “पृथ्वादिभ्य इमनिच् वा” इति इमनिच् । “रक्षती कृत्वादिर्लघोः” इति पृथुवृद्धशब्दयोः ‘कृ’ इत्यस्य रादेशः । दीर्घशब्दस्य ‘प्रियच्छिरे’ आदिना द्राघादेशः । पञ्चात् मतुम् ।] इति मिश्रव्या ।

Change of V.—कल्पद्रुमैः फेले.....उद्गूहरे ।

Derivation.—आतिथ्यम्—अतिथि च्छः । परिनिर्व्विण्णोः—परि-निर्-वप्-सन्-उः वडो । योग—युज-यञ् । अद् युज्यते (दिवादिः) । लुङ् अयुक्त । फेलेः—फल-लिट् उस् । लट् फलति । लुङ् अपासोत् । ग्रथिमन्—पृथु इमनिच् । अदिमन्—अदु-इमनिच् । द्राघिमवन्ति—(दीर्घ-इमनिच्) द्राघिमन्-मतुप् । उद्गूः—उत्-वृद्ध-लिट् उस् । अद् वडति, वडते । लुङ् अपासोत्, अपीद ।

आज्ञां प्रतीषुर्विनयादुपास्तु

अंगुः सरागं ननृतुः सहावम्

सविभ्रमं नेमुहदारमूषु

स्तिलोत्तमाद्या वनिताश्च तस्मिन् ॥ ४३ ॥

ताहादत्त आतिथ्याक्रिया सम्पादनार्थं समुत्पन्नं उपोषादिमाहित
अवित्र बोधवत् प्रभावे कर्मक्रम इहेते अत्रौष्ठे कल, एवम् अङ्कोमल ओ
सूदीर्घ वसन उद्वेगम् इहेन ।

By the power of divine contemplation of the ascetic, great in
lustre, who was desirous of conducting entertainments to the guests
the celestial trees yielded fruits and clothes of fineness and of
sufficient length.

Q. Parse धामप्रविशः । Ans. भरणजस्य इत्यस्य विशेषणम् ।
पद्यवा पद्यव्यनमेतत् । तथाचै इती पद्यमी । Q. Decline प्रथमम् ।
Ans. पुंसि विशेष्यपदमेतत् । प्रथिमा प्रथिमानी प्रथिमानः, प्रथिषः प्रथिषा,
प्रथिमन्मान् &c. Q. Give the past participle form of
फल alone and with the prefixes 'of' सम्, उत् and प्र ।
Ans. फल क्तः = फुल्लः, फुल्लतः, फुल्लितः । सम्-फल, संपुल्लः, उत्-फल,
उत्पुल्लः । प्र फल, प्रफुल्लतः । ४२ ।

43. (1) वनिताः (कर्तृ) आज्ञां (कर्म) प्रतीषुः । तिथीत्तमाद्याः—
Adj. to वनिताः । (2) वनिताः विनयात् (स्थूलोपे पद्यमी) उपास्तुः ।
(3) ताः सरागं (क्रि-विष) अंगुः । सहावम् (क्रि-विष) ननृतुः । (4) ताः
सविभ्रमं (क्रि-विष) नेमुः । (5) ताः उदारम् (क्रि-विष) कपुः । तस्मिन्—
अविभ्रमं सप्तमी ।

Prose order :—तस्मिन् तिथीत्तमाद्याः वनिताश्च आज्ञां प्रतीषुः, विनयात्
उपास्तुः, सरागं अंगुः, सहावम् ननृतुः सविभ्रमं नेमुः, उदारम् कपुः ।

Substance :—तपःप्रभावात् तिथीत्तमाप्रवृत्तयः स्वर्गस्त्रियः तस्मिन्

अरहाज्ञाश्रमे भरतानुमानां ग्रीचनाय तेषाम् आदिङ् पाञ्चवानासुः, सविनयस्य
तान् सिनेविरे, तत्कृतेषु गीतेषु रायः प्रकटितोऽभूत् । मूर्ध्निषु पिशासादि-
कम् अवल्यत । प्रकृतिषु विभक्तः अवल्यत । वचनेषु उद्धारता वचिता
इति ।

Explanation in tika form :—अथ तपःप्रभावात् अनुहित
राजोचितम् आतिथ्यम् प्रकटयन्नाह आशामिति । तस्मिन् आश्रमे तिखीतमा
तन्नामौ चक्षुराः आया यासां ताः तिखीतमायाः वनिताः, वनन्ति सम्बन्धं जनने
इति वनिताः, वन् आतोः इतच् । दिव्ययोषितः “वनिता आनितावर्णानुरागायाश्च
योषिति” इति चमरः । आशां मुनेरादिषु प्रतीषुः व्यङ्गीतवत्तः पीटीवत् इत्यर्थः ।
वक्ष्यामिहान् प्रति-इवधातोः खिटि उच् । विनयात् विनयेन उपास्यः
उपात् स्थाधातोः लुङ् । उपस्थिताः पादोदकादिदानेन उपसर्गा चङ् ।
ननु देवतावृद्धा दुर्गयानासुः, तथात्वे आत्मनेपदं स्यात् । सरामे जालवादिश्रमयुक्तं
यथा स्थापचा जगुः गीतवत्तः । उद्धारं पिशासादिष्विष्टायुक्तं नष्टतुः नर्तितवत्तः ।
“स्त्रीणां पिशासविश्वीकविभक्ता ललितं तथा । इत्या लीलेत्यमो द्वावाः ।”
इत्यमरः [उक्तञ्च दपंचलता, “भुनेत्रादिविकारैश्च सम्भीषिष्यप्रकाशकः । आन
एवात्मसंलक्ष्यविकारी हान् वृत्तते” इति] सुविभक्तं चमुरावात् आत्मियुक्तं यथा
ज्ञात् तथा नेतुः प्रचताः [विभक्तस्वरया काले भूषास्त्रानविपर्ययः ।” इति]
उद्धारम् अनुः अवल्यम् उक्तवत्तः । उद्धारो दाहमद्यतोर्दंविष्ये आभिधेयवत्
इति ब्राह्मनात् । दीपकालङ्कारः । इत्यमुपजातिः ।

Change of V.—आशा प्रतीषे, उपास्त्रावि, जवे, नष्टते, नेमे, जवं
तिखीतमायाभिः वनिताभिः ।

Derivation. — प्रतीषुः—प्रति-इव-खिट् उच् । खट् प्रतीषति । लुङ्
प्रत्येपीत् । उपास्युः—उप-स्था-लुङ् चम् । एवमवचने चक्ष्यात् । जगुः—मे-
खिट् उच् । खट् नावति । नष्टतुः—उत्-दिवाविः । खट् वृत्ति । लुङ्
चमर्षीत् । खट् नर्तयति, नर्त्तयति । वनिता—वन्-उपमे इति, वन्-इतच् ।
वनन्ति खट् । चवानीत्, चवनीत् लुङ् ।

वस्त्राभ्यापानं शयनञ्च नाना

अस्त्रावकाशे वचिसंप्रसूतम् ।

तान् प्रीतिमानाह मुनिस्ततः स्म

निबद्धमाहं पिवतात्त मेधम् ॥ ४४ ॥

तिलोत्तमा अङ्गुलि रमणीयं वरि आञ्जानुवर्तिनी रहै। तारा।
नविनये भवतामृगनिनेर परिचर्या करिते लागिन। मालवादि राग
रागिनी सहित सङ्गोड करिते लागिन, तावत्तन्निर सहित नाचिटे
लागिन, नविनये अंगार करि। उदारवादी अंगार करिते लागिन।

Loving women such as Tilottoma yielded to the directions of the
ascetic, served them humbly, sang in musical harmony, danced with
coquettish gestures, bowed with grace (or amorous gestures) and
spoke politely.

Q. Account for परकीपद in उपान्तः । Ans. "उपान्त
ईवपूजा सत्तिकरञ्च मित्रकरञ्च पविषु ।" इति उपपूर्य्यकात् स्थापानो ईवपूजा
चाकनेपदं स्थात् । अतः तु न ईवपूजा पूजनम्, अतः परकीपदम् । "स्तुति
स्तुतिभिरर्थाभिरपतस्ते सरस्वती" इत्यत्र तु रवी ईवाग्रत्वात् ईवत्परीपः,
अतः तत्र चाकनेपदम्, इति अङ्गीजिदीक्षितः । Q. Define हव and
विषय Ans: "बीभारिचकसंयुक्ती मुनेतादिविकारयज्जत् । भावादीपत् प्रकाशी
यः स हव इति कथ्यते ।" "चित्तवृत्त्यनवस्थानं यज्जारात् विभूनी मतः ।"
Q. Enumerate the रान । Ans. मेरवः कीदृशकचैव हिन्दोषी-
दीपकसया । शीरानी मेघराजश्च रागाः षट् इति कीर्तिताः । ४५ ।

44.° Principal part :—मुनिः (कर्तुं) तान् (कर्म) पाठ ज ।
Incomplete verb—उत्ता । वस्त्राभ्यापानं and शयनम्—object to
उत्ता । आना—अन्, adj. to वस्त्राभ्यापानम् and शयनम् । वचिसंप्रसूतम्
—adj. to वस्त्राभ्यापानम् । अवकाशे—आधाराधिकरणे आधाराधिकरणे वा ।
मोहिनाम्—Adj. to मुनिः । ततः—प्रत्ययान्वयम् । Subordinate

sentence—(1) यूयम् (अन्नम् कर्तुमर्हन्) निवहन्, पिबत, आस and श्रेष्ठम् ।

Prose order :—ततः अन्नं काशे रुचिसंप्रकृतं नाना रसज्ञानपानं श्रयनञ्जला प्रीतिमान् मुनिः तान्, 'निवहन्', 'आस' 'पिबत' 'आस' 'श्रेष्ठम्' इति आह ।

Substance :—भरद्वाजः अस्मिन् अवसरे यथायोग्यप्रदेशे वा वसनाग्निजीव्यानि, पानीयानि तथा श्रव्याः विधाय तान् ससन्तोषम् उवाच, यूयं तावत् वसनाग्निं परिधत्त, आसनेषु उपविशत, पानीयानि पिबत, भीज्यानि खादत श्रयनेषु स्त्रपित इति ।

Explanation in tika form :—ततः वनितीपस्थानानन्तरं अवकाशे यथायोग्यप्रदेशे अवसरे वा, रुच्या संप्रकृतं रुचिसंप्रकृतं तृतीया समासः । यस्मादावतो अभिरुचिः तथैव सम्पादितं वस्त्रं वासञ्च अन्नं भीज्यञ्च पानं पानीयञ्च तान्, समाहारवचः । सर्व्वो हन्वः विभाषयैकवद्भवति इति एक. हावः । श्रयनञ्च श्रव्याञ्च नाना नानाविधं "नाना विनीभयानेकार्थेषु"* इति हेनः । जला विधाय प्रीतिमान् इष्टो मुनिः भरद्वाजः तान् भरतादीन्, निवहन् परिधत्त वस्त्रापीति शेषः । नि-वस्त्रातोः लोटि ध्वम् । आध्वम् उपविशत । आस्-धातोः लोटि ध्वम् । पिबत पय इति शेषः । अत भक्षयत अन्नादिकमिति शेषः । तथा श्रेष्ठं स्त्रपित, श्रयने इति शेषः । सर्व्वञ्च विधी लोट् । इति आह च उक्तवान् । रौपकावधारः । उपसृपजातिः ।

Change of V.—ते प्रीतिमता उच्यन्ते च मुनिना ।

Derivation.—वस्त्र—वस-त्र । लट् वसी । लुङ् अवसिष्ट । अन्नं—अद-क्तः । लुङ् अवसत् । पान—पा-कर्कषि ल्युट् । लुङ् अपात् । श्रयनम्—श्री-अचिकरवे ल्युट् । संप्रकृतं—संप्र-कृप-कर्कषि क्तः । लट् कल्पते । लुङ् चक्षुपत्, चक्षुषिष्ट, चक्षुम् । लट् कल्पयति, कल्पयते, कल्पयते । लिट् चक्षुषि । लुट् कल्पिता, कल्पा । निवहन्—वि-वह-लोट् ध्वम् । लट् वसी ।

* विनार्थे यथा—विभुं नाना लोचसी शक्ति देवः । उभयार्थे—नानाविधं च सर्व्वत । अनेकार्थे यथा अनेकं ।

ते भुक्तवन्तः सुसुखं वसित्वा
वासांस्तृप्तिं रजनीं प्रभाते ।
द्रुतं समध्वा रथवाजिनागै-

र्मन्दाकिनीं रम्यवनां समीयुः ॥ ४५ ॥

वाहम्—वास-लोट् भम् । लट् वासे । अत—अद-लोट् त । लट् अति ।
शेषम्—शी-लोट् भम् । लट् शेते ।

हेति मध्ये भूनिवर अत्येकैरुत्तिर अशुक्लं नानाविधं वस्त्रं, अन्नं,
पानीयं च भक्ष्यं अलुप्तं करिष्य आनन्दमयेन तांशानिगते वनिलेन, वस्त्रं
परिधानं कर, आसनं उपवेशनं कर, अन्नं भक्षणं कर, पानीयं पानं कर,
च भक्ष्यं विश्रांतिं नाभं कर ।

During the intermission, the ascetic preparing, to their taste, the
various sorts of clothes, food, drink and bed, was glad to say, 'O put
on the clothes, take your seats, drink and eat and take rest.'

Q. Account for the singular number in वस्त्रात्र-
पानम् । Ans. See above. Q. Show the propriety of
the epithet प्रीतिमान् । Ans. योगवशात् राजीवित्तद्वारादिस्वसु-
पादनात् भरवाजः महतीं प्रीतिमगच्छन्, इत्यस्य सार्थकम् । Q. What
विभक्ति does तस् represent here. In what other विभक्ति
can it be used ? Ans. अत्र पञ्चम्यां तस् । 'सार्धविभक्तिकससिन्'
इति 'तस्' सर्वेषु विभक्तिषु प्रयुज्यते । यथा, अती भवान्, तती भवन्तम्, अती
भवते इत्यादि । ४४ ।

45. Principal part :—ते (कर्तृ) द्रुतम् (क्रियाविध) मन्दा-
किनीं (कर्म) समीयुः । Adj. to ते—समध्वा; and भुक्तवन्तः । Adj. to
मन्दाकिनीम्—रम्यवनाम् । रथवाजिनागैः—रथमान 'रथ'शब्दयोनि द्वितीया ।
Incomplete verbs—वसित्वा and तृप्तिं । वासांसि—object to
वसित्वा । सुसुखम्—Adv. to भुक्तवन्तः । रजनीम्—अव्ययसंयोनि द्वितीया ।
प्रभाते—कालाधिकरणे ।

Prose order :—सुमुखं मुक्तवन्तः ते वासांसि वसित्वा रजनीम् उषित्वा प्रभाते समध्याः (सन्तः) रथवाजिनागैः द्रुतं रथ्यवनां मन्दाकिनीं, समीयुः ।

Substance :—सुखेन आहारादिकं कृत्वा बह्मश्रिं च परिधाय एकां रत्ननीं वापयित्वा प्रातः रथादिभिः सङ्घं मार्गानुवर्तिनः सन्तः रमणीयवनां मन्दाकिनीं नाम नदीं प्राप्ताः ।

Explanation in tika form :—सुमुखं यथा तथा मुक्तवन्तः कृत-
जीजनाः ते भरतादयः वासांसि बह्मश्रिं वसित्वा परिधाय ‘बह्ममाच्छादनं वासः’
इत्यमरः । रजनीं रात्रीम् उषित्वा स्थित्वा । ‘कालाध्वनीरत्यन्तसंघीर्णै’ इति
धित्थीया । प्रभाते प्रातःकाले, सकृता अप्पन्नः इति समध्याः अविच्छिन्नाध्वानः
सन्तः । प्रादिसमासः । ‘तत्प्रसर्गादध्वानः’ इति समासान्तश्च । रथस्य वाजी
अथस्य रथवाजि, इत्येकवद्भावः । तेन सङ्घिता नागा इति शाकपायिवादिनाम्
सुमासः, तेऽ, अथवा सेनाकृत्वात् समुदायस्यैकवद्भावः स्यात् । अपरे, रथस्य
वाजिनीश्वराश्च नागा इतिनाम इति इतरैतरवद्भावः इत्याहुः । परे तु ‘सेनाज्ञानां
वहुले समान्धार’ इति रथस्य वाजी च नागस्य इत्येकवचनेन विषयं वदन्ति ।
समान्धारविधेरनित्यत्वमित्यन्ये । द्रुतं शीघ्रं रम्याणि वनानि काननानि यत्र ताम्
रथ्यवनां रमणीयकाननां रमणीयजलां वा ‘वनं कानननीरयोः’ इति विभः ।
मन्दाकिनीं नदीं [मन्दाकिनीं चित्रकूटवर्त्मनि नदीविशेषी नर्कदेति प्रसिद्धा ।
नङ्गामात्रे मन्दाकिनीति केचित्] समीयुः सकृत्तवन्तः । कृतमुपजातिः ।

Change of V.—तैः मुक्तवन्तिः समध्याः मन्दाकिनी रथ्यवना समीये ।

Derivation.—मुक्तवन्तः—भुज-क्तवतुः । कट् भुङ्क्ते । लुङ् अभुङ्क्त ।
खिट् भुङ्गते । वसित्वा—वस्- (अदादिः) क्ताच् । लट् वसे । लुङ् वसि ।
(आदिः) क्ताच् । लट् वसति । लुङ् अवात्सोत् । समीयुः—सम-इ-लिट्
उष् । लट् एति । लुङ् अनात् । खिट् इयाय ।

‘आहारां पत्रम् मृदं आहारं करिष्या, रज्ज्वाणि पत्रिधानं करिष्या ।
राजिष्ठे उषां अवधानं करिष्या । अत्रादे उषां हरेत् । रथावहं नह
राजपथं आश्रितं करिष्या । रम्यावनं (रम्यावनं) मन्दाकिनी नदीदे उग-
नीतं हरेत् ।

वैखानसेभ्यः श्रुतरामवार्ता-

स्तातो विमिश्रानपतन्निषङ्गम् ।

अध्वलिहायं रविमार्गभङ्ग-

मानं हिरेद्विं प्रति चित्रकूटम् ॥ ४६ ॥

Dining in great delight, dressing themselves with the clothes and staying there for the night and then in the morning quickly taking to the roads with the chariots the horses and the elephants, they reached the Mondakini with lovely forests attached to it (or with lovely waters).

Q. What should be the form of वच् with the affix क्वाच् । Conjugate it in लट् and लुङ् । Ans. वच् क्वाच्चादने इत्यर्थे 'वसित्वा' इत्येवं स्यात् । लुङि अवसिष्ट । 'वच्' निवासे इत्यर्थे तु 'उवित्वा' इति । लुङि अवत्सीत् । लटि यथा कविरहस्ये—“वसे वस्त्वरे निवासयति यः चित्रञ्च चोनांसकम् । यो वस्त्वरेषु प्रवासयति यः क्रुद्धः कुलं विविचाम् । लज्जोर्यस्य मुखाभुजे निवसति प्रीत्या सरस्वत्यपि ॥” लज्जनार्थस्य देवादिकस्य लुङि अवत्सीत् अवत्सीत् । प्रीजनार्थस्य पुरादिगर्भोयस्य लुङि अवत्सीत् । ४५ ।

46. Principal part :—ततः (ते) चित्रकूटम् (अद्रिमित्यस्य विशेषणम्) अद्रिं (प्रतियोगे द्वितीया) प्रति ज्ञानं हिरे । Adj. to ते—श्रुतरामवार्ताः । Adj. to अद्रिं—विमिश्रानपतन्निषङ्गम्, अध्वलिहायं and रविमार्गभङ्गम् । वैखानसेभ्यः—चपादानम् । प्रति—अर्थप्रवचनीयम् ।

Prose order :—ततः वैखानसेभ्यः श्रुतरामवार्ताः (ते) विमिश्रानपतन्निषङ्गम् अध्वलिहायं रविमार्गभङ्गं चित्रकूटम् अद्रिं प्रति ज्ञानं हिरे ।

Substance :—ते भरतादयः वैखानसेभ्यः रामवार्तामाकर्ष्य चित्रकूटं प्रति प्रस्थिताः । स च चित्रकूटः कूटमिति पश्चिमिः पूरित जासीत् । तस्य पश्चिमे नवनमस्तद्वत्, सूर्यस्य च पञ्चानम् अरुचत् ।

‘ Explanation in tika form :—ततो नन्वाकिनीमनमानन्तरं वैखान-
 सीभ्यः वानप्रस्थेभ्यः वानप्रस्थनर्काजलभिभ्यः तापसेभ्यः इत्यर्थः । “वैखानसी
 आवधिता” इति पञ्चमी । “वैखानसी वनेवासो वानप्रस्थश्च तापसः” इति
 वैजयन्ती । युता आकर्मिता रामस्य वार्ता ‘चित्तकूटे रामोऽस्तीति’ उक्तानः
 ये तादृशाः “वार्ता प्रवृत्तिर्वातान् उदत्तः” इत्यमरः । ते भरतादयः विशिष्टानः
 कूजन् पतन्निष्ठा पत्निष्ठा सङ्घः समूहो यत्र एतादृशं, कूजत्पत्निगणमित्यर्थः ।
 “सङ्घसार्थो तु जन्तुभिः” इत्यमरः । अथ मेघं लेदीति अथलिङ्गं मेघस्यक्
 “वह्नाय लिङ्गः” * इति खश् । तथाभूतम् अयं शिखरदेशः यस्य तादृशं
 अथस्यष्टशिखरमित्यर्थः । “अयं पुरस्तादुपरि परिणामे फलस्य ‘च’ इति
 मेदिनी । रवेः सूर्यस्य मार्गभङ्गः उच्चैस्तरत्वात् वर्त्मविधातो यत्र तादृशं
 चित्तकूटनामानम् अद्रिं पर्वतं प्रति [“लक्षणेभ्यश्च ताख्यानभागीसासु प्रतिपथ्येन-
 वः”]† इति प्रतेः कर्मप्रवचनोपसंज्ञा, तद्व्योमे “कर्मप्रवचनोपयुक्ते द्वितीया” इति
 द्वितीया] ‘आनंहिरे तं लघौकृत्य जम्बुः । गत्यर्थस्य अनङ्घातोः लिटि इरे ।
 इतस्तुपजातिः ।

Change of V.—युतरामवार्तेः आनंहिरे ।

Derivation.—विशिष्टान—वि-शिष्ट-शान्त्रच् । पतन्निन्—पतन्-इनिः ।
 ‘अथ’लिङ्ग—अथ-लिङ्ग खश् । आनंहिरे—अनङ् लिटि इरे । लट् अङ्गते । लङ्
 आङ्गिष्ट । अद्रिः—अद्र-क्तिन् । रविः—र-इः ।

अनन्तरं तादृशा वानप्रस्थदिगेर निकटे दृष्टेते त्रयस्त्रिंशत्संज्ञा
 पादेषु नानागणिनिनामित चित्तकूटेपर्वतेर अतिमूर्धे प्रथमं करिण ।

* बङ्गलिङ्गी वीः, अथ’लिङ्गो गिरिः ।

† “लक्षणेभ्यश्च ताख्यानभागीसासु प्रतिपथ्येनवः ।” प्रति परे अनङ्
 इति त्रीणि लक्षणादिषु अर्थेषु कर्मप्रवचनोपसंज्ञानि भवन्ति । लक्षणे चित्रं
 यथा, इत्थं प्रति परे अनङ् विद्योतते विद्युत् । इत्यन्ताख्याने यथा, मल्ली विद्धं
 प्रति &c. भानि यथा लङ्गो. इति प्रति ; इरेर्भावे इत्यर्थः । वीप्सायां (per-
 vasion) यथा इत्थं इत्थं प्रति &c.

दृष्टोर्धुवानान् ककुभो बलीघान्

वितत्य शाङ्गं कवचं पिनङ्ग ।

तस्थौ सिसंग्रामयिषुः श्रितेषुः

सौमित्रिरक्षिभ्रुवमुज्जिह्वानः ॥ ४७ ॥

এই পর্বতেও শিখরদেশে যেখানে কনিয়াছিন ও অর্ঘ্যের পথরোধক
ইহেয়াছিন !

Hearing the tidings of Rama from the mendicants they then proceeded towards the mount Chitrakuta, the peaks of which touched the clouds and obstructed the course of the sun and which had a large number of birds chirping (merrily).

• Q. Give the derivative meaning of पतन्निन् ।

Ans. पतन् चायते यत् तत् पतन् पच्च; तत् चखासीति पतन्नी पची ।

Q. What do you mean by a कर्मप्रवचनीय ; when is

प्रति called a कर्मप्रवचनीय ? Ans. कर्म क्रिया प्रवचनीयम् प्रोक्तवत्

इति कर्मप्रवचनीयम् । प्र-वच् धातोः चतीति कर्त्तरि चनीयर् । [प्रति &c

when detached from a verb i. e. kept alone, are कर्मप्रवचनीय

i. e. ones that expressed action sometime ago] लक्षणादिषु

चयेषु 'प्रति' कर्मप्रवचनीयं भवति । ४६ ।

47. Principal part :—सौमित्रिः (कर्तृ) सिसंग्रामयिषुः (विच्)

तस्थौ । Adjunct to बलीघान्—ककुभः ऊर्ध्ववानान् । Adj. to सौमित्रिः

सिसंग्रामयिषुः, श्रितेषुः and उज्जिह्वानः । क्षिभ्रुवम्—object to उज्जि-

ह्वानः । Incomplete verbs—दृष्ट, वितत्य, पिनङ्ग । बलीघान्—ob-

ject to दृष्ट । ऊर्ध्ववानान्—adj. to बलीघान् । ककुभः—object to

ऊर्ध्ववानान् । शाङ्गम्—object to वितत्य । कवचम्—object to पिनङ्ग ।

Prose order :—श्रितेषुः सौमित्रिः ककुभः ऊर्ध्ववानान् बलीघान् दृष्ट,

शाङ्गं वितत्य, कवचं पिनङ्ग सिसंग्रामयिषुः (सन्) क्षिभ्रुवम् उज्जिह्वानः तस्थौ ।

' Substance :—दिशः परिध्याय नञतः सैन्यसमूहान् चरसीक लक्षणः चरितव्यत् यथा कश्चित् चरान् परिभवितुम् आनच्छतीति, चतः षः चतुः सञ्जं कृत्वा, वक्ष्यं परिधाय, तीक्ष्णान् वाचान् आदाय चरिषुर्व संकीच्य पुद्गलम् उच्यतः चासीत् (रामस्य वाचार्थं जानन् न तथाश्रुत्) ।

Explanation in tika form :—श्रितः तीक्ष्णः इषुः वाची यस्येति तीक्ष्णश्च इत्यर्थः । सुमित्राया अपत्यमिति सौमित्रिः लक्षणः "वाङ्मादिभ्यश्च" इतीच् (चि) । ककुभः दिशः "दिशस्य ककुभः काष्ठा आश्राय इरितश्च ताः" इत्यनरः । ऊर्ध्ववानान् आच्छादयतः ऊर्ध्वधातीः शानच्, वलीधान् सैन्यसमूहान् "वक्षं गन्धरसे रुपे स्थापयिष्ये स्थापयिष्ये" इति मेदिनी । इडाः श्राद्धं शृङ्गल विहारम्, अक्षप्रत्ययः । चतुः वितत्य सञ्जं कृत्वा, आकर्षणेन विचार्य वा, तन्धातीः ल्यप् । कवचं वक्ष्यं पिनश्च वडा "वटि भागुरिरञ्जोपमवाच्यीरुपसर्गयोः" इति चपेः अकारश्च लोपः । तथाच, भुजङ्गपिहितहारं पातालमधितिष्ठति" इति रघुः । सिंसेयामयिषुः संयामयितुं योद्धुमिच्छुः सन्, कश्चित् अभिभवितुम् आनच्छन् संश्राम्य संयामोच्यतः सन् इत्यर्थः । अक्षिणो मेघे च भुवी च अक्षिभुवं । प्राण्डक-त्वात् समाहारबन्धः, चतुरैत्यदिवाः* अक्षप्रत्ययान्ती निपाङ्गिणः । उज्जिह्वानः ऊर्ध्वं नयन् तस्यो स्त्रितः । रामस्य तत्त्वं ज्ञातवान् अतः स न तथा स्थितः इति व्यज्यते । उक्तमुपजातिः ।

Change of V.—तस्ये सिंसेयामयिषुषा श्रितेषुषा सौमित्रिषा...उज्जि-
ह्वानेन ।

Derivations :—ऊर्ध्ववानान्—ऊर्ध्वं (अदादि) शानच् चितीया । लट् ऊर्ध्वति, ऊर्ध्वति, ऊर्ध्वते । लुङ् और्ध्वीन्, और्ध्वीन्, और्ध्वीन् । श्राद्धं—शृङ्ग-अच् । पिनश्च --अपि-नङ्-ल्यप् । लट्, नञति, नञते । लुङ् चनात्सीन्, चनन् । लिट् ननाह, निति । सिंसेयामयिषुः—संयाम (पुरादिः)

* "चतुर-विचतुर-सुचतुर-स्त्रोपुंस-चेत्यनङुङ-अक्षवान्-वाक्शनस-अवि-
भुव-दारगव-उर्ध्वगोव-पदगोव-नक्तन्दिव- रात्रिन्दिव-अहर्दिन- सरजस- निःशेष-
पुत्रवायुव-प्रायुव-प्रायुव-अगवज्जु-आतोव-नहोव इहोव-उपपन्न-नीहवाः ।" इति
पञ्चमिश्रितः अक्षप्रत्ययान्ताः निपाङ्गान्ते ।

शूलोत्तरासङ्गभृतो विग्रस्मान्
पादैः शनैरापततः समन्धून् ।
औद्दिष्ट तान् वीतविरहबुद्धीन्
विवन्दिषून् दाशरथिः स्ववर्ग्यान् ॥ ४८ ॥

सनतः उः । शित—शो-कर्मेणि क्तः । लट् स्यति, लुङ् अयात्, अयासीत् ।
लिट् शयी । उज्जिह्वानः—उत्-ह्वा शानच् । लट् जिहीते (लुङीत्यादिः)
जिह्वति, जिह्वते ।

सैन्यवृत्तं नानादिक् आच्छन्नं करिष्या आसिद्धेहे देधिष्या श्रुमिद्धा-
नन्तन तीक्ष्णबाण ग्रहणानन्तरं धनुके ज्ञा बोद्धवन् । करिष्या, कवच परिधान
करिष्येन एवम् जग्राथार्थं अस्तुत इहैषा चक्षुः उ जगृगन् उन्मेष करिष्या
दृष्टव्यमानं ग्रहिलेन ।

Seeing the multitudes of forces spreading in all directions, the son
of Sumitra, with his sharp arrows, stretched the bow made of horn,
put on the armour and stood ready for a fight with his eyes and
brows raised up.

Q. Write gram. notes on पिनञ्च । Ans. पिनञ्च
अपिनञ्च इति पदद्वयं स्यात् । भागुरितेन अपि अत्र इत्येतयोः अकारलोप-
विधानात् अत्र अकारस्य वैकल्पिकः लोपः । “वटि भागुरिः अत-लोपम् अवाप्यीः
उपसर्गः” Q. Expound the samas in अचिन्मन् and
derive सिंसयान्मविषुः । Ans. See above. ३७ ।

48. Principal part —दाशरथिः (कर्तुं) तान् (उद्दिष्टं कर्म)
स्ववर्ग्यान् (विधेयं कर्म) औद्दिष्ट । Adj.s to तान्—शूलोत्तरासङ्गभृतः
विग्रस्मान्, आपततः, समन्धून्, वीतविरहबुद्धीन् and तान् । पादैः
—करवैः । शनैः—अव्ययम् (क्रियाविषयः) ।

Prose order :—दाशरथिः शूलोत्तरासङ्गभृतः विग्रस्मान्, शनैः पादैः
आपततः, समन्धून् तान् वीतविरहबुद्धीन् विवन्दिषून् स्ववर्ग्यान् औद्दिष्ट ।

* Substance :—रामाभिमुखम् आगच्छतः तान् शूलम् उत्तरासङ्गं धारयतः

ব্রহ্মহীনান্, পাদৈঃ আগচ্ছতঃ, সশোকান্ অতএব অনিষ্টবুদ্ধিঞ্চ অপ্রকটয়তঃ তান্
 হৃষ্টা রামঃ তর্কিতবান্ যথা এতৈ মম আত্মীয়া বন্দিভূমমিষ্যন্তঃ সমাগচ্ছ-
 ন্তীতি ।

• Explanation in tika form :—দশরথস্বাপত্যং দাশরথিঃ, রামঃ
 “অত ইচ্” ইতি ইচ্ । উত্তরকিন্ দ্বিভাগে আসজ্যতে ইতি উত্তরাসক্তঃ, যুক্তঃ
 যঃ উত্তরাসক্তঃ উত্তরীয় “বী প্রাবারীতরাসক্তৌ সমী বহুতিকা তথা । সংখ্যান-
 মুত্তরীয়চ্” ইত্যমরঃ । যুক্তে যুক্তৌত্তরাসক্তৌ নিষিদ্ধঃ । তন্ বিম্রতীতি যুক্তৌ-
 তরাসক্তভূতঃ তান্ । সত্মুদ্বিবেচ্যাদিগা ক্রিপ্ । তথা বিগতং শ্লথং যেষ্যঃ তান্
 বিশ্লথান্ নিরায়ুধান্, তথা শনৈঃ মন্দং পাদৈঃ আপততঃ অগচ্ছতঃ ব্যক্তভাঙ্গনত্বাৎ,
 সমন্বনু দৌগান্ সশোকান্, ইতি যাবত্ । “মনুদৈন্যে ক্রতৌ কৃষি” ইত্যমরঃ ।
 তুল্যযোগে বহুব্রীহিঃ, [প্রমথ্যনিতি পাঠে প্রকটশোকান্ আগতশোকান্ বা] তান্
 বলীধান্ বীতা অপগতা বিরুদ্ধবুদ্ধিঃ শত্রুবুদ্ধিঃ যेषাং তথাভূতান্ বিবন্দিষুন্
 বন্দিভূমিষ্যন্তু স্ববর্গে ভবান্ স্ববর্গ্যান্ আত্মীয়ান্ [“অশব্দে যত্নব্রী অন্তরত্ব্যাম্”
 ইতি যত্, অশব্দে কিম্ কবর্গীয়ঃ বর্গঃ] ঔদ্বিষ্ট তর্কিতবান্ জ্ঞাতবানিত্যর্থঃ ।
 জহ্বাতিঃ লুজিষ্যন্ত্ । হস্তসুপজাতিঃ ।

Change of V.—.....বিশ্লথ.....সমন্ববঃ ঔদ্বিষত তে বীতবিরুদ্ধ-
 বুদ্ধয়ঃ বিবন্দিষবঃ দাশরথিনা স্ববর্গ্যাঃ ।

Derivation. —আপততঃ—আ-পত-শত্ব দ্বিতীয়া । ঔদ্বিষ্ট—জহ
 লুজ্ ত । লট্ জহতি । লিট্ জহাচ্ছক্ৰি । বিবন্দিষুন্—বি বন্দ্-সম্মল উঃ
 দ্বিতীয়া । লট্ বন্দ্ভতি । যুক্ত—যচ্-লক্ । উত্তর—উত্-সু-অপ্ । তরতি—
 লট্ । অতারীত্ লুজ্ । আসক্ত—আ-সজ-অজ্ । সজতি লট্ । অসাজীত্
 লুজ্ । শ্লথ—শ্লচ্-ইন্ । শ্লথতি লট্ । অশাশীত্ অশসীত্ লুজ্ । মন্ব—মন-
 যুচ্ । পাদ—পদ্যতি মন্যতে অনেন ইতি পদধাতোঃ করবে ঘজন্ । অপাদি লুজ্ ।

রামচন্দ্র বুদ্ধিতে পারিলেন ইহারা আপনাদের লোক । কারণ ইহা-
 দের উদ্ভবের বস্ত্র ভুল । (লোরিত বস্ত্র বুদ্ধের চিহ্ন) নিকটে আস্ত নাই,
 সশোকে ধীরে ধীরে পদসঙ্কোচে আগমন করিতেছে । অনিষ্টে বাসনা
 নাই, অধিকন্তু বশনার্থ প্রার্থনা ।

समूलकार्षं चकपूदन्तो

रामान्तिकं वृद्धितमन्यवेगाः ।

आवेदयन्तः क्षितिपालमुच्चैः-

कारं स्मृतं रामवियोगशोकात् ॥ ४८ ॥

Rama, the son of Dasaratha recognized them to be of his own clan as they wore white overclothing, were weaponless, approached lowly on their foot with grieved hearts, showed no hostile motives and were desirous of doing homage.

Q. Show the fitness of the adjectives to स्वर्णान् । Ans. एतैः विशेषणैः न ते युद्धाभिलाषिणः इति सूचितम् । तथाहि

यामि युद्धवस्त्रोत्तरासक्तौ निविद्धः । शस्त्रहीनता शोकसन्तप्तता शनैः पादे-

रामसमन्व संयामात् चक्षुष्यात्म प्रकटयति । Q. Decline पाद । Ans.

पादः पादौ पादाः । पादन् पादौ पादान्, पदः । पादेन पदा वाङ्माभ्यां

ङात् &c । ४८ ।

49. Principal part :—(ते) रामान्तिकं (कर्षं) समूलकार्षं व्यन् चकपुः । Adv. to ते—रुदन्, वृद्धितमन्यवेगाः and आवेदयन्तः ।

Object to आवेदयन्तः—क्षितिपालम् । स्मृतम्—Adj. to क्षितिपालम् ।

शब्दः कारम्—adverb to आवेदयन्तः । रामवियोगशोकात्—हेतोः ।

Prose order :—वृद्धितमन्यवेगाः रुदन्तः ते रामवियोगशोकात् स्मृतं क्षितिपालं उच्चैः कारम् आवेदयन्तः रामान्तिकं समूलकार्षं चकपुः ।

Substance :—अथ भरतामुगाः पौराः राममासाद्य शोकात् दग्धराज-
शत्रुम् उच्चैः आधीयन्तः भूरायां पतिताः तत्पुत्रीभूमिम् देहलुफनेन
पिष्टवन्तः ।

Explanation in tika form :—वृद्धितः विरुद्धः मन्यवेगः शोक-
वसरी येषां तथाभूताः [“मन्युर्देवे कृतौ कुर्वि” इत्यनरः, देवम्=शोकः]
अतएव रुदन्तः विषयन्तः ते जनाः रामवियोगशोकात् रामविरुद्धः खाद्येति-

सतम् उपरतं चित्तिपालं सपतिम् उच्यैः कारम् उच्यैः कला आवेदयन्तः कथयन्तः
 “अव्ययेऽयथाप्रतिपाद्यमानि* कल्पः कालस्तुली” इति कर्त्री चतुस्त्वं, यथा कारं विभ्रं
 चित्तिपालम् उच्यैः यथा स्नात् तर्था आवेदयन्तः । रामविद्येर्नि प्राचविद्योगकारि-
 त्वेनैव विज्ञतम् । रामान्तिकं रामसलीपददेशं समूलकारणं समूलं कथिताः; कव-
 धातीः चतुस्त्वं । चकवुः पिटवन्तः । मूलीन सङ्ग समूलं । “निमूलं समूलयोः
 कवः”† इति चतुस्त्वं । “कथादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः” । चतुस्त्वं स्नात् प्रथमार्था-
 भावः, तेन समूलकारणं चकवुः समूलं चकवुरित्यर्थः । [अथ प्रकरणे पूर्वकाव
 इति न सम्बध्यते इति भट्टोजिदीक्षितः] यथा मूली मरीपाचातात् समूलस्य साधो-
 भागस्य रामसलीपददेशस्य कावः पेशचं यस्मात् इति क्रियाविशेषचम् । अन्ये, समूलं
 भूमीरधीभागमपि कथिता पिप्पा पुनः पिटवन्तः इति व्याख्याय चतुस्त्वं स्नात् पूर्व-
 काकलमाहुः । रामान्तिकं प्राप्ता इति वा अन्ययः । इतस्तुपजातिः ।

Change of V.—चकवे बदन्ति, ठङितमनुवेगेः, आवेदयन्ति ।

Derivation.—समूलकारणं—समूल-कव-चतुस्त्वं । चकवुः—कव षिट्
 ऊल् । षट् कथति । लुङ् अकाधीत्, अकाधीत् । उदन्तः—उद-शब्द प्रथमा ।
 षट् रीदिति । लुङ् अबदत्, अरीदीत् । ठङित—ठङ-क्तः । आवेदयन्तः—
 आ-विह-चिच्-शब्द । षट् आवेदयति । उच्यैः कारं—उच्यैः—ऊ-चतुस्त्वं ।

ताहारा बर्द्धित शैक बेगे आरुण हईरा क्रान्तन करिडे करिडे,
 महाराज नम्ररथ रामविरोगशोकै एाग त्याग करिग्राहेन एहै संवाद-
 उठैःहरे बेवणा करिग्रा, रामसमीपह डूमिडे नृष्टित हईरा ताहा
 समूले विचष्टित करिडे लागिल ।

* अव्ययप्रतिपाद्यमानं नाम अप्रियस्वीयैः प्रियस्य च नीचैः कथयन्तः । यथा
 उच्यैः कारम् उच्यैः कल्प उच्यैः कला अप्रियम् आचष्टे । नीचैः कारम् &c.
 प्रियम् वृत्ते ।

† निमूलः समूल इत्येताभ्यां कवधातीः चतुस्त्वं स्नात् । “कथादिषु यथा-
 विधि अनुप्रयोगः ।” कथादिषु नञ्चि यस्मात् चतुस्त्वं उक्तः स एव अनुप्रयोगः ।
 The verb after which चतुस्त्वं takes place, should be repeat-
 ed,

चिरं वदित्वा कदम्बं सशब्दं
गोत्राभिधायं सरितं समीपम् ।
मध्ये जलाद्राघवलक्षणाभ्यां
प्रसन्नं जलं दृष्ट्वा लसन्ति कोऽपाम् ॥ ५० ॥

Owing to the increased flow of grief they with cries dug up the ground near Rama to the very foundation as it were, declaring aloud the king to have perished owing to the pangs caused by Rama's separation.

Q. Explain the euphonic combination in कषूबदन्तः । Ans. चकषुः बदन्तः चकषूबदन्तः । रकारे परे विसर्ग-
तस्य रकारस्य लोपः, पूर्वस्वरस्य च दीर्घः । Q. Give the other
forms of उच्चैःकृतम् । Ans. उच्चैःकृत्य and उच्चैःकृता । Q.
Explain वृद्धितमन्युवेगाः । Ans. रामदर्शनात् तेषां शोकः विवृद्ध इव
सीत् । "स्वजनस्य हि दुःखमन्यतः विवृद्धाश्चरन्निवीपलायते ।" कुमारः । Q.
What part of प्रातिपदिक is सम्बुधकायम् ? Ans. अव्यय-
तत् । ४८ ।

50. Principal sentence :—राघवलक्षणाभ्यां (चतुक्तं कर्तुं) मध्ये-
स्थानम् (व्यवस्थीये पक्षणी) जलं (उक्तं कर्तुं) प्रसन्नम् । Incomplete
verb—वदित्वा । चिरम् ('अत्यन्तसंयोगे द्वितीया, अव्ययं वा) । Adv. to
दित्वा and समीपम्—कदम्बं and सशब्दम् । गोत्राभिधायम् (अयम्) । सरितम्
—object to समीपम् । अपाम्—सम्बुध । अन्तिके—अधिकरान्ते ।

Prose order :—राघवलक्षणाभ्यां चिरं कदम्बं सशब्दं वदित्वा, सरितं
मीपम्, मध्येस्थानम् अपाम् अन्तिके दृष्ट्वा जलं गोत्राभिधायं प्रसन्नम् ।

Substance :—रामो लक्ष्मणश्च बहुचक्षुः कदम्बम् उच्चैः वदित्वा नदी-
साय, जलमध्यमवगात्र उच्यते च पितृन्मम जलसमीपे एव अक्षिप्तवपपरिमितं
शिलं प्रददी ।

Explanation in tika form :—राघवलक्षणाभ्यां रामलक्षणाभ्यां चिरं महान्तं कालम्, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । कश्चनं सञ्चीकं सशब्दं सप्ततुकारं हृदिता क्रन्दिता सरितं नदीं, समेत्य सम्भूय गत्वा, जलस्य मध्यम् मध्येजलं तच्चात्, तत् आसाद्य तस्मिन् अवतीर्य वा । “स्थवलीपे कर्मण्यधिकरणे च” इति पञ्चमी । “पारं मध्ये वृथा वा”* इति अव्ययीभावः । यद्वा मध्ये इति असमस्तं पदं, मध्ये अवतीर्य जलादाकृत्य इत्यर्थः । अपाम् अन्तिके जलसमीपे तटे दृक्जलं अस्त्रलिख्यपरिष्कृतं जलं ताभ्यां प्रत्येकमस्त्रलिखितानात् । द्वौ अस्त्रौ परिमाणम् अस्य इति विग्रहे “द्वित्रिभ्यामस्त्रलेः”† इति तद्धिताये द्विगी समासान् टच्प्रत्ययः । गीत्राभिधायं गीत्रं नाम अभिधाय “द्वितीयायाश्च” इति णसुल् । यद्वा गीत्रस्य नाम्नः अभिधायः अभिधानं यत् तत् यथा स्यात् तथा प्रप्तं दत्तम् । “अच उपसर्गात्”‡ पञ्चे प्रदत्तमिति । मध्ये समेत्य जलादुत्थाय जलं प्रप्तमिति केचित् । केचित्तु, आत्मौथैर्धृताभ्यां गीताभ्यां रामलक्षणाभ्यां अपामन्तिके चिरं हृदिता तदनु मध्ये मध्यभागसमीपे सरितं समेत्य नाभिपर्यन्तं जलं गत्वा जलं प्रप्तम् । कौटुशं जलं जलात् § जलस्य जडस्य चदनौयं । अदेः भावे क्लिप् । लोकाकर्तृ प्राप्तस्यापि दशरथस्य जडत्वं त्यक्तरामत्वात् प्रेतत्वाद्वा । वृत्तमुपजातिः ।

Change of V.—राघवलक्षणां जलं प्रदत्तवन्तौ ।

Derivation.—अभिधायम्—अभि-धा-णसुल् । यद्वा, अभि-धा-वन् । प्रप्त—प्र-दा-कर्मणि क्तः । लुङ् अदात्, अदित । सरित्—स्र-इतिः ।

* “पारं मध्ये वृथा वा ।” पार and मध्ये are compounded with the words of the 6th case ending, in an अव्ययीभावसमास optionally and the words पारं and मध्य end in ‘ए’ । So the other form is जलमध्यात् in which there is वहीलसमास ।

† टच् (च) takes place after अस्त्रलि preceded by द्वि or त्रि in a द्विगु compound.

‡ अजनादुपसर्गात् परस्मै ह्य इत्यस्य धातोः अचः तः स्यात् वा ।

§ जलात् adjective to जलम् । जल-चद क्लिप् ।

द्वितीयः सर्गः ।

अरुण्ययानि सुकरे पिता मां

प्रायुङ्क्त राज्ये वत दुष्करे त्वाम् ।

मांगाः शुचं वीर भरं वद्मानु-

माभाषि रामेण वचः कनीयान् ॥ ५१ ॥

ग्रामं च लक्षणं बह्वक्ष्यं करुणं च उद्वेगः शब्दे क्रन्दनं करिष्येन, पत्रे नदीते गमनं करिष्ये। मध्यं जलं हर्षते दृष्टेन एकं एकं अङ्गलिं जलं लहेयं। पितां नाम उच्चारणं करिष्ये। जलाश्रितं निरूपणं करिष्येन।

Water two palmsful was given from the midst of water near it as oblation, by Rama and Lakshmana, taking the name of their father, after they had cried aloud piteously long, and then reached the river.

Q. Why does राघव signify here राम and not लक्षण ? Ans. रघोर्गोत्रापत्यं पुमान् इति राघवः । न पतति कुलम् अद्यात् इति अपत्यम् । ज्येष्ठपुत्रेणैव वंशस्य संस्थित्या रामि एव रघोः गोत्रापत्य-
त्वम् । अतः राघव इति पदेन व्यञ्ज्यते रामः एव उद्दिष्टः । वस्तुतस्तु “सामान्य-
शब्दस्य कृत्वा विशेषपरत्वम् ।” इति सामान्यराघवशब्देन विशिषी राम एव
गमितः लक्षणसाहचर्यात् । तथाहि, रामलक्ष्मणौ भरतशत्रुघ्नौ चत्वारो बभूवुः ।
इति रघुः । Cf. “ससौतयोः राघवयोः रघोयम्” । १ । १८ ।

Q. Explain the samas in मध्येजलात् । What other samas is possible here ? Can it be मध्येजलिन ? Ans. जलस्य मध्यम् इति मध्येजलम्, अव्ययीभावः, तस्मात् इति मध्येजलात् । “अनुप-
पन्नस्य” इति पञ्चम्या न ५म् । अतः मध्येजलिन इत्यत्र मध्येजलम् इत्येवं
स्यात्, पञ्चम्या अभावान्न । अव्ययीभावश्चैकत्व्यात् श्रौततत्पुनश्च- स्यात्, यथा
जलमध्यात् । सैद्धान्तिभाषया ‘जलस्य मध्यात्’ इत्यपि भवति । Q. Ex-
pound the samas in राज्ञलम् । Ans. See above. १५० ।

51. Consisting of 6 sentences :—(1) रामेण (अनुक्तं कर्तृ)
कनीयान् (गौत्रं कर्म) वचः (मुख्यं कर्म) आभाषि । (2) पिता (कर्तृ)

मां (कर्त्तुं) चरष्ययानि (चधि) प्रायुक्तम् । सुकरि—Adj. to चरष्ययानि ।
 (3) पिता त्वां राज्यं प्रायुक्तम् । दुष्करि—Adj. to राज्यं । (4) युचं
 (कर्त्तुं) त्वम् (जज्ञं कर्त्तुं) मागाः । (5) हे वीर भद्रं (कर्त्तुं) वद
 (त्वम्) । अस्तु—Adj. to भरम् ।

Prose order :—पिता मां सुकरि चरष्ययानि प्रायुक्तं वत । त्वां
 दुष्करि राज्यं (प्रायुक्तम्) । हे वीर युचं मा गाः । अस्तु भद्रं वद (त्वम्)
 इति वचः रानीष कनीयान् आमाषि ।

Substance :—रामः कनीयांसं भरतनीबनवीचत् । यथा पिता मां
 सुसाध्यम् चरष्यगमनकर्म कार्यं साधयितुम् आदिदेश । त्वानु राजनरक्षकर्म
 दुःसाध्यं कार्यं साधयितुम् । दुर्वदभारवदनीचितं वीरं त्वां शोकः न परा-
 भवितुमर्हति । आरय तावत् भारमस्तुम् इति ।

Explanation in tika form :—पिता मां सुकरि सुखदायि “ईषदुः-
 सुदु जज्ञान्कार्येषु खलु”* इति खलुप्रत्ययः । चरष्याय* यानं चरष्ययानं
 चतुर्थीसमासः । वनगमनं तस्मिन् प्रायुक्तं नियुक्तवान् । युजेः कथादिगन्धीयस्य
 कर्त्तिकरूपम् । “मीपाभ्यां युजेर्यज्ञपानेभु”† इति आत्मनेपदम् । वत इति क्षेदे, त्वां
 दुष्करि आयासभूयिष्ठे प्रकारजन्यत्वात्, राज्यं राजकर्त्तव्यं, पुरीहितादित्वात् येन ।
 प्रायुक्तं इति शेषः । एवञ्च सति हे वीर युचं शोकं मदविवासनादिति शेषः ।

* The affix खलु takes place after roots preceded by ईषत्
 दुर् and सु, in the sense of ease or difficulty.

* “गत्यर्थकर्त्तव्यं द्वितीयाचतुर्थीं श्रेयाभाषणम्” गत्यर्थानां चात्मानं,
 अभिनिर्णयं कर्त्तव्यं द्वितीया चतुर्थी वा स्यात्, यदि श्रेया गम्यते । (If there
 be some attempts actual and not imaginary, in the act
 of going, the object takes 4th case as well.) इति चतुर्थी ।

† The root युज् when preceded by य and उप is used in
 आत्मनेपद, if it's object be other than the vessels of sacrifice.
 So ‘यज्ञपानाणि प्रयुञ्जति’ and not प्रयुञ्जते ।

छती श्रुती वृद्धमतेषु धीमां

•स्वः पैल्लकं चेहचनं न क्षुर्याः ।

नामाः माकाशीः, पित्रादेश इति मत्वा न शीचितुमर्हसि इति भावः । अत्र ,
वीरपदैर्न 'न शोकः त्वाम् अभिभवितुम् अर्हति' इति अन्यते । अस्तु भरः पित्र-
नियोगरूपं बह्वधाय, विधौ खोट् । "भरीऽतिशयभारयोः" इति कोषः ।
इत्येवं वचः रामेण कनोयान् अनुजो धाता भरतः "गौणे कर्मणि दुष्प्रादेः प्रधाने
नौद्वन्द्वस्य" इति वचनात् गौणे कर्मणि प्रथमा । अल्पशब्दात् ईयसुनि
"युवात्सयोः कन् अन्तरस्याम्" इति अल्पशब्दस्य कनादेशः । आभावि कथितः ।
कर्मणि लुङ् । मुनीत्यर्थयङ्घात् विकर्म्यता । वृत्तमुपजातिः ।

Change of voice :—रामः कनोयांसं वचः आभाविष्ट ।

Derivation.—सुकरे — सु-क-कर्मणि खल् । प्रायुक्त—प्र-युज-
(वधादि) लङ् । खट् प्रयुक्ते । राज्ये—राजन्-यत् । दुष्करे—दुः-क-
कर्मणि खल् । गाः—ङन्-लङ् सु, मायीनि अकारमनिविधः । भर—भ-अप् ।
बह्व—बह्व-खोट्, विधौ खोट् । लुङ् अवाचीत्, अवीद । आभावि—भाष-लुङ्
त । कनोयान्—अल्प-इयसुन् ।

राम कनिष्ठके बलिलेन । पिता आग्रहेक सहज साध्य वनगमन
व्यापारे निरुक्त करिग्राहेन, किन्तु त्रामादेक दुःसाध्य राजकार्ये
राशिग्राहेन । हे वीर शोक करिगुना, ऊँऊँ तार वहन कर ।

My father has directed me to go to the forest, an office very easy
to perform, appointing thee to the hard affairs of government. Do
not give thyself up to grief, but bear that burden, valiant as thou
art. This speech was the younger one addressed by Rama.

Q. Explain the propriety of वीर । Ans. See above.

Q. Write gram. notes on मा नाः । Ans. मा नाः, मायीनात्
अगाः इत्यत्र न अकारस्त्रितिः । "न माङ्गानि" । अत्र च लुङ् विधेर्विहितं
प्रयुक्तम् । 'माङि लुङ्' । [माङ्गीये लुङ् सर्वज्ञासि भवति ।] ५१ ।

विच्छिद्यमानेऽपि कुले परस्व

पुंसः कथं स्वादिह पुत्रकाम्या ॥ ५२ ॥

52. Principal sentence :—इह (अयम्, अधि) परस्व (विच) पुंसः (सम्) कथं (अयम्) पुत्रकाम्या (कर्तुं) स्वात् । Sub. sentence.— त्वं (कर्तुं) चेत् (अयम्) वचनं (कथं) न कुर्व्याः । Adj. to त्वम्—कृती युती and भीमान् । कुले—पथिकरणे । Adj. to कुले—विच्छिद्यमाने ।

Prose order :—इहमतेषु कृती युती भीमान् त्वं चेत् पैटकं वचनं न कुर्व्याः, कुले विच्छिद्यमानेऽपि इह परस्व पुंसः पुत्रकाम्या कथं स्वात् ।

Substance :—येन त्वया पश्चित्तमतानि युतानि अनुष्ठितानि च भीमता तेन त्वया चेत् पित्रवचनं न क्रियते, तदा वंशलोपम् अवासीकयन्तोऽपि “कथमने करिष्यन्ति पुत्रेभ्यः पुत्रिभ्यः सखाम् ।” इति ।

Explanation in tika form :—इहानां पश्चित्तानां “पुत्रद्वौ पश्चितेऽपि” इत्यमरः । मतानि इहमतानि । इहमतानि कृतानि अनुष्ठितानि अनेनेति इहमतेषु कृती । तथा, इहमतानि युतानि अनेन इति इहमतेषु युती । “इष्टादिभ्यश्च” इति कर्त्तरि इनिः । “तस्मैन्निवयस्य कर्त्तव्यं पसंख्यानम्” इति वचनात् इहमतेषु इत्यत्र कर्त्तव्यं सप्तमी* । यदा कृतं करणं युतं अयम्, भावे क्तः । ततः अण्वर्थे इन् । भीमान् बुद्धिमान् । प्रशंसायां मतुप् । त्वं चेत् यदि पैटकं पितुरागतं “पितुर्वच” इति चकारात् ठञ् । वचनं न कुर्व्याः न करिष्यसि तदा कुले वंशे “कुलं जनपदे गोत्रे सजातोऽयमस्येऽपि च । भवने च

* “इष्टादिभ्यश्च” । इष्टमनेन इति इष्टो । कृतम् अनेन इति कृती । अशीतमनेन इति अशीतो । गृहीतमनेन इति गृहीतो इत्यादि । इष्टादयः सप्त इष्ट, पूर्त्त, उपसादित, निगदित, अर्जित, गणित, गृहीत, आवात, युत, कृत, अशीत प्रथमयः षान्तिभ्यो क्तात्तमभ्याः । “तस्मैन्निवयस्य कर्त्तव्यं पसंख्यानम्” । Words such as इष्ट, अशीत &c with the affix इन् have their objects in the 7th case. Thus instead of तेन व्याकरणम् अशीतम् there will be स व्याकरणे अशीतो ।

अस्माकमुक्तं बहुमन्थये चेत्

यदीशिवे त्वं न मयि स्थिते च ।

तनो ज्ञीवम्" इति श्लोकः । विच्छिद्यमाने नश्यमानेऽपि । अपिशब्दो भिन्नक्रमः । भावे सतिमी । इह अस्मिन् श्लोके परस्य उत्तरकालीनस्य अन्वयस्य वा पुंसः पुनश्च पुनकाव्या आत्मनः पुनश्चा [पुनश्चात् "काव्यश्च" इति काव्यश्च, तदन्तात् अग्रव्ययः, ततटाप्] कथं स्यात् । भवन्तं दृष्ट्वा अयिमस्य श्लोकस्य वचनाकारणेन पुनरात्रेऽपि अग्रज्ञाप्रसङ्गात् इति । इत्यमुपजातिः ।

Change of V.—कृतिना श्रुतिना धीमता त्वया क्रियेत । पुनकाव्या मूयेत ।

Derivation.—कृती—(कृ भावे कृः) कृतम् इति । श्रुती—श्रुतम्-इति, अथवा अन्वये इति । धीमान्—धी-प्रशंसायां मनुप् । पैठकं—पिठ-ठञ् । विच्छिद्यमाने—वि-छिद्-कर्त्तृकर्त्तरि शानच् । छट् छिनति, छिन्ते । लुक् अस्मिदत्, अस्मैत्सीत्, अस्मिन् । पुनकाव्या—पुनकाव्य नामधातुः-अः-टाप् ।

तुमि प्राचीन शास्त्रकार निम्नर उपदेश कार्यो परिणत करिशाह ७ पाठ करिशाह । अधिकतु तुमि बुद्धिमान् । तुमि यदि पित्र वाक्य पालन ना कर, उवे वंश लोप हईतहे देधिशाह अपरैर पुत्रवासना केन हईत ?

If you, who have practised and learned the doctrines of the ancients, and are wise, do not obey your father's directions, how there can be then any desire for a son, in any other person even on the family race becoming extinct.

Q. Write gram. notes on इह नतेषु कृतौ । Ans. See above, Q. Give the meaning of कृत्याः । Ans. धातुना-मनेकार्थत्वात् कृषातीरत्र पाठनार्थत्वम् । Q. Decline पर in the first case. Ans. परः परो परे, पुंसि । परं परे पराणि नपुंसके । परा परे पराः स्त्रियाम् । उत्कृष्टार्थस्य 'पर'शब्दस्य तु न सर्वनामता । ३२ ।

जिह्वेतिष्ठन् यदि तातवाक्

जहोहि शङ्कां ब्रज शशि पृथ्वीम् ॥ ५३ ॥

53. Principal sentence—('लम्' कर्तुं कञ्चम्) ब्रजा (कर्णे) जहोहि, ब्रज, पृथ्वी (कर्णे) शशि । Other sentences (1) अस्माकम् (सम्) उक्तं (कर्णे) चेत् (व्य) बहुमन्यसे, (2) यदि (व्य) मयि (भावे सततो) स्थिते च त्वं (कर्तुं) ईश्वरिषे । and (3) यदि तातवाक् (अभि-करणे) एतिष्ठन् (लम् इत्यस्य विषय) जिह्वेति ।

Prose order :—अस्माकम् उक्तं चेत् बहु मन्यसे, यदि च त्वं मयि स्थिते न ईश्वरिषे, यदि तातवाक् एतिष्ठन् जिह्वेति (तदा) ब्रजा जहोहि, ब्रज, पृथ्वी शशि ।

Substance :—यदि मङ्गलम् पालयितुम् कृतार्थतां लभसे । मयि वर्तमाने यदि प्रभुवत् स्यात् न इच्छसि (अर्थात् यदि मत्समीपे अनुगत इव तिष्ठसि) यदि वा पित्रवाक्चम् अवसत्य लज्जां भजसे, तत् निःशङ्को गच्छ, कुर्व च राज्यम् ।

Explanation in tika form :—चेत् यदि अस्माकम् अस्मात्सम्बन्धि, गौरवे बहुवचनम्, अथवा "अज्जदो इयोच" इति बहुवचनम् । न लोकेत्यादिना ब्रजा निवेद्यात् "इषे ब्रजा" इति ब्रजा । केचित् भावार्थतो प्रयुज्यमाने वा ब्रजा इत्यते । उक्तं वचनम् । भावे ततः । बहुमन्यसे आद्रियसे, यदि अवजस्य मन वचने तव शङ्का वर्तते इति भावः । यदि च मयि स्थिते वर्तमाने न ईश्वरिषे न प्रभुत्वं करोषि यदि मदाज्ञाकरो भवसि इत्यर्थः । "यदि तातवाक् पित्र-नियोनि एतिष्ठन् पित्रवचनम् अकुल्लोच इत्यर्थः । "लज्ज-इलोः क्रियायाः" *

* क्रियायाः परिचायके हेतो च अर्थे वर्तमानात् शानोः षट् शब्दान्धौ स्तः । शब्द and शानच् take place in the present tense after the roots expressive of some action or cause or effect. (हेतुः—कारणम्, फलञ्) । यथा शयाना भुञ्जते यवनाः । अजंयन् वसति । इति पश्यन् सुचते ।

बहोरसां राज्यधुरां प्रबोद्धं,

*कथं कनीयानहमुत्सहेय ।

इति ब्रह्मप्रत्ययः । जिह्वेति लज्जसे । गुरुवचनमनतिक्रमणीयं विशेषतः पितृ-
वाक्यम् इति ज्ञात्वा तदुत्तरं यदि लज्जसे इति सरलार्थः । तर्हि ब्रह्मा अथग्री-
भयं जहौहि लज्ज, ब्रज गच्छ अयोध्यामिति शेषः । पृथ्वीं पृथिवीं प्राधि-
पास्य, ब्राह्म भातीः खोटि हि-विभक्तिः । ब्रह्मसुपजातिः ।

Change of Voice.—बहुमन्यते, त्वया ईर्ष्यते अतिष्ठता ज्ञीयते । ब्रह्मा
हीयताम्, ज्ञयताम्, शिष्यतां पृथ्वी ।

Derivation :—उक्तम्—वच् भावे क्तः । ईर्ष्ये—ईर्ष-लट् से । लट्-
ईडे । जिह्वेति—जी लट् सि । लट् जिह्वेति, जिह्वीतः जिह्वयति । लिट्
जिह्वयाचकार &c जिह्वाय । जहौहि—हा-खोट् हि । पथे जह्विहि, जह्वहि ।
जट् जह्वति, जह्वितः जह्वीतः, जह्वति । लुङ् चहासीत् । प्राधि—प्राह-खोट्
हि । लट्-प्राप्ति, प्रिटः प्राप्ति । लुङ्-प्राप्ति । लङ्-प्राप्ति ।

यदि आचार कथा ग्राह्य कर, यदि आभि धाकिडे तुमि आपमि आप-
नार अङ्ग ना हउं, यदि पिठार वाक्य गानन ना करिडे भात्रिगेन लज्जिउ
हउ, उवे अङ्का उपाग कर, सिद्धिवा बाउ, राज्या भासन कर ।

If you esteem my words highly, if you do not rule yourself while
live, if again you feel ashamed not standing by the father's in-
junctions, then give up apprehensions, go and rule over the earth.

Q. Explain यदीर्ष्ये त्वं न मयि क्षिते च । Ans. See above.

Q. give the other forms of जहौहि । Ans. See
above. Q. Account for बहो in अजाकम् । Ans. अजाकम्

उक्तम्, इति उक्तमिन्न 'निष्ठानिष्ठानात् "न लोकाग्रयनिष्ठा खल्वयं दनाम्"
इति बहोप्रतिवेधः । अतः शेषे बहो इति बहो । Q. Account for
the plural form of अजाकम् । Ans. See above.

54. Principal sentences—(1) भरतः (कर्णः) अपि (ज्यः) रामं
(गौतमः) अर्जुनं (वचनमिति कलमुत्सवार्थः विशेषणम्) प्राह । (2)

मा मां प्रयुङ्क्थाः कुलकीर्त्तिलोपे

प्राह स राम भरतोऽपि धर्म्यम् ॥ ५४ ॥

Another sentence—अहं (कर्तृ) राज्यधुरा (प्रवीदुः) निवस्य कर्म) प्रवीदुः (Infinitive mood) कथम् (व्यं) उत्सहेय । उद्गीरसां= Adj. to राज्यधुराम् । कनीयान्=Adj. to अहम् । (3) The third sentence—तम् (कलं कर्तृ) कुलकीर्त्तिलोपे (विषये ऽमी) मां (कर्म) मा (व्यम्) प्रयुङ्क्थाः ।

Prose order :—कनीयान् अहं उद्गीरसां राज्यधुरां प्रवीदुः कथम् उत्सहेय, मां कुलकीर्त्तिलोपे मा प्रयुङ्क्थाः (इति) धर्म्यं (वचः) भरतः अपि रामं प्राह स ।

Substance.—यस्य राज्यस्य भारं वीदुः ज्येष्ठ क्षीरसश्च पुत्रः विद्यते, तत् पालयितुं कथमहं कनिष्ठः शक्नुयाम् ? न कदाचित् कनिष्ठेन कीश्वरराज्यं पालितम्, अतः मां तत्र नियुज्य मा कुलकीर्त्तिं नाशय । इत्थं धर्मानुगतं वचनं भरतोऽपि कथयामास रामम् ।

Explanation in tika form :—कनीयान् कनिष्ठः अहं [अल्पवयस्य-दीयमुनि “युवान्ययोः कान् अन्यतरस्याम्” इति कनादेशः] उरसा निर्भिः क्षीरसः सवर्णायामूदायां स्वस्वाज्जातः पुत्रः, “स्वजाते क्षीरक्षीरसौ” इत्यमरः । “उरसीऽश्च अ” इत्यच् । उद्गीः ज्येष्ठः क्षीरसः पुत्रो यस्यां तां राज्यस्य धूः भारः राज्यधुरा “धूश्च स्वात् भारचिन्तयोः” इति कौषः । “अहं पुरवधूः पया मानवे” “इति समासान्तः अः प्रत्ययः । “परवक्त्रिह” इत्यतत्पुरुषयोः” इति स्त्रोत्वम् ।” यथा राज्यस्य समाह्वय्य धूः क्षात्री प्रकृतिरिति विग्रहः । तां प्रवीदुः कथमुत्सहेय उत्साहं करिष्यामि । अतः कुलस्य रक्षकस्य कीर्त्तिः ययः तस्याः लोपे नाशि पूर्वैरनाचरितत्वात् मां मा प्रयुङ्क्थाः न निवीज्य । “माङ्गि लुङ्” इति भविष्यति लुङ् । इति धर्म्यं धर्मादनुपेतं वचः “धर्मोपध्वयेनायादनपेते” इति यत् । भरतोऽपि भरतश्च, अपि ब्रह्मः समुच्चये । रामं “अकथितम्” इति नीचे कर्त्तव्यं द्वितीया । प्राह स उक्तवान् ।

‘‘ইচ্ছাচ্ পজ, দচ্ছ্ বশি প্রচ্ছি শিঁ নু শাস্তি নি মন্য মুখাম্ ।

• কৰ্ম্মযুক্ত স্যাদবশিতনয়া স্যামৌদুকল্যহাম্ ॥’’

ইতি ব্রুবী দিকর্ম্মকতা । ইত্যমুপজাতি: ।

•Change of V.—প্রীণ্যতে অ রাম: মরতে ধর্ম্মগ্রাম্ ।

Derivation.—খীরস—উরস্-অণ্ । কনীয়ান্—অল্য-ইয়সন্ । উত্-
সহ্য-—উত্-সহ-লিঙ্ ইয় । লট্ সহতে, লুঙ্-অসহিট, লুট্- সহিতা, সীদা ।
প্রযুক্তকথা:—প্র-যুক্ত লুঙ্-যাস্, মা যোগে অঙাগমনিষেধ: । লট্ প্রযুক্তন্তে ।
তীপ:—লুপ্-অণ্ । ধর্ম্মগ্রাম্- ধর্ম্ম-য়ত্ । প্রবীড়-ম—প্র-বহ-তুন্ ।

বে°রাজ্যভার বহন করিতে জ্যেষ্ঠ ঔরস পুত্র বিদ্যমান আছে
আমি কনিষ্ঠ হইয়া তাহা বহন করিতে কিরূপে সাহস করিব ।
আপনি কুলকীৰ্ত্তিলোপে আমাকে নিযুক্ত করিবেন না । ভরত রাম-
চন্দ্রকে এই ধর্ম্মানুগত বাক্য বলিলেন ।

Younger as I am, how can I bear the burden of the government
proper to the eldest legitimate son. You will not appoint me to the
ruining of family reputation. These words consistent with duties
said, Bharata to Rama.

Q. Give the other form of ‘কনীয়ান্ । Ans. ‘যুবাল্যযৌ:
কন্ অন্মতরস্বাম্’’ ইতি বৈকল্যবিধানাত্ পশ্বে যবীয়ান্ অল্যীয়ান্ । ইহ-
প্রত্যয়ে অ কনিষ্ঠ, যবিস্ত, অল্যিস্ত ইत्याদযৌপিস্থ: । Q. Account
for আ in রাম্যধুরা । Ans. রাম্যস্য ধূ: ইতি বহৌসমাসে ‘‘অক্
পুর্ অপ্ পুর্ পথ্যাম্ অ অনবে’’ ইতি অ: স্মাত্, অর্থাৎ রাম্যধুর ইতি অকারান্ত:
শব্দ: স্মাত্ । কিন্তু ধূর্ শব্দ: জীলিঙ্গ:, তত্পুরুষে অ ন শিষপদে লিঙ্গপরি-
বর্তনম্, অকারান্তঃ শব্দ: জিযাম্ অকারান্ত: স্মাত্, অত: রাম্যধুরা ইত্যর্থং
আকারান্তী ভবতি । Q. Parse ধর্ম্মগ্রাম্ । Ans. বচনমিতি কল্প
কর্ম্মণ: বিশেষণম্ । Q. Give the ‘different applications
of অপি । Ans. ‘‘নর্হাসমুচয় প্রত্ন ব্রহ্ম সন্ধ্যাবনাস্ত্রয়ি’’ । সমুচয়=And.
Q. Write gram, note on প্রযুক্তকথা: । Ans. ‘‘নাকি লুঙ্’’

कर्जस्रलं हस्तितुरङ्गमेत-
 दमूनि रत्नानि च राजभाञ्जि ।
 राजन्यकं चैतदहं क्षितीन्द्र-
 स्वयि स्थिते स्यामिति श्रान्तमेतत् ॥ ५५ ॥

माङ् योने लुङ् सर्वकारे भवति, इति भविष्यति लुङ् । “न माङ् योने”
 माङ् योने लुङादिषु न चङागमः स्यात्, इति चङागमप्रतिषेधः । ५४ ।

55. Principal sentence :—चङ् (कर्तृ) क्षितीन्द्रः (विष्य) स्याम्
 (‘चङम्’ इत्यस्य क्रियापदम्) इति (च्यं) एतत् (कर्तृ, ‘भवतु’ क्रियापदम्
 ऊह्यम्) श्रान्तं (एतत् इत्यस्य विशेषणम्) भवतु (ऊह्यम्) । त्वयि भावे
 सप्तमौ । स्थिते Adj. to त्वयि । Other sentences (1) हस्तितुरङ्गम्
 (तव ‘चक्षि’ इति क्रियापदस्य कर्तृपदम्) । कर्जस्रलम् and एतत् = Adj.
 to हस्तितुरङ्गम् । (2) रत्नानि (सन्ति इति क्रियापदस्य कर्तृपदम्) ।
 चमूनि and राजभाञ्जि = Adj. to रत्नानि । (3) राजन्यकम् (चक्षि इति
 ऊह्यक्रियापदस्य कर्तृपदम्) । एतत् Adj. to राजन्यकम् ।

Prose order :—एतत् कर्जस्रलं हस्तितुरङ्गम्, चमूनि राजभाञ्जि रत्नानि
 च एतत् च राजन्यकम् (तवैव-) । त्वयि स्थिते चङ् क्षितीन्द्रः स्याम् इति एतत्
 श्रान्तम् ।

Substance :—बलवत् यदेतत् इत्यादिकम्, याणि च कीदृशराज्यं
 रत्नानि राजोचितानि, यदेतच्च पुरीवर्ति चक्षियकुलम्, तत् सर्वं तवैव वर्तते
 शास्त्रवचनात् । त्वयि वर्तमाने चङ् राजा इत्येतत् न कथमपि घटताम् ।

Explanation in tika form—एतत् समीपवर्ति कर्जस्रलं बलवत्
 [“न्योत्थातमिच्छा मङ्गिणीर्जस्त्रिभूजस्रलं गोमिन् मणिम मलीनसा” इति
 मत्वर्थे बलच् निपातः] हस्तिनी गजाः गुरङ्गाः चक्षाश्च तेषां समाहारः हस्ति-
 गुरङ्गं संज्ञात्वादिक्षयद्वाराः । चमूनि अपुरीवर्तीनि, नगरस्थितानि इत्यर्थः ।
 राजानं भजन्ते इति राजभाञ्जि राजयोग्यानि रत्नानि च । “भजी क्षिः” । इति
 क्षिः । रमन्ते एषु इति रत्नानि “कमलं कुलिशं गीतं पद्मरागञ्जीकिबु” ।

एतानि पञ्चरत्नानि रत्नशास्त्रविदो विदुः' इति शासनात् । एतत् समीपवर्ति राजन्यकं • अनियसमूहः "राजस्यादिभ्यो वुञ्" इति वुञ् । एतत् सर्वं तदेव इत्यर्थः । त्वयि स्थिते विद्यमाने अर्धे चितौन्द्रेः चित्तेः पृथिव्याः इन्द्रः प्रभुः राजास्याम् भवेयं, निमन्त्रणे (नियोगकरणे) लिङ् । इति एतत् शान्तं प्रति-
हतम् । नैतत् कदापि घटताम् इत्यर्थः । अथवा एतत् शान्तम् अलीकम् । यत् कारणं प्रदर्श्य मां राज्यं पालयितुम् प्रवर्त्तयसि तत् कारणं न प्रशस्यमित्यर्थः ।
वृत्तमुपजातिः ।

Change of V.—ऊर्जस्वलेन हस्तिपुरकेन एतेन (भूयते), अमीभिः
रत्नैः राजभाग्भिः (भूयते), राजन्यकेन एतेन (भूयते), मया चितौन्द्रेण
भूयते, एतेन शान्तेन भूयताम् ।

Derivation :—ऊर्जस्वलं (ऊर्ज-असृन्) ऊर्जस्-वलच् निपातः ।
तुरङ्गः—तुर-गम खच् अथवा त्वरा-गम-खः । राजभास्त्रि—राजन्-भञ्-क्विः ।
राजन्यकं—राजन्य-वुञ् ।

এই সমস্ত বলবান হস্তী ও তুরঙ্গ, সেই সকল রাজ্যোচিত রত্ন,
এই সমস্ত ক্ষত্রিয় বৃন্দ, সকলই আপনার। আপনি থাকিতে আমি
রাজ্য, এ পাপ শাস্ত হউক ।

These mettlesome elephants and horses, those jewels proper to
kings, and these warriors are thine. Be it forbidden that I should
be a king whilst thou art alive.

Q. Show the difference among इदम् एतद्, अदम् and
तद् । Ans. "इदमस्तु सद्रिकृष्टं समीपवर्त्ति चेतदीकृष्टम् । 'अदमस्तु विप्रकृष्ट'
तदिति परोक्षे विजानीयात् ।" Q. In what sense is अदम् used
here ? Ans, न दस्यते उत्प्लिष्यते अङ्गुलिर्यत्र इति न-दस्-क्लिप् । अपुरी-
वर्त्तिनि परोक्षे स्थिते वस्तुनि 'अदम्' इति प्रयुक्तम् । अतः अस्मिन् रत्नानि अर्थात्
कोशलराज्यस्थानि रत्नानि, न तु पुरीवर्त्तिनि इति विभाव्यम् । See above
"अदमस्तु विप्रकृष्टम् तदिति परोक्षे विजानीयात् ।" (विप्रकृष्टम्—दूरवर्त्ति) ।
Q. Explain fully the application of विधिलिङ् here

इति निगदितवन्तं राघवस्तं जगाद
 व्रज भरत गृहीत्वा पादुके त्वं मदीये
 च्युतनिखिलविशङ्कः पूज्यमानो जनौघैः
 सकलभुवनराज्यं कारयाम्भतेन ॥ ५६ ॥

in स्याम् । Ans. “विधि-निमन्त्रण-आमन्त्रण अघोष्ट-संपन्न प्रार्थनेषु लिङ् । विधिः प्रेरणं, इत्यादिर्निर्कृतस्य प्रवर्तनम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम् आवश्यकं प्रवर्तनम् । (यस्य अकरणे प्रत्यवायोऽस्ति तत्र नियोगकरणम् निमन्त्रणम्) । आमन्त्रणं कामाचारानुशा । अघोष्टः सन्कारपूर्वकः व्यापारः (solicitation) इत्यादिषु अर्थेषु लिङ् स्यात् । अत्र तु निमन्त्रणार्थत्वात् “राज्यपालनमवश्यं मय एव कर्तव्यम्, अन्यथा प्रत्यवायोऽस्ति इत्येवं प्रदर्श्य मां प्रवर्तयस्व” इत्यादि अर्थागमो भवति । Q. Give the different meanings of इन्द्रः । Ans. “इन्द्रः सचीपतावलरात्म्यादित्ययोगयोः” इति विश्वः (सचीपतौ अलरात्मनि आदित्ये योगे च) । ५५ ।

56. Principal sentence :—राघवः (कर्तृ) तं (कर्म) जगाद । निगदितवन्तम्—Adj to तम् । इति Object to निगदितवन्तम् । Other sentence. हे भरत (सर्वो) त्वम् (कर्मपदम्) व्रज, सकल भुवनराज्यं (कर्म) कारय । Incomplete verb गृहीत्वा । पादुके object to गृहीत्वा । मदीये adj to पादुके । जनौघैः (पूज्यमानः इत्यस्य अनुक्तकर्तृ-पदम्) । अम्भतेन—प्रकृत्यादिभ्यः ढतोया । Adjectives to त्वम्—च्युत-निखिलविशङ्कः and पूज्यमानः ।

Prose order :—राघवः इति निगदितवन्तं तं जगाद । भरत त्वं मदीये पादुके गृहीत्वा व्रज । जनौघैः पूज्यमानः च्युतनिखिलविशङ्कः सन् (त्वं) सकलभुवनराज्यं अम्भतेन कारय ।

Substance :—एवं कथितवन्तं भरतं रामः प्रोवाच । हे भरत प्रति-गच्छ स्वराजधानीम् गृहीत्वा मे पादुके । अयशोभयं मा कुर्व, अपि तु जीवैः पूजितः सन् कृत्स्नां पृथ्वीं पालय मदायया ।

Explanation in jika form :—রাচবী রান: ইত্যে বং নিগদিতবলং
 উক্তবলং তী ভবতং জগাদ উক্তবান্ । হে ধুরত ! ত্বং মদৌষে মনুস্বম্বিনি
 “ব্রহ্মাঙ্ক”* ইতি হু: । পাডুকে উপানংহী “অথ পাডুকা পাটুপানত্ স্ত্রী”
 ইত্যমর: । গৃহীত্বা ব্রজ গচ্ছ অশীধ্যামিতি শ্রেব: । বিধৌ লীট্ । অতএব
 জনৌষে: জনসমূহে: পূজ্যমান: ত্বং, অত্ অপগতা মিখিলা অশেষা বিশঙ্কা স্বা-
 যশীৰুপা যস্য তথাধৃত: সন্ সকলভুবনরাজ্যং সৰ্ব্বত্র ভূমণ্ডলে রাজ্যং অক্ষান্মতেন
 অক্ষাকম্ অমিপ্রায়েণ । প্রকৃত্যাদিভ্য: তৃতীয়া । গৌরবে অক্ষাদৌ বহুবচনম্ ।
 কারয় অনুষ্ঠাপয়, পাডুকে ইতি শ্রেব: । কিংবা অক্ষান্মতেন প্রযোজ্যকর্তা রাজ্যং
 কারয় । কিংবা স্বার্থে জি: । কিংবা হে অক্ষান্মতে ! অক্ষানুসঙ্গশব্দে রাজ্যং
 ন কারয় ন ঘাতয় শব্দভিরিত্যর্থ: । শীঘ্রং গতা রাজ্যং রম্য ইতি ভাব: ।
 কিংবা অক্ষান্মতেন রাজ্যং কারয় জাপয় লোকান্ ইতি শ্রেব: । স্বয়মহং রাজ্যং ন
 কপ্তেমি কিন্তু রাসাশ্রয়া করৌমীতি পাডুকাযদ্ব্যবিনাশেন লোকান্ জাপয় ইত্যর্থ: ।

ন ন ম য জ

ই তিঁ নিঁ । গঁ দিঁ তেঁ । ব স্তং রা । ঘেঁ ব স্তং । জং গা দেঁ ।

নন্ময়জয়তেযং মাগিনী ভোগিলীকৈ: । ইতি মাগিনী উক্তম্ । (ভোগিন্ = ৮
 লীকা: = ৩)

Change of V.—নিগদিতবান্, স রাচবেষ জগদে । ত্বয়া ব্রজ্যতাম্,
 শুতমিখিলবিশঙ্কন, পূজ্যমানেন কার্যতাম্ ।

Derivation.—নিগদিতবলম্—নি-গদ তবত্-তৃতীয়া । লুঙ.—অগ-
 দীত্, অগাদীত্ । পূজ্যমান:—পূজ-কৰ্ম্মণি জ্ঞানচ্ । লুঙ.—অপ্পূজন্ ।

ভরত এই সমস্ত কহিতেছিলেন । রামচন্দ্র সন্তোষান করিয়া
 কহিলেন, ভরত, তুমি আমার পাছুকাছ লইয়া প্রতিনিবৃত্ত হও ।
 সমুদয় শঙ্কা পরিত্যাগ করিয়া, আমার কথামুসারে সমস্ত ভুবনের রাজ-
 কার্য সম্পাদন কর । লোটক ভোমারক বিবেচ্য ত্রুকা করিবে ।

* ইদম্—“তদাদৌনি অ” তদাদৌনি সৰ্ব্বনামানি উক্তসংজ্ঞানি শ্যু: ।
 যদাদি: যথা, তদ তদ যদ এতদ ইদম্ অদচ্ এচ্ &c ।

To Bharat who had said so, spoke Rama., Go back, O Bharata taking my shoes. Devoid of all scruples and respected by the multitude of men carry on the government of the whole world to my wishes.

Q. Account for the plural form of अस्मद् in अस्मन्मते । Ans. See above. Q. Show the force of the causative form of कारय । Ans. पादुके मे चैतन्यरहितेऽपि तत्तुल्यप्रयोगात् राज्यं पालयितुं शक्नुयाताम् इति णिजन्तसार्थकम् । ५६ ।

Purport of the canto III.—राक्षसादिवधात् सर्वप्रियं रा राज्ये अभिविक्तं सिंहासनं रत्नमयम् आदिश्व तोयजलम् आनीतुं पुरुषा समन्तात् प्रेषयामास नगरञ्च पताकादिभिः सुशीभितं कारयामास राजा । केकयं तु तत् असङ्गमाना पूर्वप्रतिश्रुतेन वरेण रामस्य वनगमनं याचमाना, राजाः कथमपि अच्युतसायात् अस्मात् निवारिताभूत् । सत्यसन्धो राजा सत्यपालनां रामं निरवासायत् न्यमज्जयञ्च सर्व्याः प्रजाः शोके । पौरैरनुगम्यमानः ससीतः स च अक्षो रामः हृत्वेन तेभ्यः अपससार । राजापि शोकवशात् कालमुपानतः । अथ वृद्धमन्त्रिभिः मातुलकुलात् आनीतो भरतः स्वमातरं भृशमुपालभ्य, सश्रीरं पितुः पिण्डोदकसञ्चयान् कृत्वा रामं प्रत्यानिनीषुः सपौरः प्रायात् अरण्यम् । अथ स मिलित्वा रामेण, तेनैव प्रबोधितः तत्पादुके समादाय कोशलं प्रति निवृत्तः ।

—0—

The conversation in brief between Rama and Bharata —रामः उवाच, पिता माम् वनगमनरूपं सुकरमेव कार्यमनुष्ठायाम् आदिदेश तं तु महावीरं सन्भाव्य दुष्करं कार्यं राज्यपालनरूपम् अनुज्ञातवान् । अहो वीरोऽपि तत् कार्यं अपौर इव शोकेन मुञ्चसीति । * नाहंसि त्वं ज्ञानवान् पित्राशा अन्वया कर्तुम् । यदि ते भक्तिरस्ति मयि, तत् मम वचनात् प्रतिनिवर्त्तञ्च शशि च पृथ्वीमिति । सर्वमेतत् आकर्ण्य भरतः प्राङ् तिष्ठति ज्येष्ठे कनिष्ठः पालयति राज्यं शान्तं पापम् । सर्वमेतत् रत्नादिकं तवैव । Add sloka 56.

चतुर्थः सर्गः ।

निवृत्ते भरते धीमानत्रे रामस्तपोवनम् ।

प्रपेदे पूजितस्तस्मिन् दण्डकारण्यमीयवान् ॥ १ ॥

चतुर्थां पूरणः चतुर्थः । पूरणं यक् । सर्गः—“सर्गं स्वभाव निर्व्याघ निश्चया-
ध्याय सृष्टिषु ।” सृज् धातोः चञ् ।

44.* Principal sentences (1) रामः (कर्तृ) अत्रेः (सम्ब) ।
तपोवनं (कर्म) प्रपेदे । (2) (रामः) दण्डकारण्यम् (कर्म) ईयिवान् ।

Adj to रामः—धीमान् and पूजितः ।

. Prose order :—भरते निवृत्ते (सति) धीमान् रामः अत्रेः तपोवनं
प्रपेदे, तस्मिन् पूजितः (सन्) दण्डकारण्यम् ईयिवान् । .

Substance :—भरते गृहं प्रतिगते, रामः अत्रिनामः सुनेः आश्रमं प्राप ।
तत्र च सुनिभिः सत्कृतः पश्चात् दण्डकारण्यं जगाम ।

Explanation in tika form :—भरते निवृत्ते प्रत्यागते सति । भावे
सप्तमी । रामपादुके गृहीत्वा कोशलं प्रतिगते सति इत्यर्थः । धीमान् बुद्धि-
मान् । प्रशंसायाम् सत्पु । कदाचित् पुनः प्रजावर्गः भरती वा तत्परिचितं स्थान
मवाप्य तम् उद्देजयिष्यति इति ज्ञानवान् इत्यर्थः । रामः अत्रेः सङ्घर्षेः तपोवनम्
आश्रमं प्रपेदे । भरतादीनां प्रत्यागमनाशङ्कया गतः इत्यर्थः । तस्मिन् तत्र
तपोवने पूजितः सुनिभिः अप्य पाद्यादिभिः सत्कृतः सन् । “मतिबुद्धिपुजार्येभ्यश्च”
इति वर्तमाने क्तः । अतः पूजां लभमानः इत्यर्थः । दण्डकारण्यम् ईयिवान् गतवान् ।
“उपेयिवाननाश्रमं नृवानश्च” इति इन् धातोः कसुप्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।
वर्षं नाम प्रत्यावर्तनम्, तद्वचनं यथा, “युजीवतुर्थतो येन पश्यावक्तुं निगद्यते ।”

ज

ज

नत्रे रामस्तपोवनं ; दण्डकारण्यमीयं ;

अटायमानोऽरण्यानीं समीतः सहलक्षणः ।

बलाद्बभुक्षुणोत्क्षिप्य जङ्गे भीमेन रक्षसा ॥ २ ॥

इति, द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः चतुर्थवर्णात् परम् ज-गणप्रयोगात् पथ्यावक्रमं ब्रह्मम् ।

Pouranic reference in दण्डक—भार्गवस्य कथां हरन् दण्डकी नाम राजा। तेनाभिग्रस्तः सबन्धुः सप्रजावर्गस्य पञ्चत्वम् उपगतः । तस्य च राज्यम् अरण्यम् अभवत् इति पौराणिकी वार्ता ।

Change of V.—धोमता रामेण, पूजितेन ईशुषा भूतम् । Or simply ईशे ।

Derivation.—निवृत्ते—निवृत्-कर्त्तरि क्तः । लुङ्, अवतत्, अवर्त्तिष्ट । धोमान्—धो-मनुप् । प्रपेदे—प्र-पद लटि ए । लट्—पद्यते, लुङ्-अपादि, अपन्नाताम् । ईशिवान्—इ-लिटि, क्तसुः । लट् एति ।

भरतं प्रतिनिवृत्तं इहेले धोमान् रामश्च अत्रि मुनिश्च उपनिषत् इहेलेन । उथाय अर्थार्थना लाभ करिया दण्डकारण्ये उपस्थित इहेलेन ।

Bharat having gone back, the wise Rama reached the asylum of Atri. There being received with respects, he then proceeded to Dandakaranya the forest of Danaka.

Q. Point out the nominative to पूजितः । Ans. मुनीनां पूजितः । मुनीनाम् इति पथ्यन्तपदं कर्त्तृकारकम् । “क्तस्य च वर्त्तमाने” इति कर्त्तरि षष्ठौ । Q. Is there any Pouranic Reference in दण्डक ? Ans. See above. Q. Show the Euphonic combination in अवेरामः । Ans. अवेः रामः इति पदद्वयं । रकारे परे विसर्गजातरकारस्य स्तोत्रः । १ ।

47. Principal part :—रक्षसा (अनुक्तकर्त्तृ) बलात् (ल्यब्लोपे प्रसी) उक्षिप्य (व्यम्) जङ्गे (राम.—उक्तकर्त्तृ कृष्यम्) । Adj to रक्षसा=बुभुक्षुणा and भीमेन Adj to रामः । समीतः सहलक्षणः and अटायमानः । अरण्यानीं—object to अटायमानः ।

Prose order—ससीतः सहलक्षणः अरण्यानीम् अटायमानः (रामः),
बुभुक्षुणा भीमिन रक्षसा बलात् उत्क्षिप्य जङ्गे ।

Substance !—अथ विराधनामा कथित् भीषणी राक्षसः क्षुधातुरः
अरण्ये मृतः सोतारामलक्षणान् बलात् उत्थाप्य आक्रान्तवान् ।

Explanation in tika form :—सीतया सह वर्त्तमानः ससीतः ।
तत्पद्योगे बहुव्रीहिः । लक्षणेन सह वर्त्तमानः सहलक्षणः [“वीपसर्जनस्य” बहु-
रीह्यवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा इति विकल्पेन स-भावः] अरण्यानीं महारण्यम्
‘महारण्यमरण्यानी’ इत्यमरः । “हिमारण्ययोर्महत्त्वे” इति महत्त्वे आनुगागमः,
ङोष् च । अटायमानः अत्यर्थमटन्, क्रियासमभिहारि यङ् । रामः, बुभुक्षुणा
वृधितेन । सन्नन्तात् उः । भीमिन भयानकेन रक्षसा राक्षसेन विराधेन बलात्
उत्क्षिप्य हलाभ्यां उत्थाप्य जङ्गे हतः गृह्णीत इत्यर्थः । वृत्तं नाम पद्यावक्रम् ।

• Allusion, see the next sloka.

Change of V.—अटायमानं ससीतं सहलक्षणं बुभुक्षु खहार भीमं
रक्षः ।

Derivation.—अटायमानः—(अट यङ्कलः) अटाय-प्रानच् । लट्-
प्रटायते अरण्यानी—अरण्य-ङोष्, आनुगागमः । बुभुक्षुणा—(भुञ्ज+सन्)
‘भुज-उ’ । जङ्गे—छ-कर्मणि लिट् ए । कर्मणि लट् द्वियते । लुङ्-अहारि ।
भीमिन—भी-मक् ।

मोडा ७ लक्षणं महिम्नं राक्षसं ग्रहातने जगत् करिदेहिनेन,
एक भयानकं वृद्धं राक्षसं ईशानिके उर्ध्वे उर्ध्वे शरणं करि ।

Wandering in the great forest Rama with Sita and Lakshman was,
with force, seized up by a terrible hungry demon.

Q. Distinguish between अरण्य and अरण्यानी । Ans.
महारण्यमरण्यानी । See above. Q. Write gram. notes
on सह in ससीत and सहलक्षणः । Ans. See above. Q. Ex-
plain the force of यङ् in अटायमानः । Ans. क्रियासमभि-

अवाक्शिरसमुत्पादं कृतान्तेनापि दुर्दमम् ।

भंक्ता भुजौ विराधाख्यं तं तौ भुवि निचख्नतुः ॥३॥

हारे अर्थात् भ्रशार्थे पीनः पुन्यं च अर्थे यङ् स्यात् । अतः रामः सन्ततं भ्रशं च भ्रमणशील आसीत् इति गम्यते । २ ।

3. Principal part.—तौ (कर्तृ) तं भुवि (अधि) निचख्नतुः । Adj to तं—विराधाख्यम्, अवाक्शिरसम्, उत्पादं and दुर्दमम् । कृतान्तेन—दुर्दममित्यस्य अनुक्तकर्तृपदम् । Incomplete verb—भङ्क्ता । भुजौ object to भङ्क्ता ।

3. Prose order—तौ अवाक्शिरसम्, उत्पादं कृतान्तेनापि दुर्दमं विराधाख्यं तं, भुजौ भंक्ता भुवि निचख्नतुः ।

Substance :—यमोऽपि यं खवशम् आनेतुं न समर्थः, राक्षसौ तत् हस्तद्वयं भङ्क्ता, ऊर्ध्वपादम् निक्षमस्तकश्च कृत्वा भुवि निखातवन्तौ ।

Explanation in tika form :—तौ रामलक्ष्मणौ अवाक्, शिरौ यस्य सः अवाक्शिराः तम् अवाक्शिरसम् अधीमस्तकम्, तथा ऊर्ध्वपादौ यस्येति उत्त-
पात् तम् । कृतान्तेन यमेनापि "कृतान्तां यमसिद्धान्तदैवाकृश्लकर्मसु" इत्यमरः
दुर्दमं दुःखेन दमनीयम् "ईषद्ः सुषु कच्छाकच्छार्थेषु खलु" इति कर्मणि खल् ।
खल् प्रयोगात् च "नलोके"ति अस्य कर्त्तरि तृतीया, नतु षष्ठी । विराधाख्यं
विराधनामानं तं राक्षसं भुजौ भंक्ता मोठयित्वा भुवि पृथिव्यां निचख्नतुः निखात
वन्तौ । यमोऽपि यस्मात् विभेति तमपि रामलक्ष्मणौ विनाशितवन्तौ इत्यर्थः ।
अत्र विराधश्चेद् न पुंस्त्वावगमात् तम् इति पुलिङ्गनिर्देशः । अन्यथा पूर्वश्लोके
रक्षः इत्यनेन अन्वयित्वात् अस्य क्लीबलसुचितमेव ।

Change of V.—अवाक्शिराः उत्पादः, दुर्दमः विराधाख्यः स तार्था
निचख्ने ।

Derivation.—अवाक्—अव-अन् च क्तिप् । भंक्ता—भन्ज-क्ताच् । खट्-
भनक्ति, लुङ्-अभाङ्लोत् । दुर्दमं—दुर-दम्-कर्मणि खल् । निचख्नतुः—नि-
खन्-खिट् चतुस् । खट् खनति, लुङ्-अखानोत् अखनीत् ।

तीक्ष्णो हृदयेन शमेन च दुर्द्ध उक्त विराधनामकं राक्षसेन्द्रः ॥

आहिषातां रघुव्याघ्री शरभङ्गाश्रमं ततः ।

अध्यासितं श्रिया ब्राह्म्या शरण्यां शरणैषिणाम् ॥ ४ ॥

इयं भग्न करिष्य निम्नमलकं च उद्धृणाम् अवह्वाय तांहाके भूमिंते निधाप्य करिष्येन ।

They two buried under the ground, the demon called Viradā indomitable even by Pluto, having at first broken his two arms.

Q. Write notes on तम् being of masculine gender. Ans. See above. Q. Why was the demon interred with his head downward. Ans. अस्त्रैः विनाशम् अनुपगतस्य विराधाख्यं राक्षसीं तनुं प्रविष्टस्य तुम्बुहनायः कस्यचित् वैश्रवण्याभि-
शतस्य गन्धर्वस्य विनाशार्थम् रामः तत्कर्णं पादेन चाक्रम्य स्थितः तेनैव आदिष्टः

“अवटे चापि मां राम निक्षिप्य कुशलो ब्रज ।

रक्ष मां गतसत्त्वानाम् एव धर्मैः सनातनः ॥” रामा० ॥ (अवटे=गर्ते) ।

तदादेशश्च रामः तं गर्ते एव निक्षिप्य विनाशयितुं निजमकर्णं निधातवान् ।
बालिदासस्तु रघौ, “तं विनिक्षिप्य काकुत्स्थो पुरा दूषयति स्थलीम् । गन्धर्वा-
यचिन्तं वेति वमुधायां निचख्रतुः ।” Q. Decline the base of
उत्पादम् । Ans. उत्पाद-शब्दस्य रूपं यथा, उत्पात् उत्पादौ उत्पादः,
उत्पादम् उत्पादौ उत्पदः । उत्पदा उत्पादभ्याम् इत्यादि । (Mark
उत्पदः उत्पदा &c “पादः पत्” इति पदादेशः, अथवा “पात्पत् पौ”
सु०) । १ ।

4. Principal part —ततः (व्यम्, अनन्तरार्थे प्रसूते) रघुव्याघ्री
(कर्तुं) शरभङ्गाश्रमम् (कर्म) आहिषाताम् । Adj. to शरभङ्गाश्रमम्—
अध्यासितम् and शरण्याम् । श्रिया (अध्यासितम् इत्यस्य अनुक्त कर्तृपदम्)
ब्राह्म्या—adj. to श्रिया । शरणैषिणाम्—सम्ब, syntactically con-
nected with शरण्याम् ।

Prose order :—ततः रघुव्याघ्री ब्राह्म्या श्रिया अध्यासितं शरणैषिणां
शरण्यां शरभङ्गाश्रमम् आहिषाताम् ।

Substance :—अथ विराधादिशात् राघवी शरूपायिनाम् शरस्थम् तपो-
महिमान्वितं शरभङ्गमुनेः आश्रयम् आश्रितवन्तौ ।

Explanation in tika form :—अथ विराधादिशात् तौ शरभङ्गा-
श्रमम् श्रितौ इति वर्ण्यद्वाह आहिंसातामिति । ततो विराधवधानमुदं, रघु-
व्याघ्राविव रघुव्याघ्रौ राघवश्रेष्ठौ रामलक्ष्मणौ “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्या-
प्रयोगे” इति उपमितसमासः । “स्युक्ततरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकञ्जराः । सिंहशाहं ल-
नागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्यैश्चकाः ।” इत्यमरः । ब्रह्मणः तपसः इयं ब्राह्मी “ब्राह्मी
जातौ” इति टिलोपः निपातितः । स्त्रीत्वात् ङीप् । “वेदस्तत् तपो ब्रह्म”
इत्यमरः । तथा ब्रह्मसम्बन्धि या श्रिया लक्ष्म्या, श्रीभया इति यावत् । “श्री वेश-
रचना श्रीमा” इति मेदिनी आश्रयितम् आश्रययौक्तं शरणं ताणम् अवस्थानं वा
एषितुं शीलं येषामिति शरणैविष्णो शरणार्थिनाम् । शरणे ताणे अवस्थाने वा
साधु शरस्थम् । “शरणं रक्षणे गृहे” इति विश्वः । तत्र साधुरिति यदू-
शरभङ्गनाम्नो मुनेराश्रयं तपोवनम् आहिंसातां गतवन्तौ । अंहर्नङि रूपम् ।

Change of V.—आहिं रघुव्याघ्राभ्यां शरभङ्गाश्रयः आश्रयितः ।

Derivation.—आहिंसातां—अन्ह लुङ् आताम् । लट् अंहते । लुङ्
आहिंते । आश्रयितम्—अधि-आस-कर्मणि क्तः । श्रीः—श्रीयते अयति गुणि-
नम् वा इति श्रीः, श्रिधातोः क्तिप्, दीर्घश्च ।

अनन्तरं रघुश्रेष्ठे रागं च लक्ष्मणं अवतन्न नामकं मुनिं आश्रये गमनं
करितेन । एहं आश्रय आश्रयार्थिगणैरेव आश्रय स्थानं । ईहात्
उपोमाश्रया विराज कतिपेक्षितः ।

The two excellent descendants of Raghu went to the hermitage
of Sarabhang the refuge of the shelter-seekers and the abode of
ascetic splendour.

Q. Decline श्रीः । Ans. श्रीः श्रियौ श्रियः, श्रिया श्रीभ्याम्
इत्यादि । “लक्ष्मी श्रीशब्दौ स्त्री नौ वा” इति हड्डचन्द्रः । अतः, श्री श्री श्रीः,
श्रीम् श्री श्रीः, श्री श्रीभ्याम् इत्यादि वा रूपम् । Q. Distinguish
between उपमित and उपमानसमास । Ans. “उपमितं व्याघ्रा-

पुरी रामस्य जुहुवाश्चकार ज्वलने वपुः ।

शरभङ्गः प्रदिश्वारात् सुतीक्ष्णमुनिकेतनम् ॥ ५ ॥

दिभिः सामान्याप्रयोगे' सामान्यस्य प्रयोगे तु उपमानसमासः स्यात् । (सामान्य = point of similarity). When the point of similarity is not mentioned it is उपमित, otherwise it is उपमानसमासः । Thus रघुव्याघ्री means रघू व्याघ्री इव यरी । Here यर which is the point of similarity, is not mentioned. But where it is mentioned it is उपमानसमासः, thus रघू व्याघ्रयरी wherein व्याघ्र-यरी has उपमानसमासः : ४ ।

5. Principal part :—शरभङ्गः (कर्तृ) रामस्य (सम्ब, पुरः इत्यनेन सम्बन्धः) पुरः (व्यम्) ज्वलने (अधि) वपुः (कर्म) जुहुवाश्चकार । Incomplete verb—प्रदिश्य । Object to प्रदिश्य—सुतीक्ष्णमुनिकेतनम्, आरात—(व्यम्) ।

Prose order :—शरभङ्गः आरात् सुतीक्ष्णमुनिकेतनं प्रदिश्य रामस्य पुरः ज्वलने वपुः जुहुवाश्चकार ।

Substance :—शरभङ्गनामा० कुष्ठरीगाक्षानः कथित् मुनिः रामम् सुतीक्ष्णनाम्बः कस्यचित् मुनेः आश्रमं गन्तुमादिश्य अग्री खदेहं रोगक्रिष्टं भक्षसात् अकरोत् ।

Explanation in tika form—शरभङ्गः तदाख्यः कुष्ठरीगाक्षानः कथित् मुनिः आरात् समीपे "आराद् रसमीपयोः" इत्यमरः । सुतीक्ष्णनामा मुनिः सुतीक्ष्णमुनिः । मध्यपदलोपी कर्मधारयः । तस्य निकेतनम् गृहम् आश्रममिति यावत् । "केतनम्" निमग्नये, गृहे केती च कृत्यऽय ।" इति मेदिनी । प्रदिश्य तत्र वासमुपकल्पय इति कथयित्वा, रामस्य पुरीऽयतः "पूरश्च गुण सुद्धि-तायं सत् अख्यय तस्य समानाधिकरणेन" इति पुर इत्यनेन षष्ठीसमासनिषेधः । ज्वलने अग्री वपुः शरीरं जुहुवाश्चकार इति । रोगक्रिष्टं खदेहं भक्षसात् अकरोत् इत्यर्थः ।

यूयं समैष्यथेत्यस्मिन्नासिष्महि वयं वने ।

दृष्टाः स्म स्वस्ति वो यामः स्वपुण्यविजितां गतिम् ॥६॥

Change of V.—अरभक्तेण जुहवास्महे ।

Derivation.—जुहवास्मकार—हु लिटि अ । पक्षे जुहवास्मभूय "जुहवा-
मास जुहवा । लट् जुहोति । लङ् अन् अनुहवः । लुङ् अहोषीत् । ज्वलने—
ज्वल-युष् । वपुस्—उप्यन्ते देहान्तरभोगसाधनानि बीजानि अत्र इति वपुः
वपधातोः उसिन् । तोष्ण—तिज्-क्खः ।

निकटे प्रतीकृ क्षयि आश्रमं अदर्शनं करिष्या मरुतत्र रामचन्द्रो
जम्बूद्वेपुः उताभने निष्क मरुतं आहति दिलेन ।

Sarabhangha threw down his body into the flames before Rama
showing him the asylum of the ascetic Sutiksna.

Q. Why did the ascetic throw his body into
the flames ? Ans. See the above substance. Q. De-
rive वपुस् and तोष्ण and conjugate the root of the
latter in लट् and लुङ् । Ans. तेजयति लट्, अतीतिजत् लुङ्
For the rest see above. । ५ ।

6. Consists of 5 sentences. See below.

Prose order :—(1) यूयं समैष्यथ (2) इति अस्मिन् वयम् आसिष्महि,
(3) दृष्टाः स्म, (4) वः स्वस्ति, (5) स्वपुण्यविजितां गतिं यामः ।

Substance :—कदा यूयमत्र आगमिष्यथ इति अहम् अपेक्षमाणः अत्र वने
तिष्ठामि । न मे लोचनपथं जहौहि यावदहं ते पुरतः देहं त्यजामि, शुभमस्तु ते

Explanation in tika form :—न केवलं सुतीक्ष्णसुनिकेतनं प्रदिष्ट
एतदपि प्रदिश्येति शीघ्रम् । अपि नाम यूयं, बहुवचनात् ससीतः सहलक्षण
रामः गम्यते । समैष्यथ आगमिष्यथ इति द्वेतेः अस्मिन् वने वयम् आसिष्महि
स्थिताः । विष्णुरूपे त्वयि दृष्टे श्रीभगवा गतिर्भविष्यतीत्याश्रया एतावन्तं वा
तिष्ठामः इति भावः । आसीर्लुङि उत्तमपुरुषबहुवचनरूपम् । "अस्यदोषयोष
इति एकत्वेऽपि बहुवचनम् । अस्यदागमने किन्ते फलमिति चेदाह, उदाः

तस्मिन् क्षणानुसादभूते सुतीक्ष्णमुनिसन्निधौ ।

उवाच पर्णशालायां भ्रमन्ननिश्रमाश्रमात् ॥ ७ ॥

अधुना दृष्टा भवथ । यस्य ते पश्यतः पुरतः देहं त्यजतो मे सङ्गतिर्भवेत् तस्यैव दर्शनलाभः क्षणम् अविच्छिन्नो भवतु इत्यर्थः । वः युष्मभ्यं स्वस्ति कल्याणं भवतु । “नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधा अलं वषट् योगाव” इति चतुर्थी । स्वपुण्येन विजितां लब्ध्वा गतिं यामः गच्छामः । रामरूपिणः विष्णोस्तु दर्शनेन कृतार्थोऽहम् स्वर्गे गच्छामि इति भावः । अत्र रामायणम्—“अहं शाला नरव्याघ्र वर्षमानमदूरतः । ब्रह्मलोकं न गच्छामि त्वामदृष्ट्वा प्रियातिथिम् ॥” इति पञ्चावक्रम् ।

Change of V.—युष्माभिः समेष्यते, आसि अस्माभिः, दृष्टैः भूयताम् । स्वस्ति भूयताम्, मया यायते स्वपुण्यविजिता गतिः ।

Derivation :—समेष्यथ—सम्-आ-इ लट् स्यथ । लट् एति । लुङ् अथात् । आसिअहि—आस-लुङ् महि । लट् आसि । लुङ् आसिष्ट । लिट् आसासक्रे । स्य—अस्-लट् थ । विजिताम्—वि-जि-कर्मणि क्तः । लट् जयति । लुङ् अजैवीत् । लिट् जिगाय ।

ढोमरा एषीने आसिबे वलिग्रा आनि एही बने अवस्थान करि-
ग्राहि । ढोमादेवर दर्शन लोभ हहेल । ‘ढोमादेवर मज्जल इडक,
आमि निरूपुण्यविजित लोके गमन करि ।

I stayed in this forest, that you would come here. Now you
have been seen. Let me go to the world won by my piety.

Q. If any adjective to वयम् be inserted, should
it take the plural form ? Ans. “सर्वविषयस्य प्रतिषेधः”
इति बहुवचनप्रतिषेधः । Q. Explain स्वपुण्यविजितां गतिम् । Ans.
“मामेव (शक्रः) वरदो राम ब्रह्मलोकं गमिष्यति । जितसुखेण तपसा दुष्प्राप-
मज्जतात्मभिः ॥” रामा० । ६ ।

7. Principal part :—(रामः) पर्णशालायाम् (अचि) उवाच ।
ममनु—adj. to रामः । अनिश्रम् अवश्यम्, अवलम्बनयोगे द्वितीया । तस्मिन्—

('भावे सप्तमी) । कृशानुसादभूते—adj. to तस्मिन् : सुतीक्ष्णसुनिसन्निधौ—
अधिकरणे सप्तमी ।

Prose order :—तस्मिन् कृशानुसादभूते (रामः) अनिशम् आयमान्
धमन् सुतीक्ष्णसुनिसन्निधौ पर्णशालायाम् उवास ।

Substance :—शरभञ्जदेहदाहान् परं तदादिभ्येन सुतीक्ष्णनामः ऋषेः
पर्णशालायाम् वसन् सुनीनाम् आयमान् विचचार ।

Explanation in tika form :—तस्मिन् शरभञ्जे कृशानुसादभू-
कार्त्तोरान् अग्रीभूते सति, दग्धे इति यावत् । भावे सप्तमी । “विभाषा साति
कार्त्तोरान्” * इति कार्त्तोरान् सातिः । रामः अनिशम् सर्वदा आयमान् धमन्
पर्यटन् सुनीन् उपसितुमिति शेषः । “लक्ष्मणहृत्प्रीः क्रियावाः” इति शब्दप्रत्ययः ।
सुतोत्पत्त्य सुनेः सन्निधौ समीपे पर्णशालायां पर्णकुड्याम् उवास वासमकरीत् ।
ससीतस्य सङ्गलक्षणस्य च रामस्यैव उल्लेखान् सीतालक्षणयोरेकपक्षमिर्भवति ।

Change of V.—ऊषे धमता ।

Derivation.—कृशानुसात्—कृशानु- (कृश-आनुक्)-सातिः । उवास
—वस-लिट् च । लट् वसति । लुङ् अवात्सीत् ।

तिनि अधिमास इहेले, रामचल्ल सूतीक्ष्णसुनि सन्निधाने पर्णशालाय
वास करिउते लागिलेन । এই काले তিনি अविरत आश्रमे ভ্রমণ
করিতেন ।

He having been reduced to fire, Rama lived in a cottage near the
ascetic Sutikena, often wandering over hermitages.

Q. Parse अनिशम् । Ans. नासि निशा चैष्टाविघातः यस्मिन् स
अनिशः कालः तन्, इत्यादि विधेयं व्याप्ती द्वितीया । अरवा न निशेते अत्र इति

* चिद्विषये सातिर्वा स्यात् कार्त्तोरान् (totality). If it does not
signify totality, चि will take place instead of साति । So in
the sense of being partly burnt, it should be कृशानुभूते
(साति=चसात्) ।

वनेषु वासतेषु निवसन् पर्णसंस्तरः ।

श्रव्योऽप्यायं सृगान् विध्यन्वातिथेयो विचक्रमे ॥ ८ ॥

चनिशम् । नञ्, नि-ञी-उसु । अन्न अव्ययपदम् (क्रियाविण्) । “सातथ्ये
स्वरादेशाकृतिगणत्वेन तस्य तत्र पाठः इति अव्ययम्” इति प्रौढमनीरमा । ७.
Write notes on the s of कृशानुसात् । Ans. “सात् पदाद्योः”
इति सात् इत्यस्य न पत्वम् । ७ ।

8. Principal part :—(रामः) विचक्रमे । Adj. to रामः—
निवसन्, पर्णसंस्तरः, विध्यन् and आतिथेयः । वनेषु—(अधिकरणे, निवसन्
इत्यनेन शैत्यः) । Adj. to वनेषु—वासतेषु । सृगान्—object to
विध्यन् । श्रव्योऽप्यायम्—adverb, gram. connected with विध्यन् ।

Prose order :—आतिथेयः (रामः) वासतेषु वनेषु निवसन् पर्णसंस्तरः
(सन्) श्रव्योऽप्यायं सृगान् विध्यन् विचक्रमे ।

Substance :—रामो वासाङ्गेषु वनेषु वसतिं कुर्वन् अतिथिपरिचर्यापरः,
पर्णश्रव्यायां श्रवानः प्रातश्च द्रुतं श्रव्याया उत्थाय सृगान् विध्यन् भूमितुमारब्धवान् ।

Explanation in tika form :—आतिथेयः अतिथी साधुः “पथ्य-
तिथिं वसतिं स्वपतेः ढञ्” * इति ढञ् । अनेन विशेषणेन अनात्मनुश्रुत्वं सूचितम् ।
रामः, वसती निवासे राज्ञी वा “वसती रात्रिवेश्मनीः” तत्र साधुनि वासतेष्विति
वासतेषु वनेषु निवसन् वासं कुर्वन् श्रवानी वा, संलीयते इति संस्तरः श्रव्या ।
“संस्तरः प्रस्तरे यज्ञे सङ्करो युधि चापदि । क्रियाकारे विधे चाङ्गीकारे क्लीवं
शमीफले” (प्रस्तरेः कुशश्रव्या) इति मेदिनी । पर्णानि संस्तरो यस्येति पर्णसंस्तरः
पत्रश्रव्यः सन् श्रव्यायाः त्वरया उत्थाय श्रव्योऽप्यायम् “अपादाने परीक्षायाम्”
इति ञमुल् (परीक्षा—त्तरा) । यथा स्वात् तथा, त्वरया सुखभावनादीन्यपि न

* ‘तत्र साधुः’ इत्यर्थे । ढकारात् एयः । यथा पाथेयम्, वासतेयम्,
स्वापतेयम् । श्रीकौण्डिन्य “पथ्यतिथि” इत्यादेरुदाहरणरूपेण प्रदत्तः ।

† परीक्षा त्वरा । त्वरायां गम्यमानायाम् अपादानात् ञमुल् स्यात् । यथा
श्रव्यायाः उत्थाय श्रव्योऽप्यायम् ।

ऋग्यजुषमधीयानान् सामन्यांश्च समर्चयन् ।

बुभुजे देवसात् कृत्वा शूल्यमुख्यञ्च होमवान् ॥ ६ ॥

कृत्वा स्रगान् विध्यन् ताडयन् विचक्रमे विहरति स्म । “वेः पादविहरणे”† इति
आत्मनेपदम् । पथ्यावज्ञां उक्तम् ।

Change of V.—निवसता पर्यसंस्तरेण विध्यता आतिथेयेन विचक्रमे ।

Derivation.—वासतेयेषु—वसति-ठञ् सप्तमी । संस्तरः—सं-स्ठ-अप्
श्रथ्योत्थायं—श्रथ्या-उत्-स्वा-असुल् । विध्यन्—व्यध-शट् । लट् विध्यति । कु
अव्यात्सीत् । लिट् विव्याध । आतिथेयः—अतिथि ठञ् । विचक्रमे—वि-क्रम
लिट् ए । क्रमति क्रामति लट् इति बोपदेवः । क्राम्यति क्रामति इति पाणिनिः

अतिथिपत्राग्रं व्रायच्छ, वासोपशूकं वने वामं उर्गं अश्याग्रं अश्या
कत्रितेन । अश्याग्रं अश्या इहेते मङ्गलं गाढोत्थानं कत्रिणाहे मङ्गला
वने वने उग्रं कत्रितेन ।

Living in forests fit for habitation, with beds of leaves, he
wandered killing the deer just after he rose up from his bed
given as he was to hospitality.

Q. Give the meaning of संस्तरः and श्रथ्योत्थायम्

Ans. See above. Q. Account for आत्मनेपद in विचक्रमे

Ans. See the foot note. Q. Give the different

meanings of वन, give also its feminine form. Ans

“वनं नपुंसकं गोरे निवासालयकानने” इति मेदिनी । स्त्रियां वनी । ८ ।

9. Principal part :—(रामः) शूल्यम् उख्यं च (कर्म) देवसा
(व्यम्) कृत्वा (व्यम्) बुभुजे । Adj. to the subject (रामः)—
होमवान् and समर्चयन् । सामन्यान् and अधीयानान्—Adj to सुनी
(उक्तम्) which is the object to समर्चयन् । ऋग्यजुषम्—object
to अधीयानान् ।

† वि इत्यस्मात् क्रमधातोः आत्मनेपदं स्थात्, पादगमने अर्थे । यथा विम
मते रामः । पादविहरणे किम् ५ सन्धिः विक्रामति स्फुटति इत्यर्थः ।

Substance.—सर्ववेदं यजुर्वेदं सामवेदश्च पठतः सत्वीनं पूजयन्, यद्गी
 षाद्वर्तिं प्रवक्ष्यंश्च गृह्यं स्यात्सोपथं वा मांसं दिवेभ्यो दत्त्वा भुक्तवान् ।

Explanation in tika form:—हीमो जित्वं विद्यतेऽस्मिन् हीमोक्तं
 कृतप्रकार्यं इत्यर्थः । स रामः ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुश्च [अचतुरेत्यादिना
 निपातितम्] ऋग्वेदं यजुर्वेदञ्च अपीडमान् पठतः “न लोकाम्ययनिष्ठाखल्य-
 दानाम्” इति ज्ञानचर्यायै कर्मणि वशीनिषेधः । तथा सामसु साधून् [तत्र
 साधुरिति वत्] सामन्यान् सामवेदकुलान् विज्ञान समर्थयन्, शस्त्रे संस्कृतं गृह्यं
 शस्त्रेण पक्वं मांसं, तथा उखा स्याली “स्याली स्यात् पाटलीखयोः” इति निदिशौ ।
 तत्र पक्वं उख्यम्, स्यालीसंस्कृतम् मांसमित्यर्थः । “गृहाकृतं भट्टिवं स्याकूल्-
 म्मुख्यं तु पैठरम्” इत्यनरः । [“गृहोखादयत्” इति यत्] देवसात् कृत्वा देवेभ्यो
 दत्त्वा तदधीनं कृत्वा इति यावत् । [“क्षिे वा च”]* इति चकारात् सातिच] बुभुजे
 भुक्तवान् “भुजोऽनवने” इति चात्मनेपदम् । पथायाजकं इत्यम् ।

Change of V.—समर्चयता..... होमवता व भुजि ।

*Derivation :—अधीयान्—अधि-इङ्-आनच् । अट् अधीते । जुङ्
अधीत, अधीयते । सामन्त्यान्—सामन्-यत् । ङुभुजि—भुज लिट् ए । अट्
भुजति । शल्बम्—शल्ब-यत् । उखम्—उखा-यत् । होमवान्—होम-नतुप ।

রামচন্দ্র হোম করিতেছেন, যাঁহারা ঋগ্বেদ যজুর্বেদ ও সামবেদ
অধ্যয়ন করিতেছেন তাঁহাদের অর্চনা করিতেছেন। শূলে কিংবা স্থানীতে
মাংস পাক করিয়া দেবতাদিগকে নিবেদন করিয়া ভক্ষণ করিতেছেন।

Rama who was practised in offering oblation on fire, respected those who chanted Ric or Jajus as well as those who chanted Sama. He ate the meat prepared on sticks or in pots, offering it at first to the gods.

* तदधीने द्वये वा स्यात् सातिच कभ्यादिवीने । विप्राधीनं द्वयं करोति
विप्रवा करोति । षष्ठे विप्रसात् करोति ।

वसानस्तन्त्रकनिभे सर्वाङ्गीने तरुत्वचो ।

काण्डीरः खाङ्गिकः शाङ्गी रक्षन् विप्रांस्तदुत्तवान् ॥ १० ॥

हित्वाशितङ्गवीनानि फलैर्येषाशितम्भवम् ।

तेष्वसौ दन्दशूकारिर्वनेष्वानभ्र निर्भयः ॥ ११ ॥ युग्मकम् ।

Q. Distinguish between बुभुजे and बुभोज । Ans. भोगार्थे आत्मनेपदं, चवने अर्थात् पालनार्थे तु परस्मैपदं स्यात् । बुभोज ररच इत्यर्थः । Q. Account for the formation of शृण्वम् and चख्यम् and सामन्तः । Ans. See above. Q. Account for आत्मनेपद in अचोयान् । Ans. See above. Q. Write gram. notes on ऋग्यजुषम् । Ans. See above. Q. Parse शृण्वम् । Ans. 'बुभुजे' इत्यस्य कर्मपदम् । 'बुभुजे' इति प्रधानक्रियापदेन अन्वयित्वात् अस्याः क्रियाया एव कर्मत्वम् । ६ ।

10, 11. Principal part :—असौ आशितङ्गवीनानि हित्वा तेषु वनेषु आनभ । Adj. to असौ—वसानः, काण्डीरः, खाङ्गिकः, शाङ्गी, रक्षन् तनुत्तवान्, दन्दशूकारिः and निर्भयः । Adjunct to वनेषु—येषु फलैः आशितम्भवम् (भवति) ।

Prose order :—तन्त्रकनिभे सर्वाङ्गीने तरुत्वचो वसानः काण्डीरः खाङ्गिकः शाङ्गी तनुत्तवान् दन्दशूकारिः निर्भयः असौ विप्रान् रक्षन् आशितङ्गवीनानि हित्वा येषु फलैः आशितम्भवं तेषु वनेषु आनभ ।

Substance :—वस्त्रयन्तात् प्रत्ययम् उद्भूतं वसनं यथा सुन्दरं तथा वस्त्रलयुगलम् सुदीर्घं वसानः रामः खड्गोद्गतिरूपेतः, ब्राह्मणान् रक्षन्, बर्माधारी, राक्षसान् विनाशयन् तत्रैव विचचार यत्र फलादीनि पठ्याप्तानि लभ्यन्ते, यत्र तु गावः दद्यानि खादन्ति तत् विजङ्गी ।

Explanation in tika form :—तन्त्रात् पटोपकरणान् वस्त्रयन्तात् इति यावत्, अचिरोद्भूतवस्त्रं तन्त्रकं नवाम्बरम् । "तन्त्रकञ्च नवाम्बरं" इत्यमरः ।

तन्निभे तन्तुल्ये नूतनवस्त्रतुल्ये इत्यर्थः [“तन्नादचिरापहते”* इति कन्] सर्व्वोक्तानि व्याप्नुवत्यौ सर्व्वोक्तीने, [“तत् सर्व्वोदेः पथ्यङ्कश्चैपतपाचं व्याप्नोति”† इति खः] तत्त्वचो वस्त्रले वसानः परिदधानः काण्डोऽस्यासीति काण्डीरः प्रशस्तवाचधरः इत्यर्थः । † [“काण्डाण्डान् ईरन् ईरचौ” इति ईरन्प्रत्ययः] ॥ खङ्गीऽस्यासीति, खङ्गिकः असिद्धलः [“अत इनि ठनौ” इति ठन् । यथा खङ्गः प्रहरण-मस्येति, तदस्य “प्रहरणम्” इति ठक्] शङ्कस्य विकारः शङ्को धनुः तदस्यासीति शङ्को धानुष्कः, इतिप्रत्ययः । तनुं शरीरं, द्रायते इति तनुत्रं कवचं [“आतोनुपसर्गे कः” इति कः] “अथ तनुत्रं वस्त्रेदंशनम्” इत्यमरः । तद्युक्तः तनुत्रवान् पिण्डकवच-पथेः । संसर्गे मतुप् । दन्द्यकानां राक्षसानाम् अरिः इत्या [“दन्द्यकश्च लिङ्गो राक्षसे च सरीसृपे” इति मेदिनी, “यत्र जप दशा यङ्गः” इति इत्यात् दन्तशपातोः ककः] निर्भयः भयरहितः असौ रामः विप्रान् ब्राह्मणान् इन् पालयन्, आश्रिताः तप्ताः दण्डप्रायत्वात् गावो येषु भवन्ति तानि ; उवा पूर्व्वं यत्र गावः तप्ताः इदानीम् व्याखपूर्णाणि, तानि आश्रितव्रतवानि, प्रत्ययः, पूर्व्वपदस्य मानत्वं निपातनम् । [“विष्वाश्रितङ्गगीर्णं तत् गावो यवा-ताः पुरा” इत्यमरः] वनानि हिला त्यक्त्वा येषु वनेषु फलेः आश्रितः दण्डः तस्य इत्तं आश्रितश्रवं दण्डिः भवति इति शेषः । [“आश्रिते भुवः कारणभावयोः”‡

* The word तन्त्र is followed by कन् when it signifies a cloth taken fresh from तन्त्र (the cloth machine). Thus तान् अचिरापहते तन्त्रिकम् । •

† In the sense of ‘wholly covering’, ख (ईन्) takes place after सर्व्व followed by पथिन्, अङ्ग, कर्मन्, पत्र and पात्र in their second case. Thus सर्व्वपथान् व्याप्नोति सर्व्वपथीनः, सर्व्वोक्तान् व्याप्नोति सर्व्वोक्तीनः ।

॥ काण्ड and अण्ड are respectively followed by ईरन् and रण् । काण्डीरः, अण्डीरः ।

‡ आश्रितशब्दे सुवन्ते उपपदे भूषाती क्वरन्ते भावे च अर्थे खङ्गप्रत्ययो

“ইতি ভাবে খব্” তেষু বনেষু আনন্ধ বধান [“অন্ধ জল্যাম্” ইত্যস্য খিটিব্দপদ] যুগ্মকম্ । তল্লব্ধং যথা, “হাধ্যাতু যুক্তকং শ্রীতং চিভিঃ স্ত্রীকীঃ বিশিষকম্ ।

কল্যাপকং অনুভিঃ স্যাত্ তদুহৈ কুলকং কৃতম্ ।” পথ্যাবল্লং ঠনম্ ।

Change of V.—বসানেন, কাণ্ডীরেণ, খাঙ্গিকেন; শ্রাক্ষীণা, ইত্যতা, তনুদ্রবতা.....অসুনা দন্দয়কারিণা আনন্ধে নির্ভয়েন ।

Derivation.—বসানঃ—বস (অদাদিঃ) শ্রানচ্ । লট্ বসী । [তনন —তন-কন্ । সর্বাঙ্গীনে—সর্বাঙ্গ-হঃ । কাণ্ডীরঃ—কাণ্ড-ই-রন্ । খাঙ্-গিকঃ—খাঙ্-গ-ঠক্ অথবা ঠন্ । শ্রাক্ষী—(শ্রক্-অচ্) শ্রাক্ষ-ই-ন্ । তনুদ্র-বান্—তনু-ব (তনু-ক্-কঃ) মনুপ্ । আশ্রিতম্ভবম্—আশ্রিত-ম্ভু-ভাবে খব্ । দন্দয়ক—(দন্-য় যজ্ঞলঃ) দন্দয়-ককঃ । আনন্ধ—অন্-খিট্ অ । ষা অধতি ।

সূর্য্যক টাকিতে পারা যায় এরূপ দুইখানি বকুল তাঁহার পরিধান দেখিলে বোধ হয় যেন তক্তবায়ের তক্ত হইতে উহা তুলিয়া লওয়া হইয়াছে । বাণ, ধড়গ শৃঙ্গনির্ম্মিত ধনুক ও বর্ষ্য ধারণ করিয়া তিনি ব্রাহ্মণদিগকে রক্ষা করিতেন । যে স্থানে গবীগণ তৃণ ভক্ষণে তৃষ্ণা লাভ করে সেই সেই স্থান পরিত্যাগ করিয়া, যেখানে ষা ভক্ষণে তৃষ্ণি জন্মে তথায় ব্রাহ্মসনিস্থদন রামচন্দ্র নির্ভয়ে ভ্রমণ করিতে লাগিলেন ।

Wearing two pieces of bark fit to cover the entire body, and resembling the cloth taken afresh from the loom, and protecting the Brahmans, furnished as he was with the arrows, the sword, the bow made of horn, and the armour, Rama, the enemy of the demon began fearlessly to roam over the sites where fruits might be fed to ones satisfaction, leaving places where grazed the cows.

অধতি । করণে যথা, আশ্রিতী অধতি অনেন ইতি আশ্রিতম্ভবঃ অধঃ ভাবে যথা, আশ্রিতস্য ভবনং আশ্রিতম্ভবম্ ।

ब्रातीनव्यालदीप्रास्त्रः सुत्वनः परिपूजयन् ।

पर्वहलान् महाब्रह्मैराट नैकटिकाश्रमान् ॥ १२ ॥

12. सः (कर्त्तुं कर्त्तुः) नैकटिकाश्रमान् (कर्त्तुं) आट । Adj. to सः—ब्रातीनव्यालदीप्रास्त्रः and पूजयन् । सुत्वनः—object to परिपूजयन् । पर्वहलान्—Adj. to सुत्वनः । महाब्रह्मैः—सङ्घर्षे तृतीया ।

Prose order :—ब्रातीनव्यालदीप्रास्त्रः (सः) पर्वहलान् सुत्वनः परिपूजयन् महाब्रह्मैः सङ्घ नैकटिकाश्रमान् आट ।

Substance :—शरीरम् आयास्य जीवितानाम् यतिविशेषाणां हिंसारतान् विनाश्य, प्राणिषु खेडवतः सोमयाजिनः अश्रयन्, श्रेष्ठैः ब्रह्मणैः सङ्घ, यामात् क्रीये वसतां यतीनाम् आश्रमान् विचचार ।

Explanation in tika form :—ब्रातीनेति । ब्रातीनव्यालदीप्रास्त्रः । ब्रतम् एषाम् अस्ति इति ब्राताः, ब्रत इत्यस्यात् अष् । [नानाजातीयाः अनियत-
जनयः, शरीरम् आयास्य ये जीवन्ति ते ब्राताः कथ्यन्ते] तेषां यत् कर्त्तुं तत्
ब्रातम् । तेन जीवन्ति ये ते ब्रातीनाः । “ब्रातेन जीवति” * इति खञ् (ईन) ।
तेषां व्यालाः कूरीः आपदादयः, “व्याली भुजङ्गनी कूरे आपदे दुष्टदन्तिनि” इति
विश्वः । तेषु दोप्रास्त्रः उद्यास्त्रधरः इत्यर्थः । सः रामः इति शेषः । पर्वहलान्
‘सुत्वनः’ इत्यस्य विशेषणम् । पर्वते खिद्यति इति पर्वत् खेडुः पर्व इत्यस्यात्
ओषादिकः अदिः । पर्वत् विद्यते एषाम् इति पर्वहलाः । “रजः कृषी-
त्यादिना”† वलच् प्रत्ययः । * तान् सर्व्वप्राणिषु खेडवतः इत्यर्थः । सुत्वनः सोम-
रसपायिनः । “हृद्यजोर्द्धनिप्” इति सुधातोः ङनिप् । परिपूजयन् अश्रयन् ।
महाब्रह्मैः, महानः ब्रह्माणः इति महाब्रह्माः, “कुमहदभ्यामन्यतरस्याम्”‡ इति

* ब्रातेन शरीरायासेन जीवति नतु बुद्धिवैभवेन सः ब्रातीनः । खञ् ।

† “रजः कृषी आमुति परिषदो वलच्” । यथा रजस्वला, कृषीवलः,
आमुतीवलः, परिषद्वलः । पर्वत् इति पाठान्तरम्, अतः पर्वहलः ।

‡ टच् takes place optionally after ब्रह्मन् preceded by ऊ
and मङ् । महाब्रह्मः, महाब्रह्मा ।

বৈকল্যিক: টব্ । তৈ: সহ ইতি শ্বেব: । [ব্রাহ্মণবাচকৈ মহাক্ষয়বিশেষবশ
বিরুদ্ধার্থত্বাৎ মহাব্রাহ্মণৈঃ সংস্কারপৌৰুষপুণ্ড্রজ্ঞানং সুত্বনঃ, ইতি উপলক্ষণে ত্বতোয়া,
ইতি কেचित্] নৈকটিকাশ্যমান্ । যামাৎ ক্রাশে যতযৌ ভিখবৌ যৌ নিবসন্তি তে
নৈকটিকা: “নিকটে বসতি” § ইতি ঠক্ । তেভাম্ আশ্রমা: তপোবনানি, তান্
শ্রাট বধান । অট্ধাতী: খিট্ । পরিষদস্থান্ ইতি পাঠে, পূৰ্ব্ববৎ বস
অথবা পরিশৌদন্তি অস্থাম্ ইতি পরিষৎ সমা সা বলং সছাযৌ যৌবা তৌ তা
ইতি বহুব্রীহি: । নবাক্ষরপাদস্থাপি হৃষ্টত্বাৎ ন আত্র হৃন্দীভক্ত: । হা
পথ্যাবক্সম্ ।

Change of voice:—ব্রাতীণব্যাবদীপাক্সিণ পরিপুণ্যতয়া আটিন
নৈকটিকাশ্যমা: ।

Derivation.—ব্রাতীণ:—(ব্রত-অণ্=ব্রাত:, ব্রাত-অণ্ ব্রাতম্ । ব্রাত-
জন্ (ইন্)=ব্রাতীণ: । সুত্বন্—সু-জ্‌নিপ্ । পৰ্ব্বহল:—পৰ্ণ-অদি:==পৰ্ণদ ।
পৰ্ণদ-বলজ্ । নৈকটিক:—নিকট ঠক্ । দীপ—দীপ্-২ । অস্থলম্—অণ্-
জন্ ।

যে সকল বতি শরীরে ক্রেশ দিয়া ব্রত আচরণ করে, তাহাদের
বিরোধীদিগের প্রতি অস্ত্র ধারণ করিয়া ও সোমরসপায়ী স্নেহপূর্ণ
ঋষিদিগের অর্চনা করিয়া রামচন্দ্র শ্রেষ্ঠ ব্রাহ্মণদিগের সহিত গ্রামের
সন্নিহিত আশ্রমে বিচরণ করিতে লাগিলেন ।

He began to wander in the hermitages of the Naekatika (a sort
of ascetics who live within two miles from the villages) in company
with the distinguished Brahmins respecting the feelinghearted
ascetics who used to drink up the Somajuce, holding his sharp
weapon against the molesters of the mendicants living by manual
labour.

Q. Decline সুত্বন্ । Ans. সুত্বা, সুত্বানৌ সুত্বান:, সুত্বনা

§ সমস্যনাত্ নিকটশ্চাত্ ‘বসতি’ ইত্যর্থো ঠক্ স্মাত্ । শাস্ত্রী নিকটঃ
বাসযেত্ গম্যতে ।

परिदय्यद्य पूर्वेद्युरन्येद्युश्चापि चिन्तयन् ।

वृद्धिचयौ.सुनीन्द्राणां प्रियम्भावुकतामगात् ॥ १३ ॥

आ तिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ।

प्रातस्तरां पतत्त्रिभ्यः प्रबुद्धः प्रणमन् रविम् ॥ १४ ॥

युग्मकम् ।

पुत्रभ्याम् &c. Q. Give the derivative meaning of

पुत्रन् । Ans. सुत्वन्ति सोमरसं पीडयन्ति ये ते सुत्वानः । सोमपायिन
त्यर्थः । सोमरसपीडनार्थस्य सुधातोः ड्वनिप् (वन्) तकारागमश्च । Q.

Give the other form of महावृद्धिः । Ans. महावृद्धिभिः । टप्-

त्यस्य पाक्षिकविधानात् । Q. Name some words the mean-

ing of which is depreciated by महत् । Ans. “ग्रहं

ले तथा मांसं वैद्ये ज्योतिषिके द्विजे । यात्रायाम् पथि निद्रायां महत्कृद्भ्यो न
नियते ॥ Q. Can the epithet नैकटिक be applied to

every thing, nigh? Ans. निकट इत्यस्मात् ठक् स्यात्, यस्य

शास्त्रतो' निकटनिवासः तस्मिन् गम्ये । “चारण्यकेन भिक्षुणा यामात् क्रोशे

नव्यम्” इति शास्त्रम् । Q. Is there any defect in the

metre, if परिवहलान् be used instead of पर्वदहलान्?

Ans. See above. ॥ १२. ॥

13. 14. Principal part :—रामः (कञ् कर्त्तृ) प्रियम्भावुकताम्
कथं) अगात् । Adj. to रामः—चिन्तयन्, जपन्, प्रबुद्धः and प्रणमन् ।

Object to चिन्तयन्—वृद्धिचयौ । Object to प्रणमन्—रविम् । सुनीन्द्रा-

णाम्—सन्ध्यां वृद्धौ, ‘वृद्धिचयौ’ इत्यनेन सन्ध्याः । परिदयि, अद्य, पूर्वेद्युः,

न्येद्युः—कालाधिकरणे । आ—कर्त्तृप्रवचनोपसर्गः । तिष्ठद्गु—अयम् । ‘आ योने’

मी । सन्ध्याम्—व्याप्ती द्वितीया । प्रक्रान्ताम्—adj. to सन्ध्याम् । आयती-

गवम्—अयम्, कालाधिकरणे । पतत्त्रिभ्यः—निकट्यादेस्तत्कर्त्तृ इति पञ्चमी ।

तत्तरीम्—अयम्, क्रि-विण, gram, connected with प्रबुद्धः ।

Prose order :—(रामः) आयतोगवं प्रकान्तां सभ्यां (व्याप्य) तिष्ठद्गुं
आ जपन्, तथा, पतन्निभ्यः प्रातस्तृतीयां प्रबुद्धः, तथा रविम् प्रणमन्, परित्यज्य, अथ
पूर्व्वेद्युः, अन्येद्युः च अपि, सुनीन्द्राणाम् वृद्धिचयौ चिन्तयन्, (तेषां) प्रियभाबुव
ताम् अगात् ।

Substance :—यदा गावः गोचारणात् स्थानात् प्रत्यावर्त्तन्ते, तदैव सभ्य
प्रवर्त्तन्ते । गावः गृहं प्रत्यावर्त्त्य प्रथमं क्रियन्तं कालं दीहनात् पूर्वं विनाभ्यन्ति
यदा गावः प्रत्यावर्त्तन्ते सः कालः 'आयतोगवम्' इति कथ्यते । यावन्तं कालं
व्याप्य दुहन्ते सः कालः तिष्ठद्गु इति च कथ्यते । एतावान् एव समयः श्रावृतः
सभ्याख्यां लभते । एवंविधं सभ्याकालं व्याप्य गायत्रीं जपन् रामः गच्छिष्यामि
जागरणात् पूर्वं शय्याया उत्थाय, सूर्यं प्रणमन्, पूर्व्वदिने, वर्त्तमानदिवसे, पर
दिने, अन्यस्मिन् वा अहनि ऋषीणाम् आयव्ययौ पर्यालोच्य तेषां प्रियोऽभूत् ।

Explanation in tika form :—परित्यज्येति । आयतोगवम्, आयव्य
(आ-इण-श्रट्, ईप्) आगच्छत्यः गावः यत्र स कालः आयतोगवम्, तस्मिन्
कालाधिकरणे सप्तमी । "तिष्ठद्गुप्रभतीनि च" इति अव्ययीभावे निपातनात्
सिद्धम् । आयतोगवं प्रकान्ताम् आरभ्यां सभ्याम् व्याप्य इति व्याप्तार्थे द्वितीयः
यस्मिन् काले गावः प्रत्यागच्छन्ति तम् आरभ्य इत्यर्थः । तिष्ठद्गुं, तिष्ठन्त्यैः गावः
यस्मिन् काले स कालः तिष्ठद्गु, "तिष्ठद्गुप्रभतीनि च" इति पूर्व्ववत् अव्ययीभावे
निपातनम् । तस्मात् आ इति तिष्ठद्गु आ । "पञ्चम्यपाङ् परिभिः" इति आदीनि
पञ्चमी, तिष्ठद्गु इत्यत्र च पञ्चमौविभक्तिलीपः । नतु आतिष्ठद्गु इति एकपदम् ।
जपन् गायत्रीं देवताम् आराधयन्, रामः इति ऊर्ध्वं कर्त्तृपदम् । तथा, पतन्निभ्यः

* The compound words तिष्ठद्गु, आयतोगवम् &c are formed
irregularly in अव्ययीभाव samas, the former signifying the
time in which the cows take rest after their arrival from
their pasture ground, before they are milked. The word
आयतोगवम् signifies the time when cows return i. e. the
twilight.

পতন্ত' বায়ন্তে' ইতি পতন্তুশ্চি পশা: তানি সন্তি এষাং তে পতন্তিষ: পশিষ:।
 তেভ্য: প্রাতঃস্মরণং পূর্ব্বনিত্যর্থঃ । “পশমী বিমক্তে” ইতি পশমী (অথবা “নিকট-
 দেকীত্বকর্থে” ইতি পশমী) প্রবৃক্ত: জাগরিত: পশিজাগরণাৎ পূর্ব্বমপি শ্রদ্ধায়া
 উত্থাযী ইত্যর্থঃ । তথা রবিং সূর্য্যং প্রণমন্ তস্মৈ নমস্কুর্ভবন্ স রাম: ইতি অধ্যা-
 হার: । পরিত্যজি পরশ্বিন্ দিবসে, অথ অশ্বিন্ অহনি, পূর্ব্বো: পূর্ব্বশ্বিন্ দিবসে
 তথা অন্ত্যে: অন্ত্যশ্বিন্ অহনি । সর্ব্বান্যেতানি নিপাতনাৎ সিদ্ধানি । কাশাধি-
 করণে সপ্তমো । সুনীন্দ্রাণাম্, সুনয়: ইন্দ্রা তপনা ইব, ইতি সুনীন্দ্রা: তপনবত্
 তেজস্বিনো সুনয়:, উপমিতসমাস: । “ইন্দ্র: সখীপতাবলরাগ্মন্যাদিত্যযোগদ্যে:”
 ইতি বিষয়: । অথবা সুনিষু ইন্দ্রা: শ্রেষ্ঠা: ইতি । তেপাং বৃদ্ধিচয়ৌ আয়জ্যৌ
 শরীরাদীনাং তপসাং বা, যথা তেপাং দেহস্থং তপসৌ বা বৃদ্ধি: ভবেত্ স্যথ ন জায়েত
 তথা মনসি চিন্তয়ন্, প্রিয়শ্রাবকতাং প্রিয়তাং অগাৎ লভে । সুনীনাং প্রিযা-
 ঽধ্ৰুদিত্যর্থ: । অপ্রিয়: প্রিয়: ভবতি ইতি প্রিয়শ্রাবক:, অমৃততজ্জাবার্থে শুকজ্ ।
 তস্য ভাব: প্রিয়শ্রাবকতা তাম্, অগাৎ ইত্যস্য কথংপদম্ । যুগ্মকম্, ‘দ্বাভ্যাং
 যুগ্মকং প্রীক্ ত্রিবি: দ্বীকৈ: বিশেষকম্ । কলাপকং চতুর্বি: স্যাৎ তদৃশং কুলকং
 স্মৃতম্ ॥ বৃহস্পতিশ্রাবকং নাম । সম্ভ্রাজপবিপদ্য যথাক্ত’ সাহস্রায়নশৃষ্টি—
 “অরণ্যে সমিত্পাণি: সম্ভ্রাসুপাস্তে নিত্যং বাগ্‌যত: সাবিদ্রীং জন্মা ইত্যাদি’ ।

Change of V.—চিন্তয়তা প্রিয়শ্রাবকতা অগাতি অপতা, প্রবৃদ্ধি,
 প্রণমতা ।

Derivation.—ইন্দ্র:—ইদি-র: । প্রিয়:—প্রী-ক: । প্রিয়শ্রাবক:—প্রিয়-
 শ্র-শুকজ্ । সম্ভ্রা—সম্-ভ্যে-অজ্ । ধ্যায়তি, অধ্যাসীত্ । পতন্তি—পত-
 ত্বে-ক, ইতি পতন্তম্, তত: ইন্ ।

গবীগণের প্রভ্যাগমন কাল ইহাতে আরম্ভ করিয়া তাহাদের ঘোহন
 কার্য শেষ পর্ব্বান্ত সন্ধ্যাকালে গায়ত্রী জপ করিয়া, প্রত্যুষে পক্ষীদিগের ও
 জাগরণের পূর্বে গাত্ৰোত্থান করিয়া ও সূর্য্যদেবকে প্রণাম করিয়া,
 ঐন্দিগের বর্তমান দিবস পূর্ব্ব দিবস পর দিবস ও অগ্র দিবসের আব-
 ব্যয় চিন্তা করণান্তর তিনি মুনোল্লদিগের শ্রিয়পাত ইহিয়া ছিলেন ।

• Repeating Gayatri in the evening commencing from the return

दृष्टे पर्णशालायां राक्षस्याभिकयाथ सः ।

भार्योदं तमवज्ञाय तस्यै सौमित्रयेऽसकौ ॥ १५ ॥

of cows, till they were milked after a short rest, awaking in the morning earlier than birds, bowing to the sun, and thinking over the income and expenses (or rise and decline) of the ascetics, to-day tomorrow, yesterday or any other day, he became a favourite with the best of ascetics.

Q. Is चातिष्ठद्ग a single word? Ans. “तिष्ठद्ग प्रभूतौ च” इति सूत्रे ‘च’कारः अवधारणार्थः । अनेन समासान्तं न भवति । अतः चा तिष्ठद्ग इति पदद्वयम् । Q. Parse तिष्ठद्ग । Ans. चा इति कर्मप्रवचनीययोगे पञ्चमी । Q. Parse चायतीगवम् and give its meaning. Ans. कावाधिकरणे सप्तमी । See above. १२, १४ ।

14. First sentence :—अथ राक्षसा (अनुक्तकर्तृ) सः (सक्तकर्म) दृष्टे । अभिकया—Adj to राक्षसा । पर्णशालायाम्—अधिकरणे । 2nd sentence—असकौ (कर्तृ) सौमित्रये (स्वायोगे धर्मी) तस्यै । Incomplete verb—अवज्ञाय । तम्—object to अवज्ञाय । भार्योदम्—Adj to तम् ।

Prose order—अथ सः (रामः) अभिकया राक्षसा पर्णशालायाम् दृष्टे । असकौ (राक्षसी) भार्योदं तम् अवज्ञाय सौमित्रये तस्यै ।

Substance :—अनन्तरं कदाचित् कामुकौ सर्पच्छा दृष्टं रामं पर्णशालायाम् । सा च रामं सपत्नीकम् दृष्ट्वा अवज्ञाय च, लक्ष्मणं स्वामिनं व्रतवती ।

Explanation in tika form :—अथ अनन्तरम्, “मङ्गलानन्तरारम्भप्रकारात्” इत्यमरः । सः रामः, दृष्टे इत्यस्य सत्ते कर्मणि श्रद्धा । अभिकामयते इति अभिका कामुकी तथा अभिकया, अभि इत्यन्त

इन् । “अनुकाभिकाभोकः कमिता”* पक्षे अभीकया । राक्षसां संप्रणयया
।पंशासायाम् पद्मकुटीरे ददृशे अवलीकितः । असौ राक्षसी कुत्सिता असौ
ति असौ, पापा असौ राक्षसी इत्यर्थः । “कुत्सिते”§ इति कुत्सितार्थे असौ
व्यस्य औकारात् पूर्व्वे अक् (अक्) । भार्योदम् कृतदारं तं रामम् अवशाक
।नाहव्य । ऊढा भार्या येन स ऊढभार्यः भार्योदः इति पदद्वयं सिद्धम् ।
आहितान्यादिषु”† सौमित्रये लक्षणाय तस्ये, लक्षणासमीपे स्वाभिप्रायं
काशितवती इत्यर्थः । “द्वाच ऊ ऋ स्या श्रपं जीभामानः”‡ इति स्याधातुयोगे
सौमित्रये इत्यत्र चतुर्थी । “प्रकाशनस्थेयाख्ययीष”§ इति स्याधातोः अभिप्राय-
काशार्थे अन्त्यनेपदम् । तसं पथ्यावच्छां नाम ।

Change of V.—ददर्श राक्षसी अभिका तम्, तस्ये असुयका ।

Derivation.—अभिका—अभि-कन् । भार्या—अ-ख्यत् । सौमित्रिः—
मित्रा-इञ् । असौ—(सुबल) अदस्-अक् । क्वचित् प्रातिपदिकान्,
चित् सुबलात् टेः प्राक् अक् च विधानात् ।

अनन्तर काशीर्था एक राक्षसी तौहादेक पर्व्वानाश्र अवलोकन

* अनुक अभिक अभीक इत्येते शब्दाः कन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते कमिता
astful) इत्यस्मिन् पक्षे । अभि इत्यस्य पक्षे दीर्घत्वञ्च निपात्यते । अनुकामयते
त अनुकः । अभिकामयते इति अभिकः अभीको वा ।

§ In expressing contempt अक् takes place before the
st vowel of a pada. So in the 3rd case असुया becomes
सुयका !

† आहितान्यादिषु कृप्रत्ययान्ता वैकल्पेन पूर्व्वे प्रयुज्यते । आहितानिः
न्याहितः, ऊढभार्यः, भार्योदः इत्यादि ।

‡ The man desired to be informed gets the 4th case,
hen followed by द्वाच, ऊ, स्या and श्रप् ।

§ स्या takes अन्त्यनेपद in the sense of expression (प्रकाशन)
arbitration (खेय) ।

दधाना वलिभं मध्यं कर्णजाहविलोचना ।

वाक्त्वचेनातिसर्व्वेण चन्द्रलेखेव पक्षती ॥ १६ ॥

करिल । তাঁহাকে পরিণীত জানিয়া অবজ্ঞাপূৰ্ণক সেই মন্দভাৱা
রাক্ষসী স্মিতানন্দন লক্ষণের নিকটে আস্ত্র অভিপ্রায় প্রকাশ করিল ।

He was then met in the 'leaf-thatched' hut by a lustful female demon. Disregarding him for his being married to a wife, the one expressed her desire to Lakshman the son of Sumitra.

Q. Comment gram. on अभिका, भार्यदिम्, तस्य, मौमिकं and असौ । Or grammatically comment' on the whole sloka. Ans. See above. । १५ ।

16. It contains only some adjectives 'to असौ in प्रार्थयाचक्रे (sloka 19) viz. दधाना, कर्णजाहविलोचना and वाक्त्वच उपलब्धिता । चन्द्रलेखा—उपमान कर्तृपदम् । मध्यम्—object of दधाना । वलिभम्—Adj to मध्यम् । वाक्त्वच—उपलक्षणे द्वितीयः अतिसर्व्वेण—Adj. to वाक्त्वच । पक्षती—अधिकरणे ।

Prose order :—वलिभं मध्यं दधाना, कर्णजाहविलोचना, अतिसर्व्वेण वाक्त्वचेन उपलब्धिता, तथा पक्षती चन्द्रलेखा इव (प्रतीयमाना) असौ (दधानाया) प्रार्थयाचक्रे ।

Substance :—त्रिवलीसमेतं कटिदेशं, आकर्णविशालञ्च लोचनं भारयन्ती, तथा सर्व्वानिनेन वाक्शरीरयोर्मधुर्येण उपलब्धिता, द्वितीयाचक्रे कलावत् लल्यमाणा असौ लक्षणं प्रार्थयामास ।

Explanation in tika form :—दधानेति । असौ प्रार्थयाचक्रे इति परयोक्तेन (१६) अन्वयः । असौ कीदृशी इत्याह, दधानेति । वलिभं वलयः सन्ति अस्मिन् इति वलिभं त्रिवलिसमेतं, 'तुन्दि वलिवटिः भः' इति

* तुन्दिभः (having a large belly), वलिभः (having a wrinkled waist), वटिभः (having louse).

भः । मध्यं स्तनजघनयोः अन्तरं दधाना धारयन्ती । तथा कर्णजाहविलोचनया,
कर्णयोः मूले कर्णजाह, कर्ण इत्यस्यात् मूले अर्थे जाहवप्रत्ययः ।† तयोः (३मी)
विशाले विलोचने नयने यस्याः, “सप्तम्यपमानपूर्वस्य च उत्तरपदलोपः”
इति सप्तम्यन्तात् उत्तरपदलोपो बहुव्रीहिः । सा आकर्णविस्तृतनयना । तस्मात्
सर्वम् अतिक्रान्तम् अतिसर्वम्, “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया” इति द्वितीय-
तत्पुरुषः । तेन अतिसर्वेण सर्वान्निगेन वाक्त्वत्वेन इत्यस्य विशेषणम् । वाक्
च त्वक् च वाक्त्वचम्, टक्प्रत्ययः, प्राण्यङ्गत्वात् च एकवद्भावः । तेन वाक्त्वत्वेन
उपलक्षिता अमः उपलक्षणे द्वितीया । सा वाण्या देहकान्त्या च सर्वान् अतिक्रम्य
अवर्तत इत्यर्थः । तथा पलस्य अर्द्धमासस्य मूलम् इति पञ्चतिः । पञ्च इत्येवात्
मूले अर्थे तिः । प्रतिपत् इत्यर्थः । लक्षणया द्वितीया इति गम्यते, प्रतिपदि चन्द्रस्य
अदर्शनात् । पञ्चती द्वितीयायाम् चन्द्रस्य शशिनः लिखा कला इव, तद्वत्
प्रतीक्षमाना इत्यर्थः । द्वितीयाचन्द्रस्य काश्यात् सा लज्जाम्नी इति गम्यते ।
उपमालङ्कारः । उक्तञ्च पथ्यावक्तम् ।

Change of V.—दधानया कर्णजाहविलोचनया चन्द्रनिखया इव सः
प्रार्थयाचकी ।

Derivation.—बलिभम्—बलि-भः । कर्णजाह—कर्ण-जाहव् । चन्द्रः
—चदि-रः । पञ्चतिः—पञ्च-तिः । विलोचनम्—विलोच्यते अनन इति लोच्-
धाताः करणे ल्यट् । लोचते लट् । अलोचिष्ट मुङ् ।

सुहृद्वाक्मो द्विवलीयुक्त मध्यादेशे ओ आकर्णविस्तृत नयन धारण
करिष्याहिल, वाक् ओ देशकाङ्क्षिते सकलके पराङ्मुख करिष्याहिल,
देष्टिते येन प्रतिपक्षकं न्याय ।

With waist undulated and eyes extended to the bottom of the
cars, and appearing like the lunar digit on the first day of lunar
fortnight, surpassing all others in voice and complexion. (She soli-
cited &c. sl. 19.)

† “तस्य मूले कर्णादिभ्यो जाहः पञ्चानु तिः” कर्णजाहम्, पञ्चतिः । आ-
ची० ॥

सुपाद् हिरदनासीरुर्मृदुपाणितलाङ्गुलिः ।

प्रथिमानं दधानेन जघनेन घनेन च ॥ १७ ॥

Q. Show the propriety of the simile. Ans. See above. Q. Explain the formation of the words वलिभ, कर्णजाह and पक्षतिः । Ans. See above. Q. What is the samas in अतिसर्व्वेण and वाक्त्वचन । Ans. See above. (१६)

17. Adjectives to असौ (सर्पणखा, sloka 19.)—सुपात्, हिरदनासीरुः, मृदुपाणितलाङ्गुलिः and जघनेन उपलक्षिता । Adj. to जघनेन—दधानेन and घनेन । प्रथिमानम्—object to दधानेन ।

Prose order :—सुपात्, हिरदनासीरुः, मृदुपाणितलाङ्गुलिः, प्रथिमानं दधानेन घनेन जघनेन च उपलक्षिता (असौ सर्पणखा प्रार्थयाचकौ ।)

Substance :—तस्याः राज्ञः पादौ शोभनौ आत्मानम् अरुद्वयं करि करो इव अलव्यत पाणितलम् सुकोमलम् आसीत् अद्भुतं, सा च राजसो पथं घनञ्च जघनं धृतवती ।

Explanation in tila form—पुनः कीदृशो असौ सर्पणखा, तदाह सुपादिति । शोभनौ पादौ यस्याः सा सुपात् । “संख्या स पूर्व्वस्य”* इति बहुव्रीहिसमासो अकारलोपः । रयते उत्खल्यते अनेन इति रदः दन्तः रदधातो कण्ठाद्ये चः † । हौ रदौ यस्य स हिरदः हन्ती तस्य नासा गुण्ड इव ऊरु यस्याः सा हिरदनासीरुः “ऊरुतरपदात् औपस्य”+ इति ङे वम् । करभोरुः ।

* संख्या पूर्व्वस्य सु पूर्व्वस्य च बहुव्रीहिः पादशब्दान्तस्य अकारस्य लोपः स्यात् । यथा हिपाद्, सुपाद् इति । पक्षे सुपदी । “पादः अत्यतरस्याम्” इति द्विप्-निघानस्य वैकल्यात् ।

† “पुंसि संज्ञायां चः प्रायेण” इति पुलिङ्गि । संज्ञायाश्च, करणे अधि-करणे वा चः ।

+ When ऊरु is the last word of a compound word,

इत्यर्थः । पुनः कौटुम्भी तदाह, स्रदुपाणितलाङ्गुलिः । तलच्च अङ्गुलयश्च
तलाङ्गुलि, प्रण्यङ्गुलात् समाहारद्वन्द्वः । पाण्योः तलाङ्गुलि पाणितलाङ्गुलि,
स्रदु कीमलं पाणितलाङ्गुलि यस्याः तादृशी तथा, पृथोः भावः प्रथिमा, पृथु इत्य-
द्यात् इमनिच् । ऋकारस्य च रकःरः । तं प्रथिमानं स्थूलत्वं दधानेन धारयमा-
धा-धातोः शानच्, घनेन निविडिनेन अघनेन कव्याः पुरीभागेन उपलक्षितो,
“इत्यभूतलक्षणे” इति तृतीया । “पश्चात् नितम्बः स्त्रोक्तव्याः क्लीवे तु अघनं
पुरः” इत्यमरः । इत्यम् पथ्यावक्रम् ।

Change of V.—सुपदा, द्विरदनासीत्वा स्रदुपाणितलाङ्गुल्या (असुया
प्रायश्चाच्चक्रे) ।

Derivation.—रद-—रद-घ । अघनम्—वक्रं हृन्नि चलति इति अघनं
यङन् हन्धातोः अच्, नि । पाणिः—पणङ् व्यवहारे इति पणधातोः इन् ।
पण्ड पणायते, पणते । लुङ् अपणायिष्य अपणिष्ट । लिट् पणायाम्भव, पणायामास,
पणायामक, पेणे । प्रथिमन्—पृथु-इमनिच् । रूपं यथा, प्रथिमा, प्रथिमानौ
पथिमानः । प्रथिमानं प्रथिमानौ प्रथिमः । प्रथिमा, प्रथिमभ्याम् &c ।

उद्दिष्टा प्रोद्दिष्टा उपोद्दिष्टा, उक्तद्वय इच्छि ७७५९, इच्छुतल ओ अङ्गुलि
अङ्गुली, अघन घन ओ विच्छु ७ ।

With feet well formed, with thighs shaped like the trunks of an
elephant, with loins extensive and firm, and having soft palms and
limbs (she solicited &c.)

Q. Has सुपदा any other form ? Ans. सुपदो इति
पञ्जाक्षरे । “पाङ् अन्यतरस्याङ्” इति वैकल्पिक-इप्प्रविधानात् सुपदौ सुपाद
इति पदद्वयम् । Q. Account for long ऊ at the end
of द्विरदनासीत् । *Ans. See above. Parse अघनेन and
expound the samas in स्रदुपाणितलाङ्गुलिः । Ans. See
above. १७ ।

and is preceded by a word signifying an object of com-
parison, the short उ in ऊरु is transformed into long ऊ ।

• उन्नसं दधती वक्त्रं शुद्धदन्तीलकुण्डलम् ।

कुर्व्याणा पश्यतः शंयून् स्त्रग्विणी सहसानना ॥ १८ ॥

18. Adj. to संपन्खा—दधती, कुर्व्याणा, सग्विणी and सहसानना ।
Object to दधती—वक्त्रम् । Adj. to वक्त्रम्—उन्नसम्, शुद्धदत्, लील-
कुण्डलम् । Object to कुर्व्याणा—पश्यतः (जनान्) । Adj. to पश्यतः
—शंयून् ।

Prose order :—उन्नसं शुद्धदत् लीलकुण्डलं वक्त्रं दधती, पश्यतः शंयून्
कुर्व्याणा सग्विणी, सहसानना सा (तुं प्रार्थयाञ्चके इति परेण अन्वयः ।)

Substance :—नासिका तस्याः उन्नतासीत्, दन्तास्तस्याः शुभाः आसन्,
तदा तन्कुण्डलशोभि हसितमनीरमञ्च आसीत्, पुष्पमालां धारयन्ती सा द्रष्टृणां
सुखमावहन्ती लक्षणं प्रार्थयाञ्चके ।

Explanation in tika form :—उन्नता नासिका यस्मिन्निति उन्नम
[“उपसर्गाच्च” उपसर्गात् परी यो नासिकाशब्दः तदन्तात् बहुव्रीहरेच
नासिकाया नसादेशश्च] अथवा नसाशब्दस्य रूपं । तथा च रभसः “लपस
वदनं तृणमननं नासिका नसा ।” शब्दाः युक्ता दन्ता यस्मिन् तत् शुद्धदन्
[“अथान् शब्द शुभ इव वराहभ्यश्च” * इति दन्तस्य दद वा, पक्षे शुद्धदन्तमिति
• तथा जीले चसले कुण्डले यत्र तत्तथाभूतं वक्त्रं सुखं [उच्यते अनेनेति वक्त्रं, सुखं
धातुभ्य औणादिकप्रन्] दधती विधाया । [“नाभ्यस्ताक्तुः” इति नुमभाव
सग्विणी सृज्यते इति सक् सा विद्यते अस्याः इति सग्विणी मालावती “अस्माः
मधःसज्जी विनिः” इति विनिः । शोभनः हसी हासं यत्र तादृशम् आननं यस्य
सा तथाविधा । अतएव पश्यतः जनान् शं सुखं तदेषां सन्तीति तथोक्तान् शंयू
विद्यमानसुखान् “कंशभ्यां वभयुस्तितुयसः”† इति युम् । कुर्व्याणा अथ

* The word दन्त preceded by such words as end in अय
(कुण्डलाय &c) and the words viz. शुद्ध, शुभ, इव, वराह, is changed
into दद (दत्) ।

† कम् उदकसुखयोः, शम् सुखे । आभ्यां सप्त प्रत्ययाः लुः । कंभः, कंभः,
कंयुः, कंतिः, कन्तुः, कन्तः, कंयः एवं शंभः, शंभः, शंयुः &c.

प्राप्य चञ्चूर्यमाणासौ पतीयन्ती रघूत्तमम् ।

अनुका प्रार्थयाञ्चक्रे प्रियावक्तुं प्रियंवदा ॥ १६ ॥

अप्युक्तः शंयुन् कुर्वन् पश्यताम् पीडाकरो इत्यर्थः । एतादृशी संप्रणव्वा
प्राथयाञ्चक्रे इति परेण अन्वयः । वक्तुम् पठ्यावक्तुम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । •

Change of V.—दधत्या.....कुर्वन्त्या सखिगणा.....सुहृन्माननया
(स प्रार्थयाञ्चके) ।

Derivation.—दधती—धा शब्द ईप् । लट् दधाति, धत्ते । लुङ्
अधात्, अधति । शंयुन्—शम्-यस् । सखिनी—सखि विनिः-ईप् ।

सोऽभिप्रेतनामिक विस्तृतदन्तु ओ लोलकुण्डल वदन धारण करिटे-
छिल । महासददना ओ पुष्पमालाविभूषिता (राक्षसी) दर्शनकारी
निगटेक परिदृष्ट करिटेछिल ।

Having a face with prominent nose, with clean white teeth and
with rolling earrings and possessing earlands, with her face smiling,
and thus delighting those who looked at her, (she solicited &c.)

Q. Decline दन्त and नासिका । Ans. दन्तः दन्तो दन्ताः ।
दन्तम् दन्तो दन्तान् दतः । 'दन्तं दत्ता दन्ताभ्याम् ददभ्याम् &c । नासिका
नासिके नासिकाः, नासिकाम् नासिके नासिकाः नसः, नासिकया नसा नासिका-
भ्याम् नाभ्याम् &c । Q. Account for आत्मनेपद in कुर्वन्त्या ।
Ans. "फलवत्कर्त्तरि आत्मनेपदम् ।" पश्यतः शंयुन् कुर्वन्ती आत्मानं
लाभयन्त्य मन्वन्तीति इत्यर्थः । Q. Is दधती correct ? Ans. दधती
इति साधु । "नाभ्यस्तात् शतः नुम्" इति तुमागमप्रतिषेधः । १८ ।

19. Principal part :—असौ (कर्त्तुं) रघूत्तमं (कर्म) प्राप्य
प्रियावक्तुं (व्यम्) प्रार्थयाञ्चक्रे । Adj. to असौ—चञ्चूर्यमाणा, पतीयन्ती,
अनुका and प्रियंवदा । रघूत्तमम्—object to पतीयन्ती ।

Prose order :—चञ्चूर्यमाणा पतीयन्ती, अनुका प्रियंवदा असौ रघूत्तमं
प्राप्य प्रियावक्तुं प्रार्थयाञ्चक्रे ।

Substance :—इतस्ततो विचरन्ती प्रियभाविणी सा कामुकी राघवयेष्ट-
लक्षणम् उपेत्य तम् अनुकूलयितुम् प्रार्थितवती ।

Explanation in tika form :—चञ्चूयमाणा गर्हितमाचरन्ती
[“लुप सद चर जप जभ दह दश गृभ्यो भावगर्हायाम्” इति धात्वर्थगर्हाणि*
यङ्] पतीयन्ती आत्मनः पतिमिच्छन्ती [“सपः आत्मनः क्वच्” इति आत्मनः
इच्छायाम् क्वच्] अनुका कामुकी “कामुके कमितानुकः” इत्यमरः । अनु-
कामयते इति अनुका निपातनात् सिद्धम् । प्रियं वदतीति प्रियंवदा मधुर-
भाविणी [“प्रियवशे वदः खच्” असौ राघवी वधुषु उत्तमं रघुयेष्ट’ लक्षणं प्राप्य
प्रियाकर्तुं सुसिष्टवचसा अनुकूलयितुम् । “सुखप्रियात् आनुलीय्ये” † इति
प्रिय इत्यस्यात् डाच् । प्रार्थयाश्चक्रे प्रार्थितवती । परियहेण मामनुयङ्गीत-
महंसि इत्यादि उपं याचितवती इत्यर्थः । “कलापकं चतुर्भिः स्यात्” इति
कलापकम् ।

Change of V.—चञ्चूयमाण्या पतीयन्त्या अनुकया प्रियंवदया रघूत्तमः
प्रार्थयाश्चक्रे ।

Derivation.—चञ्चूयमाणा—चर-यङ्-शानुच् । पतीयन्ती—पति-
स्त्रेष्वायां क्वच् । प्रियाकर्तुम्—प्रिय-क-डाच् ।

. गर्हितं चारिणी मेहे कामातुरा प्रियभाविनी राकसी वक्रश्रेष्ठके
आपन पतिरूपे वरण करिते अतिभाविनी इहेया तौहार निकट उप-
स्थित इहेया आपनार प्रति अनुकूल करिवार जग्य प्रार्थना करिल ।

Acting a part censurable, and desirous of getting her husband
she found the best of Raghus, and lustful as she was, solicited him
with kind words, to secure his good will.

Q. ‘कटु औषधं प्रियाकरोति’ । Correct or justify the

*. When it is used in bad sense.

† डाच् takes place after सुख and प्रिय in the sense of
being agreeable. औषधं प्रियं करोति, here no डाच्, the medi-
cines being disagreeable.

सौमित्रे मामुपायंस्थाः कस्मामिच्छुर्वशंवदाम् ।

सुभोगौनं सहचरीमशङ्कः पुरुषायुषम् ॥ २० ॥

above. Ans. 'सुखप्रियात् आनुलोम्य' । अनुकूलतायां मम्यायाम् डाच्-
स्यात् । औषधस्य अरुचिकरत्वात् न डाच् स्यात् । अतः 'कटु औषधं पिथं
करोति' इत्येवं भवति । Q. Write notes on the word रघु
here. Ans. रघोः अपत्यानि पुमांसः इति रघवः, राजवाचिभ्यः वङ् वचने
चष् लोपः । Q. Account for आत्मनेपद of चक्रे in प्रार्थयाचक्रे ।
Ans. 'कृच्च अनुप्रयुज्यते' इति आत्मनेपदिनः अर्थधातोः अनुप्रयोगात् 'क'-
धातोरपि आत्मनेपदम् । १८ ।

20. Principal part.—सौमित्रे माम् उपायंस्थाः (त्वमिति शेषः)
Adjs to माम्—कस्मां, वशंवदाम्, सुभोगौनां and सहचरीम् । Adj. to
त्वम्—इच्छुः and अशङ्कः । पुरुषायुषम् (अत्यन्तसंयोगे द्वितीया) ।

Prose order :—सौमित्रे ! इच्छुः अशङ्कः सन् कस्मां वशंवदां सुभोगौनां
सहचरीम् सहचरीं मां उपायंस्थाः (त्वमिति शेषः) ।

Substance :—सुमित्रानन्दन ! अहं त्वां कामये, तव वशस्य समानता
इम् । आम्हण्योरहं ते सहचरी । भोगवन्तां मां नः शङ्कं स्नेह्या परिचरे-
ईसि ।

Explanation in tika form :—सुमित्राया अपत्यं पुमानिति
मित्रिः तत्सम्बोधने, हे लक्षण इत्यर्थः । सुमित्राशब्दस्य वाङ्मादिव परिगणनात्
वाङ्मादिव्यय इति अपत्यार्थे इज् । त्वम् इति शेषः । इच्छतीति इच्छुः अभि-
प्रायः "विन्दुरिच्छुः" § इति निपातितः । अशङ्कः निर्विकल्पः सन् कस्मां कामय-
मां रूपवतीमित्यन्ते "नमि कम्पि आजस कम हिंस दीपोरः" * इति रप्रत्ययः ।

§ विदधातोः नुम्, इधधातोः कृत्वं निपात्यते । वेति इति विन्दुः, इच्छति
ति इच्छुः ।

* नम, कम्प, छि, अजस, कम, हिंस, दीप । यथा नमः कम्पः (कम्पा-
पतः) क्षीरः, अजसम्, कवः (कामुकः) हिंसः, दीपः ।

वशंवदां अहं ते वश्या इति वदन्तीम् “प्रियवशे वदः खच्” इति खच्प्रत्ययः । भुज्यतेऽनेन अस्मिन् वा इति भोगः ग्रौरम् उपभोग इत्यन्वे “भोगः सुखं स्त्रादि-धृती अद्वैत फणकाययोः” इत्यमरः । सुभोगाय द्वितां सुभोगीनां “आत्मन् विश्वजन भोगीत्तरपदात् खः”† इति खः । पुरुषस्य आयुः पुरुषायुषम् धावत्, अथान्तसंयोगे द्वितीया अचतुरेत्यादिना ‡ निपातितः । सहचरीं सहगामिनीं नाम् उपायंस्थाः परिणय । आशंसायां भूतवच्च इति लुङ् । “उपादयमः स्वकरणे” [स्वकरणं स्त्रीकारः, स्त्रीकाराद्ये उपादयमः आत्मनेपदम्] इति आत्मनेपदत्वम् । उपायथाः इति पदान्तरम् ।

Change of V.—अहं उपायंसि कस्मा इच्छुना वशंवदा सुभोगीना सहचरी अशङ्कन ।

Derivation :—उपायंस्थाः—उप-यम-लुङ् धाम् । लट् उपयच्छते कस्मा—कम-रः ततष्टाप् । लट् कामयते । लुङ् अचोक्तमत, अचकमत । इच्छु—इष-उ (निपातः) । वशंवदाम्—वश-वद-खच् । सुभोगीनां—सुभोग-लट् । सहचरोम्—सह-चर-टः स्त्रीत्वादीप् ।

हे सुमित्रानन्दन, আমি তোমার জন্য লালস্বিত, তুমার বশব্দে ভোগকর ও বাবজীবন তোমার অধীন। আমাকে স্বেচ্ছাক্রমে নিঃশঙ্কে বিবাহ কর ।

O thou ! the son of Sumitra, marry me of your own accord without hesitation, me who am willing and under your subjection, fit to be enjoyed and a companion to the full term of man's life.

† The affix ख (ईन) takes place after आत्मन्, विश्वजन and such words as end in भोग । Thus आत्मनौ, विश्वजनी, सुभोगी ।

‡ अचतुर, विचतुर, सुचतुर, स्त्रीपुंस, धेनून्, दुग्ध, ऋक्साम, बाङ्, अविभुव, दारगव, उर्व्वंष्टौव, पदष्टौव, नक्तन्दिव, रात्रिन्दिव, अहर्दिब, सरजः निःश्रेयस, ‘पुरुषायुष’, द्यायुष, ब्रह्मायुष, ऋग्यजुष, जातोच, महीच, हवी उपयन्, गीष्टप्रथमतयः अचतुरादयः ।

तामुवाच स गोष्ठीने वने स्त्रीपुंसभीषणे ।

असूय्यम्यश्ररूपा त्वं किमभीरुरार्यसे ॥ २१ ॥

Q. Account for the लुङ् form in उवाचस्याः । Ans. “आशंसायां (desire) भूतवच्च” भविष्यति काले भूतवत् वर्तमानवच्च प्रत्ययाः भवन्ति आशंसायाम् इति भविष्यति काले लुङ् । Q. Can लङ् or लिट् be used under the above condition ? Ans. “सामान्यातिदेशे (extended application of a common term) विशेषानतिदेशः” देन लङ्लिटौ न । Q. Comment gram. on the above sloka. (i. e. on सौमित्रिः, उवाचस्याः, वर्यवदाम्, ज्ञानीनाम् and पुरुषायुधम्) । Ans. See above. । २० ।

. 21. Principal sentence :—स ताम् उवाच । Sub-ordinate sentence—त्वं किं अरार्यसे । Adj. to त्वं—असूय्यम्यश्ररूपा and अभासः । वने अधिकरणम् । Adj. to वने—स्त्रीपुंसभीषणे and गोष्ठीने ।

Prose order—स ताम् उवाच । असूय्यम्यश्ररूपा त्वं गोष्ठीने स्त्रीपुंस-भीषणे वने अभासः (सती) किं अरार्यसे ।

Substance :—यस्मिन् अत्र वने इदानीं व्याघ्रादिभयात् नाशः न भवन्निति कथं तस्मिन् मानुषभीषणे वनेऽस्मिन् असूय्यम्यश्ररूपामपि त्वं अभीरुरिव पथ्येऽसि इति ताम् उवाच लुक्प्रथः ।

Explanation in tika form :—स लक्ष्यः तां राक्षसीम् उवाच उक्तवान् । किमित्याह, असूय्यम्यश्ररूपा अपरिहार्थ्यदर्शनं सूर्यग्रमपि न पश्यतीति असूय्यम्यश्रं ‘असूय्यललाटयोः दृशि तपोः’ इति खड्ग । दृशिना सम्बद्धस्य नञः सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । तथाभूतं रूपं यस्याः सा तथोक्ता एतेन अमानुषीत्वं दर्शितम् । त्वं गोष्ठीने गोष्ठं भूतपूर्वं यस्मिन् अश्वना गीसवारीऽपि नास्ति तथाभूते, ‘गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वं’ इति खञ् (ईन) । विंशत्यनुभयात् नेदानीं गौडीऽत्र सचरन्ति अतः भयजनकं इत्यर्थः । स्त्री च पुमांश्चेति स्त्रीपुंसी [अचतुरे-त्यादिना निपातः] तयोः भीषणं भयजनकं [‘लक्ष्यलुटौ वङ्प्रथम्’ इति कर्त्तरि

मानुषानभिलष्यन्तो रोचिष्णुर्दिव्यधर्मिणी ।

त्वमपस्वरायमाणेह स्वतन्त्रा कथमञ्चसि ॥ २२ ॥

लुट्] तस्मिन् अभीष्टः भयरहिता सती 'कङ्कतः' * इति न कङ्क । किं कथं आरायसे अत्यर्थम् अटसि । यङ्कन्तात् ऋधातोः लट् । अस्मिन् भयावहं स्थाने न मानुषप्रचारः सम्भवति, अतः त्वं मानुषरूपधारिणी काचित् निशाचरी भवेः इति गमितार्थः । उक्तं पथ्यावक्तम् ।

Change of V.—सा तेन कचे । असूयस्यस्वरूपया त्वया अभीष्टा आराय्यते ।

Derivation.—उवाच—वृ-लिट् । लट् ब्रवीति, आह, ब्रूते । लुङ् अवीचत्, अधीचत । गौक्षीने—गौष्ठ (गौस्था-क) खञ् । भीषण—भी-षिन् कर्तरि ल्युट् । असूयस्यस्वरूप—न सूर्य-दृश्य-खञ् । अभीष्टः—न-भी-कु । आरायसे—ऋ-(यङ्कन्) लट् से । आरत् आर्षित् लुङ् ।

लक्ष्मण' तांशक वलिगेलन, त्वांशार रूप सूर्या अवलोकन करे नाहे । शांशक देखिये। जोपूरुष उडयैहै डीत हम सैहै एहै हिंज-जकूर्ण वने भूमि केन निर्डयै विचरण करितछ ?

Why do you walk fearless, said he to her, in this forest rendered fearful both to the males and females, having no mark of cattle's fields which it had once possessed, you being one whose person has not seen the sun. (Has not been exposed to the sun)

Q. Show the propriety of यङ् in 'आयसे । Ans. भयं पुनः पुनः इतस्ततो द्राम्यसि इति यङा सूच्यते । Q. Comment gram. on असूयस्यस्वरूपा । Ans. See above. Q. In what other sense can किम् be used ? Ans. कुत्सितार्थेऽपि किम् ब्रह्मप्रयोगोऽस्ति । यथा किंपुरुषः । २१ ।

* "कङ्कतः" । उकारान्तात् अधीपधात् मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामुङ्, स्यात् इति न कङ्क, मनुष्यजातित्वाभौती । अधीपधात् किम्, अभ्यर्थाः ।

22. Principal part :—इह त्वं कथम् अक्षसि । Adj. to त्वम्—
अभिलषन्ती, रीचिष्णुः, दिव्यधर्मिणी, अप्सरायमाणा and स्वतन्त्रा । मानुषान्
—object to अभिलषन्ती ।

Prose order :—मानुषान् अभिलषन्ती, रीचिष्णुः, दिव्यधर्मिणी,
अप्सरायमाणा त्वं स्वतन्त्रा (सती) इह कथम् अक्षसि ?

Substance.—देववत् स्वेच्छया पररूपमास्थाय अप्सरस इव प्रतीयमाना त्वं
मानुषं कामयमाना कथमिह सान्दर्भ्यं श्रीमिता स्वाधीना भूमसि ?

Explanation in tika form :—मनोरपत्यानि मानुषाः [“मनोजाता-
जराती एका च”* इति अञ्] तान् अभिलषन्ती कामयमाना रन्तुमिच्छन्ती
पक्षे अभिलषन्ती) रीचिष्णुः रीचनस्वभावा दीप्ता इत्यर्थः । अलं क्षत्रित्यादिना
शुचि । अतएव दिवि भवा दिव्या देवाः, राक्षसा अपि देवयोनितात्, तेषां धर्मः
वभावः सोऽस्या अस्तीति [इतिप्रत्ययः] अप्सरस इव आचरन्तीति अप्सरायमाणा
अलसभावं गीमुमित्यर्थः । [“कर्तुः कण्डं सलोपय”† त्वं स्वं तत्त्वं प्रधानं यस्या
तथा “तत्त्वः कटुस्वे वृद्धे स्यात् कारणेऽपि परिच्छेदे । शास्त्रे प्रधाने सिद्धान्ते
न्यवाये गदोत्तमः” इति विश्व । स्वाधीना सती, अपराधीनतात् । अनया सत्त्या
अचरीत्वं दर्शितम् । इह अस्मिन् वने कथम् अक्षसि भूमसि । इहं पथ्यावकम् ।

Change of V. — त्वया मानुषान् अभिलषन्त्या, रीचिष्णुा, दिव्यधर्मिण्या
अप्सरायमाण्या, स्वतन्त्रया अच्यते ।

Derivation :—मानुष—मनु-अञ् पुगागमः । अभिलषन्ती—अभि-लष-
शत, स्तोत्रात् ईप् । लट् लप्यति लप्यते । लुङ् अलावीत् अलपीत् । रीचिष्णुः—
रिच-इणच् । अप्सराय—शानच् । अक्षसि—अन्च् । लुङ् आक्षीत् ।

* अञ् and यत् preceded by एक (व) take place after मनु
to signify a race. Thus मानुष, मनुष्य ।

† उपमानान् कर्तुः सुवन्तात् आचारात् (to act for) कण्डं वा स्यात्,
मानस्य तु कर्तृवाचकस्य लोपी वा स्यात् । “श्रीजघीऽपमरसो नित्य”मिति
वचनान् नित्यं सलोपः ।

उद्यंपश्चाकुलेऽरण्ये शालीनत्वविवर्जिता ।

कामुकप्रार्थनापट्वी पतिवन्त्री कथं वा ॥ २३ ॥

তুমি দেখিতে অঙ্গরার ছায়, তোমার রূপের ছটা বাহির হই-
রাছে। তুমি দিব্যধর্ম অবলম্বন করিতেছ। মানুষের প্রতি আসক্ত
হইয়া কেন স্বাধীনভাবে ভ্রমণ করিতেছ।

Lusting for men and guided by your own self, why do you walk
like an Apsaras, possess as you do the power of the dwellers of heaven
and appear resplendent.

Q. Explain the signification of अप्सरायमावा ।

Ans. अप्सरस इव आचरन्ता । अनेन तस्याः राजसीत्वं गमितम् । Q.

Give the derivative meaning of अप्सरस् and de-

cline it. Ans. अद्भ्यः सरणि उद्भक्तनि इति अप्सरसः । अप्स-
असन् । “अप्सु निश्चयनादिव रसात्तज्जात् वरस्त्रियः । उत्पेतुर्मुनोजयेत्

तज्जादप्सरसोऽभवत् ॥” Q. Which of the two viz. अप्सरसम्

and अप्सरान् is correct? Ans. The latter one is correct.

The first form is the 2nd case singular of the base अप्सरम्

which is often used in the plural number. The latter one

is of the base अप्सरा । अप्सर कुञ्जरादित्वात् रः । Declension—

अप्सरसः अप्सरसः अप्सरोभिः अप्सरोभ्यः अप्सरसाम्, अप्सरःसु । Q.

Decline ख and ख्येख in the 4th case singular. Ans.

ख्ये खाय, ख्येखाय । “ख्येखयातिधनाभिधः ।” २२ ।

ख्ये खाय, ख्येखाय । “ख्येखयातिधनाभिधः ।” २२ ।

23. Principal part :—अरण्ये (त्वम्) पतिवन्त्री कथं वा न (भवसि)

Adj. to अरण्ये—उद्यंपश्चाकुले । Adj. to त्वम्—शालीनत्वविवर्जिता

and कामुकप्रार्थनापट्वी ।

Prose order :—उद्यंपश्चाकुले अरण्ये शालीनत्वविवर्जिता, कामुक-

प्रार्थनापট्वী, (त्वम्) पतिवन्त्री कथं वा न भवसि ।

Substance :—धृष्टा कामुकानां प्रार्थनायाम् चतुरा त्वं कथं न भवसि पतिसमेता अस्मिन् सिंहव्याघ्रसमाकुले अरण्ये ।

Explanation in tika form :—उयं पश्यन्तीति उयं पश्याः सिंह-
व्याघ्राभ्याम् पापाशयत्वात् श्वरादयो वा ['उयं पश्य इरस्मद् पाणिस्वमाश्च' इति
खण् निपात्यते] तेः आकुले व्याघ्रे अरण्ये अस्मिन् वने । शालाप्रवेशमर्हतीति
शालीना अधृष्टा ["शालीनकौपीने अधृष्टाकार्यथेः" इति खण् निपात्यते]
शालीनाया भावः शालीनत्वम् अधृष्टत्वम्, तेन विवर्जिता शालीनत्वविवर्जिता धृष्टा
इत्यर्थः । कामुकस्य कामलीलस्य प्रार्थनायां पट्वी चतुरा "वीतीगणवचनात्"*
इति ङीप् । एवम्भूता त्वं पतिर्विद्यतेऽस्या इति पतिवती समभर्तृका "पतिवज्रो
समभर्तृका" इत्यमरः । ["अन्तर्वतपतिवतीर्नक्" इति ङीपि, नृगागमः] कथं
वा न भवसि । पत्या अविच्छिन्ना भवितुमर्हसि पतिसत्त्वे ईदृक्स्वातन्त्र्या-
भावः इत्यर्थः ।

Change of V.—शालीनत्वविवर्जितया कामुकप्रार्थनापट्वया पतिवत्या
कथं वा न भूयते ।

Derivation :—उयं पश्य—उयं तत्र खण् (निपातनम्) ; अरण्ये—
अरण्यः । अकृति लट् । आरत् आर्षति लुङ् । शालीनत्व—शाला-खञ्-त्व ।
कामुक—कम-उकञ् । कामयते लट् । अभीकमत अचकमत लुङ् । पतिवती—
पति-मत्प् ङीप् । विवर्जित—वि-उञ् क्त ।

तुमि कामुकप्रार्थनाय चतुरा ओ लङ्कशैनी । तुमि एहे वीतीगणव-
चनाकृत् वनं किं पडिमरुतं नह ?

Devoid of modesty and dexterous in amorous solicitations, why
have you not husband with you in this forest infested by fierce
animals.

Q Give the other form of पट्वी । Ans. पटुः । 'वीती

* Adjectives ending in उ take ई in the feminine
gender optionally. Thus पट्वी पटुः, युर्वी युक्ता &c.

राघवं पर्णशालायामिच्छानुरहसं पतिम् ।

यः स्वामी मम कान्तावानौपकर्णिकलोचनः ॥ २४ ॥

‘गुणवचनात्’ इति विभाषया डीप् विधानात् । Q. Conjugate हज् in लट् । Ans. ‘हज्ति हजिनैः सङ्गं हज्ते च हजलेः सह । वर्ज्यभाजौ-पतेः स वर्जयति दुर्जनैः ।’ इति कविरहस्यम् । हज्=to avoid, हजिन=the wicked, हजल=शुद्ध, अनार्थव=wickedness. । २३ ।

24. Principal part :—त्वं (कर्तुं, ऊह्यम्) राघवं (कर्म) पतिम् (विधेय विशेषणम्) इच्छ । पर्णशालायाम्—अधिकरणे । अनुरहसम्—Adj. to राघवम् । Another sentence—यः (कर्तुं) मम (सम्ब) स्वामी (विष) भवति । Adj. to यः—कान्तावान्, औपकर्णिकलोचनः ।

Prose order :—पर्णशालायां (स्थितं) अनुरहसं राघवं पतिम् इच्छ । यः मम स्वामी, कान्तावान्, औपकर्णिकलोचनः (भवति) ।

Substance :—पर्णशालायाम् निर्जनप्रदेशस्थितं राममेव तावत् पतिं स्वीकुरु । स प्रभुः, अहन्तु परवान्, स कान्तारसञ्जः अहन्तु तपस्वी, स सुदर्शनः नाहं तथा, अतः त्वं तमेव भजस्व इति ।

Explanation in tika form :—पणैः बिम्बिता शाला पर्णशाला उटजं तत्र स्थितम् । अनुगती रहः इति अनुरहसं (प्रादिसमासः) [“अन्ववतप्ता-द्रहसः”* इति समासान्त अच्, विजनस्थानगतमित्यर्थः । राघवं रामं पतिम् इच्छ पतित्वेन कामयस्व इत्यर्थः । यो राघवः समाणि स्वामी प्रभुः तस्मिन् सति मद्वरणं न युक्तमिति भावः । तथा कान्तावान् सभार्यः कान्तःपुष्पाभिज्ञः अहन्तु तपस्वी इति ध्वनिः । तथा कर्णयोः समीपं उपकर्णम् सामीप्यार्थे अव्ययीभावः । तत्र प्रायमवे औपकर्णिके, कर्णान्नायते [“उपजानूपकर्णोपनीवेष्टक”† इति ठक् । प्रत्ययः] तादृशे लोचने यस्य स कर्णान्तविशान्तनेत्रः, भवतीति शेषः । एतेन रामस्य रूपवत्त्वं दर्शितम् । पथ्यावक्तं वृत्तम् ।

* अनु अव तप्त इत्येतेभ्यः परी यः रहसश्चः तदन्तात् समासान्त अच्-प्रत्ययी भवति इति समासान्त अच् । यथा, अनुरहसम्, अवरहसम्, तप्तरहसम् ।

† औपजानुकः, औपकर्णिकः, औपनीविकः ।

वपुष्यान्दनिकं यस्य कार्णवेष्टनिकं मुखम् ।

संग्रामे सर्वकर्माणि पाणी यस्यौपजानुकी ॥ २५ ॥

Change of V.—राघवः अनुरहसः पतिः इत्यताम् । येन स्वामिना, कान्तीवता, औपकर्णिकलोचनेन (भूयते) ।

Derivation.—राघवः—रघु-अण् । पणं—पृ नः । इच्छ—इष-लोट् हि । लुङ् ऐषीत् । लिट् इयेष । स्वामी—स्व-आमिनच् । कान्तावान्—कान्ता-मत्प । औपकर्णिक—उपकर्ण ठक् ।

ब्राम्हण्यं पर्वभागाय निर्वर्ज्येन अवशानं करिष्येतेन । त्वमि तौशारेकं पतिरूपेण वरं कुरु । आकर्षयितुं नयनं ब्राम्हण्यं आमारं प्रभु । त्विनि औपकर्णिकं कर्तुम् ।

Desire to get a husband in Raghava (Rama) who is solitary in the leaf-thatched cottage. He is my master, has a wife (has had a married life) with his eyes extended to the corner of his ears. .

Q. Show the significance of स्वामी । Ans. स्वः ऐश्वर्यं विद्यते अस्य असौ स्वामी । “स्वामिन् ऐश्वर्यं” इति ऐश्वर्यं गम्य स्व-शब्दात् आमिनच् । अहं हि तस्य धनम्, अतः न मे स्वातन्त्र्यमस्ति इति स्वार्थः । २४ ।

26. Analysis is not necessary. See below.

Prose order :—यस्य वपुः चान्दनिकम् यस्य मुखं कार्णवेष्टनिकम्, यस्य औपजानुकी पाणी संग्रामे सर्वकर्माणि (भवतः, तमिच्छ) ।

Substance :—यस्य रामस्य शरीरं चन्दनशोभितं मुखं च कार्णवेष्टनाभ्यां शोभते यस्य च औपजानुकी वाह्यं युद्धे सर्वकर्माणि व्याप्यते भवतः तमेव वीरपतिम् इच्छ ।

Explanation in tika form :—यस्य राघवस्य वपुः शरीरं, त्र्यम्बकं देहान्तरभोगसाधनानि वोजानि अत्र इति वपुः, वपुधातोः उत्सिन् । चान्दनिकं चन्दनेन सम्पादि इति चान्दनिकम्, तेन अधिकं शोभते इत्यर्थः । “सम्पादिनि”*

* वृत्तान्तात् सम्पादिनि अर्थे ठञ् स्यात् । यथा चन्दनेन सम्पादि

‘इति ठञ्] सुखञ्च कार्णवेष्टनिकं कर्णवेष्टनाभ्यां कर्णालङ्काराभ्यां कुण्डलाभ्यां शोभते । अत्रापि “सम्पादिनि” इति ठञ्प्रत्ययः । कार्णवेष्टनिकमिति वा । जानुनोऽसमीपं उपजानु, सामीप्यं अव्ययीभावः । तत्र प्रायभवौ इति औपजानुकौ । “उपजानुपेकर्णोपनीवेष्टक्” § इति निपातः । आजानुलम्बिनी इत्यर्थः । पाणी बाहू संयामे युद्धे सर्वकर्माणीं सर्वस्मिन् कर्माणि धनुःखड्गमादिव्यापारकर्माणि व्याप्नुतः । [“तत्सर्वादिः पथ्यङ्गकर्मपतपात् व्याप्नोति”† इति खः । तन् इच्छ इति पूर्वेषु अन्ययः ।

Change of V.—वपुषा चान्दनिकेन (भुयते), कार्णवेष्टनिकेन सुखेन (भुयते) सर्वकर्माणाभ्यां पाणिभ्यां औपजानुकाभ्यां (भुयते) ।

Derivation.—वपुः—वप-उप् । चान्दनिक—चन्दन-ठक् । कार्णवेष्टनिक—कर्णवेष्टन-ठक् । सर्वकर्माणीं—सर्वकर्म-खः । औपजानुकौ—उपजानु-ठक् । पाणि—पण-इण् ।

तौशरं शरीरं चन्दनाङ्गं, तौशरं मुखमङ्गलं कर्णवेष्टनेन सुशोभितम् । तौशरं आजानुलम्बितं बाहुद्वयं संश्रामे मर्त्तं कार्णवेष्टने व्याप्नुतं धातुः ।

One whose body is besmeared with sandal paste, whose head ho-

चान्दनिकम् वपुः, कर्णवेष्टनाभ्यां सम्पादि कार्णवेष्टनिकम् सुखम् ; वस्त्रयुगेन सम्पादि वास्त्रयुगिकं शरीरम् । वपुषादीनि एतैः अधिकं शोभन्ति इत्यर्थः ।

§ ठक् (कण्) takes place after उपजानु, उपकर्ण and उपनीवं in the sense of प्रायभव (almost reaching) Thus औपजानुकौ पाणी means the arms almost reaching the nearest part of the knees. See औपनीविकः in the next sloka. †

‡ ख (ईन) takes place after पथिन् अङ्गं कर्मन् पत्र and पात्र preceded by सर्वं in the sense of pervasion. Thus सर्वपथिन् व्याप्नोति इति सर्वपथीनः । सर्वकर्माणि व्याप्नुतः सर्वकर्माणीं । एवं सर्वपथीनः सर्वपथीनः सर्वपथीणः सर्वपथीणः ।

वद्धो दुर्व्वलरक्षार्थमसिर्येनोपनीविकः ।

यश्चापमाश्मनप्रस्थं सेषु धत्तेऽन्यदुर्व्वहम् ॥ २६ ॥

carrings and arms reaching the knees, are dexterous in all the deeds in a battle.

Q. Translate into sanskrit—Falling on his knees he begged. Ans. जानुभ्याम् अवनीं स्पृष्ट्वा ययात्वे । Q. In what sense are the words चान्दनिकम् and सर्व्वकर्म्मोष्ठी formed? Ans. See above. Q. Name some words that have च not preceded by च्, र, व । Ans. बाष्ठी तुष्टोर वेणो फणि मणि लवणं कीच कल्याण वाचाः । गोष्ठी घोष्ठीघुंषाघर्गु च विपणि पयं स्थाणु पुण्ड्रम् &c , २५ ।

26. Principal part :—(1) येन दुर्व्वलरक्षार्थम् असिः बद्धः, (2) यश्चापं धत्ते । Adj. to असिः—ओपनीविकः । Adj.s to चापम्—आश्मनप्रस्थं सेषु and अन्यदुर्व्वहम् ।

Prose order :—येन दुर्व्वलरक्षार्थम् ओपनीविकः असिः बद्धः । यश्चाश्मनप्रस्थं सेषु अन्यदुर्व्वहं चापं धत्ते (तमिच्छ इत्यन्वयः) ।

Substance :—यो रामः दुर्व्वलानां राक्षार्थं गोविसमीपे असिं धारयति, पाशावत् दृढश्च सबाणं धनुः धत्ते तमेव भजस्य ।

Explanation in tika form :—येन राक्षवेण दुर्व्वलरक्षार्थं हीन-बलानां राक्षार्थं, गोविः कटौ “स्त्रीकटौ वस्त्रवत्” इति गोविः मूलधनेऽपि च” इति कीचः । तस्याः समीपे उपगोवि तत्र प्रायभवः ओपनीविकः गोविं प्राप्य वर्त्तमानः वानपार्श्वभागागच्छायौ असिः खड्गः बद्धः धृतः । पूर्व्ववत् ठक्प्रत्ययौ निपातः । यश्चाश्मनी रिकारः आश्मनं अस्त्रप्रत्ययः । तेन प्रस्था सादृश्यम् अस्त्र तत् आश्मनप्रस्थं उपलघटितमिव सेषु सशरम् अन्येन रामादनेन दुर्व्वहं चापं धनु-र्धत्ते । तदाश्रयणात् त्वं निःशङ्का इत्यर्थः ।

Change of V.—बद्धवान् असिं यः ओपनीविकः । येन चापः आश्मन-प्रस्थः सेषु अन्यदुर्व्वहः धीयते ।

जेता यज्ञद्वङ्गां संख्ये धर्मसन्तानसूर्वने ।

प्राप्य दारगवानां यं सुनीनामभयं सदा ॥ २७ ॥

Derivation.—वज्र—वज्र-कर्मणि क्तः । वध्नाति लट् । अभामन्तमीत् लुङ् । असि—अस-इन् । अस्याति लट् । आस्यत् लङ् । औपनीविक—औप-नीवि-ठक् । आश्रम—आश्रमन्-अण् । धत्त—धा-लट् ते । लुङ् अधात्, अधित । दुर्वह—दुर्-वह-कर्मणि खल् । अश्रमन्—अश्रुते संहन्ति अनेन इति अश्रमन् । अश्रधातोः मनिन् । लुङ् आशिष्ट आष्ट ।

तिनि दुर्वहनिगेर रक्षार्थं कटिदेशेन असि धारणं करिष्येतेन, एवं पाशवत् कठिनं मतां धनु धारणं करिष्येतेन, एहे धनुः अद्यावद् वहनं करित्वाव सामर्थ्यं नाहे ।

One who has fastened a sword to his side for the protection of the weak, and holds a bow like one made of stone, fitted with arrow and hard to be borne by any others.

Q. Can there be षष्ठीसमास in अन्यदुर्वहम् ? Ans. अन्येन दुर्वहम् इति द्वितीयासमास एव युज्यते । दुर्वहमित्यत्र खल्विधानात्, 'न लोकाव्ययनिष्ठाखल्वर्थेऽनाम्' इति षष्ठीप्रतिषेधात् नात्र षष्ठीसमासः । २६ ।

27. For analysis see the prose order below.

Prose order :—(1) धर्मसन्तानसूः (यय) संख्ये यज्ञद्वङ्गां जेता ; (2) यं प्राप्य वने सुनीनां दारगवानां सदा अभयं (तमिच्छ इत्यन्वयः) ।

Substance :—यो रामः धर्मकार्यं सन्ततमाचरति, युद्धे यज्ञविहन्तृन् जेतुं समर्थः, यम् आश्रित्य सुनयः स्त्रीरक्षणे गौरक्षणे च निःशङ्काः भवन्ति तमेव सेवस्व ।

Explanation in tika form :—धर्मसन्तानं यज्ञादिकाव्यं कलापं सूते आचरतीति धर्मसन्तानसूः यागाद्यनुष्ठाना इत्यर्थः । [सत्-सू-विधेत्यादिना किप्]* यय संख्ये युद्धे संख्यायते परस्परनामीच्चारणं क्रियते अत्र इति संख्यम्,

* सद् सू विष दुह दुह युज विद भिद हिद जि नी राजास उपसर्गोऽपि किप् ।

संपूर्वकात् ख्याधातोः घञश्च कः । “मधमास्कन्दनं संख्यम्” इत्यमरः । यत्रार्थं दृश्यतीति यञ्दृही राक्षसाः [सत्सुविधेयादिनां क्तिप्] तेषां “कर्तृकर्मणोः कृतिः” इति क्तप्रत्यययोगे कर्मणि षष्ठी । जेता विजेता । लृच् इति क्तप्रत्ययः । अथवा अश्लीष्टलृच्प्रत्ययः । यं राक्षसं प्राप्य आययत्वेन लभ्ना वने वर्तमानानां सुनीनां वानप्रस्थादीनाम्, तेषाम्भार्याग्रिपरिग्रहात् । दारयन्ति स्वामिनं भावभ्यः पृथक् कुञ्चन्ति इति दाराः, स्त्रियः घञ्प्रत्ययः । दाराश्च गावश्च दारगवानि [अचतु- र्यादिना निपातनम्] तेषां सदा अभयं भयाभावः । अभावार्येऽव्ययीभावः । वर्तन्ते इति शेषः । येषामिव प्राप्तिः तेषामिव यदभयं तदभाव उक्त इति समान- कर्तृत्वसम्यक् । इत्तं पठ्यावक्तम् ।

Change of V.—जेता, धर्मसन्तानसुवा भूयते । अभयिन भूयते ।

Derivation.—जेता—जि-लृच् । लट् जयति । लुक् अजेषीत् । लिट् जिगाय । यञ्दृहाम्—यञ्-दृह-क्तिप् । लट् दृष्टति । लृङ् अदृहत् । लिट् 2nd person singular दद्रीम्, दद्राद्, दद्राद्धिथ । लृट् द्रीद्धिष्यति प्रीत्यति ।

धुनि धर्मै रत उ यूक्ते वञ्चनिष्ठकारी राक्षसगणेर विज्रेता ;
याहिके प्राप्ति इहेया अत्रणे भुनिगणेर भार्या उ गवादि मर्कता
अत्र प्राप्ति इहेयाहे (ताहिके वरण कर) ।

He practises religious rites in the forest, and subdue those that stand in the way of sacrifice. The ascetics finding him among them have left off all anxieties for their family and cows.

Q. Show समानकर्तृत्व of प्राय with the principal verb. Ans. “यं प्राय सुनीनाम् अभयमस्ति” इति ‘अस्ति’ क्रियया ‘प्राय’ इत्यस्य न समानकर्तृत्वम् । किन्तु “यं प्राय स्तितानाम् सुनीनाम्” इति स्थितक्रियया एककर्तृत्वानिवृत्तिः । Q. Name some words of the masculine gender that are used only in the plural number. Ans. “दाराक्षतलाजामृतां बहुलम्” । Q. Parse अभयम् । Ans. कर्तृकारकम् । अस्ति इत्यनेन अवयवः ।

ततो वाङ्मयमानासौ रामशालां न्यविक्षत ।

मामुपायंस्त रामेति वदन्ती सादरं वचः ॥ २८ ॥

Q. Point out the words here that have been formed of क्तिप् । Ans. यजुद्रुक्, धर्मसन्तानसू । २७ ।

28. Principal part :—ततः (व्यम्) असौ (कर्त्तॄन्) रामशालां न्यविक्षत । Adj. to असौ—वाङ्मयमाना and वदन्ती । Adj. sentence हे राम ! (Vocative) माम् (object) उपायंस्त इति वचः (objects to वदन्ती) सादरं (adv) वदन्ती ।

Prose order :—ततः असौ वाङ्मयमाना, राम ! माम् उपायंस्त इति वचः सादरं वदन्ती रामशालां न्यविक्षत ।

Substance :—लक्षणैर्न इत्यमभिहित्वा सा संप्रत्यया पुनरेव रामस्य प्रतिवेशं, उवाच च सादरं हे राम त्वमेव मां गृह्णाण इति ।

Explanation in tika form :—ततो लक्षणवचनान्तरं असौ राक्षसो वाङ्मयमाना रामं वृष्णाणां [वाङ्मय वरणे इति वाङ्मयधातुः देवादिक्ः आत्मनेपदी हे राम ! भवान् मां उपायंस्त परिणयतु [“आशंसायाम् भूतवच्च” वर्तमानसमीपं भविष्यति काले भूतवर्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युः आशंसायाम् (अप्राप्तस्य प्राप्त्यः मिच्छायाम्) इति लुङ्* “उपायनः स्वकरणे”† इति आत्मनेपदम् । इति वचः सादरं आदरेण सह वदन्ती कथयन्ती सती “अप् अस्तीर्नित्यम्” इति निबन्धम् । रामस्य शालां पर्यकुटीरं न्यविक्षत प्रविष्टा “निर्विशः” इति आत्मनेपदम् ।

Change of V.—वाङ्मयमानया असुया रामशालां न्यविक्ष...वदन्त्या ।

Derivation.—वाङ्मयमाना—वाङ्मय कर्त्तरि शानच् । लट् वाङ्मयते । अवावर्त्तिट् लुङ् । न्यविक्षत—नि-विक्ष-लुङ् । लिट् निर्विशते । शाला—

* यथाहि देवसेत् अवधीत्, वर्धति, वर्धयति वा चान्यं अवाप्स्य, वपास्य, वपास्यामी वा । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः तेन लङ् लिटौ न ।

† स्वकरणे स्वीकारे अर्थे ठपात् सम्धातोः आत्मनेपदम् स्यात् ।

अस्त्रीकोऽसावहं स्त्रीमान् स पुथ्यतितरां तव ।

पतिरित्यब्रवीद्रामस्तमेव ब्रज.मा सुचः ॥ २८ ॥

श्री-कालम् । उपायंस्त—उप-यम-लुङ् । पथे उपायत । वदन्ती—वद्-
शत-ईप् । लुङ् अवादीत् ।

अनन्तरं ऐ राक्षसी रामचन्द्रक वरन करिडे अभिलाष करिया हे
राम ! तूमि आम्हाके विवाह कर, एहे कथा मादरेर बलिडे बलिडे
रामेरेर पर्णकुटीरे अवेवथ करिल ।

Then desirous to have Rama for her husband the female demon
entered the cottage of the former, saying ardently O Rama, marry
me.

Q. Account for आत्मनेपद in अविचत and उपायंस्त ।
Account also for लुङ् in the latter. Ans. See above.
Q. Point out the root in वाङ्मयमाना । Ans. See above.
२८ ।

29. Principal sentence :—रामः इति अब्रवीत् । Subord-
inate sentences—(1) असौ अस्त्रीकः । (2) अहं स्त्रीमान् । (3) स
(कर्तुं) तव पतिः (विषेय विण्) पुथ्यतितराम् । (4) तमेव ब्रज । (5) मा
सुचः ।

Prose order :—असौ अस्त्रीकः, अहं स्त्रीमान्, स तव पतिः पुथ्यति-
तराम् (त्वामिति शेषः), तमेव ब्रज, मा सुचः इति रामः (ताम्) अब्रवीत् ।

Substance :—मम संकाशे पत्नी विद्यते, सञ्जायसमीपे तु न । अतः
तमेव त्वम् आहूता भवेः । तत् कथमपि तं मा त्यज, गच्छतावत् तस्मैव
सक श्रमिति ।

Explanation in tika form :—असौ सञ्जायः, न विद्यते स्त्री यस्य
सौस्त्रीकः । नारीविरहितः [“नयूतय” इति कप्]* अहं पुनः स्त्रीमान्

In a बहुव्रीहिसमास, कप् takes place after the words

समायः, प्रशसायां मनुष्यः। स तत्र पतिः पुण्यतितराम् अतिशयेन पालयति, त्वामिति शेषः । भविष्यत्सामीप्यं लट् । [“दिवचनविभक्त्योपपत्तिं तरवीयसुनो” इत्येकस्य अतिशये विभक्त्यै चोपपत्तिं सुपतिङ्नात् एतौ स्तः इति तरप्-प्रत्ययः । “ततः किमेतिङ्प्रत्ययघादास्तु अद्रव्यप्रकर्षे”॥ इति आसुः । अथवा स पुण्यतितराम् त्वामिति शेषः, स एव च तत्र पतिः इत्यन्वयः । तुष्यतीति कश्चित् पाठः । तस्मात् तमेव लक्षणं ब्रज गच्छ मा मुचः मायाचीः “माङ्गि लुङ्” इति लुङ् । “न माङ्ग्योगे” इति मा योगे अङ्गागमनिषेधः । इति रामः अत्रवात् तामिति शेषः । द्रुडीलङ् । इत्तं पथ्यावक्रम् ।

Change of V.—अमुना अस्त्रीकेण, मया स्त्रीमता (भूगते) तेन (लम्) पुण्यसितरा...पत्न्या, स ब्रज्यताम् मा मोचि.....रामेण आच्यत ।

Derivation.—पुण्यतितराम्—पुष्-लट् ति तर-आसुः । अपुषत्-लुङ् । मुचः—मुच-लुङ् सः, मायोगे अमागमप्रतिषेधः । अत्रवीत्—द्रु-लङ् । लट् अत्रवीत्, आह, द्रुते । लुङ् अत्रोचत्, अत्रोचत ।

राम कहिलेन, उहार सहित त्री नहि, आमार समभिव्याहारे बनिता रहिराछे ; तनि तोमार पति हईया परम समानरे तोमारे प्रतिपालन करिबे, अतएव ताहारहि निकट पुनराग गमन कर, ताहारे कोन क्रमे परित्याग करिओ ना ।

ending in ईप् (feminine) or ऋत् (ऋ) । ईप् यथा अस्त्रीकः, च यथा बहुकर्तृकः ।

‡ किम् यथा किलराम्, एत् यथा प्राङ्गितराम्, तिङ् यथा पुण्यतितराम्, अव्ययं यथा उच्चैस्तराम् । (च=तरप्तमपी चः) द्रव्यप्रकर्षे (in being an adjective and not an adverb) तु न भवति । यद्वा उच्चैस्तरौ द्वयः (here उच्चैस्तरः being an adjective can not be उच्चैस्तराम्) ।

† “भूमनिन्दाप्रशंसासु निव्ययीनेऽतिशायने संसर्गे अक्षिविवक्षायां भवति मनुष्यादयः ।”

‡ माङ्ग्योगे लुङ् सर्वकालिषु भवति, इति अत्र भविष्यति लुङ् ।

लक्ष्मणं सा वृषस्यन्ती महीचं गौरिवागमत् ।

मन्मथायुधसम्पातव्यथ्यमानमतिः पुनः ॥ ३० ॥

'I have' said Rama, 'my wife with me, but he has none. He being your husband, will cherish you better. You should indeed go to him, do not leave him.

Q. Show the signification of मनुष्य in लीलात् ।

Ans. See the footnote. Q. Correct लक्ष्मणम् इति ।

Ans. "आसु अद्रव्यप्रकर्षे" इति द्रव्यप्रकर्षे न आसु स्यात् (आसु never takes place, after an adjective) अतः लक्ष्मणः इति च स्यात् । ३१ ।

30. Principal part.—सा (कर्त्री) पुनः लक्ष्मणं (कर्म), जीः (उपमानकर्त्री) महीचं (उपमानकर्म) इव अगमत् । Adj. to सा—वृषस्यन्ती and मन्मथायुधसम्पातव्यथ्यमानमतिः ।

Prose order :—वृषस्यन्ती मन्मथायुधसम्पातव्यथ्यमानमतिः सा जीः महीचमिव लक्ष्मणं पुनः अगमत् ।

Substance :—वृषस्य मीलितं यथा गच्छे जायते तथा सा संप्रसङ्गा कल्पं बाणपौडिता पुनर्लक्ष्यं प्रति अस्मिता ।

Explanation in tika form :—वृषस्यन्ती मीलितजायते, इति युक्तं पदं मीलनाय* इत्यन्तीति आसुको इत्यर्थः, गोपणे इति वृषममिच्छन्ती "युक्तं प्रीतिं योऽस्ते सुकृते वृषमे इति" इत्यमरः । ["अत्र चौर इति लक्षणानाम् आत्म-गीतो कश्चि" इति कश्चि असुनागमः 'अत्रवृषयोः मीलितजायाम्' इति कात्यायन-पञ्चानन मीलितजायाम् गीत्यायाम्, वृषस्यन्ती इत्यत्र कश्चि सुक्. च ।† मन्मथायुधसम्पातव्यथ्यमानमतिः इति संप्रसङ्गा कल्पं बाणपौडिता पुनर्लक्ष्यं प्रति अस्मिता ।

* To couple, to marry.

† कश्चि is used after अत्र चौर इति लक्षणम् and is preceded by मीलितम् । It is used after अत्र and इति in the sense of coupling.

तस्याः सासद्यमानाया लोलूयावान् रघूत्तमः ।

असिं कौक्षेयमुद्यम्य चकारापनसं सुखम्॥ ३१ ॥

यस्याः तथोक्ता सा सूपषखा गौः महान् उच्छाणं महीचं हवसिन्, अचतुरे-
त्यादिना निपातितम् । § लक्षणं पुनः अगमत् तत्समीपम् अगात् । गर्भः लुङ् ।
उपमालङ्कारः । वृत्तं पथ्यावक्रम् ।

Change of V.—लक्षणः तथा हवस्यन्त्या महीचः गवा इव अगामि
.....नत्या ।

Derivation.—लक्षणः—लक्ष्मी-नः । हवस्यन्ती—(हव क्वच्) हवस
शब्द-ईप् । अगमत्—गम-लुङ् । आयुध—आ-युध-कः । सम्पात—सम्-पत-
चञ् । लुङ् अपमत् । व्यद्यमान—व्यद्य-कर्मणि शानच् । लट् व्यद्यते । मतिः
—मन-करणे क्तिः ।

कामशरे अपौडित-रूपया राक्षसो, गर्भो धेरूप वृषभेन निकटं
मिलिर्वीरं जग्न गमनं करे मेहरूपं पुनराय लक्षणेन समीपे गमनं
करिष्य ।

She with her mind under the pressure of Cupid's weapons went
again to Lakshmana like a cow lusting after a bull, desirous as she
was to take him for her husband.

Q. Show the propriety of the simile. Ans.
अनेन तस्याः लज्जाहीनता प्रकटिता । Q. Show the fitness of
the adjective मन्मथायुधसम्पातमद्यमानमतिः । Ans. यथा प्रपौडितः
कश्चित् परित्राणार्थं इतस्ततो धावति तथा 'सा' कन्दर्पशरपौडिता त्राणार्थं प्रथमं
रामसक्तायम् पश्चाच्च लक्षणसमीपम् अधावत् इति विशेषणसार्थकम् । Q.
Give the meaning of हवस्यन्ती and account for the
formation of महीच । Ans. See above. १० ।

31. Principal part :—रघूत्तमः (कर्तृ) असिम् (उद्यम्य इत्यस्य

§ Instead of महीचावन् it becomes महीचम् by the apho-
rism "अचतुर &c."

कर्म) उद्यम्य (व्यम्) तस्याः (सस्य) सुखं (कर्म) अपनसं (सुखमित्यस्य विशेषणम्) चकार् । Adj. to तस्याः—सासयमानायाः । Adj. to रघूत्तमः—लीलूयावान् । Adj. to असिम्—कौचेयम् ।

Prose order :—लीलूयावान् रघूत्तमः कौचेयम् असिम् उद्यम्य सासय-
मानायाः तस्याः सुखम् अपनसं चकार ।

Substance :—केदनक्रियायाम् सुनिपुणः, यथापराधदण्डानां रघूणां
श्रेष्ठ्यं स लक्षणः दुःशीलां तां विरुपां कर्तुम् इत्यं गर्हितं सीदन्त्याः संपणखायाः
मुखं विगतनासिकमकरोत् ।

Explanation in tika form :—पुनः पुनरतिशयेन लूनातीति लीलूया
नञो क्रियासमभिहारे पीनः पुन्ये भ्रष्टार्थे च यङ् ; यङन्तात् “अ प्रत्यतात्” *
इति अकारः] सा विद्यते यस्य इति लीलूयावान् अतिशयेन केदनक्रियायुक्तः ।
रघु उत्तमः श्रेष्ठः रघूत्तमः लक्षणः “न निर्धारणे” इति षष्ठीसमासनिषेधात्
प्रमसीसमामः । रघूणाम् उत्तमः इति च केचित् । कुर्वी भवः कौचेयः,
तटस्थं तीक्ष्णलोहभवं, कोपस्थमिति वा “कुचिः खड्गपिधाने स्यात् तीक्ष्णलोहं
शयोदरे” इति जीषः । “इति कुचिं कलसिवस्त्रस्यैः ढञ्” † (एय) इति
ढञ् । अस्मिं खड्गं उद्यम्य उत्क्षिप्य सासयमानायाः समीपे गर्हितं सीदन्त्याः
गर्हितम् उपविशन्त्याः “लुप सद चर जप जभ दह दश गृभ्यो भाव गह्वर्याम्”
इति निन्दार्थे यङ् । (See p. 322) तस्याः राक्षसाः सुखम्, अपगता नासिका
यस्मात् तत् अपनस अपगदनासिकम् “उपसर्गाच्च” ‡ इति समासान्तः अच्

* प्रत्ययान्तेभ्यः धातुभ्यः स्त्रिः लृप् अकारः प्रत्ययः स्यात् । * इति यङ्प्रत्ययान्-
तात् लूनातीः अः । स्त्रीत्वात् आप् । इति लीलूया, अतिशयकेदनक्रिया । तस्याः
रतः ।

‡ इति (a bag), कुचि (the womb), कलसि (a pitcher), वस्ति
(abdomen), अस्ति (being) अङ्गि (snake) । एतेभ्यः ढञ् (एय) । यथा,
शस्त्रेयं, कौचेयं, कालसेयं, बालेयम् आस्त्रेयम् and आह्वेयम् ।

† उपसर्गात् यो नासिकाशब्दः तदन्तात् षड्भ्रूतीर्हः अच्, नासिकायाः लन्
षादिकश्च ।

अहं सूर्पणखा नाम्ना नूनं नास्त्रायिषि त्वया ।

दण्डोऽयं चेन्नियो येन मय्यपातीति सात्रवीत् ॥ ३२ ॥

नासिकाया नसादेशश्च । अकार कृतवान् नासिकादिदेन तां विरूपामकरोत् ।
क्राव्यलिङ्गमलङ्कारः । वृत्तं पञ्चावक्रम् ।

Change of V.—लीलूयावता रघूत्तमम्.....चक्र ।

Derivation :—सासयमानायाः—(सद्-यङ्) सासय शानच्, टाप्
षष्ठी । सोदति लट् । असदत् लुङ् । लीलूयावान्—(लू-यङ्) लीलूय-च्,
मत्तप् । लुनाति लट् । अलावौत् लुङ् । असि—अस-इ । अस्थति लट्,
आस्थत् लुङ् । कौवेय—कुवि-टञ् । उदयम्—उत्-यम-ल्यप् । लट् यच्छति
लुङ् अयंसीत् ।

हेमन कार्ये शूनिपुत्र रावदश्रेष्ठ लक्ष्मण, कृष्णिश्च शङ्का उद्योतन
कविश्रान्तिनिष्ठतादेव श्रिता शूर्पणखार आनन नामिकाविहीन करिलेन

The best of Raghus, Laksmāna, dexterous in the act of lopping
drawing aloft his sword that was at his side, made her face noseless
as she stayed ill.

Q. Why did Laksmana cut off her nose. Ans

इत्यं शालीनत्वविवर्जिता न केनापि उद्दीदुम् योग्या । अतः एनां विरुपा कर्तुं
अस्याः नासिकां चिच्छेद लक्षणः । Q. Comment gram. or

सासयमाना, लीलूयावान् अपनसम् and कौवेयम् । Ans. See above

Q. Show the significance of रघूत्तमः । Ans. वृःश्रीला
इत्यम् उचितं दण्डं विदधत् लक्षणः यथापराधदण्डानां रघूनाम् श्रेष्ठतमं
प्रकटितवान् इत्यर्थः । ३१ ।

32. Principal part :—सा (कर्त्री) इति (कर्त्तृ) सत्रवीत् । Sub
ordinate sentences—(1) अहं (इतियोगे १मा) नाम्ना (प्रकृत्यादित्वा
वतीया) सूर्पणखा (विधेय विषय) । (2) अहं (कर्त्तृ) त्वया (कर्त्ता
नूनं न अस्त्रायिषि । (3) येन (त्वया) (कर्त्ता) मयि (अधि) दण्डः
(कर्त्तृ) अपाति । Adj. to दण्डः—अयं and चेन्नियो ।

Prose order—अहं नामा सूर्पणखा नूनं त्वया न अशायिवि येन अयं
चेन्नियं दंष्ट्रः* मयि अपाति इति सा अत्रवीत् ।

Substance :—न जानासि यदहं नामा सूर्पणखा । यतः अस्मिन्
जन्मनि अप्रतिविधेयं दंष्ट्रमेतं मयि त्वं प्रयुक्तवान् इति ।

Explanation in tika form—अहं नामा, “ब्रह्मत्यादिभ्य उपसंख्या-
नम्” इति ढतौया । सूर्पणखाः यस्याः सा सूर्पणखा । “पूर्वपदात् संज्ञायाम्
अगः”* इति अत्वम् । नूनं निश्चितं त्वया न अशायिवि न ज्ञातास्मि ।
कस्मात्पि लुङ् । अहम् इति उक्तकर्त्तव्या अन्वयः । येन हितुना अयं चेन्नियः
जन्मान्तरशरीरचिकित्सः एतज्जन्मनि नासाया अतुत्पत्त्या शरीरान्तरे एव
तत्सम्भवात् । [“चेन्नियच् परचेन्ने चिकित्सः” इति निपातितम्]† दंष्ट्रः
नासाच्छेदरूपः मयि अपाति निपातितः इति सा अत्रवीत् नासाच्छेदनरूपा
दृष्टोऽयम् अनीव दुःसङ्गः अप्रतिविधेयत्वात्, अतः मां तत्त्वतो जानन् वैरभिया
कथमपि मयि दंष्ट्रमेतं विधातुं त्वं समर्थो नाभविष्यः इति भावः ।

Change of V.—मां सूर्पणखां त्वं न अज्ञासीः, इमं दंष्ट्रं चेन्नियं.....
अपीपतः तया श्रूयत ।

Derivation.—अशायिवि—आ-कर्मणि लुङ् इ । चेन्नियः—चेन्-१? ।
अङ् (निपातनात् सिङ्) । अपाति—पत-णिच् कर्मणि लुङ् ।

आमार नाम वे अर्पणधा त्वा निःशङ्कै ज्ञान ना । अत्रथा त्वा
आश्रते एमन दण्डविधान करिते ना श्वाश्र पत्र ज्ञये अतिविधान
इत्य ।

* When अहं take place in the first word as सूर्प and
न in the second as नख, the न not preceded by न is changed
into अ, if the two words combined signify a name.
Thus—खरवधः सूर्पणखा । In अगयनम्, न is preceded by ग ।

† परचेन्ने चिकित्सः इत्यस्मिन् अर्थे “चेन्नियच्” इति अप्रत्ययान्तो
निपात्यते । परचेन्ने जन्मान्तरशरीरम्, तत्र चिकित्सः, अस्मिन् जन्मनि
अपीतकायं, इत्यर्थः ।

पथ्यशाप्सीद्विविष्टासौ सन्दर्श्य भयदं वपुः ।

अपिस्फवच्च बन्धूनां निनङ्क्षुर्विक्रमं सुहुः ॥ ३३ ॥

'That I am Surpanakha (sieve-nailed) by name' said she, 'is not certainly known to you. Otherwise you would not have inflicted on me such penalty as is curable only in the second birth.

Q. Account for च in सूर्पणखा । Ans. See above.

Q. Give the different meanings of नूनम् । Ans.

'नूनं तर्कोऽर्थनिश्चये' इत्यमरः । Q. Parse नास्मा । 'Ans. See above. । ३२ ।

33. Principal part :—(1) असौ (sub.) वपुः सन्दर्श्य पथ्यशाप-
सौत् । Adj. to असौ दिविष्टा and निनङ्क्षुः । Adj. to वपुः—भयदम् ।
Another sentence—(असौ) बन्धूनां विक्रमं सुहुः अपिस्फवत् च ।

Prose order :—असौ दिविष्टा (सती) भयदं वपुः सन्दर्श्य पथ्यशाप्सौत्
नininङ्क्षुः च बन्धूनां विक्रमम् अपिस्फवत् ।

Substance :—यद्य गृगनस्य ऊर्ध्वदेशमाकृष्य आत्मनः रूपं प्रकाशयन्ती
सा सूर्पणखा लक्षणादीन् भयं तिरश्चकार । तांश्च हनुमिच्छन्ती ज्ञातेनः
उद्यं प्रतापं वर्णयामास ।

Explanation in tika form :—असौ राक्षसी दिवि नभसि तिष्ठ-
तीति दिविष्टा नभःस्था सती "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इति सप्तम्या अनुक्तः ।
"दिवि अग्निभ्यः स्थाः" इति स्था इत्यस्य षत्वम् । यद्य दिविष्टः अग्निष्ठः इत्यादिः ।
भयदं भयजनकं वपुः सन्दर्श्य पथ्यशाप्सीत् आक्रुष्टवती । तथा, निनङ्क्षुः नष्ट-
मिच्छुः सती, वर्जित मनः खेदादिना इति बन्धवः आतयः तेषां बन्धूनां खरादानाम्
'सगीच बान्धव ज्ञाति बन्धु स्व स्वजनाः समाः' इत्यमरः । विक्रमं पराक्रमं
सुहुः वारंवारं अपिस्फवत् वर्णयामास । स्थायतेर्षिजन्तात् लुङ् । "स्थायी वः"
इति वकारः । अहं चेत् दुर्वला उद्यप्रतापैः मम आक्रोशैः युयं इताः भविष्यथ
इति भावः । वत्तं पथ्यावक्रामम् ।

खरदूषणयोर्भातोः पर्यदेविष्ट सा पुरः ।

विजिघाहयिषूरामं दण्डकारण्यवासिनोः ॥ ३४ ।

●Change of V.—पर्यशाप् सौत्—परि-शप्-लुङ्।

Derivation.—पर्यशाप् सौत्—परि-शप्-लुङ्। लट् शपति, शपते, शप्यति &c. Cf. “सङ्क्षशोऽसौ शपयान् अशप्यत्” ३।१२। [दिविष्ठा—दिवि-ष्ठा-क। वपुस्—वप्-उसिन्। वस्यु—वस्य-उ। अपिस्त्वत्—स्त्राय-णिच्-लुङ्। स्त्रायते लट्। अस्त्रायिष्ट अस्त्रास लुङ्। निगङ्क्षुः—नश्-सन्-उः।

अनन्तरं ऐ राक्षसो आकाश-मण्डलं उपतिष्ठत इहेषां भयङ्करं शरीरं
अदम्यं प्रोक्तं लक्षणं अत्रुत्तिकं गालि निशङ्कितं एव तांशानिगतं
द्विर्भाषं करिवांरं ऊच्य शकोय वक्ष्यतेर्गं पराक्रमं वर्णना करिटे लान्ति ।

Rising high in the sky, she censured them, showing her body
terrible, and magnified repeatedly the prowess of her relations, de-
sirous as she was to kill them.

Q. Can पर्यशाप् सौत् be used in आत्मनेपद ? Ans. शरीर-
स्पर्शपृथक्शपये आत्मनेपदं स्यात् । यथा, कृष्यायं शपते गोपी । तस्य शरीरं
मृदा इत्यर्थः । शीकेऽस्मिन् उपालम्भनायेलात् परस्मैपदम् । ३३ ।

34. Principal part :—सा (कर्तृपदम्) खरदूषणयोः, पुरः पर्य-
देविष्ट । Adj. to खरदूषणयोः—भातोः and दण्डकारण्यवासिनोः । Adj.
to सा—विजिघाहयिषुः । Object to विजिघाहयिषुः—रामम् ।

Prose order :—रामं विजिघाहयिषुः सा दण्डकारण्यवासिनोः भातोः
खरदूषणयोः पुरः पर्यदेविष्ट ।

Substance :—युद्धे राममभिभवितुं इच्छुः सा खरं दूषणस्य भाटव्यं
तत्र प्रवर्तयितुं तयोः पुरः शृङ्गं चक्रन्द ।

Explanation in tika form :—रामं विजिघाहयिषुः विजिघाहयितुं
खरदिभिः वीर्यायतुमिच्छुः, संयासी रामादीन् विजिघाहयितुमभिलषन्तीत्यर्थः ।

• दण्डकारण्ये वसतः इति दण्डकारण्यवासिनी, ताच्छील्ये ऋणिः । तयोः भावोः खरदूषणयोः पुरः अयतः “अयतसर्थप्रत्ययेन” * इति पुरस् योगे षष्ठी, पर्यदेविष्ट क्रन्दितवती । परिदेवतेः लुङ् । तयोर्मानसं क्रन्दनेन अभिसुखीकर्तुम् अन्यथे वरीद इति भावः ।

Change of V.—पर्यदेवि तया विजियाङ्घ्रिय्या..... ।

Derivation.—दूषण—दूष-णिच्-ल्यु । भाट—भाज्-ठच् । पर्यदेविष्ट—परि-दिब-लुङ् त । लट् देवति । विजियाङ्घ्रियुः—वि-यङ्-णिच्-मन उः ।

सूर्यपत्नी रामेय सहित युद्धे प्रवृत्त करहिवार अभिलाषे दण्डकारण्यवासिनी खरदूषण नामक भ्रातृद्वयेर समीपे नानाविध विलाप करिते लागिल ।

She lamented before Khara and Dusana, the two brothers residing in the forest of Dandaka, desirous as she was to have them war against Rama.

Q. Show clearly that the 6th case ending is rightly applied in खरदूषणयोः । Ans. By an aphorism of पाणिनि words followed by such, as signify (दिग्देशकाल) direction, place and time, take the 5th case endings. The word पुरस् is formed of 'पूर्व' with अस् for its affix. So the word खरदूषण followed by पुरस् as here, should have been in the 5th class. By the rule “षष्ठी अतसर्थप्रत्ययेन” however, खरदूषण takes the 6th case ending. Q. Show the euphonic combination in विजियाङ्घ्रियुरामम् । Ans. विजियाङ्घ्रियुः रामम् । रकारे परे विसर्गस्य रकारः । तस्य च स्त्रीपः । पूर्व खरस्य च दीर्घः । ३४ ।

* अतसर्थेन प्रत्ययेन युक्ते षष्ठीविभक्तिर्भवति । अतसर्थः यथा, अतस् (दक्षिणतः, उत्तरतः), अस् (पुरस्, अवस्, अयस्) ।

कृते सौभागिनेयस्य भरतस्य विवासितौ ।

पित्रां दीर्भाग्निनेयौ यौ पश्यत चेष्टितं तयोः ॥ ३५ ॥

35. Principal part :—तयोः (सस्य) चेष्टितं (कर्म) पश्यतं (युवामिति शेषः) । Subordinate sentence—पित्रा (कर्तुं) यौ (उक्तकर्म) भरतस्य (सस्य) कृते (न्यम्) विवासितौ । Adj. to यौ—दीर्भाग्निनेयौ । Adj. to भरतस्य—सौभागिनेयस्य ।

Prose order :—सौभागिनेयस्य भरतस्य कृते दीर्भाग्निनेयौ यौ पित्रा विवासितौ तयोः चेष्टितं पश्यतम् (युवाम्) ।

Substance :—सुभगातनयस्य भरतस्य इतोः तस्य पिता दशरथः यौ रामलक्ष्मणौ दुर्भगातनयौ वनं प्रेरयामास ताभ्यां कृतम् एतत् नासाच्छेदनं कर्म अवलोकयतम् युवाम् ।

* Explanation in tika form :—सुभगा कौकेयी तस्याः अपत्यं सौभागिनेयः तस्य सुभगापुत्रस्य इत्यर्थः [“स्त्रीभ्यो ङक्” इति ङक् (एय) प्रत्ययं “कत्याप्यादीनाम् ङङ् च” इति ङङ् । “द्वदभगसिन्धूनी पूर्वपदस्य च” इति पूर्वोद्भूतपदयोरादेशो वङ्ङिः] भरतस्य कृते निमित्तम् । कृते इति अव्ययं निमित्तार्थे वर्तते । किवन्तकृतशब्दात् चतुर्थी इति कैचिन्, कृतशब्दात् सप्तमी इत्यन्यं । दुर्भगे कौशल्यासुमित्रे, तयोरपत्ये दीर्भाग्निनेयौ (पूर्ववत् ङक्) यौ रामलक्ष्मणौ पित्रा जनकेन दशरथेन विवासितौ राष्ट्रात् निष्काशितौ तयोः चेष्टितं नासाच्छेदनं पश्यतं युवामिति शेषः ।* विधौ प्रार्थनायां वा छोट् । यत्तदीर्नित्यसम्बन्धत्वात् तदशब्दप्रयोगः । तत्तं पठ्यते ।

Change of V.—विवासितवान् पिता.....दृष्टवान् (युवाभ्याम्) ।

Derivation.—सौभागिनेयः—सुभगा ङक् (ङङादेशः) । विवासितौ—वि-वस-णिच्-कर्मणि क्तः । दीर्भाग्निनेयौ—दुर्भगा-ङक् (ङङादेशः) । पश्यतम्—दृश्-छोट् । लुक् अदर्शत्, चद्राक्षत् । चेष्टितम्—चेष्ट-भावे क्तः ।

तागत्यवती कैकेयीर पुत्रं भरतेर निमित्तं पिता (दशरथ) ये दुर्भगातनयं रामलक्ष्मणके वनवासं विनाहेन तादादिगैर कार्यं देख ।

मम रावणनाथाया भगिन्या युवयोः पुनः ।

अयं तापसकाङ्क्षः क्षमध्वं यदि वः क्षमम् ॥ ३६ ॥

Witness the deeds of those two, the sons of the wretched queens, who have been, by their father, banished for the sake of Bhaṭṭa, the son of a fortunate queen.

Q. Can you omit यद् in the above. If so justify it. Ans. “भरतस्य कृते पिता रामलक्ष्मणौ विवासितौ । तयोः चर्चितं पश्यतम् ।” इति वाक्ये यद्शब्दः न प्रयुज्यते । रामलक्ष्मणौ इत्यनेन अन्वयित्वात् । तथाहि “प्रक्रान्तः (अन्वयो) प्रसिद्धार्थः अनुभूतार्थविषयः तद्दर्शः यद्दर्शनापादानं न अपेक्षते इति मध्यमदृष्टः । Q. Account for the formation of सौभागिनेय and दौर्भागिनेय । Ans. See above. ॥ ३५ ॥

36. Principal part :—(1) तापसकात् मम ध्वसः (वृत्तः) Adj. to मम—रावणनाथायाः, भगिन्याः । युवयोः (सख) । पुनः—अन्य (2) यदि, वः क्षमम् । (3) तत् क्षमध्वम् ।

Prose order :—रावणनाथायाः पुनः युवयोः भगिन्याः मम अयं तापसकात् ध्वसः वः यदि क्षमं (तदा) क्षमध्वम् ।

Substance.—रावणो यस्याः प्रभुः युवाश्च भ्रातरौ, तस्याः कक्षायां तापसाधमात् नासाङ्केदः वृत्तः । यदि तत् क्षमाहं स्यात् तत् क्षमयाम् इति ।

Explanation in tika form :—रावणः नाथः प्रभुः यस्यासादृश्याः पुनः पदान्तरे “पुनरप्रथमे मतम् । अधिकारं च भेदे च तथा पदान्तरेऽपि च” इति नेदिनी । पुन इति पाठान्तरम् युवयोः भगिन्या मम अयं तापसकात् चण्ड-तपस्विनः सकाशात् अथवा कुत्सिततापसात् [कुत्सायां कैन्] ध्वसः नासाङ्केद-रूपः वृत्तः इति शेषः । यदि वः युष्माकं “युष्मादि गुरौ एकेषाम्” * इति वामन-वचनात् बहुवचनं, तयोः ज्येष्ठत्वात् । अन्तु योग्यं सामान्यत्वात् नपुंसकं

* According to some, says Vamana, युष्मादि signify one superior, takes the plural form.

“দুত্তে যোগ্য” ইতি অনন্” ইতি কথ: । অনন্ অম্বয়নিত্যং । তদা যুৎ-
অনন্ উপসর্গঃ । যুবদী: উপসর্গানু যাবৎ এত যাস্যতীতি ভাব: ।

Change of V.—অনেন অংসি অনিচ (ভূয়তি)..... অম্বয়ান্ ।

Derivation.—তাপসক—তপস্-অন্-কৃত্যাদাং কন্ । অংস:—অনস্,
অন্ । অনন্—অন-ভাবি অন্ ।

রাবণ আমার বন্ধক, তোমরা আমার ভাতা । মনবুদ্ধিপাশকৃত
এই নাসিকাচ্ছেদ যদি তোমরা কমা করিবার উপযুক্ত বিবেচনা কর
উবে কমা কর ।

Bear up, if you can, with this my mutilation by a base mendi-
cant, of one who is a sister of you two and has Ravana for her
protector.

Q. Is व: used always? Ans. “अपादराक्षादी’ व च
॥ हा ह एव अदगदृश्यै: ” इति न सञ्ज्ञेत् । [वस् लस् &c take place
if they are not at the beginning of a foot of a distitch
or a sentence ; or are not followed by the indeclinables
व वा हा ह एव or the roots signifying ‘seeing’ but undergoing
a change of meaning other than seeing. Thus—Begin-
ning of a foot—युष्मान् अवलविरतम्, of a sentence—अस्मान् पान्
महर्: । In contact with the indeclinables न वा &c—तव
मम च, ममेव वा अयं दीप: &c.—Roots signifying originally
seeing—लान्, अपेक्ष्य &c (अपेक्ष्य=waiting) though the root
इष primarily signifies seeing.] Q. Parse तापसकान् । Ans.
तापसकान् अंस: इत: । इति अम्वयानुवर्तकक्रियापेक्षया अपादानत्वम् । “क्रिया-
पवि कारकम्” इति कारकस्य क्रियया अवधिलान् क्रियापदम् अवश्यम्
शोक्तव्यम् । २६ ।

অসংস্কৃতিমসংস্থানাবনুপ্ৰতিমফলাশনী !

অশ্ৰুতিমপরীবারৌ পর্য্যভূতাং তথাপি মাং ॥ ৩৩ ॥

37. Principal part :—তথাপি (অং) তৌ (অর্পুণদম্) ।
(অর্থ) পর্য্যভূতাং । Adj. to তৌ—অসংস্কৃতিমসংস্থানৌ, অনুপ্ৰতিমফলাশ
and অশ্ৰুতিমপরীবারৌ ।

Prose order—(তৌ) অসংস্কৃতিমসংস্থানৌ, অনুপ্ৰতিমফলাশনী অশ্ৰুতি
পরীবারৌ জঃ, নৌ তথাপি মাং পর্য্যভূতাম্ ।

Substance :—রামলক্ষ্মণযৌ: চতুরীযবস্ত্রযুগং বস্ত্রলনির্দিষ্টম্ । ।
বস্ত্রানি ফলানি মুচ্যতে । ন স্মর্য্য: কথিতপর: পরিবারীঃসি । অশ্ৰুতি
জন্ম তথাভূতৌ অপি তৌ মাং পরিভূতবলৌ ।

Explanation in tika form :—তন্মাদীনোঁ সংস্কারেণ জাতং সংস্কৃতি
জন্ম ন বিদ্যতে যেষামসি নসুসমাশ: । অসংস্কৃতিমাণি সংস্থানানি চতুরীজ
যথৌ: অসংস্কৃতিমসংস্থানৌ বস্ত্রলবাসসৌ ইত্যর্থ: । “সংস্থানসুচরীযজ” ইত্যম
বপনে জাতম্ উপ্ৰতিমম্, অনুপ্ৰতিমাণি বস্ত্রানি ফলানি অশনং আহারী যং
নৌ বস্ত্রফলাশনী ননু শালিভোজনৌ । ফলাশনাবতি কচিৎ পাঠ: । মরং
পৌষেণ জাতৌ শ্ৰুতিম: । পরিব্রজ্যতে অনেনেতি পরীবার: “উপসংস্র জ্ঞানম
বহুলম্” ইতি দীর্ঘ: স্বগাণাং অমনুষ্যত্বাৎ । অশ্ৰুতিম: পরীবার: অনুজী
লৌকী যথৌকৌ স্বগপরীবারৌ ইত্যর্থ: । সর্ব্বত্র “ভূতলজ্জতিমক্” তৌ যং
ইতি তথাপি মাং পর্য্যভূতাং পারভূতবলৌ ।

Change of V.—অসংস্কৃতিমসংস্থান্যভ্যাম্ অনুপ্ৰতিমফলাশনা
অশ্ৰুতিমপরীবারাভ্যাম্ পর্য্যভবতি অহম্ ।

Derivation :—সংস্কৃতিম—সং-জ-তিমক্ । সংস্থান—সং-স্থ-লুট্
কভ্যাজন—ফল-অশ-যুচ্ । অশ্রুতিম—অ-শ্রু-তিমক্ । অনুপ্ৰতিম—অ-বপ-তিমক্
অশ্রুতিম—অ-শ্রু-তিমক্ । পরীবার—পরি-ব-জন্ম । পর্য্যভূতাং—পরি-ভূ-লুট্ তাম্ ।

বদিও তাহাদিগের উত্তরীয় তত্ত্বজাত নহে, বদিও তাহারা ব
কল আহ্বার করে । বদিও যুগ ব্যতিরিক্ত তাহাদিগের অস্ত্র অশ্রু
নাই তথাপি তাহারা আমাকে এইরূপ পরীভব করিয়াছে ।

श्वःश्रेयसमवाप्तासि भ्रातृभ्यां प्रत्यभाणि सा ।

प्राणिवस्तवमानार्थं ब्रजाश्वसिद्धि मा रुदः ॥ ३८ ॥

Although they have not their garments finely wrought, and live on fruits produced of uncultivated trees, and have for companions, the animals whom they do not support, they have yet been able to assail me.

Q. Quote some words formed of द्विसङ्, from your own text, Ans. Quote the above. Q. Show the force of तच्चापि । Ans. निराश्रयो हि न किमपि अभिभवितुं समर्थः । तत्तु निराश्रयावपि बन्तु माम् अभिभवितुम् समर्थौ तन्मै विस्मयमावहति इति अपि शब्देन सूच्यते । ३७ ।

38. Principal sentence :—सा (उक्तकर्त्तृ) भ्रातृभ्यां (चतुक्तकर्त्तृ) प्रत्यभाणि । Subordinate sentences—(1) श्वःश्रेयसम् (obj.) ववाप्तासि । (2) (चावां) तव मानार्थं प्राणिवः (3) ब्रज, (4) आश्वसिद्धि 5) मा रुदः ।

Prose order :—सा भ्रातृभ्याम् प्रत्यभाणि । (किन्नात्) श्वःश्रेयसमवाप्तासि, तव मानार्थं प्राणिवः ब्रज, आश्वसिद्धि, मा रुदः ।

Substance :—त्वं कल्याणम् प्राप्तासि । येषां ते मानहानिः न स्यात् । सा चतुष्टातुम् तावत् चावां प्राणान् अरयावः । नष्टं तावत्, आश्वसा भव । प्रसं रोदनेन ।

Explanation in tika form :—सा राक्षसी भ्रातृभ्यां खरदूषणाभ्यां प्रत्यभाणि प्रतिभक्षिता, कथिता इति यावत् । भक्षणातीः कथनार्थस्य कर्त्तृष्विभुक् । श्वशब्दः प्रशंसावामाह । श्रीभक्तं श्रेयः श्वःश्रेयसं कल्याणम् “श्वसी शरीयः श्रेयसः” इति समासान्तः चङ्प्रत्ययः । मयूरव्यंसकादित्यात् समासः । ववाप्तासि प्राप्तासि [लुट् तासि] श्रुतवधेन इत्यर्थः । तव मानार्थं तव मानहानिः नाभूदिति प्राणिवः जीवावः । अन्धातीः लट् । तस्मात्, ब्रज यथा-स्थानं नष्ट, आश्वसिद्धि आश्वसा भव, उद्वेगं त्यज इत्यर्थः । मा रुदः त्वं मा रोदीः । “माहि लुङ्” इति लुङ् । मायोने अङ्गागमप्रतिषेधः ।

अथर्ववेद - श्रौतसूत्र - ७२ - ४ १२१७ सूत्रम् - । अथर्ववेद -

जक्षिमोऽनपराधेऽपि नरान्नक्तन्दिवं वयम् ।

कुतस्थं भीरु यत्तेभ्यो दुष्टदुभ्योऽपि क्षमामहे ॥ ३९ ॥

Change of V.—यथेवमं अवाप्ता, आतरो प्रत्यभाषिटान् तां । आवाभां प्राप्सते । (तया) वयतां आनसतां मा रोदि ।

Derivation.—अवाप्तासि—अव-आप-लुट् तासि । प्रत्यभाषि—प्रति-भक्ष-कर्त्तृणि लुङ् त । प्राप्सिवः—प्र-अन-लट् वस् । लट् अगिति । लुङ् आनोत् । व्रज—व्रज-लोट् हि, प्रायगायां लोट् । आश्रसिहि—आ-अस-लोट् हि । लट् आश्रसिति । लुङ् आश्रसीत् । रुदः—रुद-लुङ् स, मायोने अङ्गागमनिषेधः । पक्षे अरोदोः । लट् रोदिति ।

जातव्रतं ताराके अङ्गुलरश्मिदाने कश्चिन्, तामारं कन्यां हर्षेन, एतन्नेन आमातेन एव धारणं कर्त्ता तामारं मन्त्रान् वक्तां लब्ध्वा । त्रिं वधाभिलषितं ह्याने गमनं कर्त्तुं, आश्रयं दत्तुं, आश्रयं कर्त्तुं न ।'

You will gain prosperity, we live now for the restoration of your honor ; go and take comfort ; thus was she addressed by her two brothers.

Q. Change the voice in the above extract.

Ans. See above. Q. Give the meaning of अःशेवस् ।

Ans. See above. Q. Conjugate the root of प्राप्सिवः

in लट् । Ans. प्राप्सिति प्राप्सितः प्राप्सन्ति । प्राप्सिवि &c । ३८ ।

39. Principal part :—अनपराधे (भावे समन्तौ) वयं (कर्त्तृ) नक्तन्दिवं (व्यं व्याप्तौ द्वितीया) नरान् (कर्म) जक्षिमः । (2) तेभ्यः (अन-योगे ४४वीं) क्षमामहे । Adj. to तेभ्यः—दुष्टदुभ्यः । यत् (इति योगे प्रथमा) तत् (कर्त्तृ कक्षम्) कुतस्थम् (विषयः) भवेत् ।

Prose order :—वयं अनपराधे अपि नक्तन्दिवं नरान् जक्षिमः । भीरु दुष्टदुभ्योऽपि तेभ्यः क्षमामहे इति यत् (तत्) कुतस्थम् (भवेत्) ।

Substance :—ये नाम अज्ञातम् भीष्माः अनपराधस्य विना समन्तम् इत्यस्याः, ते इदानीम् अप्रियम् आचरन्तः कथं न वधम् अर्हेयुः ।

Explanation in tika form :—चमध्वं यदि वः चमम् इत्यस्य प्रति-
चमनाहं जचिम इति । वयम् अपराधस्य अभ्यवेऽपि नान्न च दिवा च नक्तन्दिक्म्
चहोरात्रम् अचतुरेत्यादिना निपातितम् । नरान् जचिमः मचयामः । “अच्छदी-
रयिष्य” इति हिले वयमिति बहुवचनम् । यदा अच्छदी हिले बहुत्वविपक्षा, अच-
राचसयोनादुपहृतम् । हे भीरु द्रुह्यदभ्योऽपि द्रोहं कुर्वदभ्योऽपि तेभ्यो नरेभ्यः
वयं चमामहे (“क्रुध द्रुह्यादियार्थानां यस्मति कोपः” इति सम्प्रदानत्वम् अस्मि-
रह्यायेत्वात्*) यत् इति, तत् कृतस्य कृत आगतम् “अव्ययात् लप्” इति
लप्प्रत्ययः भवेत् इति शेषः । इत्तं पञ्चाक्षरम् ।

Change of V.—जच्यन्ते नरा अस्माभिः..... ।.....अच्यन्ते ।

Derivation :—जचिमः—जच लट् मस् । लट् जचिति, जचितः,
जचति । कृतस्यम्—कृतस्-लप् । भीरु—भी-रुः (सम्बुद्धौ) । द्रुह्यदभ्यः—
द्रुह-शब्द-उर्ध्वी । चमामहे—चम-लट् महे । लट् चमते । लुङ् अचमिष्ट ।

अपराध ना करिणेलो आम्हा दिवारात्रि मन्त्र्यादिगणके उक्कण करिण
थाकि । अग्नि भयभीले ! एकणे तांहां आमादिगेर अनिष्टे करि-
याळे अतएव छाहादिगणके क्क्या करिव ए कथा किरुपे मन्त्रेव ?

Thou timid ! how is it possible that we who devour men day
and night even when they are innocent, shall spare them when they
have quarreled with us ?

Q. Account for the case ending in तेभ्यः । Ans.
See above. **Q. Parse यत् । Ans.** ‘इति’ ऊद्गम् । इति योगे
प्रथमा । **Q. Explain the formation of कृतस्यम् । Ans.**
किम् इत्यस्यात् तसि कृते कृतः इति अव्ययपदं नियचम् । ततः “अव्ययात् लप्”

* अचमा असंया । So चमा is negative term of अद्या । As the
terms क्रुच (to be angry with) द्रुह (to injure) ईर्ष्या (to envy)
अद्या (to quarrel=अचमा=resentment) might be taken in
their positive as well as negative sense, चमा is looked upon
as negative अचमा, and so falls under the rule “क्रुचद्रुहेति” ।

तौ चतुर्दशसहस्रबली निर्ययतुस्ततः ।

पारश्वधिकधानुष्कशस्त्रीकप्राप्तिकान्वितौ ॥ ४० ॥

इति त्यप् । “अमा इह क तसि ब्रेभ्यः एव” इति कात्यायनवचनात् तसनात्
अव्ययादेव अत्र त्यप् । ३८ ।

40. Principal part :—ततः तौ निर्ययतुः । Adj. to तौ—चतु-
र्दशसहस्रबली and...प्राप्तिकान्वितौ ।

Prose order :—ततः चतुर्दशसहस्रबली पारश्वधिकधानुष्कशस्त्रीक-
प्राप्तिकान्वितौ तौ निर्ययतुः ।

Substance :—अथ तौ खरदूषणौ चतुर्दशसहस्रैः बलैः बहुप्रहरणोपेतैः
अन्वितौ संयामार्थे निर्गतौ ।

Explanation in tika form :—ततो वचनान्तरं चतुर्दशसहस्राणि
परिमाणस्य चतुर्दशसहस्रं, अणुप्रत्ययः, उत्तरपदस्य च वृद्धिः ।* तथाभूतं वन
मैत्र्यं यथौः तौ । तथा, परश्वधः प्रहरणमेषामिति पारश्वधिकाः “परश्वध परश्वध”
इत्यमरः “परश्वधात् ठञ्” इति ठञ्प्रत्ययः । धनुः प्रहरणमेषामिति धानुष्कः
“प्रहरणम्” † इति ठक् । शक्तिः प्रहरणमेषामिति शक्तीकाः “शक्तियष्टीरीक”
इति ईकक् । प्रास्यन्ति इति, प्रासः कुन्तः । , कर्मणि घञ् । स प्रहरणमेषामिति
प्राप्तिकाः “प्रहरणम्” इति ठक् । तेषां समाहारः, सेनाकृत्वात् एकवद्भावः । तेषां
अन्वितौ समेतौ तौ खरदूषणौ निर्ययतुः निर्गतौ । वृत्तं पथ्यावक्रमम् ।

Change of V.—ताभ्यां ... बलाभ्यां निर्यये...अन्वितौताभ्याम् ।

Derivation.:—पारश्वधिक—परश्वध.ठञ् । धानुष्क—धनुष्.ठक् ।

* “अतमानं विंशतिकं सहस्रं वसनात् अणुः ।” इति सहस्रात् अणुः ।
“संख्यायाः संबत्सरसंख्यस्य च” । When a numeral is preceded
by another numeral, वृद्धि takes place in the latter word.
The word चतुर्दशसहस्रम् is thus formed.

† ठक् takes place after the words signifying weapons
in the sense of belonging to.

अथ सम्पततो भीमान् विशिखै रामलक्ष्मणौ ।

वहुमूर्द्धां हिमूर्द्धांश्च त्रिमूर्द्धांश्चाहतां मृधे ॥ ४१ ॥

श्राक्तीकः—शक्ति-ईकक् । प्रासिक—(प्र-अस-अञ्) प्रास-ठक् । अन्वितौ—
अह-इ-क्तः । लुङ् अगात् ।

अनन्तरं तारात्रां हरे जनेन पञ्चधारी धर्मक्षेत्री शक्तिधारी ७ कूट-
धारीनिर्गेष संहित मिलित हरेषां चतुर्दश मन्त्र नैन्या लहेषां यात्रा
करित ।

Then the two, fourteen thousand strong, marched out, accom-
panied by those who held the axe, the bow, the spear and the lances.

Q. Expound the samases in the 2nd line.

Ans. See above. Q. Show the grama. peculiarity
in the stanza. Ans. The consecutive aphorisms of
Panini viz. “ प्रहरणम् ” “ परस्मान् ठञ् ” “ शक्तियन्वीः ईकक् ” have
been cleverly illustrated in this single distich. । ४० ।

41. Principal part :—अथ (व्यञ्) रामलक्ष्मणौ (कर्त्तृ) मृधे
(अधि) (राक्षसान्) विशिखैः (करणैः) आहताम् । Adj.s to तान्—
सम्पततः, भीमान् बहुमूर्द्धां, हिमूर्द्धां and त्रिमूर्द्धां ।

Prose order :—अथ रामलक्ष्मणौ मृधे बहुमूर्द्धां, हिमूर्द्धां, त्रिमूर्द्धां
भीमान् सम्पततः (राक्षसान्) विशिखैः आहताम् ।

Substance :—Not necessary

Explanation in tika form :—अथ निर्गमानकारम्, ‘मङ्गलानकारा-
रम्भप्रतीकं ख्यायुषी अथ’ इत्यमरः । रामलक्ष्मणौ मृधे संश्रमि “मृधमास्तन्दनं
संश्रमं समीकं सम्पराधिकम्” इत्यमरः । बहुवः मूर्द्धांः येषां तान् बहुमूर्द्धांः अनेक-
धिरसः । तथा द्वौ मूर्द्धांौ येषां तयोक्तान्, तथा त्रिमूर्द्धां त्रिधिरस्तान्,
“त्रिभिर्धांो मूर्द्धांः” इति समासान्तः घः । अतएव भीमान् भयानकान् “भीमो
भयानकैःपि स्यात् भीमो पाण्डवशङ्करौ ।” सम्पततः संगच्छतः तान् राक्षसान्,

तेर्वृक्षेण रुग्ण संभुग्ण क्षुब्ध भिन्न विपन्नकैः ।

निमज्जोद्दिग्म संक्रीयैः पत्रे दीनैश्च मेदिनी ॥ ४२ ॥

विशेषोपादानात् विशेषप्रतिपत्तिः, प्रकृतत्वाद्वा । विशिखैः वायैः आहतान्
इतदन्ती आ इत्यस्यात् इत्येः खड् । इत्तं पथ्यावक्रान् ।

Change of V.—सम्पततः भीमाः रामलक्ष्मणाभ्यां बहुसूतानः विमूर्धाः,
विमूर्धाः आहतान् ।

Derivation.—सम्पततः—सम्-पत-शब्द-द्वितीया । भीम—भी-अपादाने
नक् । विशिखः—विशिष्टा शिखा यस्य सः । शी-खक्=शिखा । सूतं—सुगो-
कनिन् । आहतान्—आ-हन्-लङ्-ताम् ।

अनन्तरं राम उ लक्ष्मण युद्धे उदभिमुखे धावमानं मेहे ब्रह्मसिंहे
शरद्वारा आहत करिग्राहिलेन ; तांशनिगरे काशरं हूँ, काशरं तिन,
काशरं वा अनेकं मल्लकं छिन् ।

Rama and Lakshmana wounded, with the arrows, the terrible d-
mons, some having heads numerous, many two, and the others
three, rushing forward in the field. .

Q. Account for the different forms in वृक्षेण
and विमूर्धान् । Ans. “द्विविध्याम् षो मूर्ध्नुः” इति द्विशब्दात् समासान्
षः, बहुशब्दात् तु न षः, अतः बहुमूर्ध्नु इति अनुभागात् स्थितिः । ४१ ।

42. Principal part :—तैः (अगुक्त कर्तुं) मेदिनी (उक्त कथं)
पत्रे । All other words are adjectives to तैः ।

Prose order :—इक्षुकरुप्रसंभुपक्ष्मभिन्नविपन्नकैः भिन्नघोविगुसंक्रीयैः
दीनैः तैः मेदिनी पत्रे ।

Substance :—केचित् राजसाः क्षिप्रदेहाः आसन् । केचित् भद्रहृत्-
पादाः अभवन् । केवाचित् देहेर्वक्रीभूतैः संपिष्टे विदारितैर्वा अभूयत । केचित्
प्रक्षुब्धा अभूवन् । केऽपि भयेन आत्मनः लुगुः । अन्ये भयसुपगताः । अपरे
लज्जिताः संवृताः । एवंविधैः रक्षीभिः पृथ्वी पुरिता अभवत् ।

Explanation in tika form :—अथ निष्ठा-मलं प्रदग्धयितुमर्हति

तेरिति । वक्त्राः क्षिप्ताः, तथा वक्त्रा भयङ्करपादाः, तथा संभ्रम्या वकीकृतदेहाः
तथा चक्षुः संपिष्टशरीराः, तथा भिन्ना विदारिताः तथा विपन्नका नटाश्च ।
(अनुकम्पायां कन्) इति विशेषणसमासः, परविशेषणं विशेष्यवत् वाच्यम् ।
तथाभूतैः । तथा निमग्न्या भोत्या गुप्ता रुधिरप्रवाहैर्मग्न्या वा, उद्दिष्टाः भीताः;
संझीषाः लज्जिताः तथाभूतैश्च । पूर्व्ववत् विशेषणसमासः । दौनैः हा पितः
हा मातः ! इति विलपद्भिः तैः राक्षसैः मेदिनी प्रथिवी पद्मे पूरिता (पृ पूर्णं
इत्यच्चात् कर्मणि लिट्) राक्षसाः सर्व्वे विपत्तिमशेषां भेजिरे इत्यर्थः ।

Change of V.—ते..... विपन्नकाःसंझीषाः पपवः दौनाः
मेदिनीम् ?

Derivation.—वक्त्र—वक्त्र-क्तः । लिट् (तुदादिः) व्रचति । लुङ्
अवचोत्, अवचोत् । लिट् वव्रच । वक्त्र—वृज (तुदादिः) क्तः । लिट् व्रजति
लुङ् अवचोत् । संभ्रम—सं-भ्रज (तुदादिः) क्तः । लिट् भ्रजति । लुङ्
अभोचोत्, अभोक्ताम् &c । चक्षु—क्षुद (वधादिः) क्तः । लिट् वृषति,
क्षुते लुङ् अक्षुदत्, अवचोत्सीत्, अवचुत । म्रिग—म्रिद (वधादिः) क्तः ।
लिट् म्रिनति, म्रिन्ते । लुङ् अभिदत्, अभोत्सीत्, अभित । विपन्नक—वि-पद-
क्त (अनुकम्पायां कन्) । लिट् पदति । लुङ् अपदात् । निमग्न—नि-मसृज-क्तः
तुदादिः । लिट् मज्जति । लुङ् अमांजोत् । लिट् 2nd person singular.
ममङ्क्थ, ममज्जिथ । उद्दिष्ट—उत्-विज-क्तः । तुदादिः प्रायेच उत्पूर्व्वश्च ।
उद्दिष्टते (लिट्) लुङ् उद्विजिष्ट । संझीष—सं-झी-क्तः (लुङ्गोत्यादिः)
लिट् जिहति, जिहोतः, जिहियति &c । पद्मे—पृ-लिट् ए । लिट् पिपत्ति ।
लुङ् अपारीत् । दौन—दौ-क्तः (दिवादिः) लिट् दीयते । लुङ् अदात् ।
लिट् दिदीधे । लुट् दाता ।

क्षिप्तंमह, छग्रष्टपद, वकीकृतमह, अंगिष्ठे अत्रोत्र, विगत्रित, मृत,
परिभूत, डोड, लज्जित ऽ वीनचेता व्राक्षमग्न कर्तृक प्रथिवीतल पत्रि-
पूर्ण हहेन ।

The earth was filled up by them, some torn to pieces, some mutilated, some crooked, some pierced, others lifeless, some drowned in blood, some worried with cares, some ashamed while others helpless.

केचिद्वेपथुमासेदुरन्ये दवथुमुत्तमम् ।

सरत्तं वमथुं केचिद्भ्राजथुं न च केचन ॥ ४३ ॥

Q. Quote some instances of क्त being changed into न in निष्ठा and show they are conformable to Panini's aphorisms. Ans. Quote the above sloka. The words वृक्ष, रुद्र, भृगु, मग्न, विग्न and दौन from the roots वृक्ष, रुज्, भुज्, मसज्, विज् and दौ respectively are formed by the aphorism "ओदितश्च" । चक्ष, भिन्न and पन्न from the roots चक्ष्, भिद् and पद् are by the aphorism "रदाभ्याम् निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः" । क्रीष् from the root क्री is formed by the rule "तुद विद उन्द वा प्रा क्रीभ्योऽन्यतरस्याम्" ॥ ४२ ।

43. Compounded of 4 simple sentences as below.

Prose order :—(1) केचित् वेपथुम् आसिदुः, (2) अन्ये उत्तमं दवथुं (आसिदुः), (3) केचित् सरत्तं वमथुम् आसिदुः (4) केचन भ्राजथुं न च (आसिदुः) ।

Substance :—युद्धे राक्षसानां केऽपि कम्पिताः आसन्, केऽपि क्रिष्टा अभवन् । केचित् अत्यर्थप्रहारात् शोणितं वेसुः । जयश्रियन्तु न केऽपि अवापुः ।

Explanation in tika form :—अथ अथुच्प्रत्ययस्य उदाहरणम् प्रदर्शयन्नाह केचिदिति । तेषां मध्ये केचित् वेपथुं कम्पम् आसिदुः प्राप्ताः । "वेपथुः कम्पः" इत्यमरः । अन्ये राक्षसा उत्तमं महान् दवथुं उत्तमम् आसिदुरिति शेषः । केचित् राक्षसा रक्तेन सह सरत्तं शोणितयुक्तं वमथुं कर्षि मासिदुरिति शेषः । प्रहारात् शोणितं वेसुरित्यर्थः । केचन च पक्ष्यान् दौ भ्राजन् दौति शोभामिति यावत् नासिदुरिति शेषः । न केऽपि जयश्रियमवापुः इत्यर्थः । सर्वत्र "टितोऽथुच्" इति अथुच्प्रत्ययः । इत्थं पठ्यावक्तव्यम् ।

* Roots preceded by टु in नञ् have the affix अथुच् (अथु after them.

मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेष्वा
दिशमिव दाहवतीं मरौवदन्यन् ।
रघुतनयमुपाययौ त्रिमूर्धौ
विषमृदिवोयमुखं पतत्रिराजम् ॥ ४४ ॥

Change of V₂—कैश्चित् वेपथुः आसेदे, अन्यैः दवथुः उपमनः, सरकः
वमथुः कैश्चित्, भाजथुः न च कैश्चन ।

Derivation.—वेपथु—वेप-अथुच् । लट् वेपते । लृङ् अवेपिष्ट ।
आसेदुः—आ-सद-लिट् उस । लट् सीदति । लृङ् असदत् । दवथु—ड-अथुच् ।
लट् दवतीति । लृङ् अदावीत् । वमथु—वम-अथुच् । लट् वमति । लृङ्
अवमोत् । भाजथु—भाज-अथुच् । लट् भाजते ।

मेहे राक्षसगणैर मध्ये केह कौण्डिते हिल, अल्ले महेयं वल्लवी
आश्र इहेग्राहिल । अपरे वरु वमन करिते लाशिल ; किछु केहहे
शोभा पात्र नूहे ।

Some got to trembling, while others to painful afflicting, Some
to vomiting blood but none attained to resplendence.

Q. Quote some words formed of अथुच् from
your text. Ans. Quote the above extract. ४३ ।

44. Principal part :—अथ (अम्) त्रिमूर्धः (कर्णे) रघुतनयम्
(कर्म) उपाययौ । मृगयुम् दिशम् and पतत्रिराजम् (उपमानकर्म),
विषमृत्, मृगः and उदन्यन् मृगः (उपमानकर्म) । दक्षिणेष्वा—Adj. to
मृगः । दाहवतीम्—Adj. to दिशम् ।

Prose order :—अथ दक्षिणेष्वा मृगः मृगयुमिव, उदन्यन् (मृगः)
मरौ दाहवतीं दिशमिव, विषमृत् उयमुखं पतत्रिराजमिव, त्रिमूर्धः रघुतनयम्
उपाययौ ।

Substance :—दक्षिणाङ्गे आहती मृगः यथा आकविनाशाय आहतीव
भाति, यथा वा पिपासितो मृगः दग्धां दिशं प्रति मत्सवे द्रुतं प्रसरति, यथा वा

• सप्तः करालवदनं गच्छ' स्त्रविनाशार्थं भवति तथा स त्रिमूर्तः' रामं प्रति धावितः ।

Explanation in tika form :—अथ एतस्मिन् राक्षसविभ्रंशनप्रसारे दक्षिणे चक्षे ईर्ष्यं व्याघातप्रसंगं यस्य स दक्षिणेर्ष्या, व्याघेन व्रक्षितदक्षिणा इत्यर्थः, “दक्षिणेर्ष्या कुन्वयीने” इति चमिच् । “कुन्वीऽस्त्रियाभीर्ष्यमरः” इत्यमरः । अथवा ईर्ष्यन्शब्दोऽपि भवति । स्रगः, स्रगं यातीति स्रगयुः तन् व्याघं “व्याघो स्रगवधाजीवी मुगयुर्कुन्वयीऽपि सः” इत्यमरः । तस्मै कुन्वकम् मरणाय उपधाति तद्वत् । अथा वा उदकमिच्छतीति उदक्यन् “सुप आत्मनः” इति क्च् । उदकस्रोदनभावः । उदकपात्राभिवादी स्रगः मरौ निर्जलदेशे दाहवती दावाभिप्रेयता दिशमिव दिशम् यथा धावति इत्यर्थः । यथा विवधत् विधवरः सप्तः उग्रमुखं भीषणमुखं पतन्निराजं गच्छन् उपधाति “राजाङ्गः सखिभट्ट” इति समासान्दष्ट्यं । तद्वत् त्रिमूर्तः त्रिशिराः नाम राक्षसः “वित्रिमा बीमूर्तः” इति समासान्तः षः । (See sloka 41) रघुतनयम् रामम् उपधाये उपगतः । अथा स्रगादीनाम् स्रगयुःदिक् प्रति धावनं विनाशाय एव भवति तथा तस्य रामाभिगमनं मरणाय अभूत् इति गमितार्थः । साङ्केपमाशङ्कारः ।

न न र य
 ह्रं गं यु । मिं वं ह्रं । गोऽर्थं दे । छिं ये श्वा
 न ज ज र ग
 दिं शं मिं । वं दा ह्रं । वं तीं मं । रा वुं दे । श्वं ।

“अयुजि मयुगरेफती बक्षारो युजितु ननी नरगाय पुषिताशा” अतः पुषिताशा इति ।

Change of V.—स्रगयुरिव श्वेन दक्षिणेर्ष्याया दिक् दाहवती उदकता रघुतनयः उपपद्ये त्रिमूर्तेन विवधता उग्रमुखः पतन्निराजः... ।

Derivation.—स्रगयु—स्रग-धा-कुः निपातः । उदक्यन्—(उदक-क्च्) उदक-ग्रह । उपधावरी—उप-धा-वा-छिट् च । विवधत्—विध-ध-क्विप् ।

पेक्ष्यं व्याघं कर्तुं दक्षिणाङ्गं विद्ध मृगं मृगवृत्तं व्याघेन मृगोपेक्षे

शितविशिखनिकृत्तकृतस्त्रवक्त्रः

क्षितिभृदिव क्षितिकम्पकीर्णशृङ्गः ।

भयमुपनिदधे स राक्षसाना-

मखिलकुलक्षयपूर्वलिङ्गतुल्यः ॥ ४५ ॥

मदन करे, पिपासातुर मृग येषूप मरुजूमिते दावाभिर्गुह्य दिक्के
मदन करे एवं सर्प येषूप कबालनदन गरुडेर समीपे गमन करे
तत्कृप क्षिप्रं राक्षस रागचलेन अभिमुखे गमन करिण ।

Timuridhan (one, with three heads) approached to Rama, as
he make does to Garuda the king of the birds, with his fierce
mouth; as the deer wounded on the right side, to the hunters;
as the thirsty antelope in a desert, to the quarter burning.

Q. Show the fitness of the similes. Ans.
या सृगदोनां व्याधादिकं प्रति धावनं निश्चितविनाशाय भवति तथा विमूर्द्धस्य
सं प्रति धावनं ध्रुवं मरणाय अभवत् इति उपमासामर्थ्यम् । Q. Com-
ment gram. on पततिराजम् and उदयत् । Ans. See
above. ४३ ।

45. Principal part :—सः (कर्तृ) क्षितिभृत् इव (उपमानकर्तृ)
क्षिप्तानां (सम्प) भयम् (कर्म) उपनिदधे । Adj. to सः—शितविशिख-
निकृत्तकृतस्त्रवक्त्रः and मखिलकुलक्षयपूर्वलिङ्गतुल्यः । Adj. to क्षितिभृत्—
क्षितिकम्पकीर्णशृङ्गः ।

Prose order :—शितविशिखनिकृत्तकृतस्त्रवक्त्रः मखिलकुलक्षयपूर्वलिङ्गः
: (विमूर्द्धः) क्षितिकम्पकीर्णशृङ्गः क्षितिभृदिव राक्षसानां भयम् उपनिदधे ।

Substance :—शाणितशर्पेण विमूर्द्धस्य मत्तकानि क्षिप्तानि आसन् ।
नो पतनेन भग्नशृङ्गः पर्वतः यथा भयम् उत्पादयति तथा स क्षिप्तमत्तकः भूमी
न् राक्षसानां भयम् उदपादयत् । तेन च विज्ञापितं यत् राक्षसानां कुलक्षयः
इत्यर्थः ।

Explanation in tika form :—শিতৈঃ তীক্ষ্ণৈঃ বিশিষ্টৈঃ বাহৈঃ
নিকৃষ্টানি হিমানি কৃত্ত্বানি সূৰ্য্যোষি বক্রাণি ত্রৌষি মুখানি পস্য তথামত
নথা অখিলস্য সৰ্বস্য কুলস্য চয়ঃ তস্য যত্ পূৰ্ব্বলিঙ্গং আদিচিহ্নং তেন
স ত্রিসূৰ্জঃ, চিতিকম্পেন ভূমিকম্পেন কৌৰ্ণানি চিত্তানি শূক্ৰাণি যস্য কৃত্ত্বা
চিত্তিভূত পৰ্বতঃ ইব পৰ্বতীঃপি অখিলকুলচয়পূৰ্ব্বলিঙ্গতুল্যঃ । রাক্ষস
ভয়ম্ উপনিদধি জনযামাস । অনেন উপমানেন দীর্ঘদেহত্বং সূচিতম্ । শীত
পূৰ্ব্বোপমাচক্কারঃ ।

ন ন র য

শিঁ তেঁ বিঁ । শিঁ খেঁ নিঁ । ক্ৰ স্তেঁ ক্ৰ ত্ । স্তেঁ ব ক্তেঁ ।

ন জ জ র গ

চিঁ তিঁ ম্ । দিঁ ব চিঁ । তিঁ ক ম্ । কী ণ্ শৃ । ক্ৰঃ

অযুগি নয়গরেকতী যকারী । যুজি তু নজী জরগাশ বুপিতাশা ॥ অতঃ পূৰ্ব্ব
বত্ পুপিতাশা হতম্ ।

Change of V.—শিতবিশিখনিকৃষ্টকৃত্ত্ববক্রৌষি চিত্তিভূতা চিত্তিবৎ
কৌৰ্ণয়ক্ৰেণ ভয়ম্ উপনিদধি তেন অখিলকুলচয়পূৰ্ব্বলিঙ্গতুল্যেন ।

Derivation :—শিত—শী-কর্মণি ক্তঃ । লট্ শ্যতি । লুঙ্ অশ্যতি
অশাস্যত্ । নিকৃষ্ট—নি-কৃত্ত্ব ক্তঃ । লট্ কৃণতি, লুঙ্ অকর্চীত । চিত্
শত্—চিত্তি-ভ ক্তিপ্ । বিমর্শিঁ লট্, অমার্শীত্, অমৃত লুঙ্ । বক্রম্—ব
অনেন ইতি বক্রম্ । বচ্ছাতীঃ ইন্ । বহি—লট্ অবোচত্ লুঙ্ । কৃত্ত্ব—
কৃত-ক্শ্বঃ ।

শানিত বাণে তাহার সমস্ত মস্তক ছিন্ন হওয়াতে, ভূমিকম্পে ভঃ
শৃঙ্গ পৰ্ব্বতবৎ সমুদয় কুলক্ষয়ের প্রথম চিত্ৰকূর দ্বায় প্রতীয়মান হইল
সে রাক্ষসদিগের মধ্যে ভয় সঞ্চার করিয়াছিল ।

Trisira with all his heads cut off by sharp arrows looked like a
mountain of which the peak was shattered by earthquake and
struck terror into the hearts of the demons like a "portend forboding
the ruin of the whole race"

Q. Derive चिति and conjugate the root in चत् ।

Ans. चि निवासे इति तुदादिगणोयात् चिधातोः क्तिः । “ईडे वा गच्छतो-
चये चयतीत्यादिकं भवेत् । दृष्टिभ्यां चित्तोत्पादौ निवासायः प्रकीर्तितः ।
यपं चिपोति लोकोऽसौ विनाशायः विरुधन्तः ।” Q. Explain the
simile. Ans. भूकम्पेन पतितस्य पर्वतस्य शङ्खे भग्नेषु यथा स सवि-
कम् लोको दृश्यते तथा क्षितिशिराः विमूर्धः भग्नशिखः पर्वत इव सुदोघः राक्ष-
सानाम् विखयनादधानः तैः अदृश्यत इति स्पष्टार्थः । ४५ ।

The purport of the canto IV.—अथ सीतया लक्षणेन च साङ्गं
रत्नं धमन् इति विराधनाम्ना राक्षसेन आक्रान्तः । रामस्तं निहत्य शरभङ्गा-
यनम् अगमत् । शरभङ्गस्तु तं दृष्ट्वा कृतार्थः सन् सुतीक्ष्णमुनेः आयुधं प्रदर्श्य
षष्ठीं देहम् अत्यासीत् । ततो रामः ऋषीणाम् आयुधान् परिभ्रमन् राक्षसकुलं
निहतमकरोत् । अथैकदा मानवं रूपं धारयन्ती सूर्यणस्या रामं सपत्नीकं दृष्ट्वा
प्रवृत्तय च तं लक्षणं पतिं ब्रुवतो । रामस्तु मी प्रभुः, स चातीव सुन्दरः, अतः
ममैव गच्छ इति अभिहित्वा रामसकाशं पुनरुपगता राक्षसी रामेण पुनः लक्षण-
रकाशं प्रेषिता । लक्षणस्तु तस्यां दग्धं विदधत् तस्या मासां चिच्छेद । राक्षसी
रामपत्नीता तान् निहन्नुकामा खरदूषणयोः समीपं गता । इत्थं रामेण तयोः
पत्न्य युद्धं विमूर्धादयः सर्वे राक्षसाः हताः ।

पञ्चमः सर्गः ।

निराकरिणू वर्त्तिणू वह्निणू परितो रणम् ।

उत्पतिणू सहिणू च चेरतुः खरदूषणी ॥ १ ॥

पद्यानां पूरणः पञ्चमः “नाम्नात् असंख्यादेर्मट्” । इति नकारान्तात् संख्यं
ज्ञाचिनः पद्यन् शब्दात् पूरणार्थं मट् ।

I. Principal part : खरदूषणी कर्तुं) रणं परितः चेरतुः
Adjectives to the subject : —निराकरिणू, वर्त्तिणू, वह्निणू, उत्पतिणू and सहिणू ।

Prose order :—निराकरिणू, वर्त्तिणू, वह्निणू, उत्पतिणू, सहिणू
खरदूषणी रणं परितः चेरतुः ।

Substance :—खरदूषणी शत्रून् “निराकर्त्तुं” समर्थौ भ्राताम् । तौ
प्रतियोगः पुरतः नियतम् अनिष्टताम् । मयया राज्ञमसंख्याम् अवर्ज्यताम् च
विपक्षस्य अस्वाघातं सहमानौ, आकाशात्पतनशीलौ च तौ सर्वत्र रणम्
विचिरतुः ।

Explanation in tika form :—निराकरिणू क्षिप्रू, शत्रूनि
करणशीलौ इत्यर्थः “निराकरिणुः क्षिप्रुः स्यात्” इत्यमरः । वर्त्तिणू वर्त्तनशी
प्रतियोगिसम्मुखे इति शेषः । न पलायनशीलौ इत्यर्थः । “वर्त्तिणुर्वर्त्तनः सर्वं
इत्यमरः । वह्निणू मायया महाप्राणोद्भावनशीलौ “वह्निणुस्तु वर्हनः” इत्यमरः
उत्पतिणू आकाशे उत्पतनशीलौ “उत्पतिणुस्तुत्पतिता” इत्यमरः । सहि
प्रतियोगिशस्त्रघातादिसहजशीलौ “सहिणुः सहजः क्षन्ता” इत्यमरः । सर्वं
“अलं कञ् निराकञ् प्रजनोत्पत्तोन्मद कच् पत्रप वृत्त वृधु सह चर इणच्
इति इणच्प्रत्ययः । खरदूषणी राजसाध्यची रणं परितः समन्तात् “अभि
परितः समघा निकषा इति प्रतियोगीऽपि” इति परितः शब्दयोगी द्वितीया, चेर

ती खड्गमुषलप्रासचक्रबाणगदाकरौ ।

अकाष्टाभायुधच्छायं रजःसन्तमसे रणे ॥ २ ॥

भाती । चरतेः लिटि । इत्तं पद्यावक्तुम् । खड्गं यथा “युजीवतुयेती ज्ञेन
पं गवक्तुं प्रचक्ष्यते ।”

Change of V.—निराकरिषुभ्यां वर्तिसुभ्यां बर्हिसुभ्याम् उत्पतिसुभ्यां
सहिसुभ्यां खरदूषबाभ्यां चरे ।

Derivation.—निराकरिष—निरा-क-रि ण्यच् । वर्तिसु—वर्त्-
इत्यच् । बर्हिसु—वर्ध-इत्यच् । उत्पतिसु—उत्-पत-इत्यच् । सहिसु—
सह-इत्यच् । चरतुः—चर-लिट्-अतस् । चरति—लट् । अचारीत्—लुङ् ।

धरु ओ दूषण शत्रु निराकरण करिते पट्टे छिल । तांशरा अति-
योद्धार मयूखीन हईया युक्त करिते लागिल । मात्रा द्वारा आपना-
दिगदेक बर्द्धित करिते लागिल । आकाशे उ०पतित हईते लागिल
ओ अतियोद्धार शत्रावात मरु करिया रणे विचरण करिते लागिल ।

Khara and Dusana ‘hovered about’ the battle, capable as they
were, of repelling, and resisting enemies, of enlarging their number
by magical power, of flying up into the sky and of bearing up
patiently against evils.

Q. Name some words that are formed of
इत्यच् । Ans.—(Quote the above stanza). । १ ।

2. Principal part.—ती (कृत्) रणे (चधि) आयुधच्छायम्
(कर्म) अकाष्टम् । Adj. to ती—खड्गमुषलप्रासचक्रबाणगदाकरौ । Adj.
to रणे—रजःसन्तमसे ।

Prose order :—खड्गमुषलप्रासचक्रबाणगदाकरौ ती रजःसन्तमसे रणे
आयुधच्छायम् अकाष्टम् ।

Substance.—नानास्त्रधरी खरदूषणी धूलिपटखेन जालाभकारी रणस्थली
अस्त्रकान्तिं विस्तारयामासतुः । अथवा आकाशे धनतोः खरदूषणयोः अस्त्राणाम्
काशिया पृथ्वी परिव्याप्ता ।

Explanation in tika form :—खड्गश्च अस्त्रिः, सुषण्णश्च, प्रासश्च कुक्कुः चक्रश्च वाणश्च इति खड्गसुषण्णप्रासचक्रवाणम् । इत्यैकवद्भावः । तेन सङ्गिता गदा इति, शाकपार्थिवादित्वात् समासः । खड्गसुषण्णप्रासचक्रवाणगदा करे ययोरिति । “प्रहुरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः” * इति करशब्दस्य परनिपातः । [सप्त-
दायस्य एकवद्भावेन “जातिरप्राणिनाम्” इति नपुंसकलिङ्गता, तेन वाच्यगदमिति
स्यात्] तौ खड्गदूषणौ सम्यक् तमः सन्तमसं “अवसमन्वेभ्यस्तमसः” † इति अच् ।
रजसा धूलिना सन्तमसम् अस्मिन् इति रजःसन्तमसं तस्मिन्, रजसा कृताश्वकारे
रणे रजधूमनी आयुधानाम् अस्त्राणाम् कान्तिः अनातपो वा इति आयुधक्यायम्
“ह्यायाबाहुले” ‡ इति नपुंसकत्वम् । अकाष्टां कृतवन्तौ, कृषातौः लुङ्
ताम् । (प्रथमपुरुषविवचने) आयुधकान्तिं विस्तारयामासुः इत्यर्थः । “ह्याया
सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बम् अनातपः ।”

Change of V.—ताभ्यां.....कराभ्यां अकारि..... ।

Derivation.—प्रास—प्र-अस्-अप् । अकाष्टां—क-लुङ् ताम् ।

छन्दः—ठगम् पञ्चावक्तम् ।

ये रणभूमिं धूलिंते अश्वकाराच्छत्र, डाहाते ध्वजं ओ द्रवण, ध्वज,
मूषल, कुल, तक्र, ११ ओ गदा धारण करिग्रा अस्त्रेण चाङ्कितकेयुमे
हान अतिफलित करिग्राछिल । (अश्ववा अस्त्रेण ह्यायां मेहे हान
अच्छत्र करिग्राछिल ।)

Another instance of English explanation.—Those two
with sword, pestle, barbed missile, discus, arrow and club in hand

* Words terminating in क्त or of the 7th case ending
are placed last after the words signifying weapons.

† अवसमसं, सन्तमसम्, अन्वतमसम् ।

‡ ह्यायान्तस्तपुरुषो नपुंसकं स्यात् पूर्वपदार्थबाहुले इति नपुंसकत्वम् ।
The word ह्याया preceded by words of plural number,
become of neuter Gender. Thus आयुधानां ह्याया आयुधक्यायम् ।
But आयुधस्य ह्याया आयुधक्याया ।

अथ तीक्ष्णायसैर्बाणैरधिमर्त्यं रघूत्तमौ ।

व्याधं व्याधमसूदौ तौ यमसाञ्चक्रतुर्दिषौ ॥ ३ ॥

spread the lustre of their weapons in the field grown very dark by dust.

Here by the word *काया* is meant the lustre and not shade. No object can cast a shade in darkness. That weapons might be self luminous, can be ascertained from the following “*हिंसेषु दीप्रास्त्रधरः कुमारः*” १, २४. भट्टिः । अपिच “*अस्त्र ज्वालावलोदप्रतिबलजलधेरन्तरीव्यायमाणे*” वैष्णोसंस्कारः । so the षष्ठी समास is not inapplicable here, *काया* in “*कायाबाहुल्ये*” signifying both lustre and shade “*काया सूर्यप्रिया कानिः प्रतिबेम्बम् अनातपः*” cf. रघुः— “*कायामखललक्ष्येण तमदृष्ट्या &c.*”

Q. Expound the Samas in खड्गमुषलप्रासचक्रवाणगदार्करी ।
Ans.—खड्गश्च मुषलश्च प्रासश्च चक्रश्च बाणश्च एतेषां समाहारः खड्गमुषलप्रास-
चक्रबाणम् । “*जातिः अप्राणिनाम्*” इति एकवद्भावः । तैः सञ्चिता गदा इति
[[कपर्यिंव* वत् समासः । सा करे ययोः तौ, बहुव्रीहिः । गदाशब्देन
अस्त्रमासे कृते चक्रवाणगदार्करी इत्येवं स्यात् “*जातिः अप्राणिनाम्*” इति एकव-
द्भावस्य अवश्यमावित्वात् । (see above) । २ ।

3. Principal part :—अथ रघूत्तमौ (कर्तृ) तौ दिषौ (कर्म)
यमसात् (विण) चक्रतुः । बाणैः—करणैः । तीक्ष्णायसैः—Adj. to बाणैः ।
रधिमर्त्यं व्याधं व्याधम्=indeclinables. असूदौ=Adj. to रघूत्तमौ ।

Prose order—अथ असूदौ रघूत्तमौ तीक्ष्णायसैः बाणैः अधिमर्त्यं व्याधं
व्याधं तौ दिषौ यमसात् चक्रतुः ।

* By शक्त is meant power or era. शक्तप्रियः पार्थिवः शक्त-
पार्थिवः a king fond of power or era. This is equivalent to
मण्डपदलीपो समासः ।

हृतबन्धुर्जगामासी ततः सूर्पणखा वनात् ।

पारेसमुद्रं लङ्कायां वसन्तं रावणं पतिम् ॥ ४ ॥

Substance :—अथ रणपण्डितौ रामलक्ष्मणौ श्लाघितेन अस्त्रेण मम
‘वारंवारम् विहा खरं दूषणञ्च यमसदनं प्रेरयामासतुः ।

Explanation in tika form—अथ तयोर्विक्रमप्रकाशान्तरम् अथ
रणपण्डितौ रघूत्तमौ । किं वा खरदूषणी असूदो अस्त्रवर्षेऽपि असंभ्रान्तौ मम
सावधानौ वा, रणपण्डितौ वा । रघुषु उत्तमौ राघवश्रेष्ठौ रामलक्ष्मणौ अथ
लोहेन निश्चितम् आयसम् तौल्यम् आयसं फलं येषामिति तद्योजैः बाणैः
मर्त्यसु इति अधिमर्त्यं विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । व्याधं व्याधं विहा विहा
“आभीष्णं षसुल् च” इति आभीष्णः * षसुल् । तौ द्विवी भद्रौ खरदूषणौ
“सन्तुष्टिष्वे”त्यादिना क्तिप् । यमसात् यमाधोनौ “तदधीनवचने” इति साति
चक्रतुः कृतवन्तौ, निहतवन्तौ इत्यर्थः । वृत्तं पथ्यावक्रम् ।

Change of V.—रघूत्तमाभ्याम् असूदाभ्यांचक्राते ।

Derivation.—तौल्य—तिज् कस्यः । आयस—अयस्-विकारि अथ
व्याधम्—व्यध षसुल् । विञ्जति लट्, यमसात्—यम-सातिः । द्विष-
द्विष्—क्तिप् ।

अनन्तरं रणपण्डित द्वौश्वश्रेष्ठौ रामौ लक्ष्मणौ तीक्ष्णान् बाणान् दत्वा
अत्रुद्धयेर मर्त्ये वारं वारं विद्ध, करिष्यातां तांहादिप्रके यमसन्निकटे
प्रेरणं करिष्येन ।

These two best Raghus, “unconfounded”, “made an offering” to
their two enemies; to Pluto, piercing them repeatedly and intensely in
vital parts by arrows having sharp blades.

Q. Expound the Samas in अधिमर्त्यम् । Ans. See
above. Q. ‘Prase व्याधं व्याधम् Ans. अव्ययपदम् । Q. ‘Show
the Syntactical connection between रघूत्तमौ द्विवी ।
Ans. The first is nominative, and the 2nd is objective
तौ चक्रतुः । ३ ।

* In the sense of repetition.

4. Principal part.—ततः सर्पणखा (कर्षी) रावणं (कर्म) पतिं (वि विष) जगाम । Adj. to सर्पणखा—इतवन्तः, असौ । वनात्—वपादाने पञ्चमी । Adj. to रावणम्—वसन्तम् लङ्गायाम्—अधकरण ।

• Prose order :—ततः असौ सर्पणखा इतवन्तु (सती) वनात् पारिसमृद्रं लङ्गायां वसन्तं रावणं पतिं जगाम ।

Substance :—अथ साहचर्यं निहते सर्पणखा वनं विहाय समुद्रपारं लङ्गायां वसन्तं रावणं शरणं भेजे ।

Explanation in tika form :—ततः खरदृषणनिधनान्तरं असौ, सर्पणखा यस्या इत सर्पणखा “स्वाङ्गाक्षीपमर्जनादसंयोगोपधात” इति ङीष् प्राप्ति, “नखमुखात् मञ्जायाम्” इति प्रतिषेधः । “अजायतटाप” इत टाप् । “पृथ्वीपदान मञ्जायाम्” इति णत्वम् । (See IV. 32) इती व्यापादितौ वन्तु सातरा यस्याः तथाभूता सती वनात् दण्डकारण्यात् समुद्रस्य पारं इति पारि-समृद्रं “पारि-समृद्रं दृष्ट्वा वा” इत अव्यय भवः । समुद्रस्य पारिस्थितायां लङ्गायां वसन्तं रावणं पातं राजमनार्थं शरणमिति यावन्त जगाम । विषयवसः अपयः पमान् इति रावणं अण्-अन्त्य-अथवा रावयति जगतं बिभ्रासयति इति रावणः । “प्रति” इत पाठ रावणं प्रति रावणं लक्षोक्त्य जगाम । वृत्तं पथ्यावक्तुम् ।

Change of V.—इतवन्ता जम्बे असुया सर्पणखया.....वसन् रावणः पतिः ।

छन्दः—पथ्यावक्तुम् वृत्तम् ।

Derivation.—जग-म—जगमत-लुङ् । वसन्तम्—वस-शब्द द्वितीया । लुङि—अवात्सीत् । समुद्रः—सम्-उच्च्-रः । रावण—विषयव-अण् । अथवा रावयति इति रत्वञ्च, रावि-ल्यु-वन्तुः वन्त-उः ।

जातद्वय इत शहेले नृ विवा वन शहेते अश्वान करिष्या मशूद्रपात्रे लङ्गावासी रावणेश्वर अवल लहेल ।

Then Surpanakha (one having nails like winnowing baskets) whose relatives were killed, went from the forest for protection, to Ravana residing in Lanka on the other side of the sea.

संप्राप्य राक्षससभं चक्रन्द क्रोधविह्वला ।

नामग्राहमरोदीत् सा भानरौ रावणान्तिके ॥ ५ ॥

Q. Account for the form of पारिसमुद्रम् । Ans. “पां सञ्जे धया वा” । (The words पारि & मञ्ज्ये compounded with the words of the 6th case are optionally placed first in their unchanged form.) इति अव्ययीभावः, घारे इत्यस्य च पूर्वनिपातः ।

5. It consists of two sentences:— (1) सा राक्षससभं प्राप्य चक्रन्द । (2) सा (कर्त्री) भानरौ (कर्म) अरोदीत् । Adj. to सा—क्रोधविह्वला । Incomplete verb:—संप्राप्य । Object to it is राक्षससभम् । नामग्राहम् (व्यम्) । रावणान्तिके—अधिकरणे ।

Prose order :—सा राक्षससभं संप्राप्य चक्रन्द । क्रोधविह्वला (सती) भानरौ नामग्राहं रावणान्तिके अरोदीत् ।

Substance :—सा च राक्षसानां सभां गत्वा क्रन्दितवती । क्रुद्धं च सत् राक्षससभं भावीः नाम उच्चार्य धृष्टं करोत् ।

Explanation in tika form :—सा संप्राप्य राक्षसानां सभां राक्षससभम् “सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा” इति नष्टा सकृत् । संप्राप्य ढीकिला चक्रन्द करोत् । क्रोधेन विह्वला व्याकुला सती भानरौ खरदूषणी नामग्राहं नाम गृहीत्वा “नामग्रादिशि यद्गोः” इति श्रुत्वा । अथवा हा खरदूषणेति नाम्नी शार्ङ्गं यद्गणम् यत्नेति तत् यथा स्यात् तथा । रावणस्य अन्तिके समीपे “समन्वित-करणे च” इति चकारात् दूरान्तिकार्थेभ्यः इति समीपे । अरोदीत् रुदितवती । अश्रुमीचनमात्रे रुदिरकर्मकः, शब्दयुक्तक्रन्दने तु सकर्मकः, इति प्राञ्चः । पूर्वं क्रन्दनमुक्तम्, अत्र नामग्राहणमुक्तमिति न्हः । अथवा भानरौ चक्रन्द आनन्दोऽस्ति इति ।

Change of V.—चक्रन्दे । क्रोधविह्वलया तथा.....अरोदिषाताम् ।

क्रन्दः—पथ्यावक्तुम् उक्तम् ।

Derivation.—चक्रन्द—क्रन्द-लिट् च । क्रन्दति—लट् ; अक्रन्दति—लुङ् । नामग्राहम्—नाम-ग्राह-णमुत् । अरोदीत्—रुद-लङ्, लुङ् इ । लोटि

दण्डकामध्यवासां यी वीर रक्षःप्रकाण्डकौ ।

नृभ्यां संख्येऽक्षपातां तौ समृत्यौ भूमिवर्धनौ ॥ ६ ॥

—रोदिति । लङ्—अरोदत्, अरोदीत् । लुङ्—अरुदत्, अरोदीत् । विद्वला—
दि हलं-अच् ।

सूर्पवशां राक्षसगणैश्च सभाय उपनीत हृष्टया अक्षपातं करिते
लागिल एवम् क्रोधे मूर्च्छितशाय हृष्टया लाङ्घयैश्च नाम करिष्या रावणैश्च
निकटं रोदम करिते लागिल ।

Paralysed as she was with rage, she cried out reaching the ascent
tly of the demons, and bemoaned her two brothers before Ravana,
uttering their names.

Q. Show that अरोदीत् has here been used in the
transitive sense. Ans. See above. Q. Comment
gram on राक्षससमम् and नामगणम् Ans. See above. ५१

6. Principal part :—नृभ्यां (अनुक्तकर्तृ) तौ (उक्तकर्म) संख्यं
(अवि) अक्षपाताम् । Adj. to the Object तौ—समृत्यौ, भूमिवर्धनौ ।
Subordinate Sentence :—यी दण्डकाम् अद्यवासां । Adj. to
यी—रक्षःप्रकाण्डकौ ।

Prose order :—वीर यी रक्षःप्रकाण्डकौ दण्डकाम् अद्यवासां ।
समृत्यौ भूमिवर्धनौ तौ नृभ्यां संख्ये अक्षपाताम् ।

Substance :—हे वीर, यी अद्याकं भूतरी दण्डकारण्यम् अधु-
नितवन्तौ, तौ युद्धे मानवाभ्यां विनाशितौ धूलिपरिणतौ भवतः ।

Explanation in tika form :—तयोः किं जातमिति रावणं
एतद् दण्डकामिति । हे वीर सीपालभसम्बोधनामिदम् । यी रक्षःप्रकाण्डकौ
एवम् प्रकाण्डकौ इति तत्पुरुषः अद्यवा रक्षसी प्रकाण्डकौ इति कर्मधारयः ।
एतौ रक्षसी इत्यर्थः । “प्रशसावचनेय” इति जातेः पुष्पनिपातः । ततः
वाचकं “स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनानि अतिवर्तन्” इति न्यायात्
इतिम् । अन्यथा प्रकाण्डशब्दस्य “प्रकाण्डमुदतल्लग्नौ” इति अमरेण नपुंसकत्वं

विहितम् । दृश्यते च गोप्रकाशम् इत्यादौ अत्रद्विज्ज्ञता । वस्तुतस्तु पुलिनी-
ऽपि प्रकाशशब्दोऽस्ति । “उदयप्रकाशौ द्वौ प्रशंसायाम्” इति हेमचन्द्रः ।
दण्डकां दण्डकारण्यम् । अरण्ये दण्डकाशब्दः स्त्रीलिङ्गः । अध्यवात्तम्
अध्यावृत्तवल्ली । वस निवासे इत्यस्मात् लुङ् । सभृत्यौ सानुचरौ तौ खरदूषणौ
वृथा मनुयाभ्याम् । संख्ये युद्धे, युद्धमित्यारभ्य “सूचमस्तन्दनं संख्यं”
मित्यमरः । भूमिं वर्धयत इति भूमिवर्धनौ शवी भक्षीकृतशरीरस्य भूमं
लीयमानत्वात् । “शवस्तु चित्तवर्धनः” इति चिकाण्डशेषः । “कृत्यल्यु टी बहुलम्”
इति कर्त्तरि लृट् । अकृषातां कृतौ, कृष् कर्मण लुङ् ।

कन्द—पथ्यावक्तुम् वक्तुम् ।

Allusion in दण्डका—दण्डिन राज्ञा अधिष्ठिता स्थली भागवशापात्
विलयमुपगता अरण्यानी समज्जायत इति पौराणिकी वार्ता ।

Change of voice :—याभ्यां दण्डका अवासि । रचःप्रकाङ्कौ न
अकाङ्क्षाभ्याम् ।

Derivation :—अवात्ताम्—वस लङ् ताम् । लट्—वसति । लुङ्—
अवात्सीत् । अकृषाताम्—कृ-कर्मणि लुङ् ताम् । एकवचने अकारि । वर्धन-
वृध-कर्त्तरि लृट् ।

हे वीर । ये प्रधानं राक्षसद्वयं दण्डकं वने वासं करिष्येति
मानवद्वयं ताहाग्निके भूतागने सहितं यूद्धे विनाशं करिष्ये ताहादेव
देहं मुखिकाय पवित्रं करिष्ये श्रितिर अंशं वर्द्धितं करिष्याद्वे ।

O hero, these two eminent demogs who used to reside in the
forest of Danak have been with their attendants, made “accretions
to the soil of the earth” by two men.

Q. decline the base of वृथा, in all the cases.

Ans :—ना नरी नरः । नरम् नरी नृन् । ना वृथां, ने, नुः, नृणाम्
वृथाम् नरि । Q. Show the propriety of the epithet

वीर । Ans. वीरे त्वयि वर्तमाने ईदृशी तथोद्देशा इति अत्रते ।

Q. Which of the two words दण्डकान् & दण्डकानि

विग्रहस्तव शक्ने ण ब्रह्मस्यतिपुरोधसा ।

साङ्गं कुमारसेनान्या शून्यस्यासीति को नयः ॥ ७ ॥

Correct ? Ans. उभयमेव निर्द्दिषम् । तथाहि “काव्योपधायाः पुनरुपगमो
दृष्टव्यः” इति उत्तरचरिते दण्डकाशब्दप्रयोगः । दण्डकान्
दण्डकारण्यसन्निवेशान् इत्यर्थः । तथाहि रामायणम्—“पराक्रमात् निगमिपुरेव
दण्डकान् ।” Q. Expound the Samas and account for
the form रचःप्रकाण्डको । Ans. रचसां प्रकाण्डको इति तत्पुरुषः ।
अथवा प्रकाण्डकशब्दस्य प्रसक्तार्थत्वात् प्रसक्ते रचसी इति अर्थे रचःप्रकाण्डको
इति कर्मधारयसमासः । विशेष्यशब्दस्य तु पूर्वनिपातः । सन्नं यथा “प्रशंसा-
वचनैव” [such words as मततिका मचर्चिका प्रकाण्ड उह and तल्लज
expressive of superiority cause the genus to be placed
first.] । ६ ।

7. It consists of 3 sentences :—(1) शक्ने तव विग्रहः
भवत् । Adj. to शक्ने—ब्रह्मस्यतिपुरोधसा and कुमारसेनान्या । (2) (त्व)
व शून्यः अस्मि । * (3) कः नयः (भवति) ।

Prose order :—ब्रह्मस्यतिपुरोधसा कुमारसेनान्या शक्ने साङ्गं तव
विग्रहः (आसीत्) । (इदानीं) शून्यः च अस्मि । नयः कः ।

Substance :—वस्य शक्तस्य मत्तां ब्रह्मस्यतिः, सेनापतिश्च कार्तिकेयः तेन
तव युद्धम् अभूत् । एतादृशस्य वीरस्य ते कथमिदानीं काव्याकाव्यपरिचिन्तनं
भवति । नीतिस्तावत् नेहमं प्रसीति ।

Explanation in tika form :—उहतां देवानां गुरुत्वात् पतिः ब्रह्म-
स्यतिः । “ब्रह्मस्यतिः सुराचार्यः” इत्यमरः । स पुरोधः पुरोहिता यस्य तथो-
क्तं । दृढमन्त्रवर्ता इत्यर्थः । सेनां नयतीति सेनानीः । सन्सृष्टिव्यादिना
कम् । कुमारः कार्तिकेयः सेनानीः सेनापतिर्यस्य तेन । “सेनानीर्वाहिनी
पतिः” इत्यमरः । मन्त्रवर्तनं उहतावर्तनं च समुपेतम् इत्यर्थः । शक्ने इन्द्रो
पाङ्कतव विग्रहः विरोधः “कलहविग्रही” इत्यमरः । आसीत् इति शब्दः ।
इदानीं शून्यः काव्याकाव्यविचाररहितः एवास्मि । युष्मदर्थमव्ययम् । सन्नात्

यद्यहं नाथ नायास्यं विनसा हतबान्धवा ।

नाज्ञास्यस्वमिदं सर्वं प्रमादंश्चारदुर्वलः ॥ ८ ॥

कोऽयं नयः । नयं नीतिः । भवतीति शेषः । नीतिस्तावदीदृशी यत् प्रबन्धवशमानयन् न निरुद्धात् विभीषात्, तत् कथं रामात् बिभ्यत् 'तुष्णीं स्थितोऽसि' इति सर्वमवदातम् । पथ्यावक्तुम् वृत्तम् ।

Change of voice :—विग्रहणं युक्तम् । केन नयेन । (भूयते)

Derivation :—विग्रह—वि यङ् अच् । पुरोधस्—पुरस्-धा-असुन् । सेनानीः—सेना-नी-किप् । लुङ्—अनैषीत् । नय—नी-अप् । वृहस्पतिः—वृहत्-पति । "वृहत्पतिः करपत्नीः चौरदेवयोः सुट्" इति म्-आगमः ।

वाशर मन्त्रो वृहस्पति उ सेनापति कार्तिक मेहे ईश्वर मश्रु आपनार युक्त इहेष्टाछिन् । अक्षणे आपनि इतिकर्तव्यात् निरुद्धात् करितेहेन । एकि नीति ?

What state policy is this, that you being one who had a quarrel with Sakra whose minister is Brihaspati and the leader of whose army is Kartikeya, you remain neutral.

Q. Decline वृहत् and सेनानी । Ans :—वृहन् वृहन्तौ वृहन् । "वर्त्तमाने पृष्ठत् वृहत् महत् जगत् शब्दवच्च" । इति शब्दप्रत्ययान्तवत् रूपम् । क्रमदीवरश्च स्पष्टार्थम् उक्तवान् 'वृहन्' इति । सेनानीः सेनान्यौ सेनान्यः । सेनान्यं

&c. Q. Show the propriety of the epithets वृहस्पति पुरोधसा and कुमारसेनान्या । Ans :—प्रज्ञीत्वाही नाम यौ राजगुरुः प्राभ्याम् उपेतेन शक्येण इत्यर्थः । वृहस्पतिमन्त्रित्वात् शक्तस्य अतिश्रयिता प्रज्ञा श्रुतिता । कार्तिकेयसेनापतित्वात् उत्साहस्य समधिगतः द्योतितः । तथाहि "प्रज्ञीत्वाहावतः स्वामी यतेताषातुमाकनि । तौ हि मूलसुर्देयन्या जिगीषोराम-सम्पदः ॥" माघः । ७ ।

8. It consists of two sentences :—(1) यद्यहं न नायास्यम्, (2) त्वम् इदं न नाज्ञास्यः । Adj. to अहम्=विनसा, हतबान्धवा । Adj. to त्वम्=प्रमादन्, चारदुर्वलः । नाथ—सखी ।

Prose order :—नाथ ! यदि विनसा हतवाञ्छवा अहं न आयास्यम्,
प्रमादयन् चारदुर्वलः त्वम् इदं सर्वं न आशास्यः ।

Substance :—मम नासिका छिन्ना, विनाशिताश्च मम वाञ्छवाः । एवं-
मृताऽहम्, यदि प्रत्यावर्तितुम् न समर्था आसम् तदा न त्वं कदापि ज्ञातुमेतत्
समर्थोऽसि । चारहीनी राजा हि अतीव दुर्वलः । अही ते प्रमत्तता ।

Explanation of tika form :—हे नाथ विभी ! अत नाथपदेन
आश्रितपालनत्वं द्योतितम् । विनसा, विनासिका इति शब्दस्य द्वितीयान्तं
पदम् । उपलक्षणे द्वितीया । विगता नासिका इति विनासिका, कर्मधारयः ।
ततः इत्यस्यैतल्लक्षणायां द्वितीयायाम् “पद्विभोमास्” * इत्यादिना नस् आदेशः,
इति भट्टोजिदीक्षितः । रभसमतेन नसाशब्दोऽस्ति । तथाहि “लपनं वदनं
तुण्डम् आननम् नासिका नसा,” इति । अतः विगता नसा यस्या इति विनसा
इत्यपि स्यात् । विनासा इति पाठान्तरे विगता नासा नासिका अस्या इति
विनासा, बहुव्रीहिसमासः । क्वता विनाशिता वाञ्छवा भ्रात्रादयो यस्य? इति
विनाशितभ्रातृका अहं न आयास्यम् आगमिष्यम् । आ-उपसर्गात् यातेः लङ् ।
तदा प्रमादयन् विषयेषु अनवधानतां गच्छन् “लक्षणहेत्वीः क्रियायाः” इति
शब्दप्रत्ययः । कार्याकार्यज्ञानाय लोके चरतीति चरः । पचाद्यच् । चर
एव चारः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे ञ् । चारेण गृहपुरुषेण “आरस्य गृहपुरुषः”
इत्यमरः । दुर्वलः हीनः त्वम् इदं सर्वं भ्रातृवंधं नासाच्छेदश्च नाशास्यः
नेतत् सर्वं ते ज्ञातमभविष्यतु, जानातेः लङ् । क्रियातिपत्तौ लङ् † । चारो
हि चक्षुराज्ञाम् ; “राजा चर्जगुत्तमस्वः प्राप्रयाज्ञीकसम्यक्तेः” इति ।

* “पदं दत्तं नस् शास् इदं निश्च असन् यूषन् दीषन् यकन् शकन् उदन्
आसन् शस्प्रभृतिषु ।” पद &c. respectively take place instead
of पाद दत्त नासिका सास हृदय निश्च असज् यूष दीप् यकत् शकत् उदक
and आस्य before the case-endings शस् &c.

† लङ् takes place when the noncompletion of the
action is to be understood.

करिष्यमाणं विज्ञेयं कार्यं किन्तु कृतं परैः ।

अपकारि कृतेऽप्यज्ञो-विजिगीषुर्न वा भवान् ॥ ६ ॥

Change of voice :—यदि मया विनसया (अथवा, विनसा उप-
लक्षितया) इतवान्भवया आयास्यत नाज्ञास्यत तया प्रमादता चारदुर्वल्लेन । ॥

Derivation :—वाञ्छव—वञ्छ-अण् । नाथ=नाथ-अच् । प्रमादन्—
प्र-मद-शब्द । मादति—लट् ; अमदत् अमादौत् अमदीत् लुङ् ।

आमित्र नासिका छिन्न हैल, डाढ़गण निहत्त हैल । आपनि एकरूप
श्रमत्त ओ चारहीन से आमि यदि ना आमिताम ताहा हैलैले, किछुई
जानितेओ पारितेन ना ।

How neglectful and weak in point of emissaries you must be as
you could not know all this, had I not come here noseless and with
relatives killed.

Q. Show the propriety of नाथ । Ans. :—See
above. Q. Explain the epithet चारदुर्वल्लः । Ans. :—

“यस्मात् पश्यन्ति दूरस्थाः सर्वान् अर्थान् नराधिपाः । चारिणं तस्मात् उच्यन्ते
राजानचारक्षुषः ॥” इति रामायणवचनात्, चारहीनो राजा अन्धवत् अतीव
दुर्वलः इति भावः । “चारिचणो दूतमुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः” इति
माघः । Q. write Grammatical notes on the forma-

tion of विनसा । Ans: विगता नासिका इति विनासिका, तथा विनसा ।
तृतीयायाम् नासिकायाः नस्-आदेशः । इति, भट्टोजिदीक्षितः । विगता
नासिका यस्याः इति बहुव्रीहिसमासे यत् विनसा इति पर्दं भवति तत्तु संज्ञा
विषयम् (signifying a name) “अच् नासिकायाः संज्ञायाम्, अच् च
अख्यूलात्” अस्-ज्ञाविषयेतु ‘विद्या’ इति स्यात् । “विः यः वक्तव्यः” इति ।
अथवा विख्या । “ख्यश्” इति कात्यायनः । ८ ।

9. Consists of two sentences :—(1) भवन्निः (कर्त्तृ-
पदम्) कार्यं (कर्म) विज्ञेयम् । Adj. to कार्यं करिष्यमाणम् and कृतम् ।
परैः—करिष्यमाणम् कृतम् इत्युभयोः अनुक्ते कर्त्तरि द्वितीया । (2) भवान्

(কৰ্তৃ) ন বা বিজিগীষু: (বিণ) ভবতি । Adj. to ভবান্—অজ্ঞ: । অপ-
কারি—ভাবে । কৃতে—Adj. to অপকারি ।

Prose order :—পরৈ: করিষ্যমাণং কাৰ্য্যং বিজিগীষু: , কিম্ব কৃতম্ । ভবান্
অপকারি কৃতেঃপি অজ্ঞ: । ভবান্ বিজিগীষু: নবা ?

Substance :—ভবিষ্যতি কালি শব্দ: যত্ আচরিত্বাৎ দ্রষ্টাচক্ৰ: নরেন্দ্র:
তত্ পূৰ্ব্বেমিহ জানাতি । যত্ ত শব্দ: আচরিতবান্ তত্ ত অবশ্যমেব জানাতি ।
তব শব্দ: যত্ অনিষ্ট কৃতবান্ তত্ ভবান্ ন জানাতি । নৈতত্ জিগীষুলক্ষণম্ ।

Explanation in taka form :—পরৈ: করিষি: “পর: ঐষ্টারিষ্টরা-
ন্যোত্তরী ক্রীত্বং তু কেবল” ইতি মৈতিনী । অপচিকীর্ষিতা করিষ্যমাণমপি কাৰ্য্যং
বিজিগীষু: জিগীষু: ইতি শিষ: । কিম্ব কৃতং কৃতমেব যত্ তদবশ্যমেব বিজিগী-
ষু: মিত্যর্থ: । ভবান্ পুন: অপকারি অনিষ্টে কৃতে অনুষ্ঠিতেঃপি অজ্ঞ: অবিদিতস্বরূপ:
অত: ভবান্ বিজিগীষু: জিতুমিচ্ছু: ন বা নৈব । বাশব্দ: আদিপে প্রযো বা । অথবা
বাশব্দ এবার্থে, অবধারণার্থে ইত্যর্থ: । “বা স্যাৎ বিকলোপসংখ্যোঁৱার্থেঃপি সম-
র্থঃ” ইত্যমর: । অন্তম: প্রসঙ্গী ভবান্ শব্দং জিতুং নৈব সমর্থ: । যত: স এব
জিগীষু: য: অনন্তম: উল্লাসসম্পন্নঃ । তথাহি কামন্দক:, “সম্পন্নঃ
প্রকৃতিমি: মহাংসাহ: কৃত্যম: । জিতুং এষণশীলঃ বিজিগীষুরিতি স্মৃত: ॥”
অত্ চ মাভ: । “উদেতুম্ অল্যজন্ম ইহাম্ রাজসু হাদশস্বাপি । জিগীষুরীকী
দিনকৃত্ আদিত্যবিব কল্যতে ॥” হৃন্দ:—পথ্যাবক্ৰম্ ।

Change of V.—.....বিজানীয়াৎ । অজ্ঞেণ বিজিগীষু:.....
ভবতা (ভূয়তে)

Derivation.—করিষ্যমাণম্—কৃ-অমাণ । বিজিগীষু—বি জা-কৰ্ম্মণি
যত্ । লট্—জানাতি । লুঙ্—অজানোত্ । অজ্ঞ:—অজানক: । বিজিগীষু:
—বি—সনন্ত) জি-উ: । লট্—জয়াতি । লুঙ্—অজীযোত্ । লিট্—জিগায় ।
ভবান্—ভা-ভবত্ ।

শব্দে ভবিষ্যতে কি করিবে জিগীষু তাহা পূর্বেই জানেন । শব্দে
যাহা করিয়াছে তাহা যে জানিবেন ইহা বলা বাহুল্য । কিন্তু আপনার
শব্দে অনিষ্ট করিয়াছে আপনি জানেন না । আপনি কিছুতেই জিগীষু
হইতে পারেন না ।

वृत्तस्व' पात्रे समितैः खट्वाकूढः प्रमादवान् ।

पानशौण्डः श्रियं नेता नाल्यन्तीनत्वमुन्मत्ताः ॥ १० ॥

Any thing to be done in future by the enemies should be known beforehand ; "to say nothing" of what is already done. Injury done, you remain ignorant of it. You can not positively be a supreme lord. (or, do you desire to conquer ?)

Q. Define विजिगीषु । Ans :—see above. Q. Show the construction of the above extract and give the meaning of वा । Show also the force of अपि there. Ans :—See above. Force :—विजिगीषुः शत्रूणां आचरितं पूर्वमेव जानाति तन्नु परतोऽपि न जानासि इति अपिशब्देन गम्यते । ६ ।

10. Principal part :—(त्वम्) श्रियं (मुख्यकर्म) अत्यन्तीनत्वं (गौणकर्म) न नेता (विष्णु) भवेः । Adj. to the subject त्वम्—वतः, खट्वाकूढः, प्रमादवान् पानशौण्डः and उन्मत्ताः । पात्रे समितैः—'इत इत्यस्य अनुक्तकर्तृपदम् ।

Prose order :—पात्रे समितैः वतः खट्वाकूढः प्रमादवान्, पानशौण्डः उन्मत्ताः त्वं श्रियम् अत्यन्तीनत्वं न नेता (भवेः) ।

Substance :—यतस्व' भोजनासूक्तैः अनुचरैः वेष्टितः, अलसः प्रमत्तः पानासक्तश्च अनवधानतो भवसि अतः ते ऐश्वर्यं न हर्षि' गमिष्यति ।

Explanation in tika form—पात्रे समितैः भोजनकाले एव सङ्गतैः न तु कार्ये, कार्यान्तराद्यभैरनुजीविभिः वतः वेष्टितः, न तु दत्तैर्मन्त्रिभिरित्यर्थः । "पात्रे समितादयश्च * " इति चेपि समासः । खट्वाकूढः खट्वां आकूढः, द्वितीया समासः, † नित्यसमासोऽयम् । उत्पथप्रस्थितः । "खटा चे" इति "द्वितीया समासः । प्रमादवान् अनवधानतायुक्तः "प्रमादाऽनवधानता" इति कोषः । पाने

* पात्रे समित, कूपमण्डूक, नगरकाकः कर्णचुरुचुरा &c. are compounded in sense of derogation.

† खटाकूढ when नित्यसमास has the sense of चेप (derogation)

मद्यपाने शीष्टः प्रसक्तः “सुप्तनो शीष्टः” इति सुप्तनो समासः । पानपटुरित्यर्थः ।
अतएव उन्मत्त उद्वेगान्तरितः त्वम् त्रिषु लक्ष्मीम् “सम्पत्तिः शीष्ट लक्ष्मीश्च”
इत्यमरः । न लीकेत्यादिना षष्ठीनिषेधः । अत्यन्तं गामिनोति अत्यन्तोना “अवार
पारुति” खः । * तस्य भावः अत्यन्तान्तं अत्यन्तगामित्वं न नेता भवेत्, न
प्रापयिष्यसि । नो धातोः शीलार्थे ढन् । यद्यपि महीदयं राज्यं प्राप्तवानसि
तथापि न चिरकालं मित्यर्थः । पथ्यावक्तुम् इत्तम् ।

Change of voice :—इतेन...खट्वाकृदेन प्रमादवता पानशीष्टेन त्रिषु
नेत्रा...भूयेत । उन्मत्तता ।

Derivation :—इत—इ कश्चिन्नि क्त । लट्-इच्छीति, इच्छते । लुङ्—
अवारीत्, अवरिष्ट अवरिष्ट अहत । नेता—नो-ढन् ।

बाह्यदिगते केवल भोजनेन समये पाण्ड्या वाय सेई सकल
लोके आपनि वेष्टित । आपनि रूपे धावित इईतेहेन । पदे
पदे प्रमाद करिहेन, मद्यपाने आसक्त इईयाहेन, आपनि
दीय ईश्वर्य वृद्धि करिते पारिवेन ना ।

10. Surrounded by those who are fond of dinner, wayward
neglectful, given to drink and inattentive as thou art, thou canst,
not bring prosperity to her highest pitch.

Q. Show the difference of meaning in खट्वाकृदः
and खट्वाम् आकृदः । Ans :—समासबलीन ‘खट्वाकृदः’ निन्दार्थं गमयति ।
अतः उत्पद्यमानः इत्यर्थः भवति । असमासे तु खट्वाकृतः इति गम्यते ।
न तत्र निन्दार्थः । Q. Explain the samas in खट्वाकृदः ।
Ans :—निन्दा प्रसक्त समासार्थः न तु वाक्यार्थः । खट्वाकृदं विमार्गप्रस्था-
नस्य उपलब्धम् । सर्वे एव अविनीताः खट्वाकृदा इत्युच्यते । अतः नित्यसमासः,
इति वार्तनः । १० ।

and so by it is meant ‘wayward’. When not a नित्यसमास,
is meant one that lison a sofa.

* “अवार पार अत्यन्त अनुकामं गामी ।” ख (ईन) takes place
after अवार &c. in sense of getting to.

अध्वरेष्वग्निचित्वत्सु सोमसुत्वत आयमान् ।

अत्तुं महेन्द्रियं भागमेति दुश्प्रवनोऽधुना ॥ ११ ॥

11. Principal part :—अधुना (व्यम्) दुश्प्रवनः (कर्त्तुं) आयमान् (कर्म) ऐति । Subordinate Sentence :—भागम् अग्नौ । अध्वरेषु अधिकरणे । अग्निचित्वत्सु—Adj. to अध्वरेषु । सोमसुत्वतः—Adj. to आयमान् ।

Prose order :—अधुना दुश्प्रवनः अग्निचित्वत्सु अध्वरेषु महेन्द्रियं भागम् अत्तुं सोमसुत्वतः आयमान् ऐति ।

Substance :—अग्नी कालविपर्येयः । य इन्द्रः पूर्वं भयात् सदा सन्तस्त इव यज्वभिः संभृतं हव्यम् आदातुम् न समर्थोऽभूत् स इदानीं ताम् उदासीनम् अवलोक्य निर्भीकः यागमेव स्वभागं गृह्णाति ।

Explanation in tika form :—त्वथैवभूते अधुना दुश्प्रवनः इन्द्रः “मंक्रन्दन्तो दुश्प्रवनस्तुराषान् मेघवाहनः” इति अमरे इन्द्रपर्यायः पठितः । अग्निचित्वत्सुऽग्निचितः आहिताग्नयः मुनयः । “चितवानग्निम् अग्निचित्” इत्यमरः । “अग्नी चैः” इति अग्निः इत्यस्मात् चि-धातोः क्तिप् । ते सन्ति येषु ते अग्निचित्वत्सु तेषु अग्निचित्वत्सु अध्वरेषु यज्ञेषु “यज्ञः सर्वोऽध्वरो यागः” इत्यमरः । महेन्द्रो देवता अयंति महेन्द्रियः तम्, “महेन्द्रादघाणी च” * इति घः । महेन्द्रो देवतं भागमंशम् अत्तुं भक्षयितुं सोमं सुत्वन्तः सोमसुतः “सोमे सुजः” इति अतीति क्तिप् सोमसुतानिपीडनवशाः यजमानाः, ते सन्ति येषु ते इत सोमसुत्वतः “भक्षः” इति वतुप् । तान् आयमान् ऐति आगच्छति । पूर्वं स भार्गो राक्षसग्राह्य एवासीत् अधुना त्वयि उदासीने इन्द्रादयः स्वयं गृह्णन्ति, अहं किमधिकतरं दुःखमिति भावः । अत्र कुमारः । “यज्वभिः संभृतं हव्यं विततेष्वध्वरेषु सः । जातवेदो सुखान्मायी मिषताम् आच्छिनति नः ।” वत्सं पथ्यावकम् ।

Change of V.—आयसाः एयन्तं दुश्प्रवनेन ।

* घ (इय) and अण् take place after महेन्द्र । By the letter च is also meant छ (ईय) thus महेन्द्रियः, माहेन्द्रः, महेन्द्रोयः ।

आमिचीयं दधि-क्षीरं पुरोडाशं तथौषधम् ।

हविर्हयङ्गवीनञ्च नाप्युपघ्नन्ति राक्षसाः ॥ १२ ॥

Derivation. — अध्वर—अध्वन्-रा-क । अग्निचित्सु—अग्निचित्
(अग्नि-चि-किप्) मतुप् सप्तमी । सोमसुत्वतः—सोमसुत् (सोम-सु किप्)
मत्तुप् द्वितीया । अत्तुम्-अद्-तुम् । लट्-अत्ति, लुङ्-अघसत् ; लिट्-जघास,
आद । महेन्द्रियः—महेन्द्र-घः । इन्द्रः—इदि-रः । इन्दति लट्, ऐन्दीत्-
लुङ् । इन्द्रास्वभूव, इन्द्रास्वकार इन्द्रासास-लिट् ।

बज्रे, महेश्वरके ये यज्जीय भाग एतत्तु ह्य ताह। तत्तु कर्त्तव्य
निमित्त ईश्वर एतत्तु सोमसुत् यज्जमाने परिपूरित आश्रमे साग्निक
वाक्कणसनाथ बज्रे आगमन करे ।

11. Indra now comes to the hermitages full of the pressers
of Soma in the Sacrifices served by the Brahmans who perpetually
maintain sacred fire, to take the share allotted to the great lord
of the Gods.

Q. Decline अग्निचित् and अग्निचित्सु, again सोमसुत्
and सोमसुत्वत् । Ans :—अग्निचित् भूभत् शब्दवत् । तथा सोमसुत् अपि ।
तत्तु ह्यं योमत्-शब्दवत् । Q. Give the derivative mean-
ing and allusion in दुश्शिवनः । Ans :—दुःखेन अवन-
तनम् अस्य असौ । अथवा-दुष्टः कोपात् निर्दयः अवनो मुनिः अस्य असौ
शिवनः । इन्द्रस्तु कदाचित् क्रुद्धं न-अवनमुनिना स्वपदात् पातितोऽभूत् ।

12. Principal part :—राक्षसाः (कर्तृ) न उपघ्नन्ति । The
rest are adjectives to उपघ्नन्ति ।

Prose order—राक्षसाः आमिचीयं दधिक्षीरं तथा पुरोडाशम् औषधं
हविर्हयङ्गवीनं नापि उपघ्नन्ति ।

Substance :—राक्षसा इदानीम् एतादृक् उदासीनाः यत् यश्चक्षीह-
कार्यादपि विरताः । न ते इदानीं यश्चेष्टु आवर्जितम् दधिक्षीरादिकं भोक्तुम्
उद्यता भवन्ति ।

Explanation in tika form :—राचसाः, आमिचा दध्ना सहितं
 शतं पयः, “आमिचा साश्वतोष्णे या चोरे श्याद्धियोगतः” * इत्यमरः । तथै
 हितम् आमिचीयं “विभाषा हविरपूपादिभ्यः” † इति कं, पचे आमिच्यम् इति ।
 दधि च चौरश्च दधिचौरम् । “विभाषा वृक्षेत्यादिना” व्यञ्जनत्वात् एकवद्भाजः । ‡
 पचे दधिचोरे । तथा पुरो दाश्वते इति पुरोडाशीऽन्निविकारः पिष्टकादिः ।
 तथै हितं पुरोडाशम् अपूपादित्वात् यत् । औषधिरिव औषधम् तखुलादि
 “औषधेरजातो” इति अश्, तखुलानामजातित्वात् । स्वाधिकश्च प्रकृतितो
 लिङ्गवचनानि अतिवर्तन्ते इति नपुंसकलिङ्गता । अथवा औषधमिति पदे
 पुरोडाशमित्यस्य विशेषणम् । ह्यति इति हविः इव्यम्, औषादिक इस् ।
 हैयङ्गवीनं सद्योजातं घृतम् “तत्तु हैयङ्गवीनं यत् स्त्रीगोदीदीङ्गवं घृतम्”
 इत्यमरः । स्त्रीगोदीङ्गस्य विकार इत्यर्थे “हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्” इति निपातनात्
 खञ् ह्यङ्गादेशश्च । एतानि न उपपन्नानि । अपि शब्दः चार्थे वर्तते । ऊन्दः—
 पद्यावक्तुम् ।

Change of V.—उपहृत्यन्ते राचसेः ।

Derivation :—आमिचा—आ-गि-ह-सक् । आमिचीतं—आमिचा—
 कः । पुरोडाशम्—पुरोडाश्-यत् । औषधम्—औषधि अष् । हैयङ्गवीनं—स्त्री
 गोदीङ्गः (ह्यङ्गः)-खञ् । हविः—हु-इस् । उपपन्नानि—उप-हन-लट् अनि ।
 लङ्—अवधीत् ।

* श्रुते आवर्तिते उष्णे चोरे दधियोगतः या विकृतिः सा आमिचा (हाना
 इति भाषा) । ।

† क as well as यत् takes place after हविसं अपूप, तखुल
 औदन स्रप &c. in the sense of हित (suitable, fit.) .

‡ “विभाषा वृक्षं मृगं लक्ष्णं धान्यं व्यञ्जनं पयः शकुनिः, अश्ववङ्गव पुत्रोपर
 अधोत्तराणाम्” । समाहार इह takes place among words signify-
 ing trees, deer, grass, paddy, condiment, beasts and
 birds. The Three other compound words अश्ववङ्गव &c. are
 formed as well.

युवजानिर्धनुष्याणिभूमिष्ठः खविचारिणः ।

रामो यज्ञद्रुहो हन्ति कालकल्पशिलीमुखः ॥ १३ ॥

द्राक्षमगव एकरेण हाना इहेते अञ्जत मास्यो, पवि, दूक, पिष्टेक
अन्न, शोममास्यो ० मद्योऽजात घृत आत्र नष्टे करे ना ।

12. Neither the demons damage the milk seasoned by whey
curd, milk, cakes, corn (or the cakes prepared of corn) clarified
butter and such prepared from yesterday's milk.

Q. Explain the samas in दधिचोरम् । can दधिपयः
be similary formed ? Ans : दधिचोरम् इत्यत्र, “विभाषा
इजस्ये” त्यादिना समाहारद्वन्द्वः । किन्तु दधिपयसौ इति इतरैरतद्वन्द्वः । “न
दधिपय आदीनि” इति समाहार प्रतिषेधः । Q. Derive द्वैयज्ञीनम् ।

Ans : see above १२ ।

13. Principal part :—रामः यज्ञद्रुहः हन्ति । Adjectives
to the subject रामः—युवजानिः धनुष्याणिः भूमिष्ठः and कालकल्प-
शिलीमुखः । Adj. to the object यज्ञद्रुहः—खविचारिणः ।

Prose order :—युवजानिः धनुष्याणिः, कालकल्पशिलीमुखः भूमिष्ठः
रामः खविचारिणः यज्ञद्रुहः हन्ति ।

Substance :—युवत्या भाव्ययां समेतः रामः धनुः पाणौ गृहीत्वा सत्त्व-
सङ्गम् वाचसादाय भूमिस्थितौऽपि आकाशचारिणः राक्षसान् विनाशयति ।

Explanation in tikā form :—इदानीं कथ्यप्रदर्शनेन प्रोत्-
साहयितुमाह युवत्यादि । युवतिः यौवनवती जाया यस्य सः युवजानिः “जायाया
निङ्” * इति बहुव्रीहेर्निङादेशः । धनुः पाणौ यस्य तथोक्तः, चापहस्तः इत्यर्थः ।
“प्रहरणार्थेभ्यः परे निङासप्तम्यौ भवतः” इति परनिपातः । ईषद्रुहः कालः

* जायान्तस्य बहुव्रीहेः निङादेशः स्यात् । इति जायान्ति स्थितस्य आकारस्य
निङ्, ततः जाया इति ‘य’कारस्य च लोपः “खोपी व्योर्बलि” इति मृत्वबलात् ।
व and य elide when followed by वल् i. e. consonants except
ह and य ।

मांसांशोष्ठावलोप्यानि साधनीयानि देवताः ।

अश्रन्ति रामाद्रक्षांसि विभ्यत्यश्रुवते दिशः ॥ १४ ॥

कालकल्पः यमसदृशः मृत्युतुल्य इत्यर्थः । कल्पः प्रत्ययः । शिली शङ्खं सुखे
येषामिति शिलीमुखाः वायाः “अलिवाणौ शिलीमुखौ” इत्यमरः । कालकल्पा-
शिलीमुखा यस्येति मृत्युतुल्यशरः इत्यर्थः । रामः भूमीं तिष्ठतीति भूमिष्ठः
पृथिवीस्थोऽपि सन्, खे आकाशे विचरन्तीति खविचारिणः तान् आकाशचरण-
श्रीलानपि “सुप्यजाती णिनिसाच्छील्ये” इति णिनिः । यज्ञाय द्रुह्यन्तीति
यज्ञद्रुहः राक्षसान् “सन्मृदिषे”त्यादिना कृप्, हन्ति विनाशयति । पश्यावक्तृम्
वृत्तम् ।

Change of V.—युवजानिना धनुष्याणिना भूमिष्ठेन रामेण हन्ते
कालकल्पशिलीमुखिन ।

Derivation.—भूमिष्ठः—भूमि-स्था-कः । विचारिणः—वि-चर-णिनिः ।
यज्ञद्रुहः—यज्ञ-द्रुह-कृप् द्वितीया । कालकल्पः—काल-कल्पः । रामः—रम-
घञ् ।

रामचन्द्र युवति भार्या समुत्तिव्याशारे लहैश्वर धनुकहस्तं अवस्थान
करितेछे । तहार वाण मृत्युसदृश । से भूमिष्ठे धाकिश्वरै बद्ध-
विवातक आकाशचारौ राक्षसदिगके विनाश करितेछे ।

With a young wife, bow in hand, and Standing on the earth,
Rama kills the “obstructors” of Sacrifice flying in air ; Rama, whose
arrows resemble death (or a little less than death)

Q. Account for the form of युवजानि :—Ans :—See
above. Q. Give the other meaning of हन् । Ans :—
हन् to go. as उहतिः=उहमनम् ।

14. It consists of two sentences :—(1) देवताः (कर्तृपदम्
मांसांशानि (कर्म) अश्रन्ति । Adj. to मांसांशानि—ओष्ठावलोप्यानि & साधनी-
यानि । (2) रक्षांसि (कर्तृ) दिशः (कर्म) अश्रुवते । Adj. to
रक्षांसि—विभ्यति । रामात्—भौथीने पञ्चमी ।

Prose order :—देवताः ओठावलीप्यानि साधनीयानि मांसानि अन्नानि ।
रक्षांसि (तु) रामात् विभ्यति (सन्ति) दिशः अन्नुवते ।

Substance :—इदानीं यज्ञेषु प्रदत्तानि सुकीमलानि मांसानि देवा एव
स्वाद्भूतिं राक्षसास्तु रामभयेन दिक्षु पलायन्ते तेषां मांसभोजनसुखं तु दूरापाकम् ।

Explanation in tika form—इदानीं देवताः ओठाभ्याम् अव-
लीप्यानि हेतुम् अक्षाणि शक्यानि वा ओठावलीप्यानि अतिकीमलानि इत्यर्थः ।
“ल्लवैः अधिकार्यवचने” * इति ततोऽया समासः । साधनीयानि स्वर्गादेः
साधनाय यज्ञाय हितानि, यद्वा भुरसतायाः साधनं वृत्तादि तेन संस्कृतानि ।
“तस्मै हितै”मिति छः । [साधनीयानीति पाठे सवनं ज्ञानं तथीयात् ज्ञातकीऽपि
तथोच्यते । तत्र भवः सावनः यज्ञः, तस्मै हितानीति छः ।] मांसानि अन्नानि
भुञ्जते । न राक्षसा इति शेषः । रक्षांसि तु रामात्, “भौत्रार्थानां भयहेतुः”
इति पञ्चमी । विभ्यति भौतिमापद्यमानानि सन्ति । भीधातोः शतरि नपुंसके
प्रथमा बहुवचनेषु रूपम् । दिशः दिगन्तराणि अन्नुवते व्याप्नुवन्ति, दिक्षु पला-
यन्ते इत्यर्थः । पूर्व्वं देवाः राक्षसभयात् दिशः समाश्रयन्ते अ इदानीं तद्विपरीत-
मापतितम् इत्यङ्गी तव मोहात् अस्माकम् दशाविपर्य्ययः इति भावः । पञ्चावक्तॄन्
वक्तॄन् ।

Change of V.—देवताभिः...मांसानि अंशन्ते । रक्षोभिः विभ्यन्ति...
दिशः अश्रयन्ते ।

Derivation :—अवलीप्यानि—अव-लुप-ल्यत् द्वितीया । लट्—लुप्यति
लुप्यते । लुङ्—अलुपत्, अलुप्तः । साधनीयानि—साधन-छः । अन्नानि—अन्न-
(क्तादिः) लट् ञन्ति, लुङ् आशीत् । विभ्यति—भी-श्रद्ध प्रथमा बहुवचनेषु ।
लट्—विभेति । लुङ्—अभेदीत् । लिट्—विभाय विभयाचकार &c.
अन्नुवते—अन्न- (ज्ञादिः) लट् अन्ते । लुङ्—आश्रिट्, आश्र । लिट्-
आनशे ।

* अधिकार्यवचनम्=exaggeration. The nominatives or
the instrumentals are compounded with those formed
of ल्यप्रत्यय in the sense of exaggeration, Thus आकपेया नदी ।

কুরু বুদ্ধি' কুশাগ্রীয়ামনুকামীনতাং ত্বজ ।

লক্ষ্মী' পরম্পরীণাং ত্বং পুত্রপৌত্রীণতাং নয় ॥ ১৫ ॥

বল্লভে প্রদত্ত যে সকল মাংস এরূপ স্নেহোন্মত্ত যে ওষ্ঠেও ছেদন করা যায়, এক্ষণে দেবগণ তাহা ভক্ষণ করিতেছে । কিন্তু রাব্ধসগণ রামের নিকটে ভীত হইয়া দিগন্তে পলায়ন করিতেছে ।

The Gods eat the flesh so "tender as to be cut by the lips," and capable of bringing celestial bliss, while the demons take to different quarters, fearing from Rama.

Q. What does the distich signify about the present circumstances of the demons : Ans: পূৰ্বে রাব্ধা এব প্রজাভা: আসন্, সৰ্ব্বং উপভোগদ্রব্যং তেষাম্ অধীনম্ আसीৎ । বদানী' তদেপরীতম্ ঘটতম্ ইতি উপম্বকম্ । Q. conjugate অশ্ in লট্ । Ans : (Quote the 2nd line of the distich, and again in কবিরহস্য—“অত্রাতি যুচিনাছারম্ অশ্রুতে অ পরন্তপঃ” । ১৪ ।

15. It consists of three sentences:—(1) লম্ (কর্ণ) বুদ্ধি (কর্ণ) কুরু । (2) লম্ অনুকামীনতাং ত্বজ । (3) লম্ লক্ষ্মী (সুখ্যং কর্ণ) পুত্রপৌত্রীণতাং (গৌণ কর্ণ) নয় । Adj. to বুদ্ধি—কুশাগ্রীয়াম্ । Adj. to লক্ষ্মী—পরম্পরীণাম্ ।

Prose order :—ত্বং বুদ্ধি' কুশাগ্রীয়াং কুরু । অনুকামীনতাং ত্বজ । পরম্পরীণাং লক্ষ্মী' পুত্রপৌত্রীণতাং নয় ।

Substance :—তব বুদ্ধি' তত্ত্বাববোধে সমর্থা' কুরু । যা যথেষ্ট পর । পুরুষক্ৰমান্ আযাতা' রাজলক্ষ্মী' যথা তে পুত্রা: পৌত্রান্ নিরুপদ্রবম্ উপভোক্তু' সমর্থা: ভবেয়ু: তথা কুরু ।

Explanation in tika form :—ত্বং বুদ্ধি' কুশাগ্রীয়াং কুশাগ্রিমিব সূচ্য' কুরু । “কুশাগ্রাচ্ছ:" ইতি দ্ব্যর্থো ছ: । অল্ বুদ্ধির্নামূরিত্বার্থ: । “কুশাগ্র-বুদ্ধে কুশলী গুরুক্” ইতি রঘু: । কামস্য অভিলাষস্য পশাত্ ইতি অনুকামম্ । তম: অনুকামং গামী ইতি অনুকামীন: তস্মৈ ভাব: তাং যথেষ্টাচারশিল্পার্থ: ?

सहायवन्त उद्युक्ता बहवो निपुणाश्च याम् ।

यियंमाप्तासते लोलां तां हस्ते कृत्य माश्वसोः ॥ १६ ॥

“अवारपाराऽत्यन्ताऽनुकामङ्गामी” इति खः । लज् । परांश्च परतरांश्चानुभवतीति परस्पररीणां पुरुषक्रमादायाता, तथाभूतां लक्ष्मीं सम्पदं पुत्रपौत्रानुगामिनीम् कुरु इत्यर्थः । परस्पररीणां पुत्रपौत्ररीणा इति उभयत्र “परीवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति” इति खः । इदं राक्षसराज्यं न त्वयि एव निःशेषतां ब्रजतु इत्यर्थः । पथग्रावत्कं व्रतम् । .

Change of V.—क्रियतां बुद्धिः कुशाग्रवीया, अनुकामीनता लब्धताम्, लक्ष्मीः परस्पररीणां लया पुत्रपौत्ररीणतां गीयताम् ।

Derivation.—कुशाग्रवीय—कुशाग्र-ङ्-^{१५} अनुकामीनता—(अनुकाम—खः) अनुकामीन-तल् । लज्—लज्-लोट् हि । लुङ्-अत्याचीत् । परस्पररीणां परम्पर-खः । पुत्रपौत्ररीणता—पुत्रपौत्र-खः-तल् । गय—गी-लोट् हि । लुङ्—अनैवीत् ।

डोमार् बुद्धि कुशाग्रैश्च ग्राम्यं दृष्ट्वा कर । बर्धेच्छाचारं त्वां कर ।
पत्रम्पद्मगतं ब्रह्मलक्ष्मीं बाहाते पुंश्च पौत्रे त्वां करिष्ये पात्रं तांहाई कर ।

Make thy intellect as sharp as the end of kusa grass ; give up following inclinations. Thy goddess of fortune inherited from thy forefathers, do thou lead to the knowledge of the sway exercised by thy sons and grandsons.

Q. Show the peculiarity of the above stanza

Ans :—This serves as an illustration of the aphorisms of Panini viz. “अवारपारांस्त्यन्तानुकामङ्गामी” [अवारपारं गामी इति अवार-पारीश्च, अवाररीश्च, पारीश्चः पारावाररीश्च । अत्यन्तं गामी इति अत्यन्तीनः । अनुकामं गामी इति अनुकामीनः] and “परीवर परम्पर पुत्रपौत्रम् अनुभवति” [परांश्च अवारंश्च अनुभवति इति परीवररीश्च । पुत्रपौत्रान् अनुभवति पुत्रपौत्ररीश्चः । १५]

* 16. It consists of two sentences (1) बहवः (कर्तुं)

शियम् (कर्म) आश्रयते । (2) तां (कर्म) हसोक्तम् (व्यम्) माश्रयते ।
Adj. to बहवः—सहायवन्तः उद्युक्ताः निपुणाः । Adj. to ताम्—खोलां ।
याम्—Adj. to शियम् ।

Prose order :—सहायवन्तः उद्युक्ताः निपुणाश्च बहवः यां शियम् आश्रयते खोलां तां हसोक्तम् माश्रयते ।

Substance :—येषां सहायाः सन्ति, येष उद्योगिनः कुशला वा, बहवमेतदधिगताम् खोलां प्राप्तुम् इच्छन्ति । चञ्चलां खोलां तदधिगतां विलोक्य विचारं मा कुर्व, यत् सा तव सहाये चिरमेव स्थासति इति ।

Explanation in tika form :—सहायवन्तः प्रशस्तसहाययुक्ताः प्रशस्ता मनुष्य, उद्युक्ताः उद्योगिनः उत्साहवन्तः इत्यर्थः । निपुणाः कुशला बहवः यां तदीयां शियं सम्पदम् आश्रयते इच्छन्ति आहुः “शासु इच्छायाम् इति अदादिक्खाल्लनेपदिनी रूपम् । “उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति खोलाः इति प्रसिद्धेः । खोलां चञ्चलां तां खोलां हसोक्तम् खोलां “नित्यं हसिष्यत्तुपयमने” * इति, नतिसंज्ञायां नतिसमासे ख्यादेशः । “समासेऽनपूर्वे क्री ख्यप्” । † इति पाणिनिः । मा श्रयतेः आश्रयं माकार्षीः । न भातीः क्षुब्धः । माश्रये अङ्गममप्रतिषेधः । या समतलम् चञ्चला तां गृहीतव्यं तत्संस्थे विचारी नैव कर्तव्यः इति भावः । कर्तं पथ्यावक्तुम् ।

Change of V.—सहायवन्तिः उद्युक्ताः बहवः निपुणैः या त्रीः आश्रयते, मा श्रयति ।

Derivation.—सहायवन्तः—सहाय-मनुष्य-प्रथमा । उद्युक्ताः—उ

* In नतिसमासे, क is compounded with लते and पाणिने the sense of उपयमन i. e. marriage or as some say in the sense of mere acceptance. So by हसोक्तम् is meant, according to some, accepting.

† Instead of मा, ख्यप् takes place after roots in a s except नञ् समास । Thus चञ्चला ।

लक्ष्मीः पुंयोगमाशंसुः कुलटेव कुतूहलात् ।

अन्तिकेऽपि स्थिता पत्युश्चलेनान्यं निरीक्षते ॥ १७ ॥

युज कर्त्तरि-क्तः । आशंसते—आ-शंस लट्-अने । लट्-आशंसि । असीः—
अस्मिन्-उत् । लट्-असिति । अीः—अि-क्तिप् । लीला—लीङ्-अच् ।

अनेक महाशयान् उद्योगो कार्यानिपुण वाक्किं तेषाम् येष
लक्ष्मी प्रशंस कते मेहे चकनयतावा लक्ष्मीके हस्तगत भाविश
निःसुख शक्तिः ना ।

Many energetic "skilful" kings having allies, desire thy fortune.
"unstable" as she is, finding her under your sway like a married
woman, believe not in her.

In English explanation add to the above the following :—Here
the word **इलेक्य** signifies that if the kingdom be as safe as a
married woman, she should not yet be trusted for she is unstable
and many a skilful lust after her.

Q. Show the significance of the epithets सहाय-
न. &c. Ans : सहायः उद्योगिनः कुशलाय जनाः लक्ष्मीवन्ती भवति ।
सहसहायः कार्यानिपुण वाक्किं । इति साधः । "उद्योगिनं
असिद्धमुपैति लक्ष्मीः" । &c. Q. Show the propriety of
श्लोका । Ans : लक्ष्मीप्राप्त्यान् सा लीलति कथिता । "यत्न विषयः संयथ-
विषयः स्वभावलीलित्ययम् प्रयुजम् ।" इति रघुः । १६ ।

17. Principal part :—लक्ष्मीः (कर्त्तृपदम्) कुलटे इव (उपमान
रूपे) अन्यं (अन्यं) निरीक्षते । Adj. to लक्ष्मीः—आशंसुः, स्थिता । पत्युः—
पति । अन्तिके—अभि । कनेन—प्रकृत्यादि । कुतूहलात्—अन्वेषणीयं पश्यती ।

Prose order :—लक्ष्मीः कुलटेव पत्युः अन्तिके स्थितापि पुंयोगि-
माशंसुः (सती) कुतूहलात् अन्यं कनेन निरीक्षते ।

Substance.—अभिचारिणी इव लक्ष्मीः अन्यपुरुषयोगम् इच्छन्ती पत्युः
अन्तिके स्थितापि कुतूहलं प्रदर्शयन् कनेन अन्यं प्रति सानुरागां दृष्टिं निक्षिपति ।

Explanation in tika form :—अन्यैः प्राथम्यानापि लक्ष्मीः न मां परित्यजतीत्यत्र तस्याः चञ्चलत्वं दर्शयन्ती आह लक्ष्मीरिति । लुक्छाः कुलटा- असताव “पुंल्लक्ष्मीं धर्षिणीं वन्द्यकसतो कुलटेलरी” इत्यमरः । पत्युः राज्ञः, नारीपक्षे स्वामिनः अलिके अदूरे स्थितापि “दूरान्तिकार्थैः षष्ठान्यतरस्याम्” पुं- योगम् पुरुषसम्पर्कम् आशंसुः अभिलषन्ती सती कुतूहलात् कोऽस्य पुरुषानन्तरं विशेष इति कौतुकात् । “कौतूहलं कौतुकञ्च कुतुकञ्च कुतूहलम्” इत्यमरः । कुतूहलं समाश्रित्य इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । अन्यं पुरुषं हृदि न व्याज्जं “प्रज्ञत्यादिभ्यः उपसंख्यानम्” इति ढतोया । निरोचते पश्यति* केनापि हिरेण तत्समीपं गन्तुमिच्छति इत्यर्थः ; अलङ्कारः—शोभी पूर्णपिमः । वृत्तं पद्यभावकम् ।

Change of V.—लक्ष्मी...आशंसा...कुलटयेव...स्थितया... अन्यः निरोच्यते ।

Derivation.—आशंसुः—आ-शंस-उः । कुतूहलम्—कुत्सितं तुल्यति इति कु-तुल-अच्, नि । पतिः—पा डतिः । लक्ष्मीः—लक्षयति पश्यति जीतिमलम् इति लक्ष्मीः, लक्ष्मिः ई प्रत्ययः । मय अन्तादेशः ।

राजलक्ष्मी कुलटां छात्र वृत्तलाक्राञ्च हरेया अपर पुरुषेण सञ्चित शिलिते अडिलाव करिषा श्रामिन् निकटे थाकिद्या अत्र पुरुषेण प्रति दृष्टिपात करे, (अडिलाव करेन) ।

Fortune, like a 'courtesan' desiring, from curiosity, contact with a male, looks under pretext to some other, though remaining by the side of her lord.

Q. What should be the form of मनुप् after लक्ष्मी । Show reason. Ans : लक्ष्मीवान् इति मनुपौवतुप् । “लाडुपधायाव मतीर्वोऽयवादिभ्यः” । इति मीपधत्वात् वतुप् । Q. Show the force of अपि in अलिकेऽपि । Ans: पतिसमेता नारी नाम्बं पुरुषं लब्धुमिच्छति, कुलटातु न स्वामिनं विगच्छयति इति अपिपश्येन सूचते । —Q. Parse हृदि न कुतूहलात् । Ans : See above, Q. Do-

योषिद्वन्द्वारिका तस्य दयिता हंसनादिनी ।

दूर्वाकाण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला ॥ १८ ॥

cline लङ् । Ans : लक्ष्मीः लक्ष्मी &c. केचित् कृत्-ईकारात् लोपम्
इच्छन्ति, न्यतः नदीवत् रूपम् । “लक्ष्मीयम् इति मन्यते” । सम्बोधने लक्ष्मी
लक्ष्मीः वा । “मातर्लक्ष्मि भजस्व कश्चिदपरम् । “हे लक्ष्मीः स्यात् दरिद्रा-
णाम् ।” &c. धातुपारायणे । १७ ।

18. Principal part :—तस्य दयिता (कर्तृ) भवति । दूर्वा-
काण्डम् (उपमान कर्तृ) । The rest are Adjectives to दयिता ।

Prose order :—तस्य दयिता योषिद्वन्द्वारिका, हंसनादिनी, दूर्वाकाण्डम्
इव श्यामा, न्यग्रोधपरिमण्डला (भवति) ।

Substance :—तस्य पत्नी स्त्रीरत्नम्, तथाहि सा मञ्जुभाषिणी कृशाङ्गी
मुकुण्डवर्णाभा चौरमध्या स्युः खनितम्बा इति ।

Explanation in tika form—तस्य रामस्य दयिता मिया योषि-
वामी द्वन्द्वारिका चेति योषिद्वन्द्वारिका योषिच्छ्रृङ्गा इत्यर्थः “द्वन्द्वारकान्नाग-
कृत्तरेः पूज्यमानश्च” * इति समासः ।* तथा हंस इव नदितुं शीलमस्या इति
हंसनादिनी ‘कर्तव्युपमाने’ † इति णिनिः । अथवा हंसनादिनीशब्दः पारि-
भाषिकीऽप्यस्ति, यथा “गत्या नितम्बिनो या तु हंसलीलाशुगामिनी । मत्तकीकिल-
मंशया सा क्रिया हंसनादिनी” इति । दूर्वाकाण्डमिव तत्तुल्या कृशाङ्गी इत्यर्थः ।
दूर्वाकाण्डवत् श्यामवर्णंति व्याख्यानं पुराणविरुद्धं तत्र गौरत्वकथनात् । श्यामा-

* The words द्वन्द्वारकान्नाग & कृत्तरे are compounded in a
तत्पुरुष समास when they but signify excellence.

† इन् takes place after roots preceded by words
signifying objects of comparison to the agents. Thus,
श हंस इव नदति इति हंसनादिनी । इन् does not take place
when the object and not the nominative is compared.
Thus गच्छ पर्वतनिव पश्यति इति पर्वतदर्शी is incorrect,

नास्यं पश्यति यस्तस्या निस्ते दन्तच्छदं न वा ।

संशृणोति न चोक्तानि मिथ्यासौ विहितेन्द्रियः ॥ १६ ॥

लक्षणमाह “श्रोते सुखोऽसखाङ्गी यौक्ते तु सुखभीतला । तप्तकाचनवर्णाभा
सा स्त्री श्यामेति कथ्यते ॥” श्यामा वा अप्रमृता इति केचित् “अप्रमृताङ्गनायुष
श्यामा सोमलतीवधौ” इति विश्वः । तथा न्ययोधपरिमण्डला, तल्लक्षण-
माह “सनी मुकटिनी यस्या नितम्बे च विशालता । मध्ये स्त्रीणा भवेत् या सा
न्ययोधपरिमण्डला ॥” अथवा “प्रसारितभुजस्यैव मध्यभागद्वयान्तरम् । युक्ता
येण समं यस्या न्ययोधपरिमण्डला” इति अग्रपुराणे । केचित् दूर्वाकाण्डमिव
न्ययोधपरिमण्डला, न्यग् कण्ठीति न्ययोधं अधःप्रसृतं परितोमण्डलं नितम्बमण्ड-
लं यस्याः । दूर्वाकाण्डमपि अधः प्रसरति नीपरिष्ठादित्याह । अन्ये न
न्ययोधस्य वटस्यैव परिमण्डलं परिणाही नितम्बभागं यस्याः इति । एवंभूता सा
भवति इति शेषः । पथ्यावक्रमं वचनम् ।

Change of voice :—योषिद्वन्द्वारिकया दयितया हंसनादिन्या दृश्यः
काण्डेव श्यामा न्ययोधपरिमण्डलया भुयते ।

Derivation :—योषित्—युष्-इति । हंस—हन्-१, च । “भवेत्
वर्णागमात् हंसः” इति निपातने वर्णागमः । श्यामा—श्वे-मन् । मण्डल—मन्डि-
कलच् । दयिता—दय-क्त ।

तांश्वर हंसनादिनी पद्मी औदितेन मधो वक्ररूपा । मे दूर्वा-
काण्डेन जाय कृशाश्वी । मेहे श्यामा नितम्बदेशं दूला उ मधोदेशं
रूप ।

His beloved wife is the best of all (loving) females, her voice
resembling that of a swan, with texture of golden hue, slender at
the waist and bearing resemblance to a stalk of grass

Q. Give the meaning of वन्दारक । Name some
of the words used in the same sense. Ans : The
original meaning is देव । Here means श्रेष्ठ । See above. Q.
Define हंसनादिनी and न्ययोधपरिमण्डला । Ans : See above, १६ ।

19. It consists of 4 sentences:—(1) असी (कर्त्तुं) मिथ्या (व्यं) विहितेन्द्रियः (विच) भवति । (2) यः (कर्त्तुं) तस्याः (सत्यं) चास्यम् (कर्म) न पश्यति । (3) यः (कश्चं कर्त्तुं) दन्ताच्छदं (कर्म) न निंसे । (4) यः (कर्त्तुं कश्चम्) उक्तानि (कर्म) न संयचोति ।

Prose order :—यः तस्याः चास्यं न पश्यति, दन्ताच्छदं वा न निंसे, उक्तानि च न संयचोति, असी मिथ्या विहितेन्द्रियः ।

Substance :—यौ हि जनः तस्याः वदनं न पश्यति, न च तस्याः वचनम् चाकर्त्तव्यति, तस्य चक्षुरादौनि इन्द्रियाणि विविधानि इत्या प्रदत्तानि ।

Explanation in tika form—यौ जनः तस्य रामदयितायाः चास्यं सुखं “वक्त्रास्ये वदनं तुच्छमाननं लपनं सुखम्” इत्यमरः । न पश्यति नावलोकयति । दन्ताच्छदयाने अनेन इति दन्ताच्छदः शीघ्रः “शीघ्राधरी तु रदनच्छदी” इत्यमरः । तं वा न निंसे जुज्वति । निंस चुस्वने इति अदादिगणो-
यस्य निंस शतोः ऋट् । तस्याः उक्तानि मधुरभाषितानि, भावैः क्तः । न सं-
यचोति सत्यम् चाकर्त्तव्यति । “चर्ति यु दृष्टिभ्यः” इति म्नात्मनेपदम् अकर्त्तव्यका-
दिश्रुधिकारात् । * असी पुरुषः मिथ्या इत्या विहितानि कृतानि इन्द्रियाणि
चक्षुरादौनि यस्य तद्योक्तः । विधाया तस्य इत्येव इन्द्रियाणि विहितानि इत्यर्थः
इन्द्रः चात्मा, “इन्द्रः सचीपतावन्तरात्मन्वादित्ययोगीश्वरः” । तस्य इदम् इति इन्द्र-
यम्, चक्षुरादि । तेषाम् आत्मधर्मत्वात् इन्द्रियत्वम् इति शेषम् । अत्र तु
इन्द्रश्च ईश्वरीयं कृतम् इति इन्द्रियम् इत्येव अर्थः संगच्छते । इन्द्रियवृत्त्या
हेतुपदवर्जनात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । इत्थं पद्यावक्रमम् ।

* “समो गच्छिष्याम्” । गम् च्छ after सम् take चात्मनेपद
when ‘intransitive.’ Taking सम् from this aphorism
apply the following. “चर्ति यु दृष्टिभ्यश्च इति वक्तव्यम्” । According
to कात्यायन the roots च्छ, यु, and दृश् after सम् take also चात्मने-
पद when intransitive. In the above sloka however सम् is
used in the transitive sense and therefore takes परस्मैपद ।

सारोऽसाविन्द्रियार्थानां यस्यासौ तस्य नन्दयुः ।

तस्यै कान्तान्तरैः सार्द्धं मन्येऽहं धिङ्निमज्जयुम् ॥ २०

Change of V.—दृश्यते येन निंश्यते दन्तच्छदः, संयूयन्ते...अनेन विहितेन्द्रियेण भूयते ।

Derivation :—आस्यम्—अस्-ण्यत् । निंसे—निंस-लट् ते । लुङ्—अनिंसिष्ट । लिट्-निनिंसे । इन्द्रियम्—इन्द्र-घ (इय) । विहित—वि-धा-क्त अधात् लुङ् ।

ये वाङ्मि ताश्वर वदन निरोक्षण कुरिते पात्र ना, ताश्वर वाक् अनिते पात्र ना, ताश्वर चक्षु कर्वाणि ऐश्वर्य रूपा प्रपठ ह्येवाह्ये ।

He who does not see her face, nor kisses her lips, nor again hears her utterances, has been endowed with senses to no purpose.

Q. Account for परस्मैपद in संयोजिते । Ans : see the footnote. Q. Parse मिथ्या । Ans: अव्ययम् । भवति इति क्रियाविशेषणम् । Q. Give the derivative appropriate meaning of इन्द्रिय here . Ans:—see above. १८ ।

20. (1) अहम् (कर्तृ) इति (ज्ञानं कर्म) मन्ये । (2) अहं (कर्तृ) इन्द्रियार्थानां (सम्ब) सारः (त्रि, विषय) भवति (ज्ञानम्) (3) असां यस्य अस्ति (ज्ञानम्) (4) तस्य नन्दयुः भवति (ज्ञानम्) (5) तस्यै (अधि) कान्तान्तरैः (सार्द्धे योगे द्वितीया) मज्जयुम् (धिक्कर्म द्वितीया) इति (इति मन्ये) इति पूर्व्वेण अन्वयः ।

Prose order :—असौ इन्द्रियार्थानां सारः, यस्य असौ तस्य नन्दयुः तस्यै कान्तान्तरैः सार्द्धं निमज्जयुम् धिक् इति अहं मन्ये ।

Substance :—असौ सीता भोग्यवस्तुनाम् सारतुल्या । यस्यै सा पते तस्य महान् आनन्दः । शय्यायां स्त्रीभिरपराभिः सह शयन जुगुप्सितम् इति सं प्रतिभाति ।

Explanation in tika form :—असौ सीतेव इन्द्रियस्य असां विषयाः अक्चन्दनरतितादयः तेषां मध्ये सारः स्मिराशतुल्या । येनैव इत्यर्थे सीर

न तं पश्यामि यस्यासी भवेन्नोदेजया मतेः ।

त्रैलोक्येनापि विन्दस्व तं क्रीत्वा सुकृती भव ॥ २१ ॥

इति स्यात् । “सारी बली स्थिरांश्च न्याय्ये क्रीवं वरे त्रिषु” इत्यमरः । “यतश्च नन्दारणम्” इति निर्धारणे षष्ठी । सक्चन्दनवनितादीनां सर्वेषामिव भोग्य-
वस्तुत्वं एकजातीयत्वम्, अतः एकजातीयेभ्यः पृथक्करणरूपं निर्धारणम् । “न नन्दारणे” इति न समासः । यस्य पुरुषस्य असी सीता विद्यते तस्यैव नन्दयुः
चानन्दः नन्दः प्राप्तीः अयुष् । तस्ये श्रयायां कालान्तरेः अस्याः कालाः
कालान्तराणि तैः सार्धं अन्यस्त्रीभिः सह निमज्जयुः श्रयनं धिक् “उभ-
सञ्चतसीः काव्या धिगुपय्यादिषु त्रिषु” इति धिग्योगे द्वितीया । इति अहं मये
ववधारयामि । तथा सार्धं श्रयनं शीभनमित्यर्थादुक्तं भवति । पद्यावक्रमं
इत्तम् ।

• Change of voice :—सारीण अमुया भूयते...यस्य अमुया (भूयते)
अस्य नन्दयुना (भूयते)...मया मयते ।

Derivation :—नन्दयुः—नन्द-अयुष् । लट्-नन्दति । लुङ्-अनन्दीत् ।
निमज्जयुम्—नि-नैस्ज-अयुष् । लट्-नैजति । लुङ्-अमाङ्जीत् । सिट्-
नमज्ज, ममज्जिथ ममङ्कथ ।

• जीता भोग्य वस्तु मध्ये सारिसदृश । से साहार, ताहार अताउ
आनन्द । अयात्र अग्र काउत्र महिउ अग्रन अकारजनक बलिग्रा
राध इय ।

She is the pith as it were, amongst all the objects of senses. There
is joy for him to whom she belongs. Lie on a bed with a female
other than herself.

Q. Expound the Samas in कालान्तरेः and name

it. Ans : अस्याः कालाः कालान्तराणि तैः । मयूरव्यसकादिसमासः ।

Q. Give the meaning of सारः । Ans : See above । २० ।

21. It consists of several sentences (1) अहं (कर्तृ)

न (कर्म) न पश्यामि । (2) असी (कर्तृ) यस्य मतेः (सम्प्रदाय) उदेजया

(विष्) न भवति । (3) तां (कर्म) क्रीत्वा (व्यञ्) विन्दः (विष्) स न सुकृती (विष्) भव । त्रैलोक्येन—करणेन ।

Prose order—असी यस्य मते; उद्देजया न तं न पश्यामि । त्वं त्रैलो-
क्येनापि तां क्रीत्वा विन्दः त्वं सुकृती भव ।

Substance :—नास्ति कश्चित् तादृशः पुरुषः यस्य मार्गस्य न सा विनी-
क्यति । यदि तां लब्धुं ते त्रैलोक्यमपि विनाशं नञ्चेत् तदपि स्वीकर्तव्यम्,
तां लब्धुं सुखी भव ।

Explanation in tika form :—असी सीता यस्य मते; चेतसः
“कर्तृकर्मणोः कृति” इति लदयोने कर्मणि असी । उद्देजया उत्कर्मिका चित्त-
शोभनमयित्री इत्यर्थः । “अनुपसर्गास्त्रिण्यविन्द” * त्यादिना शः । न भवेत् तं
जनं न पश्यामि, अतः त्रयचैते स्वीकृतेति त्रिलोका ततः स्वार्थे षञ् । अथवा
त्रयाणां स्वीकृतां समाहारः इति त्रिलोको त्रिभुवनमासः, त्रिलोकी एव त्रैलोक्यं
स्वार्थे षञ् । तेन त्रैलोक्येन त्रिभुवनविनिमयेनापि तां क्रीत्वा लब्धुं विन्दः
लाभवान् सन्, अनुपसर्गास्त्रिण्यविन्द त्यादिना पूर्ववत् शः प्रत्ययः । “लाभं
विन्दति विन्दते † इति विद् धातोः, अत्र लाभार्थत्वम् । त्वं सुकृती भव
पश्चित्ती भव पाश्चत्यस्य त्रैलोक्यमात्रेणापि स्वीकृतं लब्धमिति । “कृतम्
अनेन इति कृतो कुशलः इष्टादिभ्यः ण्, सु कृती इति सुकृती । इति
पथग्रावणम् ।

Change of V.—स न दृश्यते यस्यामुया भूयेत उद्देजया मते.
विन्देन त्वया सुकृतिना भूयताम् ।

Derivation.—उद्देजया—उत्-एजि-शः । त्रैलोक्यं—त्रिलोक-षञ् ।

* “अनुपसर्गात् लिप्य विन्द धारि पारि वेदि उद्देजि चैति सति सार्ध-
अथ” । The affix श takes place after these not following
prefixes. Thus : लिप्यः विन्दः धारयः पारयः वेदयः उद्देजयः &c,

† “वेति वेद विद ज्ञाने विनि विद विचारणे । विन्दते विद स्वभावा
लाभे विन्दति विन्दते ॥”

नेवेन्द्राणी न रुद्राणी न मनावी न रोहिणी ।

वरुणानो न चाग्नायी तस्याः सीमन्तिनी समा ॥ २२ ॥

विन्द—विद-शः । लट्—विन्दति, विन्दते । क्रीत्वा—क्री-त्वाच् । लट् क्रीणाति, क्रीणीते । लुङ्—चक्रीषीत्, चक्रीष्ट । लिट्—चिक्रिये, चिक्राय ।

अमन लोक देखिना याहार छिठ मे छकल ना करे । त्रैलोक्य दिश ताशटक क्रम पूर्वक लाउवान् इहेरा आपनार पाण्डित्य अवर्धन करुन ।

I do not find any one to whose mind she is not a perturber. Being a gainer in purchasing her by the three worlds, mayest thou be blessed.

Q. Account for the formation of उदेनय and विन्दः and the 6th case in मनेः । Ans : See above. Q. Expound the Samas in नैलीकम् । Ans : See above । २१

22. (काचित्) सीमन्तिनी तस्याः समा न भवति । The rest are Nominatives to भवति ।

•Prose order :—इन्द्राणी न, रुद्राणी न, मनावी न, रोहिणी न, वरुणाणी न, अग्नायी च न ; (काचित्) सीमन्तिनी तस्याः समा न भवति ।

Substance :—सीतायाः समा न सखी, नच पार्श्वती, नैव व्रतकृपा नवा रोहिणी, नच वरुणानी, नहि अग्निपत्नी, न कथमपि अपरा नारी इति ।

Explanation in tika form :—अस्या अपि स्त्रियः समीति चेदाह, नैवेत्यादि । इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी सखी न, "इन्द्र वरुण भव शर्व्व रुद्र वइ हिम अरुण्य यव यवम मातुल-आचार्याचामानुक्" इति ङीप् आनुगागमय । रुद्राणी रुद्रभात्यां पार्श्वती न समा, मनावी मनोः पत्नी व्रतकृपा च न समा । "मनोरी वा" इति भीकारः ङीप् च । पत्ने ऐकारः चतः मनायी । तथा रोहिणी चन्द्रभात्यां, रोहित इत्यस्यात् "वर्णात् अनुदात्तात्" * इत्यादिना ङीप्, तकारण

* After a word expressive of colour ending in a gravely accented vowel and having the letter न as its

च नकारः । न समा इत्यर्थः । तथा वरुणानी वरुणपत्नी च न समा इति शेषः ।
 ऋग्, चातुर्गामस्य । अग्रायी अग्निभार्या स्वाहा देवी न समा इति शेषः ।
 “वषाकपि अग्निं कुसितं कुसिदामास्तुदानः” * इति ङीप् एकारादेशश्च ।
 सीमन्तः “सीमन्तः कथ्यते स्त्रीणां केशमध्ये च पङ्क्तिः” इति ङलायुधः । विदते
 यस्या इति सीमन्तिनी स्त्री “स्त्री योषिदवला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः” इत्य-
 मरः । तस्याः रामदयितायाः समा तुल्या न “तुल्यायैरतुलोपमाभ्याम् द्वितीया
 अन्यतरस्याम्” इति षष्ठी । पत्ने द्वितीया । सर्व्वत्र नञ्सम्बन्धात् इह नञ्सम्ब-
 दपपद्यते । केचित् सीमन्तिनी प्रशस्तसीमन्तवती इति इन्द्राग्न्यादिविशेषणम्
 इत्याहुः । ‘वरुणानी न नागाधी’ इति पाठान्तरं नद्यप्रयोगेन प्रकम्पितङ्गदीर्घं
 निरस्यते । वत्तं पथ्यावक्तुम् ।

Change of V.—इन्द्राग्न्या, रुद्राग्न्या, मनाग्न्या, रोहिण्या, वरुणाग्न्या,
 अग्राग्न्या...सीमन्तिन्या समया (भ्रूयते) ।

Derivation.—इन्द्रः—इदि-रः । रुद्रः—रुद्र रक् । “सोऽरोदीत यत्
 अरोदीत् तत् रुद्रस्य रुद्रत्वम् ।” इति श्रुतिः । मनुः—मन्-उः । स्त्रियां मनादी
 मनाधी इति पदद्वयम् । रोहिणी—रोहित-ङीप्, तकारस्य नकारादेशः ।
 वरुण—व-उमन् । अग्निः—अङ्ग-निः ।

ना ऐलपत्नी सती, ना पार्श्वती, ना मरुपत्नी, ना रोहिणी, ना वरुण-
 पत्नी, ना श्वाहा मेवी, कोन नारोहे ताहार तुल्या नहे ।

No female not even the wife of Indra, or of Rudra, or of Manu,
 not even Rohini, neither the wife of Varuna, nor of Agni, is equal
 to her.

penultimate letter (उपधा), the word not being a sub-
 ordinate in a compound, the feminine affix is optionally
 ङीप् and न is substituted in the room of त । [Bal.] Thus
 from रोहित (red) are रोहिता and रोहिणी । Her colour
 being supposed to be red. २२ ।

* वषाकपाधी, अग्राधी, कुसिताधी, कुसिदाधी ।

प्रत्यूचे राक्षसेन्द्रस्तामाश्वसिहि विभेषि किम् ।

त्यज नक्तचरि क्षीभं वाचाटे रावणो ह्यहम् ॥ २३ ॥

Q. Give the feminine forms of इन्द्र, इदं, मत्, वदस्व, अहम्, and justify the forms. Ans : See above. Q. Give the derivative meaning of क्षीमन्निनी, and account for the 6th case in तस्याः । Ans : See above.

23. It is a compound sentence consisting of 5 sentences (see below). २३ ।

Prose order :— (1) राक्षसेन्द्रः तां प्रत्यूचे । (2) आश्वसिहि (3) किं विभेषि (4) हे नक्तचरि ! क्षीभं त्यज, (5) हे वाचाटे ! अहं हि रावणः ।

. Substance :—रक्षोनाथः तां सर्पचक्षां प्रत्युत्तरेणाह, आश्वस्ता भव, मा विभोहि अथे निशचरि मनःक्षीभं विमुञ्च, कुत्सितभाषिणि किं न आरसि यदहं नास्मि रावण इति ।

Explanation in tika form :—राक्षसेन्द्रः रावणः तां सर्पचक्षां प्रत्यूचे प्रतिवचनमुक्तवान् । आश्वसिहि त्वं शिदं त्यज, अत्यर्थं शीके मा निमाद्वी । किं विभेषि तापसकान् इति श्रेयः । नक्तमिति अव्ययम्, नक्तं रात्री चरति इति तत्सम्बोधने नक्तचरि अयि राक्षसि [“चरेष्टः” इति टः] क्षीभं दुःखं मयि पोषं वा त्यज । अयि वाचाटे वाचास्त्रि बहुनिन्दभावचक्षीस्त्रि इति यावत्, “स्या-ज्ज्याकस्तु वाचास्त्री वाचाटो, बहुगर्हवाक्” इत्यमरः । “आश्वजाटशी बहुभाषिणि”* इति आटश्च प्रत्ययः । अहं हि रावणः । अनेन आत्मोत्कर्षेण ज्ञापयति [विश्ववः अपत्यं पुमान् इति रावणः, विश्ववी रवणादेशः । यथा सव्यभृतानि रावणमिति विज्ञासवतीति रावणः । अथवा इवते हिमसि इति रवणं, भृशशीलमस्त्रेति रावणः हिंस्रधर्मत्वात् ।] एतेन अहं चराचराभ्याम् औपवीक्षि इति च सूचितम् । त्वं पय्याः नाम ।

* “कुत्सिते” इति वक्तव्यम् । यः कुत्सितं बहुभाषते स वाचाटः वाचास्त्रि । यस्तु सव्यक् बहु भाषते स वाष्पी ।

मामुपास्त दिह्यावान् याष्टीकव्याहृतो हरिः ।

आज्ञालाभीन्मुखो दूरात् काक्षेणानादरेक्षितः ॥ २ ४

Change of V.—प्रत्यये राक्षसेन्द्रेण सा, आश्रयताम्, भोयतां किम्, लज्जतां...सीभः,...मया राक्षसेन भूयते ।

Derivation :—प्रत्यये—प्रति-बु-लिट् ए । आश्रयति—आ-श्र-लोट् ङि । लुङ्-आश्रसीत् । विभेति—भी-लट् सि । लट् विभेति, विभितः विभीतः, विभ्यति । लुङ्-अभेवीत् । लज्—लज्-लोट् ङि । लुङ्—लुज्-लोट् । नक्तहरि—नक्तम्-चर-टः, ऊर्ध्व, समीधने । वाचाटा—वाच्-वाटच् ।

ब्रह्मजगति अत्राखर दातेन कहिलेन, आश्रय हउ, किं डर ? हे निशाचरि कोठ उग्राग कर । वांचाले ! आश्रि रावण ।

The lord of the demons said to her in reply. Thou night-ranger, console thyself ; why dost thou fear ? Give up thy regrets. O thou reviler, (know) for certain, I am Ravana.

Q. Distinguish between वाचाट and वाच्यी ; show the fitness of the forms. Ans : Fitness.—एतद् वाचाटपदेन सा इया मन्दभाषिणी इति ज्ञायते । Q. Show the significance of रावणः । Ans : रावण्यति विवासयति जगत् इति रावणः । अनेन तस्मै जगद्दीवचत्वं ज्ञातम् । तथाहि रामादिवचम्—“यस्मात् लोकद्वयं चैतत् रावित भयमागतम् । तस्मात् त्वं रावणो नाम माया दोरो भविष्यसि ।” अथवा अस्मिन् अधिकवचसा जगदिजयी खलु रावणः, न तं कश्चित् विक्रमेण अतिशयिष्येति अर्हति इति भावः । २३ ।

24. Principal part :—हरिः (कर्तृ) माम् (कर्म) उपास । Adj. to हरिः—दिह्यावान्, याष्टीकव्याहृतः, आज्ञालाभीन्मुखः and रेक्षितः । दूरात् क्रियाविशेषणम् । काक्षेण करणेन । अथवा मया इति कर्तृपदस्य विशेषणम् ।

Prose order :—याष्टीकव्याहृतो दिह्यावान् आज्ञालाभीन्मुखः, दूरात् काक्षेण मयादरेक्षितः हरिः माम् उपास ।

Substance :—इन्द्र एव स्वयं मया अवशाद्वत् नम दारपाक्षिण व्याहृती-
ऽपि च मां द्रष्टुमिच्छुः मदाशां पालयितुकामश्च मां सिधेवे ।

Explanation in tika form :—यटिः प्रहरणमेवानिति याटीकाः
द्वारिनिष्ठा यटिप्रहरणकपुरुषाः [“शक्तियस्वीरीकक्”] इति ईकक् । तेः
वेवशादिभिर्याहृतोऽपसारितोऽपि दिदृक्षावान् द्रष्टुमिच्छावान् आशालाभांश्च
मदाशां चानिमित्तम् उत्प्लुखः उत्प्लुक् आशालाभोत्प्लुक् इति पाठे आशा-
नाभेन आशालाभे वा उत्प्लुक् इति तृतीयासमासः सप्तमीसमासो वा ।
“प्रसृतोत्प्लुकाभ्यां तृतीया च” इति सूत्रवलात् । दूरात् समीपाममनाद्योग्यत्वात्,
“दूरान्तिकैर्यथा द्वितीया च” * इति चकारात्, दूरात् इत्यत्र पञ्चमी । कृत्-
मितम् अच् काच कृष्टिः तेन इन्द्रियसामान्यवाचिनीऽवशब्दस्यात्र प्रकरणात्
अनुरेव इति ज्ञेयम् । [“का पय्यचयोः” इति कुशब्दस्य कादेशः तत्पुनश्च
भृश कृतसितम् अचि यस्येति तेन बहुव्रीहौ “बहुव्रीहौ सकृद्यञोः स्वाङ्गात्
अच्” इति अच् प्रत्ययः । काचेष मया इत्यर्थः । ईपदश्च काचम् इति वदन्ति ।
तदा कटाक्षं तात्पर्यम्] अवादरेण अवशया ईक्षितः अवलोकितः हरिरिन्द्रः
[“यमानिलन्दुचन्द्राकेविवशुसिङ्गायवर्षजिषु । यकादिकपिभेकेषु हरिनां कपिल
वदु” इत्यमरः] माम् उपास्य सेवितवान् आसेलंङि रूपम् । उर्णं पथ्यावकम् ।

Change of V.—अहं उपास्ते दिदृक्षयिता याटीकव्याहृतेन हरिणा
आशालाभोत्प्लुखिन...अवादरेक्षितेन ।

Derivation.—उपास—उप-आस-लङ् । लुङ्-आसिष्ट, लिट्-
आसाञ्जक् । दिदृक्षावान्—(दृष्ट्+सन्+अः) दिदृक्षा—सन्तप् । याटीक—
यटि-ईकक् । व्याहृत वि-आ-हृत- कर्मणि क्तः ।

हेल्ल आमा कर्तृक अवस्थापूर्वक अवलोकित हईयाँ ओ आमार
दारपाल कर्तृक अपगात्रित हईयाँओ आमार दर्शनप्रप्तानी हईयाँ दूरे

* Words signifying distance or closeness if not
adjectives have the 2nd 3rd & 5th case endings. Thus
भीमश्च दूरं दूरेण दूरात् वा वनम् । Adj. दूरः पन्थाः ।

विरुग्नीदयधारायः कुलिशो मम वक्षसि ।

अभिन्नं शतधात्मानं मन्यते बलिनं बली ॥२५॥

अत्रान्तरं पूर्वक आयात्र आञ्जना लाठेर निमित्त उद्देश्यं चित्ते आयात्र
उपगमना कतिपयं ।

Indra, with a desire to have a sight and "looking up for my
commands" though seen from a distance "slightly with scornful"
eyes, and repulsed by the porter the cane-bearer, waited upon me.

Q. Parse दूरात् । Ans : दूरम् दूरेण दूरात् इति प्रातिपदिकाय-
मात्रे भवति । अतः अधिकरणविवक्षा, अत्यन्तसंयोगी वा । अथवा क्रिया-
विशेषणम् । अव्ययमिति केचित् । २४ ।

25. Principal part :—कुलिशः (कर्तृ) आत्मानं (कर्म) बलिनं
(कर्मविशेषणम्) मन्यते । Adj. to कुलिशः—विरुग्नीदयधारायः । अभि-
न्नम्—Adj. to आत्मानम् । शतधा=Adverb.

Prose order :—बली विरुग्नीदयधारायः कुलिशः मम वक्षसि शतधा
अभिन्नं आत्मानं बलिनं मन्यते ।

Substance :—मदवक्षसि निपतितं वज्रम् कुण्ठितमेव आसीत् । तथापि
वज्रं यदा अपश्यत् यथा न तत् सञ्चर्णितमभूत् तदा तत् वज्रम् आत्मानं ससारं
मन्यतेष्व ।

Explanation in tika form :—वज्रमस्यासीति बली बलवान्
इत्यर्थः । मम वक्षसि प्रक्षिप्तः इति शेषः । विरुग्नाणि भगानि उद्घाष्टि मङ्गानि
धारायाणि यस्य स कुलिशः वज्रः मम ["क्रादिनी वज्रमस्त्रोऽस्यात् कुलिशं भिदुरं
पविः" इत्यमरः] मम वक्षसि पतितः विनष्टतौल्यधाराय शतधा शतप्रकारं
प्रकारेणाथ प्रत्ययः, अभिन्नम् अचिन्तितम् आत्मानं स्वं बलिनं सारवन्तं मन्यते ।
अहो सारवान् अहं यत् हृदं रावणवक्षसि पतितोऽपि न शतधा भयोऽस्मि इति
स्वस्य सारवन्ताम् अनुभवति इत्यर्थः । असुरसमूहविदारणादपि हृदमेव तस्या-
धिकमुत्कर्षस्थानमिति गम्यते । तस्य देवतारूपत्वात् वज्रम् आत्मज्ञानञ्च विद्यते

कृत्वा लङ्कादुमालानमहमैरावतं गजम् ।

बन्धनेऽनुपयोगित्वान्नतं दणवदत्यजम् ॥ २६ ॥

इत्यपि श्रुयम् । अथवा उत्प्रेक्षासङ्कारः । वञ्चयापि यस्य हृदयं न द्रुध्यति स्थिते तस्मिन् किं विभेषि इति वस्तुध्वनिः । उक्तं पद्यावक्रमम् ।

Change of voice :—धारायणे कुलिशेन अभिन्नः आत्मा मन्वते वली वलिना ।

Derivation :—विरुप्र—वि-रुज-कर्त्तरि क्तः । लट्-रुजति । लुङ्-अरीचीत् । अभिन्न—न-भिद्-कर्मणि क्तः । लट्-भिन्नति, भिन्ति ; लुङ्-प्रभिदत्, अभेत्सीत्, अभिन्न । मन्वते-मन-लट् । लुङ्-अमंस । वली—ल-इन् । कुलिशः—कुलिनः पर्यतान् श्यति नाशयति इति कुलिशः । कुलिन्-शो-क्तः । श्यति-लट् । वलस्—वल्-असुन् । आत्मन्—अत-मनिन् ।

वज्र रावणदंष्ट्रे पतित इत्येतादृशे इत्येतादृशे तीक्ष्णधारं भङ्ग इत्येतादृशे गेल किञ्च उहा निद्रे भतधा चूर्ण इहेन ना । ताहा प्रेथिया वलवान् वज्र क्षापनादके जग्रा वलिना मने कविल ।

The powerful thunderbolt feels itself strong finding itself not broken to a hundred pieces as it fell on my chest and got its sharp edges blunted.

Q. Give the derivative meaning of कुलिशः । Ans : See above. Q. Show the significance of विरुप्रोदय धारायः । Ans : “अकुण्डमठित्वपि सारवत्या” वञ्चं दशाननवचसि पतितम् कुण्ठितञ्च सत्तईचसः सारवत्त. व्योतयति । २५ ।

26. Principal part :—अहं (कर्त्तुं) ऐरावतं (गजम् इत्यनेन एकविभक्ति) गजम् (कर्म) अत्यजम् । Adj. to गजम्—लङ्कादुमालानम् and गतम् । बन्धने—विषये । अनुपयोगित्वात्—हेतौ । दणवत्—अत्ययम्, क्रियाविशेषणम् । कृत्वा—अयम् ।

Prose order. :—अहम् ऐरावतं गजं लङ्कादुमाख्यानं कृत्वा बन्धने अनुपयोगित्वात् नतं (तं) दणवत् अत्यजम् ।

Substance :—अहम् ऐरावतं नाम गजं लङ्कास्थिते हस्ते बद्धा विनतं प्रेत्य दृष्ट्वा मन्वमानः तमहं परित्यक्तवान् ।

Explanation in tika form :—अहम्, इरा चापः सन्ति अकिञ्चित् इरावान् समुद्रः तत्र जातः ऐरावतः तम् ऐरावतं गजं इन्द्रस्य हस्तिनम् ।° आह्वी-
यते अस्मिन् इति आलानम्, अधिकरणे ल्युट् । ईकारस्य च आकारः । लङ्कादुमः
लङ्कास्थितोऽहम् एव आलानं बन्धनसम्यक् यस्य तच्चाभूतम् [“आलानं बन्धनसम्यक्”
इत्यमरः ।] कृत्वा बन्धने अनुपयोगित्वात् स्वयमेव बन्धीभूतत्वात् अनु-
पादयत्वाद्वा । गतं गम्यं तं दृष्टवत् दृष्टमिव भूत्वा दृष्ट्वा मन्वमानः अत्यज-
न्यक्तवान् । हस्ते आबद्धो यदा सः अतीव विनतोऽभवत् तदाहं तम् असारम-
लोक्य नायं मम हस्तिवत् सारवान् इति विविधं दृष्टवत् अत्यजम् इत्यर्थः ।
[अथवा न तम् इति पदच्छेदः तं गजं दृष्टवत् दृष्टेन तस्य दृष्टवत्, “तेन तस्य
क्रिया चेत् वतिः” * इति वतिः न अत्यजम् अपितु अत्यजमेव इति केचित्,
अत्र ऐरावतबन्धनेन महेन्द्रविजयः अभिहितः । अतः पर्यायीकृतमलङ्कार-
लक्षणं यथा “पर्यायीकं यदा भङ्गा गम्यमेवाभिधीयते ।” †

Change of V.—लङ्कादुमालानः मया ऐरावतः गजः गतः अत्यज्यत ।

Derivation.—द्रुम—द्रु-म । आलान—आ-ली-अधिकरणे ल्युट्
ऐरावतम्—इरावत्-अण् द्वितीया । अत्यजम्—अङि कप् । लुङ् अत्याचीत् ।
दृष्टवत्—दृष्ट-वतिः ।

आमि ऐरावत हस्तीके लङ्कास्थित वृक्षे बद्धन करिया विनत
देविया बद्धनेर उपगूठ नहे भाविया कृपत्रं त्याग करिणाम् ।

Rendering a tree of Lanka the tying post to the elephant Air-

* वतिः (वत्) takes place in the sense of resemblance when there is but a verb.

† The figure of speech पर्यायीक is when the intended object is told not by what expresses but by what suggests.

आहोपुरुषिकां पश्य मम सद्ब्रकान्तिभिः ।

ध्वस्तान्धकारेऽपि पुरे पूर्वेन्दोः सन्निधिः सदा ॥ २७ ॥

data which was humble, I dismissed it slightly like grass, not being worth the binding.

Q. Show the grammatical relation of दृश्यवत् ।

Ans : दृश्यवत् इति पदम् अव्ययम् इत्यनेन अव्ययम् । क्रियया एव वृत्ति-
संभवात्स्य अव्ययो भवेत् । अतः दृश्यवता जनेन इत्यर्थे न स्यात् । २६ ।

27. It consists of two sentences :—(1) त्वं (ऊर्ध्वं कर्तुं)
मम (सख्यं) आहोपुरुषिकाम् (कर्म) पश्य । (2) मम (सख्यं) पुरे
(अधि) पूर्वेन्दोः (सख्यं) सन्निधिः (कर्तुं) अस्ति । Adj. to पुरे—अन्धकार-
कारे । सद्ब्रकान्तिभिः—अन्ध इति क्रियायाः अगुप्ते कर्तरि-दृतीया ।

Prose order :—मम आहोपुरुषिकां पश्य, सद्ब्रकान्तिभिः अन्धकार-
कारेऽपि पुरे सदा पूर्वेन्दोः सन्निधिः ।

Substance :—पश्य मे दर्शोपकम् सामर्थ्याम् । मणिकरणेः तिर्य-
ङ्गरेऽपि अन्धकारे चन्द्रः समुपागत्य पूर्वावयव एव मां सदा सपते ।

Explanation in tika form :—मम आहोपुरुषिकां, आहो अहं
पुरुषः मङ्गिमान्ति इत्यर्थः, इति आहोपुरुषो, समुपासमासः । तद्वाचः
आहोपुरुषिका “आहोपुरुषिका दर्शया स्यात् सम्भावनात्मनि” इत्यमरः ।
मनःशादित्वात् हुञ् । * यदा अहमेव पुरुषो यत्नेति सम्भावनायामाहो-
पुरुषिका । निपातः । कार्यसिद्धावपि तत्साधने इतिः तां पश्य अवलोकय ।
सन्ति उत्तमानि रुजानि तेषां कान्तिभिः प्रभाभिः अन्धः नाशितः अन्धकारो
यत् तेषामभूते पुरे “पुरं शरीरे नगरे गृहे पाटलिपुत्रयोः” इति हेमः ।

* “इह मनीषादिभ्यश्च” । हुञ् (कश्) takes place after
words signifying a couple of objects or मनीषा &c. such as
मनीषा, धिरुप, अभिरुप, हाव, आदिव &c. Thus शिखोपाध्यायिका,
मनीषकम् ।

हृतरत्नसुप्रतोद्योगो रत्नोभ्यो करदो दिवि ।

पूतकृतायीमभ्येति सत्रपः किन्न गोत्रभिन् ॥ २८ ॥

मम नगरे सदा पूर्णेन्दीः पूर्णचन्द्रस्य सन्निधिः सामीप्यं वर्तते । न पुनः तेन कृत्यं, रत्नप्रभाभिरेव तत्कृत्यस्य कृतत्वात् । प्रयोजनाभावेऽपि भीत्या पूर्णचन्द्रो न्निष्ठति ; देवैरपि भीत्या नासौ पीयते । चन्द्रप्रभाणि च इवानि मम मनोति सूचितम् । उदात्तालङ्कारः । “उदात्तं वस्तुनः सम्पत्” इति लक्षणम् । समुच्चयालङ्कारश्च । * उक्तं पद्यावक्तुम् ।

Change of V.—चाक्षीपुरुषिका दृश्यतां सन्निधिना (भूयते) ।

Derivation :—चाक्षीपुरुषिकां—चाक्षीपुरुष-बुञ् । अक्ष—अध्वन्-कर्तरि क्तः । अध्वसत्, अध्वंसिष्ट—लुङ् । पुरुषः—पुरि-दिङ् शिथे, इति शी-उः, नि । इन्दुः—उनति भुवं क्लिप्ता करोति इति इन्दुः । उन्द्-उः ।

आमार कम्पता देव । नाना मूर्त रत्नर आलोक आमार पूत्रे अंककार निनष्टे इहेलेण पुर्णचन्द्रे रर्खना आविर्भाव रहियाछे ।

Behold my pride, there is always in my city the presence of the full moon, though its darkness is expelled by the lustre of the brilliant jewels.

Q. Give the meaning of चाक्षीपुरुषिका Ans : काव्येसिद्धौ अपि तत्साधने इति । (See above) c. f “निजमुज्ज्वलाक्षीपुरुषिकाम्” भर्तृहरिः । Q. show the significance of पूर्णेन्दी. Ans : (See above). Q. Give the derivative meaning of रत्नम् । what do you understand by कम्पारव । Ans : रमते अत्र इति रत्नम् । रत्नं धातोः क्, तान्नादेशश्च । कम्पारवमित्यत्र रत्नं श्रेष्ठवाचित्वम् । अथाहि “जाती जाती यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते ।” *

(1) * उदात्तम् a figure of speech which describes superabundance of prosperity. (2) समुच्चय a figure of speech consisting in joining together two or more things connected in idea with reference to some common action,

28. Principal part :—গৌবমিত্ (কণ্ঠ) পুতকৃতার্থী (কণ্ঠ)
 ক্ৰি ন ('জন্') অৰ্হ্যতি । Adj. to গৌবমিত্—হুতরবঃ, অ্যুতীযোগঃ, করদঃ,
 and সত্রপঃ । রচৌম্ব্যঃ—সম্পদানম্ । দিবি—অধি ।

• Prose order—হুতরবঃ (অতএব) অ্যুতীযোগঃ রচৌম্ব্যঃ করদঃ গৌব-
 মিত্ দিবি সত্রপঃ (সন্) পুতকৃতার্থী ন অৰ্হ্যতি কিম্ ।

Substance :—ইন্দ্রঃ রচৌম্ব্যঃ রবানি অপহৃতানি বিলোক্য উদ্যোগং বিদ্বায
 দত্বা চ তৈম্ব্যঃ করং তদ্বা ক্রিয়ম্ অনুভবতি যথা নিজপত্নীসকলশেষি আনত-
 শিরাঃ বসন্তে, চিন্তয়তি চ যথা সা আত্মানং কাপুরুষপত্নী মন্যতে ইতি ।

Explanation in tika form :—হুতম্ অপহৃতং রবম্ ঐরাবতাদিকং
 যস্য স তথীকৃতঃ অতএব অ্যুতঃ গলিতঃ উদ্যোগঃ উদ্যমঃ यस্য তথাভূতঃ, তথা দিবি
 স্বর্গশ্চপি রচৌম্ব্যঃ রাচসম্ব্যঃ, করো রাজযাজ্ঞ' বিচম্ "বলিহস্তাশ্রবঃ করাঃ"
 ইত্যমরঃ । তং দদাতীতি করদঃ "আতর্থোপসর্গে" ইতি কঃ । রাজযাজ্ঞ' বিনং
 যচ্ছক্ৰিয়র্থঃ । গৌবমিত্ ইন্দ্রঃ । গাং বায়ন্তে ইতি গোবাঃ, গোবান্ পর্ষতান্ ভিন-
 গতি গৌবমিত্, পর্ষতপচশাতনঃ, "সন্-স্-হিষ-দুহ-দুহ-যুজ-বিদ-ভিদ-জি-দ-
 জ-নৌ-রাজাসুপচশেঃপি ক্রিণ্" ইতি ক্রিণ্ । অনেন রাবণস্য বলীযস্বং সূচিতম্ ।
 সত্রপঃ সলজ্জঃ সন্ পুতকৃতী ইন্দ্রস্য পত্নী পুতকৃতার্থী শবৌ ["পুতকৃতীঃ ঐ চ"
 তি পুতকৃতঃ ইত্যস্মাত্ স্ত্রিয়া জীপি 'ঐ' আদেশঃ ।] স্বভাৰ্থ্যামপি নাৰ্হ্যতি
 ॥ ভিগচ্ছতি কিম্ ? অপি তু বলিতাসকলশেষি ক্রিয়ম্ অনুভবতি ইত্যর্থঃ ।

Change of voice :—হুতরবেন অ্যুতীযোগেন...করদেন পুতকৃতার্থী
 ॥ ভীযতে সত্রপেণ...গৌবমিদা । •

Derivation. —রব—রবঃ-নঃ । করদঃ—কর-দা-কঃ । পুতকৃতার্থী—
 পুতকৃত-ইণ্ । গৌবমিত্—গৌব-মি-দ-ক্রিণ্ । অপা—অপ-অঙ্ । অতএব-অট্,
 অবিষ্ট অচম লুঙ্ ।

ইন্দ্রের রক্ত অপহৃত হইয়াছে । সে উদ্যোগশূন্য হইয়া পড়িয়াছে,
 তাঁহাকে অবস্থান করিয়াও সে রাবণসদিককে কর দিতেছে । সে কি
 নিজ পত্নীর নিকটেও সলজ্জভাবে গমন করে না ?

Does not Indra the piercer of mountains feel ashamed to approach

अतुल्यमहसा साहं रामेण मम विग्रहः ।

तपाकरस्तथाप्येष यतिष्ये तद्विनिग्रहे ॥ २८ ॥

(even) his wife ? Indra, who is robbed of his jewels, has lost off all his energies and pays, although in heaven, tribute to the demons ?

Q. Show the grammatical connection of रक्षीथः ।

Ans : “क्रियान्वयि कारकम्” । अतः रक्षीथः इति सम्प्रदानत्वे करः

इत्यत्र दानक्रियया सह चत्वयः । Q. Give the feminine form of पूतकृत । Ans : See above ; see also V. 22. Q. show the

significance of गीबभिद् । Ans : यो बज्जिण पञ्चेतानामपि पञ्चमं चञ्चेत्तुसीत् स इदानीं मया वज्जम् आनीतः इति सूचितम् ।

29. Consists of two sentences:—(1) रामेण (साहं) यं द्रव्यं (व्यम्) मम (सम्) विग्रहः (कर्तुं) तपाकरः (विष) (भवति) । अतुल्यमहसा—Adj. to रामेण । (2) तथापि (व्यम्) एषः (अहम्) इत्यस्य विष्णु (अहम्) यतिष्ये । “तद्विनिग्रहे—विषये समसौ ।

Prose order :—अतुल्यमहसा रामेण साहं मम विग्रहः तपाकरः तथापि तद्विनिग्रहे एषः (अहम्) यतिष्ये ।

Substance :—यस्य रामस्य तेजसः तुला शक्ति तेनापि सह मम कलहः क्रियम् उत्पादयति । तथापि तस्य यथा निग्रहः स्यात् तथा करिष्ये ।

Explanation in tika form :—यद्यपि अतुल्यम् असह्यं तपः तेजो यस्य तेन असह्यवलेन इत्यर्थः । “महत्तुल्यवतेजसोः” इत्यमरः । रामेण साहं सह मम विग्रहः कलहः तपाकरः सम्प्रदायः” । तपा इत्यस्यात् कृधातीटः । “श्रीर्लज्जाऽपत्रपा त्रीडा मन्दाचम् षष्ठके तपा” इति राजकोषः । १० तथापि तस्य विनिग्रहे विविधनिग्रहे विषये [विषये समसौ, निमित्तमात्रेऽपि समसौ षोकाचारादित्यन्ते] एवोऽहं यतिष्ये यत्र करिष्यामि । “वर्तमानं सामीप्यं वर्तमानवदा” इति विकृतेन सटी विधानात् सूट् । उचं पञ्चावबन्तम् ।

उत्पत्य खं दशवीवो मनीयायी शितास्त्रभृत् ।

समुद्रसविधावासं मारीचं प्रति चक्रमे ॥ ३० ॥

Change V.—विग्रहेण त्रपाकरेण भूयते । एतेन (मया) यतिष्यते ।

* अमृतमवलम्बितौ रायच्छत्रं मृष्टं आभारं शूकं कर्तुं लज्जाकरं ।
उत्पतिं एवैषां तांशं निग्रहं विग्रहे मृष्टे श्चेतेति ।

My quarrel with Rama, though to his prowess there is no parallel,
bungs in shame, I shall however exert towards defeating him.

Q. Parse विग्रहः । Ans : विग्रहः त्रपाकरी भवति । इति ऊह्य-
‘भवति’ क्रियायाः कर्तृपदम् । क्रियाभावे कारकाभावात्, यतः “क्रियान्वय
कारकम्” । Q. give the different meanings of मङ्गल
and decline it in the 2d. case. Ans “मङ्गलसूचकवर्जितः”
इत्यमरः । द्वितीयायां रूपं यथा, मङ्गलः मङ्गली मङ्गलि । २६ ।

30. Principal part :—दशवीवः (कर्तुं) मारीचं (प्रतिघोर्नेति)
प्रति (कर्मप्रवचनीयम्) चक्रमे । Adj. to दशवीवः—मनीयायी and
शितास्त्रभृत् । Adj. to मारीचम्—समुद्रसविधावासम् । Incomplete
vrb :—उत्पत्य (व्यम्) । खम्—object to उत्पत्य ।

Prose order :—मनीयायी शितास्त्रभृत् दशवीवः खम् उत्पत्य समुद्र-
सविधावासं मारीचं प्रति चक्रमे ।

Substance :—मनीजवी दशाननः तीक्ष्णं धारयन् आकाशपथेन,
समुद्रसमीपे वसन्तं मारीचं प्रति चक्रतः ।

Explanation in tika form :—मनीवत् आद्यं यातुं शीलमस्यति
मनीयायी, “कर्तव्युपमाने” इति णिनिः । शितम् तीक्ष्णम् चक्षुः विभर्तीति
शितास्त्रभृत् मृष्टीर्ततीक्ष्णचन्द्रहासः [सन्मृष्टिवेत्यादिना क्तिप्] दम् वीवा
यस्येति दशकम्बरी रावणः इति उक्ता खम् आकाशम् । “खमिन्द्रिये पुरे सर्वे
यशविन्दो विहायसि । संवेदने देवकीके शर्मण्यपि नपुंसकम्” इति मैदिनी ।
उत्पत्य समुद्रस्य सङ्घिषे समीपे आवासी वसतिः यस्य तं सागरान्तिकवर्तिनम्
व्यर्थः । [“सदेशाभ्यास सविध समर्थोद् सवेद्यम्” इत्यमरः । मारीचं प्रति

सम्यत् तत्सनीङ्गसौ तं वृत्तान्तमग्निवत् ।

तन्नुनाय श्रुतार्थेन तेजागादि दशाननः ॥३१॥

नारिचं खचौक्य इत्यर्थः ।] [“खचणेत्यन्तुताप्यानभागवौष्ठासु प्रति-
पद्यन्वः” * इति प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, तद्योगे च “कर्मप्रवचनीयश्च
द्वितीया” इति द्वितीया । चक्रमे गतः यत्र मारीचः तत्र जगाम इति भाव
[“अनुपसर्गाद्वा” इति क्रम् धातोः उपसर्गहीनत्वात् आत्मनेपदम् वैकल्पिकम्
सिद्धम् । उक्तं पम्यावक्रमम् ।

Change of voice :—दशयीवेण मनोयायिना शितास्त्रधृता प्रतिचक्रमे,

Derivation :—उत्पत्य—उत्-पत-लृप् । लुङ्—अपसत् । मनोयाशो
मनस्-या-णिनिः । शित—शी-कर्मणि क्तः । खट्—श्रयति, लुङ्-अशात्, अश-
चीत्, लिट्—शशौ । चक्रमे—क्रम्-लिट् ए । खट्-काम्यति, क्रामात्
(पाणिनिः) क्रामति कम्पति (दीपदेवः) । लुङ्—अकमोत् । समुद्र—सम् उन्ट्,
र । अस्त्र—अस्-ष्टृन् अस्सति-खट्, आस्यत्-लुङ् ।

रावण शशिभास्त्र धारण करिग्रा आकाशे उड्डौन इद्रेग्रा मनेनर त्वा
ऊत गतिते समुद्रप्राञ्चहित मारीचेरनिकट गमन करिल ।

The ten headed Ravana flying up to the sky, quick as thought,
holding sharp weapons, went to Maricha who had his residence by
the side of the sea.

Q. Parse प्रति । Ans : प्रति इति कर्मप्रवचनीयम् । Q. If
प्रति be conjoined with चक्रमे what should be the
form of नारीचम् । Ans : धातुना प्रतेः योगे तस्य उपसर्गत्वम् । तथा-
स्मिन्ते ‘नारीचम्’ इत्यत्र गत्यर्थकमयोगे द्वितीया स्यात् । Q. Give the
different meanings of ख । Ans : See above. ३० ।

31. Principal part :—(1) खसी (कर्तुं) वृत्तान्तम् (गौच-

*प्रति परि and अनु become कर्मप्रवचनीय when they indicate
(1) distinctive mark ; (2) being so circumstanced ;
(3) share ; and (4) pervasion.

कथं) मारीचम् (ऊर्ध्वं मुख्यं कथं) अशिश्रवत् । तम्—Adj. to वृत्ता-
नम् । अथवा 'तम् मारीचम्' इति तम् इति मुख्यं कथं । (2) अथ
(व्यम्) तेन (अमुक्त कर्तुः) दशाननः (उक्त कथं) अगादि । व्रजुना
and वृत्तायेन—Adj. to तेन ।

Prose order—असौ तत्समीपे सम्पद्य तं वृत्तान्तम् अशिश्रवत् अथ
वृत्तायेन व्रजुना तेन दशाननः अगादि ।

Substance :—रावणः मारीचसमीपम् आगत्य सूर्यवखागतं सूत्रं
कथितवान् । अथ सूत्रम् उपश्रुत्य भीती मारीचः दशाननम् उवाच ।

Explanation in tika form :—असौ दशाननः तस्य मारीचस्य
समीपे तत्समीपे तत्समीपे ["समीपे निकटोऽस्य सन्निकटं समीपवत्" इत्यमरः ।
सम्पद्य गत्वा मारीचम् इति ऊर्ध्वं मुख्यं कथं । 'तम्' वृत्तान्तमित्यस्य विशेषणम् ।
अथवा तम् मारीचम् इति तम् इति पदं मुख्यं कथं । वृत्तान्तं सूर्यवखा-
कथितं अशिश्रवत् आवितवान् [श्रुत्वातिः श्रुतस्य लुङि रूपम्] अथ युनः अर्थः
येन तथोक्तं अवगतवृत्तान्तेन व्रजुना भीतेन ["असि श्रेष्ठि वृष्टि चिपिः क्रुः"
इति क्रुः] तेन दशाननः दत्तं दशसंख्यकानि ज्ञानानि वदन्तानि यस्य सः
अगादि उक्तः । नद भाषे इत्यस्य कर्मणि लुङ् । वृत्तं पठ्यावक्तुम् । "युजोः
अतुर्थतो जिन पठ्यावक्तुम् निगद्यते ।"

Change of V.—अमुना (मारीचः) तं वृत्तान्तम् अत्रावि । व्रजुः
वृत्तार्थः स दशाननमगादीत् ।

Derivation.—अशिश्रवत्—शु-णिच्-लुङ् । व्रजु—व्रज—क्रुः ।
व्रजति लृट्, अश्रवत् लुङ् । अगादि—गद-कर्मणि लुङ् । अगादीः अगदीन्
परस्मैपदे ।

दशानन मारीचेश्वर निकटे उपस्थित इहेया ताहाके सेई वृत्तांत
वर्णन करिल । से समस्त श्रवण करिआ तीउ इहेया दशाननके कहिते
लागिल ।

Having 'arrived' near him, he informed him the event. The ten-
headed Ravan was addressed by him (Maricha), frightened as the
latter was when he heard it.

अन्तर्धत्स्व रघुव्याघ्रात् तस्मात् त्वं राक्षसेश्वर ।

यो रणे दुरुपस्थानो-हस्तरोधं दधद्धनुः ॥, ३२ ॥”

Q. Point out with reason the direct (मुख्य) and the indirect (गौण) object of अशिश्रवत् । *Ans. “गतिं बुद्धिं भोजनार्थक इत्यादिना” बुद्ध्यर्थक आविधातोः अशिश्रवत्स्यात् यः कर्त्ता स णिचि कर्मत्वं लभते । ‘मारौचः अश्रयोत्, दशाननः मारीय आवशमास’ इति मारौचः आविधातोः मुख्यकर्मत्वं लभते । वस्तुतः श्रवणक्रियायाः साक्षात् अन्वयित्वं मारौचेन सहैवान्ति, श्रवणक्रियायास्तु उपान्तिः इति विभाव्यम् । ३१ ।

32. Principal sentence :—राक्षसेश्वर ! (vocative) रघु-
व्याघ्रात् (अपादान) त्वं (कर्त्तृ) अन्तर्धत्स्व । Adjective to रघुव्याघ्रात्—
तस्मात् । Sub. Sentence—यः रणे दुरुपस्थानः भवति । Adj. to यः—
दधत् । हस्तरोधं (adv.) । धनुः—object to दधत् ।

Prose order :—राक्षसेश्वर ! हस्तरोधं धनुः दधत् यः रणे दुरुपस्थान
(भवति) तस्माद् रघुव्याघ्रात् त्वं अन्तर्धत्स्व ।

Substance :—रघुवंशोद्यानाम् श्रेष्ठात् रामात् अन्तर्हिती भव । *मुनिः
पौङ्ग धनुः धारयन् रामम् उपसर्पितुं न कश्चित् समर्थ एव ।

Explanation in tika form :—हे राक्षसेश्वर रक्षःपते रावण !
हस्तेन रुद्धा इति हस्तरोधं, तृतीयान्ते उपपदे “सप्तम्याद्योपपौङ्गदधकर्षः” * इति
शमुल् । हस्तेन सुदृढं धारणं यथा स्यात् तथा इत्यर्थः । केचित्तु हस्तं रुद्धं
इति आहुः, तेन च हस्तस्य अन्यकर्मनिवृत्तिः गम्यते । अग्रे च, हस्तं रुद्धं
कार्यान्तरादव्यावर्तयतीति कर्मण्युपपदे अण्, धनुर्विशेषणं च इत्याहुः । धनुः
चापं दधत् धारयन् । आ-धातोः श्रद्धप्रत्यये “नाभ्यसात्-शतृन्-म्” इति
नुमागमप्रतिषेधः । यः रामः रणे संयामे दुरुपस्थानः दुःक्षेन उपसर्पयितुं उपगम्य

* शमुल् takes place after the roots उपपौङ्ग, रुध् and लृप्
preceded by words of the 3rd case as well as of the 7th
case. Thus हस्तेन रुद्धा इति हस्तरोधम् ।

इति दुरुपस्थानः, युच् प्रत्ययः, उपसर्गयोगात् सकर्मकत्वम् । शत्रुभिः समीप-
गमनमेव शक्यं किं पुनर्युद्धमिति भावः । तस्मात् रघुव्याघ्रात् रघुश्रेष्ठात् । तस्मात्
राघवेन्द्रात् रामान्, “अन्तर्द्धी येन अदृशेनमिच्छति” † इति पञ्चमी ।
अन्तर्द्धी व्यवहितो भव, स यथा न पश्यति तथा कुरु इत्यर्थः । इत्थं पठ्यावन्तम् ।

• Change of V.—अन्तर्द्धयितो त्वया येन दुरुपस्थानेन (भूयते) ...
दधता ।

Derivation.—अन्तर्द्धत्स्व—अन्तर्धा-लोट् स्व । लुङ्—अधात्,
अधत् । दुरुपस्थानः—दुर्-उप-स्था-कर्मणि (युच्) अनः । अस्यात्—लुङ् ।
इलरीधं—इल-रुध्-अमुल् । धनुः—धन-उस् । दधत्—धा-श्ल, गुमानमप्रति-
पधः ।

हे रामसन्निपते ! ये रामचल सर्वदा हस्ते धनुः धारण करिष्य
नाकाते शत्रुगण युद्धे त्वां हार मनुष्यीन हस्ते पात्रे ना मेहे रघुव्याघ्र
रामचल हस्ते दूरे अवधान करुन ।

O lord of the demons 'disappear' from the best of the Raghus,
who holding his bow to the fixity of his arm, is hardly to be with-
stood in a battle-field.

Q. Explain the Samas in रघुव्याघ्रात् । Ans: रघुः व्याघ्र
इव इति उपमितसमासः न कश्चमपि भविषुमंङ्कति । रघोरपत्यानि पुमांसः
इति रघवः इति बहुवचनसिद्धिः । न च रघुषु व्याघ्र इव इति लघुसङ्गलगत-
समासकरणं समीचीनम् । [see उपमिति रघुसिद्धे I. 26.] तत्र समसो-
पयोगात् । अत्र तु समसोसमास एव उचितः । रघुषु व्याघ्रः इति रघुव्याघ्रः ।
व्याघ्रपदं श्रेष्ठार्थं व्यवहृतम्, रघुश्रेष्ठ इत्यर्थः । तथाहि अमरसिंहः । “स्युक्त
पदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जरीः । सिंह शार्ङ्ग ल नागावाः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ।”

Q. Account for पञ्चमी in रघुव्याघ्रात् । Ans: see above.

Q. Comment grammatically on दुरुपस्थानः and इलरी

† When one wishes to hide himself from another
the latter is said to be अपादान ।

भयन्तं कार्त्तवीर्य्यो यो हीनसन्धिमचीकरत् ।

जिगाय तस्य हन्तारं स रामं सार्व्वलौकिकम् ॥ ३३ ॥

धम् । Ans :—See above. Q. Which of the two words दधत् and दधन्, is correct ? Ans :—The first is correct, धा belongs to ङादि class and so gets it reduplicated. नम् is not applied to such roots in श्ठ as are reduplicated. “नाभ्यस्तात् शतः शुम्” । ३२ ।

33. Principal part :—सः (कर्त्तृ) रामं (कर्म) जिगाय । Adj. to रामम्—हन्तारं and सार्व्वलौकिकम् । Sub. sentence :—यः कार्त्तवीर्य्यः (कर्त्तृपदम्) भवन्तं (कर्म) हीनसन्धिं (विष्णु) अचीकरत् ।

Prose order :—यः कार्त्तवीर्य्यः भवन्तं हीनसन्धिम् अचीकरत् तस्य हन्तारं सार्व्वलौकिकम् रामं (परशुरामम्) सः जिगाय ।

Substance :—यः कार्त्तवीर्य्यः त्वाम् ज्यावन्धेन प्रबद्धं कृत्वा शिथिलयन्तिम् अकरोत् परशुरामः तं निजघान । दाशरथीरामस्तु तं लोकाविष्यातं परशुरामं जितवान् इति ।

Explanation in tika form—यः कृतवीर्य्यस्य अपत्यमिति कार्त्तवीर्य्यः सहस्रबाहूः देहयपतिः अर्जुनः, भवन्तं त्वां हीनसन्धिम्, हीनाः विशिष्टासन्धयः देहसन्धिव्यानानि यस्य तादृशमिति विशेषणपदम् । अकारयत् चकार स्वार्थे णिच् । अथवा, हीनसन्धिमिति गौणं कर्मपदम् । तथात्वे हीनेन दुर्बलेन सह यः सन्धिः तं हीनसन्धिम् अचीकरत्, तेन तस्मान्निजित्य त्वं सन्धिना हीनतां प्रापितः इत्यर्थः । यदा हीनेन सह सन्धिं सन्धानं मिलनं कारयामास । यदभयात् भवता हीनजनोऽपि आयितः कारितः इत्यर्थः । यदा सन्धिः मिलनं एकदावस्थानम् इत्यर्थः, कारागृहे अपराधिभिः साधं वसतिम् अकारयदित्यर्थः । कञी किति लुङ् । “कञीरन्त्यतरस्याम्” इति कञःपात्तिका, द्विकर्मकता । पक्षे भवता हीनसन्धिम् अचीकरत् । तस्य कार्त्तवीर्य्यस्य हन्तारं, तेन हि तस्याग्रहीतधेनुमपहृत्य गच्छतः कार्त्तवीर्य्यस्य बाहुसहस्रं परशुना क्षिप्तम् । “कर्त्तृकर्मणोः कृति” इति कर्मणि षष्ठी । सार्व्वलौकिकेण विदितं सार्व्वलौकिकम् सकलचन्द्रियनाशे

सर्वलोकविदितं “लोकसर्वलोकात् उज्ज्वलं” इति उज्ज्वलं । सार्वलौकिक इति प्रथ-
मानपाठिं दाशरथिरामविशेषणं । तं रामं परशुरामः जिगाय जितवान् । रामः
इति पाठे स रामः दशरथापत्यम् इति ज्ञेयम् ।

Allusions :—(1) दत्तात्रेयात् लक्ष्मणं युद्धे सहस्रहस्तं कृतवीर्यपुत्रं
हृदयपतिं कदाचित् जलक्रीडासक्तमामाद्य दशाननः आक्रान्तवान् । स तु रावणं
पराजित्य ज्वावन्नेन निवचन् कारागृहे च चिरं स्थापितवान् । (2) अथ
दिवसेन गच्छता कान्तवीर्यः बलदपितः ब्राह्मणान् अवसन्त्यमानः कदाचित् परशु-
रामाद्यमात् कामधेनुम् अपहरन् परशुरामेण निहन्तोऽभूत् । (3) हरषन्-
मनाने जर्नक्तालयात् अयोध्यां प्रति प्रत्यागच्छतः समीतस्य रामस्य पुरः परशुरामः
उपस्थाप्य तं संगमाद्य आहूतवान् स्वयं पराजितस्य समभवत् इति ।

Change of V.—भवान् कान्तवीर्येण येन हीनसन्धिम् अकारि जिग्ये
तस्य हन्ता तेन रामः सार्वलौकिकः ।

Derivation :—सन्धि—सम्-धा-किः । अचोकरत्—ऊ-णिच् लुङ् ।
जिगाय—जि-लिट्—अ । लुङ्—अजेषीत् । हनारम्—हन्-टच्— । सार्व-
लौकिकम्—सर्वलोक उज्ज्वलं ।

ये कार्त्तवीर्यार्जुन ज्वावन्नेन आपनार गात्रतकन भिक्षि
करिग्राहिल सेहै हैहयपति कार्त्तवीर्यार्जुनेन विनाशक जगद्विधात
परशुरामके राम पराभव करिग्राहेन ।

He defeated Parasuram who is so celebrated in all the world,
and who killed Kartabirja, one who loosed thy joints or compelled
thee to accept ignoble peace, or to dwell with the inferiors.

Q. Mention what the above alludes to. Ans :
See above. Q. Explain हीनसन्धिम् अचोकरत् । Ans : (1)
हीनसन्धिम् इत्यस्य विशेषणत्वे, हीनाः सन्धयः यस्य तादृशम्, ज्वावन्नेन विद्रिष्ट-
देहसन्धिम् इत्यर्थः । इत्येवमर्थं अचोकरत् इति स्वार्थे णिजन्तस्य कृधातोः
इयम् । (2) हीनसन्धिम् इत्यस्य विशेषणत्वे अस्य गौचकर्मत्वम् । तथाहि
हृषीतोः कृधातोश्च णिजन्तावस्थायाम् यः कर्ता णिजन्तावस्थायां तस्य वैकल्पेन

यमास्यदृश्यरी तस्य ताडका वेत्ति विक्रमम् ।

शूरस्यन्यो रणाञ्चाहं निरस्तः सिंहनर्दिना ॥ ३४ ॥

कर्मत्वम् । “इक्रीरन्त्यतरस्याम्” । अतः, ‘भयान्तम् अचौकरत्, इत्यत्र ‘भवन्’ सुखं कर्म, इीनसन्निभम्’ इति गौणं कर्म । तथात्वे, इीनैः इीनजनैः सन्निभः मिलितं तम् अचौकरत् कारयामास । कारागारे आवद्धः भवान् चौरादिभिः सह उवाच इत्यर्थः । See above. Q. Show the construction and change the voice. Ans : See above. २३ ।

34. Principal part :—(1) ताडका तस्य विक्रमं वेत्ति । Adj. to ताडका—यमास्यदृश्यरी । (2) अहं रणात् (तेन) निरस्तः । Adj. to अहं—शूरस्यन्यः । Adj. to तेन—सिंहनर्दिना ।

Prose order :—यमास्यदृश्यरी ताडका तस्य विक्रमं वेत्ति । शूरस्यन्यः अहं च सिंहनर्दिना (तेन) रणात् निरस्तः ।

Substance :—माता मे ताडका रामेण विनाशिता अवेदयत् कौटुकं रामस्य प्रताप इति” अहमपि साचो तद्विक्रमस्य, यतः अहम् आत्मानं दैरं जानन्नपि तेन रणात् ताडितोऽभूवम् ।

Explanation in tika form—अस्यन्ते वर्णा धेन, अस्यति यासां व अश्विन् तत् आस्यम् । ण्यत् । “सुखं सुखान्तराखं च इयमास्यमितौरितम्” ज्ञायतः । यस्य आस्यं सुखं दृश्यरी दृष्टवती रामशरताडिता यमसुखं दृष्टवती सता इति यावत् । दृष्टे. कनिप् । जौपि, “वनोरच” । इति वनो नकारस्य रत्वम् । ताडका मम माता, तस्य रामस्य विक्रमं, पराक्रमं वेत्ति, जानति “वर्तमानसामीप्ये” इति भूते खट् । शूरम् आत्मानं मयिमानः शूरस्यन्यो राराभिमानो ‘आत्ममाने खञ्’ * इति खञ् । अहं च, सिंह इव नर्दिता भवतीति तेन सिंहनर्दिना “कर्तव्युपमाने” इति णिनिः । तेन रामेण रणात् रचममं

* मन् (to think), when the thought refers to one's own self, takes खञ् and also णिन् । Thus प्रखितम् आत्मा मयते इति पखितमन्थः अथवा पखितमानी ।

न त्वं तेनान्वभाविष्ठा नान्वभावि त्वयाप्यसौ ।

अनुभूतो मया चासौ तेन चान्वभविष्यहम् ॥ ३५ ॥

सक्षात् निरसः बहिष्कृतः, तस्य विक्रमं वेद्मि इति शेषः । रामस्यसिंहनादेन स्फुटितं हि जानामि कीदृशलस्य प्रताप इति भावः । इत्तं पठ्यावक्तुम् ।

Change of V.—यमास्यदृश्यं ताडकया विक्रमः विद्यते, गुरम्यन्वं मां निरसवान् (स) सिंहमर्दं ।

Derivation.—चास्य—अस्-स्यत् । दृश्यं—दृश्-कनिप्-ञीप् । गुर-म्यन्—गुर-मन्-खञ् । निरसः—निर्-अस्-कर्मणि क्तः । लुङ्—आस्यत् । सिंहमर्दिना—सिंह मर्द-णिनिः ।

ताडका रामचन्द्रे कालेन करालकरलेन पठित इहेरा रामेर पराक्रम अवगत इहेराहेन; आमि वीराभिमानो हहेलेण रामेचल्ल मर्दनां करिष्या आमाटक रणहल इहेते दूरीकृत करिष्याहेन ।

Tataka who witnessed the face of death, knew his prowess. I too who had the conviction of being a hero, when driven by Rama roaring like a lion, know his prowess.

Q. Give the feminine form of दृश्यं, and the meaning of गुरम्यन्वः । Ans : See above. Q. Account for वीन being used in the present tense, conjugate it in लट् । Ans : See above. See P. 37. १२ ।

35. It consists of 4 Sentences :—(1) तेन (अनुक्त कर्तुं) त्वम् (उक्त कर्म) न चान्वभाविष्ठाः । (2) त्वया (अनुक्त कर्तुं) असौ (उक्त कर्म) चान्वभावि । (3) मया (अनुक्त कर्तुं) असौ (उक्त कर्म) अनुभूतः । (4) तेन (अनुक्त कर्तुं) अहम् (उक्त कर्म) चान्वभविषि ।

Prose order :—तेन त्वं न चान्वभाविष्ठाः, त्वयापि असौ न चान्वभावि । मया च असौ अनुभूतः, तेन च अहम् चान्वभविषि ।

Substance :—नहि स तव प्रतापम् अनुभूतवान् ; नापि त्वं तस्य प्रतापम् । अहमेव तम् अजानाम् ; स च मे प्रतापाभिः इति ।

अध्यङ् शस्त्रभृतां रामो न्यञ्चस्तं प्राप्य महिषाः ।

स कन्याशुल्कमभनक् मिथिलायां मखे धनुः* ॥ ३६ ॥

Explanation in tika form :—त्वद्वचने को यङ् मम नाम्नाएव स
दूरीभविवर्था इत्याशङ्क्यायामाह तेनेति । तेन रामेण त्वं न अन्वभाविष्ठाः
अनुभूतः, अतः कथं त्वत्तोऽस्य भयं स्यात् इति भावः । अनुपूर्वो भूधातुः सकर्मकः,
तस्मात् कर्मणि घास् । त्वयापि असौ न अन्वभावि न अनुभूतः, तेन तत्र
तत्रावज्ञा येनैवमुच्यते, परन्तु तत्रावज्ञा न युक्ता । मया च मया पुनः, चकारम
अन्वाचयार्थः* । असौ रामः अनुभूतः, तवापि तत्त्वज्ञेन मया ज्ञात इत्यर्थः ।
अतः महचनं गृह्णाण, मया असौ जितुं न शक्य इति भावः । तेन रामेण न
अहम् अन्वभविषि अनुभूतः तेन सह योद्धुम् अक्षम इति । अतो मद्रमनं व्यः
परजितस्य मम दर्शनेन अस्वावशाप्रसङ्गात् इति । वृत्तं पथ्यावक्तुम् ।

Change of V.—स त्वं न अन्वभूत् त्वं अस्तु न अन्वभूः । अनुभूतवत्
अहम् अस्तुम् । स माम् अन्वभूत् ।

Derivation :—अन्वभाविष्ठाः—अनु-भू-कर्मणि लुङ् घास् । पक्षे घन
भविष्ठाः । अन्वभावि—अनु-भू-कर्मणि लुङ् तन् । अनुभूतः—अनु-भू-कर्मणि
लः । अन्वभविषि—अनु-भू-कर्मणि लुङ् इ, पक्षे अन्वभाविषि ।

राम आपनादेक अवगत नदेन, आपनिगु रायचलेन पत्राक्रम
विदित नदेन (तज्जगुह) एरूप कहितेछेन । किङ्क आनि तौशः
पदाक्रम अरुभव करिग्राहि, तनिगु आमाव बलेन विषय जमा
विदित हईछेन ।

Thy power has not been felt by him, nor his by thee. His
power has been felt by me, and mine by him (०५—Thou hast not
been known by him &c. &c.)

36. It consists of three sentences : (1) रामः (कर्त्तृ)
शस्त्रभृताम् (निदर्शि) अध्यङ् (विष) भवति । (2) महिषाः (जमा)

* अन्वाचय=Joining a subordinate fact with a principal
one.

कर्तुं) तं (प्राप्य इत्यस्य कर्म) प्राप्य (व्यम्) न्यचः (विष) भवामः । (3)
 सः (कर्तुं) धनुः (कर्म) अभनक् । मिथिलायाम् (अधि) मखे (अधि) ।
 कन्यायुक्कम्—Adj. to धनुः ।

Prose order :—रामः शस्त्रधृतां अध्वङ् भवति । तं प्राप्य महिषाः
 न्यचः भवामः । (यतः) स मिथिलायां मखे कन्यायुक्कं धनुः अभनक् ।

Substance.—रामो हि शस्त्रानपुणानां श्रेष्ठः । वयं तत्सकारं सुद्रा
 एव । सः मिथिलायाम् यशस्वेन श्रेवं धनुरपि बभञ्च ।

Explanation in tika form :—रामः भवतीत्यस्य कर्तृपदम् ।
 शस्त्रधृतां धातुकाणां मध्ये, निहारि पठौ । अध्वङ् आधिक्येण पूजितः, यदा
 अध्वङ् अधिकः श्रेष्ठ इति यावत् । अधिपूर्वः अचतिः आधिक्ये वर्तते,
 तस्मात् किप् । तं तादृशं वीरं प्राप्य महिषा मादृशाः पुरुषाः, न्यचन्ति अधो
 गच्छन्तीति न्यचः हीना इत्यर्थः । भवामः इति शेषः । निपूर्वकात् अच् धातोः
 कर्त्तुं । कुत इत्याह, यतः स रामः मिथिलायां जनकराज्ये मखे यत्र “यत्रः
 प्रयोऽध्वरो यागः सततमुर्मखः क्रतुः” इत्यमरः । कन्यायुक्कं कन्यार्थे युक्कं
 त्र्यं, वरात् अर्थयङ्स्वरूपं “युक्कं चट्टादिभ्यो देये स्यात् वरात् अर्थयङ्ङिष्ठियाम्”
 इति मेदिनी । धनुः, तदि “यो रौद्रं धनुरारोपितगुणं करोति तस्मै कन्या दीयते”
 इति सूचीकृत्य स्थापितम् । अभनक् अभवान् । भञ्जैर्धङ् । वृत्तं पठ्यावक्तुम् ।

Change of V.—अधीवा रामेण, (भूयते) न्यग्भिः महिषैः (भूयते)
 नि...अभवत्ततः ;

Derivation —अध्वङ्—अधि-अच-किप् । शस्त्रधृताम्—शस्त्र-धृ-
 त् पठौ । न्यचः—नि-अच-किप् । अभनक्—भञ्ज-अङ् द ।

राम अश्वधारी वीरपुरुषगणनेन मध्ये श्रेष्ठ । तांशत्र समीपे मं
 दनं वर्तमानं हीन । तानि मिथिला नगरे वज्रे कञ्जाकुड धनुक
 क्र करिष्याहेन ।

Rama is the best of those who hold weapons. Persons like
 myself are inferior when “encountering” him. He broke in the
 orifice in Mithila, the bow set up as a price for the bride.

* Toll or other duty payable at ferries,

संवितः सहयुध्वानौ तच्छक्तिं खरदूषणी ।

यज्वानश्च समुत्त्वानो यानगोपीत् मखेषु सः ॥ ३७ ॥

Q. Decline अयच् and नच् । Ans : अयच् अयञी ; अधीचः ;
अधीचा अयग्याम् &c. नच् नञी नचः नचम् नञी नीचः, नीचा न्यग्याम्
&c. ३६ ।

37. Principal part :—(1) खरदूषणी (कर्तृ) तच्छक्तिं
(कर्म) संवितः । Adjective to खरदूषणी—सहयुध्वानौ । (2) यज्वानः
(कर्तृ) संविदन्ति । समुत्त्वानः adj. to यज्वानः । (3) यान् (कर्म) सः
(कर्तृ) अगोपीत् । मखेषु अधिकरणे ।

Prose order :—सहयुध्वानौ खरदूषणी तच्छक्तिं संवितः । समुत्त्वानः
यज्वानश्च, यान् मखेषु स अगोपीत् (तेऽपि संविदन्ति) ।

Substance :—खरदूषणी रामस्य युद्धं कृतवन्ती, अतः तौ खलु ज्ञातः
वन्तौ कीदृशो रामस्य शक्तिरिति । यात्रिका अपि तेन रक्षिताः जानन्ति रामस्य
वीर्यम् ।

Explanation in tika form :—न केवलमहं रामशक्तिसर्वैमि, किन्तु
खरदूषणावपि ज्ञातवन्ती इत्याह संवित इति । तेन सह युद्धवन्ती सहयुध्वानो
“सह च” इति युधेः कनिप् । खरदूषणी तस्य रामस्य शक्तिं बलं संवितः ज्ञात-
वन्ती । वर्तमानसामीप्ये इति भूते लट्, “विदि प्रच्छिखरतोनाम् उपमंख्यानम्”
इति नात्मनेपदम् तत्र अकर्मकादिति अनुवर्तते । सुत्वभिः सहिताः समुत्त्वानः
सोमयाजिसहिताः यज्वानः विधिनेष्ठवन्तः आर्द्धिताप्रियश्च इति यावत् । “सुयज्ञो
र्द्धनिप्” इति सुनीतेभूते कनिप् “सुत्वात्वभिषवे कृते” इत्यमरः । संविदन्तीति
वचनं विपरिवासेन व्योज्यम् । तेषां ज्ञाने हेतुमाह, यान् यज्वानः मखेषु इतिषु सः
अगोपीत् अरक्षीत्, तेषां यज्ञे राक्षसहननात् तेऽपि जानन्तीत्यर्थः । काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः । इत्थं पद्यावक्तुम् ।

Change of V :—संविद्यते सहयुध्वभिः तच्छक्तिः खरदूषणायाः ।
यज्वभिः समुत्त्वभिश्च ये अगोपियत तेन ।

Derivation :—संवितः—सम्-विद् लट् तस् । सहयुध्वानौ—सह-युध्

सुखजातः सुरापीतो नृजग्धो मातृधारयः ।

अधिलङ्गं स्त्रियो दीव्य मारव्य बलिवियहम् ॥ ३८ ॥

कनिप् । लट्-सुनोति, सुनुते, लुङ्-असावीत्, असाविष्ट, असीष्ट । अगोपीत्—
गपी लृङ् द ; पले अगोपायोत्, अगोप्सीत् । लट्-गोपायति, लिट्-गोपाया-
ताम्, &c लुगोप ।

यत्र ओ दृश्यं तौशरं महिम्नं युक्तं कविश्रुतं तौशरं भक्तिं जगत्कृत्वा
निदिष्टं हृदयैश्च, मोमवाद्यो वाञ्छिकगण, तौशरनिगदकं यच्छेत्तुं
कवाते ततोश्च भक्तिं अवगतं हृदयैश्च ।

Khara and Dusana who fought with Rama, as well as the priests
and the pressers of Soma whom he protected in the Sacrifice, know
his vigour.

. Q. Show the peculiarity of the sloka. Ans :

यनेन “सुयजोङ्गनिप्” इति सूत्रस्य उदाहरणे प्रदर्शिते । Q. Decline
यज्वन् सुतन् and युध्वन् । Ans : यज्वा यज्वानो यज्वानः यज्वनः यज्वना
यज्वम्याम् &c. *सुता सुतानो सुतानः ; सुतनः सुतना सुतम्याम् &c. युध्वा
युध्वानो युध्वानः युध्वानम् युध्वनः, युध्वना युध्वम्याम् &c । ३७ ।

38. Principal sentences: (1) अधिलङ्गं (व्यं अधि) स्त्रियः
(कर्मपदम्) दीव्य । (त्वमिति कर्तृपदमूढम्) । (2,) मा (व्यम्) बलि-
वियहम् (कर्मपदम्) मारव्याः । Adj to त्वम्—सुखजातः, सुरापीतः नृजग्धः
मातृधारयः ।

Prose order :—सुखजातः सुरापीतः, नृजग्धः मातृधारयः (त्वम्)
अधिलङ्गं स्त्रियः दीव्य ; बलिवियहं मारव्याः ।

Substance :—सुखवेष्टितः त्वम् सुरा पीता, मातृधारं मन्त्रयित्वा, पुत्र-
माणां धरयित्वा लङ्कायामिव रमणीभिः सार्द्धं क्रीडताम्, मा कुतः कलहं बलिना
समम् ।

Explanation in tika form :—जातं सुखम् अस्तेति सुखजातः,
युधि मुञ्चानः, तथा पीता सुरा येन सुरापीतः पीतमदिरः इत्यर्थः । जग्धो

तं भीतङ्कारमाकुश्व रावणः प्रत्यभाषत ।

यातयामं विजितवान् स रामं यदि किञ्चितः ॥ ३६ ॥

मञ्जितो ना मनुष्यो येन स वृजग्धः [सर्वत्र “बाह्मिताग्रादिषु” इति परनिपातः ।
‘अतः, जातसुखः पीतसुरः जग्धवृकः इत्येतानि अपि पदानि भवन्ति ।’ साज्जं
सजं धारयतीति साज्जधारयः, सखी, धारिधातीः शः । * (त्वमिति कर्तृपद-
मूङ्गीयम्) लङ्गायामिति अधिलङ्गम् विभक्तस्यैव्ययीभावः । स्त्रियो दीव्य स्त्रीभिः
क्रीड । “दिवः कर्म च” । इति ‘स्त्रियः’ इत्यस्य क्रीडायां दिव् धातोः वैकल्प्येन
कर्मत्वम् । पद्ये करणत्वम् । तथात्वे स्त्रीभिः दिव्य इत्येवं स्यात् । बलिन
रामेण सह वियङ्गं युङ्गं मारुताः माकापीः । आङ् रभेः लुङि मध्यमपुरुषैक-
वचने । अथवा मा रमाः इति आङ् वर्जितात् रभ् धातोः लुङि । मायोः
अङ्गागम प्रतिषेधः । जम् इति कर्तृपदम् कक्षम् । उतं पथ्यावत्तम् ।

Change of V.—सुखजातेन सुरापीतेन, वृजग्धेन साज्जधारयेष...
स्त्रियः ‘दीव्यत्वात् आरम्भि मा बलिवियङ्गः ।

Derivation.—जग्धः—अट्-क्त । साज्जधारयः—साज्ज- धृ-षिच्-ङ् ।
दीव्य—दिव्-लोटि ङि । लुङ्-अदेवीत् । आरमाः—आ-रभ-लुङ्-शाम् ।

आपनि लङ्कानग्नौते विविधं सुखं उपभोगं, सुवापानं, मयूरं
तज्ज्वं ओ मांसाधारणं करिषां स्त्रीगणैश्च सहितं आत्मानं आत्मानं रत
हतेन ; वलवान् रामचन्द्रश्च सहितं कदाचि युद्धे अयुद्धं हरेद्वनं न ।

Being in enjoyment of pleasures”, drinking wine, swallowing
up men, and wearing garlands, do thou dally with women, Do not
commence a quarrel with the strong.

Q. Parse अधिलङ्गम् । Ans : अव्ययपदम् । अधिकरणे सप्तमी ।

Q. Explain the samas in सुखजातः &c. Ans : वहीत्रादि-
समासः । “बाह्मिताग्रादिषु” इति जातशब्दस्य परनिपातः वैकल्प्यम् । ३८ ।

39. (1) रावणः (कर्तृ) तम् (कर्म) प्रत्यभाषत । आकुश्व—व्यम् ।

* “अनुपसर्गात् लिप्य विन्द धारि पारि वेदि छदेजि चेति स्मृति स्मृति-
अथ” । It takes place after लिप्य &c. not preceded by उपसर्गः ।

भीतङारम्—व्यम् । (2) यदि (व्यम्) सः (कर्त्तुं) रामं (कर्म) विजि-
तवान् । (3°) ततः (व्यम्) किं (कर्त्तुं, 'भूतम्' इति निवापदसूत्रम्) ।
यातयामस् Adj. to रामम् ।

• Prose order :—रावणः भीतङारम् आकुशं तं प्रत्यभाषत । स यातयामं
रामं यदि विजितवान् ततः किम् ?

Substance :—रावणः तं विनिन्दा प्राह अहो कापुरुषोऽसि, यदेवं
भीतिं प्रकाशयसि । परशुरामस्तु ब्रह्म एव, तं यदि कश्चित् जितुं शक्नुयात्
नेतुं प्रमाणम् यत् स सर्वविजयी इति ।

Explanation in tika form :—‘रामः परशुरामं जिगाय’ इत्यत्र
प्रत्युत्तराद् त्वमिति । रावणः, भीतम् कृत्वा उच्चार्य इति भीतङारं, त्वं भीतो-
ऽसि इति कथयित्वा इत्यर्थः । “कर्मण्याक्रोशे कृणुः खसुञ्” * इति भीत-
इत्यस्मात् उच्चारणार्थं कृधातोः आक्रोशे खसुञ् । आकुशं निर्भतस्य तं मारीचं
प्रत्यभाषत प्रत्युच्यते । अथवा तम् आकुशं प्रत्यभाषत ; तम् किम्भूतं ? ‘भीतं
भययुक्तं’, पुनः किम्भूतं ? कारं, यो रथे दुरुषस्यान इत्यादिविज्ञापयितारम् । क
विज्ञाने इत्यस्मात् खजनात् खञ् । किं प्रत्यभाषत इत्याह ; स रावणः यातयामं
ब्रह्म “यातयामस्तु जीवे स्यात् परित्यक्तोऽभिनेऽपि च” इति विप्रः । रामं
परशुरामं यदि विजितवान् ततः किं ? किं भूतम् । तेन किम् उपपद्यते
इत्यर्थः । ब्रह्मजयेन नहि वीर्यं ज्ञायते इति भावः । इत्थं पञ्चावगन्तम् ।

Change of V.—स रावणेन प्रत्यभाष्यत । यातयामः विजितः तेन रामः ।

Derivation :—भीतङारम्—भीत-क-खसुञ् । आकुशं—आ-कुश-
ल्यप् । खट्—कीदृशति, लुङ्—अक्रुचत् । प्रत्यभाषत—प्रति-भाष-लङ् ।
विजितवान्—वि-जि-लृभत् । लुङ्—व्यजिष्ट (निरुपसर्गस्य जिः लुङि-अज्येपीत् ;
खट्—जिगाय जिग्ये)

* In the sense of reviling खसुञ् takes place after क
which means uttering, preceded by its object. (आक्रोश=reviling.)

अघानि ताडका तेन लज्जाभयविभूषणा ।

स्त्रीजने यदि तच्छ्लाघ्यं धिक् लोकं चुद्रमानसम् ॥ ४०

रावण आशटेक ७२ मना करिष्य कहिन, तूहे डोरु । रावण दूत
परभुवायटेक पराजित करिष्याछे वटे किछु आहाते कि पोरुष ।

Pronouncing him to be a coward, Ravana said in reply. What if he conquered Parasu Rama who had grown stale.

Q. Who is referred to here by. रामम् । Ans : See above Q. Comment gram. on भीतकारम् and parse it. Ans : (1) For gram. notes, see above footnote. (2) Parsing—अव्ययपदम् । क्रियाविशेषणम् । ३६ ।

40. Principal Sentences :—(1) तेन (कर्तृ) ताडका (कर्म) अघानि । Adj. to ताडका—लज्जाभयविभूषणा (2) स्त्रीजने (विभवावि-
करणम्) यदि (व्यं) तत् (कर्तृ अववा श्लाघ्यमित्यस्य उत्तमं कर्म) । श्लाघ्यं
(विभ) भवेत् (कश्चं क्रियापदम्) । (3) लोकम् (धिक्-योजे द्वितीया)
धिक् (व्यं, कर्तृ) अस्तु (कश्चं क्रियापदम्) । Adj. to लोकम्—
चुद्रमानसम् ।

Prose order :—तेन लज्जाभयविभूषणा ताडका अघानि । स्त्रीजने तत्,
यदि श्लाघ्यं, तदा चुद्रमानसं लोकं धिक् ।

Substance :—नार्थी हि लज्जाभयविसृग्ध भवति । भारी पराजित
यदि कश्चित् श्लाघ्यते, तदा पृथ्वीयं चुद्रलोकैः, पूणां, ताडशाय धिक् ।

Explanation in tika form :—यमास्यदृशरीयन् प्रत्युत्तरिणा
अघानीति । तेन रामेण लज्जा त्रपा भयश्च शब्दा विभूषणन् अलङ्कारो युस्याः स
स्वभावतः एव लज्जाशीला भीरुश्च इत्यर्थः । स्त्रीत्वात् शीघ्रहीना इति भावः
ताडका अघानि व्यापादिता । कर्मः कर्मणि लुङ् । पक्षे अवधि । स्त्रीकं
गृह्यमपि तत् जननं यदि श्लाघ्यं श्लाघनीयम् लोकैरपि श्रेयः । अथवा भवे
इति क्रियापदम् जघम् तथात्वे 'तत्' इति कर्तृपदम् । तदा चुद्राणि मानसाणि
चिन्तानि यस्मिन् स तं हीनचित्तैः पूरितं स्त्रीकं भुवनं धिक् । "लोकस्तु भुवनं"

यद्गृहेनर्दिनमसौ शरैर्भीरुमभाययत् ।

कुत्रह्यत्रैके रामो भवन्तं पौरुषं न तत् ॥ ४१ ॥

नूने" इति कीदृशः । "उभसर्व्वतसोः कार्य्या धिक्कापय्यादिषु त्रिषु" इति धिक्-
पौमे द्वितीया । धिक् इत्यस्य, अस्तु इति क्रियापदेन अव्ययः । "स्त्रीजनेऽनेन
तत् द्वाव्यं यदि धिक् सुद्रमानसम्" इति पाठे, अनेन रामेण तत् यदि द्वाव्यम्,
तदा सुद्रमानसं तं रामं धिक् इत्येवाव्ययः कर्त्तव्यः । इत्थं पञ्चावक्तृम् ।

Change of V.—स ताडकाम् अवधीत् सञ्जामयविभूषणम् । ...तत् .
द्राघित (कीदृशः) ।

Derivation :—अघानि—इन-लुङ् त कर्मणि । सञ्जा—सञ्ज-अङ् ।
द्राघ्यम्—द्राघ कर्मणि ख्यत् । भयम्—भो-अच् । स्त्री—स्त्री-डुट् । टिलान्
डोप् ।

राम स्वभावतः लज्जाशीला ऽ त्रीरुस्वभावा ताडकाके वध करिग्रा-
हेन, किञ्च एहे निलनोप्र द्वीजनवधव्यापारं ये जगते प्रसंगित ह्य
हीनचेतलोऽपूँर्ण मे जगतेरधिक् । (अथवा वनि केह प्रीति
करे तने सेह हीनचेता लोकेरधिक्) .

Taraka who had for her ornament modesty and timidity was
killed by him. If such an act against a woman be laudable, fie to
the world full of the narrowminded.

Q. Explain the propriety of सञ्जामयविभूषणा । Ans :
यथा स्त्रीणां भयम् अतीव प्रियम् । यथा च न तत् ताभिः कथमपि परि-
वर्ज्यते, तथा तासां सञ्जामये । ताभ्यां विद्युक्तात्म्यां न सा कथमपि इयं,
अतएव सा सञ्जामयाभ्याम् अभिभूता पराजयं स्वेमे इत्यर्थः । ४० ।

41. Principal part :—इति चत् (अभवत्), तत् (कर्तुं) न
पौरुषम् ('तत्' इत्यनेन समानकर्तृत्वम्) भवति । (2) रामः (कर्त्तुं)
भवन्तम् (कर्म) शरैः (करणैः) Adj. to भवन्तम्—गृहेनर्दिनम् and
भीरुम् । Adj. to रामः—असौ ।

Prose order :—असौ रामः कुब्रजयशके गेहेनर्हि नं भीरुं भवन्तं शरैः
अभाययत् यत् तत् पौरुषं न ।

Substance :—निजज्जगद्भ्रातृभिरनुष्ठिते कुत्सिते यस्मै रामशरात् यदि
भवान् भीरुम् आसवान् न तत्र पौरुषं गम्यते । ननु भवान् स्वगृहे एव शूरत्वं
ख्यापयति ।

Explanation in tika form :—असौ रामः कुत्सिता ब्रह्माण-
कब्रह्माः “कुसङ्गग्रामं अन्यतरस्याम्” इति समासान्तश्च । तेषां कुत्सितो यश्च
कुब्रजयशकः तस्मिन् । कुत्सायां कन् । अतएव प्रयोजनाभावात् तत्र समदा-
राक्षसा न गच्छन्ति इति सूच्यते । गेहे स्वगृहे एव नर्हतीति गेहेनर्ही तं स्वगृहं
एव शूरमित्यर्थः । “पार्श्वसमितादयश्च” इति क्षेपे समासः । भीरुं भयशीलं
भवन्तं शरैः बाधैः अभाययत् भायितवान् [यतः शरैश्च एवात्र भयं विवक्षितं न
तु प्रयोजकात् कर्तुः अतएव पुगात्मनेपदे न भवतः] * इति यत् तत् पौरुषं
पुरुषकारः न । युवादित्वात् अण् । भीरुं त्वं रामो यत् भाययामास न तेन
तस्य पौरुषं प्रकटितम् इति भावः । इत्तं पठ्यावक्तव्यम् ।

Change of V.—गेहेनर्ही अमुनाः..भीरुः अभाययतः... इति भवान्
तेन पौरुषेण न (भूयते)

Derivation.—गेहेनर्हि नम्—गेहे-नर्ह-णिनिः (२या । भीरु—भी-
रुः । अभाययत्—भी-णिच्-लङ् । लुङ्—अभीभयत् । ब्रह्मन्—इन्द्र-
मनिन् । पौरुषम्—पुरुष-अण् ।

तुम् केवलमात्रं शृणुहे शूर । तुम्हिं डीरु । तेषामादक राम
कुत्सित ब्राह्मणगण कर्तृक अशुष्ठित बजे शर द्वारा ये डीत करिग्राहे
ताहाते किछुमात्र पौरुष नाई ।

* The causative form of भी is either भीषि or भायि । It
is भीषि when the fear comes directly from the thing that
causes fear, but if it frightens by some instrument then
the form is भायि । Here Rama frightened him by means
of arrows and so is अभाययत् here.

चिरकालोपितं जीर्णं कीटनिष्कुपितं धनुः ।

किं चित्रं यदि रामेण भग्नं चतुर्यकान्तिके ॥ ४२ ॥

It signifies no prowess that Rama frightened thee in the lowly sacrifice performed by the inferior Brahmans, a coward as thou art, counting at home.

Q. Distinguish between भौषयते and भाययति ।

Ans : यदा प्रयोजकात् भयम् आगच्छति तदा पुक् आत्मनेपदञ्च भवति, यदा तु प्रयोजककर्ता द्रव्यान्तरेण भयं जनयति तदा भाययति इत्येवं भवति । अत्र शरैः भौषति जनयति अतः अभाययत् इत्येवं सिद्धम् । Q. Write gram. notes on गेहेनहीं । Ans : See above. ४१ ।

42. Principal part :—(1) रामेण (अनुक्तकर्तृ) यदि चतुर्यकान्तिके (दूरान्तिकार्थे समीपे) धनुः (उक्तं कर्म) भग्नम् । Adj. to धनुः—चिरकालोपितं जीर्णं and कीटनिष्कुपितम् । (2) तत्र (व्यम्) किं (कर्तृ) चित्रं (दिण) भवति ।

Prose order :—यदि रामेण चतुर्यकान्तिके चिरकालोपितं धनुः भग्नं ; तत्र किं चित्रम् ?

Substance :—निष्कटचतुर्याणां पुरतः रामः धनुः बभूव, नेतुं चित्रम् । यतः तदेव धनुः बहुकालं स्थितं जीर्णं कीटदृष्टञ्च भग्नमायम् आसीत् ।

Explanation in *tika form :—“अप्यङ् शस्त्रभृतां रामः” इत्याद्यत्र श्रुत्यन्तरेणाह चिरकालाति । यदि रामेण, कुतूक्षिताः चतुर्याः चतुर्यकाः कुतूक्षयां कन् । तेषां जनकादीनां चतुर्यकाणां अन्तिके समीपे । [“समस्त्यधिकरणं च” इति सूत्रे चकारात् दूरान्तिकार्थेऽपि समीपे भवति ।] चिरकालं उचितं चिरकालं व्याप्य स्थितम् इत्यर्थः । “अत्यन्तसंयोगे च” इति द्वितीया सीमासः । अतएव जीर्णं तथा कीटेः शुष्यैः निष्कुपितम् अनाखादितम् धनुः हरधनुः भग्नम् । तदपि किं चित्रम् नेवास्यमित्यर्थः । ईदृशधनुः भग्नश्चायैव चतुर्याणां कुतूषा । “चित्रं खे तिस्रकेऽप्युते । आलेख्ये कर्षुः” इति हेमः । उक्तं पद्यादुक्तम् ।

वनतापसके वीरौ विपक्षे गलितादरौ

किं चित्रं यदि सावज्ञौ ममृतुः खरदूषणी ॥ ४३ ॥

Change of V.—रामः...धनुः...भगवान् (तेन) चित्रेण मृत्युः ।

Derivation.—उषित—वस-कर्मणि क्तः । जोषं—जृ-क्तः । लट्—जोष्यति
लुङ्—अजर्त्, अजारीत् । निष्कृषितम्—निर्-कृष-कर्मणि क्तः । लट्—
कृषाति लुङ्—अक्रीषीत् । धनुष्—धन-उष् । भगम्—भन्ज-कर्मणि क्तः ।
लट्—भगति, लुङ्—अभाङ्चीत् ।

यद्यपि रामं निमित्तं क्रतुयज्ञधेनं समोपे बलकालेन जीर्णं क्रीड-
नं धनुकं तत्र कविना थाकेन तांशते आच्छेद्यं विषयं किञ्चिद् नैव ।

No wonder if before so many inferior Kshetriyas Rama has bro-
ken the bow that outlined a long time, was worn out, and was eaten
up by worms.

Q. Show the significance of चित्रिक । Ans : क्रीड-
निष्कृषितधनुर्भङ्गान् ये रामं बहुमन्थलेखं ते चित्रियापसदाः इति सूच्यते । Q.
Explain the samas in चिरकालोषितम् । Ans : चिरकालम्
उषितम् इति “अन्त्यसंयोगे च” । इति द्वितीय समासः । (word in the
second case signifying pervasion of time and place are
compounded in a तत्पुरुषसमासः ।) ४२ ।

43. Principal part :—(1) यदि खरदूषणी (कर्तृ) ममृतुः ।
(2) तत् (कर्तृ) किं चित्रम् (विष) भवति । Adj. to खरदूषणी—
गलितादरौ वीरौ and सावज्ञौ । Adj. to विपक्षे—वनतापसके । विपक्षे—
विषयाधिकरणे, गलित इत्यनेन अव्ययः ।

Prose order :—वनतापसके विपक्षे गलितादरौ, वीरौ, सावज्ञौ खर-
दूषणी यदि ममृतुः (तदपि) किं चित्रम् ।

Substance :—चुद्रस्तापसः अयं किं नः करिष्यति इति श्रीदासीनं
प्रकटयन्ती एव वीरौ खरदूषणी रामेण निहतौ । अतः तयोः निहननम् न मे
विषयमावहति ।

त्वञ्च भीरुः सुदुर्बुद्धे नित्यञ्च रणकाम्यसि ।

गुणाद्यामङ्गुषेऽस्माकं स्तौषि शत्रूञ्च नः सदा ॥ ४४ ॥

Explanation in tika form :—‘तंवित्तः सहयुधानी’ इत्याद्यत्वं
ब्रह्मत्वरैवाह वनतापसेति । यदि वने वनस्य वा कुतःसितः तापसः वनतापसकः,
कुतःसायां कन् । तस्मिन्, विपक्षे इत्यनेन एकविभक्तिः, विपक्षे शत्रौ । विषये सप्तमी ।
किमयं करिष्यतीति मत्वा गलितः हतः आदरः चास्या ययोसौ गलितादरी
हतादरी, बीरी शूरावपि अवश्यं सह वर्तमानौ तुल्ययोगे बहुब्रीहिः । सावशौ
विपत्त्यादूराभावात् युद्धेऽपि सावहेलौ खरदूषणी यदि मम तुः युद्धे हतो चेत्,
तदपि किं शिवं नेवाश्रयमित्यर्थः । खरदूषणयोः निह्नने न तयोः निर्दोषत्व-
कारणम् किन्तु तयोः उदासीनत्वम् इति भावः । काव्यालङ्कारमलङ्कारः । ४४
पञ्चावक्रम् ।

* Change of voice :—बीराभ्यां गलितादराभ्यां सावश्याभ्यां खरदूष-
णाभ्यां मन्...

Derivation :—तापसक—(तपस्-अच्) तापस,—कुतःसायां कन् ।
भीरु—अज-रक् । मम तुः—घ-लिट् । लट्—विद्यते ; लुङ्-अमृत ।

धरुं दूषण बीरु हहेलैव वनवासौ तपस्यौ बलिग्रा शत्रून् प्रति
आह्ना ना करिग्रा अनावधानं भावे युद्धं कर्मादे यदि हत हहेग्रा
दाके ताहातेहे वा आश्रयेण विषय कि ?

What wonder is it if the two heroes Khara and Dusana who lost
all importance to an antagonist the low ascetic of a forest and have
died ‘disdainfully.’

७. Parse विपक्षे । Ans : विपक्षेति सप्तमी ‘गलितः’ इति
क्रियया अन्वितत्वम् । यतः क्रियाभावात् न कारकं स्यात्, “क्रियान्वयि कार-
कम् ।” ४३ ।

41. It consists of 4 simple sentences below.

Prose order :—(हे) सुदुर्बुद्धे (1) त्वञ्च भीरुः (भवसि) नित्यं च

शीर्षच्छेद्यमतोऽहं त्वां करोमि क्षितिष्वनम् ।

करिष्यामि वा क्त्वम् विजिघृक्षुर्वनौकसौ ॥ ४५ ॥

(लम्) रणकाम्यसि । (३) अस्माकं गुणान् अपङ्गुषे । (४) सदा नः शत्रून् च सौषि ।

Substance :—रे मूढ ! त्वं भीरुः तथापि आत्मनः भीरुत्वं अन्तर्धातुम् सन्ततं रणमिच्छसि । अस्मात्सदृशानां वीराणाम् गुणान् तिरोधत्से, शत्रु-
गुणां च व्यापयसि इति ।

Explanation in tika form :—क्षितिष्वनेन दुष्टा बुद्धिर्यस्येति तत्-
सम्बोधने, मूढमते ! त्वच्च भीरुः भयशीलः भवसीति शेषः । “भिद्यः क्रुद्धुः कषौ”
इति क्रुः । नित्यच्च “क्वालाभ्रनोरत्नसंयोगे” इति द्वितीया । रणकाम्यसि च
आत्मनः रणमिच्छसि च “काम्यच्” इति आत्मिच्छायां काम्यच् । त्वं भीरुरपि
आत्मनः भीरुत्वं तिरोधातुं सन्ततं युद्धे प्रवर्तसे पराजयश्च लभसे इत्यर्थः । तथा
अस्माकं सतीऽपि गुणान् अपङ्गुषे शीर्षादीन् अपनयसि । तथा सदा नः अस्माकं
शत्रून् सौषि प्रशंससि । शत्रूणां पराजितलम् आत्मनः निर्बीर्यत्वम् अपलपितुम्,
कथयसि यदसौ शत्रु-रक्षाभिरपि दुर्बलं इति भावः । इत्तं पथगार्थकम् ।

Change of voice :—त्वया भीरुषा, (भूयते) ...रणकाम्यसे... गुणा
अपङ्गुयन्ते ? शत्रवः लूयन्ते ।

Derivation. —भीरुः—भी-क्रुः । रणकाम्यसि-रणकाम्य (रण-काम्यच्)
लट् सि । अपङ्गुषे—अप-ङ्गु- लट्-सि । लट्-इति (अदादिः) । सौषि—
सु-लट्-सि, पक्षे लघ्वीपि । लुङ्—लुक्लघ्वीत्, ‘लखीष्ट’ ।

रे मूढमते ! तूहि स्वभावतः भीरुः ; अथच सर्वदा युद्धकाम्यना
करिम् । तूहि सर्वदा आमादिपक्षेण शत्रुपक्षेण अपलापं करिम् शत्रुपक्षेण
वर्णोपानं करिष्यां शक्तिम् ।

‘O thou the evil minded one, thou art timid, and yet often dis-
trest a fight. Ildest our merits, and proudest that of our enemies.

Q. Is there any single substitute for आत्मनः रणम्
रक्षति ? Ans : रणकाम्यसि is the single substitute. It is a
nominal verb (see above.) ४५ ।

45. Principal Sentence :—(1) अतः अहं (कर्तृ) त्वां (उद्दिष्ट कर्म) चितिवर्द्धनं (विधेय कर्म) करोमि । Adj. to त्वां—श्रीर्वर्द्धयम् ।
(2) वा त्वाम् (मुख्य कर्म) कृत्यं (गौणकर्म) कारयिष्यामि । Adj. to अहम्—विजिघृक्षुः । वनीकसी—object to

Prose order :—अतः अहम् श्रीर्वर्द्धयं त्वां चितिवर्द्धनं करोमि ; वा वनीकसी विजिघृक्षुः (अहं) (त्वाम्) कृत्यं कारयिष्यामि ।

Substance :—वधाहं त्वाम् इदानीमेव निहत्य मृत्तिकायां परिणतं करिष्ये । अथवा नाधुना त्वां हनिष्यामि । वधाहंस्त तव जीवितेन यथेच्छं निहंयं व्यवहरन् शत्रुविग्रहे तदेव उपायभूतं करिष्यामि इति ।

Explanation in tika form :—अतः कारणात् अस्मदगुणापवादात् शत्रुनाशनाथ श्रीर्वर्द्धयं शिरश्छेदम् नित्यमर्हति इति श्रीर्वर्द्धयः तम् । “श्रीर्वर्द्धेदात् यत् अ” इति अर्हाथे यत् प्रत्ययः, शिरस् शब्दस्य श्रीर्वादेशः निपातितः । इति भट्टोजिदीक्षितः । अथवा श्रीर्वर्द्धयं, श्रीर्वर्द्धयं यस्मै वा विग्रहः । “उत्तमाहं शिरः श्रीर् मूर्ध्ना ना मलकोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः न हिदेर्णत् । त्वां चितिं वर्द्धयते इति चितिवर्द्धनः मृतः तम्, मृत शरीरस्य भूमौ लीयमानत्वात् । “कृत्यल्युटौ बहुलम्” इति कर्तरि ल्युट् । करोमि शिरश्छेत्वा व्यापादयामि इत्यर्थः । वर्त्तमानसामीप्ये लट् । अथवा वनमेव ओको वासस्थानं ययोः तौ वनीकसी वनवासिनी रामलक्ष्मी विजिघृक्षुः विग्रहीतुं योषयितुम् अभिभवितुमिति यावत्, ईक्षुरहं त्वां कृत्यं करणीयं कारयिष्यामि “इकोरन्त्यतरस्याम्” इति कृधातोः पाणिनी बिकर्म्मकृतः । पञ्चे ‘स्वया’ कृत्यं कारयिष्यामि इति । वधाहंस्त भवतः जीवितं मया दयेच्छं व्यवहर्त्तव्यम्, अतस्तव प्राणैः उपायभूतेः तथाहं करिष्ये यथा शत्रुनिग्रहः स्यात् इति भावः । इत्थं पद्यावक्तुम् ।

Change of V :—श्रीर्वर्द्धयः मया तुं क्रियसे चितिवर्द्धनः, कारयिष्यसे त्वं त्वं कृत्यं विजिघृक्षुषा ।

Derivation :—श्रीर्वर्द्धयम्—श्रीर्वर्द्ध-यत् । चितिवर्द्धनं—चिति-ल्य-ल्युट् (कर्तरि) । कृत्यम्—कृ-क्यप् । विजिघृक्षुः—वि-यङ्+सञ् लट् ।

अतएव आग्नि त्वां मृच्छकर्मणि करिष्या वीनां करिष्य अथवा]

तमुद्यतनिशातासिं प्रत्युवाच जिजीविषुः ।

मारोचोऽनुनयस्त्रासांदभ्यमित्तरो भवामि^{ते} ॥ ४६ ॥

वनवासीवृद्धस्य सहितं युद्धं समग्रं तत्र हारां कार्यं सम्पादनं करग्रहणं
लक्ष्येव ।

Deserve as thou dost decapitation, I shall make thee an 'increment' on the soil of earth. Or desirous of fighting the two dwellers of the forest I shall make thee perform some deed.

Q. Which of the two words viz. वनौकसौ विजिघृक्षुः, and वनौकसां विजिघृक्षुः is correct. Ans : The first is correct. The aphorism न लोकाव्यय निष्ठा खलर्थवृत्ताम्* debars the 6th case-ending. Q. Account for the present tense in करोमि । Ans : See above. ४५ ।

Principal sentences :—(1) मारोचः (कर्तृ) तं (कर्म) व्रासात् (हेतोः ल्यबलोपे वा) प्रत्युवाच । (2) ते (सम्ब) अभ्यमित्रा (विष) (अङ्) भवामि । Adj. to तन्—उद्यतनिशातादिम् । Adj. to मारोचः—जिजीविषुः and अनुनयन् ।

Prose order—मारोचः जिजीविषुः (सन्) व्रासात् अनुनयन् उद्यत-निशातासिं तं प्रत्युवाच (अङ्) ते अभ्यमित्रो (विष) भवामि ।

Substance :—खल्लम् उद्यम्य एषं कथयतः दशाननात् आत्मानं रचितं माह मारोचः, यत्र ते शत्रोः अभिमुखम् गच्छाम्येति ।

Explanation in tika form :—मारोचः जिजीविषुः जीवितुमिच्छः सन् व्रासात् मयुहेतोः अनुनयन् अनुकूलयन्, उद्यतः उत्थापितः निशातः तोष्णः पक्षे निश्चितः, असिर्धेन तम् । “वाङ्मताम्यादिषु” इत्यनेन “निशातास्युद्यतः” इति पादिकं पदान्तरम् । एतेन व्रासहेतुवृत्तः । तं राक्षसं प्रत्युवाच वचन-सुक्तवान् । अङ् ते तव अभिमुखं अभिमुखं अभ्यमित्रं, अभिमुखं अय्यधीभावः । तत् अङ्गमासीति अभ्यमित्राः शत्रुभिमुखगामी भवामि “अभ्यमित्राश्च च” *

* च takes place after अभ्यमित्र in the sense of going

हरामि रामसौमित्रौ मृगो भूत्वा मृगद्युवौ ।

उद्योगमभ्यमित्रौणो यथेष्टं त्वच्च सन्तनु ॥ ४७ ॥

इति चकारात् वत् प्रत्ययः । पदे अभ्यमित्रौयः अभ्यमित्रौचश्च । इत्तं पञ्चापत्तम् ।

• Change of V :—मारीचेन जिजीविषुषा अनुनयता उद्यतनिघातादिः न प्रत्यये । (मया) अभ्यमित्रौच भूयते ।

Derivations : उद्यत—उत्-यम् कर्त्तृचि क्तः । निघात—नि-घो-क्तः पदे—निघ्नित । लट्—श्रुति, लङ्-चकारात्, चकारासीत् । जिजीविषुः—जीव-लङ्-उः । अनुनयन्—अनु नी-बल १मा । अभ्यमित्राः—अभ्यमित्र-यत् ।

मारीच जीवन् वीर्यं करिष्ये अडिमावो हरेण त्रीतिप्रयुक्त उद्योगं नदीर्घ उन्नत, तीक्ष्ण, रावणदेक अनुनयपूर्वकं प्रयत्नं करिष्ये, अस्मि आपन्नं चक्रं जम्बूद्वीपं हरेत् ।

* 'I shall be ready against your enemy', said Maricha supplicating, for fear, Ravana with his sharp sword raised up, desirous as the former was to have his life spared.

Q. Decline मित्र and अभि in the 1st case, and justify the genders. Ans : मित्रं मित्रे मित्राणि । अभिः अभिर्वा अभिनाः । नियति सिद्धति इति मित्रम् । निदधातोः टन् । “ब्रान्ताः” इति ब्रान्त्येन मित्रम् इत्यस्य नपुंसकत्वेम् । ‘अभिः इत्यत्र न न नञसमासः’ तदास्ते ‘अभिरम् इत्येवं स्यात्, अतः “अनेहि पति चित्” इति अभिनातोः इत्यच् प्रत्ययन सिद्धम् इति हरदत्तः । Q. Give the derivative meaning of अभिः । Ans : (The same as above). ४६ ।

47, Principal Sentences :—(1) (चङ्) मृगः (अङ् इत्यनेन एकविभक्तिं) भूत्वा (व्यम्) रामसौमित्रौ (कर्त्तृ) हरामि । Adj. to

well. The indeclinable च indicates that वत् and च (ईन) are as well used. Thus, अभ्यमित्रौयः, अभ्यमित्राः, अभ्यमित्रौचः । (See the next sloka)

रामसौमित्रौ—सुगद्यवौ । (2) तम् (कर्त्तुं) उदयोगं (कर्म) सन्तु । Adj. to उदयोगम्—यथेष्टम् । Adj. to तम्—अभ्यमित्रौषः ।

Prose order :—(अहं) मया भूत्वा सुगद्यवौ रामसौमित्रौ हरामि । अभ्यमित्रौषः तच्च यथेष्टम् उदयोगं सन्तु ।

Substance.—अहं तावत् सुगरूपेण रामलक्ष्मणौ विलीभ्य दूरे नयामि । त्वमपि अवसरे अस्मिन् शत्रुं प्रति प्रतिकूलमाचरितुम् उदयोगो भव इति ।

Explanation in tika form :—अहं मया भूत्वा माधया स्वर्ण हरिषरूपं धृत्वा, मयाः दीव्यतः इति सुगद्यवौ मग इत्यस्मात् दिव धातोः क्तिप् सुगद्यः इति सिद्धम् । सुगद्यारसिकौ इत्यर्थः । “सुगद्युतौ” इति पाठे ‘य अभिगमने’, मगान् योति अभिगच्छतीति क्तिप्प्रत्ययान्तस्य सुगद्यत् शब्दस्य द्वितीयादिवचनरूपम् । रामसौमित्रौ रामलक्ष्मणौ अन्धाचरत्वात् पूजितत्वात् च रामशब्दस्य पूर्वनिपातः । हरामि अन्यत्र नयामि । भविष्यत्सामोऽप्यात् भट् । सुगद्याभिरतौ एनौ मायासूत्रेण अन्यत्र नयामि इत्यर्थः । अमित्रस्य अभिसुखम् अभ्यमित्रम्, अभिसुख्येऽव्ययीभावः । अभ्यमित्रम् च लङ्कामीति अभ्यमित्रौषः शत्रुभिसुखगामी । “अभ्यमित्राङ्क च” इति चकारात् लङ् (इङ्) । तच्च यथेष्टं यथारुचि उदयोगम् आरम्भम् सन्तु आरम्भम् । ततोति लोटि ।

Change of V.—श्रीयते...सूत्रेण...उदयोगः अभ्यमित्रौषेण यथष्टः । तया सन्त्यताम् (सन्तापयताम् वा) ।

Derivation.—हरामि—ह-लट् । लुङ्—अहोषीत् अहत् । सुगद्यवौ—सुग-दिक्-क्तिप् । अभ्यमित्रौषः—अभ्यमित्र-ख्यु । सन्तु—सम्-तन् लोट् ङि । लुङ्—अतनीत्, अतानीत्, अतत, अतनिट् ।

आमि मृगं हृष्टा मृगशारसिक रामलक्ष्मणवदेक हरणं करिष्ये । आपनि अङ्गुष्ठं विक्रमे गमनं करिष्ये विशेषं पठे । आपनि अङ्गुष्ठं आपनि अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठं, मेहेरूपं कार्यं अनुष्ठानं करुणम् ।

Becoming a deer I shall ‘decoy’ Rama and Lakshmana the son of Sumitra, who are fond of sporting, and you with a view to act against your enemy may under take any thing you like.

ततश्चित्रीयमाणोऽसौ हेमरत्नमयी स्रगः ।

ययांसुखीनः सीतायाः पुद्गुर्वे बहु लोभयन् ॥ ४८ ॥

Q. Account for राम being placed first in the Samas. Ans : “अन्त्याचतरम्” “अभ्यर्हितञ्च” इति रामशब्दस्य अन्त्याच-
तरत्वात् अभ्यर्हितत्वाच्च (पूजितत्वात्) पूर्वनिपातः । Q. Write gram-
matical notes on the formation of अभ्यर्हितवौषः । Ans : See
above ४७ ।

48. Principal part :—ततः (व्यम्) असौ (कर्तृ) स्रगः (असौ
इत्यनेन एकविभक्ति) सन् पुद्गुर्वे । adj. to स्रगः—हेमरत्नमयः । Adj. to
असौ—चित्रीयमाणः, ययांसुखीनः and लोभयन् । सीतायाः (स्रग्व) अयतः
इत्यनेन अन्वयः । बहु—Adv.

Prose order :—ततः असौ हेमरत्नमयः स्रगः (सन्) चित्रीयमाणः,
सीतायाः (अयतः) ययांसुखीनः इव बहु लोभयन् पुद्गुर्वे ।

Substance :—ततोऽसौ मारीचः सुवर्णादिनिर्मित इव स्रगः सन्
सर्वेषां विषयम् उत्पादयन् सीतायाः पुरतः स्वरूपः सुकुर इव प्रतीयमानः
दर्शकान् विमोहयन् विचचार ।

Explanation in tika form :—ततः वचनानन्तरम् असौ मारीचः
हेम च इवञ्च हेमरत्नं, तयोर्विकारः हेमरत्नमयः सुवर्णरत्नमयः स्रगः सन् माधया
इति शेषः । “मयङ् वैतथीः भाषायामभवाच्चादमयोः” * इति विकारे मयट् ।
चित्रं कुर्वन् चित्रीयमाणः विस्मयं कुर्वन्, हेमरत्नमयत्वादिवि भावः । आश्चर्या-
यां चित्रङ् इत्यस्मात् क्वचि ज्ञानञ्च । ऊकारात् आत्मनेपदम् । ** सीतायाः

* The affix मयट् optionally takes place in modern
Sanskrit in the sense of ‘transformation’ or ‘a part’ after
words not signifying food or cloth. Thus अश्वमयम् । The
other form आश्वनम् ।

** “नमो हरिव चित्रङ् क्वच” । क्वच् comes after नमस् हरिवस्
and चित्र to signify action. The letter ङ् in चित्रङ् is

तेनादुक्षयद्रामं मृगेण मृगलोचना ।

मैथिली विपुलोरस्कं प्रावुवूर्धुर्मृगाजिनम् ॥ ४८ ॥

चरतः । यथासुखीनः प्रतिविम्बायः आदर्श इति यावत् । इव, प्रतिविम्बायः सुकर इव भूला इत्यर्थः । इवशब्दलोपः द्रष्टव्यः । यथासुखीनशब्दस्य निष्कर्षः एतर्था यथा, सुखस्य सदृशं यथासुखं, यथासुखं दर्पणादिस्थाप्रतिविम्बं, निपातनात् सादृश्येऽप्ययीभावः । दृश्यते चर (असी वा इति केचित्) इति दर्शनः । मृगस्य रत्नमयत्वेन खल्वतया यथासुखं दृश्यतेऽव इति यथासुखीनः “यथासुखस्य सुखस्य” दर्शनः खः * इति खः । यथासुखीनशब्दोऽभिमुखमात्रेऽपि वर्तते, योताभिमुखः भूला इत्यर्थः, इति भरतः । बहु लोभयन् सुष्ठु स्मृष्टं जनयन् पुष्टुवे भनति ख । इत्थं पठ्यावक्तव्यम् ।

Change of V.—चित्रीयमाद्येन अमुना देवदत्तमयेन मृगेण यथासुखीनेन...लोभयता ।

Derivation.—चित्रीयमाद्यः—(चित्र-कृच्) चित्रीय-प्रानच् । यथासुखीनः—यथासुख-खः । पुष्टुवे—मु-लिट् ए । लट्-भवते, लुङ्—असीट । लोभयन्—लुभ्-चिच्-प्रत्ययः ।

अनन्तरं मारीचं सुवर्णमयं मृगेण रूपं धारणं करतुं विनियोजितं करिष्यामि । लोभोऽङ्गपादनं पूर्णं जीतुं सन्मुखे लभ्यते करिष्येति लाजिनः ।

The golden deer set with gems frisked about before the eyes of Sita, exciting wonder, and producing great desire in her.

Q. Give the etymological meaning of यथासुखीनः and चित्रीयमाद्यः Ans : See above, ४८ ।

49. Principal part :—मैथिली (प्रयोजककर्त्री) मृगेण (मृगेण)

significant of चान्वयेपद । क & च eliding (रत्) there remains य । Thus नमस्तुति वरिषस्तुति चित्रीयते ।

* ख (ईन) comes after यथासुख and सन्मुख in signifying in what is seen the similar face or all faces.

रामम् (कर्म-) अदुष्ययत् । Adj. to मैथिली—सगर्भोचना and प्रावृषः ।
Adj. to सुगेष—तेन । सगर्भिन—object to प्रावृषः । Adj. to
रामम्—विपुलीरक्तम् ।

Prose order :—सगर्भोचना मैथिली सगर्भिन प्रावृषः तेन सुगेष
विपुलीरक्तं रामम् अदुष्ययत् ।

Substance :—यद्य हरिश्चन्द्रना सीता सगर्भं परिधातुम् रामस्य
मानसं हरिश्चन्द्रोदासकं कर्तुम् इत्येष ।

Explanation in tika form :—भगवत् सीतने, सगर्भोचने, ते इव
लोचने यस्याः सा सगर्भोचना हरिश्चन्द्रना, “सप्तस्युपमानपूर्वस्य च उत्तरपद-
लापः” इति उत्तरपदलापो बहुव्रीहिः । मैथिली मृगस्य गर्भिनं कर्म “गर्भिनं
कर्म कृतिः स्त्री” इत्यमरः । प्रावृषः प्रावरीतुं परिधातुमिच्छुः सती, प्र-वाङ्
इत्येताभ्यां परात् ङङ्धातोः सनन्तात् उः प्रत्ययः । तेन सुगेष हरिश्चन्द्रेन “दिवः
कर्म च” इति चकारात् करणसंज्ञा । विपुलं विपुलीरक्तम् उरः वक्षःस्थलं, यस्य
तथोक्तः विपुलीरक्तः तम् विशालवक्षःस्थलम् “उरः प्रभृतिभ्यः कप्” । इति
कप् । रामम् [अदुष्ययत् इत्यस्य अणिकर्तुः कर्मवम् ।] अदुष्ययत् क्रीडितु-
मिच्छामकारयत् । सगर्भतामप्रमितिं प्रयुक्तवती इत्यर्थः । दिवः सनन्तात् यस्यात्
लङि कपम् । इत्थं पठ्याचक्षम् । *

Change of V :—अदुष्ययत् रामः सगर्भोचनया मैथिल्या विपुलीरक्तः
प्रावृषा । *

Derivation :—अदुष्ययत्—(दिव्-मन्) दुष्य-विच् लङ् ढ ।
मैथिली—मिथिल-अपसायं वच्-ईप् । प्रावृषः—प्र-वा-ठ-सन्-उः । अगि-
नम्—अल-इनच् ।

हरिश्चन्द्रना मिथिलतनया सीता मृगचर्म परिधानाभिलाषे विशाल-
वक्षःप्रावृषलक्षके उक्ता मृगेश सहित मृगशक्रोडिय आसक्त कर्त्रिते
उद्यत इहेलेन ।

Sita the daughter of the king of Mithila, wishing to put on the
skin of the deer, caused in broad-chested Rama the desire of ‘sport-
ing with it.

योगक्षेमकरं कृत्वा सीतायाः लक्षणं ततः ।

मृगस्यानुपदी रामो जगाम गजविक्रमः ॥ ५० ॥

Q. Account for the 2nd case in रामम् and the 3rd case in मृगेष । Ans : गति बुद्ध्यादिना अकर्म्मकधातोः "अधिः" अन्तावस्थायां यः कर्ता तस्य चिचि कर्म्मत्वम् । इति रामम् इत्यस्य कर्म्मत्वम् । अतः "दिवः कर्म्म च" इति यत् दिव् धातोः वैकल्येन सकर्म्मकत्वं विवक्षितं तदत्र न । अतः अत्र मृगेष इति करणत्वमस्ति न तु कर्म्मत्वम्, दिव् धातोरेव अकर्म्मकत्वविधानात् । Q. Give the derivative allusion in मेधिलो । Ans : अग्निषु अनायम् आचरतः तैश्च निहतस्य राशौ निम्नं देहमन्यन्तात् उत्पन्नतया जनकः मिथिलास्थाम् अवाप । तथाहि "अराजकमव नृणां मन्यमानाः महर्षयः देहं मन्यन्तुः अ निम्नैः सन्तानः समजायत । मयनम् मिथिलो जातः मिथिला येन निर्मिता । अन्मना जनकः सोऽभूत् वेदेऽभूत् विदेहजः ।" इत्यादि । ४६ ।

50. Principal part :—ततः रामः (कर्तृपदम्) जगाम । Adj. to रामः—अनुपदी and गजविक्रमः । Incomplete verb—कृत्वा । लक्षणम्—object to कृत्वा । योगक्षेमकरम् adj. to लक्षणम् ।

Prose order :—ततः गजविक्रमः रामः लक्षणं सीतायाः योगक्षेमकरं कृत्वा मृगस्य अनुपदी जगाम ।

Substance :—अथ करीव विक्रमान्वितः रामः सीतायाः संरक्षणे लक्षणं विनिष्पुज्य मृगान्वेषी ययौ ।

Explanation in tika form :—ततो द्यूषानन्तरं गजस्य विक्रमः गजविक्रमः, स इव विक्रमो यस्य स गजविक्रमः इति पदार्थः गजराजगामी वा, "सतस्युपमानपूर्वस्य च उत्तरपदलोपः" इति उत्तरपदलोपः सम्भवः । रामः लक्षणं सीतायाः रूपवत्ताः, योगः फलपुष्पादेरलम्बस्य साधनम् "योगी-ऽपूत्रार्थसंप्राप्ति" इति मेदिनी । खेमः शरीरादेर्वेधस्य पालनं "खेमोऽस्त्री सञ्चरत्येव" इति मेदिनी । तौ करोतीति योगक्षेमकरः तम् इति पालनहेतुभूतं कृत्वा विधाय, "कृत्वा हेतु पाप्मोऽस्यानुलोम्येव" इति हेतौ टः प्रत्ययः । मृगस्य

स्वायं स्वायं कचिदयान्तं क्रान्त्वा क्रान्त्वा स्थितं कचित् ।

वीक्षमाणो मृगं रामश्चित्तवृत्तिं चिन्तयति ॥ ५१ ॥

अनुपदं यातीति अनुपदो चलेष्टा सन् "अनुपदलेष्टा" इति निपातनात् इन् ।
जगाम ययौ । मृगान्वेषी प्रस्थित इत्यर्थः । इत्थं पठ्यामन् ।

Change V.—अनुपदिना रामेण जगाम गजविक्रमं ।

Derivation :—योग—युज-घञ् । लट्—युनक्ति, युङ्क्ते । लुङ्—
अयुजत्, अयौजोत्, अयुक्त । अनुपदो—अनुपद-इन्, निपातः । जगाम—
गमेर्निट् । लुङ्—अगमत् ।

गजगतिं रामोऽस्य लक्ष्मणक जीवितं अत्राजान नाथेन उ मरीर
व्रता कार्थे निवृत्त करिष्या मृगैर अत्यवधार्य भयन करिणेलन ।

Afterwards enjoining Lakshmana to protect Sita's person and
supply her wants Rama in 'elephants' strides went in search after
the deer.

Q. Explain योगचेमकरम् । Ans : See above. Q. Show
the significance of गजविक्रमः । Ans : पदविशेष धरातलम्
प्रकल्पयन् इत्यर्थः । अथवा यथा गजः बान्धवगतिं सङ्गते तथा मृगस्य द्रुतगमनम्
असङ्गमान इत्यर्थः ।

51. Principal part :—रामः (कर्तुं) चिन्तयति । Adj. to
रामः—वीक्षमाणः । मृगम्—वीक्षमाणः इत्यस्य कर्मपदम् । Adj. to मृगम्—
यान्तम् and स्थितम् । स्वायं स्वायं—adv. क्रान्त्वा क्रान्त्वा—incomplete
verbs. कचित् (adv.)

Prose order—कचित् स्वायं स्वायं यान्तं, (तथा) कचित् क्रान्त्वा
क्रान्त्वा स्थितं चिन्तयति मृगं वीक्षमाणः रामः चिन्तयति ।

• Substance :—मृगः कचित् स्थित्वा चिन्तयति कचित् वा वारं वारम्
उत्सृज्य स्थितः । इत्यमरद्रुतमाधरन् मृगमवलोक्य रामः विषयम् गतः ।

Explanation in tika form :—कचित् प्रदेष्टे स्वायं स्वायं स्थित्वा
स्थित्वा यान्तं गच्छन्तं, तथा कचित् प्रदेष्टे क्रान्त्वा क्रान्त्वा उत्सृज्य उत्सृज्य

चिरं क्लिप्तिवा मर्माविद्रामो विलुभितप्रवम् ।

शब्दायमानमव्यात्सोत् भयदं क्षणदाचरम् ॥ ५२ ॥

क्लिप्तम् “आभीक्ष्ण्यं चसुल् च” [आभीक्ष्ण्यं पीनःपुच्छं द्योत्ये चसुल् स्यात् क्वा च] इति पूर्वत्र चसुल् ; परत्र लाच् । एवं चित्रा चद्रता इति : शरीरक्षेत्रे बल्य तथाभूतम् । “आलेख्याद्यर्थोः चितम्” इत्यमरः, “तिलकाक्षेप्योः पुंसि कञ्” राहुतयोरपि इति च मेदिनी । मृगं वीक्षमाणः पश्यन् रामः विसिन्धिये विलितः । नैतम् चेष्टादिकं मृगेषु सम्भवति इति शिक्षाप्रदोऽभूत् इत्यर्थः ।

Change of V.—रामेण वीक्षमाणेन विसिन्धिये ।

Derivation.—स्त्रायम्—स्त्रा-चसुल् । लुङ्—अव्यात् । कान्ता—कम्-क्ताच् । पक्षे क्रमिता । लृट्—कामति काम्यति, क्रम्यति । लुङ्—चक्रमोत् । वीक्षमाणः—वि ईच-ज्ञानच् । लट्—ईक्षते ; लुङ्—ऐक्षिष्ट ; लिट्—ईक्ष-चक्रे । विसिन्धिये—वि-अि-लिट् ए । लट्-अयते । लुङ्-अजेष्ट । मृग—मृग-कर्मणि कः ।

कोषां वा श्विरं शक्तिरा इठां चलिते लागिल, कोषां वा लाकहिंते लाकहिंते इठां श्विरं ईहेल । एहेरूप विचित्रगतिं नृप अवलोकन करिष्या रामचन्द्र विस्मित इहेलेन ।

Rama wondered looking at the stag with its amazing actions, the latter sometimes suddenly running after it had stopped repeatedly, and again suddenly stopping after it had run long.

Q. Account for ज्ञानच् in वीक्षमाणः । Ans “लक्षणेः क्रियायाः” क्रियायाः परिचायके इतो च अर्थे वर्तमानान् कर्तो लट् श्रद्धा ज्ञानचो क्तः । हेतुः फलं कारयच्च । अत्र वीक्षणं विजयं प्रति हेतुः, अतः क्रियाइतो आत्मनेपदिनः ईच चातो ज्ञानच् ।

52. Principal part :—रामः (कर्म) क्षणदाचरं (कर्म) मव्यात्सीत् । Adj. to रामः—मर्मावित् । Adj. to क्षणदाचरम्—विलुभितप्रवम्, मव्यायमानं and भयदम् । चिरम्—अत्यन्तसंघीर्षे । क्लिप्तिवा incomplete verb (अयम्) ।

Prose order :—मर्त्यावित् रामः चिरं क्षिप्रित्वा विलुभितश्च मर्याद-
मानं भयदं चण्डाचरम् अव्यात्सीत् ।

Substance :—मर्त्यवेधनपटुः रामः आयासम् अवाप्य पश्चात् भौषणं
तुं राक्षसं विव्याध । राक्षसस्य गर्जनमकरोत् ।

Explanation in tika form :—मर्त्यावि विध्यति इति मर्त्यावित्
सन्धिस्थानवेधनशोलः, “नङ्ङितो”त्यादिना* क्षिपि परे पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् ।
अथवा मर्त्यैः, तत्र वेत्ते रूपम् । रामः चिरं कालम्, अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया । क्षिप्रित्वा मङ्गलं कालम् आयस्य शान्तिं भूत्वा इत्यर्थः । विलुभितः
व्याकुलितः श्वः गमनं यस्य तथाभूतं मर्त्यताडनात् व्याकुलगतम् । “लुभो
विमोहने” (विमोहनं व्याकुलीकरणम्) तस्मात् लु इट् । तथा मर्यादयन्तर्ग
मर्यादं कुर्व्याचं “मर्यादेरकलङ्गाधकच्छमेधैः करणे” इति क्यङ् । भयदं भयङ्करं
मृगस्य मर्यादक्रियाया वा विशेषणम् । चणम् उत्सृष्टं निष्पापारस्थितिं † वा
ददातीति चण्डा रात्रिः तत्र चरतीति टः । चण्डाचरं निशाचरं अव्यात्सीत्
विह्वलम् । व्यधे लुङि ।

Change of V.—मर्त्याविधा रानेन विलुभितश्च मर्यादमानः अव्याधि
भयदः चण्डाचरः ।

Derivation :—क्षिप्रित्वा—क्षिप्र-त्वाच्-पठे क्लृप्ता । लट्—क्षिप्रति
लुङ्—अङ्गीरोत्, अङ्गितम् । विलुभित—वि-लुभ (तुदादिः) क्तः । लट्—
लुभति । अव्यात्सीत्—व्यध-लुङि । लट्—विध्यति । भयदम्—भव-दा-क् ।
चण्डाचरम्—चण्डा-चर टः । . .

मर्त्यवेधनेन निपुणं रामं तत्र बलवान् क्रुशं शीकरं करिष्या व्याकुल-
पतिं शङ्काग्रमानं भीष्मं निशाचरं के विह्वलं करिष्या ।

Rama who was expert in piercing vital parts, struck, after long
trouble, the fearful roaring night-ranger of anxious gait.

* “नङ्ङि इति इति व्यधि इति इति तन्निष्ठा” क्षिप्रान्ते एव परे पूर्व-
पदस्य दीर्घः । यथा उपानह, नीहन्, प्राहय, मर्त्याविध, नीहय, अतीवह,
परीतम् ।

† “चण्डवृत्तानि भवतः” शकुन्तला । चणं निषन्दमिच्छति ।

श्रुत्वा विस्फूर्ज्युप्रख्यं निनादं परिदेविनी ।

मत्वा कष्टयितं रामं सौमित्रिं गन्तुमैजिहत् ॥ ५३ ॥

Q. Distinguish between विलुभित and विलुब्ध । Ans :
“लुभी. विमोहने” । व्याकुलीकरणं लुब्धातीः इट् स्यात् न तु गाह्ने (greediness) गाह्ने न लुब्धः । Q. Decline the base of मन्धावित् ।
Ans : व्यध् घातोः किपि मन्धाविध् इति शब्दः स्यात् । रूपं यथा, मन्धावित्
मन्धाविधौ मन्धाविधः इत्यादि । विदघातोः किपि मन्धाविद इति शब्दः । तस्य
रूपं यथा, मन्धावित् मन्धाविदौ मन्धाविदः &c. ५२ ।

53. Principal part :—मैथिली (कर्त्री) सोमित्रिं (कर्म) गन्तुम्
(व्यम्) ऐजिहत् । Adj. to मैथिली—परिदेविनी । श्रुत्वा and मत्वा are
incomplete verbs. निनादं object to श्रुत्वा । विस्फूर्ज्युप्रख्यं Adj.
to निनादम् । रामम् obj. to मत्वा । कष्टयितम्—Adj. to रामम् ।

Prose order :—विस्फूर्ज्युप्रख्यं निनादं श्रुत्वा रामं कष्टयितं मत्वा
परिदेविनी (मैथिली) सोमित्रिं गन्तुम् ऐजिहत् ।

Substance :—वञ्जनिनादसदृशं शब्दम् आकर्ष्यं सीता विलुपनी
अतर्कयत् यथा रामो विपन्न इति, अतः सा स्वप्नं गमनाय अनुवृत्ती ।

Explanation in tika form—विस्फूर्ज्युः वञ्जनिर्घोषः “स्फूर्ज्युः
वञ्जनिर्घोषः” इत्यमरः । तेन प्रख्या सादृश्यं यस्येति विस्फूर्ज्युप्रख्यः वञ्जनिर्घोषः
सदृशः तथाभूतम् । [“टितोऽयुच्” * इति अयुच् प्रत्ययः] निनादं शब्दं
“नो गद नद पठ स्वनः” इति अप् प्रत्ययस्य विकल्पविधानात् पठे घञ् । **
श्रुत्वा आकर्ष्यं कष्टयितं कष्टयितं विपदापन्नमित्यर्थः । “टितोऽयुच्”

* Roots having टु before them for the purpose of elision, will have अयुच् for an affix. Thus टु वेष्टं कल्पवे
being in गण we can form वेपयु । Again टु चो स्फूर्जं वञ्जनिर्घोषः,
and so is स्फूर्ज्युः ।

** निबदः निनादः, निनदः निनादः, निपठः निपाठः, निखनः निखानः

एष प्राहविजाभ्योदनादी भ्राता विरोति ते ।

ज्ञातेयं कुरु सौमित्रे भयात् त्रायस्व राघवम् ॥ ५४ ॥

आदिना द्वितीयासमासः । रामं मत्वा बुद्ध्वा परिदेविनी परिदेवनश्रीया निष्-
पन्नो इति यावत् । सौमित्रो सौमित्रिं सख्यं “वाङ्मादिभ्यश्च” † इति अप-
राधे इज् । गन्तुं ऐजिहत् सिटाम् अकारयत् । बन्धु वत्स इतं भातरं विपद्वाः
अस्मिन्नायस्व इत्यादि कथनेन सख्यं समनोद्यतं अकार इत्यर्थः । ईदृशानां
भुक्तिः ।

Change of V.—परिदेविन्या सौमित्र्या ऐजि ।

Derivation :—विस्फुज्जु—वि-स्फुज्ज-अद्युच् । स्फुज्जति अस्फुज्जीत् ।
प्रख्या—प्र-ख्या-भावे क् । निनाद्—नि-नद-अञ्, पक्षे निनदः (अप्) । परि-
देविनी—परि-देव-घिनुष् स्त्री ईप् । ऐजिहत्—ईङ्-घिष् लुङ् ।

• वञ्चनिर्दोष सद्गुणमसौ श्रानि श्रवणं पूर्वकं सीता, राम विपदापन्न
इहोत्सह्यन एहैरूप विवेचना करिष्या विलाप करिते करिते लक्ष्मणके
तनोय साहाय्यार्थं प्रमनोदयत करिते मच्छेष्टे हहेलैन ।

Hearing the sound like thunder bolt and so thinking Rama was
in trouble, Sita lamented and persuaded Lakshmana the son of
Samitra to follow.

Q. Explain the significance of सौमित्रम् । Ans :
सुमित्राग्रज्य प्रदीनात् तस्य विमादतनयत्वं ज्ञातम् । अतः रामपरित्रापं तस्य
सौदासीन्यं विवर्चयतम् । Q. Expound the Samas in कट-
यितम् । Ans : See above. ५१ ।

54. Principal sentence :—(1) ते (सख्य) साता (कर्तृ)
विरोति । Adj. to साता—प्राहविजाभ्योदनादी । (2) (त्वम्)
ज्ञातेयम् (कर्म) कुरु । (3) राघवं (कर्म) भयात् (अवादाने) त्रायस्व ।
सौमित्रं—सख्योपने ।

† The patronymic affix इज् takes place after नाङ् चूङ्
वर्षाया सुमित्रा &c ।

Prose order :—সৌমিষে ! প্রাঙবিজ্ঞানীদনাদী এষ তে ভাতা বিরীতি,
জ্ঞাত্যে কুহ, রাঘবে ভয়াত্ ত্রায়স্ব ।

Substance :—বত্স লক্ষ্যে ভাতা তে বর্ষামিষ ইব রাঘং করীতি,
সাহায্যকং ক্রত্বা আত্মীয়তাং বিধেহি ভাতরং ত্রায়স্ব বিপদাঃ ইতি ।

Explanation in tika form—ভীঃ সৌমিষে লক্ষ্যে ! প্রাঙবি
জ্ঞানঃ প্রাঙবিজ্ঞঃ সমস্তাং জনৈঃ উঃ । “প্রাঙট্ ব্রহ্মকালদিবাং জেঃ” * ইতি
সমস্তাঃ অলুক । য আত্মী অত্মীহঃ সৌমিষেতি বিশেষণসমাসঃ । তদ্বত্ নটতীতি
“কর্ণার্থ্যপমানৈঃ” ইতি ঞিনিঃ । বর্ষাংকালীনসেচগত্মীরশ্মনিঃ ইত্যর্থঃ । “স্নিগ্ধাং
প্রাঙট্ স্নিগ্ধাং মূষ্মি বর্ষাঃ” ইত্যমরঃ । এষ তে ভাতা রামঃ বিরীতি প্রোচ্যতে ।
তত্ জ্ঞাত্যে জ্ঞাতিকর্ম্ম জ্ঞাতিভাবং বা কহ আচর । বিপদাপন্নস্য তস্য সহা-
যতাং ক্রত্বা আত্মীয়কর্ম্ম কহ ইতি ভাবঃ । “কপিপ্রাত্মীর্ডক্” ** ইতি ঙক্
প্রত্যয়ঃ । তথার্থে রাঘবে রামং ভয়াত্ ত্রায়স্ব রচ ।

Change of voice :—এতেন প্রাঙবিজ্ঞানীদনাদিনা ভাতা বিহর্যতে ।
ক্রিয়তাম্ । রাঘবঃ ত্রয়া ত্রায়তাম্ ।

Derivation :—প্রাঙবিজ্ঞ—প্রাঙব্+জ্ঞ উঃ । অত্মীহ—অত্ম+দা+হঃ ।
বিরীতি—বি+হ-লট্+তি । পবে রবীতি । লুঙ্ অরীত্+লীত্ । জ্ঞাত্যেত্ম—জ্ঞাতি-
র্ডক্ । ত্রায়স্ব—ত্রৈ+লীট্ স্ব ।

এই ভোমার ভাতা বর্ষামেঘনিদানে চীংকার করিতেছেন ।
সৌমিষে ! তুমি আত্মীরে কর্য্য কর । রাঘবকে বিপদ হইতে
রক্ষা কর ।

This your brother cries roaring as cloud in rains. Do thou, O son
of Sumitra, the duty of 'a kinsman' ; save Rama the descendant of
Raghu from the danger.

* There is no elision of the 7th case in প্রাঙব্+ব্রহ্মদে-
বাক, and দিব্ preceded by the word জ in a samas. Thus
প্রাঙবিজ্ঞঃ, ব্রহ্মবিজ্ঞঃ, কাশীজঃ, and দিবিকঃ ।

** জাপেয়ম্ ।

रामसंघुषितं नैतन्मृगस्यैव विवक्षिषोः ।

रामस्वनिनिसङ्काशः स्वान इत्यवदत् स ताम् ॥ ५५ ॥

Q. Show the gram. Relation of प्राडिषि । Ans : ऋषि-
करीष कारकत्वात् क्रियया एव अस्य अन्वयित्वम्, यतः “क्रियान्वक्ति कारकम् ।”
यतः ‘नादौ’ इत्यनेन अस्य अन्वयः । Q, Correct वर्षाणाम् । Ans :
“अप सुमनम् समा सितका वर्षाणाम् बहुत्वञ्च” इति बहुवचन विधानात् ‘वर्षासु’
इत्येवं स्यात् ॥ ५४ ॥

55. Principal sentence :—सः (कर्म) ताम् (गौणं कर्म) इति
(मुख्यं कर्म) अवदत् । Sub-sentence (1) एतत् (कर्म) राम-
संघुषितं (एतत् इत्यनेन एकविभक्ति) न (भवति) । (2) मृगस्यैव स्वानः
(भवति) । Adj. to मृगस्य—विवक्षिषोः । Adj. to स्वानः—रामस्वनिनिस-
ङ्काशः ।

Prose order :—एतत् रामसंघुषितं न ; (एव) विवक्षिषोः मृगस्यैव
रामस्वनिनिसङ्काशः स्वानः (भवति) इति स ताम् अवदत् ।

Substance :—योऽयं शब्दः सूयते नार्यं रामस्य, किन्तु मृगस्यैव । स
तत् रामस्वनिनम् अनुकुर्वन्तः एवं रीतिः । यतः स मायामृगः अस्मान् बहुयितु-
कामः ।

Explanation in tika form :—एतत् रामस्य संघुषितं रामसंघुषितं
रामशब्दितं न भवति । घुषिरव विशब्देन अर्थात् शब्देन प्रकटीकृताभिप्राये प्रयुक्तः
अथवा संघुषितमित्येवं स्यात् । किन्तुदित्याह । एव विवक्षिषोः कृत्ययितुमिच्छोः
[वच वचने इति शौरादिकस्य मननस्य रूपम् । किञ्चित् “ वच गतो
भोवादिर्कः तस्य, अनेकार्थत्वात् प्रत्यक्षेणैव वचने इत्याहः ” इति वच-धातोः
अनि उःप्रत्ययः । मृगस्य जलोः, रामस्य स्वनिनं शब्दितं नैव तुल्यः रामस्वनिन-
सङ्काशः, नित्यसमासः । रामशब्दतुल्याः इत्यर्थः । “स्युक्तरपदे त्वमी । निभ
धंकाश नीकाश प्रतीकाशीपमादयः” इत्यमरः । स्वानः भनिः भवतीति शेषः ।
‘ज्ञान निधीष निर्वीद नाद निस्वान निस्त्रिणाः’ इत्यमरः । इति वाक्यं स ऋषयः
ताम् सीताम् अवदत् कथयामास ।

आप्यानस्त्यकण्ठांसं रुषितं सहितुं रणे । .

प्रोर्णवन्तं दिशो बाणैः काकुत्स्थं भीरु कः चमः ॥ ५६

Change of V :—एतेन रामसंघषितेन (भूयते) रामस्वनिर्मुखाग्रं
'स्वानेन' (भूयते) इति तेन सा औद्यत ।

Derivation :—संघषितं—स-घुप-भावे क्तः । खट्—घोषति, लुङ्—
अघोषीत्, अघुषत् । विघघिपोः—वि-वघ-समल-उः । स्वनित—स्वन्-भावे
क्तः । अवदत्—वद-लङ् द । लुङ्—अवादीत् ।

लक्ष्मण गोदार वाक्ये अङ्गाद्वर निरा कश्चिदनेन, ऐश्रा रात्रिभर भक्त
मदह, ऐश्रा वक्रनाकात्रो नृपेभर राममृष भक्त ।

This is not the voice of Ram, spake he to her, but one that
resembles his and belongs to a stag that wishes to impose upon.

Q. Parse इति । Ans : अवदत् इत्यस्य मुख्यं कर्म । Q. Dis-
tinguish between संघषित and संघुट । Ans : See above.

Q. Parse स्वानः । Ans : भवति इति ऊह्यक्रियापदस्य कर्तृपदम् ।
रामस्वनितमङ्गाश इति विशेषण-प्रयोगात् नात्र अभिधेय मात्रे प्रथमा इति
केचित् । ५५

3. Principal part :—भीरु (मय्यो) कः (कर्तुं) रणे (घषि-
करणत्) काकुत्स्थं (सहितम् इत्यस्य कर्मपदम्) सहितुं (व्यं) चमः
(Adj. to कः) (भवति) । Adj. to काकुत्स्थम्—आप्यानस्त्यकण्ठा-
सम्, प्रोर्णवन्तम् and रुषितम् । दिशः—object to प्रोर्णवन्तम् । बाणैः—
करणैः ।

Prose order :—हे भीरु, आप्यानस्त्यकण्ठांसं, बाणैः दिशः प्रोर्णवन्तं
रणे रुषितं काकुत्स्थं कः सहितुं चमः (भवति) ।

Substance :—अयि भीरु मा कारि यडा । रामोऽतोव बलवान् ।
य यदा कुडा सन् बाणैः दिशः ह्यादयति तदा नहि क्वचित् तनतिक्रमिष्य
धमयः ।

Explanation in tika form :—भीरु मय्योसि ['मियः कुकुत्स्थो'

इति कुः ।] स्वस्थः बाहुशिरसः पश्चिमीभागः, कण्ठः गलः, तथा शंसः बाहुशिरः ।
 तेषां समोद्धारः स्वस्थकण्ठांसं, प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । आप्यानं स्थूलं स्वस्थ-
 कण्ठांसं यस्येति तथाभूतम् । अनेन देहदाहोने तस्य दुर्घर्षत्वं प्रकटितम् ।
 तथा बाणैः शरैः दिशः प्रीण्यन्तं सखाः दिशः आच्छादयन्तं रणे कथितं कृद्-
 कर्तृत्वस्य तद्भावः पुरस्त्रयाभिधेयस्य ऐच्चाकस्य गीतापत्यम्, काकुत्स्थः "शिवा-
 दिभ्योऽण्" इति अण् प्रत्ययः । तं रामं सङ्गितं तस्य पराक्रमं सोढुं, कीर्णनः
 वनः शक्तः । न कोऽपि दुययैः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । वृत्तं पद्यावक्रमम् ।

Change of V.—केन चमेव (भूयते) ।

Derivation :—आप्यान—आ-प्याय क्तः । अथवा आ-प्ये क्तः । लट्—
 प्यायते ; लृङ् अप्यायि, अप्यायिष्ट, अप्याय, अप्यायिषातां, अप्यासाताम् । लिट्—
 पियं । कथितं—कथ-कर्त्तरि क्तः । लट्—कथयति । प्रीण्यन्तं—प्र ऊर्ण-
 शब्द । लृट्—ऊर्णयति, ऊर्णयति । लृङ्—प्रीण्यन्ते, प्रीण्यन्ते । और्णयन्ते ।
 लिट्—ऊर्णयन्त । भीह—भी-कृः, स्त्रीत्वात् कः । सम्वीधने । वनः—वन-
 पश्यायत् ।

रामचन्द्र, शक्त, कर्त्तुं ओ अंग विजाल ; मूढ कूपित इहेरा व-
 दाहे शर द्वारा चतुर्दिक आच्छाद करेन उंकाले कोन् व्यक्ति
 तौहार पताक्रम सह करिउते पाँरे ?

Who can, O timid one, stand in battle the enraged Rama with
 his shoulders, neck and the top of arms broad, covering all quarters
 with arrows.

Q. Write grammatical notes on the forma-
 tion of आप्यान । Ans : " आङोऽन्ध्रसीः " [आङः परस्मै प्यायः पो
 प्यातव्योऽपरयोः अन्धी (कृषे) ऊधसि (मवादोः कने) वाच्ये] इति वचनान्
 पोभावः न भवति । Q. Is there any allusion in the word
 काकुत्स्थः । Ans : पुरस्त्रयो नाम कथितं नरपतिः सूर्यवंशीयः महादेवमूर्ति-
 धरः वृषकर्मिणम् महेन्द्रम् ककुदि आरुह्य दानवान् निजघान । अतोऽस्य ककु-
 त्स्थवंश इति । Q. Show the significance of आप्यान-
 कण्ठकण्ठांसम् । Ans : See above. Q. Show the propriety

देहं विभक्षुरस्याग्नी मृगः प्राणैर्दिदेविषन् ।

ज्याघुष्टकठिनाङ्गुष्ठं राममायात् समूर्षया ॥ ५७ ॥

'of काकुत्स्थम् । Ans : स्वयं वीरस्य वीरवंशजातस्य च रामस्य कृते कृतः इव
इत्यादि सूच्यते । ५६

57. Principal part :—मृगः (कर्तृ) समूर्षया (कृता) रामम्
(कर्म) आयात् । Adj. to मृगः—विभक्षुः and दिदेविषन् । अस्त्राग्री (अग्नि)
देहं (कर्म) connected with विभक्षुः । प्राणैः—करणैः ।* Adj. to
रामम्—ज्याघुष्टकठिनाङ्गुष्ठम् ।

Prose order :—अस्त्राग्री देहं विभक्षुः प्राणैः दिदेविषन् मृगः समूर्षया
ज्याघुष्टकठिनाङ्गुष्ठं रामम् आयात् ।

Substance :—क्रोडावस्तुषु इव प्राणेषु निर्धमः मारीचः पतङ्गवत् वज्र-
मुखः विविधः अस्त्रप्रयोगे अतीव सुनिपुणं रामम् प्राप ।

Explanation in tika form :—अस्त्रमेव अग्निः रूपकसमासः ।
तस्मिन् शस्त्रानले इत्यर्थः देहं स्वकोयं शरीरं विभक्षुः भष्टुमिच्छुः, सन्नतस्य भगव-
धातोः "सनाशंस भिञ्ज उः" इति उः । मरचोन्मुखः पतङ्गः यथा अग्नौ खर्दं
विष्टज्य म्रियते तथा कर्तुम् इत्यर्थः । तथा प्राणैः दिदेविषन् क्रीडितमिच्छन्
क्रोडाद्रव्येषु इव प्राणेषु हेलया समाचरन् इत्यर्थः । "दिवः कर्म च" इति
प्राणैरित्यत्र करणसंज्ञा । मृगः समूर्षया मर्तुमिच्छया सन्नतात्, मृधातोः च,
ज्यया धनुर्गुणेन घुष्टी निषिष्टी, (निपातनात् निषेधार्थोपि गम्यते, गुह्यनिषेधे
अङ्गुष्ठकाठिन्यं युज्यते, विशब्देने तु घुर्वितम् इति स्यात्) । अतएव
कठिनी अङ्गुष्ठौ यस्येति तथाभूतं रामम् आयात् आगच्छत् । घुष्ट इति पद
प्रसिद्धान्तरे चेत् तदा, ज्यया घुष्टः शब्दितः सुप्रसिद्धः कठिनाङ्गुष्ठौ यस्य
तादृशम् । धनुर्वि, सन्नतकरामर्षात् तस्मिन् अतीव निपुणमित्यर्थः । इति पञ्चावहम्,

* The affix उ comes after the roots that have taken
the affix सन्, and the roots, viz. आ-शन्स and भिञ्ज in the
sense of agents having such a habit or nature (तत्प्रवृत्तौ) ।
Thus (सन्) विभक्षुः, । आशंसुः, भिञ्जुः ।

शत्रून् भीषयमाणं तं रामं विस्मापयेत् कः ।

मासं भेषीस्वयाद्यैव कृतार्थो द्रक्ष्यते पतिः ॥ ५८ ॥

Change of V.—विषयः मृगैश्च दिदिविषता...कठिनाङ्गुष्ठः रामः
आयायव ।

Derivation.—विषयः—भृञ्-सन्-क-उः । लट् भृञ्ति, भृञ्ते ।
लुङ्—आभासीत्, अभूषीत्, अभट्, अभृष्ट । दिदिविषन्—दिव-सन्-लुङ् ।
ज्या—ज्या-कृप् । लट् जिजाति । घट्—घृष कर्त्तुं कः । पद्य-घुषितः । लट्—
घापति । लृङ्—अवृषत्, अघाषीत् । आयात्—आ-या-कृञ् । लुङ्—आया-
सीत् । मसूर्या—घ- (सन्-ल) -घ क्त्वोत्पादप ।

निम्न आयेव मरित क्रोडा करिवार मानमे उ अत्राप्रिते निज
देह आरुति निवार अतिशये, मारीच, ज्ञाचर्येन कठिनाङ्गुलि
रामचन्द्रे निकटे उपस्थित इहेन ।

The story describes of flying as it were his body in the fire of
weapons, and wishing to play with his life like a toy came with a
desire of death to Rama whose thumb was rendered hard by the
rubbing of bow strings.

Q, Can you, with all propriety, use उपमितसमास
in अस्माग्रौ ? Ans : अस्मिन्नेव अग्निः अस्माग्रौ इति उपकसमासः । अस्मिन्
अग्निरिव इति उपमितसमासिन अस्मिन् सुख्यायत्वम् । अस्मिन् न देहो भज्यते
अपि तु अर्थो एव । अतः क्लृप्तसमासिन अग्निरिव सुख्यायतश्चा तत्र भजनक्रिया
समकृते । Q: Show the distinction between घट् and
घुषित् । Ans : See the sloka 55: ५३ ।

58. Principal sentence :—(1) कः (कर्त्तुं) रामं, (कर्म)
विस्मापयेत् । Adj. to रामम्—भीषयमाणम्, and तम् । शत्रून्—भीषय-
माणम् इत्यस्य कर्म । (2) मासं (कर्म) भेषीः (लम्) । (3) तया (अनुक्त-
कर्त्तुं) अय एव (कर्म) पतिः (उक्त कर्म) द्रक्ष्यते । Adj. to पतिः—कृतार्थः ।

Prose order :—शत्रून् भीषयमाणं तं रामं कः विस्मापयेत् । मासं
भेषीः (लम्) ; तया अद्यैव कृतार्थः पतिः द्रक्ष्यते ।

Substance :—रामं पुरतो वीक्ष्य एव शत्रवो विभ्यति । नास्ति कश्चिद्विभ्यन्त्यतः सत्पक्षिते रामः सातिम् आपद्यते, अतः मा भैषीः भर्ता ते सत्वरम् उपस्थितो भविता ।

Explanation in tika form :—शत्रून् विपक्षान् भोषयमाणः सौतान् कुर्व्वाणं “भियो हेतुभये घृक्” * इति घृक् “भोषाग्रीः हेतुमत्रे” ** इति आत्मनेपदम् । णिचि ‘भोषि’ धातोः प्रयोगात्, “अस्त्रं विनापि दर्शनप्रदानं मार्गश्चैव शत्रूषु भोतिम् उत्पादयन्तम्” इत्यर्था गम्यते । तं रामं को जनः विष्णापयैत, निमन्त्रणे नियोगे वा लिङ्, पूर्व्वदात्मनेपदम् । “निष्” अयतेः † इति प्रयोजकात् कर्त्तुः विषये स्वयं समुपागते छि-धातोः आदेशः । आकारान्तत्वात् णिचि पुगागमः । छि धातोः णिचि स्थापिकरणात्, “नास्ति तादृशः कश्चित् पुरुषः यस्य दर्शनमार्गश्चैव रामस्य चेतसि विषयः उत्पद्यते” इत्यर्था गम्यते । अतः मास्व भैषीः न त्वं विभोषि । “स्योत्तरे लङ् च” इति चकारान्तुङ् । लया अथैव अधुनेव कृतार्थः कृतकृत्यः हतमृगसन्नाथः इति यावत् । पतिः भर्ता द्रव्यते । सत्वरं ते पतिः पूर्णमनोरथः प्रत्यागमिष्यति अतः ते भयकारणं नास्ति इत्यर्थः । इत्थं पठ्यावक्तव्यम् ।

Change of V.—भोषयमाणः स रामः केन विष्णाप्यत । मास्व भर्था । त्वं कृतार्थं पतिं द्रव्यसि ।

* “भियो हेतुभये घृक्” । हेतु=One who frightens, घृक्(घ)comes after the causative भौ where but the agent causes fright directly and not by an instrument. So the causative भौ becomes भोषि in the above sense. Thus व्याघ्रः भोषयते, but, बालकः कृत्रिमसर्पेण भाययति ।

** In the above sense i. e. when the agent causes fear or amazement directly, भौ and छि take आत्मनेपदम् ।

† In the above sense छि becomes आ, and so with विष् becomes आपि like स्थापि शापि दापि (the causative forms of स्था शा दा &c.) see the questions below.

यायास्तुमिति कामी मे गन्तुमुत्सहसे न च ।

इच्छुः कामयितुं त्वं मामित्यसौ जगदे तथा ॥ ५८ ॥

Derivation :—इच्छुः—इच्छ-इच्छ-इच्छ । भौषयमाणम्—भौ-भिष्-कर्मणि
ग्रानच् (पुनागमः) । विस्त्रापयेत्—वि-विष्-विष्-विष्-विष्-इत् । भौषीः—
भौ-भुञ्ज्-स, मायीने अङ्गागमप्रतिषेधः । द्रव्यते—इच्छ-कर्मणि छट्-छते ।

अत्रापिनेत्र भट्टकापादयिता मेहे त्रामके कोन् वाकि पत्राञ्चव
करिते पात्रे ? अतएव अपिनि वृथा भय करितेन ना । आपनि
महर् श्रीय पतिके पूर्वमनोरथ हहेया अत्रागमन करिते पेशितेन ।

Who can surprise Rama who frightens his enemies simply by
his presence. You will presently find your husband successful.

Q. Show the propriety of the gram. form of
भौषयमाणम् and विस्त्रापयेत् । Ans : भौषातोः णिचि 'युक्'-विधानात्
'विस्त्रापयेत्' णिचि 'आ'करणात् च तथा उभयोः आत्मनिपदप्रयोगात् इदं गम्यते,
यथा उभयोः कर्माणी स्वयं दर्शनप्रदानेनैव भयं विस्त्रयश्च उत्पादयतः । तयोः
उपास्यत्वा एव भयं विस्त्रयश्च इच्छुः स्वयम् आविर्भवति इत्यर्थः । Q. Give
the peculiar meaning of भौषयमाणम् and विस्त्रापयेत् । Ans :
(Look into the explanation above.) ५८ ।

59. Principal Sentences :—इति (मुख्यकथं) असौ (गौण
कथं) तयां (अनुज्ञा कर्तृपदम्) जगदे । Subordinate sentences (1)
त्वं (कर्तृ) यायाः । (2) इति (व्यम्) मे कामः (कर्तृ) (भवति) । (3) न च
गन्तुमुत्सहसे (त्वम्) । (4) त्वम् (कर्तृ) कामयितुम् (व्यम्) इच्छुः
(विष्) (अस्मि) । माम्—Obj. to कामयितुम् ।

Prose order :—त्वं यायाः इति मे कामः, न च गन्तुमुत्सहसे (त्वम्),
त्वं मां कामयितुम् इच्छुः (अस्मि) इति तथा असौ जगदे ।

Substance :—त्वं गच्छ तावत् इत्यहम् इच्छामि । त्वम् वाञ्छसि न
तत्र गन्तुम् । अतोऽहं तर्कयामि त्वं मां सज्जम् इच्छसि, इत्यत्रोत् सज्जयम्
सीता ।

Explanation in tika form :—लं यायाः गच्छेः यायातोः विधे-
लिङि । रामान्वेषणाय इति शेषः । “कामप्रवेदनेऽकथिति” [स्वाभिप्राया-
विश्लेषणे गम्यमाने लिङ् स्थापन कथिति] इति लिङ् । इति मे मम कामः
इच्छा । “इच्छा मनोभवौ कामौ” इत्यमरः । न च गन्तुम् उत्सङ्गं यतसे,
विपन्नस्य तस्य साहाय्यार्थं गमने पराङ्मुखः भवसि इत्यर्थः । “अकथये”त्या-
दिनाञ्च सङ्घर्षान्ते तुमुन् । तस्यात् नूनं त्वं मां कामयितुमिच्छः मया सङ्गं रज्जु-
कामः इत्यर्थः । “विन्दुरिच्छु”रिति इष् घातोः छ-प्रत्ययः निपातितः । इति
एवं तथा सीतया असौ लक्ष्मणः जगदी कथितः । कर्म्मणि लिट् । वृत्तं पर्यायकम् ।

Change of V :—यार्थं तथा कामेन भूयते...उत्सङ्गते (न्या)
इच्छना त्वया (भूयते) । असुं जगाद सा ।

Derivation.—यायाः—या-विधिलिङ् यास् । कामः—काम-कर्म्मणि
अञ् । उत्सङ्गसे—उत्-सङ्ग-लट् से । लुङ्—असङ्गिष्ट, असङ्गिष्ठात् असङ्गिष्ठत् ।
लुट्—सङ्गिता, सोढा । इच्छुः—इष उः (निपातनम्) । कामयितुं—काम-
तुमुन् । लट्—कामयते, लुङ्—अचीकमत, अचकमत । लिट्—कामयाचर्म्म
चकर्म । अगर्द—गर्द-कर्म्मणि लिट् ए । लुङ् (कर्म्मणि) अगदीत्, अगादीव ।

गौडा लक्ष्मणके कहिलेन, तूमि रामेर साहाय्य करिउते भयन
कर एहे आमार अडिलाव, ‘किछ तूमि बाहेतेछ ना । अतएव आमार
बोध हय ये तूमि आमाके एहण करिउते अडिलावौ ।

It is my earnest desire that you should go (to help), but you
would not move; you wish to make me submit to your desire, thus
was he addressed by her.

Q. conjugate the root of काम in लट् । Ans : कामयते
कामयते कामयन्ते &c. । Q. Account for the insertion of
तुमुन् in गन्तुम् । Ans : See the foot note. Q. Account for
विधिलिङ् in यायाः । Ans : “इच्छायेषु लिङ् लोटौ” । इति ‘कामः’ इति
इच्छाये उपपदे ‘यायाः’ इत्यत्र लिङ् । पक्षे ‘याहि’ इति लोट् । Q. Ac-
count for तुमुन् in कामयितुम् इच्छुः । Ans : “समानकर्म्मकेषु

* “अक धृष या न्या घट रभ लभ क्रम सङ्-अङ्-असायेषु तुमुन् ।” तुमुन्
comes after the roots followed by the above ones.

मृषोद्यं प्रवदन्तीं तां सत्यवदो रघूत्तमः ।

निरंगात् शत्रुहस्तं त्वं यास्यसीति शपन् वशी ॥ ६० ॥

तुमुन्" [इच्छार्थेषु धातुषु समानकर्तृकेषु उपपदेषु धातोः तुमुन् स्यात्] इति '

इच्छुयीने तुमुन् । ५८ ।

60. Principal sentence:—रघूत्तमः (कर्त्तुं) निरगात् । Adj.
to रघूत्तमः—सत्यवदः, वशी, and प्रपन्न । ताम्—object to प्रपन्न । Adj.
to ताम्—प्रवदन्तीम् । शृषीष्यम्—Obj. to प्रवदन्तीम् । Subordinate
sen- dence:— त्वं (कर्त्तुं) शत्रुहन्तं (कर्म) यास्यसि ।

Prose order :—वञ्चो सत्यवयः रघूत्तमः मृषीयं प्रवदन्ती ता, 'त्वं शत्रु-
हन्तं यास्यसि' इति श्रपन् निरगात् ।

Substance :—प्रस्थानात् पूर्वम् एवं निष्ठा प्रलपन्ती सौता लक्षणाः ।
 * शशप, यथा त्वं शत्रु हस्ते पतिष्यसि इति । तस्य शपवचनं च सत्यमेवाधीतम् ।

Explanation in tika form :—वशः इन्द्रियसंयमः सीत्यासीति वशो जितेन्द्रियः अतएव सत्यं वदतीति सत्यवदाः अविशयवादी 'कृत्यव्युटो बहु-लम्' इति वदेः कर्तरि यत् । यदा "वदः सुपि क्वप्" इति 'च'कारात् भावे यत् । ततः सत्यं वदं विद्यतेत्येति चर्चं आदितादृच् । अथवा वदनं कथनं वत्, सत्यस्य वदि कथने साधुः इति यः । रघुषु उत्तमः रघूत्तमः रघुश्रेष्ठः लक्ष्मणः मन्थियम् 'इष्कुः कामश्रितुं, त्वं माम्' इति मिथ्यावादे, प्रवदन्तीं कथयन्तीं, राजमृग्यादिना मन्थीपपदात् वदेः निपातनात् कर्कशेति नित्यं क्वप् । तां सीतां, त्वं शत्रुहन्तां यास्यसि निपक्षवशं गमिष्यसि इति श्रपन् श्रापं प्रयच्छन् निरणात् निर्गतः, तस्मात् उटजादिति शेषः । इष्येः लुङ् ।

Change of voice :—प्रवदन्ती सा सत्यवद्येन दूष्यते निरगायि
अपता वञ्चिता, अत्र हन्ताः यास्यते इति ।

Derivation :— खदीयम्—गृहा-वद-कर्मणि-कप् । सत्ववत्—सत्व-
वद-कर्मणि यत् । यद्वा—वद-भावे यत् । निरगात्—निर-इ-गुङ् इ । ऋपन्—
ऋप-ञ्छ । लट् ऋपति, लङ्—पश्चादधीत् । यश्री-वञ्-इन् ।

সত্যবাদী জিভেন্দ্রিয় রাষবেন্দ্র মিথ্যাবাদিনী সীতাকে আপনি

गते तस्मिन् जलशुचिः शुद्धदन् रावणः शिखी ।

जञ्जपूकोऽक्षमालावान् धारयी मृदलावुनः ॥ ६१ ॥

भङ्गहृष्ट पतित हरेदेन एहै अडिभाप अमान प्रसूक पर्णकूटीय
हरेते निर्गत हरेलेन ।

Imprecating the false accusing Sita, that thou shalt fall into the hands of thy enemies, the truthful Laksmāna the best of Bāghus, the lord of his passions, went away.

Q. Show the significance. of सत्यवयः and वयो ।

Ans : यतः स जितेन्द्रियः अतः तस्याः तादृक् मिथ्यावचनं लक्षणे कदाचित् न प्रयोक्तुम् युज्यते इति गम्यते । सत्यवयः इति विशेषणेन तत्प्रदः श्रापः फलित आसीत् इति गम्यते । Q. Account for the formation of सत्यवयम् ।

Ans : सत्यवयः इति पदं लक्षणः इति कर्तृपदस्य विशेषणम्, कर्तुः विशेषणात् अत्र कर्त्तरि यत् । वाक्यम् यथा—सत्यं वददि यः स सत्यवयः । “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति बहुल ग्रहणात् कर्त्तरि वाचोऽपि यत् प्रत्ययः । अथवा—“वटः सुप् क्यप् च” इति अकारात् भाववाच्ये यत्, अतः सत्यवयम् इति विशेष्यपदम् । ततः सत्यवयं विद्यते अस्य असौ सत्यवयः, अश्रं आदिभ्यः अच् ।

अथवा (See above.) ६० ।

61. Principal sentence:—तस्मिन् (भावे समसी) गते (विण) रावणः (कर्त्तु) सीताम् (कर्म) ऊचे (Sl. 64) । Adjectives to रावणः—जलशुचिः, शुद्धदन्, शिखी, जञ्जपूकः, अक्षमालावान् and धारयः । मृदलावुनः—विवक्षया वञ्चो, Gram connected with धारयः ।

Prose order:—तस्मिन् गते (सति) जलशुचिः शुद्धदन् शिखी जञ्जपूकः अक्षमालावान् मृदलावुनः धारयः रावणः (सीतामूचे इति अतुल्यश्लेषेनात्मनः) ।

Substance :—अथ प्रस्यते लक्षणे, कृतज्ञानः विग्रहदन्तः शिखाधरः (holding a lock of hair on the crown of this head) रावणः मृतपूर्णम् अलावु, अक्षमालां धारयन्, जपन् मन्त्रम् तत्र समागतः ।

Explanation in tika form :—तखिन् लक्षणे गते आश्रमात्
निष्क्रान्तिं सति, भावे सप्तमी । रावणः समागत्य सीताम् ऊचे इति अगुर्थे त्रोटकेन
अन्वयः । कौटुम्भः ? जलेन शुचिः स्नातत्वात् जलशुचिः कृतस्नानः । शुद्धा निर्वन्धा
‘दन्ता यस्येति युद्धदत्’, तस्य प्रथमेकवचने । “अयान्शुद्ध शुभ्रवराहभ्यश्च” * इति
दन्तस्य दन्तादेशः । शिखा अस्यास्तीति शिखी शिखायुक्तः परिव्राजक इत्यर्थः ।
“शिखामाखा मञ्जादिभ्यः इनिः ।” इति इनिः । “शिखीत्वप्रौ षच्चे केतुयङ् शरी
चूडावन्नि वलीवङ् सयूरं कुकुटे ङ्ये” इति ङेभः । पापाश्रयत्वात् गर्हितं जपतीति
जपपूकः “जप जभ दङ् दश् भञ्ज पशाञ्च” इति धात्वर्थेङायां ** यङ् । “यज-
जपदशां यङः” इति ङकः । अचमालावान् अचसुत्र युक्तः “अचो ज्ञातार्थ-
शकट व्यवहारेषु पाशके । रुद्राचन्द्राचर्थाः सर्पे विभीतकतरावपि ; चक्रे कथं
युमान्” इति मेदिनी । ससर्गे मनुष्य । अलावुलूखीफलं “तुल्यलावुलूखे समं
इत्यमरः । “अलावुलूखकः प्रीतः” इति चन्द्रः । तस्य विकारः फलमिति
“भीरञ्” † “फले लुक्” ‡ इति तस्य लोपः नपुंसकं ङस्त्वल् । सृत् तीर्थ-
स्थितिका, साच अलावुच, तयोः समाहारः । यद्वा सृत्पूर्वम् अलावु इति मध्यपद-
लोपी समासः । तस्य “कर्त्तृकर्मणोः कृति” इति कृदयोर्गे कर्मणि षष्ठी । धारय-
तीति धारयः दधानः अनुपसर्गादिति शः । * भारयन् इत्यर्थः । वृत्तं पूज्यवत् ।

* In a बहुव्रीहि समास, दत् is the optional substitute for दन्, after शुद्ध, शुभ्र, वष, वराह, and such words as end in अय । Thus कुशलायदत् कुशलायदन्, गच्छदत् गच्छदन्, शुभ्रदत् शुभ्रदन्, वषदन् वषदन्, वराहदत् वराहदन् । ‘च’ indicates other words not seen in the above aphorism. Thus अहिदत् अहिदन् ।

‡ धात्वर्थेङा—when the root indicates censure.

† अञ् (च) comes after words ending in च, in the sense of transition or a part.

‡ Affixes in the sense of transition (विकार) elide when they signify a fruit.

* अनुपसर्गात् लिख्य-विन्द्य-वारि पारि वेदि उदेजि चेति साति स्यादि-

कमण्डलुकपालेन शिरसा च सजावता ।

संवस्त्रा लाञ्छिके वस्त्रे मात्राः संभाष्य दृष्टवान् ॥१२

Change of voice:—जलशुचिना शुद्धता रावणेन शिखिना जलपूत्रेन,
संभालावता धारयेत्..... (सीता कथे) ।

Derivation:—शुचिः-शुच-इन् (शीषादित्) शिखी-शिखा-इन् ।
जलपूत्रः-जप (यञ्जन्) ड, क । धारय-धृ-निच्-श्- । अलातु—नञ्-लृत्-उः ।

लक्षण गमन करितेन पत्र, कूटमन, सुकृतं शिखावान् जलमाला-
वान् ओ तीर्थशुद्धिकापूर्ण अलातुधारी रावण जप करिते करिते
(समागत इहेवा मीडाके कहिल) ।

After he had been away Ravana came and addressed Sita, Ravana who was clean by bathing had his teeth cleansed held a lock of hairs on the top of his crown, went on counting beads, had a wreath of rudraksa, and held a bowl of gourd, filled with sacred earth.

Q. Parse तस्मिन् and गते । Ans: तस्मिन् इति भावे समसौ ।
'गते' इति तस्मिन् इत्यस्य विशेषणपदम् । 'गते' इत्यत्र भावे
समसौ । 'तस्मिन्' इति तस्य विशेषणपदेऽपि समसौ । उक्तञ्च तेन "यन् वा
लक्ष्यते भावो भाविनेवात्यक्तपुरुषः समसौ तिष्ठति तत्र तद्विशिष्टपदेऽपि च ।"
(विशिष्टपदं = विशेषणपदम्) Q. Account for the formation
of शुद्धदन्, शिखी । Ans: See above. १२० ।

G2. It is an adjective sentence:—Adj. to वारयः—उप-
लक्षितः (उक्तम्), and दृष्टवान् । कमण्डलुकपालेन and शिरसा—उपल-
क्षणे द्वितीया । सजावता Adj. to शिरसा । Incomplete verbs: संवस्त्रा
and संभाष्य । वस्त्रे object to संवस्त्रा । मात्राः object to संभाष्य ।
लाञ्छिके-Adj. to वस्त्रे ।

Prose order ;—(पुनः द्विभूतः) कमण्डलुकपालेन सजावता शिरसा

अथ* । इ (च) comes after the above roots not preceded
by prefixes,

(उपलब्धितः) दृष्टवान् लाचिके वस्त्रे संवत्सरा मात्राः संभाष्य च (समागत्य सीताम् ऊषे इति प्रत्ययः) ।

Substance :—परिच्छदान् राशिकुर्वन् दृष्टवारी रावणः लाचारक्षितं वस्त्रयुगलं धारयन् समुपगत्य सीताम् वचनमधीचत् । तदानीं कमण्डलुकपालधरः च दृष्टव्यं परिच्छृतममकः इति ।

Explanation in tika form—पुनः किञ्चित्, कमण्डलुः कुक्षौ जलपात्रं “कुक्षौ कमण्डलुः कूटौ” इत्यमरः । कपालं घटादिखण्डं भिक्षापात्रं “कपालं वृश्चिरोऽस्मि स्यात् घटादिः शकले व्रजे” इति शीघ्रः । तयोः द्वयः, “जातिरप्राचिनाम्” * इति एकवद्भावश्च । तेन उपलब्धितः । केचित्तु कं जलं पालयतीति कपालः, कमण्डलुस्यासी कपालश्चेति कर्मधारयः, विशेषश्च स परनिपातः । तेन उपलब्धितः । परित्राजको हि दक्षिणकरे सजलं पात्रं धारयति इति श्रियम् । तथा, सत्राश्रया मार्जनायुक्तेन निखिलेन शिरसा च उपलब्धितः । इत्यभ्युत्पत्त्येव तृतीया । दृष्टवान् गृहीतवृद्धिः, संसर्गे मतम् ** । रावणः लाचया रक्ते + लाचिके “लाचारीचमात् ठक” इति ठक् (इक) प्रत्ययः । वस्त्रे वस्त्रयुगले, संवत्सरा [वस्त्रं समाच्छादयति संवत्सयति, वस्त्रात् समाच्छादने] चर्षात् समाच्छादनायै वस्त्र इत्यस्मात् णिचि वस्त्रे इति नामधातुः स्यात्, तस्मात् ल्यप्] परिचाय, मात्राः परिच्छेदादौः “मात्रा कर्षविमुषणे । चक्षरावयवे हस्ते मानेऽर्धे च परिच्छेदे” इति विश्वः । समाच्छा समाचिन्त्य युगपद्व-

* कमण्डलुः जलपात्रम्; कपालं भिक्षापात्रम् so both of them being in the class (जाति) of पात्र which is not an animal (चपृषी) समाहार इत्यत्र takes place.

** “भूजं निन्द्या प्रशंसाम् नित्ययोगेति श्रावणे संसर्गेऽर्धे विवक्षायां भवति मतुवन्द्यः ।” भूजि नीमान् ; निन्दायाम् पापी ; प्रशंसायाम्—दुग्धवती व्रीः (प्रशंसदुग्धवती इत्यर्थः) ; नित्ययोगे—चोरी इत्यर्थः ; चतिश्रायने—सुके-शिवी ; संसर्गे—दृष्टवान् &c.

† रक्त=Coloured.

अधीयन्नात्मविद्विद्यां धारयन् मस्करितम् ।

वदन् बह्वक्षुलिस्फोटं भूचेपञ्च विलोकयन् । ६३ ।

एतत् राज्ञीकृत्य सीतासूचे इति शेषः । “भाष्यात् ससाचयने”† इति चिह्न-
स्यात् । उकारात् आत्मनेपदम् । इत्तं पद्यावक्तव्यम् ।

Change of voice :—दृष्टवता (उपलक्षितेन) sl 64.

Derivation.—कपाल—कपि-कालम् । सृजावता—सृजा (सृज-ङ्)
मनुप् । संवस्य—सं-वसि (नामधातुः)-ल्यप् । लाविके—लावा-ठक्, सप्तमी ।
संभाष्य—संभाषि (नामधातुः)-ल्यप् । दृष्टवान्-दृष्ट-मनुप् ।

तीक्ष्ण इष्ट कर्मणु, डिक्पात्रं ७ १७ ; शिरोदेशेन शृङ्गं, एवं लाक्षांशित वस्त्र परिधानं । तानि परिष्कृतानि एकत्रैव वस्त्रं पूरकं धारणं करिष्यादित्येन ।

Holding a water pot and a beggar's bowl, with his head clean, wearing a pair of garment dyed with lac, packing up all his effects and holding a stick.

Q. Expound the Samās कर्मणुल्लङ्घनम् । and parse it as well as शिरसा । Ans :—See above. Q. Give the grammatical meaning of संवस्य, लाविके and संभाष्य ।
Ans : See above. Q. Explain the application of मनुप् (वतुप्) in दृष्टवान् । Ans : “भूमिन्दे” त्यादिना संसर्गे मनुप् । ६१ ।

63. It is also an adjective sentence :—Adj. to रावणः—अधीयन्, धारयन्, वदन् and विलोकयन् । आत्मविद्विद्याम्—objective to अधीयन् । मस्करितम्—objective to धारयन् । बह्वक्षुलिस्फोटम् and भूचेपम्, adverbs respectively to वदन् and विलोकयन् ।

Prose order :—आत्मविद्विद्याम् अधीयन्, मस्करितम् धारयन् तद्व-
क्षुलिस्फोटं वदन् भूचेपञ्च विलोकयन् (सः सीतासूचे इत्यन्वयः) ।

† चिह्न takes place after लाव in the sense of collecting together. क् is significant of आत्मनेपदम् ।

Substance :—তদানীং রাবণ: যোগিনাং বিদ্যাম্ অবনিবদন্ পঠতিস্ম, ধরিত্বানকরতন্ আচরন্, অকুলি স্কোটয়িত্বা বহুসংশয়া মিতং ভাষনাস্বয়, স্ব: ভুবন্ উচীক্য ক্ষজুভাবেন তান্ অপয়ন্ত ।

Explanation in tika form :—পুন: কিম্ভূত: ? আত্মবিদাং যোগিনাং বিদ্যাসুপনিষদং অধীযন্ অনায়াসেনৈব পঠন্ “বহু: শার্থী: ব্রহ্ম অজ্ঞচ্ছিবি” * ইতি অজ্ঞচ্ছিবি কর্তরি ব্রহ্ম প্রত্যয়: । পুন: কিম্ভূত: ? ‘মা কুরুত কণ্ডাশি শান্নিব: স্নেয়সী’ ইত্যম্ বৃ: ঘোষয়ন্তি যে তে মস্করিষ: পরিব্রাজকা: “মস্কর মস্করিণী বেষপরিব্রাজকযো:” ইতি সুট্ ইতিচ নিপাত্যতে । ** তেবাং ব্রতং জঙ্ঘং ধারয়ন্ । আয়াসং বিনৈব আচরন্ ইতি ব্রহ্মপ্রত্যয়স্য অর্থ: । পুন: কিম্ভূত:, অকুলিস্কোটম্ অকুলি স্কোটয়িত্বা বহু বদন্, মিতভাষিতয়া বহু বহুসংশয়েব বদতীতি ভাব: । “স্নান্ধি: স্নান্ধি” [অধুবে স্নান্ধি দ্বিতীয়ান্নে শ্রাতো: অসম্ভব] ইতি অসম্ভব, যথা বহু: অকুলি: স্কোটী যত্র বদনক্রিয়ায়াস্ । তথা ভূ: চেপং ভুবন্ উচীক্য বিলীকয়ন্, পশ্যন্ ক্ষজুতয়া কটাকাব্যভাব: ইत्याশ্রয়: । পূৰ্ণবন্ অসম্ভব । যথা ‘মু: ঘী: স্নেহী যত্র বিলীকনক্রিয়ায়াস্, ইতি বহুব্রীহিসনাস: ৷ এবম্ভূত: রাবণ: সীতাম্ কথি ইত্যন্বয়: । ব্রতং পশ্যাবজ্ঞান্ ।

*Change of V :—অধীযতা, ধারয়তা, বদতা...বিলীকয়তা see 64.

Derivations :—অধীযন্—অধি-বহু: অজ্ঞচ্ছিব্যে ব্রহ্ম । জ্ঞচ্ছিব্যে তু অধীতি । আত্মবিদ—আত্ম-বিদ-ক্ৰিপ্ । ধারয়ন্—ধারি-ব্রহ্ম । অকুলিস্কোট—অকুলি: স্কোট অসম্ভব । ভূ: চেপন্—ভূ-চিপ-অসম্ভব । বিলীকয়ন্—বি-লীক (মুরাদি:) ব্রহ্ম ।

তিনি উপনিষদ পাঠ করিতেছিলেন। পরিব্রাজক ব্রহ্ম অবলম্বন পূর্বক, অকুলি স্কোটনে (ভুড়ি দিয়া) বহু বনোভাব ব্যক্ত করিয়া সরল ভাবে সীতাকে অবলোকন করিয়াছিলেন।

*ব্রহ্ম comes after বহু: (ব) and ধারি to signify ease. Thus অধীযন্ signifies to read with ease. ধারয়ন্ to hold with ease.

** মস্কর and মস্করিণ are irregularly formed of মস্কর to signify বেষ and পরিব্রাজক ।

सन्दिदर्शयिषुः साम निजुङ्गुषुः चपाटताम् ।

चक्रमावान् समागत्य सीतामूचे सुखा भव ॥ ६४ ॥

Reciting the Upanisads, wearing the garb of a mendicant, speaking most by the help of snapping fingers and casting his glance to the contraction of his eye brows.

Q. Give the gram. meaning of चपीयन् and चारवन् ।

Ans : चापासं विना पठन् इति चत् शब्दप्रत्ययस्य चर्धः । चायासत्प्रत्यये तु चपीते इति सट् स्यात् । एवं चारवन् । Q. Derive चङ्गुलिस्फोटम् and मूचेपम् । Ans : See above. ६३ ।

64. Principal part :—(रावचः) समागत्य (व्यम्) सीताम् (कर्म) कचे । Adj. to रावचः—सन्दिदर्शयिषुः, निजुङ्गुषुः and चक्रमावान् । साम—object to सन्दिदर्शयिषुः । चपाटताम् object to निजुङ्गुषुः । Sub sentence —तम् (कर्तृ कक्षम्) सुखा (विषय) भव ।

Prose order—साम सन्दिदर्शयिषुः, चपाटतां निजुङ्गुषुः, चक्रमावान् (रावचः) समागत्य, सुखा भव (इति) सीताम् कचे ।

Substance :—अथ सान्त्वं प्रदर्शयितुकामः रावचसभावश्च गोपयितुमिच्छुः रावचः अपवित्रस्नानत्यागात् कुटिलगतिः सन् सीताम् अभ्युपेत्य प्रीवाच ।

Explanation in tika form :—पुनः किञ्चित् ? साम सान्त्वं सन्दिदर्शयिषुः सन्दिदर्शयितुमिच्छुः इच्छेयं मत्स्यं सनन्तं रूपम् । चपाटतां चपाटान् चटनि ये ते चपाटाः तेषां भावः तान् निष्ठाचरन् रावचसभावं इति यावत् । निजुङ्गुषुः निजोत्तुमिच्छुः । केचित् साम सन्दिदर्शयिषुः चङ्गुलिस्फोटं यङ्'बद्धम्, तथा चपाटतां निजुङ्गुषुः मस्करितं चारवन् इति अन्यं कुर्वन्ति । पुनः किञ्चित् ? कुटिलं क्रमं चक्रमा, "नित्यम् कुटिलं नती" * इति क्रमं धातोः

* यङ् after the roots, signifying motion, is used in the sense of crookedness.

यङ् कुटिलगतत्वम् । क्रमेः यङो लुक् । “अः प्रत्ययात्” इति अकारः । सा, अस्यासीति, अक्रमावान् कुटिलगतिपुङ्गवः अनेभ्यादिस्त्वपरिनिहीयया, चित्तकृतं वा कौटिल्यम् । एवञ्चूतः रावणः समागत्य सुखा भव अमुकूष्माचरणेन आनन्दय इत्यर्थः । यदहं प्रार्थये तत्र प्रतिकूलान् भवेति भावः । इति सोताम् ऊचि उक्तवान् । “सुखप्रियादानुलाम्ये” इति आनुलोम्ये अर्थात् अमुकूष्माचरणे अर्थे कृभक्तियोगे डाच् । यदा सुखा भवेति पदद्वयं सुखं विद्यते यस्या इति अर्थ आदिवाहः । ततः स्त्रीत्वादाप् । इत्तं पद्यावक्रमम् ।

Change V.—सन्दिदग्निषुषा, निजुङ्गुषा अक्रमावता (रावणेन) सोता ऊचि ।

Derivation :—सन्दिदग्निषुषः—सन्-दृश्-णिच्-सन्त-उः । निजुङ्गुषुः—नि-ङ्, सन्त-उः । सामन्—सां मनिन् । अक्रमावान्—क्रम-यङ् लुक्-अः-स्त्रीत्वात् टाप् अक्रमा-सन्तप् । ऊचि—वच् लिट् ए । लुङ्—अवीचत्, अवी-चत । सुखामव—सुख डाच्-भू लाट् हि ।

साम् अदर्शनेभ्य इहेयां ओ राक्षसभाव गोपन, करिंते अतिनाही इहेयां कूटिलगतिंते तथैव उपमित इहेनेन ओ सोताके कहिलेन, आम्मार प्रति अहंकृतता-अदर्शन कर ।

Desirous of exhibiting charity, and concealing his being a Rakshasa, walking in a crooked way, he said to Sita : ‘be thou friendly to me’ .

Q. Is there any Samas in सुखामव ? Ans : डाच् प्रत्ययात् अत्र गतिसमासः । Q. Give the meaning of सुखामव either conjointly or separately. Ans : सुखामव इति गतिसमासि, अमुकूष्माचरणेन, आनन्दय इत्यर्थः । सुखा भव इति विसमासे “सुखिनी भव” इत्यर्थः । Q. Give the peculiar meaning of यङ् in अक्रमा । Ans : क्रिया समभिव्याहारी अर्थात् पीनःपुर्णं अश्रापे च (Intensity and repetition) यङ् प्रयुज्यते । अत्र तु ‘क्रम’धातोः गत्यर्थतया ‘नित्यम् कौटिल्य’ गती । ” इति क्रम धातोः कुटिलगतत्वम् गम्यते । ६४ ।

सायन्तनीं तिथिप्रण्यः पङ्कजानां दिवातनीम् ।

कान्तिं कान्त्या सदातन्या ऋपयन्तो शुचिस्मिता ॥ ६५ ॥

का त्वमेकाकिनो भीरु निरन्वयजने वने ।

शुध्यन्तोऽप्यघसन् व्यालास्वामपालां कथं न वा ॥ ६६ ॥

65. 66. Principal sentence :—(1) भीरु (स्वोधर्न) वने (तथ) का (विष्) त्वम् (कर्तृ) (भवसि) । Adjective to त्वम्,—ऋप-यन्तो शुचिस्मिता and एकाकिनो । object to ऋपयन्तो—कान्तिम् । Adj. to कान्तिम्—सायन्तनीं and दिवातनीम् । तिथिप्रण्यः (सम्ब), पङ्कजाना (सम्ब), Adj. to कान्त्या—सदातन्या । Adj. to वने—निरन्वयजने । (2) व्यालाः (कर्तृ) त्वां (कर्म) कथं वा (व्यम्) अघसन् । Adj. to व्यालाः—शुध्यन्तः । Adj. to त्वाम्—अपालाम् ।

* Prose order :—भीरु ! निरन्वयजने वने तिथिप्रण्यः सायन्तनीं (तथा) पङ्कजानां दिवातनीं कान्तिं सदातन्या (स्वकीयया) कान्त्या ऋपयन्तो शुचिस्मिता एकाकिनो का त्वम् ? शुध्यन्तोऽपि व्यालाः अपालां त्वाम् कथं वा न अघसन् ।

Substance :—अथि, त्वम् नारीसङ्गजां भीतिम् आपद्यमाना, कथम् एकाकिनो निजनेऽस्मिन् वने वर्तसे । अहो ते रूपम् ! निमि चन्द्रस्य या शोभा दिवा च पद्मानां या कान्तिः सापि तव पुरतः निन्दिता इव लक्ष्यते । चित्रक्षैतत् यत् हिंस्रजन्तवः सुत्थामा अपि न त्वां व्यापादयन्ति ।

Explanation in tika form—भीरु ! भयशोले ! इति स्वोधर्न भयप्रकृतितात् स्त्रीणाम् । “भीरु भीरुक् भीलुका” इत्यमरः । निरन्त्या निरनु-गमा निःसम्बन्धा जटा यत्र तस्मिन् निरन्वयजने लोकसमागमशून्ये अस्मिन् वने, पञ्चदशतिथीः प्रणयति प्रवर्तयतीति तिथिप्रणीः चन्द्रः, तस्य क्रासदृष्टिभासेन व्योतिःशस्त्रे तिथिभिरुपस्थात् । “तिथिप्रणीर्दशविपद्भिश्चामिस्त्रिनेत्रपङ्कजसि-रविनेत्रसुः” * इति कोषः । नो धातोः क्प् । तस्य तिथिप्रण्यः (अथोपशब्दवत्

* तिथिप्रणीः, दशविपत् (दश=पञ्चावसा, the 'day of month

वक्ष्य) चन्द्रमसः, सार्वं हिवावसानं तत्र भवां सायनानीं सञ्चाकाशौनीः
 “सायचिरं आश्रुमेऽव्ययेभट्टाटाली गृह्ण” इति व्युत् प्रत्ययः तद् च (तन),
 तथा पञ्चानां पञ्चानां दिवातनीं दिवाभवां, पूर्ववत् अव्ययात् व्युत् । कान्तिं
 शोभा “शोभा कान्तिः द्युतिः” इत्यमरः । सदातन्या सर्वकालस्थितयां
 चन्द्रपद्मयोस्तु प्रभा न सदा तिष्ठतीति लज्जाहेतुरिति सूचितम् । कान्यां
 स्वकीयया प्रभया ऋपयन्तो लज्जयन्ती, तथा गति मधुरं स्मितं हासः यस्याः सा
 मधुरहासिनी “स्मितललटदृशने हासे” इति वैजयन्ती । एकाकिनी असङ्ख्या
 “एकादाकिनिश्च असङ्ख्ये”** इति आकिनिच् । का त्वं देवी, मानुषी कन्या
 वा ? लुप्यन्तः बुभुक्षमाणा अपि, अपि शब्देन बुभुक्षाणां नास्ति किमपि
 अमल्यमिति सूचितम् । व्यालाः हिंसा व्याघ्रादयः “भेद्यलिङ्गः † शठे व्यालः
 पुंसि चापदसंप्रयोः” इत्यमरः । अवियमानः पालो यस्या इति अपालां पालका-
 रजितां त्वां कवं वा न अघसन् न भवितवन्तः । अटः लुङि घमादेशः ।
 अत्तं पथावक्तुम् । ग्रीकव्ययेन अघ युष्मकम् । “हाभ्यान् युष्मकं प्रीकम् †”

Change of V.—ऋपयन्त्या शुचिस्त्रितया कया त्वया (भूयते) एका-
 किन्या । लुप्यङ्गः व्यालैः अघासिष्ठाः त्वम् अपाला...

• Derivation.—सायतनी—सायम्-व्युत्-नुडागमः-इप् । तिथिप्रत्ययः—
 तिथि-प्र-नी-क्तिप् षष्ठी । दिवातनीम्—दिवा-व्युत्-इप् । ऋपयन्ती—ऋ-
 पिच्-अट्-इप् । एकाकिनी—एक-आकिनिच्, स्त्रीत्वादीप् । भीरु—भी-क्तुः
 स्त्रीत्वाद् । *सम्बोधने । लुप्यन्तः—लुप्-अट् । लट्-लुप्यति लुङ्-अलुपत् । अघ-
 सन्—अट्-लुङ्-अन् । लिट्-अघास, आद &c अघसिष, आदिष &c.
 अपालाम्—नञ् पाल (चुरादिः) अच् ।

moon; विपद्=trouble); निग्रामचिः, विनेत्रचूडामचिः, अविनेत्रमूः
 are synonyms of the word moon.

** आकिनिच् (आकिन्), कन् and elision take place
 after एक to signify solitariness. एकाकिन्, एकक, एक ।

† Distinguished by gender,

हृदयङ्गममूर्त्तिस्तु* सुभगभावुकं वनम् ।

कुर्व्याणा भीममप्येतददाभ्यैः केन हेतुना ॥ ६७ ॥

अग्नि डयभीले ! आपनि अधुरहास्य चत्वार्य सारङ्कालीन ७
पद्मेर दिवाभागेर शोभाके लज्जा अदान करिष्या এই জনসমাগম
শূন্য বনে একাকিনী বাস করিতেছেন। আপনি কে? ক্ষুধিত
খাপদগণ আপনাকে রক্ষকরহিত দেখিয়াও কি অন্য ভক্ষণ করে
নাই !

* Thou timid ! who art thou, sweet smiled, alone in this lonely forest ? Thou puttest to shame, by thy 'ever-abiding' beauty, the evening loneliness of the anther of the lunar days, and the brightness of the lotuses during day. What is it that the beasts of prey though hungry, have not devoured thee wanting a guide ?

Q. Decline the base of तिथिप्रण्यः । Ans :—अथशीघ्र-
वत् ईपम् । यथा तिथिप्रणीः तिथिप्रण्यौ तिथिप्रण्यः,—प्रण्यम्,—प्रण्यौ—
प्रण्यः,—प्रण्यौ—प्रण्यौभ्याम् इत्यादि । Q. Distinguish between

अज्ञत and हसित । Ans :—ईषत् विकामि नयनम् अज्ञत् स्यात् स्याद्
ताधरम् । किञ्चित्त्व्यभिज्ञं तत्र हसितं कथितं बुधैः ।* दपंशः ।* Q.

Show the propriety of सदातर्नी । Ans : See above. Q.

Conjugate the root of कृपयन्ती as causative and ori-
ginal in लट् । and account for the causative form

Ans : जिह्रेति जिह्रोतः जिह्रियति &c. for causative form "अपि
ह्री मी-रो कृ-यो आया-याताम् पुक्चौ ।" इति पुगागमात् ह्रीपि इति सिद्धम् ।

Q. Show the force of अपि in ज्ञप्यन्तीपि । Ans : See
above. ६५ ६६ ।

67. Principal sentence :—(1) त्वम् (कर्तृ) एतत् (कर्म)
केन (विद्य) हेतुना (हेतौ ट) अभ्यैः । (2) वद (लम्) । Adj. to त्वं—
हृदयङ्गममूर्त्तिः, कुर्व्याणा । वनं—कुर्व्याणा इत्यस्य कर्मपदम् । Adj. to वनम्—
सुभगभावुकं, भीमम् ।

Prose order :—हृदयकममूर्तिः, भीममपि वनं सुभगभावुकं कुर्व्यावा
त् केन हेतुना एतत् अभ्यैः वद ।

Substance :—दर्शनप्रदानेन मानसम् अपहरन्ती, अप्रियमर्थे तत्
वनम् अस्माकं प्रियं करीषि भीमवमेतत् अरण्यं कथं प्राप्तासि तत् वक्तुमर्हसि ।

Explanation in tika form :—सावध्यात् हृदयं गच्छतीति हृदय-
कमा मनीहारिणी । “गमय” इति सुवन्ते उपपदे गम् धातीः खच् । सा च
मूर्तिराकृतियस्याः सा हृदयकममूर्तिः । तथा भीमं भयानकमपि “दातृत्वं भीमत्वं
भीमं चौरं भीमं भयानकम्” इत्यमरः । अत्र अपि शब्देन भीमत्वम् अवि-
नश्य इति सूच्यते । वनं सुभगभावुकं सर्वस्यैव पूर्वम् अप्रियं पद्यात् तु प्रियं
कुर्यावा विदधाना “कर्त्तरि भुवः खिण्वच् खुकसी”* इति खुकञ् । त्वं केन
हेतुना, सर्वनामः हेतु शब्दस्य च प्रयोगे, इती द्यौष्ये इतोया, पक्षे वृत्तौ ।
कथम् एतत् वनम् अभ्यैः अभिगतासि । अभिपूर्वादिष्वो ह्रस्वि नध्यम-
पुरुषेकवचने । इति वद कथय नानुमीयते किमपि कारणं येन भयावहेमेतत्
वनम् त्वम् आगमनेन मनीहारि कृतवती इति भावः । उक्तं पद्यावक्तुम् ।

Change of V.—मूर्त्या त्वया कुर्यावया अभ्यैवत उच्यताम् ।

*Derivation :—हृदयकम—हृदय-गम-खच् । मूर्ति—मूर्च्छ-क्तिः ।
सुभगभावुकम्—सुभग-भू-खुकञ् । कुर्यावा—कृ-शानच् । अभ्यैः—अभि हच-
कञ् स । लुङ्—अनात् ।

তোমার আকৃতি অভিশয় মনোরম । যে বন সকলের অপ্রিয়
তাহাকে তোমার আগমন দ্বারা করিয়া তুলিয়াছে । এই ভীষণ বনে
কি কারণে উপস্থিত হইয়াছ ?

Having a form, that wins hearts, tell me, for what reason didst
thou come to this forest, rendering it though fierce, charming.

* Instead of चि, there take place खिण्वच् (खच्) and
खुकञ् (कञ्) after मूर्, in the active voice, in the general
sense of चि (चमृततन्नावर्च) ; मूर् being preceded by आच्,
‘सुभग, खूब, पक्षित &c. Thus सुभगकविष्ठ, सुभगभावुकम् ।

सुकृतं प्रियकारी त्वं कं रहस्यपतिष्ठसे ।

पुण्यकृत्चाटुकारस्ते किङ्करः सुरतेषु कः ॥ ६८ ॥

Q. Give the meaning of सुकृतं प्रियकारी । Ans : See above. Q. Comment grammatically on हेतुना । Ans : “यष्टी हेतुप्रयोगे” इति हेतुशब्दप्रयोगे यष्टी विधीयते । तत् कथमत्र ततोया इत्यत्राह, “सर्वनामः ततोया च” सर्वनामः हेतुशब्दस्य च प्रयोगे द्विती च योश्चे ततोया स्यात्, यष्टी च । अतः कस्य हेतोः इत्यपि स्यात् । Q. Derive स्मृत् । Ans : See above. Q. What part of the verb is चय्येः । Ans :— अभि इत्यस्मात् चदादिगणोय इण धातुः । ६७ ।

68. Principal sentence :— (1) त्वं (कर्तृ) कं (कर्म) रहसि (अधिकरणम्) उपतिष्ठसे । सुकृतं—Adj. to कं । प्रियकारी—Adj. to त्वम् । (2) 'कः (कर्तृ) सुरतेषु (विषयाधिकरणम्) ते (सम्बन्धे यष्टी), किङ्करः (विधेयविशेषणम्) । Adj. to कः—पुण्यकृत् and चाटुकारः ।

Prose order :—त्वं प्रियकारी (सती) कं सुकृतं रहसि उपतिष्ठसे । पुण्यकृत् कः ते सुरतेषु चाटुकारः किङ्करः (भवति)

Substance.—कोऽसौ पुण्यवान् येन सह त्वम् अगुक्लम् आचरन्ती रहसि मिलितुं वाञ्छसि, यथा कौडासु तव आत्रां पालयन् किङ्करः भवितुम् इच्छति ।

Explanation in tika form :—त्वं, प्रियम् अगुक्लं करोतीति प्रियकारी अगुक्लवर्तिनी सती “चेमप्रियमद्रंश्च *” इति अच् पदै प्रियकारी, स्त्रियाम् ईप् । कं, शोभनं कृतवान् इति मुक्त्वा तं सुकृतं पुण्यकारिणं पुत्रं “सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृत्तः” इति अतीति क्तिप् । रहसि विजने उपतिष्ठसे सहस्रवर्षे उपस्थितसि इत्यर्थः । “उपादेवपूजा सङ्गतिर्करण मित्करण पथि-ज्वित् वाच्यम्” इति सङ्गतकरणे (मिलने) उपात् आधाती आत्मनेपदम् । पुण्यकृत् कृतपुण्यः । पूर्ववत् क्तिप् । कः ते तव सुरतेषु शोभनरतेषु । नृपसक्तौ

* अच् and अच् take place after क् preceded by चेम, प्रिय and मद्र । Thus चेमङ्करः, चेमकारः । मद्र—हर्ष, मङ्गलम् ।

परिपशुर्दधेरूपमा युलोकाच्च दुर्जंभम् ।

भावत्कं दृष्टवत्स्वेतदस्मास्वधि सुजीवितम् ॥ ६८ ॥

भावे क्तः । चाटुकारः प्रियवाक्यकारो किङ्करः दासः भवतीति शेषः । विद्या विभेदादिना कृत्यः । अनेन उभयवचिराख्याता । इत्थं पद्यावक्तुम् ।

Change of V.—त्वया प्रियकार्या कः सुकृत् उपस्थीयते । पुण्यकृता चाटुकारेण किङ्करेण केन (भुज्यते) ।

Derivation.—सुकृतम्—सु-क्त-क्तिप् । प्रियकारी—प्रिय क्त-अच् क्रीत्वा-दोप् । पुण्यकृत्—पुण्य-क्त-क्तिप् । चाटुकारः—चाटु-क्त-अच् । किङ्करः—किम्-कृ-टः । सुरत—सु-रम-भावे क्तः ।

आपनि अशुक्ल हरेरा कोन पूजयान् व्यक्तिर जहित निर्जमे मयत हरेन ओ कोन भाग्यवान् व्यक्तिहे वा शूरतकीड़ा आपनान् आदेशवर्द्धी किङ्कर ?

Who is that blessed one, whom thou dost meet in secret, doing him an act of grace ? Who is that lucky being that ministering to dalliances' flutters thee.

Q: In what tense is used क्तिप् in पुण्यकृत् । Ans : प्रवृत्तिर्दधे क्तिप्, अतः पुण्यं कर्त्तुं करिष्यति वा इत्यत्र न क्तिप् । Q.

Account for आत्मनेपद in उपतिष्ठते । Ans : See above.

Q. Show the fitness of किङ्करः । Ans : किम् कुत्सितं करोति इति किङ्करः । यस्तु शौडान्तः प्रोहाहन् विमुग्धः यत् आश्रयः कुत्सितमपि आचरितुम् न कदर्थवत् पराश्रयः भवेत् इति गम्यार्थः । ६८ ।

69. See prose order and questions below.

Prose order:—उदधेः परिपरि, आ युलोकाच्च दुर्जंभम् एतत् भावत्कं वरं दृष्टवत्सु अस्मासु अपि सुजीवितम् ।

Substance :—कृतार्थाः वरं यत् तव रूपं दृष्टवन्तः । तथाहि ते रूपम् आत्मभुजम् आनाकथ्य दुर्जंभम् इति ।

Explanation in tika form :—परीति । उदधेः परिपरि उदधिं

वर्जयित्वा “परिवर्जने” इति वर्जनाच्चेति विवक्षितम् । अनुबद्धविभक्त्यानां प्रविष्ट्या दुर्लभम् इत्यर्थः । समुद्रे चन्द्रा उन्तपतिः, तत्रैव तत्सम्भवो नास्ति इति भावः । “अपपरिवहिरस्यः पञ्चम्याः” इति वैकल्पिकसमासत्वात् समासाभावपक्षे “पञ्चम्याङ्परिभिः” इति उद्घेरित्यत्र पञ्चमी । आ शुलीकात् स्वर्गलोकाप्यन्तश्च पदवच्येतत् । आङ्मय्यादामिविध्योः” इति समासस्य विभाषितत्वात् पूर्ववत् पञ्चमी । दुर्लभं दुष्प्रापम् एतत्, भक्त्या इदं भावत्कं भवदोषं “भवत-
ष्ठकक्षी” इति ठक् । कपं सौन्दर्यं दृष्टवत्सु अस्मासु अपि सुजीवितं अस्मि-
न्मये आधिक्येन सुजीवितं । यदा अहो सुजीवितमिति अहो शब्दाच्चेति अधि-
शब्दो वर्तते । तथाले अस्मासु इत्यत्र विषये सप्तमी । अथवा “अधिरात्रे” इति
स्त्राव्ययेनाधिना च योगे सप्तमी, अस्मात्स्त्रामिकं सुजीवितमित्यर्थः । त्वामपश्यताम्
तन्नास्तीति भावः ।

Change of V.—No change—as सुजीवितम् is a nominative absolute,

Derivation :—उद्घि—उद्घ-वा-किः । दुर्लभम्—दुर्-लभ-कर्मणि
खल् । भावत्कम्-भवती-ठक् ।

समूह व्यातिरिक्त वर्ग पर्याप्त सर्वत्र आपनार रूपेण सादृश्यं नाहे ।
आपनार रूप प्रत्यक्ष करिष्या जीवन वस्तु इहेन ।

How commendable is our blessed life to have seen thy beauty
nowhere else to be found as far as the celestial regions' excepting
the sea.

Q. Parse. परि and account for the double form.

Ans : “अपपरीवर्जने” इति वर्जनाच्चेति परि इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ।

Q. “परिवर्जने” इति वर्जनाच्चेति ‘परि’ इत्यस्य च हितम् । What do you
understand by the term कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । Ans : कर्म
क्रियां प्रोक्तवन्ते इति कर्मप्रवचनीयाः । संग्रति क्रियां न कथयन्ति नापि
धीतयन्ति यद्योक्तं हरिणा—“क्रियायां धीतयो नावं सत्यमस्य न वाच्यः ।
नापि क्रियापदाच्चेति सत्यमस्य तु भेदकः” इति । Q. Account for

प्रपीतमधुका भङ्गैः सुदिवेवारविन्दिनी ।

सत्परिमललक्ष्मीका नापुंस्कासोति मे मतिः ॥ ७० ॥

the case affix in उदधेः, दुलीकात् and चक्षासु । Ans: See above, Q. Can you compound the two words परि and उदधि ? Ans : पर्युदधि इति यैकशेषेन अव्ययीभावसमासः स्यात् । ६६

70. Principal part:—इति मे मतिः (भवति) । Sub sentence—अरविन्दिनी (उपमानकर्तृपदम्) इव (य) त्वं न चसि । Adj. to त्वम्—सत्परिमललक्ष्मीका and अपुंस्का । Adj. to अरविन्दिनी—प्रपीतमधुका &c. सुदिवा—व्यम् । भङ्गैः—प्रपीत इत्यस्य अनुक्तकर्तृपदम् ।

Prose Order :—भङ्गैः प्रपीतमधुका सुदिवा अरविन्दिनी इव सत्परिमललक्ष्मीका त्वं न अपुंस्कासि इति मे मतिः ।

Substance :—मेषादिनिर्मले दिवसे सुशोभिता, मधुकरेः उपभुक्ता च पद्मिनी शीघ्रं वितनोति धारयति च शोभां, तथा त्वमपि । अतएव मयि ह त्वं कदापि पतिहीना न ।

Explanation in tika form :—प्रपीतेति । भङ्गैः मधुकरैः प्रपीतं चापीतं मधु पुष्परसः, “मधु मये पुष्परसे लौट्टेऽपि” इत्यमरः, यस्याः सा । “शेयादिभावा” इति कप् तथा शोभनं नीहारादिरहितं दिवा दिनं यस्याः ना सुदिवा “सुप्रातः-सुह्र-शारिकृच-चतुरग्र-एषीपद-अजपद-प्रोष्ठपदाः” इति निपातनान् समासान्तः अच् तिथ्यः । अथवा शोभने दिवसे इति सुदिवा पदम् सपत्यन्तम् अथयम् । अरविन्दिनी पद्मिनीव, परिमललक्ष्मीतापले विमल्लक्ष्मी-मन्त्रव्यः “विमल्लक्ष्मी परिमल्लक्ष्मी मन्त्रं जनमनोहरं” इति कोयः । पद्मिनीपले सुमन्त्रव्यः । लक्ष्मीः सम्पत्, लक्ष्मीः परिमललक्ष्मीः यस्यासादृशी, “लक्ष्मीः प्रध-” तिथ्यः कप् । त्वं, न विद्यते मया यस्याः सा अपुंस्का अव्ययीभावमर्तुका । पूर्यवत् कप् । नासोति मे मतिः इति मे निश्चयः । अभिलषो वा । भवतीति शेषः । इत्याम्यङ् ईदृशी नारी न कदापि पतिहीना स्यात् इति भावः । ७०
पण्यात्रकम् ।

मिथ्यैव श्रीः त्रियन्मन्या श्रीमन्मन्यो मृषा हरिः ।

साक्षात्कृत्याभिमन्येऽहं त्वां हरन्तीं त्रियं त्रियः ॥ ७१ ॥

Change of voice:—प्रपीतमधुकया सुदिवया अरविन्दिया इष सन्, परिमललज्जोकया अपुंस्तया न भूयते तया, इति मे मत्वा भूयते ।

Derivation:—प्रपीत—प्र, पा कर्त्तृवि क्तः । लुङ्—अपात् । अर-विन्दनी—अरविन्द-इन्, स्त्रीत्वादीप् । परिमल—परि-मल-कल । लज्जा—लज (लुरादिः) ईप्रत्ययः सुङागमश्च । अपुंस्त्या—न-पुमस्-कप् ।

आपनि शूनिरूल निवसे उत्र कर्तृक अपीतमधु पद्मिनीर छात्र परिमल विनिष्ठे । आपनि कर्तृविनिष्ठो नदरेन, हेहा आमात्र एतौडि इहेतेछे ।

Looking more beautiful after coction, like the collection of lotuses during a bright day, their honey having been drunk up by the black bees, thou art not, methinks, without a man.

Q. Give the meaning of सत्परिमललज्जोका । Ans : सती वर्तमाना परिमललज्जोः अशुक्षिपनगन्धसम्पत्तिः यस्याः सा । अथवा परिमलश्च लज्जोः शोभा च परिमललज्जो, ते यस्याः सा, सौगन्धकान्तियुक्ता इत्यर्थः । अथवा परिमलः सम्भोगः, “सम्भोगः स्यात् परिमले ।” इति वैजयन्ती । यथा किराते “अथ परिमलजामवाप्य लज्जोम् ।” सम्भोगात् स्त्रियः शोभन्ते इति मल्लिनाथः । सम्भोगजनिता लज्जोः परिमललज्जो, सा निवसेते यस्यः इति ।

Q. Give the meaning of मति । Ans : See above.

Q. Parse सुदिवया । Ans : अरविन्दिनो इत्यस्य विशेषणम् । अपुंस्तया सम्प्रत्ययसमन्वयम् । अधिक्तरणे सप्तमी । Q. For which gram.

peculiarity is the sloka intended ? Ans : It contains illustrations of कन् । as in मधुका, लज्जोका, अपुंस्त्या । ७०

71. Principal part:—त्वां साक्षात्कृत्य अहम् अभिमन्ये । Ad-
junct of त्वाम्—त्रियः (सत्त्वत्थ पदम्) त्रियं (कर्त्तृ) हरन्तीम् । Sub

sentences (1) যী: (কৰ্মী) ভবতি । Adj. to যী:—শ্রিয়ম্ভাব্য। (2)
হরি: (কৰ্তৃ) ভবতি । Adj. to হরি:—শ্রিয়ম্ভাব্য: ।

Prose order :—শ্রিয়: শ্রিয়ং হরীন্ ত্বাং সাচাত্ত্ব্যম্ অহম্ (এবম্) ,
ঐমিসম্ভে, যী: মিথ্যা এব শ্রিয়ম্ভাব্য, (তথা) হরি: সূচা যীমম্ভাব্য: ।

Substance :—লক্ষ্মী: চিন্তয়ত যথা তস্যা: এব যী: বিষতে নান্যত্বা: ।
তং লক্ষ্মীম্ দেহকান্ধ্যা অতিক্রম্য বর্নসে অত: তস্যা: তাড়ক্ আত্মাভিমানিত্বং
মিথ্যা এব । হরিষ চিন্তয়তি যথা স শ্রিয়: স্বামী । তত্ মিথ্যা । অত: তব
এব পতিঃ যীপতি: ইতি ।

Explanation in tika form :—মিথ্যেতি । শ্রিয়: লক্ষ্মা: শ্রিয়ং
কপমম্ভং “মম্পতি: যীষ লক্ষ্মীষ” ইতি কীৰ্ণ: । হরীন্ ত্বাং অমিভবকীং দেহ-
কান্ধ্যা লক্ষ্মীমপি অতিক্রম্য বর্নসমানাম্ ইত্যর্থ: । ত্বাং সাচাত্ত্ব্যম্ প্রত্যচৌক্য,
“সাচাত্ত্ব্যম্ ইত্যমেত কৰীতে: নতি সমানে, “স্বাসী অলম্ পূৰ্ণে জী ত্বপ্” ইতি “জী”
ইত্যম্ অথ আদেশ: । অহম্ অমিসম্ভে বিবেচয়ামি, যত যী: লক্ষ্মী: মিথ্যেব
শ্রিয়ম্ভাব্য। অহমেব যী: নান্যা ইতি সত্যমানা “আত্মমানে স্বয়ং” ইতি স্বয়ং ।
বস্তুত্ব্যং তমেব যী: তদীয়জীমাৎ হরচাত্ত্ব্যম্ । তথা হরি: বিষ্ণু: সূচা ইথা যীম-
ম্ভাব্য: আত্মানং যীমানং সত্যমানং, পূৰ্ণবত্ স্বয়ং । যস্যেব ত্বং স এব যীমান্
ইত্যর্থ: । যতক্ লক্ষ্মা: লক্ষ্মীত্বম্ অপরহসি, অত: তমেব যী:, তব স্বামী অ
যীমান ইতি প্রমাণ: । ত্বং পথাবত্মম্ ।

Change of voice :—শ্রিয়া শ্রিয়ম্ভাব্যয়া (সূয়তে) ; যীমম্ভাব্যেন
হরিষা (ভূষতে) অমিসম্ভতে ভয়া ।

Derivation :—যী:—যি ক্রিপ্ । শ্রিয়ম্ভাব্য-যী-মন্-স্বয়ং । যীম-
ম্ভাব্য:—যীমন্-মন্-স্বয়ং । হরি—হ-ই: । সাচাত্ত্ব্যম্—সাচাত্ত্ব্য-কৃ-ত্ব্যপ্ ।
অমিসম্ভে—অমি মন্-অট্ এ । হরীন্—হ-ইট-লীলাদীপ্ । লুট্—
অহাবীতি, অহত ।

লক্ষ্মীর রূপ আপনি হরণ করিয়াছেন দেবিত্তা আমার বিবেচনা
হুয় বে লক্ষী তথা আপনাকে রূপশালিনী বলিয়া প্রসঙ্গ করেন। হরি তথা
আপনাকে লক্ষীবান্ বিবেচনা করেন।

नोदकण्ठित्यतार्थं त्वामैक्षित्यत चेत् स्मरः । .

खेलायन्ननिशं नापि सज्जुःकृत्य रतिं वसेत् ॥ ७२ ॥

Looking to thee who hast robbed Laksmi of her grace, I think that Laksmi does in vain deem her self the paragon of beauty, and Vishnu does think to no purpose that he has Laksmi with him.

Q. Account for ल्यप् in साक्षात्कृत्य Ans : See above.

Q. Derive रतिः । Ans : शिधातोः कृप् । Q. Comment gram.

On शिष्यत्वा and शीमन्त्यः । Ans : See above. Q. Give the derivative meaning of हरिः, and its synonyms.

Ans : हरति मानसम् इति हरिः । उघातोः इः । “यमानिलेन्द्रचन्द्रार्क-
विष्णुसिंहांगवाजिष्यकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु” । इत्यमरः । ७२

72. Principal Sentences :—(1) स्मरः (कर्त्तृपदम्) अत्यर्थे
(किं विषयं) न उदकण्ठित्यत । Subordinate to (1) त्वाम् (कर्मपदम्)
चेत् (व्यं) ऐक्षित्यत । (2) रतिं सज्जुःकृत्य नापि वसेत् (स्मरः) । Adj. to
स्मरः—खेलायन् । अनिशम्—कालम् इति कृत्यपदस्य विशेषणम् । (कालं
व्याप्य इति व्याप्ती द्वितीया)

Prose order :—स्मरः चेत् त्वाम् ऐक्षित्यत (तदा) अत्यर्थे न उद-
कण्ठित्यत । रतिं सज्जुःकृत्य अनिशं खेलायन् नापि वसेत् ।

Substance :—रतिं प्रति भ्रमम् आसक्तोऽपि कल्पे त्वं पश्यन् तस्याः
भ्रवं विरक्तः स्यात्, तथा तथा सहस्रान्तं क्रीडन् प तव दर्शनात् परं तां निश्चितं
परिचरेत् इति ।

Explanation in tikā form :—स्मरभार्या । रतिः सापि ह्येष
निकृष्टेति प्रदर्शयन्नाह नोदीत्यादि । स्मरः कामः चेत् यदि त्वाम् ऐक्षित्यत यदि
तव दृष्टा अभविष्यत् तदा अत्यर्थं न उदकण्ठित्यत रतिं प्रति भ्रमम् अनुकण्ठितो
नाभवित्यत । अभयम् “लिङ्गनिमित्ते लुङ् क्रियातिपत्तौ” [हेतुहेतुमहाबादि लिङ्-
निमित्तं, तत्र भविष्यत्यर्थे लुङ् स्यात् क्रियाया अनित्यत्वा गत्यमानायाश्च] इति

* Where there is a reason such as the relation of
cause and effect, for affixing बिधिलिङ्, there let लृङ् be

क्रियतिपत्तौ लृङ् । तथा रतिं स्तभाश्वीं सज्जुःशब्दीऽयमव्ययम्, सहायार्थं
वर्तते । सज्जुःकृत्य सहायीकृत्य, अनिष्टं नीति निश्चा चेष्टाविधातः यस्मिन् स
अनिष्टः काकः तम् व्याप्य निरन्तरमित्यर्थः । खेलायन् क्रीडन्, खेला विज्यासे
इति खेला इत्यस्मात् कल्पादित्यात् यक । नापि वसेत् अपितु तां परित्यजेदेव ।
यदि त्वां पश्येन इति हेतुपदमत्र बाध्यम्, हेतुहेतुमत्तावदर्शनात् । 'हेतुहेतुमतो-
निङ्' † इति लङ् । त्वं खलु देहकान्या रतिमपि अतिक्रम्य वर्तसे इति
भावः । उपमानात् उपमेयस्य आधिक्यं व्यतिरेकालङ्कारः । तद्योक्तम्, "आधि-
क्यं सुपमेयस्य उपमानात् न्यूनतायवा व्यतिरेकः ।" त्वं पथ्यावक्तुम् ।

Change of V :—त्वं ऐलिषथाः खरेष । खेलायता । उच्यते ।

Derivation.—उदकच्छिष्यत—उत्-कष- (कठिङ् आधाने) लृङ्-
स्यत । लट् उत्कष्यते । ऐलिष्यत—ईल-लृङ् स्यत । खरः—ख-अप् । खेला-
यन् (खेला-वक) खेलाय शब्द । सज्जुःकृत्य—सज्जु-कृ-ल्यप् । वसेत्—वस-
लिट् यान्, लृङ्—अवातसीत् ।

वडिपडि यत्र यदापि आपनादेक नयनप्रेरितं करिदेन ताहा
उहेले करीनहे रतिर निमित्तं उदकछित्त हहेदेन ना, अथवा रतिर
सहित निवृत्तर कोडा करतः एकत्रे वाम करिदेन ना ।

If Cupid had seen thee, he would not have been envious for Rati,
nor would he live sporting with her, day and night.

Q. What is the samas in सज्जुःकृत्य । Ans : कथादि
चिं दावच" ** इति सज्जुःशब्दस्य कथादिपाठे रतिबन्धत्वात् अत्र गति-

affixed when the noncompletion of the action is to be understood.

† When condition and consequent are spoken of लिङ् may optionally be the affix.

* Let the term गति be applied to such words as उरो सज्जुम् and the like, and those that end with चि and those that end with डाच । Thus : उरोकृत्य, सज्जुकृत्य । चि—यज्ञी-कृत्य । डाच—पटपटाकृत्य ।

वलगूयतीं विलोक्य त्वां स्त्री न मन्युतीह का ।

कान्तिं नाभिमनायेत को वा स्थाणुसमोऽपि ते ॥ ७३ ॥

समासः । Q. Account for व्यप् in सङ्कल्प । Ans : चङ्, कति-
समासात् "समासे चनञ् पूर्व्वे क्री व्यप्" इति व्यप् । Q. Explain the
application of लृट् in उदकच्छिद्यत । Ans : See above, ७२ ।

73. Principal sentences :—(1) इह (व्यं) का (विष) स्त्री
(कर्त्तृपदम्) न मन्युति । विलोक्य—incomplete verb. वलगूयन्तीम्—
Adj. to त्वाम् (कर्म) (2) कः (कर्त्ता) वा (व्यं) ते (मत्वम-
पदम्) कान्तिं (कर्म) न अभिमनायेत । Adj. to कः—स्थाणुसमः ।

Prose order :—इह का स्त्री वलगूयन्तीं त्वां विलोक्य न मन्युति ।
को वा स्थाणुसमोऽपि ते कान्तिं न अभिमनायेत ।

Substance :—अस्मिन् जगति का नारी विद्यते या त्वाम् सुश्रीमताम् "
अवशोका न मन्यति । कश्च स पुरुषः यः काष्ठवत् नीरसोऽपि, अथवा लङ्कादेव-
सदृशः क्षितेन्द्रियोऽपि तव रूपं विलोक्य प्रीतमनाः न भवेत् इति ।

Explanation in tika form :—इह जगति का स्त्री वलगूयन्ती
श्रीभासाध्वय्युक्ता, वलगू पूजामाध्वय्योः इति वलगूधातोः कङ्कादित्वात् यक् । त्वां
विलोक्य न मन्युति न ईर्ष्यति, स्वपतिवैराग्यग्रहणं सर्व्वेव कृप्यतीत्यर्थः । मनु
अपराधे रीषे वा इति मनुधातोः कङ्कादित्वात् यक् । को वा स्थाणुसमोऽपि
अकार्ष्ववत् क्षितेन्द्रियोऽपि काष्ठवत् नीरसोऽपि वा, "स्थाणुः शाखादिभिः शुन्ये
ह्ये शस्त्रे िषेऽपि च" इति प्रसिद्धः । तव कान्तिं विलोक्य न अभिमनायेत
पूर्व्वम् अहटत्वात् अभिममनाः सन् अभिममनाः प्रीतमनाः भवेत् । अभिममनी
शब्दादित्वात् कङ्क् सुलोपश्च । असम्भावने लिङ् । इत्तं पञ्चावक्तुम् ।

Change of V.—अथवा क्लिप्वा मन्यते । कान्तिः न अभिममनायेत
केव वा स्थाणुसमः ।

Derivation :—वलगूयन्ती—(वलगू-यक्) वल्गूय अह-क्लोत्वादीप् ।
स्त्री—छे-इट्-ईप् । अभिममनायेत—(अभिममन्-क्ङ्) अभिममनाय लिङ्
ईत् । स्थाणु—स्वा-युः ।

दुःखायते जनः सर्वः स एकैकः सुखायते ।

यस्योत्सुकायमाना त्वं न प्रतीपायसेऽन्तिवै ॥ ७४ ॥

• आपनि पत्रम शोभाशालिनो, आपनाके वर्णन करिय। ऐह जगते' कोन श्री देवी ना करै ? कोन बाकि काष्ठेव नौरस (महादेव मनुष्य) खिउखिय) इहेराओ आपनार अपरुप मोक्षी पेशिया श्रोत ना हय ।

Seeing thee brightening in beauties what woman here does not 'rave' with jealousy ? What man, be he as insensible as a piece of dry wood, would not have a heart to appreciate thy beauty.

Q. Explain the force of आप in स्वाद्यसमीपि । Ans :

यथाज्ञात इव नीरसः जनः सरसतामापादयितुम् अक्षमः, स च तच्चाभूतः एव शोभाशालिनो दमिमनुभवति इति अत्रि शब्देन गम्यते । Q. To what class of verbs do the roots of वल्गुयन्ती, & मन्तुयति belong ? Ans : The roots वल्गु and मन्तु belong to कण्ठादि । Q. Name some roots that are used as nouns also. Ans : It is कण्ठादि । विधा हि कण्ठादयः, धातवः प्रातिपदिकानि च । ७२ ।

74. Principal sentence:—(1) जनः (कर्तृ) दुःखायते ।

Adj. to जनः—सर्वः । (2) सः (कर्तृ) सुखायते । एकः—Adj. to सः ।

Sub sentence to (2) यस्य (सम्ब) चनिके (आधिकारकम्) त्वं (कर्तृ) न प्रतीपायसे । Adj. to त्वम्—उत्सुकायमाना ।

Prose Order :—यस्य चनिके त्वम् उत्सुकायमाना (सती) न प्रतीपायसीस्य एव एकः सुखायते ; (चनः) सर्वः जनः दुःखायते ।

Substance :—स एव एकः सुखो भवति यस्मिन् त्वम् आसन्ना सती सत्यतमं अनुकूला । तपरे तु सर्वे दुःखं स्रजम् अनुभवन्ति इति ।

Explanation in tika form :—यस्य चनिके समीपे त्वम् उत्सुकायमाना उत्सुकायमाना उत्सुका सती इति यावत्, न प्रतीपायसे न प्रति-
• कृष्यवर्तिनो भवसि, स एव एकः जनः इह जगति सुखायते सुखमनुभवति अन्तः

कः पण्डितायमानस्तुमादायामिषसन्निभाम् ।.

तस्यन् वैरायमाख्येभ्यः शून्यमन्ववसहनम् ॥ ७५ ॥

- सर्वः जनः दुःखाद्यते दुःखं वेदयते । यस्मिन् अनुकूलताम् आचरसि स एव
• सुखी, अन्यथा दुःखी इत्यर्थः । उत्सुकप्रतीपशब्दाभ्यां अशादित्वात् कण् ।
केचित् प्रतीपशब्दात् "कर्त्तुः कण् सलोपश्च" इति आचारे कण् इत्याहः ।
सखदुःखाभ्यां तु "सुखादिभ्यः कर्त्तुर्वेदनायाम्" * इति कण् । केचित् सुख-
दुःखदीप्ततायथेऽपि वर्तमानात् असुखः सुखः भवति, अदुःखः दुःखः भवतीत्यर्थं
डाच्, कण् च इति आहः । इत्तं पथ्यावकम् ।

Change of V.—दुःखाद्यते जनेन सर्वे तेन एकेन सुखाद्यते । उत्-
सुकायमानया त्वया प्रतीपाद्यते ।

Derivation :—दुःखाद्यते—(दुःख-कण्) लट् ते । उत्सुकायमाना—
(उत्सुक कण्) उत्सुकाय-शानच् । प्रतीपाद्यसे—(प्रतीप-कण्) प्रतीपाय,
लट् मे ।

साहान सद्य इमि उंसुक इहेशा काशत्र निकटे अतिकुलता आह-
नन कन ना मेहे सुथो । अनय वाक्कि दुःथो ।

He alone feels happy for whom art thou anxious and dost not
oppose his will when near. The rest are miserable.

Q. Account for the formation of सुखाद्यते and
दुःखाद्यते । Ans : See above. Q. why is सर्वे used in the
singular number ? Ans : बहुत्वशेषकः सर्वशब्दः बहुवचनेषु इव
एकवचनेऽपि प्रयुज्यते इति एकवचनत्वम् । अत्र तु विशिष्यपदस्य एकवचनतया
तद्विशिष्यस्यापि एकवचनत्वम् । ७४ ।

75.. Principal part :—कः (कर्त्तु) वनम् (कर्त्तु) अन्ववसन् ।
Adj. to कः—पण्डितायमानः and तस्यन् । वैरायमाख्ये—भौतार्थाणां

* In forming nominal verbs, कण् (य) comes after
सुख and दुःख, if happiness or sorrow be intended to be felt
by the agent.

अयद्वैतः इति पञ्चमी । त्वाम्—आदाय इत्यस्य कर्त्तृ । Adj. to त्वाम्—आमिष-
सन्निभाम् । Adj. to वनम्—शुभम् ।

Prose order :—पण्डितायमानः कः वैरायमायेभ्यः वसन् आमिषः
'सन्निभां त्वाम् आदाय शुभं वनम् अन्ववसत् ।

Substance :—त्वामरण्यमानोऽयं तव पतिः अतीव दूरदर्शित्वं प्रकटित-
वान् इति मे प्रतिभाति । त्वं सर्वेषां वित्तम् आकर्षन्ती तस्य मनसि भवं
अनित्यम् यथा बहवः तत्कृते वैराघितारः इति ।

Explanation in tika form :—अपण्डितः सन् कथमपि पण्डितः
भवन् पण्डितायमानः 'अशादिभ्यो भुव्यच्' लोपश्च क्लृप्तः ' * इति क्यङ् । (की
जनः वैरायमायेभ्यः वैरं कुर्वाणेभ्यः वसन् विभ्यम् शत्रुभयाभावे एवं कर्तुमनुचित-
मिति भावः । "अद्वैतकलहाभकल्पमेघेभ्यः करणे" * इति क्यङ् । "भीटा-
द्यानां अयद्वैतः" इति वैरायमायेभ्यः इत्यत्र पञ्चमी । आमिषेण लोभ्यद्वयेण तु
सङ्गो आमिषवृत्त्यां (नित्यसमासः) लोभ्यद्वयवृत्त्यां "आमिषं पल्लौ लोभ्ये
सम्प्रीतोत्करयोरपि" इति विश्वः । त्वाम् आदाय गृहीत्वा शुभं वनम् अन्व-
वसत् परिधीतः । "उपान्वध्याङ् वसः" इति अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । भिया
लोकट्टिः परिहाय अरण्यं समाश्रित्य त्वया सुखं वसति इत्यर्थः । उपसालङ्कारः ।
उक्तं पद्यावक्रमम् ।

Change of V.—केन पण्डितायमानेन वस्यता आनीयत ।

Derivation.—पण्डितायमानः—पण्डितः-क्यङ्-शानच् । आमिष—
अम-टिप्च् "अमेदीर्घ्य" इति दीर्घः । वसन्—वस्-शब्दः वैरायमायेभ्यः—
(वैर क्यङ्) वैराय-शानच् । अन्ववसन्—अनु-वस-लङ् द । लुङ् अवान्मीत् ।

* अयद्वैतः &c signifying what had not previous existence
take क्यङ् (य and आकनेपद) in the sense of being* so. The
consonant at the end elide (लोप). Thus* अपण्डितः पण्डितो
भवति पण्डितायते । असुमनाः (सुमनस्-शब्द) सुमनाः भवति सुमनायते ।

** क्यङ् comes after शब्द वैर कलह अथ कल्प and मेष in the
sense of 'causing'. Thus वैरं करोति वैरायते ।

धीजायमाना तस्माच्च प्रणीय जनकात्मजा ।

उवाच दशमूर्त्तानं सादरा गगदं वचः ॥ ७६ ॥

डुमि आश्रितवत् लोभनीय । कामं वाञ्छि बह्वर्णितं प्रदर्शनं
करिष्ये, लोके भ्रष्टाचारं करिष्ये एवै त्वे त्वोमाके निर्जन्म वने
आनिता वास करिष्ये ?

Who is he that acting wisely has taken his abode in this lonely
orest taking thee, that art as covetable as an article of food, 'feasting
adverse persons'.

Q, Account for the case affix in वैराग्यादिभ्यः ।

Ans : See above. Q. Give some synonyms of सन्निय ।

Ans : "निम सन्नाय नीकाय प्रतीकाशीपमादयः" । Q. Conjugate
स् in लृट् and लट् first person. Ans : वदामीन् वदामीन् ।
लट् "वदन्ति वदन्ति यज्जान् वदन्ति परदारणाः ।" इति कविरचस्यम् ।

Q. Conjugate दा with the prefix वा in लट् । Ans :
वादते वाददाते वाददते &c । "वाङ्मदीनास्त्रिद्वरे" इति आत्मनेपदम् ।

Q Show the significance of शब्दम् । Ans : लोकादृष्टिं
परिहाय अवस्थितमित्यर्थः । अथवा लोकादृष्ट्या वैरसम्भवः इति । ७५ ।

76. Principal sentence :—जनकात्मजा (कर्त्री) दशमूर्त्तानं
नीच कर्त्तुं वचः (मुख्य कर्त्तुं) उवाच । Adj. to जनकात्मजा—धीजायमाना
and सादरा । Adj. to वचः—गगदम् । प्रणीय—incomplete verb,
अर्थान्—प्रणीय इत्यस्य कर्त्तुं । तस्य—वेव विवचा ।

Prose order :—धीजायमाना जनकात्मजा सादरा (सती) तस्माच्च
प्रणीय दशमूर्त्तानं गगदं वचः उवाच ।

Substance :—वच सीता ईषन् सज्जाहीना इव आचरन्ती रावणाय
अर्घ्यं दत्त्वा सादरम् अस्मृष्टं वचनमब्रवीत् ।

Explanation in śika form :—किञ्चिन्न्यायपरिग्रहान् धीज-
निनीव आचरन्ती धीजायमाना तेजस्विनी "कर्त्तुं क्वच् सजीवव" इति क्वच् ।

“वीजसीऽपुसरसी मिलम्” इति सखीषः निवृत्तः । जनकात्मजा जानकी सीता सादरा परित्राजकबुद्ध्या आदरवती सती तस्य कपटपरित्राजकस्य अर्घ्यं पूजा “मूत्रा पूजाविचारार्थं” इत्यमरः । ‘अर्घ्यं ददम्’ इति अर्थः, यत्प्रत्ययः । ‘अवि-’ श्रातजनसमीपे वर्तमाना तत्पूजार्थं यतमाना सा तेजस्विनीव निर्भीका चलन्त- इति आजायमाना-पदसाधकम् । “बट् तु त्रिष्यञ्मर्घ्याये पाशं पादाय वारिच” इत्यमरः । पूजार्थजलादिकं प्रक्षीय दत्त्वा, तस्मैति सम्म- दानस्य अस्वत्वविवक्षायां वटौ, अथवा तस्य अर्घ्यं प्रक्षीय तस्य समीपे अर्घ्यं स्थापयित्वा इत्यर्थः । दत्तं मूर्ध्निः यस्य तथाभूतं दत्तमूर्ध्नि रावणं गृह्यं लब्धया अनाभिमंशा वा सम्यगनभिव्यक्तं वचः वक्ष्यमाणम् उवाच ।

Change of V —आजायमानया..., जनकात्मजया जने दत्तमूर्ध्नि साद- रया ।

Derivation :—आजायमाना—आजस्-काङ्-मानच् । अर्घ्ये—अर्घ- यत् । (अर्घः—अर्घ-घञ्, अर्घादित्वात् कुलम् ।) गृह्यदम्—गृह्-(अन्व- यम्) गृह् कः । गृह्यदः-अच ‘अर्घं अदिभ्यः’ ; विशेषणतया क्रीडलक्षणं ‘वचस्— वच-असुन् । उवाच—वच-लिट् च । लुङ्—अर्वाचत् ।

देवद्विनी जनकाञ्जला अतिरूपरूपक रविपते अर्घ्यं अर्पण करिष्या गङ्गा न वाक्य कहिनेन ।

Becoming a little bold the daughter of Janaka addressed with respect, to the ten headed Davana, the faltering speech, having made to him at first, respectful offering.

Q. Explain the etymology of गृह्यदम् । Ans : गृह् ददुभ्येयम् । गृह् गदति कथयति यः सः गृह्यदः प्रदः सः अस्मासीति गृह्यदम् वचनम् । अर्घ्यं आदिभ्यः अच् । Q. show the fitness of आजायमाना । Ans : See above. Q. Show the change of meaning of नी with different prefixes. Ans : नी-नयने । आ-नी, आनयने । प्र-नी प्रचयने । उप-नी उपनयने । अनु-नी, अनुनयने । वि-नी, विनयने and so on. Q, Give the

महाकुलीन ऐच्चाके वंशे दाशरथिर्मम ।

पितुः प्रियङ्करो भर्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम् ॥ ७७ ॥

Derivative meaning of जनक । Ans : “जन्माना जनकः सोऽभूत्” “पुरीजनन सामर्थ्यात् जनकः स च कथ्यते” । ७६ ।

77. Principal part :—ऐच्चाके (वंशे इत्यस्य विशेषणम्) वंशे (अधि) दाशरथिः (उद्देश्य कर्तृ) मम (सम्) भर्ता (विधेय, कर्तृ) (भवति) । Adj. to दाशरथिः—महाकुलीनः प्रियङ्करः and क्षेमकारः । पितुः—सम् ; प्रियङ्करः इत्यनेन सम्बन्धः । तपस्विनाम्—सम् ; क्षेमकारः इत्यनेन सम्बन्धः ।

Prose order :—पितुः प्रियङ्करः तपस्विनाञ्च क्षेमकारः महाकुलीनः ऐच्चाके वंशे दाशरथिः मम भर्ता (भवति) ।

Substance :—इच्चाकुवंशे जातः दशरथतनयः मम स्वामी । स खलु महाकुलोत्पन्नः, पितुः वचनकृत्, तापसानाञ्च उपकारं विदधत् अत्र वसति ।

Explanation in tika form :—यदुक्तं निजं कं रहस्यपतिष्ठते इति अस्य प्रतिवेचनम् कथयन्ती आह महाकुलीन इति । पितुः जनकस्य प्रियं करोति प्रियङ्करः आजापालनेन तदनुकूलकारो इत्यर्थः । तथा तपस्विनां तपस्वरण-शीलानां क्षेमकारः कुशलकर्ता “क्षेमप्रियमर्द्धेऽण् च” इति अण् । चकारात् खञ् । महाकुलस्य अपत्यम् इति महाकुलीनः “महाकुलादञ् खञ्” * इति खः । महाकुले जातः महाकुलीन इति वा वाक्यम् । किमादित्यवंशसम्भवः, उत सीमवंशसम्भवः इत्याह, ऐच्चाके वंशे इच्चाकुनाम्, कथित् स्यैवंशसम्भवः राजा तद्वै वंशे “दाखिनायने” त्यादिना अन्यलोपः । अन्ये तत्र सन्तोत्याह दाशरथिः दशरथस्य अपत्यं यः स मम भर्ता भवतीति शेषः । “अतः इञ्” इति इञ् ।

Change of V :—महाकुलीनेन दाशरथिना प्रियङ्करेण भर्ता (भूयते) क्षेमकारिणं ।

* अञ् & खञ् optionally with ख take place after महाकुल as patronymic affixes, अञ्-महाकुलः ; खञ्-महाकुलीनः ; खः महाकुलीनः ।

निहन्ता वैरकाराणां सतां बहुकरः सदा ।

पारश्वधिकरामस्य शक्तेरन्तकरो रणे ॥ ७८ ॥

Derivation :—महाकुलीनः—महाकुल-खः । ऐश्वर्य-ऐश्वर्य-
पुंस्त्वं तस्येदमिति अण्, (or see above) निपातनात् सिद्धम् । दाशरथिः—
दशरथ-इत् । प्रियङ्करः—प्रिय-क-खम् । चेमकारः—चेम-क-अण्, तपस्विनाम्
—तपस्-विनिः (प्रशस्तार्थे) ।

पितामहः शिशुशैलः । उतपत्नीनिगैरः केमकारक आमारः शशि
हेमकुल-पुत्र-मूलिनः । तानि महाराजः मन्त्र-पुत्रः ।

My husband high born in the family of Ikawaku, is the son of
Dasaratha. He has performed his father's 'pleasure' and has done
good to the ascetics.

Q. Show the fitness of the adjectives to दाशरथिः ।

Ans : महाकुलीनः, प्रियङ्करः, चेमकारश्च इति विशेषणत्रयेण, रामः न केवलं
महार्थसम्पन्नः अपि सन् शोचितदयादाक्षिण्यगुणवान् इति गम्यते । चेमङ्कर
इति पदेन दाक्षिण्यम्, चेमकार इत्यनेन च दया तस्य सम्यक् प्रदर्शिता ।

Q. Derive the above adjectives. Ans : (Look into
the explanation.) ७७ ।

78. It contains only some adjectives to दाशरथिः, as
निहन्ता, बहुकरः and अन्तकः । वैरकाराणाम्, सताम् & शक्तेः—शेषे
वही, Grammatically connected with निहन्ता, बहुकरः &
अन्तकः respectively. पारश्वधिकरामस्य—शेषे वही, Gram. connect-
ed with शक्तेः । सदा—अम् । रणे—अधिकरणे ।

Prose order :—वैरकाराणां निहन्ता, सदा सतां बहुकरः, रणे पारश्व-
धिकरामस्य शक्तेः अन्तकः ।

Substance :—रामश्च शत्रूणां विनाशकः । साधवः तेन बहु उप-
कृतः । शत्रूणां स परपरामर्शपि निनाय ।

• Explanation in tika form :—अनुभिः शत्रूः दाशरथिं विनि-

नष्टि, निहन्तीति, । वैरकाराणां शत्रूणां वैर इत्यस्मात् ज्ञधातोः अण् । न तु टः ।
 'ट' प्रत्ययविधानेन वैरकरः इत्येवं ध्यात् ; “न शब्द श्लोक कल्मष गाथा वैर चाट्
 मृग मन्त्र पदेषु” इति ट प्रत्ययप्रतिषेधः । कर्मणि शेषत्वे षष्ठी । निहन्ता
 विनाशकः । कर्तरि ढच् प्रत्ययः । सतां धर्मो स्थितानां साधूनां सदा संवेदा
 बहूनि कार्याणि करोतीति बहुकरः । “द्विवा विभेति” टः । तथा रणे युद्धे पर-
 श्वधः “परश्वध परश्वधः” इत्यमरः । स प्रहरणमस्य इति-पारश्वधिकः “पर-
 श्वधात् ठञ् च” इति ठञ् । तथाभूतस्य रामस्य परशुराजस्य शक्तेः कामध्वन-
 यन्तकरः विभाशयिता, अन्तङ्करोतीति पूञ्वत् टः । यस्य हि प्रतापं शत्रवः सन्त-
 विदन्ति, साधवश्च उपकारलाभात् परितुष्टाः गुणान् स्तुतायन्ति, यश्च परगुणान्
 जामदग्न्यस्य विजिता, लोकविख्यातं तं दाशरथिं कथं न जानासि इत्यर्थः । इति
 पथ्यावक्तृम् ।

Change of V.—निहन्ता बहुकरेण अन्तकरेण See sl. 77. †

Derivation.—निहन्ता—नि हन्-ढच् । वैरकाराणां—वैर-ज्ञ-अण् ।
 बहुकरः—बहु-कृ-टः । “पारश्वधिक—परश्वध ठञ् । अन्तकरः—अन्त-कृ-टः ।

तिनि शक्तिप्रणेतृ निधनकारी ; सर्वदा साधूनिषेत्र दह उपकारी
 कट्रेन एव तं निनूक्ते परशुरामेन शक्तिं पराश्रय करिष्याहेन ।

He is the slayer of the enemies. He always does great services
 to the righteous. He, in a battle, is the destroyer of the valour of
 Rama whose proper weapon is the axe,

Q. Show the grammatical relation of रणे। Ans :
 अधिकरणकारकम् । “क्रियान्वयि कारकम् ।” इति क्रियया र्व कारकस्य
 अन्वयित्वात्, अन्तकरः इत्यत्र करोतिरित्यनेन अन्वयः । Q. Account
 for षष्ठी in वैरकाराणाम् । Ans : निहन्ता इत्यत्र ढच् विधानात्, कर्मणि
 षष्ठी । “न लोकाव्यय निष्ठा खलये दनान्” इति ढच् विधाने षष्ठीप्रति-
 षेधोऽस्ति, निहन्ता इत्यत्र तु न ढच्, किमु ढच् एव । अतः “कर्मकर्मणोः
 कृति” इति ढच्-योगात् कर्मणि षष्ठी । Q. Account for अण् and
 ट in वैरकारः बहुकर and अन्तकर, and give their femin-^o

अध्वरेष्विष्टिनां पाता पूर्त्ती कर्मसु सर्व्वदा ।

पितुर्नियोगाद्राजत्वं हित्वा योऽभ्यागमद्वनम् ॥ ७६ ॥

ine forms. Ans : (See 'above). Feminine forms:—ट कारितः.

* प्रत्ययात् असन्नाच्च “टिड्ढाणञ्” इत्यादिना सर्व्वत्र ऊीप् । अतः वेरकारी, वङ्करी, अन्तकरी । ७८ ।

79. The principal sentence स मम भर्ता भवति । (Sl. 77) । The subordinate sentence:—यः (कर्तृ) वनं (कर्म) अभ्यागमत् । Adj. ७० यः—पाता and पूर्त्ती । अध्वरेषु—कर्मणि सप्तमी । इष्टिनाम्—कर्मणि षष्ठी । कर्मसु— । कर्मणि ७मी । सर्व्वदा-व्यम् । पितुः—सम्ब ; नियोगात्—हेतौ पञ्चमी । Incomplete verb—हित्वा (व्यम्) ; राजत्वम्—Object to हित्वा ।

Prose order :—पुनः किञ्चूतः ७ अध्वरेषु इष्टिनां पाता, सर्व्वदा कर्मसु पूर्त्ती, यः पितुः नियोगात् राजत्वं हित्वा वनम् अभ्यागमत् (स मे भर्ता) ।

Substance :—यं नाम यज्ञः कर्त्तुं, तान् यः रक्षति, यश्च याज्ञादि-कर्मणा तपयति पितृलोकान्, यः पुनः ईदृशः पितृपरायणः यत् तदाज्ञया वनमिदमाजगाम स एव दाशरथिः मे स्वामी ।

Explanation in tika form—इष्टमेभिरिति इष्टिनः यज्वानः “इष्टद्विभ्यश्च” इति इनिः । अध्वरेषु यज्ञेषु “क्तस्य इन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्” इति कर्मणि सप्तमी । इष्टिनां यज्वनां पाता रक्षिता । पापातीः दत्तः । “कर्त्तृकर्मणोः कति” इति कर्मणि षष्ठी । सर्व्वदा कर्मसु याज्ञादिकाथ्यैव । पूर्व्ववत् • सप्तमी । पूर्व्वमनेनेति पूर्त्ती ढमिप्रदः । पूर्व्ववत् इनिः । यश्च अध्वरकर्मभ्यां विषये सप्तमी । यश्च पितुः नियोगात् आजगाम राजत्वं राज्यं हित्वा

* The object of the verbs formed of कृ with इन् affixed after them, receives the seventh case affix. Thus, व्याकरणम् अधीतम्, व्याकरणं अधीतो । अध्वरः इष्टः, अध्वर इष्टो । कर्म पूर्व्वम्, कर्मणि पूर्त्ती ।

पतन्निर्गोष्टुष्टानि रक्षांसि भयदे वने ।

यस्य बाष्पनिष्कृतानि श्रेणीभूतानि शिरते ॥ ८० ॥

त्यक्ता वनम् अभ्यागन्तुं आगतवान् न च अयोग्यत्वादिति भावः । स मे भर्ता
इति पूर्वश्लोकेन अन्वयः । न केवलम् अयोषीं पितृणाञ्च प्रियङ्गुं अपि तु
पितृवाक्यपालनात् देवानामपि आनन्दवद्भनः मे भर्ता इति भावः । पितरि
प्रीतिमापन्ने प्रीयन्ते सर्वदेवताः इति मनुस्मरणात् । इत्थं पथ्यावक्तुम् ।

Change of V.—पाप्वा, पूतिना येन अभ्यागामि ।

Derivation :—अध्वर—अध्वन्-रा-कः । इष्टिना—(यज्ञ+भावे क्तः)
इष्टम्—कर्त्तरि-इनिः । पाता—पा-ठच् । लट् पाति (अदादिः) लुङ्—
अपासीत् । पूर्ण—(पू-भावे क्त)-इनिः । अभ्यागन्तुं—अभि-आ-गन्-
लुङ् द ।

तिनि यच्छे यज्ञानिगते रक्षां करेन एव सर्वेषां आक्रान्तिं कर्त्तुं
द्वारा पितृलोकं प्रतिवृष्टे करेन । तनि पितृ आञ्ज पतिपालनादेष
राजाङ्गं कुरिया वने आगमनं करिष्येति ।

He, in a sacrifice, is the protector of those who offer oblations ;
is always an accomlisher of ceremonies ; has, by the order of his
father, come to the forest leaving his kingdom.

Q. Account for the base affix in अध्वरेण and
कर्त्तुम् । Ans. See above. Q. Derive अयोषीन्, and पूतिन् ।

Ans : See above. Q. Give the भाष्यं of the sloka.

Ans : See above. Q. Account for वही in इष्टिनाम् । Ans :
पाता इत्यत्र ढच् विधानात् “कर्त्तुं कर्त्तव्योः कति” इति कर्त्तव्य-वही । ४८ ।

80. Principal part :—रक्षांसि (कर्त्तुं) वने (अधि) शिरते ।
Adj. to रक्षांसि—पतन्निर्गोष्टुष्टानि, बाष्पनिष्कृतानि and श्रेणीभूतानि ।
Adj. to वने—भयदे ।

Prose order :—यस्य बाष्पनिष्कृतानि रक्षांसि भयदे वने पतन्निर्गोष्टु-
ष्टानि श्रेणीभूतानि (अधि) शिरते । (स मे भर्ता) ।

Substance :—ईदृशीऽसौ वीरः यन् राक्षसाः तद्वाक्येन निधृताः पंक्तिः
निर्वाताः सन्ति । पक्षिणः शृगालाश्च तेषां मांसम् खादन्ति ।

Explanation in tika form :—‘रेखन् वैरायमाणेभ्य इति वाक्ये
तस्य व्रातो नास्तीति प्रदर्शयन् चाप्येतद्वीति । यत्तु रामस्य वाक्ये शूरे, निरुक्तानि
‘किंवाणि रक्षामि राक्षसाः भयदे भयं ददातीति भयदे, दाघाती, कः, तस्मिन्
भयदरे वने, पतनिभिः पतन् चायन्ति यानि तानि पतन्नाणि पतन्, तेषां
कः तानि सन्ति एषां ते पतन्निणः, इति प्रत्ययः । तैः पक्षिभिः शृगालिभिः
क्रान्तिः शृगालैः जृष्टानि सेवितानि परिहृतानि इत्यर्थः, अथेण्यथा विपरीतं भवान्
यत्नोभूतानि “येष्वाद्यः कृतादिभिः” * इति प्रादिसमासः । शूरे पतितः
सन्तीत्यर्थः । स मे भर्ता इति अन्वयः ।

Change of V.—जुष्टेः रक्षामिः निरुक्ते...येषोभूतैः शूरे ।

Derivation :—पतन्—(पतन्-त्वे-क) पतन् इन् । जुष्ट—जुष्ट-
तत् । जुष्ट—जुष्ट-कर्मणि कः । जुष्टे खट्, अजोविष्ट-लङ् । रक्षामि—
रक्ष-अधुन् । भयदे—भय दा-कः । निरुक्तानि—नि-कृत्-कर्मणि कः । जुष्ट—
कृत्यति, लुङ्—अकृत्योत् । * येष्वाभूतानि—येषि-भूत-ङि । शूरे—शूरा-
अन्ति । लुङ्—अशयिष्ट ।

वाक्पगणन साहसं वागेन ह्रिद्धदेह हृष्टा भून्ति शृगाल एतेषां शूरा
परिवेष्टित हृष्टा उग्रहृष्ट अरण्यां शूरी शूरी पडिग्रा आच्छे ।

‘Cut off to pieces by whose arrows, the demons lie in the
frightful forest surrounded by birds and jackals.

Q. * Is वाक्पगणन properly compounded. A.
यस्य निरुक्तानि इति समासवाक्यम् उचितमेव । सापक्षत्वेऽपि सम्भवति,
नात्र समासदोषः । * Q. Show the gram. relation of वाक्पगणन ।

Ans : वाक्पगणन चत्वारः अन्वयः न तु ‘वाक्-निरुक्तानि’ इति सम्भवति ।
तथापि वक्तव्यत्वात् उचितम् । Q. Decline the base वाक्पगणन ।

Ans : क्रीडा, क्रीडारी, क्रीडारः, क्रीडारम्, क्रीडारी क्रीडन्, क्रीडन्तः ।

* कृतादिः—कृत, मित, भूत &c.

भ्रातरि खल्व यातो मा भृगाविभृगयामसी ।

‘एषितुं’ प्रेषितो यातो मया तस्यानुजी वनम् ॥ ८२ ॥

संस्कारविदितो हि स रामः इति भावः । पञ्चानां शीकानाम् एकत्र समाख्यात् कुलकम् । तथाहि “हाभ्यान् युष्मकं प्रोक्तं त्रिभिः श्लोके विशिषकम्” । कलापकं चतुर्भिः स्यात् तद्वत् कुलकं कृतम् ॥

Change V.—दीव्यमानः . खल्वमानः...निघ्नानः रामः तया अवगम्यते ।

Derivation :—दीव्यमानम्—(दिव-कर्त्तरि-चानञ् । श्रित—शो-क्तः । लट् श्रुति, लङ् अद्यात्, अयासीत् । अव्यमानं—अस (दिवादि) चानञ्, लङ्—आस्यत् । निघ्नान—नि-घ्न-चानञ् । भावव—अव-स्वाये अच् । अवगच्छमि—अव-गम-लट् । लङ्—आगमन् ।

ये रामचन्द्र निमित्त वाणेर सहित छौड़ा कटन, विनिग्रह गन निक्षेप कटन, विनिभृङ्गूल निहत करिजे समर्थ हईयाहेन, तौताक कि निमित्त अवगत नह ?

How is it thou knowest not Rama, one that sports with sharpened arrows, 'hurls' many a great club and kills a good number of enemies.

Q. Show the peculiarity of the sloka. Ans : चानञ्-प्रत्ययस्य उदाहरणानि यथाक्रमं प्रदिष्टानि । See the foot note (above). Q. Show the change of meaning of वनम् with the change of prefixes. Ans : वनं गती ; आ-गम आगमने ; अव-गम प्रवगमने ; सम-गमं सङ्गती ; &c. ८१ ।

82. Principal sentence :—(1) असी (कर्त्तुं) सगश (कर्म) यातुः । Adj. to असी—अनादित् । Incomplete verb :—खल्व । object to खल्व,—माम् । भ्रातरि—अधिकरणे, gram. connected with खल्व । (2) तल्ल (सम्) अनुजः (कर्त्तुं) एषितुं (व्यं) वनं (कर्म) यातः । Adj. to अनुजः—प्रेषितः । मया 'प्रेषित' इत्यस्य अनुजे चत्तरि द्वतीया ।

Prose order :—सुगन्धिः कसौ मां भातपि न्यस्य कन्यायां यातः । तस्य अनुजः मया एषितुं प्रेषितुः (सन्) वनं यातः ।

Substance :—सुगन्धपटुः रामः तत्कनिष्ठं लक्षणं सत्परिरक्षणं निश्चयं, सुगन्धार्थं प्रस्थितः । असौ कदापीं वर्त्तते इति ज्ञातुम् अहं पुनः लक्षणं पुनः प्रेषितवती ।

Explanation in tika form—यद्येवं कसौ इत्याह भातरीति । सगं विभ्यतोति सुगन्धिन् 'क्षिप्' इति क्षिप् । "नहि इति हवि व्यधि हवि संहि तनिष् कौ" इति पुर्व्वपदस्य दीर्घः । असौ भर्ता मां भातपि न्यस्य अपयित्वा सुगन्धाम् अलिङ्गकं यातः । कसौ भातेति चेदाह । तस्य अनुजः कनिष्ठः सत्परिरक्षणं निश्चयः लक्षणः मया प्रेषितः प्रस्थापितः सन् एषितुं ज्ञातुं राममिति शेषः, वनं यातः गतः । सुगन्धं गतः रामः कदापीं वर्त्तते इति ज्ञातुं प्रेषितौ लक्षणः वनं प्रविष्टः इत्यर्थः । इत्थं पठ्यावकम् ।

Change of V.—याता...सुगन्धिः सुगन्धं असुना...प्रेषितेन यातम् अनुजम् ।

Derivation.—न्यस्य—नि-अस (दिवादिः) ल्यप् । लुङ्—आस्यन् सुगन्धिन्—सुभ-व्यध-क्षिप् । सुगन्ध—सुग-णिच् (स्थायै) शी-यक् च लिट् । तनात् ; स्त्रीत्वात् टाप् । अथवा-सुग-यत् । एषितुं—इष-अनुम् । प्रेषित—प्र-इष-णिच्-कर्मणि क्तः । अनुजः—अनु-जन्-ङः ।

तिनि मृगशर्मी । जातृश्चेत् आमादेक-अर्पणं करिष्या मृगैश्च अस्मिन् सरणे गमनं करिष्याहेन । तादृशं जातृं समवेष्टवार्थं आमा कर्तृकं प्रेरितं ह्येसा वनं गमनं करिष्याहेन ।

Leaving me to the care of his brother, he has gone a-hunting, being himself a hunter of game. He, the younger one, has gone into the forest directed as he was by me to 'see after' Rama.

* The word preceding the verbs नहि इति हवि &c. with क्षिप् &c as affixes, get their last vowel long. Thus उपानत् औ-इत्, सुगन्धिन् &c.

अथायस्यन् कषायाच्चः स्यन्नस्वेदकणोलूषः ।

सन्दर्शितान्तराकृतस्वामवादीदृशाननः ॥ ८३ ॥

Q. Explain the formation of अवाविष् । Ans: See above. Q. Show the proper use of असी here । Ans: रामस्य दूरगतत्वात् अदस्यन्दः प्रयुक्तः । तथाचि—“इदमसु सन्निकटं समीपवर्तिं चेतदो रूपम् अदससु विप्रकटं तदिति परीक्षं विजानीयात्” विप्रकटम्=दूरवर्तिं । ८२ ।

83. Principal part :—अय (व्यम्) दृशाननः (कर्त्तुं) ताम् (कम्) अवादीत् । Adj. to दृशाननः—आयस्यन्, कषायाच्चः स्यन्नस्वेद-कणोलूषः and सन्दर्शितान्तराकृतः ।

Prose order :—अय आयस्यन् कषायाच्चः स्यन्नस्वेदकणोलूषः सन्दर्शितान्तराकृतः दृशाननः ताम् अवादीत् ।

Substance :—अय क्रोधेन शरीरं प्रकम्पयन् चक्षुषीं लोहिते कृत्वा घर्षोक्त-कन्धरः दृशाननः आकारैः हृदयं भावं प्रकाशयन् सीताम् अवादीत् ।

Explanation in tika form :—अय जानकीवाक्यानन्तरम् आय-स्यन् तडाक्यैः क्रोधवशात् शरीरं खेदयन्, अकुट्यादिकं बद्धा क्रोधेन कषाये रतो अचिषी यस्य स कषायाच्चः क्रोधारुणमैत्रः “बहुव्रीहौ सकप्यणोः स्वाङ्गात् षच्” इति समासान्तषच् प्रत्ययः । तथा स्यन्नेः स्तुतैः स्यन्दवातोः कर्त्तरि क्तः । स्वेदकणैः घर्षेणन्दुभिः लूषः स्फुटः व्यस्रः इति यावत् । “स्फुटं प्रव्यक्त-मुत्पन्नम्” इत्यमरः । तथा सन्दर्शितं प्रकटीकृतम् आननं अन्तर्गतम् आकृतम् अभि-प्रायेणैव पूर्वविध आकारेण हृदयम् अभिप्रायं ग्रसन् इत्यर्थः । दृश आननानि यस्मैति दृशाननः दृशमुखः रावचः तां सीताम् अवादीत् उक्तवान् । वदेत्कुं । उक्तं व्याख्यातम् ।

Change of voice :—आयस्यता कषायाचेच स्यन्नस्वेदकणोलूषेन सन्दर्शितान्तराकृतेन सा अवादि दृशाननेन ।

Derivation.—आयस्यन्—आ-यस (दिवादिः) श्रद्ध । अचि—अच्-

कृते कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेयं विवासितम् ।

की नग्नमुषितप्रख्यं बहु मन्येत राघवम् ॥ ८४ ॥

सिः । स्रग्—स्रग् कर्त्तरि क्तः । लट्—स्रग्ते, लुङ्—अस्रदत्, अस्रन्दिष्ट, अस्रत् । अवादात्—वद-लुङ् द । लिट्—उवाह ।

अनन्तरं दर्शानन क्रोधे आरक्तनेत्रं उ वदन्कूटीं हरेत् । ताहाव प्राव हरेते वन्निष्कृ निःश्रुत हरेते लागिल । ऐहिकेणे आन्तरिक भाव प्रकाश पूर्वक मे मौताटक कहिते लागिल ।

Then the Ten-headed one, convulsing through rage, with eyes growing red, covered over with particles of sweat and thus betraying 'his inmost' thoughts, spoke to her.

Q. Give the derivative meaning of उलूषः । Ans :

उलूषते अलूषा-लूष्यते सम्बन्धे इति उलूषः उ त् पूर्वात् लीङ् धातोः वन-प्रत्ययः निपातितः । इति रायः । ८३ ।

84. Principal part :—कः (कृत्) राघवं (कर्म) बहु (क्रियाविशेषणम्) मन्येत । Adj to राघवम् :—विवासितम् ; ज्यैष्ठिनेयं and नग्नमुषितप्रख्यम् । कानिष्ठिनेयस्य (सम्बन्धपदम्) । कृते (व्यम्) ।

Prose order :—ज्यैष्ठिनेयम् (अपि) कानिष्ठिनेयस्य कृते विवासितं नग्नमुषितप्रख्यं राघवं कः बहु मन्येत ?

Substance :—राघवः ज्येष्ठोऽपि यदा कनिष्ठपुत्रकृते पित्रा वनं विवासितः तदासौ भुवं छटः, सः कथमपि अन्येषाम् अभिमती भवितुं नार्हति ।

Explanation in tika form :—ज्येष्ठाय अपत्यम् ज्यैष्ठिनेयः तं 'स्त्रीस्थी ढक्' इति ढक् 'कल्याणादीनामिन्ड् च' इति इन्डादेशः । तथोक्तमपि, कनिष्ठायाः कैकेयाः सुतस्य कानिष्ठिनेयस्य भरतस्य पूर्ववत् ढक्, इन्डादेशश्च । कृते निमित्ते विवासितं पित्रा परित्यक्तं राज्यात् बहुकृतम् । अतएव आदौ मुषितः निराकृतः पश्चात् नग्नः दिगम्बरीकृतः इति नग्नमुषितः 'पूर्वकाले*त्यादिना स्नातानुष्ठितादिवत् समासी राजदन्तादित्वात्** परनिपातः ।

* 'पूर्वकाल-एक सर्व-जरत् पुराच-नव-केवलाः समानाधिकरणेन । "When"

नत्तत्त्वं नग्रमुपितप्रत्यम् राघवं कः बहु मन्यते ज्ञाषित न कीऽपोत्यर्थः । यस्तु पुत्र-
वत्सलैर्न-पित्रा वर्षं निव्वोसितः सः खलु निःसंशयम् दीषो इति भावः । इत्थं
पद्यावक्तुम् ।

Change of V.—ज्यैष्ठिनेयः विवासितः केन नग्रमुपितप्रत्यः...राघवः
मन्यते ।

Derivation:—कानिष्ठिनेय—कनिष्ठा ढक्, इलडादेशः । ज्यैष्ठिनेय—
ज्यैष्ठा ढक्, इलडादेशः । विवासित—वि-वस-णिच्-कर्मणि क्तः । नग्र—
न-ग-क्तः । नजते—लट्, अनजिष्ट—लुङ् ।

मुःपत—मुप-कर्मणि क्तः । लट् सुणाति । राघवम्—रघु-अपत्यार्थे णम् ।

ज्योत्षे महिषीर पूत्र इहेवां कनिष्ठ महिषीर पूत्रेण निमिष्ठ
विनि पिता कर्तृक विवासित इहेवाछेन, सेहै भूषितं ओ वक्रशौन
व्यक्ति मद्रुश राघवके कोन व्यक्ति ज्ञाया करे ?

Who would think much of Rama the son of the eldest queen,
who has been banished for the sake of the younger queen's son and
is like one stripped naked.

Q. Explain the samas in नग्रमुपितप्रत्यम् । Ans : पूर्व
मुपितः पश्चात् नग्रः इति ख्यातिगुलितवत् समासे मुपितनग्रः इत्थं भवितु-
मर्हति । तथाहि “पूर्वकाल-एक-सर्व-जरत्-पराण-नव केवलाः समानाधिकर-
णन,” इति वचनान् पूर्वकालस्य एव पूर्वनिपातः । किन्तु “राजदन्तादिषु
परम्” इति ‘नग्रमुपित’ इत्यस्य राजदन्तादिषु पठितत्वात् मुपितपदस्य पर-
two words (a noun and an adjective or two adjectives)
are combined in कर्मधारयसमास the words denoting former
time and such words as एक सर्व &c. are placed first.
Thus first मुपितः and then नग्रः is मुपितनग्रः (See below)

** But of the compound words such as राजदन्तः अथर्वणम्
लिप्यसितम्, नग्रमुपितम्, the words दन्त, वन, वासित, मुपित take
the last place. So नग्रमुपितः, instead of मुपितनग्रः ।

राक्षसान् वटुयज्ञेषु पिच्छीशूराभिरस्तवान् ।

यद्यसौ कूपमाखूकिं तवैतावति कः क्षयः ॥ ८५ ॥

निपातः । ततः नगमुचिततुल्यः इति नगमुचितप्रत्ययः । तिल्यसमासः (अस्तपद-
विग्रहः) Q. Show fitness of नगमुचितः । Ans : This is
appropriately used of Rama who was first robbed of
his kingdom and then banished. ८४ ।

85. Principal part — कूपमाखूकि (सम्बोधनम्) एतावति { विषया-
धिकरणं } तव (सम्ब) कः (विग्रह) क्षयः (कर्त्तृ) (भवति) । Sub sen-
tence:— यदि (व्यम्) असौ (कर्त्तृ) वटुयज्ञेषु (आधारे) राक्षसान्
(कर्म) निरस्तवान् । Adj. to राक्षसान्—पिच्छीशूरान् ।

Prose order :—यदि असौ वटुयज्ञेषु पिच्छीशूरान् राक्षसान् निरस्तवान्
(अयि) कूपमाखूकि ! एतावति तव कः क्षयः (भवति) ।

Substance:—‘त्व’ खलु कूप-मखूक इव खल्व’ जानासि । रामी यान्
भोजनपटून् राक्षसान् सुद्रव्राज्ययज्ञेषु निहृतवान् तान् विना नापरं बीरं राक्षस
वेत्सि, अतएव रामपराक्रमेण गर्वितासि ।

Explanation in tika form :—यदि असौ रामः वटूनां ब्राह्मणानां
यज्ञेषु अधरेषु पिच्छीं भोजने एव शूरान् भोजनपटून्, काव्यान्तराक्षसानित्यर्थः ।
“पात्रे समितादयश्च” इति समासः । * राक्षसान् निरस्तवान् दूरीकृतवान् तदा
अयि कूपमाखूकि । मखूकस्य भेकस्य अपत्यं स्त्री माखूकी, कूपे माखूको इव
तत्सम्बोधने, “पात्रे समितादयश्च” इति समासः । एतेन अखण्डशब्दादने-
वीरास्तथा न दृष्टा इति ते क्षयः गर्जः विजयो वा तत्र न युज्यते इति भावः ।
कूपमखूकीति पाठे स्त्रीत्वादीप् । इत्थंपठ्यावक्तव्यम् ।

Change of V :—राक्षसाः पिच्छीशूराः निरस्ताः अमुना, केन अयेन
भूयते ।

Derivations :—वटु—वट-उः । यज्ञ—यज्-नः । निरस्तवान्—
नि-रस्-तवत्, वृद्ध्—आख्यात् । माखूकी—मखूक-अपत्यार्थे अच्, स्त्रीत्वा-

मत्पराक्रमसंक्षिप्तसाराज्यभोगपरिच्छदः ।

युक्तं समैव किं वक्तुं दरिद्रातिं यथा हरिः ॥ ८६ ॥

दीप् । (मण्डति वर्षासमयम् इति मण्डकः ककण् प्रत्ययः । अथः—कि-अप् ।

यदि राम निरुद्धे ब्राह्मणगण कर्तृक अशुद्धितं ब्रह्म डोछनपट्टं वाकमदिगटक दूरीकृत करिग्राह्ये तथापि अग्नि अन्नपरिनि ! एहे नामाग्न विषयेन निमित्त गर्भ अथवा विषय एकाक्ष कदा वाहेते पात्रे न ।

Thou little knowing she-frog in a well, what reason is there in thy wonder, if he, in the sacrifice of the insignificant Brahmins has overthrown such demons as are heroes only in dinner.

Q. Show the fitness of वट् । Ans.—वट् वटपदेन वृष्टा ब्राह्मणाः तेषां यज्ञे नहि शूरराजसामा गतिः सम्भवति इति गम्यते ।

Q Give the patronymic form of मण्डकः । Ans : “डक् च मण्डकात्” इति मण्डकशब्दात् डक्, अण्, इञ् च स्युः । यथा माण्डकेयः, माण्डकः, माण्डकः । ८५ ।

86. Principal part:—Consisting of 2 sentences:—(1) यथा (अयम्) हरिः (कर्तुं) दरिद्राति । (2) सम (कर्तुं) किम् (अयम्) वक्तुम् (अयम्) युक्तम् । मत्...परिच्छदः—Adj. to हरिः ।

Prose order :—मत्पराक्रमसंक्षिप्तसाराज्यभोगपरिच्छदः हरिः यथा दरिद्राति (तत्) किं समैव वक्तुं युक्तम् ?

Substance :—नाहम् अहंनि स्वयं वक्तुं यथा मत्पराक्रमेण इन्द्रः नष्ट-राज्यभोगादिः सन् दुर्गतः संवत्सः इति ।

Explanation in tika form :—सम पराक्रमः विक्रमः तेष संक्षिप्ताः अपहर्ता राज्यं स्वाराज्यं भोगः सुखानुभवः तथा परिच्छदः इत्याद्यादित्यस्य तादृशः हरिः इन्द्रः यथा येन प्रकारेण दरिद्राति यां यां दरिद्रातम् अवलम्बते । हीनशक्तिः सन् दुर्गतिमाप्नोति किं समैव मया एव वक्तुं युक्तम् युज्यते ? युज् घातोः कर्मणि क्तः, एतदिति शेषः । आत्मगुणवादस्य लज्जा-

निलङ्गो विमदः स्वामी धनानां हृतपुष्पकः ।

अध्यास्तेऽन्तर्गिरं दस्मात् कस्तन्नावेति कारिणम् ॥ ८७ ॥

‘करत्वात् न मया कथ्यते इत्यर्थः । मनुजमया राघवः अतीव हीनपराक्रमः इति भावः । “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” इत्यत्र ‘चकारः, अतुक्तसमुच्चयायः, अतः युक्तम्’ इति वर्त्तमाने क्तः । “क्तस्य च वर्त्तमाने” इति मेम इत्यत्र कर्त्तरि षष्ठी । [केपाधिगम्यते ‘तत् किं युक्तम्’ इति युज्धातोः अकर्मकत्वे कर्त्तरि क्तः । तथालं ‘मम’ इति -पदम् वक्तुम् इति भावविहितस्य कर्त्तरि विवचायां षष्ठीः ।] वृत्तं पथ्यावक्तुम् ।

Change of V.—...परिच्छेदेन हरिणा दरिद्रायते । No further change. In changing युक्तम् into active voice the meaning of the root would be different.

Derivation:—संक्षिप्त—सं-क्षिप्त-कर्मणि क्तः । लट्—क्षिपति, लुङ्—अक्षेप्सीत् । परिच्छद्—परि-च्छद्-अच् । युक्तम्—युज्-भावे क्तः । दरिद्राति—दरिद्रा लट् ति । लुङ्—अदरिद्रोत्, अदरिद्रासीत्, क्षिप्—ददरिद्रो, दरिद्रा-मास &c. ‘ददरिद्र’ वी० ।

हेम्न यदिও আমার পরাক্রমে রাজ্যভোগ ও পরিচ্ছদে বঞ্চিত হইয়াছে তথাপি সে কথা আমার স্বয়ং বলা কি উচিত ?

Is it meet I would myself say how Indra ‘pines in poverty’ having his enjoyments of royalty and his equipments curtailed by my power.

Q. Give the different meanings of हरि both as a noun and an adjective. Ans :—“यमानिबेन्द्रमन्त्राङ्ग-विशुद्धाङ्गनाजिषु युकाङ्गिकपिभेकेषु हरिणः, क्षपिले विषु ।” Q. Give the meaning of the root युज् in the passive voice. Ans : युज् in its passive form means “to be fit or suitable”. Q. Change the voice in the above. Ans : See above. ८६ ।

37. Principal sentence:—कः (कर्त्तृ) कारणं (कर्म) न (व्यं)
अवेति । तत्—Adj. to कारणम् । Correlative sentence :—धनानां
(सम्) स्वामी (कर्त्तृ.) यस्मात्* (हेतौ पञ्चमी) अन्तर्गिरं (कर्म संज्ञा) ,
अध्याले । Adj. to स्वामी—निर्लङ्घः, विमदः and व्रतपुष्पकः ।

Prose order :—निर्लङ्घः विमदः व्रतपुष्पकः धनानां स्वामी यस्मात्
अन्तर्गिरं अध्याले, कः तत् कारणं न अवेति ?

Substance :—मम भ्राता कुवेरः यत् खडां विहाय, दद्यात् न मर्द्यं
पुष्पकं कैलासमाश्रित्य वसन्ते मत्पराक्रम एव तस्य कारणम् इति सर्वे एव
जानन्ति ।

Explanation in tika form :—खडांती निष्क्रान्तः निर्लङ्घः “निरा-
दयः कालाद्यर्थे पञ्चमी * इति पञ्चमी तत्पुरुषः । तथा विगतः मदी गव्योयस्य
न विमदः अपहृतगव्यः, व्रतं पुष्पकं व्रदाख्यं विमानं यस्य तथाभूतः धनानां
स्वामी धनदः कुवेरः यस्मात् कारणात् गिरिः कैलासस्य अन्तः मध्ये अन्तर्गिरं,
अथवा गिरी इति अन्तर्गिरम्, विभक्त्याद्येऽव्ययीभावः । “गिरेश सेनकुल्य *”
इति समासान्तः टच् प्रत्ययः । अध्याले अश्विवसति “अश्विभीकृत्यासाम्” इति
अन्तर्गिरमित्यस्य कर्मसंज्ञा । कः जनः तत् कारणं मत्पराक्रमरूपं न अवेति
जानाति अपितु सर्वे एव इत्यर्थः ।

Allusion in निर्लङ्घः :—विश्ववसोऽपत्यं कुवेरः तपसा ब्रह्माणं परितोष्य
लब्धपुष्पकः धनराजस्य सन् पितरुम् उपगम्य बासाद्ये पीडादिद्वीनं स्थानं यथाचे,
उपदिष्ट्य पित्रा खडाराध्यं स्मिर्विभक्त्या उवाच । विश्ववसस्य अपरपुत्रः कैलाशो-

*..The words गिरि &c. (when the thing denoted is
gone beyond) are compounded with what ends with the
5th case affix ; Thus : कौशाख्याः निर्गतः निष्कौशाखिः ।

** In an अव्ययीभाव समास with गिरि, in deference to the
opinion of Sepaka, let the affix टच् take place option-
ally.

भिननीक इव ध्यायन् मत्तो विभ्यद्यमः स्वयं ।

कृष्णिमानं दधानेन मुखेनास्ते निरुद्यतिः ॥ ८८ ॥

गर्भजातः रावणः ब्रह्मणो लभवरः सन् मातामहादेशात् कुवेरं लङ्कां गृह्णाति ।
कुवेरश्च पित्रादेशात् लङ्कां विहाय कैलासम् अध्युवास । Allusion in हत-
पुष्पकः ।—अथ गच्छता कालेन रावणं लोकसन्तापकं श्रुत्वा तदुपदेशार्थं कुवेरो
दूतं रावणं प्रति प्रेषयामास । रावणस्तु तदुपदेशात् संक्रुद्धः निहत्य दूतं कुवेर-
जयाय प्रस्थितः । ततः ससुपस्थिते युद्धे रावणः कुवेरं विजित्य तस्मात् पुष्पकम्
अपहृतवान् इति रामायणम् । उ, का, २१२ ।

Change of voice:—निलङ्गेन विमदेन स्वामिना हतपुष्पकेण अध्यास्यते
केन अवेद्यते ।

Derivation :—लङ्का—रम-कः निपातनम्, स्त्रीलाट्वाप् । स्वामी—स्व-
आमिनच् । अध्यास्ते—अधि-आस्-लट् । लुङ्—आसिष्ट । लिट्—आसा-
ञ्चत् । अवेति—अव-इण्-लट् । लिट्—इथाय । लुङ्—अगात् ।

धनेश्वरं वे छत्र लङ्का हरेते दूरीकृत ओ अपहृतपुष्पक हरेइ
दौनेर न्याय कैलास पर्वतेर मध्ये वान करितेछे, कोन कर्त्ति
सेहे कारण अवगत नहे ?

Who is it, that does not know the reason why the Lord of Wealth
has taken up his 'abode' in the midst of a mountain, his celestial car
having been robbed of, himself driven out from Lanka, and his
vanity all gone.

Q. Explain the allusions in निलङ्ग and हतपुष्पकः ।

Ans :—See above. Q. Parse अन्तर्गिरम् । Ans : See above. ८७

88. Principal part :—यमः (कर्त्तृ) भिननीकः इव (उपमान कर्त्तृ)
आले । मुखेन (उपलक्षणे द्वितीया) । कृष्णिमानं—दधानेन इत्यस्य कर्म ।
Adj. to मुखेन—दधानेन । स्वयं (व्यम् प्रकृत्यादिभ्यः द्वितीया) । Adj. to
यमः—ध्यायन्, विभ्यत्, and निरुद्यतिः । मत्तः—भीयोगे पञ्चमी ।

Prose order :—कृच्छिमानं दधानेन सुखेन (उपलब्धितः) यमः स्वयं ।
मत्तः विभ्यत्* भिन्ननौक इव ध्यायन् निरुद्यतिः आस्ते ।

Substance :—अपरेषु का कथा स्वयं यमोऽपि मत्सकाशात् भय-
मुपगतः* भग्ननौकः वणिक् इव स्वस्य असामर्थ्यम् चिन्तयन् स्नानसुखः निरुद्योगः
वर्तते ।

Explanation in tika form :—कृच्छिमानं कृष्णवर्णत्वं “वर्णदृष्टा-
दिभ्यः ष्यच्” * इति ङकारात् इमनिच् प्रत्ययः । दधानेन धाधातोः शानच्,
धारयता सुखेन उपलब्धितः वैलक्षण्यादिति भावः । “इत्यभूत्तल्लक्षणे” इति
तृतीया । यमः मत्तः मत्सकाशात् विभ्यत् व्रत्यन् “भौवार्थानां भयहेतुः” इति
पञ्चमी । भिन्ना विदारिता नौः यस्य स विपन्नपीतः वणिगिव “उरः प्रवृत्तिभ्यः
कप्” ** इति सुमासान्तः कप् प्रत्ययः । स्वयं ध्यायन् चिन्तयन् स्वयमेव आत्मनो-
ऽसामर्थ्यं जानाति न तु अन्येन नोधितः इत्यर्थः । अथवा स्वयं साक्षात् मत्तः
विभ्यदित्यन्वयः । नास्ति उद्यतिरुद्यमो यस्य स निरुद्यतिः निरुद्यम आस्ते । एतेन
दिकपतोनां जयादङ्गमेव सुप्रसिद्धः न तु तव भर्ता, इत्युक्तम् । उक्तं पठ्यावन्तम् ।

Change of V.—भिन्ननौकेन इव ध्यायता विभ्यता...यमेन आस्ते
निरुद्यतिना ।

Derivation :—नौः—नृदं-डौ । ध्यायन्—ध्मे-शब्द । लुङ्—अध्या-
सीत् । मत्तः—अजद-पञ्चम्यास्तसिन् । विभ्यत्—भी-शब्द । लुङ्—अभेयोत् ।
लिट्—विभाय विभयाद्यकार &c । कृच्छिमानं—कृष्ण-इमनिच् । दधानेन—
धा-शानच् । लुङ्—अधात्, अश्रित । निरुद्यतिः—निर-उत्-यम-क्तिः ।

वे विविक्तेर नौका उग्र इहैशाहे से येमन असमर्थ बोधे उनाम-
हीन ह्य, सेहैरूप ग्रमो आम्नार निकटे हहेते उग्र पाहैशा ग्नानग्रुथे
निकटे हहेशा आह ।

* * कञ् as well as इमनिच् comes after words signifying
colour or such words as दृढ, वृद्ध, यम, क्रम &c. Thus काष्ठा*,
कृच्छिमान् ।

** उरःप्रवृत्तयः यथा ;—उरस्, सर्पिस्, उपानद्, पुमान्, अनङ्ग-
पयस्, नौ &c,

समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरी ।

रत्नपारायणं नाम्ना लङ्गेति मम मैथिलि ॥ ८८ ॥

Plato himself in fear of me, remains inactive, brooding over like a ship-wrecked-merchant bearing a face gloomy.

Q. Comment gram. on भिन्ननौकः । Ans : See above.

Q. Account for the 5th case affix in मत्तः । Ans : See

above. Q. Account for तृतीया in सुखेन । Ans : उपलक्षणे तृतीया । ८८ ।

89. Principal part :—मैथिलि (सखी) लङ्गा (इति योगे प्रथमा) इति (व्यं) नाम्ना (उपलक्षणे, तृतीया) मम पुरी (कर्त्री) अस्ति । Adj. to पुरी—समुद्रोपत्यका, हैमी, पर्वताधित्यका, and रत्नपारायणम् ।

Prose order :—हे मैथिलि ! लङ्गा इति नाम्ना (ख्याता) समुद्रोपत्यका, हैमी, पर्वताधित्यका, रत्नपारायणं मम पुरी (अस्ति) ।

Substance :—हे वेदेहि ! लङ्गा मम पुरी । समुद्रसाक्षाः उपत्यका, सा त्रिकूटस्य उपरि संस्थिता । अतोऽसौ अत्रैर्दुरधिगता रत्नैः श्रेयते ।

Explanation in tika form :—एवं स्वपीरुषं प्रदर्श्य सम्प्रति सौता-प्रकीर्णनं जनधन् आह समुद्रेत्यादि । हे मैथिलि मिथिलतनये सीते । “मय-नात् मिथिलो जातः मिथिला येन निर्मिता” । इति मिथिलसंज्ञा । लङ्गा, “कच्चिप्रपातेनाभिधानम्” इति अभिहिते प्रथमा । इति नाम्ना ख्याता समुद्र एव उपत्यका आसन्नभूमिर्यस्याः सा समुद्रोपत्यका हैमः विकारा हैमी सुवर्णमयी “प्राणिरजतादिभ्योऽङ्” इति विकारे अङ् । पर्वतस्य त्रिकूटस्य अधित्यका उपरिस्थिता “उपत्यकाद्रासन्ना भूमिर्हैमधित्यका” इत्यमरः ।, उपा-धिभ्यां त्यक्तम् इति ‘उप’ ‘अधि’ इत्युभयाभ्यां त्यक्तम् । त्रिकूटपर्वतपरि लङ्गायाः स्थितौ यथा रामायणम् । “दक्षिणसोदधेक्षोरे त्रिकूटो जगन् पर्वतः । तस्यायं तु विशाला सा महेंद्रस्य पुरी यथा । लङ्गा नाम पुरी रम्या” । तथा रत्नानां पारं अवसानं ययन्ते बुध्यन्ते तत्परीचकाः अत्रेति रत्नपारायणं सर्व-रत्नस्थानमित्यर्थः । स्वभावात् अगङ्गान्विता । एवञ्च मम पुरी राजधानी

आवासे सिक्तसम्पृष्टे गन्धैस्त्व' लिप्तवासिता ।

अर्पितोरुसुगन्धिस्रक् तस्यां वस मया सह ॥ ८० ॥

अस्ति इति शेषः । दुर्गावस्थित्या न हि ते पराभवशङ्का, रवीपचयात् सम्पृष्टिं च
• भोक्तृत्वं, अतः एतत्स्थानत्यागेन तत्र ते गमनमतीव सुखमिति भावः । वसं
पथावक्रमम् ।

Change of V.—समुद्रीपत्यकया, हेत्या पर्वताधित्यकया पुण्या रव-
पारायणेन भूयते ।

Derivation.—समुद्र—सम्-उन्द रक् । उपत्यका—उप-त्यक्तन्-स्त्रीत्वा-
द्वाप् । हेमो—हेमन्-विकारे अच् । पर्वत—पर्व-अतच् । अधित्यका—अधि-
त्यक्तन्-स्त्रीत्वाद्वाप् । पारायणं—पार-अय-अधिकरणे अनट् । लङा—रम-कः ।
मैथिलि—मिथिला-अपत्यार्थे अण्, स्त्रीत्वाद्वाप् सन्वीधने ।

अग्नि मैथिलि ! त्रिकूटोपरिस्थित जमुद्गमनिहित श्रवर्गश्री ओ
नानाविध वज्रपत्रिपूर्ण लङ्का आमार राजधानी ।

Princess of Mithila, my golden city by the name of Lanka
situated on a table land by the sea side, is the principal abode of
gems.

Q. Give the meaning of रवपारायणम् । Ans : रवानां
पारम्-अवसनम् अयले बुध्यन्ते तत्परीक्षकाः अत्र इति रवपारायणम्, सर्व-
रवस्थानमित्यर्थः । अत्र पारार्थेषुपदेन रवसाकल्यं द्योतितम् । यदाह हलायुधः
“साकल्यवचनं प्राग्नेः पारार्थेषुमुदाहृतम्” इति । Q. Explain the
syntactical relation between रवपारायणम् and लङ्का ।
Ans : रवपारायणमिति पदं लङ्का-इत्यस्य विशेषणम् । स्त्रीलिङ्गस्य औवलङ्ग-
विशेषणत्वे कारणम् अत्रहृद्विज्ञता इति । Parse लङ्का and नामा । Ans :
See above. ८१ ।

90. Principal part :—तस्यां (अधि) आवासे (अधि) मया
• (सहयोगे ङ) सह (अस्) अट् । Adj. लिप्तवासिता and अर्पि-

तीरसुगन्धिसक् । गन्धैः—क्षरैः । लिप्त इत्यनेन अवयवः । सिक्तं सम्बृष्टं—
Adj. to आवासे ।

Prose order :—तस्यां सिक्तसम्बृष्टे आवासे गन्धैः लिप्तवासिता अप्रिती-
रसुगन्धिसक् त्वं मया सह वस ।

Substance :—मम हि जलसिक्ते विशोधिते च गृष्टे सुगन्धैः परिहृता
पुष्पमालासुशोभिता सती त्वं मया सह वसन्ती सुखिता मव इति ।

Explanation in tika form :—तस्यां पुर्यां पूर्वं सिक्ते आशी-
कृती पश्चात् सम्बृष्टे शोधिते सिक्तसम्बृष्टे, स्नातानुलिप्तादिबन्तु समासः । आवासे
गृष्टे, गन्धयन्ति इति गन्धाः चन्दादयः चन्दादिभिः पूर्वं लिप्ता पश्चात् वासिता
धूपिता पूर्व्ववत् समासः । “वासिता करिणीनाथ्याः वासितं सुरभीकृते । ज्ञात-
मात्रे खगारावे वासितं बलवेष्टिते” इति विश्वः । तथा अप्रितीत्या उर्व्या
महती सुगन्धिः सुरभिः सक् माला यस्यां तादृशी ज्ञती त्वं मया सह वस । प्राथं-
नायां षोड् । “गन्धस्येदुत् पति सु सुरभिभ्यः” * इति इकारः अन्यादेशः । अलं
वनवासेन सक् चन्दादिभिः भोग्यवस्तुभिः परिहृता मया सह वसन्ती सुखम्
उपभुङ्क्ते इति भावः । त्वं पृथ्वावक्तव्यम् ।

Change of V.—तया लिप्तवासितया...सजा...उद्यताम् ।

Derivation :—आवासः—आ-वस अविकरणे घञ् । सिक्त—सिच-
कर्मणि क्तः । लट्—सिचति, सिचते; लृङ्—असिचत्, असिचत असिक्त ।
सम्बृष्ट—सं-वृज्-कर्मणि क्तः । लट्—मार्ष्टि, वृष्टः, मार्जलि, वृजलि । लृङ्—
अमार्जीत्, अमार्जीत् । लिप्त—लिप्-क्तः । लट्—लिप्यति, लिप्यते । लृङ्—
अलिपत् अलिपत, अलिप्त । वासित—वस-जि कर्मणि क्तः । सक्—सृज-
क्तिप् । वस—वस-षोड् हि । लृङ्—अवात्सीत् ।

तुम्हिले जलसिक्ते व विशेषित गृहे गन्तु देव्या अत्रादि विलेपनीय व
वासित कर्त्रिण्य व सुगन्धि पुष्पमालायां नूनोभित दृष्टेया आमात्र सहित
सेहे लक्ष्मि प्रिया वस कर ।

* इ comes after गन्ध preceded by चत्, पति, सु and सुरभि in
a समास । Thus in the बहुव्रीहि समास instead of सुगन्ध we find
सुगन्धि । so are पतिगन्धि, उद्भि and सुरभिगन्धिः ।

सङ्गच्छ पौखि स्त्रैण मां युवानं तरुणी शुभे ।

राघवः प्रोष्यपापीयान् जह्रीहि तमकिञ्चनम् ॥ ८१ ॥

There dost thou dwell with me, in a house 'watered' and cleansed, thyself being besmeared and perfumed, with large fragrant garlands placed over thee.

Q. Show the gram. connection of गन्धैः । Ans :

“क्रियान्वयि कारकम्” इति कारकस्य क्रियया एव अन्वयः स्यात् । अतः स्निग्ध इति क्रियया गन्धैः इति करणकारकस्य अन्वयः । Q. Distinguish between सुगन्ध and सुगन्धि । Ans : सु गन्धः इति सुगन्धः कर्मधारयः । सु गन्धिः यस्य सु सुगन्धिः सङ्गन्धवान् इत्यर्थः । बहुव्रीहिणा विशेषणत्वम्, इः इति अन्त्यादेशश्च । Or See Canto II. sl. 11. ८० ।

91. Principal sentence :—(1) पौखि ! शुभे ! (त्वं) मां (कर्म) संगच्छ । Adj. to मां—स्त्रैण and युवानम् । Adj. to त्वं—तरुणी (2) राघवः (भवति) । Adj. to राघवः—प्रोष्यपापीयान् । (3) तं (कर्म) जह्रीहि त्वम् । Adj. to त्वम्—अकिञ्चनम् ।

• Prose order :—हे पौखि ! शुभे ! तरुणी (त्वं) स्त्रैण युवानं मां संगच्छ । राघवः प्रोष्यपापीयान् (भवति) । त्वम् अकिञ्चनं जह्रीहि ।

Substance :—त्वमेव पुरुषोपभोगयोग्या अतीव शोभसे । अङ्घ्रि नारी-योग्याः । राघवस्तु दूरगतः स्वामिकर्तव्यम् अनाचरन् पापीयान् संवृत्तः । धनहीनश्च तं त्यज्जावत् इति ।

Explanation in tika form :—पमांसम् अङ्घ्रि इति तद्विज्ञाय वा भवतीति पौखि, तनुसम्बोधने हे पौखि ! हे पुरुषयोग्या पुरुषहिते वा “स्त्रीपु”-सम्बन्धि नञ् खञ्जी भवनात्* इति सञ्प्रत्ययः । शोभते इति शुभा । कप्रत्ययः । हे शुभे कल्याणि तरुणी युवती त्वं स्त्रैण स्त्रीयोगम् अङ्घ्रि अथवा स्त्रीभ्यो हितः ।

* नञ् and खञ् come after स्त्री and पुम् respectively in the senses specified in the aphorisms as far as “धात्वा-नाम् भवने चित्रे खञ्” । Thus स्त्रैण and पौखि can be formed in

इति स्त्रीषः पूर्ववत् नञ् प्रत्ययः । युवानं मां संगच्छ अङ्गीकुरु । प्रार्थनायां
 खोट् । “समोगसञ्चोत्थादिना आत्मनेपदं न भवति सकर्षकत्वात् । नञ् समापि
 तादृशः भर्तासीति चेदाह राघव इति । राघवः रामः प्रीत्य देशान्तरं गत्वा
 पापीयान् पापवन्तरः इति प्रीत्यपापीयान्, विदेशावस्थानात् पत्नीपालने असंमर्थः ।
 असौ चतिव्रथेन पापाचारः संव्रतः इत्यर्थः । मयूरव्यसकादित्यान् समासः ।
 पापवत् शब्दात् ईयसुनि “विन्मतोर्लुक्” * इति मनुषः लुक् । पत्ने
 पापिष्ठः । अतएव नास्ति किञ्चन यस्येति अकिञ्चनः तम् अकिञ्चनं दरिद्रं “निः-
 स्वाकिञ्चनदुर्विधा” इति कीचः । मयूरव्यसकादयश्च इति समासः । तं जहोहि
 त्यत्र । हा धातोः खोटि । पत्ने जहाहि जहिहि । व्रतं पठ्यावक्तुम् ।

Change of voice :—संगम्यै अहं स्त्रियः...युवा तच्छ्रिया । राघवेण
 प्रीत्यपापीयसा (भूयते) । स अकिञ्चनः क्षीयताम् ।

Derivation :—संगच्छ—सं-गम्, खोट् हि । पौलि—पुनम्-खञ्-स्त्री-
 ताद ईप् । स्त्रियं—स्त्री नञ् । शुभे—शुभ-कः-टाप् । पापीयान्—पापवत्-
 ईयसुन् । जहोहि—हा खोट्-हि । पत्ने जहाहि, जहिहि ।

हे प्रेम्णोद्योगे कल्याणि ! त्वमि तद्वत्पुत्रवत् । आम्हि नात्रोत्र
 उपयुक्त आनाटक भजना कर । राम प्रवाने गमन करिना आम्हिकर्तुवा
 पालनेन विमूर्ध सुतरां पापी हईयाहे । मे निधन, ताहादेक परित्राग
 कर ।

Thou young and befitting a male consort, join me who am young
 and befit women ; Raghava being an exile has been vile. Abandon
 that destitute person.

Q. Is there any समास in प्रीत्यपापीयान् ? Ans : “मयूर-
 व्यसकादयश्च” इति समासः । Q. Derive पापीयान् and decline

the senses of म्र (being) ; सङ्घ (collection) अगत
 (come from) ; दिन (profitable, wholesome, kind) &c.

* विन् and मनुप् before रुञ् and इयसुन् elide. Thus चतिव्रथेन
 पापवान्, पापिष्ठः पापीयान् ।

अश्रोतपिवतीयन्ती प्रसिता अरकर्मणि ।

वशेकृत्यं दशमीवं मोदस्व वरमन्दिरे ॥ ८२ ॥

It. Ans : पापं विधत्ते अस्व असी पापवान् । ततः अतिशयेन पापवान् इति पापोयान् । Declension : पुंसि, पापीयान् पापीयासी पापीयांसः, १ पापीयसा पापीयीभ्याम् &c. स्त्रियाम्—पापीयसी पापीयसी पापीयसः &c. नदीवत् । लीवे—पापीयः पापीयसी पापीयांसि &c. ८१ ।

92: Principal part :—वरमन्दिरे (अशि) लम् (कृष्णं कर्तुं) मोदस्व । Adj. to लम्—अश्रोतपिवतीयन्ती, and प्रसिता । अरकर्मणि—प्रसृतयोगे सप्तमी । Incomplete verb :—वशेकृत्य । Obj. to वशेकृत्य—दशमीवम् ।

Prose order :—अश्रोतपिवतीयन्ती अरकर्मणि प्रसिता (लम्) दशमीवं वशेकृत्य वरमन्दिरे मोदस्व ।

Substance :—अन्नं भक्षयत पानीयं पिबत इत्यादि त्वां प्रति यथा सव्यंदा अभिधीयते तथा इच्छन्ती त्वं कामव्यापारे तत्परा सती क्लान्तनं स्वयं अश्रोततामानीयं प्रासादे वसन्ती सुखं परमुपभुङ्क्ते इति ।

Explanation in tika form :—अश्रोत पिवत इत्येवं प्रसृतम् अभिधीयते यस्यां क्रियायां सा अश्रोतपिवता [मयूरव्यसकादित्वात् “आख्यातमाख्यादेन क्रियासातये” * इति समासः । ताम् आत्मनः इच्छतीति अश्रोतपिवतीयन्ती, अश्रोत पिवतेति वक्रियायाम् अत्यजमान् आदिष्टमिच्छन्ती इत्यर्थः । सुपः आत्मनः क्वच् इति क्वच् अत्ययः । तस्यां अरकर्मणि कामव्यापारे प्रसिता

* आख्यातम्=a verb “भावप्रधानम् आख्यातम्” इति याज्ञः (the author of निरुक्त) । भाव=a term for an impersonal verb.

A verb is conjoined with another verb in a समास when the continuation of some action is intended. Thus is formed अश्रोतपिवता a compound word (which falls under मयूरव्यसकादि ।) e.g. खादतनीदवा, पचतश्चक्षता &c..

मास्य भूर्याहिणी भोर गन्तुमुत्साहिनी भव ।

उद्भासिनी च भूत्वा मीं वचःसम्पदिनी भव ॥ ८३ ॥

आधिक्येन प्रवृत्ता “प्रसितोत्सुकाभ्यान्तृतीया च” इति चकारात् समी । पक्षे
अरकर्षणा प्रसृता । एवञ्चूता त्वम्, दश ग्रीवा यस्येति दशग्रीवं रावणं वशकृत्य
आयत्तीकृत्य । वरमन्दिरं श्रेष्ठगृहम् । मोदस्व इषं त्वमस्व सुखिनी भव इति यावत् ।
“देवात् वृते वरः, श्रेष्ठं त्रिषु, क्रीवे मनाक् प्रिये” इत्यमरः । वृत्तं पथ्यावक्तुम् ।

Change of V :—...पिबतीयन्त्या प्रसितया सुयताम् ।

Derivation.—अश्रीतपिबतीयन्ती—अश्रीतपिबता-क्यच्-शब्-श्रीला-
दीप् । प्रसिता—प्र-सी-कर्त्तरि क्तः । ग्रीवा—गृ-वन् । मोदस्व—सुद-लोट्-
स्व । मन्दिर—मन्दि-किरच् ।

अशन पान, कर इत्यादि भोग्यार मन्त्रके भृत्यगण बाधाते सर्वदा
बले दाहा कराईया, भोगवापारे तत्पर रहैया ओ दशककरके
अपिनार पदावनत कराईया श्रेष्ठ आमादे आनन्द उपभोग कर ।

Desirous of having food and drink lavished, devoted to the
enjoyments of love, and bringing the tenheaded Ravana to thy sub-
jection, feel delight in the excellent house.

Q. Explain the formation of अश्रीतपिबतीयन्ती ।

Ans : See above. Q. Account for the 7th case affix
in अरकर्षणि । Ans : See above. Q. Give the different

meanings of वर । Ans : See above. Q. Account for ल्यप्
in वशकृत्य । ‘वशे’ इति विभक्ति प्रतिरूपकमव्ययम्, साच्चात् प्रभृतिषु पठ्यते ।
अतः “साच्चात् प्रभृतीनि च” इति कृधातोः वैकल्येन गतिसंज्ञत्वात्, अत्र
गतिसमासः । समासे च कृधातोः ल्यप् । पक्षे वशे कृत्वा ।

93 Principal sentences :—(1) भोर (सम्बो) ग्राहिणी (विष) मास्य भूः (त्वम्) । (2) गन्तुम् (व्यम्) उत्साहिनी (विष) भव (त्वम्) ।
(3) उद्भासिनी (विष) (त्वम्) च भूत्वा (व्यम्) मीं (सम्बन्धे वशी) वचःसम्पदिनी (विशेषणम्) भव (त्वम्) ।

Prose order :—हे भोर । बाह्वी मास भूः, गन्तुं उत्साहिनी भव, •
उदभासिनी भूत्वा च मे वचःसम्पदिनी भव । •

Substance :—अथ दशानुवचसो वैपरीत्यम् अनुष्ठानं यतमानां कीर्ता
निवार्यै बाह्व दशाननः । भोर मम वचसो वैपरीत्याचरणे मा भव चापहवती,
मया सह गमने उत्साहं प्रदर्शय आनन्दोष्मासेन अधिकां शोभा मापयस्य, ददम्
बाह्विज्ञं च माम् ।

Explanation in tika form :—नाहं गमिष्यामि इत्यादिकम् आच-
रन् मोचयितुकामः दशाननः प्राह माखेति । हे भोर भयभीर्यै ! • गच्छति
प्रतिकूलार्थमिति बाह्वी प्रतिकूलार्थबाह्वी प्रतिकूलवर्तिनी इति यावत् ।
मास भूः “कीर्तरे खड् च” इति चकारात् खड् । मा योवे अङ्गागम प्रतिषेधः ।
गन्तुम् उत्साहिनी उद्द्युक्ता भव । ततश्च उदभासिनी अलङ्कारादिभिः शोभमाना
भूत्वा च त्वं वचःसम्पदिनी भव, गाढालिङ्गनेन मे वचःस्थलं निपीडय इत्यर्थः ।
मन्वेत यद्वादितात् कर्त्तरि णिनिः । * नः इति पाठे, “सम्पदो हयोश्च”† इति
बहुवचनम् । अथवा गौरवे बहुवचनम् ।

Change of V.—मास भावि बाह्विष्या, उत्साहिन्या भूयताम्, उद-
भाविष्या वचःसम्पदिन्या भूयताम् ।

Derivation.—बाह्वी—बह्व-णिनिः । भूः—भू-खड् च मास्योने
अङ्गागमप्रतिषेधः । उत्साहिनी—उत्-सह-णिनिः । उदभासिनी—उत्-भास-
णिनिः च वचस्—वच-अमुन्, मुङ्गागमः । सम्पदिनी-सम्-पद-णिनिः ।

हे भोर ‘बाहेव ना’ अहे आग्रह अवगमन करिष्य बाकि न ।

* “नन्दि बहि पचादिभ्योऽन्त्यचः” । अन्त्य (चन) comes after
नन्दि class ; णिनि after बह्व class ; and चच् after पच् class.
यह class :—बह्व्, उत्-सह, उत्-दम, उत्-भास, खड्, नन, सं-महं &c.
Thus by the affix णिनि,—बाह्वी, उत्साहो उदासी, उदासी, व्यायो,
मन्वी, संमहं । So the above sloke is intended to cite inst-
ances of यद्वादि । † See Q. I, 2, Book iii. sl. 31.

तां प्रातिकूलिकीं मत्वा जिह्वोर्ध्वभीमविग्रहः ।

बाह्वपपीडमाश्लिष्य जगाहे द्यां निशाचरः* ॥ ८४ ॥

ग्रमने उ२माह अदर्शनं कर । पेशकादि विस्तारं करिष्या आभावे
आलिङ्गनं कर ।

Thou, timid one, be not 'perverse.' Be confabulous to go. Being
brilliant with decorations clasp my bosom close.

Q. Give the meaning of यादृशी. Ans : See above.

Q. Comment gram on. भू. Ans : See above. २३ ।

94. Principal part :—निशाचरः (कर्त्तृ) द्याम् (कर्म) जगाहे ।
जिह्वोर्ध्वः and भीमविग्रहः are adjectives to निशाचरः । मत्वा and
आश्लिष्य are incomplete verbs. बाह्वपपीडम्—advrb. ताम्—object
to मत्वा । प्रातिकूलिकीम्—Adj. to ताम् ।

Prose order :—तां प्रातिकूलिकीं मत्वा जिह्वोर्ध्वः निशाचरः भीमविग्रहः
(सन्) बाह्वपपीडम् आश्लिष्य द्यां जगाहे ।

Substance :—अथ सोतां पराङ्मुखीं विज्ञाय तां हृत्तुंकीमः रावणः
भयावहं देहमाश्लिष्य बाहुभ्यां दृढमालिङ्ग्य आकाशमुत्पतितः ।

Explanation in tika form—यदैवमभिधीयमाना न प्रतिपन्ना
तदा तां सोतां प्रातिकूलिकीं प्रातिकूलवर्तिनीं मत्वा ज्ञात्वा [“तत्प्रत्ययपूर्वमेव-
लोमकूलम्” * इति प्रातिकूलं वर्तते इत्यस्मिन् अर्थे ठक् । जिह्वोर्ध्वः हृत्तुमिच्छः
निशाचरः राक्षसः निशायां चरति इति चरधातोः ट् । रावणः भीमः भयङ्करः
विग्रहः मूर्तिः यस्य तथोक्तः भीषणशरीरः दृढराक्षसशरीररूपः सन् बाह्वपपीडं
बाहुभिः उपपीड्य “सप्तम्याद्योपपीडकधर्तव्यः” [उपपूर्वमेवः पीडादित्यः सप्तम्या

* ठक् (इक्) comes after ईप्, लोम, and कूल preceded by
प्रति and अनु, and in their second case affix, in the sense
of existing (वर्तते). Thus, प्रतोषं वर्तते प्रातोषिकः, अन्वीषं वर्तते
आन्वीषिकः, प्रतिकूलं वर्तते प्रातिकूलिकः ।

• त्रस्यन्तीं तां समादाय यातो रात्रिचरालयम् ।

तूर्णीभूय भयादासाक्षकिरे मृगपक्षिणः ॥ ८५ ॥

तृतीयान्तो चोपपदे णसुल् स्यात्] इति षसुल् । आश्रित्य आलिङ्ग्य तां गृहीत्वा
यां अगाहे रश्मेन उत्पत्य आकाशं गतवान् । तत्तं पञ्चाशत्कृत् ।

Change of V.—जिह्वीर्षया भौमविषयेषु ..यीः निशाचरेषु । जगाहे ।

Derivation :—प्रातिकूलिकीम्—प्रति कूल-ठक् स्त्रीत्वादीप् । जिह्वीर्षु—
ह-सन्-उः । बाह्वपपीडम्—बाह्व-उप-पीड-आमुल् । बाह्व—बाध-उः । आश्रित्य—
आ-श्रित्यं ल्यप् । लुङ्—आश्रित्यत् । जगाहे—गाह्व लिट् ए । लट्—गाह्वते ।
लुङ्—अगाहिट । निशाचर—निशा-चर-उः ।

निशाचर रावण सोडांके पराङ्मुखं भाविष्यां तांहाके हरणं करिवारं
अभिलाषे भयावहं मूर्तिं धारणं पूरकं बाह्वर्यं द्वारां दृष्टत्वाव धरिष्या
आकाशपथे आरोहणं करिष्यति ।

Finding her perverse, the night ranger, with a desire to take her
away by force, took her close in his arms and went up to the sky.

Q. Give the feminine form of निशाचर । Ans :
निशाचरी, टित्वात् ईप् । Q. Decline the base of याम् ।

Ans : योः दिवो दिवः । यां दिवं दिवो दिवः । दिवा दधाम् &c.

Q. Account for ङीप् in प्रातिकूलिकीम् । Ans : टिङ्ढाणञ्
इत्यादि लृट् ठक् ठञ् कञ् क्तरणः । इत्यादि प्रयोगान् ठक् प्रत्ययान्तात् ङीप् । ८४ ।

95. Principal sentence:—मृगपक्षिणः (कर्तुः) आसाक्षकिरे ।
भयाद्—हेतोः । यतिः—('यान्' इत्यस्य पञ्चम्याम्) रावणान् इत्यस्य विशेषणम् ।
रावणान् (कर्तुम्)—भयहेतोः पञ्चमी । रात्रिचरालयम्—object to यातः ।
ताम्—object to समादाय (incomplete verb) । त्रस्यन्तीम्—Adj.
to ताम् ।

Prose order :—त्रस्यन्तीं तां समादाय रात्रिचरालयं यातः (तस्यात्)
भयात् मृगपक्षिणः तूर्णीभूय आसाक्षकिरे ।

Substance :—यदा रावणः भवविमोहितां सीतामादाय प्रस्थितः तदा तज्जयात् स्रगपक्षिणीऽपि तूष्णीं स्थिताः ।

Explanation in tika form :—तद्रूपदर्शनात् चक्षुर्नीं विभ्यर्ती तां सीतां समादाय बलात् गृहीत्वा रात्रौ चरतीति रात्रिचरः । “चरेटः” “रावेः कृतिविभाषे”ति मुम् * । तस्य आलभ्यं लङां यातः गच्छतः या धातोः शतरि यात् इति सिद्धम्, तस्य पञ्चम्येकवचने, रावणात् इति ऊह्यपदस्य विशेषणम् । अथवा यातः इति समापिका क्रिया या धातोः कर्त्तरि क्तः, निशाचरः इति कर्तृपदं पूर्वस्त्रीकात् आदेशम् । रावणात् आगतात् भयात् शङ्काहेतोः स्रगाश्च पक्षिणश्च । समानजातीयानामिति वचनात् एकवद्भावो न भवति । तूष्णीभूय मोनिनी भूत्वा “मौने तु तूष्णीं तूष्णीकाम्” इत्यमरः । आसाञ्चकिरे स्थितवन्तः । आसेः लिट् । रावणभयात् सर्वे विमोहिताः नीरवं तस्युरित्यर्थः । वृत्तं पथ्या-वक्रम् ।

Change of V.—स्रगपक्षिभिः...आसाञ्चकिरे ।

Derivation :—व्रस्यन्ती—वस-शब्द । लट्—व्रस्यति लिट्-तत्रास, व्रंसतुः तत्रसतुः । यातः—या-शब्द, पञ्चमी । रात्रिचर—रात्रि-चरटः । तूष्णीभूय—तूष्णीम्-भू-ल्यप् । आसाञ्चकिरे—आस्-लिट्-इरे । लुङ्—आसिष्ट पलित्—पच (पच-सः)-इत् ।

यथेन रावण उग्रविस्मया सीतां कं लहेया राक्षसालयाभिमुखे अहान करिण उथेन तांशत्र डये मृगपक्षिगणं निर्व्याकु हहेया ब्रह्मि । *

The birds and beasts stood dumb in fear of him when he left for the residence of the night-ranger taking her paralysed with fear.

Q. Can there be समाहारश्च, in स्रगपक्षिणः । Ans : “समान जातीयानाम्” इति वचनात् न एकवद्भावः । Q. Parse तूष्णीम् । Ans : अव्ययपदम्, अत्र तु तूष्णीभूय इति एकपदम्, गतिसमाहे च ल्यप् ।

* मुम् (म्) comes optionally after रात्रि when some ऊदन follows it. Thus :—रात्रिचरः, रात्रिचरः ।

०. उच्चैरारस्यमानां तां कृपणां रामलक्ष्मणी ।

जटायुः प्राप पक्षीन्द्रः परुषं रावणं वदन् ॥ ६६ ॥

Q. Parse यातः, and decline the base of it. Ans: रावणात् इति ऊह्यपदस्य विशेषणम् । Declension पुंवि, यान् यान्ती यान्तः, यान्तं यातः, याता याद्गान् &c. स्त्रियाम्—यातो यान्ती च शब्दौ नदीवत् । क्लोवे—यात् यातो यान्ती यान्ति &c. ६५ ।

१६. Principal part :—जटायुः (कर्तृ) ताम् (कर्म) प्राप । Adj. to जटायुः—पक्षीन्द्रः and वदन् । Adj. to ताम्—रारस्यमानां and. कृपणाम् । रामलक्ष्मणी—object to रारस्यमानाम् । उच्चैः—अयम्, क्रियाविण रावणम्—object to वदन् । परुषम्—adv. or object to वदन् ।

Prose order :—रामलक्ष्मणी उच्चैः रारस्यमानां कृपणां तां पक्षीन्द्रः जटायुः रावणं परुषं वदन् प्राप ।

Substance :—हा राम हा लक्ष्मणी इति उच्चैः क्रन्दनीं सीताम् उपागतः जटायुः तदानीं रावणं भ्रष्टम् तिरश्चकार ।

• Explanation in tika form :—रामलक्ष्मणी हा राम ! हा लक्ष्मणी ! इति शब्दौ उच्चैः मङ्गता ध्वनिना रारस्यमानां पुनः पुनः उदीरयन्तीम् । रघुः शब्दकर्मकत्वात् क्रियासमभिहारि (Intensity and repetition of an action) यङ् । अथवा रामलक्ष्मणी उच्चैः आह्वयन्तीमिति । शब्दकर्मकस्य धातोः सकर्मकत्वे उदाहरणम् “उवाचरुर्देव नदत्पतङ्ग” इत्यादी दृष्टव्यम् । कृपणां दोषं तां सीतां पक्षीन्द्रः पक्षिराजः जटायुः “सम्पातिर्वाक्यिः ख्यातो जटायुश्च जटायुवि” इति शब्दार्थः । रावणं परुषं क्लृप्तवचनं मिहुरं यथा तथैव वा वदन् तिरस्कुर्वन् इत्यर्थः । अत्र परपदस्य विशेषणत्वेऽपि विशेष-वह्न्यन्तः, तथाहि, “कृपाय्यथावयत्तदा” इति । प्राप, सीता समीपमभ्यागात् । वृत्तं पय्यावक्तुम् ।

Change of voice :—रारस्यमाना सा कृपणा...जटायुषा प्रापे पक्षी-

• न्ते च.. वदता ।

एते प्रकीर्णकाः अतः परं टाधिकारः ।

विषन् वनेचराग्रणी त्वमादायचरो वने ।

अग्रेसरो जघन्यानां मामूः पूर्वसरः मम ॥ ८७ ।

Derivation :—रारखमाना—रस-यङन्त-शानच् । जटायुः—जटा-
वृण-उम् । वदन्—वद-शब्द । लुङ्—अवादीत् । रूपणा—रूप-युच् । लट्—
कल्पते । लुङ्—अकूपत् अकूत, अकल्पित । लट्—कल्पयति, कल्पयते,
कल्प्यते ।

जीता काउर हर्षेण हा राम हा लक्ष्मण बलिषा उटेऊःचरे 'क्रुन्मन
करिउते नागिलेन । पक्षिवाख जटायु रावणके कर्कष भावे तिरङ्कार
करिउते करिउते जीतार सग्रीपे उपस्थित हईल ।

Using bitter terms to Ravana, Jatāyū the lord of birds approached
to the lamentable Sita crying aloud, O Rāma ! O Lakṣmana !

Q. Parse रामलक्ष्मणौ । Ans: रारखमानाम् इति शब्दकर्मकस्य
कर्मपदम् । Q. Give the different meanings of वन्द ।
Ans : वन्दः सचीपतबलरामन्यादित्ययोग्यः” इति कीषः । Q. Point
out the two objects to वदन् । Ans : वदधातुः विकर्मकः ।
रावणमिति गौणं कर्म । वचनमिति मुख्यं कर्म ।

इतः प्रभृति अधिकारकाण्डमुच्यते । यत्र एकैकं विषयमाश्रित्य लक्षणं प्रद-
र्शितं तदधिकारकाण्डम् । शेषलक्षणेषु प्रकीर्णकमेव द्रष्टव्यम्, एवञ्च कृत्वा
अन्तरान्तरा तत्सूचनार्थं प्रकीर्णश्लोकाभिधानम् । विवक्षितस्य सर्गाग्रस्य अपरि-
समाप्तत्वात् सर्गस्यैकाग्र्यं काण्डान्तरारम्भो न दीषाय । एवञ्च अयं सर्गो निष्क-
लमुच्यते, इत्येवमत्र प्राधान्येन विवक्षितत्वादिति ।

97. Principal part —हे वनेचराग्रणी (सम्बन्ध) विषन् (लप्-
धनम्) त्वम् (कर्तृ) मम (सम्ब) पूर्वसरः (विधेयविशेषणम्) मामूः ।
Adj. to त्वम्—आदायचरः and अग्रसरः । वने—अधिकारणे । जघन्यानाम्—
सम्बन्धे, अग्रसर इत्यनेन सम्बन्धः ।

Prose 'order :—हे वनेचरायाणां द्विषन् ! वने आदायचरः, जघ-
नानां अघेसरः त्वं मम पूर्वसरः मा भूः ।

Substance :—त्वम् ऋषोषां शत्रुरसि । सीताम् आदाय पलायसे !
निद्रादृष्टो निद्रादृष्टरक्तुं मत्पुरतो गन्तुं नैव समर्थो भवेः ।

Explanation in tika form :—कौटुम्भं पश्यं वदन्नित्याकाङ्क्षाया
माह द्विषन्निति । वने चरतीति वनेचराः अधिकारणे "चरेष्ठः" * इति ट प्रत्ययः ।
"तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इति अलुक् ** तेषां अयाः प्रधानाः तेषां वनेचरा-
याणां सुनोद्धानां द्विषन् शत्रो ! "द्विषोऽमित्रे" इति ऋट् प्रत्ययः । तन्मन्वीः
धने । वने आदाय क्षीयामिति शेषः, चरति गच्छति इति आदायचरः
प्रयाणपरः "भिन्नासेनादायेषु च" इति टः † क्रियायाः कारकापेक्षायामपि
यवत्वेन मयूरज्यंस्कादित्यात् सापेक्षत्वेऽपि समासः । असमासेऽपि न क्षतिः ।
तथा जघनानां नोचानाम् अघेसरः प्रथमः "पुरीऽवतीऽयेषु सन्ते" ‡ टः ।
त्वं मम पूर्वः सरतीति पूर्वसरः अययार्थो मा भूः न भव । "पूर्वं कर्त्तुम्" §

* The affix 'ट' comes after चर (to go) when a word in
composition with it, is in the locative case. Thus :— वने
चरति इति वनेचरः ।

** When a word with a क्त affix is the last in a
तत्पुरुष, then the elision of the 7th case affix singular takes
place diversely. Thus वनेचरः वनेचरः ; खिचरः खचरः ।

† The affix 'ट' comes after चर् (to go) when the
word in composition with it is either भिन्ना or सेना or
आदाय । Thus भिन्नाचरः, सेनाचरः, आदायचरः (one who goes
after having taken)

‡ The affix 'ट' comes after 'ख' when the word in com-
position with it is either पुरस् or अयतस् or अयस्, अयेच, अये ।
Thus पुरचरः, अयतचरः, (अये इति एदन्तत्वं निपातितम् ।)

§ See the question 3rd.

यशस्करसमाचारं ख्यातं भुवि दयाकरम् ।

पितुर्वीक्ष्यकरं रामं धिक् त्वां दुन्वन्तमवर्पम् ॥ ६८ ॥

इति टः । तिष्ठ रे प्रतिकूलं दास्यामीति भावः । जयमङ्गलस्वाह, हे० द्विषन्, वनेचरायाणां आदायचरः भवकलुमिति । वृत्तं पथ्यावक्रम् ।

Change of V :—त्वया आदायचरेण, अयं सरिण, पूर्वसरिण मां भावि ।

Derivations :—द्विषन्—द्विष-शट् । वनेचर—वने-चर-टः । अया—अय-यट् । आदायचर—आदाय-चर-टः । अयं सरः—अयं-सर-टः । जवय—जवन-यः । पूर्वसर—पूर्व-सर-टः । माम्—भू-लुङ् स, मायीगे अङ्गानमप्रति-षेधः ।

रे मुनिकूल शत्रो ! तूही जवयगणेर अग्रगण्य, वने मौताके ग्रहण करिशा पंगायन पर हईयाहिम् । तूही आमार मयूग दिया बाहेट पारिवि ना ।

Thou enemy of the mendicants and worst of the worse must not go from before me, range as thou dost taking Sita with thee.

Q. If द्विषन् do not indicate an enemy, should the form be retained ? Ans : “द्विषोऽनिद्रे” इति अमित्रार्थे एव द्विषधातोः शट् प्रत्ययी भवति अन्यथा लुट् स्यात् । Q. Is there any समास in आदायचरः ? Ans : मयूरव्यसकादिसमासः । Q. Should it be पूर्वसरः, If it mean पूर्व देशं सरति ? Ans : पूर्वः सरति इति कर्तृवाचिनि उपपदे एव टः स्यात्, पूर्व सरति इति कर्मवाचिनि तु उपपदे न टः स्यात्, किन्तु अण् भवेत्, तथा सति पूर्वसार इत्येव स्यात् । ६७ ।

98. Principal part :—त्वां (धिक्प्रयोगे द्वितीया) धिक् (अर्थयम्) अस्तु । Adj. to त्वाम्—अवपम् and दुन्वन्तम् । रामम्—Obj. to दुन्वन्तम् । Adj. to रामम्—यशस्करसमाचारं, (भुवि) ख्यातं, दयाकरम् and (पितुः) वाक्प्रकारम् । पितुः—(सम्बन्धपदम्) वाक्यम् इत्यनेन सम्बन्धः ।

Prose order :—यश्चरत्समाचारं भुवि ख्यातं दयाकरं पितुःवाक्यकरम्
रामं दुन्वतम् अत्रपं त्वां धिक् ।

Substance:—यस्य चरितं विख्यातम्, यश्च पितुः आशां पालयामास,
जगदिख्यातं दयाकरं तं रामं दुनीधि त्वम् । अतस्तु निर्दोषोऽसि, धिक् त्वाम् ।

Explanation in *tika* form :—यश्च करोतीति यश्चरत् कोर्त्तिकरः
“ऋजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु” * इति हेतोः टः । तथाभूतः समाचारः सुसा-
चरणं चरितं यस्य सः, तथोक्तम् । पुनः कियत्तम् ? भुवि पृथिव्यां ख्यातं प्रसिद्धं
दयाकरं दयाकरणशीलं । ताच्छील्ये टः । पितुः वाक्यकरं पितृवाक्यानुष्ठाने
अनुकूलम् आशाकरमित्यर्थः । आनुलोम्ये टः । रामं दुन्वतम् उपतापयन् तथा
अत्रप परस्त्रीहरणेन निर्दोषं त्वाम् धिक् ते निन्दास्तु इति भावः । ‘उभ-
सञ्जंतसोः काव्यां धिक्पदार्थादिषु त्रिव । द्वितीयार्थे द्वितीयां ततोऽन्यत्रापि
दृश्यते ।’ इति धिक्प्रागे द्वितीया । एवम्भूते माधी यः पापम् आचरति तस्य
अजननिरेवाम् इति भावः । ‘उपकारिणि विशब्दे यद्व्यमती यः समाचरति
पापम् । तं जनमसत्यसत्यं भगवति वसुधे कथं बहसि ।’ इति उपदेशः ।

Change of V.—No V. change for want of verb ; or
धिक् (ट) भ्रयताम् ।

Derivation:—यश्चरत्—यश्च-ऊ-टः । समाचारः—सम्-चा-चर-
भावे घञ् । ख्यातं—ख्या-कर्मणि क्तः । खट—ख्याति, लुङ्—अख्यात् । दया-
करम्—दया-ऊ-टः । वाक्यकरम्—वाक्य-ऊ-टः । दुन्वतं—दु-श्वट । लट्—
दुनीति ।

ये राज्ञेर चरित्रं ख्यातिं विस्तारं करिष्याच्छे, विनि पित्राञ्छा

*. The affix ‘ट’ comes after ‘ऊ’ in the sense of (1) cause,
(2) habit and (3) favourableness. Thus (1) यश्चरत्
(that causes reputation ; (2) दयाकरः (who is in the
habit of showing mercy) ; (3) पितुः वाक्यकरः—(who shows
favourable disposition towards his father in doing his
‘bidding).

अहमन्तकरो नूनं ध्वान्तस्येव दिवाकरः ।

तव राक्षस रामस्य नेयः कर्मकरोपमः ॥ ६६ ॥

पोलन करिशाहेन, मेहे जगद्विधातु दयाकर रामचन्द्रके केश दिडे-
हिम् । ठुहे निर्लज्ज, ठोके विह ।

Fie to thee, shameless wretch, who dost trouble Rama, one whose conduct has brought him great fame, who is the seat of merriment, is celebrated throughout the worlds and has done his father's bidding.

Q. In what senses does त come after क । Illustrate fully. Ans : See the footnote. Q. Account for the 2nd case affix in ताम् । Ans : See above. ६५ ।

99. Principal part :—हे राक्षस ! अहं (कर्त्ते) दिवाकरः (उपमान कर्तृपदम्) अन्तकरः (विष्णु) (भवामि) । Adj. to अहम्—नेय and 'कर्मकरोपमः । ध्वान्तस्य—उपमान सम्बन्धे । तव—सम्बन्धे । रामस्य—नेय इत्यनेन कर्मकर इत्यनेन वा सम्बन्धः । नूनम्—व्यम् ।

Prosé order :—हे राक्षस ! दिवाकरः ध्वान्तस्येव, रामस्य नेयः कर्मकरोपमः अहं नूनं तव अन्तकरः (भवामि) ।

Substance :—भो राक्षस ! अहं हि रामस्य वेतनवाही भव्य इव स्थितः । विधिनिर्दिष्टः सूर्यो यथा स्वतएव अश्वकारं विनाशयति तथा राम-निर्दिष्टो भव्यः अहमपि हेतुया त्वां निपातयिष्यामि इति ।

Explanation in tika form :—हे राक्षस ! दिवा दिनं करोतीति दिवाकरः "दिवा विभे"ति ट प्रत्ययः । अथवा दिवा दिवसे करु रश्मिर्भस्य स दिवाकरः सूर्यः ध्वान्तस्य अश्वकारस्य इव "अश्वकारी स्त्रियां ध्वान्त" तमिन्नं तिमिरं तमः" इत्यमरः । रामस्य नेयः वयः "वयः प्रणयेयः" इत्यमरः । कर्मकरः भव्यः "कर्मणि भूती" * इति टः । तेन उपमा यस्येति कर्मकरोपमः भूतकृत्यः

* ट Comes after क in composition with कर्मन्, when it denotes one to be hired by salary. (भूतिः वेतनम्). Thus कर्मकरः भूतकः (a hired servant)

सतामरुष्करं पक्षी वैरकारं नराशिनम् ।

इत्नुं कलहकारोऽसौ शब्दकारः पपात खम् ॥ १०० ॥

इति टाधिकारः ।

अहं नूनं निश्चितं तव अन्तःकरणः नाशयिता भवामीति शेषः । यथा धतवः अर्थ-
ग्रहणात् आत्मानं क्रीतमिव सत्यमानः स्वामिकाव्यसाधनाय प्राधान्यं सुखं
तथाहं करिष्ये इति कर्मकरोपमशब्दस्य सार्थक्यम् । उक्तं पद्यावक्तव्यम् ।

Change V.—सया अन्तःकरणे (भूयते)...दिवाकरेण ..नैवेन, कर्म,
करोपमेन ।

Derivation :—अन्तःकरणः—अन्त-कृ-टः ; आन्त—अन्त-कृ-टः (निपा-
तनम्) । दिवाकरः—दिवा-कृ-टः । नैवेन—नो यः । कर्मकरः—कर्म-कृ-टः ।

दिवाकरं वैरूप अक्षकारं विनाश करे राश्ट्राल्लेखे वक्ष्ये ओ वृत्त्य-
कृत्वा आशिओ डोटके सेहैरूप विनाश करिब ।

Thou demon, obedient as I am to Ram, like a bondman, I will
surely put an end to thee as the sun does to darkness.

Q. Distinguish between कर्मकर and कर्मकारः ।

Ans : धतकाव्यं-टः ; अन्तःकरणे । अतः कर्मकरः इति ट प्रत्यये धतकः

(one hired for service). अन्यार्थं कर्मकारः । Q. Explain
the propriety of the simile आन्तस्त्वेव दिवाकरः । Ans :
रात्रस्य कृष्णवर्णतया आन्तःकरणं सङ्गं अपिपश्यम् । जटायोः तेजस्विनः सूर्येण
समाधिः । दिनकरः यथा स्युः एव तस्य नाशयति तथा अहं त्वं हिलया
हिनयामि इति गम्यार्थः ६६ ।

104. Principal part :—(असौ) पक्षी (कर्तुं) खम् (कर्म)
परात । इत्नुम्—Infinitive mood. नराशिनम्—Object to इत्नुम् ।
Adj. to नराशिनम्—अक्षकारम् and वैरकारम् । सताम्—सम् । Adj.
to पक्षी—असौ & कलहकारः ।

Prose order :—कलहकारः असौ पक्षी सताम् अक्षकारं वैरकारं नरा-
शिनं इत्नुं शब्दकारः (सन्) खं पपात ।

अतःपरं प्रकीर्णकाः । *

धुन्वन् सर्वपथीनं खे वितानं पक्षयोरसौ ।

मांसशीणितसन्दर्शं तुण्डघातमयुध्यत ॥ १०१ ॥

Substance.—अथासौ जटायुः बाग्युद्धकारी नरभोजिनम् रावणं हनुम्
आकाशे उत्पतितः । रावणोऽपि साधून् सर्वथा पीडयति वैरस्यं विदधाति इति ।

Explanation in tika form.—कलहं करोतीति कलहकारः बाग्युद्धकारी “न शब्द-श्लोक-कलह-गाथा वैर-चाटु-सूत्र-मन्त्रपदेभ्यः” इति ट प्रत्यये प्रतिसिद्धे “कर्मणि ञ्” । † अथो पक्षो जटायुः सतां साधूनां अरुकरं पीडाकरम् । “ब्रणोऽस्त्रियामोर्ममरुः क्लीबे” इति अरुस् शब्दः ब्रणार्थकोऽपि घोड़ीपल्लवणपरः । वैरकारं वैरकरणश्लोत्रं पूर्ववत् ञ् । नराशिनं नरमांस-भक्षकं रावणम् इत्यर्थः । हनुं विनाशयितुं शब्दकारः शब्दकरणश्लोत्रः सन् “न शब्दे”त्यादिना पूर्ववत् ञ् । खम् आकाशं पपात जगाम । शब्दपात मिति पाठे शब्दस्य घातो यच्चति खविशेषणम्, यावद्दूरं शब्दगमनं तावद्दूरमित्यर्थः । शब्दः शब्दस्येव पातो गतिर्यत्रेति घतनक्रियाविशेषणं, एतेन यथा शब्दस्य शोत्रगमनं तथास्येति ध्वनितम् इति । इति टाधिकारः ।

Change of V.—पक्षिणां...कलहकारिण...असुना...शब्दकारिण पते ।

Derivation.—अरुकरं—अरुस्-कृ टः । पक्षी—पक्ष-इन् । वैरकारम्—वैर-कृ-ञ् । नराशिनम्—नर-अश णिनिः । कलहकार—कलह-कृ-ञ् । शब्दकारः—शब्द-कृ-ञ् । पपात—पत-लिट् । तुङ्—अपसत् ।

रावणं जाधू लोकेन पीडाप्रायकम् । मम सर्वदा कलहपरम् । जटायुः पक्षो नरलोकादौके विनाशं कृत्रिवारं जगत् शोकारं कृत्रिमा आकाशे उठितम् ।

Thus quarreling the bird rose up shouting to the sky, in order to kill the hostile canibal, the trouble to the pious.

* Miscellany.

† ञ् (ञ) comes after a root in composition with its objective case, As. कुम् करोति इति कुञ्जकारः ।

The bird bent on fight went up to the sky raising a cry, to kill the meat-eating enemy, the troublesome one to the righteous.

101. Principal part :—पृषी (कर्त्तृ) चतुर्थत. धुक्—Adj. to पृषी। वितानम्—object to धुक्। सम्पद्योन्—Adj. to वितानम्। पद्योः—सम्बन्धे षष्ठी। मांसशोषितसन्दर्भ and तुल्यचातम् are adverbs. खे—अधिकरणम्।

Prose order :—असी खे सञ्जपयीन् पक्षयोः वितानं धुन्वन् मांसशीषि-
तमन्दर्शे तुण्डघातम् अयुध्यत ।

Substance :—अथ जटायुः विहृतं पक्षयश्च सर्व्वंती विहारयन् प्रक-
 म्ययंश्च तत् तथा युद्धम् घोरमकरोत् यथा अस्त्राघातेन जन्तुसमांक्रान्तम्
 शोणितपातश्च असत्यत ।

Explanation in tika form :—इतः प्रकीर्णकश्रीकानाह, धृन्-
द्वित्यादि । असी पक्षे खे आकाशे सर्व्वे पन्थानः इति सर्व्वपथाः । “सृक् प्ररब्धः
पथामानवे” * इति समासान्तोच्चारः । तान् व्याप्नोतीति तं सर्व्वपथीनं
“तत् सर्व्वदेः पुण्यक कर्मपत्र पात्रं व्याप्नोति” इति खः । † पञ्चगोः वितानं
वितानं वितानपत्रपुगलनियमः । धृन् कर्मपत्रम्, मांसशोणितसन्दर्भं कात्स्न्येन
मांसं शोणितञ्च संदृष्ट्य (रात्र्यर्थ इति शेषः) इति मांसशोणितसन्दर्भम्,
“कर्मणि दृष्टिविद्दीः साकार्य्ये” ‡ इति अमुल् । तुल्येन अद्या घाती इजनं

* पंथाम् अ जनवे इति पदच्छेदः । अ Comes after अच् प्र अच्
 प्र and पंथिन् in a समास, except when प्र comes after अच् ।
 Thus अच्चैः, दिव्यपुंम्, दिग्गजापम्, राज्यपुरा । रम्यपथी देशः, सर्वपथाः ।
 But with अच् there is no अ as in अच्चः ।

† ख (ईं) comes after पयिन् अङ्ग कश्चिन् पञ्च and पाव
preceded by सर्व &c in the sense of pervasion. Thus
सर्वपद्यान् व्याप्नोति इति सर्वपथीनः ; सर्वोद्गीनः ; सर्वकर्माणि : &c.
See P. 332. .

* वसुल् comes after हम् and विद् preceded by their

यत् इति तुल्यघातं यथा स्थात् तथा अयुध्यत तुल्यघातैः शरीः शरीरात् नां
 कृतम् शोधितञ्च सावयन् युद्धमशरीत् इत्यर्थः । तुल्यघातमित्यत्र “करवे हनः” *
 इति न यमुल् “हिंसायां नाञ्च समानकार्यकायाम्” † इति समानकार्यकत्वा-
 भावात् अकार्यकत्वात् युधेः । तेन नावे चञ् । इत्थं पथ्यावक्तुम् ।

Change of V.—युज्जता... यमुना ।

Derivation.—युज्जन्—यु-ज्जट् प्रथमा । लट्—“धुनीति अन्त्यक वनानि
 धुनीत्यशोकम् । अतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् । वायुर्धुनयति अन्त्यक
 युधरेणू । यत्कानने धवति अन्दनमशरीच” इति कविरहस्यम् । सूर्यपथी-
 नम् —सूर्यपथ-खः । वितानम्—वि-तन-घञ् । पद्य—पद्य-सः । नाञ्—नन-
 सः । सन्दर्भ—सम् दृश्य-यमुल् । अयुध्यत—युध लङ् त । (दिवादिः)
 लुङ्—अयुज् ।

উক্ত ছাড়াই সর্বপথব্যাপী বিস্তৃত পক্ষদ্বয় প্রকল্পিত করিয়া এই-
 রূপে বুদ্ধ করিতে লাগিল যে চক্ষুঘাতে মাংস ও শোভিত সম্পূর্ণ
 উঠিয়া আসিতে লাগিল ।

The bird “as he shook his extensive wings pervading; all place,
 fought with the ‘strokes’ of his beak, ‘bringing out to sight Ravana’s
 flesh and blood.”

objects when they denote totality. Thus कान्तञ्चैव (totally)
 नाञ् शोधितञ्च संदृष्ट इति नाञ्शोधितसन्दर्भम् ।

* यमुल् comes after हन् in composition with its instru-
 mental case,

† But in तुल्यघातम् अयुध्यत The final verb is intransi-
 tive and the rule हिंसायां नाञ्च &c asserts that यमुल् takes
 place after हन् if the object of हन् be also the object of
 the final verb. अयुध्यत being intransitive it can not govern
 the same object and so the rule करवे हन् can not be
 applied to the above case.

न विभाय न जिज्ञाय न चक्षाम न विव्यधे ।

आज्ञानी विध्यमानोऽपि रक्षां निवहते न च ॥ १०२ ॥

Q. Decline सर्वपञ्च । *Ans : सर्वपञ्चाः, सर्वपञ्चान्, सर्वपञ्चेः, सर्वपञ्चेभ्यः &c. Q. Can तुष्ठाचातम् be formed of चक्षुस् ? Ans : See above. १०१ । *

102. Principal parts :—(1) चक्षी न विभाय, (2) (चक्षी) न जिज्ञाय, (3) (चक्षी) न चक्षाम, (4) चक्षी न विव्यधे, (5) (चक्षी) न च रक्षात् निवहते । Adj. to चक्षी—आज्ञानः and विध्यमानः ।

Prose order :—आज्ञानः (चक्षी) न विभाय, न जिज्ञाय, न चक्षाम, न विव्यधे, विध्यमानोऽपि रक्षात् न च निवहते ।

Substance :—नासो प्रहृतुमिच्छन् भौतिसमसम्, प्रहृतुमिच्छन्ता-मवेत्य न च खज्जानवाप । कान्तिमवाञ्च व्यधा वा, न प्रहृतात् विरताऽभूत् । वाचविज्ञोऽपि युद्धवेचात् न च पचायितः ।

Explanation in tika form :—चक्षी पञ्चो आज्ञानः प्रहृतुम् “चाङ्ः खम् हुनः” * इति हुनोरात्मनेपदम् । न विभाय न भौतः । न च जिज्ञाय, मया तादृशोऽपि न सृष्ट इति न खज्जते, ख । न चक्षाम, न च प्रहरण-क्रियायाम् असमर्थो बभूव । न विव्यधे न च पीडितो बभूव । सर्वथा रावचो-ऽयं दुर्जयः, इति विचिन्त्य न ममसि व्यथितोऽभूत् इत्यर्थः । विध्यमानः परीच ताद्यमानोऽपि, व्यध् भातीः कर्त्यसि ज्ञानम् । न च रक्षात् युद्धात् निवहते न विहतः, चमयात्साहज्यात् । *वधा परीच हन्मनोऽपि न विव्यधे पीडां भेजे कलाविफलैरिति भावः । चातूना मत्र खिटि प्रयीवः । इत्तं पञ्चापकम् ।

Change of V.—विधे ईजिङ् —चक्ष्मी...आज्ञानेन, विध्यमानेन... ।

Derivation :—विभाय—भी-खिट् च । पचे—विभयाच्चकार, विभवा-भास, विभवाच्चभूव । खट्—विभेति, विभीतः, विभर्ति । जिज्ञाय—ङी खिट् च । पचे—जिह्वाच्चकार, जिह्वाच्चभूव, जिह्वाचमास । चक्षाम—कृम खिट्-

* The roots च्क्ष् and हुन् preceded by चा, take आत्मनेपद ।

पिशाचमुखधौरेयं सञ्चक्रकवचं रथम् ।

युधि कद्रववल्लीमं बभञ्ज ध्वजशालिनम् ॥ १०३ ॥

अ । लट्—काम्यति (दिवादिः) कामति, क्लम्यति (भृादि) लुङ्—चुकुमीत्
चकूमत् । विव्यथे—व्यथ-लिट् ए । लट्—व्यथते । आग्नानः—आ-इ-न-
ज्ञानच् । विध्यमानः—व्यथ-ज्ञानच्, कर्मणि । निवर्तते—नि-वर्त्-लिट् ए । लट्-
वर्तते । लुङ्- चवर्तत, चवर्तिष्ट ।

मे पशाननके प्रहार करतः भीत लज्जित क्लान्त वा वार्थित इत्य-
नाह । त्रावण कर्तृक विद्ध इहैवां गृह्णन् नान इहेते पलायन करिण ना ।

He did not entertain fear, nor was he ashamed, nor did he get
tired, nor was he pained. Striking and himself wounded he did not
retreat from the fight.

Q. Account for चाकनेपद in आग्नानः Ans : See above. १०१

एते प्रकीर्णकाः ।

103. Principal part :—(जटायुः) युधि (अधिर्क्षरणम्) रथं
(कर्म) कद्रववत् (क्रियाविशेषणं) बभञ्ज । Adj. to रथम्—पिशाचमुख-
धौरेयं, सञ्चक्रकवचं, भीमं and ध्वजशालिनम् ।

Prose order :—(जटायुः) युधि पिशाचमुखधौरेयं सञ्चक्रकवचं
भीमं ध्वजशालिनं (रावणस्य) रथम् कद्रववत् बभञ्ज ।

Substance :—योऽसौ रावणस्य रथः पिशाचमुखान्नः वार्द्धितोऽभूत्,
यत्र च कद्रववत्तदिकम् चवर्तत, आजयुक्तं तं भीषणं रथं जटायुः अथप्रायं
रथमिव विचूर्णितमकरोत् ।

Explanation in tika form :—जटायुः युधि संशामे धुरं वञ्चनीति
धौरेया चत्वाः “धुरी गङ्ढको” * इति ढक् । पक्षे धुर्याः । पिशाचस्य मुखं
पिशाचमुखम् तदिव मुखं येषां ते पिशाचमुखाः “सप्तस्य पशाने”त्यादिना उत्तर-

* यत्, यथा धुर्यः, ढक् (एव), यथा धौरेय ।

पदलोपी रसासः । * पिशाचमुखः शीरेयाः यत्र तं पिशाचमुखधीरेयं, सन्
श्रीभनं विद्यामानं वा यत्नं कवचय यस्मिन् तं भीमं भयानकम् ध्वजं शालिन्
याधितुं श्रीभस्मेति ध्वजशालिनं पताकाश्रीभितं, यथा ध्वजयुक्तं, शालिच्छन्दः
किन् प्रत्ययान्तः तदन्तमाह । अथवा धातूनामनेकार्थत्वात् शालिस्त्व दीप्तार्थः ।
रथं यावत्, कद्रथवत् कुत्सितं रथमिव "रथवदयोध" इति कीः कदादिशः †
बभञ्ज भगवान् । रावणस्य सुहृदं रथमतिनिरुद्धरथमिव हृत्पया भयमकरोत्
इत्यर्थः । इत्थं पठ्यावृत्तम् ।

Change of V.—...धीरेयः...कवचः रथः भीमः बभञ्जे ध्वजशाली ।

Derivation :—धीरेय—धुर-ठक् । रथम्—रथ-यक् । मूषि—युध-
क्रिप् समी । कद्रथवत्—कद्रथ-वतिः । भीम—भी-लक् । बभञ्ज—भञ्ज-लिट्
अ, लुङ्—अभावीत् ।

रावणैर रथैर अथ सकल निभाचमूष । तान् रथैः सुन्दर छत्र
ए कवच जिन । युद्धक्षेत्रे जटायु सेहै खड्गमन्थि रथ साम्राज्य रथैर
आवृत्त करिण ।

He broke, in the midst of the fight, the tremendous car like a bad
one, the car that was being carried by horses of goblin face, had a
banner, an umbrella and an armour.

Q. Give the different meanings of भीमः । Ans :
“भीमी भयङ्करोऽपि स्यात् भीमः पाण्डव ब्रह्मरौ” । १०३

* The word preceded by one of the 7th case (सप्तम्यन्त) or by one which is an object to be compared with, vanishes. Thus कर्णं स्थितः कावः becomes कर्णिकावः । पिशाचमुखः मिव मुखं यस्य becomes पिशाचमुखः ।

† 'कत्' is Substituted for कृ before रथ and वद, Thus कृ रथः कद्रथः, so is कवदः ।

अतःपरं अमधिकारः ।

सन्नासयाञ्चकारारिं सुरान् पिप्राय पश्यतः ।

स त्याजयाञ्चकाराय सीतां विंशतिबाहुनां ॥ १०४ ॥

104. Principal sentences :—(1) सः (कर्त्तुं) अरिं (कर्म) सन्ना-
सयाञ्चकार । (2) अथ (सः) विंशतिबाहुना (प्रयोज्यकर्त्तरि तृतीया)
सीतां (कर्म) त्याजयाञ्चकार । (3) सः सुरान् (कर्म) पिप्राय । पश्यतः—
Adj. to सुरान् ।

'Prose order :—स अरिं सन्नासयाञ्चकार, अथ (सः) विंशतिबाहुना
सीतां त्याजयाञ्चकार, (अतः) (सः) पश्यतः सुरान् पिप्राय ।

Substance :—जटायुः शत्रुं भोतमकरोत्, अथ दर्शकान् देवान् प्रीणया-
सास, रावणहन्ता, सीताम् विद्रिष्टामकरोत् ।

Explanation in tika form:—स पक्षी अरिं रावणं सन्नासयाञ्चकार
मय्यक् भोतमकरोत् । दासिः अकर्मकत्वात् "गतिबुद्ध्यादिना" अणिकर्त्तुः अरेः
कर्मत्वम् । * अथ दासानन्तरं विंशतिः बाहुवी, यस्य तेन विंशतिबाहुना रावणेन
सीतां त्याजयाञ्चकार त्याजितवान् । जटायुः दशाननहन्तः सीताम् विद्रिष्टा
मकरोत् इत्यर्थः । गत्यर्थादिषु त्यजिरगम्यत्वात् अणिकर्त्तुः तृतीयेव भवति । अतः
पश्यतः युहसवलीकृतः सुरान् देवान् पिप्राय प्रीणितवान् । शत्रुदासनं, सीता-
त्याजनञ्च देवानां प्रीतिः कारणम् बोध्यम् ।

* "गतिबुद्धिं प्रत्यवसानायं शब्द कर्मकाकर्मकाणाम् अणिकर्त्ता स चो ।"
The verbs expressive of motion (गति), knowing (बुद्धि)
dining (प्रत्यवसान) and such verbs as have sounds for
their objects, or intransitive verbs, get their nominatives
changed into objectives, in their causative state. Thus
देवदत्तः यामं गच्छति । अहं देवदत्तं यामम् गमयामि । गन्तुः अतः तिष्ठति ।
अहम् गन्तुम् अतः स्थापयामि । so in the above श्लोक, अरिः सन्ना-
सति ; जटायुः अरिं सन्नासयाञ्चकार । But other verbs except

असीतो रावणः कासाञ्चक्रे शस्त्रैर्निराकुलः ।

भूयस्तं वेभिदाञ्चक्रे नखतुण्डायुधः खगः ॥ १०५ ॥

Change of .V :—सत्तासयाञ्चक्रे अरिः सुराः पश्यन्तः पिप्रियिरं तेन
त्याजयाञ्चक्रे सीता ।

Derivation.—सत्तासयाञ्चकार—सम्-तस णिच्-लिट् । अरि-ञ्च ४ः ।
मर—सृ-कन् । पिप्राय—प्री-लिट्-अ । प्रीणाति—प्रीणीते (लट्) । त्याजया-
ञ्चकार—त्यज-णिच्-लिट् । बाहु—बाध-कः ।

ऊर्तायु शस्त्रं ताम जयाहिया दिशाहिल । ये देवगण युद्ध
देखिदेहिलेन ताहादिगळे औत करियाहिल । बिंशति बाहु
दमननके सीता त्याग कराहियाहिल ।

He terrified the enemy, delighted the gods who were witnessing
the fight and then made the twenty-handed Ravan part with Sita.

Q. Name some indeclinables that have both
positive and negative senses. Ans : अलमिति अन्वयं वार-
णार्थं सामर्थ्यार्थं च प्रयुज्यते । वारणाथे यथा, अलं विवादेन । सामर्थ्यार्थं
यथा, अलं मल्लो मल्लाय । “अलं भूवत् पथ्यानि शक्ति वारण वाचकम् ।” So are
the following :—अन्तरेण—“अन्तरेण पदं विद्यात् विना मध्यार्थयोरपि ।”
नाना—“नाना शब्दो विनार्थेऽपि तथानेकीभयार्थयोः ।” अन्तरा ;—“अन्तरा न
विनार्थे व्याक्तं, मध्यार्थं निकटार्थयोः ।” खलु ;—“खलु स्यात् वाक्यभूषणायाम्
जिज्ञासायाश्च सान्त्वने वीक्षा मान निषेधेषु पूर्ण पदवाक्ययोः ।” निर् ;—
“निर् निषेधे च निश्चये ।” इति सर्वत्र मेदिनी । १०४ ।

105. Principal sentence:—(1) रावणः (कर्तुः) शस्त्रैः (उप-
लक्ष्ये हतीया) कासाञ्चक्रे । Adj. to रावणः—असीतः and निराकुलः ।

the above mentioned ones, can not, in their causative
state, change their nominatives into the objectives but
into the instrumental cases. Thus instead of, जटायुः ‘विंशति-
बाहु’ सीतां त्याजयाञ्चकार, we get ‘विंशतिबाहुना’ सीतां त्याजयाञ्चकार ।

হন্তুং ক্রোধবশাদীহাশ্চক্রাতি তৌ পরস্পরম্ ।

ন বা পলায়াশ্চক্রে বিদীয়াশ্চক্রে ন রাবণসু ॥ ১০৬ ॥

(২) খগঃ (কণ্ঠ) তং বেমিদাশ্চক্রে । Adj. to খগঃ — নখতুণ্ডাযুধঃ ।

মূষঃ—adverb.

Prose order :—অসীতঃ নিরাকুলঃ রাবণঃ; শস্ত্রৈঃ (উপলব্ধিতঃ) কাশাশ্চক্রে । নখতুণ্ডাযুধঃ খগঃ মূষঃ তং বেমিদাশ্চক্রে ।

Substance :—অথ রাবণঃ সীতাম্ বিমুচ্য নিরাকুলঃ শস্ত্রাণি গৃহীত্বা কৃত্মিতঃ সমাশ্রিত । জটায়ুরপি চত্বা নখৈশ্চ তং মূষী বিদারিতবান্ ।

Explanation in tika form :—অসীতঃ লুকসীতঃ অতএব নিরাকুল পৃথ্বে বাহুভিঃ সীতায়ুগ্ধে স্রাকুলঃ আসীত্ অধুনা তদভাবে ত্ সুস্থির শস্ত্রৈঃ উপলব্ধিতঃ সন্ (উপলব্ধয়ে ইয়া) কাশাশ্চক্রে কৃত্তমিতমভিহিতবান্ । এতচ্ছি খগাধম্ ইতি উত্কটম্ আহ্বয়তে অ ইতি ভাবঃ । কাষ্ট শব্দকৃতমায়া-মিতি ধাতৌ লিট্ । যদা ধাত্বানামনেকার্থত্বাৎ যযুমে ইত্যর্থঃ । নখতুণ্ডানি এষ আযুধানি যস্য তথামৃতঃ খগঃ পক্ষী জটায়ুঃ মূষঃ পুনরপি তং রাবণ বেমিদাশ্চক্রে অর্থার্থে ভিন্নবান্ । নখাঘাতে তুণ্ডাঘাতেষ শব্দে চতুর্বিধতং চকার ইত্যর্থঃ । বিদীয়াশ্চক্রাতিচক্রপম্ ।

Change of voice :—অসীতেন রাবণেন নিরাকুলেন । স...নখতুণ্ডাযুধেন খগেন ।

Derivation :—কাশাশ্চক্রে—কাশ-লিট্ এ । বেমিদাশ্চক্রে—বিদ-যড্ লুক্-লিট্ এ । খগঃ—খ-গম-ড্ ।

রাবণ সীতানিষ্কৃত হইয়া নিরাকুল ভাবে নানা অস্ত্র গ্রহণ করিয়া ভংগনা করিতে আরম্ভ করিল । জটায়ুও দখ ও চকু প্রহারে তাহার দেহ ক্ষত বিক্ষত করিতে লাগিল ।

Being relieved of Sita, Ravana with weapons in his hand, used strong terms, and the bird again pierced him with beak and claw.

Q. Show fitness of নিরাকুল । Ans : (Look into the explanation.) Q. Analyse বেমিদাশ্চক্রে । Ans : (See above.) ১০৬

106. Principal sentence:—(I) ती (कर्तृ) क्रीडवशात् (हेती पञ्चमी) परस्परम् (कर्म) इत्तुं (infinitive mood) ईहासकृते । (2) विः (कर्तृ) न वा (अव्ययवचनं) पक्षायाचक्रे । (3) राक्षसः (कर्तृ) न (व्यं) दयाचक्रे ।

Prose order :—ती क्रीडवशात् परस्परं इत्तुम् ईहासकृते, विः न वा पक्षायाचक्रे । राक्षसः न दयाचक्रे ।

Substance :—ती च जटायुरावधौ क्रीडात् अन्योन्यं विनाशयितुं चेष्टां अकुरुताम् । रावणशरपीडितोऽपि जटायुः न विमुखोऽभूत्, रावणश्च न तस्मिन् कृपापरं चासीत् ।

Explanation in tika form :—ती जटायुरावधौ क्रीडवशात् कोपाधीनतया, परस्परम् अन्योन्यं “कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये” * तथा “समासवच्च बहुलम्” इति न समासः । इत्तुं व्यापादयितुम् ईहासकृते चेष्टां कृतवन्तौ । विः पतत्रिः पक्षी “वि विक्षिर पतत्रयः ।” इत्यमरः । न वा नैव “वा स्यात् विक्षिपोपनयोरेवार्थेऽपि समुच्चये” † इति विचः । पक्षायाचक्रे अदुद्रुवत् । परापूर्वस्य अयतेः “उपसर्गस्य अयतो” ** इति रेफस्य लत्वम् । राक्षसश्च न दयाचक्रे पक्षिणं खलुहं कथं व्यापादयामि इति नातुकम्यते अ ।

Change of voice :—ईहासक्रे ताभ्यां विना पक्षायाचक्रे राक्षसेन दयाचक्रे ।

* The सर्वनाम are duplicated to denote reciprocity of action. “समासवच्च बहुलम् ।” in the case of ‘अन्य and पर the requisites of a समास are not needed. Thus instead of परःपरः, अन्योन्य we get परःपरः i. e. परस्पर, and अन्यः-अन्य, i. e. अन्योन्य । see foot note Page 50.

† विचः (option), उपमा (simile), एकीये (positively) समुच्चये (and)

** र in उपसर्ग followed by the root चय is substituted by ल ।

उपासाच्चक्रिरे द्रष्टुं देवगन्धर्वकिन्नराः ॥

हलेन पक्षी लोलूयाच्चक्रे क्रव्यात् पतत्रिणः ॥ १०७ ॥

Derivation :—ईहाचक्रति—ईह लिट् चति । लट्—ईहते । लुङ्-
ऐह्यति । पलायाचक्रे—परा-अय-लिट् ए । लट्—अयते । लुङ्—आयिष्ट ।
दयाचक्रे—दय-लिट्-ए । लट् दयते । लुङ्—अदयिष्ट । वि—वयति पक्षी
विस्तारयति इति विः । विल्-ङिः ।

तांश्रा उडय्ये परम्परक हनन करिवार जम् चेट्टा करिउ
नागिन । जटोय पलायन करिन ना. राकमउ तांश्रा अति नरा
करिन ना ।

Both in rage attempted to kill each other. The bird did not fly
away, nor did the demon pity.

Q. Change the voice in the above. Ans : See
above. Q. Account for the reduplicated form in
परस्पर । Ans : See above Q. Give the derivative
meanings of विः । Ans : See above, १०६ ।

107. Principal sentence :—(1) देवगन्धर्वकिन्नराः (कर्त्तृ)
द्रष्टुम् (अव्ययम्) उपासाच्चक्रिरे । (2) क्रव्यात् (कर्त्तृ) हलेन (प्रकृत्यादिना
द्वितीया) पतत्रिणः (सम्बन्धे पक्षी) पक्षी (कर्म) लोलूयाच्चक्रे ।

Prose order :—देवगन्धर्वकिन्नराः द्रष्टुम् उपासाच्चक्रिरे । क्रव्यात् हलेन
पतत्रिणः पक्षी लोलूयाच्चक्रे ।

Substance :—देवाः देवकीनक्षत्र तयोः संयामन् अवलीक्यितुम् अनिके
एव समुपस्थिताः । जटः राक्षसः अवर्णयुद्धमवलम्ब्य जटाधोः पक्षयं तामूलं
चिच्छेद ।

Explanation in tika form :—दीव्यनीति देवाः पक्षार्थम् । भान-
नेवां धर्मः इति गन्धर्वाः पक्षीदरादित्वात् साधु । कुत्सिताः नराः किन्नराः
अवसुखत्वात् । ते द्रष्टुं युद्धदर्शनाय उपासाच्चक्रिरे अनिकमाजन्तुरित्यर्थः ।
क्रव्यं नासन् अनीति क्रव्यात् राक्षसः हलेन कपटेन । हलेन इति पाठान्तरम् ।

प्रलुठितमवनी विलोक्त्वा ज्ञातम्

दशवदनः खचरोत्तमं प्रहृष्यन् ।

रथदरमधिरुह्य भीमधुर्व्यम्

स्वपुरमगात् परिगृह्य रामकास्ताम् ॥ १०८ ॥

पतत्रिणः पचिचः जटायोः पचौ लीलूयाचक्रे अत्यर्थं चिच्छेद । चासूतं द्वित्रवान्
इत्यर्थः । इतम् पच्यञ्चकम् ।

Change of V :—उपासाचक्रे देवगन्धर्वकिन्नरैः ।—लीलूयाचक्रेति क्त्यादा
पचौ ।

Derivation :—उपासाचक्रे—उप, पास-लिट् इरे । लट्—उपासे ।
लुङ्—उपासिष्ट । पच—पच-सः । लीलूयाचक्रे—लू यञस्त-लिट् । लट्
लुनाति, लुनोते । लुङ्—चलावोत्, चलाविष्ट । क्त्यात्...क्त्यं-अद-क्तिप् ।

देव गानव किन्नर सकले मुक्त मेधिवार जम्बू निकटे उपासित
दहेल । रामम् छल कत्रिणा जटायुर् पचद्वय आभूत द्वित्र करिल ।

The gods, the Gandharvas and the Kinnaras came near to see the
fight. The demon, the eater of raw-flesh, cut down, by a trick, the
two wings of the bird.

Q. Explain the fitness of क्लीन here. Ans. क्लीन

बलं क्लीनं वा शत्रुः जेतव्यः इति शास्त्रवचनम् । रावणस्तु बलं क्लीनञ्च
प्रयुज्य चक्रेतकार्यः पचात् क्लृप्तप्रयोगेनैव जटायुं विजितवान् इति रावणस्य
चयशस्त्रैत्वं धनितम् । Q. Decline the stem of क्त्यात् ।

Ans. क्त्याद. शब्दस्य रूपं यथा, क्त्यात् क्त्यादौ क्त्यादः । क्त्यादा
क्त्याह्याम् &c. १०७ ।

108. Principal part :—दशवदनः (कर्त्तॄन्) स्वपुरम् (कर्म)
चगात् । —Adj. to दशवदनः—प्रहृष्यन् । विलोक्त्वा, अधिरुह्य and परि-
गृह्य are incomplete verbs of which खचरोत्तमं, रथवरम् and
रामकास्ताम् are objects respectively. Adj. to खचरोत्तमं—ज्ञातम्
and प्रलुठितम् । अवनी—अधिकरणे । भीमधुर्व्यम्—Adj. to रघुवरम् ।

Prose order :—कृतम् अवनी प्रलुठितं खञ्जरीतमं विलोख्य प्रहृष्यन् दशवदनः भीमपुत्र्यं रथवरम् अधिरुह्य रामकान्तां परिगृह्य खपुरम् अगात् ।

Substance :—अथ जटायुम् हिरण्यपचम् भूमौ च लुठितमवलोक्य दशा-
ननः प्रीतः सन् पिशाचमुखैरनैः उपेतम् रथमारुह्य सीतया सह खड्गं प्रति
चलितः ।

Explanation in tika form :—कृतं हिरण्यं लूनपचत्वात्, अथैव
अवनौ अवति रक्षति जनान् इति अवनिः तस्यां मेदिन्या, भूमौ इति यावत् ।
“अवनि मेदिनौ मञ्जी” इत्यमरः । प्रलुठितं विलुठितं पतितमित्यर्थः । खं
अरन्तीति खञ्जराः पक्षिणः तेषु उत्तमं जटायुं विलोक्य दृष्ट्वा प्रहृष्यन् निहतं
विश्रकारी इति हर्षं अनुभवन् दशवदनः रावणः, भीमा भीषणा पुत्र्या अथायन
तथाभूतं रथवरं अरणादुपागतं पुष्पाकाख्यम् अधिरुह्य रामकान्तां सीतां परिगृह्य
तथैव धारयित्वा स्वस्य पुः खपुरम् “ऋक् पूरप् घूः पथाम् अ अनच्” इति
समासान्तः अः, अथवा स्वस्य पुरं तत्, खड्गम् अगात् अगमत् । लुठि इणः
गादेशः । सगणेषु भिन्नहस्तात् अत्र पुष्पितावाहणम् ।

कृतः—पुष्पितायाः नाम हतम् तद्वचनम् “अयुनि न-युग-रेफती वकारः,
युनि तु न-जौ जरगाश्च पुष्पितायाः” ।

न न र य

प्र लु ठि । तं मं वं । नौ विं लो । क्यं क क म्
अयुम्

न ज ज र ग

दं प्रं वं । दं नः खं । चं रो तं । मं म् प्रं ह । ख न्
युम्

Change of V :—प्रहृष्यता दशवदनेन—अगाधि ।

Derivations :—प्रलुठित—प्र-लुठ कर्त्तरि कः । लट्—लुठति, लीठति
लीठते । “नचिलुठति पादेषु” । क्वचित् कार्येण लीठति । कविरहस्यम् ।
अवनौ—अव-अनिः । कृतम्—कृत-कर्त्तरि कः । खट्—कृतति, लुङ्-अकर्त्तात् ।

অবর—অবর-ট: । মনস্ব—ম-স্ব-মদ । লুৎ—লুৎ-মদ ।
 অহর্ষাৎ । *প্রয—প্র-য । অগাৎ—অ-গ-গুৎ-ব । জালা—জ-ল-ল-টাব ।
 পরিমল—পরি-ম-ল-অপ । জুড়—অ-ম-মীৎ ।

দশানন ছিন্নপক্ষ পক্ষীস্র জটায়ুকে ভূমিতলে বিলুপ্তি দেখিয়া
 জুট হইল এবং পিণ্ডচমুখ অবস্থায় বাহিত রথে আরোহণ করিয়া
 রামপত্নীকে অহর্ষপূর্বক নিজ পুরাভিমুখে অহান করিল ।

The tenheaded Ravana being glad to see him maimed and roll-
 ing on the ground, mounted the excellent car with terrible horses,
 and left for his city taking with him the beloved wife of Rama.

Q. Account for the different metre at the
 end of the canto. Ans : "एकदशमयेः पद्यैः अवसानेऽव्यहर्षके"
 इति आलङ्कारसौन्दर्यमामाख्यात् सर्मशये इत्याक्षरम् ।

CALCUTTA UNIVERSITY QUESTIONS

OF THE

F. A. EXAMINATION

[With their proper answers or references to
answers in the text]

1878.

Examiner—Rev. Dr. K. M. Banerjee.

बन्धुनशङ्कित समाकलत्वा-

दासेदुषः खेडवशादपायम् ।

गोमायुशरङ्गगणाश्च सत्यं-

नायापिषु भौमसराशिवश्च ॥ २६ तृतीये ॥

स प्रोविधानेन पुरं प्रवेष्टुम्-

शुश्राव घोषं न लब्धौघजन्यम् ।

आकर्णयामास न वेदनादान्-

नक्षोपलभे वणिजां पत्न्याः ॥ २७ ॥

चक्रन्दुश्चैव पतिं समेत्य

तं मातरोऽभ्यर्चमुपागताः ।

पुरीहितामात्यमुखाश्च योषाः

विह्वलमनुप्रतिपूषमन्याः ॥ २८ ॥

दिङ्बसाणः परितः सस्रोतं

रामं गदा नैवत लक्षणम् ।

रोरुवामानः स ब्रह्माभ्यपूज्यः-

यथावदाख्यमथ हतमसौ ॥ २९ ॥

आबद्धभौमसुकुटीविभङ्गः

अश्वीयमानाख्यरौद्रनेतः । ३० ।

(P. 231-239)

ii.

1. With what does चादेदुवः agree ? Parse it. [For Ans. See text P. 232, L. 14.]

2. What special meanings have सत्यक् and भीम in the above lines ?

[Ans : सत्यक् अशुक्लम् । भीमं भयानकम्, ननु “पाण्डव गडहरी” ।]

3. What part of the verb is प्रोषिवान्, and what is its root ? Is there any other word in the above extract which is grammatically a similar part of the verb ?

[Ans : N. B. A part of a verb means any form in way of conjugation and is often misinterpreted by many. The part of the verb of प्रोषिवान् is the 3rd person singular लिट्, for which कसु is substituted here. The root is षम् । There are other words in the same extract which are similar parts of the verb, viz :- यथाव, आकथयामास and उपकीमे all of which are Third person singular लिट् ।]

4. Give the renderings in English of the following phrases in the fewest words you can :—वन्धून् अशङ्कितः, पुत्रं प्रवेक्ष्यन्, जनोच्चलन्, अक्रन्दः वृषति. (See P. 233-35-36)

5. Analyse the following compounds and give the meaning of each word ;

पुरीक्षितामात्यमुखः ।

विहङ्गमन् प्रतिपूषमन्थाः ॥

(P. 235)

[For Ans : look into the explanation . P. 236.]

6. With what verbs are खेदवशात् and अभ्यसम् to be taken ?

[Ans : खेदवशात् is to be taken with अशङ्कितः, while अभ्यसम् with वृषति ।]

7. Translate the following passages into English as literally as you can.—

तस्याः खान्यमानाया खोलूयावान् रक्षुतम् ।

असिं कीचयेत्तुदय्य चकारापननें सुखम् ॥ ३१ अतुथे ॥

अहं यपंयखा नाका नूनं नाशायिणि त्वया

दण्डोऽयं चेत्त्रियो येन मय्यपातोति साप्रवीत् ॥ ३२ ॥

पथ्येशासौहिद्विष्ठासौ संदय्यं भयदं वपुः ।

अपिस्त्ववयव वत् नानि ननु विंक्तं तदुः ॥ ३३ ॥

खरहूवण्योभ्रातीः पथ्येद्विष्ट सा पुरः ।

विजियाहयिवूरामं दण्डकारण्यवासिनीः ॥ ३४ ॥

कृते सौभागिनेयस्य सरतस्य विवासितौ ।

पित्रा दौर्भागिनेयो यो पश्यतं चेत्तं तयोः ॥ ३५ ॥

मम रावणनाथाया भगिन्या युवयोः पुनः ।

अयं तापसकात् भंसः अमभं यदि वः खलम् ॥ ३६ ॥ (See P. 340-346).

8. Give the etymology of खोलूयावान्, कीचये, यपंयखा and द्विष्ठा ।

[Ans: See P. 342, L. 7, 9. ; R. 345, L. 5 ; यपंयखा—यपं to measure, अच् प्रत्ययः, means winnowing basket ; One having her finger nails like winnowing baskets.]

9. Give the roots of निनचुः and अपिस्त्ववयव. Give their third person singular present (लट्) also.

[Ans.—See P. 343, L. 6, 7 ; लट् गच्छति ।]

10. What part of the verb is अमभं ? Give the third singular present, Aorist and second future that is to say लट्, लुङ् and लृट् ।

[Ans : अम चातोः कीटि मध्यमपुरुष बहुवचनरूपम् । अमते लट्, अचमिष्ट लुङ्, अमिता लृट् ।]

11. Translate the following passage into your own Vernacular.

अश्विज्यापः स्थिरबाहुमुष्टि
 रुदक्षिताचीऽक्षितदक्षिणीः ।
 तान् लज्जन्तः सप्ततवामजङ्घी
 जघान सुवेपुरमन्दकपी ॥ ३१ ॥ द्वितीये ॥
 गाधेयद्विष्टं विरसं रसम्
 रामोऽपि मायाचक्षमस्त्रपुत्रः ।
 स्थासुं रणे श्वेरमुखो जगाद
 मारोचमुच्चैर्वचनं मङ्गयम् ॥ ३२ ॥
 आत्मभरिस्तुं पिशितैरनाया
 फलेयद्दीन् हंसि वनस्यतीनाम् ।
 शीवस्तिकर्त्तृ विभवा न र्यथा
 ब्रजन्ति तेषां दयसे न कस्यान् ॥ ३३ ॥
 अग्नौ हिजान् देवयज्ञीन् निहन्तः
 क्रुधः पुरं भ्रतनराधिवासम् ।
 धर्म्मो ह्ययं दाशरथिं निजो नो
 मेवायकारिष्यहि वेदेऽङ्गणे ॥ ३४ ॥ (P. 128-134)

N. B.—The original words in the text are not themselves to be reproduced in the translation unless where it be absolutely necessary.

12. Give the roots of अघ्नः and निहन्तः and their third person singular perfect (लिट्)

[Ans : See page 135. L. 21, The third person singular लिट् of अघ्न is जघान ।]

13. Parse अयकारिष्यहि ।

[Ans : See P. 135, L. 25. add, agreeing with its object वयम् । The nominative being विधाना ।]

वनस्पतीनां सरसां नदीनां
तेजस्विनां कान्तिभतां दिशाञ्च ।
निर्याय तस्याः स पुरः समन्ता-
न्वित्र्यं दधानां वरदं ददयम् ॥

14. With what does दधानां agree and what does it govern ?

[Ans : दधानान् agrees with वरदम्, governing वियम् ।]

15. What governs the genitive plural substantives in the above lines ?

[Ans : The genitive plural substantives viz. वनस्पतीनाम्, सरसां, नदीनाम्, and दिशाञ्च, are governed by वियम् ।]

वयम्नि त्रियं वनवत् व्यकारीत्
गुहासुतं गोत्रभिदाध्यवासीत् ।
न ब्रह्मकादयस्सुपास्थितासौ
यथासि सर्वेषुभतां निरास्यत् ॥ ५ ॥ प्रथमे ॥

16. Give the roots of व्यकारीत्, सुपास्थित and निरास्यत् and the third person plural present and perfect (लट् and, लृट्)

[Ans : The roots are कृ, स्था and, वस respectively. Third person plural लट् — विकिरन्ति, उपतिष्ठन्ते, and निरस्यन्ति । लृट् — विक्रकृः, उपतस्थिरे, and निरासः ।]

1879.

Examiner.—Rev. K. M. Banerjee D. L.

1. a. Translate into English the following extract :—

जातिष्वमेभ्यः परिनिर्विबन्धीः
कस्यदुमा योनवलेन किन्तु ।

धानप्रक्षिप्त्वा ब्रह्माम्बितानि

वाससि च द्राक्षिमवन्तुदृक् ॥ ४२ ॥ तृतीये ॥

आज्ञा प्रतीपुर्विनयादुपाध्वा

अंगुः खरागं नष्टतुः सङ्गावम् ।

सविभक्तं नैसुबदारम्भु

शिक्षोत्तमाया बनिताय तस्मिन् ॥ ४३ ॥

वस्त्राद्युपानं शयनस्य नामा

कृत्वावकाशं रुचिसम्पत्कृतम् ।

तान् प्रीतिमानाङ्गं सुनिस्ततः आ

निबद्धमाह्वं पिबतात् श्रेष्ठम् ॥ ४४ ॥

ते भुक्तवन्तः ससुखं वासत्वा

वासस्युषत्वा रजनीं ब्रभूते ।

दुर्लभं समध्वा रथवाजिनामै

र्मन्दाकिनीं रथ्यवनां समीपुः ॥ ४५ ॥

वेखानसंभ्यः श्रुतराश्वानां

सती विप्रिज्ञानपतञ्जिसङ्गम् ।

अध्वसिद्धाय रथिवावमङ्ग

मानं हिरेऽद्रिं प्रति विवृणुटम् ॥ ४६ ॥ (P. 261-269)

•b. Undo the Sandhi and separate the words in the following groups parsing, and giving the meanings of each word :

द्राक्षिमवन्तुदृक् (P. 261, L. 25, 26.

निबद्धमाह्वं पिबतात् (P. 266, L. 1.)

(Ans : For parsing and meaning see P. 262, L. 15 ; P. 266, L. 15 &c. ; and the above lines,)

c. Give the roots of the verbs in the same groups in the preceding questions.

[Ans : The groups of the verbs here consist of निवहन्, चाहन्, पिबत and अच । For their roots see 266. L. 25 &c.]

d What part of the verb is चान्हिरे ? (See P, 270, 13)
What other verbs have the same form in the same tense ?

[Ans. The verbs that have the same form with चान्हिरे are अश् and the roots beginning with च् or beginning with च, but the latter ending in compound consonants such as अद् अज् &c. But चाञ्छ takes the optional form.]

समूलकां चकषूदन् (द्वितीये ४९) (P 275)

2. a. What is the meaning of समूलकां [See for Ans. P. 276, L. 4, 8, 9, 10] and why is the last vowel long in चकषु ? [For Ans. see P, 277, l. 9]

मा गाः युवं वोर भरं बहामुम् (द्वितीये ५१) (P 277)

b Parse गाः and भरं [Ans : मा-योगात् अगाः इत्यस्य 'गाः' इति स्थितिः । इन् धातोः लङि मध्यम पुरुषैकवचने, त्वम् इति कर्तृपदेन अन्वितत्वम् । See P. 281, L. 24. and P. 280, L. 3.]

c. Give the meaning of the following lines in English

अस्माकमुक्तं बह्मन्मसे चेत् (P. 283)

यदीशिषे त्वं न मयि स्थिते च । (५१) द्वितीये

मा मां प्रयुङ्क्थाः कुल्लकौत्सिलोपे (५४) (P 286)

व्रज भरत गृहीत्वा पादके त्वं मदीये (५६) (P 290)

पुरी रामस्य जुहवाश्चकार ज्वलने वपुः ॥ चतुर्थे ५ ॥ (P 299)

d. Separate यदीशिषे and parse each word. [for Ans ; See P. 284. L. 5, and add ईशिषे—ईशधातोः वत्समाने कर्तरि मध्यमपुरुषैकवचने, त्वम् इति कर्तृपदेन अन्वितत्वम् ।]

सूतोऽपि गङ्गासलिलैः पबित्वा

सहाशमात्मानमनल्पमन्युः ।

ससीतयी राघवयोरधीयन्
 वसन् कदुश्च पुरमाविवेश ॥ द्वितीये ॥ १८ ॥
 प्रतीय सा पर्दह्ये जनेन
 योभांगुञ्जीतांशु-निराकृतेव ।
 राजजगत्त-समन्वितापि
 श्रीकाश्यकार-क्षत-सर्व्ववेष्टा ॥ १९ ॥
 किञ्चिद्व रागेण विना सुमन्त्र-
 मच्यष्ट सत्वात्प्रपत्तिष्वाताशः ।
 मधूनि मेघोद्वलिपद्म गन्धै-
 र्मनोरमे न व्यवसिष्ट वस्त्रे ॥ २० ॥
 चासिष्ट मेकत्र यथा व्यरंसीत्
 कृताकृतेभ्यः क्षितिपुलकागन्धः ।
 स चन्दनःशौरस्य गालदिग्धः ।

श्रीकाश्यानागत युनिवासभूयम् ॥ २१ ॥ P, 216-222)

3. a. Translate the above lines into your own Vernacular.

b. Parse चभोयन्, giving its root. Is it transitive or intransitive ? Answer fully.

[For Ans. :—See P. 216, L. 11 ; and P. 217, L. 2 and compare the Q. 1 therein,]

c. Give the root of वसन् and its third person singular, लट् and विधिलिङ् (present and potential).

[For Ans. : See P., 217, L. 9, वसिति-लट्, वस्यत्-विधिलिङ्]

d. Parse प्रतीयन्. What would that word be in the nominative singular ?

[Cf. Q. 2, P, 219, जनेन इत्यस्य विशेषणम् । प्रतीयमानम्]

e. In what case and gender is यूः ? Turn it into the genitive (sixth case) singular.

(For Ans : See P, 218, L. 11 ; स्त्रियां बह्वैकवचने—पुंरः ।]

f. Who are here likened to the sun, moon, and stars.

[For Ans : See P. 219, L. 2, 3, ;]

g. Give all the verbs in लृट् or Aorist in the above extract and their several third persons, singular in लट् (present tense).

[See p, 217, 219, 220, 223]

4. d. Point out in any of the above extracts a verb governing the sixth or genitive case and one governing the third or instrumental case, showing also the nouns in the governed case.

[For Ans : See P, 217, L, 1 ; P. 216, L. 24.]

भवन्तं कालेवीथीं यो हीनसन्धिमधीकरत् ।

जिगाय तस्य हर्नारं स रामं सार्वभौतिकम् ॥११॥ पद्ये (P. 414)

b. What characters are here referred to, and what was the speaker's motive in referring to them ?

[Ans : भवन्तम् refers to रावण, सः to दाशरथिः रामः ; रामम् to परपुत्ररामम् । सारिथः रामसेजीवर्धनेन दृष्टान्तं यथात् निवारयति ।]

c. What sort of Samasa is हीनसन्धिम् ?

[For Ans : See P. 414, L. 17, 19 ; begin with :—अत्र द्विविधः समासः, बहुव्रीहिः द्वितीया समासश्च ।]

5. a. What are the peculiar terminations in the declensions of pronouns other than अणद् and युञ्जद् in the dative, ablative, and locative singular masculine and feminine ?

[Ans : औ लौ, आन साः जिन ज्ञान are the peculiar terminations]

b. To what pronouns may the affixes चिन् and चन be added and how is the meaning affected thereby ?

[Ans : चिन् or चन is added to क्तिन्, to signify some unknown person, causing the interrogative sense to drop.]

c. Decline तद् in the feminine gender.

[Ans : सा ते ताः, ताम् ते ताः, तथा ताभ्याम् तस्ये, तस्याः, तस्याः ताभ्याम्, तस्याम् &c.]

1880

Examiner.—Babu Nilmrini Muketjee, M. A.,

चरख्यजाने सुकरे पिता नां
 प्रायुक्ता राखे बत दुकरे त्वाम् ।
 भ्राताः युवं वीर भरं वहासु-
 माभाषि रामेच वैचः कनोयान् ॥ इतीये ११ ॥
 कृती युती वदमतेन् भोमान्
 तं पेदकं वीरचनं न कुप्याः ।
 बिच्छियमानेऽपि कुले परस्मै
 दुःखः खयं व्यादिह पुनकाया ॥ ५२ ॥
 अस्माकमुक्तं वदमतेन् पुनः
 यदात्रिषु त्वं न मयि स्थिते च ।
 किञ्चिद्व्यतिष्ठन् यदि तात माकं
 अहीहि अहो व्रज माचि पुष्पीम् ॥ ५३ ॥
 इतीरसां राज्यधरां प्रसीद
 कथं कनोयानहमुत्साहय ।
 ना नां प्रायुक्ताः कुलकीर्तिं वीरे
 प्रायुक्ता रामं अरतीऽपि अर्चयन् ॥ ५४ ॥

कर्णस्यैव वसितुरक्रमेतत्

अमुनि रवानि च राजभाञ्जि ।

राजव्यक्तं चेतदङ्गं त्रितीये

सुवि स्थिते स्थापिति शान्तमेतत् ॥ ५५ ॥ (P, 279-288)

1. a. Translate the above into English.

b. Parse वदन्तेषु in the fifth line, कृत्स्ने in the seventh.

कुलकीर्तिकोपे in the eleventh, and राजव्यक्तं in the fifteenth.

[For Ans : See P. 282, L. 15 ; P. 283, L. 4 ; p. 286, L

6 ; एतानि इति कल्पपदस्य विशेषणम् ।]

c. Account for the use of the potential (विधिलिङ्) in the Sixth and eighth line.

[Ans : "हेतु हेतुमतीलिङ्" इति कार्यकारण समकल्पात् विधिलिङ् ।]

2. Turn the following stanzas into plain prose, divesting them of such words as have unusual grammatical terminations.

खतानुपातं कुसुमान्यग्रहात्

स नद्यवस्कन्दमुपास्यश्व ।

कुतूहलाचारशिलीपवेश्म ।

काकुत्स्थ ईषत् अयमान आन्त ॥ द्वितीये ११ ॥ (P. 87)

[Ans : N. B, to diverse खतानुपातम्, नद्यवस्कन्दम् and चारु-
शिलीपवेश्म insert खताः खताः अनुपात्य ; नदीम्, नदीम्, अवस्कन्दा,
चारुशिलाः चारुशिलाः उपविष्टा । and give the simple prose as in
the text]

महीकमाना भवतातिमान्

सुराज्ये चक्ररजितरेष ।

दिवीऽपि बजायुधभूषणाया

क्रिषीयते वीरवती न भूमिः ॥ १६

(P. 143) ॥

[Ans : N, B, In turning into prose, instead of the words मद्भोज्यमाना, घण्टरेण, जितरेण, and प्रीयते insert पूज्यमाना, बहुभोज्यते, जयशीलेन, and लज्जते ।)

इति तुवाचो मधुरं हितम् ।

तमाक्षिण्त् नैयिलयश्शुनिम् ।

रामं मुनिः प्रीतमना मखान्

यथाक्षि रात्रां निजिह्वयिष्यन् ॥ ४० ॥ (P. 148)

[Ans : In turning into prose instead of निजिह्वयिष्यन् insert निजिह्वीतुम् इच्छां कारयिष्यन् ।)

आदिष्ट जाताक्षिह्रियत्तदासा-

भुत्कण्ठमानो भरती गुरुषाम् ॥ तृतीये २५ ॥ (P. 229)

[Ans : In turning into prose, Instead of जाताक्षिह्रियः insert जातगमनेः)

3. Convert the first stanza into the active and the second into the passive voice, substituting throughout Aorist (लृट्) forms for the perfect (लिट्) ones.

बलिर्बन्धो जलधिर्ममम्

अङ्गं द्युतं दैत्यकुलं विजिग्ये ।

कल्याणदुःखा वसुधा तथोहि

धेनेव भारोऽतिगहनं तस्य ॥ तृतीये २६ ॥ (P. 145)

उच्चाग्रधनुर्नगरस्य मार्गान्,

ध्वजान् वनम्भुमुमुषुः खड्गपान् ।

दिशेष पुष्पैश्चकचिचिरे-

रथेषु रात्रा निपुषा निपुष्पाः ॥ तृतीये ५ ॥ (P. 192)

[For Ans, See P, 147. L. 9 ; P. 193. L. 12. लृट् forms:—मान्सीत्, सम्योत्, अहासीत्, व्यजेसीत्, अवासीत् । But the passive लृट् forms of the rest are जीबिषत्, अमान्सीत्, अमुचत्, अकारिषत् ।

4. असंख्यत्रिसंख्यानामनुपदिशकलाशमी ।
 अश्वत्रिसपरीवारी पर्यभूता तथापि माम् ॥ चतुर्थे ५७ ॥
 शःश्रेयसमवाप्तासि आदृभ्यां प्रत्यभाणि सा । ,
 प्राणिवस्तवमानार्थे ब्रजान्वसिद्धि मा रुदः ॥ २८ ॥
 जचिमीऽनपराधेऽपि नरान् नक्तन्दिर्व वयम् ।
 कुतस्तत्र भीरु यत्नेभ्यो दुष्टाद्वीऽपि चमामहे ॥ २९ ॥
 तौ चतुर्दशसाहस्रवली गिर्ययतुस्ततः ।
 पारश्वधिकषानुष्कशाक्षीकप्रासिक्तान्वितौ ॥ ३० ॥
 अथ संप्रततो भीमान् विशिखे रामलज्जयो ।
 बहसूद्वी विमूढी च विमूढी वाहता खये ॥ ३१ ॥
 तेहं क्रूरग्रसंभुप्रपुत्रभिन्नविपन्नकेः ।
 निमग्नोद्विग्रसंज्ञीयैः पद्मे दीपैश्च मेदिनी ॥ ३२ ॥ (P. 250-356)

a. Translate the above into your own Vernacular.

b. "Account for व in प्राणिवः. [Ans. रुद स्तप् नस् चन् जच
 इत्येतेषां इट् विधानात् अत्र इट्] Give the verbal nouns of all the
 past participles (कृ) used in the last stanza.

[Ans. ब्रज—ब्रजनम् ; रुज्—रोगः ; भुज्—भोगः ; रुद—रुदः ;
 भिद—भेदः ; वि-पद—विपत्तिः ; मसृज्—मसृजनम् ; उत-विष्—उत्थेयः ;
 ज्ञो—ज्ञयनम् ।]

d. Analyse into their component parts, संख्यान्, शःश्रेयसं,
 and कुतस्तान्.

[Ans. See P, 350 L, 22 ; P, 351, L, 23, P, 353, L 11.]

5. Give the full meaning of the following, in your own words in Sanskrit :—

विपदस्तत्र ब्रह्मैव दृश्यतेऽपरीक्षता ।

साहं कुमारसिनाया शून्यासीति की मयः ॥ पञ्चमी ७ ।

यैद्यहं नाथ नायासं विनसा हतवायवा ।

गोशाकुलमिदं सर्वं प्रसाधन् चारकुम्भलः ॥ ८ ॥

हतसुं पात्रेसुमितैः खट्वाकदः प्रसादवान् ।

पानश्रील्लः प्रियं मेता नात्यन्तीनलसुम्भनः ॥ १० ॥

अचरैर्विप्रिचिह्नतसु सोमसुलत आश्रमान् ।

अतुं महेन्द्रियं भागमैति दुष्टावगोऽधुना ॥ ११ ॥ (P. 373 380)

[Ans, write the substance as given in the text]

6. Comment grammatically on the following extracts and render them into English :

शस्त्राण्युपायसत जितराशि (Canto I; sl, 16), [Ans See P. 40, L 17 ; P. 38. L. 23,] ; रघीगणं क्षिप्तुमविचितात्मा canto II. Sl 21) [Ans : See P. 108 L. 23,] अन्वी व्यतिले तु ममापि धर्मः ; अन्विष्यते प्रविष्टस्य येन (canto ii. sl 35) Ans, See P. 137, L. 15 ; L. 18, 19] ससीतयो राघवयोऽरघीवन् (canto III, sl, 18) Ans See Q. 1, P, 217

1881.

Examiner—*Pandit Mahesh Chandra Nyayaratna C. I. E.*

1. ✓ निरिनिस्तम्बं मरुता विमिश्रं

तीयावशेषेण हिमाभमवन् ।

सरिन्मुखान् सयसादवान्

शेलाधिपस्यानुचकार, अन्वीम् ॥ ८ ॥ द्वितीये ॥ (P. 82)

विद्युत्प्रचार्यं, स वरं प्रगच्छी

यदीदृशं वदन् विद्युतः ।

अथे दुरापे क्षिप्तुत प्रवासी

न शासनेऽवास्थित यो गुरुवान् ॥ १४ ॥ तृतीये ॥ (P. 88)

सगुप्तमिव खनीऽद्य दक्षिणेऽर्धे

दिशमिव दाहवर्ती मरावदवन् ।

रघुतनयमुपायथौ त्रिसूक्तौ

विषध्दिकोदमुत्तं पतत्रिराजम् ॥ ४४ ॥ तत्तुर्थं ॥ (P. 358)

आहीपुरधिकां पयस सम सद्वक्त्राभिभिः ।

ध्वत्ताम्भकारेऽपि पुरे पूथेन्दीः सन्निधिः सदा ॥ २७ ॥ पञ्चमे ॥

हृतरवश्चुतीयोनी रक्षोभ्यः करदो दिवि ।

मृतकतायौमभ्येति सवपः किन्न गोवभित् ॥ २८ ॥

Explain the above slokes (in Sanskrit if possible)

2.

ऐवीः पुनर्जन्मजयाय यत्त्वं

रूपादिबीधात् न्यङतश्च यत्ते

तत्वान्वक्तः प्रतनूनि येन

ध्यानं नृपसत्त्वं शिवमित्यवादीत् ॥ १८ ॥ (P. 42)

प्रयास्यतः पुण्यवनाय जिष्णीः

रामस्य रोचिषु सुखस्य धृष्टुः ।

वैसातुरः कृत्त्रजितास्त्रप्रस्रः

सध्वङ् रतः श्रेयसि लक्षणीऽभूत् ॥ २५ ॥ (I. 58)

a. Give the sense of the above *Slokas* in Sanskrit.

b. Expound the *Sandhis* in the first *Sloka* and the *Samasa* in the second-

c. Give the root of ऐवीः and its first person singular active, present.

d. Account for the fourth case inflection (चतुर्थी निभक्ति) in पुनर्जन्मजयाय and पुण्यवनाय,

e, Derive जिष्णु, रोचिषु, धृष्ट, and सध्वङ् ।

f, Give the nominative form of प्रयास्यत्, the accusative of श्रेयस्, the instrumental of सध्वङ्, the dative of जिष्णु, the ablative of प्रतनु, and the locative of च, all in the singular number and all genders and also the genitive plural of च.

3,

वसूनि देशांश्च निवर्त्तयिष्यन्

रामं वृषः संगिरमाण एव ।

तथावज्जग्रे भरतामिषेकी

विषादशब्दस्य मती निश्चिन्ने ॥ ८ ॥ तृतीये ॥ (P. 197)

a, Write short explanatory notes on the words
निवर्त्तयिष्यन् and संगिरमाणः ।

[Ans.—P. 198, L. 12; and same page line 14, 15]

b, What sense does एव bear here ?

[Ans.—P. 198, L. 16]

c. In विषादशब्दु which *samasa* is intended—*Rupaka-*
samasa or *Upaman* ? The [Examiner means उपमित and
not उपमान ।]

¶ [Ans—see Q. 2, P. 199]

4. उन्नतं दधती वक्तं गृहदन् लोलकण्डलम् ।

कुञ्जाया पश्यतः शयन् सन्निवृत्तौ सुहसानना ॥ १८ ॥ चतुर्थी ॥ (P. 320)

a, Complete the sentence by supplying the nomi-
native and the verb.

[Ans : P. 321, L. 3]

b, Write grammatical notes on the first, second)
fourth, sixth and seventh words in the *sloka*.

[Ans:—Look into the Explanation P. 320, and the
Questions 2 and 3, P. 321.]

5. Reproduce in sanskrit, so far as you can
• *Suryanaka*'s angry speech commencing:—

दण्डकामध्यानां यौ बीर रत्नः प्रकाशकी ।

यस्यां संख्यं इल्लवातां ती सधत्तौ मूनिवर्चनी ॥ ६ ॥ पद्यमे ॥

• [Ans:—Give the substance of the slokas, 6, 7, 8, &c.

1882.

Examiner—Rev, K. M. Bonerjee, D., L.

1, a, Translate the following passages into English :—

आशीर्भिरभ्यर्च्य ततः चित्तीर्द्ध

प्रीतः प्रतस्थि मुनिराश्रमाय ।

तं दृष्टतः प्रहमियाय नम्रो

हिंसेषु दीप्रास्त्रधरः कुमारः ॥ २४ ॥ प्रथमे ॥

प्रयासतः पुण्यवनाय जिष्णोः ।

रामस्य रीचिण्डमुखस्य धृष्टः ।

चैमातुरः कृतज्ञगितास्त्रशस्त्रः

सध्वङ् रतः श्रेयसि लक्ष्मणीऽभूत् ॥ २५ ॥

ब्रह्ममति रघुसिंहे दन्दशूकान् जिघांसी

धनुररिभिरसन्नं मुष्टिपीडं दधाने ।

व्रजं प्ररतवन्ती बद्धचित्राङ्गुलिनि

कथनपि शुद्धश्रीकात् मा बद्धन् माङ्गलिकः ॥ २६ ॥

अथ जगदुरगौचै रामिषस्य विप्रा

सुमुलकलनिनादं तूर्यमाजगुरुन्ये ।

अमिमतफलशंखौ चारु पुष्कोर बाहु

सख्यु चकुवुख्यैः पचिषयानुकूलाः ॥ २७ ॥ (P. 56, 63)

b, What is the derivation of प्रहः ? How does it differ from प्रेहः ?

[Ans:—See foot note P. 56.—प्रेह—प्रिय दृष्टम् ।]

c, In what case is हिंसेषु ? By what is it governed and in what sense is it used ?

[Ans:—See Q 1, P. 57]

d, By what is the genitive रामस्य governed ?

[Ans:—सध्वङ्]

e, Parse प्रयासतः and सञ्जु and give the meaning of the last word.

[See, Expl.]

f, Parse ह्युमति and व्रजति ।

[Ans : रघुसिंहे ह्यस्य विशेषणम् । नीयिष्यन्मते व्रजति इति भावे समसौ ।]

g, Give the literal as well as the conventional meaning of दन्द्यकान् ।

[Ans :—Lit. दन्त्यर्थम् दंशनशीलान् ; Conv. M. राज्ञान् ।]

अटायमानोऽरण्यानीं ससीतः सङ्कुल्लभः ।

बलाहुमुक्षुपोत्क्षिप्य जङ्घेःभीमेन रचसा ॥ २ ॥ अतुर्थं ॥

अवाक्शिरसमुत्पादं कृतान्तेनापि दुर्दमम् ।

भङ्क्ता भुजो विराधाख्यं तौ तौ भुवि निचख्नतुः ॥ ३ ॥

आङ्घ्रिवातां रघुव्याघ्रीं शरभङ्गायनं ततः ।

अध्यासितं श्रिया ब्राह्मणं शरख्यं शरवैषिणम् ॥ ४ ॥

पुरो रामस्य जुहवाचकार ज्वलन्ने वपुः ।

शरभङ्गः प्रदिश्यारात् सुतोष्णमुर्जितेनम् ॥ ५ ॥

यूयं समैष्यथेत्यस्त्रिणासिपृष्टि वयं वने ।

दृष्टाः स्य स्त्रिणि वो यानः सप्रख्यविजितां मतिम् ॥ (P. (294-300)

2, a, Is there any difference in meaning between अरण्यानी and अरण्य ? [Ans : See P. 295, L. 7] Give the derivation of the latter, [Ans :—अ-अन्यः] Undo the sandhi in बलाहुमुक्षुपोत्क्षिप्य and parse each word. Ans :—P. 294, L. 25, 26, 27,] Derive अवाक् and give the literal meaning of निचख्नतुः [Ans :—P. 296. L. 24, L. 18] Give the roots of भङ्क्ता and निचख्नतुः and their third singular in लुक् (aorist) and their participles (क्तः)

[Ans:—See. P. 296, L. 23. 24; त—भय, खात ।

Translate into English the last six lines from चरित्रवातां
to विजितां गतिं

3. a, Translate the following into your own Vernacular:

असंस्कृतिमसंन्यामावगुप्त्रिमफलाशनी ।

अभत्रिमपरीवारी पर्यभूतां तथापि माम् ॥ ३० ॥ अतुर्थ ॥

खःश्रेयसमवाप्तासि मादृभ्यां प्रत्यमाणि सा ।

प्राणिवत्सवमानार्थे ब्रजाशसिद्धि मा रुदः ॥ ३८ ॥

अक्षिनीऽनपराधेऽपि नरान् नक्तन्दिबं वयम् ।

कुतस्तत्र भीरु यत्नेभ्यो दुष्टद्वारीऽपि असामहे ॥ ३९ ॥

तौ अतुर्हं शसाहखवली निर्ययतुस्ततः ।

पारदधिकवानुष्काशक्रीकप्रासिकान्वितौ ॥ ४० ॥

अथ सत्पततो भीमान् विशिखं रामलक्ष्मणी ।

बहसूत्रनो हिमूहांश्च त्रिमूर्त्तां याहतां वधे ॥ ४१ ॥

तैर्ह्येकैर्नृपसंभृगुलुखभिन्नविपन्नकैः ।

निमग्नोद्विग्नसंक्रोशैः पद्मे दीनेषु मेदिनी ॥ ४२ ; (P. 350-356)

Exhibit the samasas in the first two lines of the above extract. [Ans : P. 350] What is peculiar to the conjugation of the class of verbs to which प्राणिवः belongs ? [Ans : See above Xii. b.] Give the roots of all participles in the last two lines, [Ans : P. 357]

b. Can you identify the arms mentioned above with any weapons in our days ?

[Ans:—P. 355, L. 9]

In what sense is वल used in the above extract ?

[Ans : P. 354, L. 12]

4. Translate the following sentences into English :—

करिष्यमाणं विप्रयं कार्यं किं तु कृतं परैः ॥ ८ ॥ पञ्चमे ॥ (P. 376)

रानी यशदुहो हनि कालकल्पशिलीमुखः ॥ ११ ॥ (P. 383)

सांसांनोद्भावलीप्यानि साधनीयानि देवताः ।

अत्रनि रामाद्रक्षासि विष्यत्यश्रु बते दिशः ॥ १४ ॥ (P. 384)

1883.

Examiner.—Rev. K. M. Banerjee D. L.

१. a. Translate into English the following passages :—

विरुघोदयधारायः कुलिशो मम वचसि ।

अभिन्नं शतधात्मानं मन्यते बलिनं बली ॥ २३ ॥ पञ्चमे ॥

कृत्वा लङ्काद्रुमानानमङ्गनेरवितं गजम् ।

बन्धनेऽनुपयोगित्वान्नतं दण्डवदव्यजम् ॥ २६ ॥

आहोपुरुषिका पश्य मम सद्रवकान्निभिः ।

अस्मान्धकारेऽपि पुरे पूषेन्दोः सन्निधिः सुदा ॥ २७ ॥

इतरवधुगतीयोगी रचोभ्यः करदो दिवि ।

पूतकतायोमभ्यति सद्रुपः किन्नरीवभित् ॥ २८ ॥

अतुल्यमङ्गसा साङ्गे रानीषु मम वियङ्गः ।

अपाकरत्नधाम्येष यतिष्ये तद्विनियुक्ते ॥ २९ ॥

सम्पत्य खं दग्धवीवी मनोयावी शिताम्रधत् ।

समुद्रसन्निधावासं मारीचं प्रति अक्रमे ॥ ३० ॥

सम्पत्य तत्सर्गनीकेऽसौ तं हृत्मानमभियुवत् ।

वज्रनाथ मुतार्थेन तेन्मगादि दशाननः ॥ ३१ ॥

b. Show the humour of the first four of the above verses.

* [Ans: humour of the first:—P. 403, L. 3, 4 ; of the 2nd :—P. 404, L. 13, of the 3rd—P. 406, L. 5 ; of the 4th—P. 407, L. 18 and 15.]

c. What is the meaning of रचोभ्यः करदो दिवि.

[Ans : खनांवीऽपि राजराजं विभं प्रयच्छन् इत्यर्थः । P, 407, L. 12]

d. Derive पूतकृतायी,

[Ans : P, 407, l. 16]

e. Exhibit the *samāsas* in the following word, and give their meaning and their syntactical connections :—

अतुल्यमङ्गला, मनीषायी, तद्विनियुक्ते, समुद्रसविधावासम्,

[Ans : P. 408, L. 20 ; मनीषायी—P. 409, L. 21 उपपद समासः । तद्विनियुक्ते P. 408, L. 25 ; समुद्रसविधावासम्—P. 409, L. 26. For the syntactical connection See the analysis at the beginning]

f. आत्मानं मन्यते बलिनम्. Can the idea conveyed here be expressed more concisely ?

[Ans : the idea of these three words may be expressed by a single word viz. बलिन्मन्य "आत्ममाने खड्गम्"]

g. Parse अगादि,

[Ans : सदृशावोः कर्त्तुं लुङि प्रथमपुरुषैकवचने दशाननः इत्यनेन धनयः]

h. Give the roots of अत्ययम् and यतिष्ये, and their third person singular, लुङ् (aorist.) and लिट् (perfect).

[the roots are अत्य and यति । लुङि अगान्, अयतिष्ये, लिटि-इयाव, येति ।]

2. a. Translate the following into your own Vernacular,

उदधिपन् पट्टदुक्खकेन-

अवादनं वेवुसदत्तकासम् ।

कृष्णं च तारानघमन् समन्तात्-
 तथानयन् कुकुमचन्दनानि ॥ १४ ॥ तृतीये ॥
 श्रीव्राजिनासावदनं सख्यं
 कृत्वाजिने प्राक्शिरसं निधाय ।
 सखित्य पादाणि यथाविधान-
 ऋलिङ् जुहान् ज्वलितं चितामिमं ॥ १५ ॥
 कृतेषु पिच्छीदकं सखयेषु
 द्वित्वाभिधेकं प्रकृतं प्रजाभिः ।
 प्रत्यानिनीषु विनयेन रामं
 प्रासादररुणं भरतः सपीरः ॥ १६ ॥
 शोभायमानैः ककुभोऽनुमानैः
 अनैरपम्यामसुपेत्य स्वमैः ।
 श्रीकादभूषैरपि भूषकासा-
 चकार नानेन्द्रयात्रनिघ्नैः ॥ १७ ॥
 सखिकारे पुष्पफलं वनानि
 सखुः पितृन् पिप्रियुरापमासु ।
 चारैस्तुरित्वा पुलिनाम्यमृङ्
 छायां समर्पयत्य विमयसुख ॥ १८ ॥ (R, 247-254)

b. Give the 3rd singular लुङ् of इ, विप्, and कृ.

[Ans : P, 250, L. 10 ; P, 248, L. 11 ; चकारात्]

c. Give the roots of the following words, with their third singular खट् and लुङ्—अधमन्, द्वित्वा, सखिकारे, पिप्रियुः ।

[Ans : आ, वा, वि प्री । खट्—धमति, जहति, चिनोति, प्रीचति ।

लुङि—अधासीत्, अहासीत्, अप्रीवीत्]

d. Give the roots of निधाय, सखित्य, प्रासात्, स्वमैः, चारैः and विमयसुः, and the खट् and लुङ् of the first three, with the लृट् and लृङ् of the last three, all in the 3rd singular only

[Ans : the root—चा, चि, या छप रम्, यम् । छट्—दध्यति चिनीति, याति, छिट्—दधी, चिक्षाय चिचाय, यथौ । छट्—सप् सति, सप् सति रंसते यमिष्यति । लुङ्—असासीत्, असासीत्, अस्पत् अंरत्, अयमत् अयनीत् ।

e. How many objects does the verb नी govern in its simple state ? Are there any examples in the above extract ?

[Ans : अज्ञानयन् इतिवत् आनयेनाथः नी चातुः द्विवचनः, यार्थनाथं तु न तथा । यथा, कालं नयति । उपरि तु ते प्रदेशमिति गौणं कर्म लक्षम् ।]

f. Point out all words in the above extract that have roots in common.

[Ans : words derived from नी—आनयन्, अनिनीषुः, from चि—सच्चित्त, सच्चय, तच्चित्तरे, चिता ।

लम्बुः प्रसादं द्विजमानसानि

द्यौर्वर्षुका पुष्पचयं बभूव ।

विज्जिमिन्वा ववते वचर

धूषी वभाषे मुनिना कुम्हारः ॥ १० ॥ द्वितीये ॥ १

महीयमाना भवतातिमान्

सुराध्वरे घस्त्ररजितरेण ।

दिवीऽपि वज्रायुधभूषणाया

क्रिषीयते वीरवती न भूमिः ॥ १८ ॥ (P, 141-144)

2. a. What are the respective subjects of the first four sentences in the above lines ?

[The respective subjects are :—द्विजमानसानि, द्यौः, इन्वा, and मुनिना ।]

b. Give the syntactical connection of प्रसादं and पुष्पचयम्.

[Ans : Syntactical :—जम् रिखस् कर्मणि द्वितीया । पुण्ययम्—
 वधुः का इत्यस्य शेषविवाचायामपि कर्मणि द्विः ।]

c. What part of speech is जिव्याजम् ?

[Ans : adverb]

d. What is the meaning of महीयमाना, and what does it refer to ?

[See P. 143, L. 25 and P. 144]

e. What would be the English equivalent of जम् in the above passage ?

[Ans : attained to or felt]

f. Derive चखर and जिलर. What does चखरजिलर refer to ?

g. In what case is दिवः ?

h. Who are referred to, by implication, in last two lines ?

[राम and राम are here implied]

i. How is वशीयते formed ?

[Ans : See P. 144, L. 19,]

Supplementary F. A. Examination.

1884.

Examiner—Pandit Mahesh Chandra Nyayaratna. C.I.E.

1, कृते कानिहिनेयस् व्यैतिनेयं विवासितम् ।

की वधुमुचितप्रत्यं वदमयेत राखयम् ॥ ८४ ॥ पञ्चमे ॥

रामसाम् वदयन्ते पु पिच्छीयरात्रिरसवान् ।

दयसी कृपमाच्छुकिं तवैतावति कः खयः ॥ ८५ ॥

निर्धुकी विमदः खानी चमानी वतपुथुकः ।

अध्यासःसर्गिरं वजात् कसत्रावेति कारयम् ॥ ८६ ॥

भिवनीक इव ध्यायन् मत्तो विभ्यद् यमः स्वयम् ।

कृष्णिमानं दधानेन मुखेनास्ते निरुचयति ॥ ८८ ॥

a Translate the above extract into your own Vernacular.

b. Name and explain all the *samasa*s in it,

[Ans:—See Q. 1. P. 491; पिच्छीशूरात्—See P. 492, L. 17 ; कूपमाखूकि—Do. L. 19; निर्मङ्गः, विमङ्गः, हतपुत्रकः अन्तर्गिरम्—See P. 495, L. 10, 11, 12, 13]

c. Quote or refer to the verse in the preceding speech to which allusion is made in the second verse of the extract.

[Ans : Quote sl. 80 . V.]

d. Explain the allusion in (3) and the simile in (4)

[Ans:—P. 495; I., 18 &c; Simile—See P. 497, L. 10]

e. What parts of speech are कृतै and वह in (1) .

[Ans:—P. 490, L. 14, 16;]

f. Derive कानिष्ठिनेय, नप and राचस,

[Ans:—P. 491. L. 6, 7; राचस-रच-चसन्, स्वार्थे षष्]

g. Give the root of निरसवान् and express the meaning of the word by forms in दिक् of the root,

[Ans:—P. 492, L 25; the तिङ् form is either निरसत्, or निरास or निरास्यत् ।]

h. In what case is अन्तर्गिरम् and why is it in that case,

[Ans :—P. 495, L. 15 &c.]

i. Account for the difference of declension in ध्यायन् and विभ्यत् the former ending in न् and the latter in न्,

[Ans : “नाभ्यस्तात् प्रतुर्नुम्” इति भोषातोः अभ्यस्तस्य तुनागमप्रतिषेधः]

2. Explain :—

ऐषीः पुनर्जन्मजाय यत् न
 /रूपादिबीधात्, न्यस्तस्य यत्ते ;
 तत्त्वान्यद्वाः प्रतन्नि येन
 ध्यानं, वृत्तसत् शिवमित्यवादीत् ॥ १६ ॥ प्रथमे ॥ (P 42)
 धर्मोऽस्ति सत्यं तव राक्षसाय-
 मन्यो व्यतिस्ति त ममापि धर्मः ।
 ब्रह्मविषये प्रणिहन्मि येन
 राजन्यवन्निधितकाम्, केषुः ॥ १५ ॥ द्वितीये ॥ (P 137)
 अस्माकमृक्तं बहुमन्यसे चेत्
 यदीश्वरं त्वं न मयि स्थिते च ।
 जिहृष्यतिटन् यदि तातवाक्ये
 जहौहि शब्दां व्रज शशि पृथ्वीम् ॥ ५३ ॥ तृतीये (P 283)
 मम रावणमाथाया भगिन्या युवयोः पुनः ।
 अयं तापसकात् ध्वंसः क्षमिष्यं यदि वः सम ॥ ११ ॥ चतुर्थे (P 348)
 द्विपन् वनेचरायशां तमादायचरो वने ।
 अयं सरो जघन्यानां मभूः पूर्वसरो मम ॥ ६७ ॥ पञ्चमे (P 150)

891.21/BHA/S(KAL.) /K51

174992

